

DOI:10.30546/3006-0346

ISSN: 2664-4975

E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGİYA

2025
№3 (87)

BAKI-2025

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasimov

Redaksiya heyəti:

Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kızırlı (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovarov (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof. Dr. İradə Hüseynova (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Cahangir Cahangirli (Azərbaycan)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların ***Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər*** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır. Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

DOI:10.30546/3006-0346

ISSN: 2664-4975

E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGY

2025
№3 (87)

BAKU-2025

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:

Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovarov (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Irada Huseynova (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Jahangir Jahangirli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.*** The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

TARIXİ PERSPEKTİVDƏ POSTKOLONIAL VƏ KEÇİD İQTİSADİYYATLARINDA İNZİBATİ İDARƏETMƏNİN TRANSFORMASIYASI

VƏSİLƏ MÖHSÜMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: vasilamhsmv@gmail.com

ORCID: 0009-0003-4895-3660

Giriş

Postkolonial ölkələr və keçid iqtisadiyyatları müxtəlif tarixi proseslərdən keçsələr də, xüsusilə dövlət idarəçiliyi sahəsində oxşar struktur transformasiya proseslərini yaşamışlar [5, s. 12]. Postkolonial dövlətlər, ümumiyyətlə, müstəqilliklərini Qərb kolonial dövlətlərinin hakimiyyəti altında formalaşmış mərkəzləşdirilmiş və xaricdən asılı olan bürokratik sistemlərin varisləri kimi əldə etmişlər. Bu kolonial dövrünün inzibati strukturlarının əsas xüsusiyyətləri arasında; yerli əhalinin idarəçilikdə məhdud iştirakı, ictimai xidmətlərin daha çox kolonial hakimiyyətlərin mənafeyinə uyğun təşkili, idarəetmə prosesləri birtərəfli qaydada müəyyən edilir. “Belə bir inzibati irs müstəqillikdən sonrakı dövrdə dövlətin legitimliyinə və funksionallığına ciddi zərbə vurdu; idarəetmə qabiliyyətinin yenidən müəyyən edilməsini qaçılmaz etdi” [7, s. 14].

Eynilə, keçid iqtisadiyyatları - xüsusən də Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmış Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və Mərkəzi Asiya respublikaları sosialist planlaşdırma sistemindən azad bazar iqtisadiyyatına keçərkən təkcə iqtisadi sistemlərini deyil, həm də dövlət idarəetmə strukturlarını kökündən dəyişməli oldular.

Planlı iqtisadiyyatların mərkəzləşdirilmiş strukturu iyerarxik bürokratiyaya əsaslanır: O, çeviklikdən uzaq və vətəndaş yönümlü idarəetmə yanaşmasını qəbul etdi. Bu səbəbdən keçid prosesi təkcə yeni qanunların qəbulu ilə məhdudlaşmırdı: O, həmçinin inzibati mədəniyyətin, idarəetmə paradigmasının və ictimai etik normaların yenidən formalaşdırılmasını tələb edirdi.

Bu tədqiqat həm postkolonial dövlətlərdə, həm də keçid iqtisadiyyatlarında inzibati transformasiya proseslərini tarixi perspektivdən araşdırır. Burada kolonial inzibati mirasın necə yenidən qurulduğu, milli dövlət quruculuğunun dövlət idarəçiliyinə təsirləri və qlobal neoliberal islahatlar dalğasının bu ölkələrdə necə öz əksini tapdığı üç əsas mərhələ çərçivəsində araşdırılır. Bundan əlavə, bugünkü

idarəetmə böhranlarının dərk edilməsində tarixi şərtlərin rolu araşdırılır və davamlı dövlət idarəçiliyi islahatları üçün təkliflər təqdim olunur [6, s. 45].

Kolonial dövrünün inzibati irsi

Kolonial hökumətlərin kolonial bölgələrində sosial nəzarəti təmin etmək və iqtisadi maraqları maksimum dərəcədə artırmaq üçün mərkəzi bürokratiyaya əsaslanan sərt inzibati struktur qurdular. Bu struktur “yerli əhali üzərində daimi nəzarəti təmin edən yuxarıdan aşağıya idarəetmə modeli kimi tərtib edilmiş və həyata keçirilmişdir” [9, s. 25]. Kolonial administrasiyaların əsas prioriteti ictimai xidmətlərin səmərəliliyini artırmaq və ya legitimliyə əsaslanan iştiraklı idarəetmə qurmaq deyildi. Məqsəd vergilərin toplanması, təbii ehtiyatların istismarı və sosial müxalifətin yatırılması kimi nəzarət yönümlü məqsədlərə nail olmaq idi [8, s. 5]. Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyi daha çox inzibati bir vasitə kimi görüldü. İnsanların ehtiyacları, yerli adət-ənənələr və sosial-mədəni fərqlər sistematik olaraq nəzərə alınmayıb.

Kolonial bürokratiyası əsasən mərkəzi hakimiyyətə birbaşa təbə olan və tez-tez kolonial metropolundan göndərilən məmurlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu vəziyyət inzibati işçilərin yerli cəmiyyəti tanımadan kontekstdən kənar qərarlar qəbul etməsinə səbəb olurdu. Yerli insanlarla birbaşa ünsiyyət qurmaq əvəzinə, kolonial idarəçiləri tez-tez dolaylı nəzarət strategiyaları hazırlayırdılar; Bu, “ənənəvi liderlik strukturlarının alətləşdirilməsi yolu ilə legitimliyin bərqərar olmasına pragmatik, lakin səthi yanaşmaların çoxalmasına səbəb olmuşdur” [1, s. 18]. Məsələn, İngiltərə kolonial administrasiyası Hindistan, Nigeriya və Keniya kimi yerlərdə ənənəvi hakimiyyətlərdən öz mənfəətləri üçün istifadə edərək “dolaylı idarəçilik” siyasəti həyata keçirdi.

Belə bürokratik strukturların uzunmüddətli təsiri daxili inzibati potensialın inkişafına mane oldu. Cəmiyyətin dövlətə inamını zəiflətdi və dövlət idarəçiliyinin rəşional-ümumbəşəri deyil, xarici və

məcburedici bir sistem kimi qəbul edilməsinə səbəb oldu. Nəticədə, postkolonial dövrdə bir çox dövlətlər bu tarixi struktur problemləri ilə üzləşmək və aradan qaldırmaq üçün institusional islahat proseslərinə qoşulmalı oldular.

Müstəqillikdən sonra institusional yenidənqurma

Müstəqilliyin əldə olunması ilə postkolonial ölkələr və keçid iqtisadiyyatları təkcə öz suverenliklərini deyil, həm də öz inzibati və institusional strukturlarını yenidən qurmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürdülər. Yeni qurulan milli dövlətlər dövlət idarəçiliyini kolonial və ya sosialist mərkəzlərinin sifarişlərini həyata keçirən alətdən milli kimliyin gücləndirildiyi, inkişaf məqsədlərinin müəyyən edildiyi, vətəndaşlarla dövlət münasibətlərinin yenidən müəyyən edildiyi bir sahəyə çevrilməyə cəhd göstərdilər [6, s. 47]. Bu kontekstdə inzibati islahatlar təkcə texniki yenidənqurma deyil, həm də ideoloji və simvolik dirçəliş demək idi.

Afrika qitəsində bu prosesin ən bariz nümunələrindən biri Nigeriyada baş verib. “Nigeriyalaşma” adlanan prosesdə ingilislərin kolonial dövründə tutduğu dövlət vəzifələri yerli əhalidən savadlı şəxslərə verilməyə başlandı. Bu təcrübə həm bir növ milliləşdirmə layihəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, həm də koloniallıqdan sonrakı inzibati kadrların lokaallaşdırılmasına xidmət etmişdir [8, s. 7-8]. Lakin bu transformasiya bəzən kifayət qədər institusional imkanlar olmadan həyata keçirilib və meritokratiya əvəzinə siyasi loyallığın və etnik balans nəzarətinin yaranmasına gətirib çıxarıb. Bu vəziyyət inzibati effektivliyi zəiflədib və uzunmüddətli perspektivdə bürokratik sıxıntı, korrupsiya və institusional etibarsızlıq kimi problemlərə gətirib çıxarıb.

Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyadakı keçid iqtisadiyyatları isə sosialist mərkəzi planlaşdırma sistemindən liberal bazar iqtisadiyyatına keçərək dövlət idarəçiliyində köklü dəyişikliklər etmişlər. Sovet modeli altında formalaşan sərt bürokratik strukturlar 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq həm hüquqi, həm də institusional islahatlar vasitəsilə bazar əsaslı, səmərəliliyə və şəffaflığa əsaslanan strukturlarla əvəz edilmişdir [2, s. 161]. Bu prosesdə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, yeni idarəetmə qanunlarının qəbulu, maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin gücləndirilməsi və kadr siyasətində fəaliyyətə əsaslanan sistemlərin qəbulu ön plana çıxdı.

Bununla belə, bu islahatların bir çoxu xarici aktorlar, xüsusən də BVF, Dünya Bankı və Aİ kimi qurumlar tərəfindən həyata keçirildi və yerli şərait nəzərə alınmadıqda müqavimətlə qarşılaşdı. Ona görə də hər iki coğrafiyada inzibati yenidənqurma prosesi dövlətin sosial legitimliyinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, inkişaf strategiyalarının uğuru baxımından da mühüm rol oynamışdır.

Bazar islahatları və institusional transformasiya

1980-ci illərdə "Soyuq müharibə"nin başa çatması ilə bir çox keçid iqtisadiyyatı, xüsusən də Mərkəzi və Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqında olan ölkələr, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemlərindən imtina etdilər və bazar əsaslı iqtisadi modelləri qəbul etdilər [2, s. 162]. Bu transformasiya təkcə iqtisadi struktura deyil, həm də dövlət idarəetmə sistemlərinə köklü təsir göstərmişdir. Planlaşdırmaya əsaslanan bürokratik strukturların bazar mexanizmlərinə uyğunlaşması üçün şəffaf, hesabatlı və effektiv idarəetmə sistemlərinə çevrilməyə cəhd edilmişdir. Bu kontekstdə beynəlxalq maliyyə qurumlarının müdaxiləsi həlledici rol oynadı.

BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) və Dünya Bankı kimi qurumlar keçid dövründə ölkələrin iqtisadi sabitliyini təmin etmək və dövlət idarəçiliyini yenidən qurmaq üçün bir sıra struktur uyğunlaşdırma proqramları hazırlamışlar. Bu proqramlara dövlət xərclərinin rasionallaşdırılması, vergi sistemlərinin islahatı, dövlət işçilərinin yenidən hazırlanması, şəffaflıq normalarının qəbul edilməsi və hesabatlılığın institusionallaşdırılması kimi çoxölçülü məqsədlər daxil idi [10, s. 23]; [3, s. 6-7). Eyni zamanda, korrupsiyaya qarşı mübarizə, resurslardan səmərəli istifadə və “yaxşı idarəetmə” prinsipləri çərçivəsində vətəndaş yönümlü dövlət xidmətlərinin təşviqi kimi islahatlar da diqqətə çatdırılıb.

Lakin bu islahat prosesləri gözlənilən sürət və miqyasda uğur əldə etməkdə çətinlik çəkmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, bir çox ölkələrdə islahatların həyata keçirilməsi üçün siyasi iradə ya zəifdir, ya da maraq qruplarının təsiri ilə idarə olunur. Bundan əlavə, yerli səviyyədə qeyri-adekvat institusional potensial islahatların həyata keçirilməsində ciddi ləngimələrə və icra boşluqlarına səbəb olmuşdur [4, s. 108]. Məsələn, Ukrayna, Moldova və Qırğızıstan kimi ölkələrdə islahatların ilk illərdə həyata keçirilən sürətli özəlləşdirmə siyasəti institusional nəzarətin olmaması səbəbindən oliqarx-

laşmanı təşviq etdi və dövlət resurslarının müəyyən qruplar arasında cəmləşməsi ilə nəticələndi.

Bununla belə, bəzi ölkələrdə, məsələn, Estoniya və Polşada islahatlar siyasi rəhbərliklə eyni vaxtda institusional potensialın gücləndirilməsi həyata keçirildikdə daha uğurlu oldu: Rəqəmsal dövlət xidmətləri, maliyyə auditi sistemləri və şəffaflıq mexanizmləri baxımından əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu, deməyə əsas verir ki, keçid iqtisadiyyatlarında dövlət idarəçiliyi islahatlarının uğuru birbaşa onların xarici texniki göstərişlərə deyil, yerli kontekstə və icra imkanlarına nə dərəcədə uyğunlaşması ilə bağlıdır.

Nəticə

Tarixi perspektiv postkolonial cəmiyyətlərdə və keçid iqtisadiyyatlarında inzibati idarəetmənin təkamülünü başa düşmək üçün əvəzsiz təhlil vasitəsidir. Çünki bu ölkələrdə dövlət idarəetmə sistemləri təkcə indiki siyasi üstünlüklərlə deyil, həm də keçmişin institusional irsi ilə formalaşır. Kolonial dövründə qurulmuş bürokratik təcrübələr, mərkəzçilik, kənar idarəetmə yanaşması və yerli aktyorların qərar qəbuletmə proseslərindən təcrid olunması kimi elementlər müstəqillik əldə etdikdən sonra da bir çox ölkələrdə mövcud olmaqda davam etmişdir. Buna görə də keçmiş idarəetmə strukturlarının indiki institusional reflekslərə və idarəetmə imkanlarına davamlı təsirini nəzərə almamaq olmaz.

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə bir çox postkolonial ölkələr milli kimliyi gücləndirmək və inkişaf məqsədlərinə çatmaq məqsədilə inzibati islahatlara müraciət etmişlər. Lakin bu islahatlar çox vaxt özünü keçmişin irsi ilə ziddiyyət təşkil edən yenedənqurma prosesi kimi göstərirdi. Dövlət kolonial dövründə nəzarət və resurs toplama vasitəsi kimi mövqe tutduğu halda, müasir dövrdə vətəndaş yönümlü xidmət göstərmə, hesabatlılıq və idarəçilik kimi normalara uyğun bir struktura çevrilmək zərurəti yaranmışdır. Eynilə, keçid iqtisadiyyatlarında sosialist idarəetmə sistemlərindən bazar iqtisadiyyatına keçid təkcə iqtisadi strukturun deyil, həm də dövlət idarəçiliyinin fəlsəfəsinin və alətlərinin köklü transformasiyasını zəruri etdi.

Bu transformasiya proseslərində tarixi irsin təsirləri bilavasitə islahatların istiqamətini və dərinliyini müəyyən etmişdir. Məsələn, güclü bürokratik ənənələrə malik bəzi Şərqi Avropa ölkələri (məsələn, Çexiya və Macarıstan) daha institusional yanaşma

ilə inzibati islahatlar həyata keçirdilər: Zəif idarəetmə tarixi olan ölkələrdə bu islahatlar daha səthi olub və çox vaxt uğursuzluqla nəticələnib. Eyni şəkildə, bəzi Afrika ölkələrində etnik bölgələrin inzibati strukturlara təsiri, kolonial dövründə “parçala və hökm sür” yanaşmasının mirası kimi, müasir inzibati imkanları məhdudlaşdırmışdır.

Buna görə də tarixi konteksti nəzərə almaq davamlı və inklüziv idarəetmə modelləri qurmaq istəyən ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. İnzibati islahatların layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi mərhələlərində tarixi təcrübələrdən alınan dərslər təkcə keçmişin səhvlərindən qaçmağa kömək etmir. O, həmçinin yerli qanuniliyi təmin edən funksional və davamlı dövlət idarəetmə strukturlarına nail olmaq üçün təlimat verir. İnstitutların təkamülü xətti deyil, kontekstdən asılı olan və tarixi laylı prosesdir. Buna görə də, bu təkamülü anlamaq təkcə akademik təhlil üçün deyil, həm də effektiv siyasətin inkişafı üçün lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. *Post-Colonial Transformation* / B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin. – London: Routledge, 2003. – 260 s.
2. Åslund, A. *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc* / A. Åslund. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 384 s.
3. EBRD. *Transition Report 2013: Stuck in Transition* / European Bank for Reconstruction and Development. – London: EBRD, 2013. – 7 s.
4. Gros, D., Steinherr, A. *Economic Transition in Central and Eastern Europe: Planting the Seeds* / D. Gros, A. Steinherr. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 260 s.
5. Hoskisson, R. E., Eden, L., Lau, C. M., Wright, M. *Strategy in Emerging Economies* / R.E. Hoskisson, L. Eden, C.M. Lau, M. Wright // *Academy of Management Journal*. – 2000. – Vol. 43(3). – S. 12–30.
6. Kirk-Greene, A. H. M. *Continuity and Change in Nigerian Public Administration* / A.H.M. Kirk-Greene // *Public Administration and Development*. – 2000. – Vol. 20(3). – S. 45–50.
7. Majone, G. *Public Administration and Development in Historical Perspective* / G. Majone // *Public Administration and Development*. – 2023. – Vol. 43(2). – S. 12–20.

8. Okafor, F. U. *A Historical and Comparative Analysis of Colonial and Post-Colonial Civil Service in Nigeria* / F.U. Okafor // *Journal of Public Administration and Governance*. – 2015. – Vol. 5(2). – S. 3–15.

9. Scott, J. C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* / J.C. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1998. – 445 s.

10. Tanzi, V. *Transition and the Changing Role of Government* / V. Tanzi // *Finance & Development*. – 1999. – Vol. 36(2). – S. 22–25.

XÜLASƏ

Postkolonial və keçid iqtisadiyyatlarında inzibati idarəetmənin transformasiyası üç mərhələdə araşdırılır: kolonial irsi, milli yenidənqurma və bazar islahatları. Kolonial dövründə mərkəzləşdirilmiş və iyerarxik strukturlar yerli dinamikaya məhəl qoymadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyətini formalaşdırırdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni milli dövlətlər öz institusional strukturlarını milli kimlik və inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq yenidən qurdular. Belə ki, yerli bürokratlaşdırma və hüquqi tənzimləmələrlə müxtəlif modellər qəbul edilmişdir. 1980-ci illərdən bəri bazar yönümlü islahatlar şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik prinsiplərini vurğulasa da, beynəlxalq aktorların təzyiqləri və yerli potensial problemləri transformasiya prosesini çətinləşdirib. Bu tarixi perspektiv davamlı idarəetmə modellərini inkişaf etdirmək üçün həm kolonial mirasını, həm də islahat proseslərinin təsirlərini birlikdə nəzərdən keçirməyin zəruriliyini ortaya qoyur.

Tədqiqatın məqsədi inzibati idarəetmənin keçidi tarixi mərhələləri müqayisəli təhlil edərək müasir idarəetmə modellərinin formalaşmasına təsir edən amilləri aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədlə müqayisəli-tarixi analiz və struktur-funksional yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, davamlı və effektiv idarəetmə sistemlərinin qurulması üçün həm kolonial keçmişin mirası, həm də islahatların lokal şərtlərə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: *Postkolonial idarəçilik, keçid iqtisadiyyatı, institusional transformasiya, kolonial irsi, bazar islahatları.*

TRANSFORMATION OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT IN POSTCOLONIAL AND TRANSITION ECONOMIES IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Vasila Mohsumova

Doctor of Philosophy in Philosophy

Nakhchivan State University

ORCID: 0009-0003-4895-3660

vasilamhsmv@gmail.com

SUMMARY

The transformation of administrative governance in postcolonial and transitional economies is examined in three phases: colonial legacy, national restructuring and market reforms. During the colonial period, centralized and hierarchical structures shaped the functioning of public administration, ignoring local dynamics. After independence, new nation states restructured institutional structures in line with national identity and development goals; different models were adopted with local bureaucratization and legal regulations. While market-oriented reforms since the 1980s have brought transparency, accountability and efficiency principles to the forefront, pressures from international actors and local capacity problems have complicated the transformation process. This historical perspective reveals the necessity of addressing both the effects of colonial legacy and reform processes together in order to develop sustainable governance models.

The purpose of the study is to reveal the factors influencing the formation of modern administrative models by comparatively analyzing the historical stages of administrative governance. For this purpose, comparative-historical analysis and structural-functional approaches have been used.

As a result, it has been determined that the establishment of sustainable and effective administrative systems requires taking into account both the legacy of the colonial past and the compatibility of reforms with local conditions.

Keywords: *Postcolonial governance, transitional economy, institutional transformation, colonial legacy, market reforms*

ТРАНСФОРМАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ И ПЕРЕХОДНЫХ ЭКОНОМИКАХ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Васила Мохсумова

Доктор философии по философии

Нахчыванский государственный университет

ORCID: 0009-0003-4895-3660

vasilamhsmv@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Трансформация административного управления в постколониальных и переходных экономиках рассматривается в три этапа: колониальное наследие, национальная реструктуризация и рыночные реформы. В колониальный период централизованные и иерархические структуры формировали функционирование государственного управления, игнорируя местную динамику. После обретения независимости новые национальные государства реструктурировали институциональные структуры в соответствии с национальной идентичностью и целями развития; были приняты различные модели с местной бюрократизацией и правовыми нормами. В то время как рыночно-ориентированные реформы с 1980-х годов выдвинули на первый план принципы прозрачности, подотчетности и эффективности, давление со стороны международных субъектов и проблемы местного потенциала усложнили процесс трансформации. Эта историческая перспектива показывает необходимость решения как последствий колониального наследия, так и процессов реформ одновременно для разработки устойчивых моделей управления.

Цель исследования — выявить факторы, влияющие на формирование современных моделей административного управления, посредством сравнительного анализа исторических этапов развития управленческих систем. С этой целью были использованы сравнительно-исторический анализ и структурно-функциональный подход.

В результате установлено, что для построения устойчивых и эффективных систем управления необходимо учитывать как наследие колониального прошлого, так и соответствие реформ местным условиям.

Ключевые слова: *постколониальное управление, переходная экономика, институциональная трансформация, колониальное наследие, рыночные реформы.*

2001-ci il 11 Sentyabr HADİSƏSİNDƏN SONRA ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

XƏYYAM İSMAYILZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər kafedrası

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: ekonika22@yahoo.com

İkiquütblü dünya sisteminin dağılması ilə Amerika Birləşmiş Ştatları yeganə super güc, qlobal siyasətin qalibi olaraq meydana çıxdı və beynəlxalq sistemdə yer aldı. Paralel surətdə Çin Xalq Respublikası (ÇXR), Hindistan, Braziliya kimi böyük regional güclər meydana gəldi. İstər qeyd olunan regional güclər, istərsə də beynəlxalq sistemdəki digər iştirakçılar soyuq müharibə dövrünün blok nizam-intizamından fərqli olaraq, iqtisadi və siyasi maraqlarını qorumaq üçün daha sərbəst hərəkət etmək istədilər. Buna görə də XXI əsrdə iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik amilləri ABŞ-nin qlobal siyasətini Asiya qitəsinə yönəltməsinə səbəb oldu.

2001-ci ildə ABŞ-da hakimiyyətə kiçik Corc Buşun gəlişi ilə Çin və ABŞ arasındakı münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Buş administrasiyasının xarici siyasətində 2001-ci ilin sentyabrınadək olan ilk mərhələdə, Çinin "qarşısını almaq" siyasəti üstünlük təşkil edirdi. Bundan əvvəlki dövrdə iki ölkə arasında gərginlik artmışdı. Prezident seçkisi kampaniyası dövründə Corc Buş Klintonun rəhbərliyini Çinin "strateji tərəfdaş" yox, "strateji rəqib" olduğunu iddia edərək Çinə qarşı yumşaq davrandığına görə tənqid etmişdi. Xarici siyasət şərhçiləri və beynəlxalq münasibətlər təhlilçiləri arasında "Çin təhdidi" anlayışı və Çinin yüksəlməsinin ABŞ-la qarşıdurmalara səbəb olacağına və Amerika maraqları üçün təhlükəyə səbəb olmasına dair fikir 11 sentyabrda əvvəl irəli sürülmüşdü (1, səh 11).

11 sentyabr 2001-ci ildə Nyu-York və Vaşinqtonda baş verən terror aktları ABŞ-Çin münasibətlərinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Lakin ABŞ-Çin münasibətləri üçün yaxşı olan şey ABŞ, xüsusilə ABŞ-nin ikitərəfli münasibətlərdə maraqları üçün o qədər də yaxşı olmamışdır. ABŞ əleyhinə Çinin ilk reaksiyası məlum idi: Çin öz ərazisində terrorizmlə mübarizə aparacaq. Lakin Pekin sonra anladı ki, ABŞ-ı müdafiə etməklə çox şey əldə edə bilər. Çin Prezidenti Canq Zemin tez bir zamanda Amerika hökumətinə və qurbanların ailələrinə başsağlığı verdi və "bütün zorakı terror aktlarını" qınadı. Pekin Vaşinqtonun əməkdaşlığa çağırışını, o cüm-

ludən hücumları pisləyən qətnamələrin qəbul edilməsini dəstəklədi, bütün dövlətləri terror fəaliyyəti və təşkilatları Əl-Qaidə və Talibanla mübarizə üçün tədbirlər görməyə çağırırdı. ÇXR hücumlarından sonra çıxarılan BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1373 sayılı qətnaməsinə əməl ediləcəyini açıqladı və bunun terrorla mübarizədə aktiv olacağını bildirdi. ÇXR ABŞ-a dəstək olaraq iki qazanc əldə etdi. Əvvəlcə ÇXR digər ölkələrlə birlikdə hərəkət etdiyini ortaya qoydu. İkincisi, beynəlxalq terror rəyi qarşısında "terrorizmlə mübarizə"ni qanuniləşdirdi. 11 sentyabr hadisələrinə əsaslanaraq, ABŞ-ın xarici siyasətində terrorizm əleyhinə olan hökumranlıqlar, başladığı müharibələr Çinin əlamətdar, oyun dəyişən yüksəlişinə ABŞ-ın təsirli reaksiya vermək qabiliyyətini təhlükə altına aldı. ABŞ liderlərini və siyasətçilərini Çinin yüksəlişinin nəticələrinə və gündəminə diqqəti yönəltməkdən yayındırdı. 2001-ci ildə Amerikada Əl Qaidə silahlıları tərəfindən həyata keçirilən terror hücumları ABŞ və qlobal siyasət koordinatlarını kökündən dəyişdirdi. Hücumlardan qısa bir müddət sonra, 20 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ Prezidenti Buş beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında etdiyi çıxışında ABŞ siyasətinə dair bəzi siqnallar verdi: "Terrorizmə qarşı müharibəmiz Əl Qaidə ilə başladı. Terrorizmə qarşı bu müharibə hər bir terror qrup təqib edilərək qlobal aləmdə dayandırılıb məhv edilənə qədər davam edəcəkdir."

Burada diqqəti cəlb edən məqam "terrorizmə qarşı müharibədə" vaxt və bölgə, məkan olaraq heç bir sərhəd çəkilməməsi idi. Şimal-Şərqi Asiyada hərbi bazaların yaradılması və zəruri hallarda dünyanın istənilən nöqtəsində hərbi müdaxilə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəticədə, Buş Doktrinası adlanan bir "önləyici müharibə" və ya "əvvəlcədən hücum" strategiyası tətbiq edildi. 2003-cü ilin martında ABŞ-ın xarici siyasəti demokratiya və insan haqlarının liberal bir dünya nizamında yayılması, eyni zamanda "terrorizm" və kütləvi qırğın silahlarını saxlayan "diktatorlarla" mübarizə mövzusunda qərar verdi. Terrorizmlə mübarizədə baş verən terror hadisələrindən sonra ABŞ rəhbərliyi Əl Qaidə

və Əfqanıstandakı Taliban rejimini düşmən elan etdi. Hücumlardan sonra kiçik Buş dünya ictimaiyyətinə xarici siyasətinin yeni yolları və məqsədləri barədə "Sən bizimləsən və ya bizə qarşı" şüarı ilə xəbərdarlıq edirdi (2, səh 176.)

11 sentyabr hücumları, Əfqanıstan və İraqın işğalı Çin-ABŞ və Rusiya-ABŞ münasibətlərini, eləcə də beynəlxalq siyasi tarazlıqları əsaslı şəkildə dəyişdirdi: ABŞ xarici siyasət strategiyası ilə nəinki "Soyuq müharibə"dən sonrakı iqtisadi və siyasi təcridini pozdu, həm də bunun XXI əsrin yeganə super gücü olduğunu və heç kimə itirmək niyyətində olmadığını vurğuladı. Çin rəhbərliyi ABŞ-ın Əfqanıstandakı hərbi quruluşundan razıdır. Çünki Çin öz ərazilərindəki müsəlman uyğur türklərinin Taliban tərəfindən təhrik edildiyini düşünür. Bu səbəblə Çin ABŞ-nin Talibana qarşı mübarizəsini də alqışlayır. ABŞ-da baş verən hadisələr həm daxili, həm də xarici problemləri həll etmək üçün Çinə yeni imkanlar yaratdı. Qlobal terror təhlükəsi və onun aradan qaldırılması üçün yaranan beynəlxalq müzakirələr Pekinin Sincan və Tibetdəki separatizm probleminə yeni təcili səs verməsinə kömək etdi.

İlk Buş administrasiyasının dövründə ABŞ-Çin mübahisələri Orta Asiyada kəskinləşdi. Pekin 2001-ci ildə Qırğızıstan və Özbəkistanda Amerika hərbi bazalarının yaradılmasına açıq şəkildə qarşı çıxmasa da, sonrakı hərəkətləri ABŞ-ın bölgədəki hərbi-siyasi mövqelərinin güclənməsinin qarşısını almaq istəyini göstərdi. Xüsusilə Çin hakimiyyəti Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı daxilində antiterror mexanizminin yaradılmasını dəstəklədi. Bu addım, yəqin ki, Orta Asiya dövlətlərinə bu sahədə Amerika layihələrinə alternativ təklif etmək məqsədi daşıyırdı. Çin hakimiyyəti Özbəkistan və Qazaxıstanda avtoritar rejimlərin güclənməsinə ehtiyatla yanaşdı və bununla da Vaşinqtonun bu ölkələrdə demokratik qüvvələrin təşviqinə yönəlmiş siyasətinə "kölgə saldı" (3, səh 85).

Sentyabr hadisələri və Orta Krallıqda iş aparan Amerika şirkətlərinə dəstək verilməsinin zəruriliyi Ağ Evi kommunist Çin ilə əlaqələrin tədricən və ən əsası ardıcıl şəkildə yaxşılaşdırılması istiqamətində addım atmağa məcbur etdi. Tayvan məsələsi və Çin səlahiyyətlilərinin insan haqlarına hörməti kimi prinsipial məsələlərdə polemikalardan əl çəkmədən ÇXR-də ikitərəfli əməkdaşlıq üçün daha yaxşı şərait yaratmaq məqsədyönlü bir siyasət yürütməyə başladı. ABŞ Çinin dəstəyini alarkən və ya bilərkən Çin

siyasətində Pekin ilə sürtünmə gətirən məsələlərə vurğunu azaltmışdı. İnsan hüquqları ilə əlaqəli tənqidlər Buş Canqın 2002-ci ildə Texasa etdiyi səfərdə bu mövzu ilə əlaqədar nisbətən dar və mülayim bir fikir söyləməsi və ABŞ-ın Tiananmen'in adətindən sonra 2003-cü ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasındakı Çinin qeydlərini tənqid edən bir qətnaməni ləğv etməsi ilə daha da gücləndi. Buş administrasiyası Tayvan liderinin status-kvonu sarsıtmış təşəbbüslərinə qismən cavab versə də, 11 sentyabrdan sonrakı dövrün əksər hissəsi Tayvan istiqamətində daha sərt mövqe tutub, Pekinə dostluq xətti çəkdi. Geniş mənada 2002-ci ildə Birliyə etdiyi müraciətində Buş Çinlə (həmçinin Rusiya və Hindistan) münasibətlərə istinad edərək dedi: Bu fürsət anında ümumi təhlükə uzun müddətdir davam edən rəqabəti silir.

2002-ci ilin fevral ayında terrorizmə qarşı beynəlxalq kampaniyanın ilk nəticələrini açıqlayan ABŞ dövlət katibi K.Pauel ÇXR-nin diplomatik dəstəyini yüksək qiymətləndirdi. Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatlar zamanı ehtiyac olmadığı üçün Çinin heç bir yardım göstərmədiyi bildirildi. Çin tərəfindən kəşfiyyat məlumatlarına gəldikdə bunun çox vacib olduğu bildirildi. 2002-ci ilin fevralında Ağ Ev rəhbəri Çinə rəsmi səfər etdi. Çin prezidenti Canq Zemin ilə danışıqlar zamanı Buş Pekinə terrorizmlə mübarizədə verdiyi dəstəyə görə təşəkkür etdi. Bundan əlavə, Tayvan məsələsi və insan haqlarının vəziyyəti də daxil olmaqla, ikitərəfli əlaqələrin vacib problemləri müzakirə edildi.

2002-ci ilin oktyabrında ÇXR Prezidenti Canq ABŞ-a səfər etdi. Tərəflər bir çox mövzuda əməkdaşlıq etmək qərarına gəldilər. ÇXR Şimali Koreyanın nüvə silahını məhv etməsində ABŞ-ı dəstəklədiyini söylədi. 2002-ci ilin martında ABŞ Müdafiə Nazirliyi və 2002-ci ilin iyul ayında Konqres tərəfindən nəşr olunan hesabatlarda ÇXR hərbi, iqtisadi və nüvə rəqibi olaraq görülür. Əslində, Konqresin hazırladığı hesabatda ÇXR ABŞ-ın milli maraqlarına təhdid kimi göstərildi. ÇXR bu xəbərlərə böyük reaksiya verdi. 2002-ci ilin martında ABŞ-ın Ballistik Raket Müqaviləsindən çıxmasından sonra ÇXR hərbi modernləşdirmə üçün müdafiə xərclərinə 3 milyard dollar ayırdı və 17,3 faiz artım göstərdi. ABŞ Tayvana silah satanda gərgin münasibətlər pisləşdi.

ABŞ-da terror aktları Mərkəzi Asiyanı qəfildən ABŞ xarici siyasətinin mərkəzinə çevirdi. ABŞ və Çinin Mərkəzi Asiyada maraqları, məqsəd və siyasətini qeyd edən zaman Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı

na (ŞƏT) toxunmaq lazımdır. ŞƏT-in anti-Amerika istiqamətə malik olması, ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərinin əleyhdarları tərəfindən formalaşdırılması kimi fikirlər də vardır (4, səh 394). Orta Asiyada baş verən dərin dəyişikliklərlə Çin bölgəyə münasibətdə siyasətini düzəltməyə başladı. Potensial olaraq Pekin üçün iki fürsət açılır və vəziyyətə təsir edir: hərbi-siyasi və iqtisadi. İlk fürsət baxımından ÇXR ŞƏT çərçivəsində siyasətini gücləndirməyə və ABŞ-ın hərəkətlərinə qarşı olaraq təşkilatın hərbi-siyasi tərkib hissəsini gücləndirməyə çalışa bilər. İkinci ehtimal ŞƏT-i Çin və digər iştirakçılar arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında təsirli bir mexanizmə çevirmək, Çin və Qazaxıstan, bəlkə də, Türkmənistan arasında Böyük enerji layihələrinin həyata keçirilməsini sürətləndirməkdir. Bəzi Qərb ekspertləri hesab edirlər ki, Çin ŞƏT-in hərbi-siyasi möhkəmlənməsini ikitərəfli əlaqələrin inkişafı ilə birləşdirməyə çalışır. 2004-cü ilin martında Birləşmiş Ştatlar BMT İnsan Haqları Komissiyasında ÇXR-in insan hüquqlarının pozulmasında ittiham olunan qanun layihəsini dəstəkləyəcəklərini elan etdi. Bunun ardınca ÇXR insan hüquqları ilə bağlı bütün məsələlərdə ABŞ ilə dialoqun kəsildiyini açıqladı. ÇXR İranı 2006-cı ilin iyununda Sinqapurda keçirilən ŞƏT iclasına dəvət etsə də, ABŞ müdafiə naziri Donald Ramsfeld terrorla mübarizəni hədəf olaraq elan edən bir təşkilatın ölkənin ən yaxşı terrorçu ölkəsini niyə qəbul etdiyini başa düşmədiyini söylədi.

2006-cı ilin may ayında ABŞ Müdafiə Nazirliyi Çin silahlı qüvvələrinin sürətli və geniş modernləşdirilməsi və hərbi inkişafının uzunmüddətli perspektivdə təhlükə yarada biləcəyini açıqladı. Bu hesabatda, Çin hərbi modernizasiyasının Tayvan boğazına və ABŞ-ın mümkün müdaxiləsinə cavab verməyə yönəldildiyi də bildirildi. 2007-ci ilə qədər maraqlı bir hadisə baş verdi. ABŞ Kitti Hauk təyyarələri ilə NATO və Tayvan arasındakı Sakit Okeanın məşqində iştirak etdi. 2007-ci ildə münasibətlərin digər problemi yunanın ABŞ-da tələb olunan səviyyədən aşağı olması idi. Bu səbəblə ABŞ-ın ticarət kəsiri ÇXR-in xeyrinə ortaya çıxdı. Buş hökuməti ABŞ-ın yenidən qiymətləndirmə baş verməyəcəyi təqdirdə bəzi tədbirlər görəcəyini açıqladı. Buş hökuməti bu tədbirlərin Çindən idxal olunan məhsulların tarifini qaldırmaqla alınacağını açıqladı. Bunun ardınca ÇXR-ABŞ Strateji İqtisadi Dialoq sammitində ÇXR tərəflər arasında ticarət balans problemi həlli üçün bir sıra təkliflər verdi. ABŞ ÇXR-ABŞ-

dan idxalın nisbətini artırmaq üçün planlar hazırlayacaq və ABŞ ÇXR-ə ixracın artırılması üçün səy göstərəcəkdir. ÇXR həmçinin iqtisadi problemlərin siyasiləşməməli olduğunu bildirdi.

8 Noyabr 2008-ci ildə Çin prezidenti Hu Cinto ABŞ-ın yeni seçilmiş prezidenti Barak Obama ilə telefon danışığında onu seçki qələbəsi münasibətilə təbrik etdi. Söhbət əsnasında hər iki tərəf ABŞ-Çin münasibətlərinin inkişafının təkcə hər iki ölkənin deyil, bütün dünyanın maraqlarına cavab verdiyini də vurğuladılar. ABŞ Prezidenti Barak Obama 2009-cu il 15-18 noyabr tarixində nüvə silahlarının yayılması ilə bağlı narahatlıqları, iqlim dəyişikliyinə qarşı tədbir görülməsini və iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün Çinə səfər etdi. ABŞ-Çin İnstitutu prezidentin bu səfəri ilə bağlı mətbuata açıqlamalar hazırladı.

Londona B.Obamanın 2009-cu ilin aprelində Çin Prezidenti Hu Jintao ilə görüşündə, dünya işlərində ikitərəfli əməkdaşlığın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən dövlətlərarası ABŞ-Çin qarşılıqlı fəaliyyətinin yeni bir formatının - Strateji və İqtisadi Dialoqun (CED) yaradılması elan edildi: nüvə yayma rejiminin gücləndirilməsi, milli münaqişələrin həlli, ABŞ və Çin hərbi idarələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, qlobal böhranın aradan qaldırılması. Eyni zamanda, strateji və uzunmüddətli maraqlara və perspektivlərə əsaslanaraq tərəflər dövlətlərarası münasibətləri nəinki prioritet olanlar, həm də "gələcək dünya üçün zəruri olan konstruktiv və fəal" olaraq qiymətləndirildilər. 2009-cu ilin iyulunda Vaşinqtonda keçirilən ilk CED sammitində B.Obama Böyük İkilərin Bzezinski-Kissinger doktrinasının əsas müddəalarını əks etdirərək ABŞ və Çin arasında mümkün uzunmüddətli ittifaqın konturlarını açıqladı. Çıxışında Çinə iki ölkənin iqtisadi, təhlükəsizlik, xarici siyasət və enerji məsələlərində hərəkətlərini əlaqələndirməyi təklif etdi. B.Obama hər iki ölkəni ən böyük enerji idxalçısı kimi birlikdə çalışmağa, enerji siyasətini əlaqələndirməyə və yeni enerji qənaət texnologiyaları və yanacaqların birgə inkişafına başlamağa çağırırdı (5)

Obama prezident seçildikdən və ABŞ donanmasının 60 faizini Asiya-Sakit okean bölgəsinə keçirəcəyini bildirdikdən sonra ÇXR ABŞ-nin bölgədəki hərbi mövcudluğunun bölgənin sabitliyinə mənfi təsir etdiyini bildirdi. 2009-cu ilin noyabrında Obama ÇXR-ə səfər etdi. Çin lideri Hu ilə görüşdü. Tərəflər görüşün sonunda mətbuata açıqlama verdilər,

lakin mətbuata suallar verməyə imkan vermədilər. Tərəflər şərhlərində bildirdilər ki, əlaqəli məsələlərdə razılığa gələ bilmirlər. Bu gərginliklərdən sonra Google bu senzura və kiberhücumlar səbəbi ilə Çin bazarından çıxacağını açıqlaması və ÇXR-in ABŞ-nin Google-a verdiyi dəstəyin münasibətlərə zərər verdiyini söyləməsi ilə münasibətlər ciddi şəkildə gərginləşdi (6, səh 101).

B.Obamanın əsas vəzifəsi ABŞ-Çin münasibətlərində yaranan mənfi tendensiyanı aradan qaldırmaq idi. Hu Cintaonun 2011-ci ilin yanvar ayında ABŞ-a səfəri, ikitərəfli münasibətlərin tənzimlənməsini və bir növ "yenidən qurulmasını" asanlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. İki dövlətin siyasi rejimlərindəki, ideologiyalarındakı və strateji hədəflərindəki mövcud fərqləri nəzərə alaraq, səfər zamanı mübahisəli mövzularda razılığa gəlmə şansı az idi, ancaq tərəflər üçün bu və ya digər şəkildə dialoqun tonunu dəyişdirmək və qarşılıqlı etimadın artırılması vacib idi. 2011-ci ilin avqustunda ABŞ Müdafiə Nazirliyi ÇXR-in 2020-ci ilə qədər müasir bir ordu qurmağı hədəflədiyini və bunun yenidən regional sabitliyə və əlaqələrə təhlükə yarada biləcəyini söylədi. Yekun bəyanatda ikitərəfli münasibətlərin "hərtərəfli konstruktiv əməkdaşlıq" səviyyəsindən "qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı mənfəət və qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq" səviyyəsinə keçdiyi, 21 ölkənin əsrlərin ümumi maraqlarını təşviq etmək və problemlərini həll etmək məqsədi daşdığı qeyd edildi. Danışqlar zamanı tərəflər mübahisəli məsələlərdə güzəştə getmək qabiliyyətlərini nümayiş etdirə bildilər.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, iki dövlətin iqtisadiyyatlarının bir-birinə yaxın olması və bir-birindən asılılığı, dünya siyasətinə təsiri, habelə ikitərəfli münasibətlərin pisləşməsi halında mümkün zərərin qarşılıqlı qorxusu konstruktiv dialoq üçün güclü təkan sayılır. ABŞ-Çin yüksək səviyyəli sammitlərin nəticələri və münasibətlərin sonrakı inkişafına nəzər salsaq, hələ də bütün sahələrdə problemlərin arasında ziddiyyətlərin mövcud olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Jacques deLisle - 9/11 and U.S.-China relations - Foreign Policy Research Institute E-Notes. p14- 21.
2. Ergin Güneş - Amerika Birleşik Devletleri'nin Çin, Rusya örneğinde Asya politikaları - E-Journal of New World Sciences Academy Humanities,

4C0095, 6, (2), 342-355.

3. Витковский С.М. - Китай во внешней политике США (2001–2004) - Вестник БДУ. Сер. 3. 2010. №1.

4. Abbasbəyli A.N., Dünya siyasəti, Bakı 2011, səh.495.

5. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0163660X.2019.166htt>

6. Фролова И. Ю. Развитие китайско-американских связей и стабильность международных отношений- российский институт стратегических исследований № 1 (31) 2012, стр. 246.

XÜLASƏ

Məqalədə soyuq müharibə bitdikdən sonra 11 sentyabr hadisələri ilə bağlı ABŞ-ÇXR münasibətlərinin inkişafı haqqında məlumat verilir. Paralel surətdə dünyanın inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrinin, beynəlxalq təşkilatların və qurumların bu hadisəyə reaksiyası da xüsusi olaraq göstərilmişdir. Eyni zamanda, iki dövlət arasında münasibətlərin bu hadisədən sonra yumşaldılması, beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizənin aparılması istiqamətində aydın təsəvvürlər formalaşdırılmışdır ki, bütün bunlar burada geniş əks olunmuşdur.

Açar sözlər: ABŞ, ÇXR, Qərb, BMT, Təhlükəsizlik Şurası, Əl-Qaidə, Taliban, beynəlxalq terrorizm, kütləvi qurğın silahları, strateji əməkdaşlıq.

Хайям Исмаилзаде

*Бакинский Государственный Университет,
Кафедра международных отношений,
Доктор философских наук, и.о. доцента
E-mail: ekonika22@yahoo.com*

**Развитие отношений США и КНР после
событий 11 сентября 2001 года**

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о развитии отношений США и КНР после окончания холодной войны и событий 11 сентября. Параллельно учитывалась реакция развитых и развивающихся стран мира на это событие, а также подходы международных организаций и институтов. В то же время между двумя государствами сформировались четкие идеи относительно смягчения отношений после этого инцидента и

совместной борьбы с международным терроризмом, которые широко отражены здесь.

Ключевые слова: *США, КНР, Запад, ООН, Совет Безопасности, Аль-Каида, Талибан, международный терроризм, оружие массового поражения, стратегическое сотрудничество.*

Khayyam Ismayilzadeh

Baku State University,

Department of International Relations,

Doctor of Philosophy in Political Science, Acting

Associate Professor

E-mail: ekonika22@yahoo.com

**The development of US-PRC relations
after the events of September 11, 2001**

SUMMARY

The article provides information on the development of US-PRC relations after the end of the Cold War in connection with the events of September 11. In parallel, the reaction of the developed and developing countries of the world to this event, the approaches of international organizations and institutions are taken into account. At the same time, clear ideas have been formed regarding the easing of relations between the two states after this event, and the joint fight against international terrorism, all of which are widely reflected here.

Keywords: *USA, PRC, West, UN, Security Council, Al-Qaeda, Taliban, international terrorism, weapons of mass destruction, strategic cooperation.*

ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ УГЛУБЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТЕРСТВА МЕЖДУ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

АФЕТ САФАРОВА

*Доцент кафедры «Дипломатии и
современных интеграционных процессов»
Бакинского Государственного Университета, доктор
философии по политическим наукам,*

E-mail: afa.sfrva.19@gmail.com

Введение

Одним из ключевых факторов современной региональной политики является стратегический диалог Азербайджана и Турции. Его фундамент был заложен 104 года назад, в судьбоносные дни мая-сентября 1918 года, когда объединенные азербайджано-турецкие войска, действовавшие в составе Кавказской Исламской Армии под командованием Нури паши, освободили Баку и Бакинскую губернию. Правовой основой союзнических отношений выступил тогда подписанный 4 июня 1918 года между Азербайджанской Демократической Республикой и Османской Турцией Батумский договор о дружбе, содержавший, в частности, и пункт о военной помощи.

В 1918 году, во многом благодаря союзническим отношениям с Турцией, было утверждено право азербайджанского народа на саму жизнь, свободу и государственную независимость. Спустя, более, чем столетие, братские отношения и стратегическое союзничество между Азербайджаном и Турцией закрепились в качестве одной из фундаментальных опор регионального развития, безопасности и сотрудничества.

Азербайджан и Турцию объединяет общность исторических корней и национальных ценностей. Сегодня братские страны связывает важное экономическое сотрудничество. Между Азербайджаном и Турцией возникают новые отношения, и именно в постконфликтный период начинается новая эпоха азербайджано-турецких отношений. Турция – одно из трех основных государств региона (наряду с Россией и Ираном), играющих важную роль в судьбе не только Азербайджана, но и всего Кавказа. Еще с древних времен эта страна придавала серьезное значение своей политике в отношении Кавказа и отличалась активным вмешательством в происходящие в регионе события.

Позиция Турции на Кавказе обеспечивается, в основном, Азербайджаном и Грузией, Турция испытывает необходимость в союзничестве с Азербайджаном, налаживании с ним тесных от-

ношений. Турция, у которой, можно сказать, нет прямой сухопутной связи с Азербайджаном (за исключением связи с изолированным Нахичеваном), имеет возможность доступа и всесторонней интеграции в Азербайджан и Центральную Азию лишь через Грузию, Россию и Иран.

Азербайджан играет для Турции важную роль посредника, как на Кавказе, так и в Центральной Азии и Каспийском регионе в осуществлении связи с другими, в частности, с тюркоязычными государствами.

В развитии азербайджано-турецких отношений заинтересованы обе стороны. Если Турция для Азербайджана - союзник и опора на международной арене, то могущество азербайджанского государства означает рост могущества и роли Турции в мировой политике. Поэтому необходимо развитие отношений между этими двумя государствами на основе принципов, исходящих из норм международного права.

Изречения Мустафы Кемаля Ататюрка «Радость Азербайджана - наша радость, его горе - наше горе» и Гейдара Алиева «Мы - одна нация, два государства» как в Турции, так и в Азербайджане принимается как самая совершенная формула, точно выражающая историю, реальность и перспективы отношений между двумя странами.

Шушинская декларация: фактор стабильности в регионе

Путь к подписанию Шушинской декларации пролегал через выстраивание современных союзнических отношений между Азербайджаном и Турцией, которые берут свое начало с момента восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики в 1991 году. Турецкая Республика стала первой страной, признавшей Азербайджан. Оказание Анкарой посильной поддержки Баку было особенно важно с учетом военной агрессии Армении против Азербайджана, результатом которой стала оккупация горной части Карабаха и прилегающих к ней других азербайджанских территорий.

В качестве одного из приоритетных направлений азербайджано-турецкого союзничества изначально было закреплено сотрудничество в военной и военно-технической сфере. Реализация совместных оборонных программ, проведение совместных военных учений, участие плечом к плечу азербайджанских и турецких военнослужащих в различных международных миротворческих операциях - эти и другие мероприятия год за годом ковали азербайджано-турецкий стратегический диалог [3].

Кульминация этого процесса была выявлена в период 44-дневной войны 2020 года. Вооруженные Силы Азербайджана сокрушили армянские оккупационные войска, изгнали врага с азербайджанской территории, восстановили целостность и единство своего государства. В этой священной для азербайджанского народа войне он ощущал моральную и политическую поддержку братского турецкого народа, Турецкой Республики. И уже на совместном военном параде 10 декабря 2020 года глава Азербайджана Ильхам Алиев констатировал: "Сегодня азербайджано-турецкий союз представляет большую значимость не только для наших народов, но и для региона и для мира в целом" [11].

Новой вехой в развитии двусторонних союзнических отношений и явилось подписание декларации в освобожденной Шуше 15 июня 2021 года. Знаковый визит президента Турции Эрдогана в город, являющийся жемчужиной Карабаха, культурной столицей Азербайджана, подписание лидерами двух братских стран Шушинской декларации о союзничестве стали ярким подтверждением того, что Великая победа Азербайджана в 44-дневной войне изменила геополитический облик всего региона. Шушинской декларацией Азербайджан и Турция официально скрепили поднятые на новый уровень свои отношения, отвечающие требованиям и вызовам нового времени, нацеленный на дальнейшее усиление роли Баку и Анкары в региональных и мировых делах.

В то же время союзнический диалог Баку и Анкары служит реализации общерегиональных интересов. Поскольку выдвигаемые Азербайджаном и Турцией стратегические инициативы, претворяемые в жизнь крупные экономические и транспортно-коммуникационные проекты, несут всем странам и народам региона мир, безопасность, благоденствие, открывают перед ними

перспективу полноценной интеграции, многостороннего сотрудничества.

Подписанный 15 июня в Шуше документ на юридическом уровне закрепил союзнические отношения Азербайджана и Турции. Декларация нацелена на усиление международной и региональной роли Азербайджана и Турции, а также повышение их авторитета. В документе особое внимание уделяется продвижению скоординированных и совместных действий в политической и военной сферах, а также в сфере безопасности с точки зрения общих национальных интересов. В случае угрозы или агрессии со стороны третьего государства или государств, декларацией предусматривается оказание необходимой помощи друг другу в соответствии с Уставом ООН [9].

Упор в документе также сделан на совместные усилия по модернизации армии в соответствии с современными требованиями, а также реализацию мер, направленных на укрепление обороноспособности и военной безопасности.

В декларации отражены такие актуальные вопросы, как активизация усилий по диверсификации национальных экономик и экспорта, создание механизмов для организации свободного движения товаров, открытие Зангезурского коридора, восстановление транспортных и коммуникационных связей в регионе [8].

Кроме этого, документ предусматривает дальнейшее развитие сотрудничества между диаспорами, а также укрепление сотрудничества в рамках азербайджано-турецкой медиа-платформы [13].

Согласно Шушинской декларации, в случае угрозы суверенитету и территориальной целостности одной из сторон, стороны окажут поддержку друг другу в соответствии с Уставом ООН.

Цель Шушинской декларации заключается в создании правовой базы существующим углубленным турецко-азербайджанским отношениям в военной, политической, экономической и культурной сферах. До сих пор между Турцией и Азербайджаном было подписано много документов, носящих декларативный характер. Однако в практическом плане эти отношения не соответствовали тому уровню, который был указан в документах. За последний год эти отношения стремительно углублялись и вышли за рамки договоренностей, подписанных ранее. Шушинская декларация в очередной раз подчеркнув вопро-

сы существующих двусторонних соглашений, оформила отношения, уровень которых превысил уровень отношений, нашедший отражение в прежних документах.

Обобщая можно сказать, что декларация способствует усилению гарантий суверенитета Азербайджана, укреплению Турции на Кавказе, развитию отношений между кавказскими республиками, а также отношениям трех кавказских республик с Турцией, Россией и Ираном.

В Шушинской декларации Карский договор был упомянут не случайно. Кстати, в Соглашении о стратегическом партнерстве, подписанном между Турцией и Азербайджаном в 2010 году, также упоминается Карское соглашение. Карское соглашение, по сути, является продолжением Московского договора, подписанного ранее между Турцией и большевистской Россией. Этот договор, подписанный весной 1921 года, является первым межгосударственным документом, подписанным Турцией после распада Османской империи и определяет восточные границы страны.

В нем указывалось, что «Россия восточные территории территориями Турции, за исключением Батуми. В то же время Турция (Великое Национальное Собрание Турции - парламент) соглашается на передачу Батуми Грузии, признав в качестве автономного региона». Московский договор предписывал уточнение границ Турции с Кавказом, уточнения интересов Турции в отношении проживающих там народов (тюркского происхождения), а также подписание Карского договора с целью определения военно-политических отношений между только что советизированным Азербайджаном, Грузией, Арменией и Турцией [7].

По условиям Карского договора Нахичевану был предоставлен статус автономии в составе Азербайджана, предусматривалась защита прав этнических групп, проживающих на территориях подписавших его государств (тюрков, грузин, армян) и решение прочих вопросов [7].

Не вдаваясь в широкие обсуждения важности Карского соглашения, можно упомянуть только два момента. Во-первых, это было первое соглашение, подписанное между Турцией и Азербайджаном. Во-вторых, благодаря Московскому и Карскому договорам, Турция смогла перебросить свои войска с восточного фронта на западный и победить в Войне за независимость.

Главной причиной упоминания Карского договора в важных документах, подписанных сегодня между Турцией и Азербайджаном является отказ Армении признать это соглашение после распада СССР. Армения продолжает претендовать на земли в восточных провинциях Турции в соответствии с «Севрским» соглашением, подписанным Османской империей и утратившим силу в результате Войны за независимость Турции, и не признает Карское соглашение.

Единственное сходство между Шушинской декларацией и Карским договором заключается в том, что он был подписан между Азербайджаном и Турцией. А по сути, Карский договор регулирует пограничные вопросы Турции с Россией и тремя странами Кавказа, цель же Шушинской декларации является демонстрация глубокого союзничества Турции и Азербайджана. В связи с этим Шушинская декларация является немного более детальным повторением соглашения о стратегическом сотрудничестве, подписанного в 2010 году.

Декларация является письменным оформлением более продвинутых отношений, чем это предусмотрено в документах, а также, в очередной раз акцентирует на них внимание.

Согласно конвенциям 1969 и 1986 годов государства вправе заключать двусторонние или многосторонние договоры. Межгосударственная декларация, подписанная Турцией и Азербайджаном в Шуше, также является международным договором. Что же касается ее юридической силы, то согласно международному праву любой договор, подписанный государством, имеет презумпцию действительности. Чтобы утверждать обратное, необходимо доказать, что он противоречит нормам международного права. В этом смысле международно-правовая сила документа не подлежит сомнению. Если же мы говорить о его классификации, то по своей структуре - это международный договор, с точки зрения участия - двусторонний, а по содержанию - политический [2, с.303]. То есть, рассматривая вопросы, не предусмотренные Шушинской декларацией, мы можем предположить, что в будущем между Турцией и Азербайджаном будут подписаны двусторонние или многосторонние (Армения, Россия) соглашения по специальным вопросам, связанным с регулированием Зангезурского коридора.

Иными словами, Шушинская декларация

упорядочила политический и правовой механизмы для установления союзнических связей между Турцией и Азербайджаном

Если в регионе сформируется новая система отношений, то через некоторое время объединение заинтересованных стран на какой-то платформе уже станет необходимостью.

С другой стороны, сохраняющийся хаотический характер традиционной системы международных отношений побуждает региональные центры силы к доступу к различным платформам более чем на одном уровне. Концепция многосторонней внешней политики, введенная Турцией в последние годы, также вытекает из условий этого хаотического периода. И если Турция внедряется на Кавказ через Азербайджан, то в первую очередь, она будет заинтересована в нормализации отношений с Арменией.

Однако нормализация азербайджано-армяно-турецких отношений не может произойти без России. Если турецко-российские переговоры по нормализации продолжатся успешно, то создание платформы станет реальностью именно с открытием Зангезурского коридора, региональная платформа с участием Грузии и Ирана станет главным центром сотрудничества для устойчивого мира и экономического развития транскавказского региона.

Эта высокая гарантия безопасности и мира имеет стратегическое значение, как для Южного Кавказа, так и для Евразии в целом», - отметил Алиев в обращении к участникам XXIV-го Евразийского экономического саммита, организованного Фондом стратегических и социальных исследований Marmara Group [14].

Торгово-экономическое и энергетическое сотрудничество

Турция является важным источником несилового влияния в южнокавказском регионе. Чрезвычайно укрепилась сила притяжения Турции на фоне экономического роста государства. С точки зрения человеческой и географической близости Турция является единственным конкурентом России за влияние среди народов Южного Кавказа. Благодаря географической близости и размерам территории Турция может оказать очень существенную поддержку процессу реформ в регионе. Турция заинтересована в распространении стабильности за пределами своих границ. Процесс постепенной интеграции служит хорошим при-

мером положительного влияния Турции на динамику событий по другую сторону границы.

Азербайджано-турецкие двусторонние отношения не ограничились только военными и дипломатическими связями. В последние годы Азербайджан стал одной из стран, больше всего инвестирующих в экономику Турции (более \$15 млрд, в то время как Турция инвестировала в Азербайджан \$12,5 млрд). Ожидается, что в ближайшие годы сумма азербайджанских инвестиций увеличится до \$20 млрд. [15]. Проект Транскавказского газопровода, который нацелен на транспортировку азербайджанских энергоресурсов на западные рынки, стал самым длинным и широким газопроводом Турции, Ближнего Востока и Европы. Его длина составляет 1 811 метров и диаметр трубы — 56 дюймов. Проект нацелен на транспортировку природного газа из азербайджанского месторождения Шах-Дениз в Турцию и через Турцию в Европу. Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, инвестиции азербайджанского энергетического концерна SOCAR в энергетику Турции и многие другие примеры наглядно показывают тесные связи двух стран в энергетике. С 30 октября 2017 года функционирует железная дорога Баку-Тбилиси-Карс, которая сократила время поездок между Турцией и Азербайджаном и сделала их более комфортными. Строится Зангезурский коридор, который укрепит и упростит туристические и торговые связи между двумя странами. Зангезурский коридор, согласно 9-му пункту соглашения о прекращении огня, подписанного между Азербайджаном и Арменией, является коридором, который будет построен между Азербайджаном и Нахичеванской Автономной Республикой, являющейся эксклавом Азербайджана. Этот коридор не только свяжет Турцию и Азербайджан, но и соединит эксклав Нахичевань с основной территорией страны через территорию Армении (или по границе Армения-Иран) и сделает Азербайджан более интегрированным.

Дипломатические, военные и торгово-экономические связи вывели отношения Турции и Азербайджана на новый постконфликтный формат и реализуется на уровне конкретного действующего сотрудничества на основе общих интересов.

Следует отметить, что 16 августа 2010 года между двумя странами было подписано Соглашение о стратегическом партнерстве и оказании

взаимопомощи, а 15 сентября 2010 года был основан Совет стратегического сотрудничества высшего уровня. Парламенты обеих стран одобрили соглашение, которое было заключено на основе принципа «обеспечения национальной безопасности двух стран, укрепления экономических составляющих и защиты совместных интересов». Отличительной особенностью этого соглашения от других подобных документов стал пункт о союзничестве:

«В случае если одна из сторон подвергается вооруженному нападению или военному вторжению третьей страны или группы стран, стороны для реализации индивидуального или группового права на самооборону, предусматриваемого в 51-й статье Устава ООН, договариваются о взаимопомощи в рамках существующих возможностей, включая военные возможности и маневры». Таким образом, соглашение по второму пункту обозначило правовые рамки двусторонних отношений, а механизм Совета стратегического сотрудничества высшего уровня, основанный на уровне президентов двух стран, очертил административные рамки двусторонних отношений.

Для Турции Южный Кавказ имеет важное стратегическое значение по двум причинам: 1. Кавказ связывает Турцию со странами Центральной Азии, не имеющих общих границ с Турцией. 2. Кавказ непосредственно влияет на энергетическую стабильность Турции [3].

Анализируя торгово-экономическое и энергетическое сотрудничество, следует отметить, что первые годы правления ПСР в Турции создали образ государства, нацеленного на реализацию своего интеллектуального, дипломатического и ресурсного потенциала [1, с.8]. Больших успехов Турция и Азербайджан достигли в энергетическом сотрудничестве.

Европейский союз в поиске доступа к рынкам стран Ближнего Востока и Центральной Азии вынужден действовать через посредника, поддерживая его лидерство в регионе [4]. Турция стремится стать «четвертой газовой артерией» Евросоюза, об этом говорит ее участие в проектах, предусматривающих газовый транзит через Турцию – TANAP, TAP, AGRI (азербайджано-грузинско-румынский проект по транспортировке сжиженного газа). «Энергетическая дипломатия» Турции добилась заключения договоров и реализации крупных предприятий.

Возможность Анкары реэкспортировать азербайджанский газ в Европу укрепляет позиции Турции в ее отношении с ЕС [5]. С целью увеличения своих доходов и недопущения монополии «Газпрома» на рынке газа прикаспийские страны желают принимать участие в различных трубопроводных проектах. В числе этих стран Азербайджан, недавно заключивший с Турцией новое соглашение по поставкам азербайджанского природного газа как для ее личного пользования, так и для обеспечения транзита в Европу [5].

Выводы

Азербайджано-турецкие отношения, несомненно, претерпевают качественные новые изменения. Отношения от стратегического партнерства переходят на следующий этап. Эти отношения между двумя странами всегда представляли собой пример уникального союзничества и сотрудничества, но подписание Шуминской декларации выводит их на качественно новый уровень.

Известная формула взаимоотношений между Азербайджаном и Турцией, выведенная в свое время Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым – «Один народ – два государства», сегодня получила новое пополнение.

Отношения между Азербайджаном и Турцией всегда были довольно крепкими, и это неудивительно, так как обе страны имеют устойчивые исторические и культурные связи. Недавнее активное военное и политическое сотрудничество в ходе операции по возвращению оккупированных территорий Азербайджана еще больше сблизило наши государства.

Другим вероятным успехом роста является сотрудничество по восстановлению и развитию территорий, освобожденных от оккупации. За почти 30 лет армянской оккупации Карабах отброшен на десятилетия, если не на столетия назад. Сейчас это самый отсталый регион Азербайджана, в который необходимо вложение десятков миллиардов долларов, особенно это актуально для инфраструктурных проектов. Поэтому азербайджанские и турецкие компании уже сейчас сотрудничают в деле восстановления Карабаха. Так, например, турецкие компании участвуют в строительстве дороги Физули-Шуша и строительстве аэропорта Физули. Укрепление и расширение экономического сотрудничества проводится на фоне интенсивной трансформа-

ции вооруженных сил Азербайджана, без которых было бы невозможно возвращение Карабаха. Начиная с 1990-х годов, Турция оказывает серьезную военную помощь Азербайджану. Однако наиболее интенсивно отношения в сфере военного сотрудничества начинали развиваться в нулевые годы. Так, в 2004 году правительства двух стран подписывали Соглашение «О долгосрочном экономическом и военном сотрудничестве» и ряд других соглашений в военной сфере. А в декабре 2010 года Анкара и Баку заключили Договор о стратегическом партнерстве и взаимопомощи, который затрагивал не только экономическое сотрудничество, но также и военно-политические вопросы, и безопасность. Соглашение предусматривает оказание друг другу необходимой военной помощи в случае военной агрессии со стороны третьих стран. Фактически это военный союз между двумя странами.

Подводя итог, можно сказать, что «Один народ – два государства» – это весьма интересная и перспективная модель интеграции. Очевидно, что главный секрет успеха этой модели кроется в отсутствии какого-либо давления и навязывания своих ценностей или же своей идеологии, как это часто происходит на постсоветском пространстве. Напротив, модель «Один народ – два государства» бережно хранит индивидуальные особенности каждой из сторон и прежде всего, нацелена на максимальное раскрытие общего потенциала.

Уникальное географическое расположение предопределило своеобразное распределение ролей между Азербайджаном и Турцией. Азербайджан выступает чем-то вроде окна в Центральную Азию для своего турецкого союзника, а Турция, в свою очередь, является окном в Европу для своего азербайджанского партнера. Таким образом, обе страны заинтересованы друг в друге и просто обречены на дальнейшее взаимовыгодное сотрудничество.

В интервью итальянской газете *Il Sole 24 Ore* 2 сентября 2022 года в городе Черноббио (Италия) Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев четко сформулировал для мировой общественности азербайджано-турецкие отношения: «Турция является нашим союзником. Турция на глобальном уровне является сильным государством, и, конечно, подписанная нами в минувшем году декларация о союзничестве – очень важный фактор для региональной ста-

бильности. По окончании Второй Карабахской войны, в которой Турция оказала Азербайджану как политическую, так и моральную поддержку, наши отношения еще более упрочились. Так что это – очень важный фактор. Турция и Азербайджан, можно сказать, действуют, как единая команда во многих региональных вопросах. Это тоже должно учитываться всеми» [17].

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Аватков. *Внешинополитическая линия Турецкой Республики в отношении стран Закавказья в контексте внешнеполитической идеологии Турции.* // ЕЖЕГОДНИК ИМИ ВЫПУСК 2 (8) 2014. Электронный ресурс file_03a21e4e99303bb787920a5f39252400.pdf
2. BURHANETTİN DURAN KEMAL İNAT ALİ BALCI *Türk Dış Politikası Yıllığı 2013* ISBN: 978-605-4023-xx-x. 2013, 476 s 303
3. Бурджу Гюльтэкин. *Интересы и стратегические линии Турции на Южном Кавказе. Южный Кавказ - 20 лет независимости*, Фонд Фридриха Эберта
4. Пришло время вспомнить: Пакт о стабильности на Южном Кавказе www.Euractiv.ru
5. Платформа стабильности на Кавказе в клубе противоречий // www.lenta.ru
6. В ОЖИДАНИИ БУРИ: ЮЖНЫЙ КАВКАЗ Центр анализа стратегий и технологий под редакцией К.В. Макиенко. 2018 186 с
7. <https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber> https://lenta.ru/articles/2021/07/01/tur_az/
8. <https://www.turan.az/ext/news/2021>
9. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/365007/>
10. <https://paralel.az/ru/article/277363>
11. <https://www.prezident.az>
12. "HEYDAR ALIYEV HERITAGE" INTERNATIONAL ONLINE LIBRARY
13. <https://az.sputniknews.ru/>
14. <http://interfax.az/view/839336>
15. <https://profile.ru/abroad/naskolko-blizkimi-mogut-stat-otnosheniya-turcii-i-azerbajdzhana-969787/>
16. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3640110.html>

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются углубление отношений между Турцией и Азербайджаном и геополитические изменения на Южном Кавказе в постконфликтный период. Рассматривается

новый этап в азербайджано-турецких отношениях, заложенный подписанием Шуминской Декларации. Отмечается, что дипломатические, военные и торгово-экономические связи вывели отношения Турции и Азербайджана на новый постконфликтный формат и реализуется на уровне конкретного действующего сотрудничества на основе общих интересов. Укрепление и расширение экономического сотрудничества проводится на фоне интенсивной трансформации вооруженных сил Азербайджана, без которых было бы невозможно возвращение Карабаха. Также рассматриваются инициативы Турции и Азербайджана по открытию коммуникаций в регионе, проблемы обеспечения региональной безопасности, и перспективы участия в этой платформе региональных государств, которые получают от этого только выгоду.

Ключевые слова: *Турция, Азербайджан, Шуминская декларация, 44 дневная война, TANAP-TAP, стратегическое сотрудничество, Зангезурский коридор.*

Səfərova Afət Ağa Əli qızı
BDU-nun Diplomatika və müasir integrasiya prosesləri kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞIN DƏRİNLƏŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ

X U L A S Ə

Məqalədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin dərinləşməsi və münaqişədən sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi dəyişikliklər təhlil edilir. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilə əsas qoyulan Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ hesab olunur. Diplomatiya, hərbi və ticarət-iqtisadi əlaqələrin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətləri yeni post-münaqişə formatına gətirdiyi və ümumi maraqlara əsaslanan konkret davamlı əməkdaşlıq səviyyəsində həyata keçirildiyi vurğulanır. İqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və genişlənməsi Azərbaycanın silahlı qüvvələrinin intensiv transformasiyası fonunda baş verir, onsuz Qarabağın qaytarılması mümkünsüzdür. Türkiyə və Azərbaycanın bölgədə kommuni-

kasiyaların açılması təşəbbüsləri, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri, bundan ancaq faydalanacaq regional dövlətlərin bu platformada iştirak perspektivləri də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Şuşa bəyannaməsi, 44 günlük müharibə, TANAP-TAP, strateji əməkdaşlıq, Zəngəzur dəhlizi.*

Safarova Afet Agha Ali
Ph(D) on political sciences, Associate professor of the Department of modern integration process of Baku State University

SHUSHA DECLARATION IN THE CONTEXT OF DEEPENING STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The article analyzes the deepening of relations between Turkey and Azerbaijan and geopolitical changes in the South Caucasus in the post-conflict period. A new stage in Azerbaijan-Turkish relations is being considered, laid down by the signing of the Shusha Declaration. It is noted that diplomatic, military and trade and economic relations have brought relations between Turkey and Azerbaijan to a new post-conflict format and are being implemented at the level of specific existing cooperation on the basis of common interests. Strengthening and expansion of economic cooperation is carried out against the background of intensive transformation of the armed forces of Azerbaijan, without which it would be impossible to return Karabakh. Also considered are the initiatives of Turkey and Azerbaijan to open communications in the region, the problems of ensuring regional security, and the prospects for participation in this platform of regional states that will only benefit from this.

Key words: *Turkey, Azerbaijan, Shusha Declaration, 44 days war, TANAP-TAP, strategy cooperation, Zangezur corridor.*

QAFQAZ EVİ İDEYASI: GERÇƏKLƏŞƏN ARZU, YOXSA ƏBƏDİ XƏYAL

UOT 327

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.509>

GÜLGÜN QULİYEVA

*Diplomatiya və müasir integrasiya prosesləri kafedrası,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru**E-mail-gulgun2004@mail.ru*

Giriş

Qafqaz evi ideyası, regionun müxtəlif xalqlarını və mədəniyyətlərini bir araya gətirmək, regional əməkdaşlığı və integrasiyanı gücləndirmək məqsədi daşıyır. Lakin bu ideyanın gerçəkləşməsi, həm regiondakı siyasi və iqtisadi vəziyyəti, həm də beynəlxalq münasibətlərdəki dinamikanı nəzərə alaraq, çətin bir proses kimi görünür. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bir-birilə ağır müharibələr aparmış Almaniya və Fransa kimi dövlətlərin Avropa Kömür və Polad Birliyi çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlığa əsaslanan birliyə daxil olaraq qarşılıqlı düşmənçilikdən strateji tərəfdaşlığa keçməsi, regional integrasiyanın münaqişələrin aradan qaldırılmasında necə mühüm rol oynaya biləcəyini göstərən nümunəvi bir presedentdir [13]. Əgər oxşar yanaşma – qarşılıqlı etimad, iqtisadi asılılığın artırılması və institusional əməkdaşlıq – vaxtında Cənubi Qafqazda da təşviq edilsəydi və Ermənistanla Azərbaycan arasında Qafqaz evi çərçivəsində real əməkdaşlıq mühiti qurulsaydı, bu, uzunmüddətli münaqişənin qarşısını ala və sülhün möhkəmlənməsinə zəmin yarada bilərdi.

Tarixi və Mədəni Kontekst Cənubi Qafqaz regionu – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan – tarixi baxımdan müxtəlif imperiyaların təsiri altında olmuş, etnik, dini və mədəni baxımdan zəngin və çoxşaxəli bir coğrafiya kimi formalaşmışdır. Regionun bu mürəkkəb etno-mədəni strukturu həm əməkdaşlıq imkanlarını, həm də qarşıdurma risklərini artıran amillərdən biri olmuşdur. Xüsusilə XIX əsrin sonlarından başlayaraq Rusiya imperiyasının, daha sonra Sovet İttifaqının idarəetmə siyasətləri nəticəsində süni sərhədlər və etnik qarşıdurmalar regionda dərinləşmişdir [15].

Qafqaz evi ideyasının formalaşması üçün region xalqları arasında ortaq mədəni dəyərlərin mövcudluğu mühüm əsaslardan biri kimi qiymətləndirilə bilər. Qafqaz xalqları arasında musiqi, folklor, ailə modeli və sosial strukturlar kimi sahələrdə müşahidə edilən oxşarlıqlar, mədəni diplomatiyanın və “yumşaq güc” vasitələrinin tətbiqi üçün mühüm potensial yaradır [16]. Lakin bu potensial, siyasi iradə və institusional mexanizmlərlə dəstəklənmədikdə,

uzunmüddətli barış və integrasiya üçün kifayət etməmişdir.

Tarixi təcrübə onu göstərir ki, mədəni yaxınlıq və ortaq tarixi keçmiş yalnız müəyyən şərtlər daxilində əməkdaşlığa çevrilə bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı təcrübəsində olduğu kimi, ortaq mədəni köklər siyasi struktur və iqtisadi mexanizmlərlə tamamlandıqda sülhə real zəmin yaradır. Qafqaz evi ideyasının reallaşması da yalnız bu tarixi və mədəni yaxınlığın düzgün strateji çərçivəyə salınması ilə mümkün ola bilər. Qafqaz regionu zəngin mədəniyyətə, tarixi və etnik müxtəlifliyə malikdir. Lakin uzun müddət ərzində bu müxtəlifliklər siyasi və sosial gərginliklərə səbəb olub.

Siyasi Mühit və Maneələr: Qafqazda fəaliyyət göstərən dövlətlərin xarici siyasətləri, bir-biri ilə rəqabət edən güclərin təsiri, müharibələr və münaqişələr regionda birliyə doğru atılacaq addımları əngəlləyir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Gürcüstanın separatçı bölgələri və Rusiya ilə olan əlaqələr, regional əməkdaşlığı çətinləşdirən amillərdir. Bu vəziyyət, Qafqaz evi ideyasının reallaşmasını sual altına alır.

Regional Integrasiya Cəhdləri: Son illərdə Cənubi Qafqazda bəzi regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri mövcud olub. Cənubi Qafqaz regionunda regional integrasiya təşəbbüsləri tarixən fraqmentar və nəticəsiz olmuşdur. SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan geosiyasi boşluq bu ölkələrin müxtəlif xarici aktorların təsir dairəsinə düşməsinə səbəb olmuş və region daxili əməkdaşlığı çətinləşdirmişdir. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan bir sıra çoxtərəfli təşəbbüslərdə iştirak etsələr də, bu təşəbbüslər dayanıqlı və institusional çərçivəyə əsaslanmadığı üçün uğur qazanmamışdır [12].

Məsələn, 1997-ci ildə yaradılmış GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova) təşkilatı regional əməkdaşlıq üçün platforma kimi nəzərdə tutulsada, Ermənistanın bu birlikdən kənarda qalması və üzv ölkələrin fərqli geosiyasi prioritetləri qurumu passivləşdirmişdir [11]. Cənubi Qafqazda regional integrasiyanın qarşısını alan əsas amillərdən biri də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi olmuşdur. Münaqişənin kəskinləşməsi həm ikitərəfli

əməkdaşlıq imkanlarını məhdudlaşdırmış, həm də regional etimadın formalaşmasını əngəlləmişdir. Gürcüstan isə regiondaxili əməkdaşlığa meyilli olsa da, Qərb yönümlü siyasəti və Rusiya ilə münasibətləri fonunda balanslı vasitəçi rolunu tam reallaşdırma bilməmişdir [8].

Qafqaz evi ideyasının gerçəkləşməsi üçün həm daxili siyasi iradə, həm də beynəlxalq dəstək lazımdır. Qafqaz xalqları arasında etimad və dialoqun qurulması, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və ortaq maraqların formalaşması zaman alacaq bir prosesdir. Lakin, bu ideya əbədi xəyal olaraq qalmaq yerinə, addım-addım gerçəkləşə bilən bir məqsəd də ola bilər, xüsusən də regiondakı siyasi gərginliklər azaldıqca və əməkdaşlıq imkanları genişləndikcə.

Tarix

Qafqaz evi ideyasının tarixi kökləri, regionun tarixi, mədəni və siyasi inkişafına, həmçinin müxtəlif dövrlərdə bu ərazidə formalaşan regional əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdır. Bu ideya, əsasən Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların birgə əməkdaşlıq etməsi, sülh və sabitlik şəraitində birgə yaşaması ilə bağlıdır. Qafqaz evi ideyasının arxasında duran əsas prinsip, müxtəlif etnik və dini qrupların bir arada, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq şəraitində yaşaması və inkişaf etməsidir. Bu ideyanın tarixi kökləri bir neçə əsas mərhələyə əsaslanır. Tarixi təcrübələr göstərir ki, regional integrasiya və iqtisadi asılılığın artırılması bir vaxtlar düşmən olan dövlətlər arasında davamlı sülhün formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər. Avropa nümunəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir: XX əsrin ilk yarısında iki dünya müharibəsinin əsas aktorları olmuş Almaniya və Fransa kimi dövlətlər, Avropa Kömür və Polad Birliyi (AKPB) vasitəsilə iqtisadi resursların birgə idarə olunmasına razılaşıaraq həm qarşılıqlı etimad mühiti yaratmış, həm də daha geniş Avropa integrasiya prosesinin əsasını qoymuşlar [13]. Bu yanaşma, müharibəni qeyri-mümkün deyil, məqsədsiz və düşünülməz edən bir qarşılıqlı asılılıq modeli ilə əvəz etmişdir [14].

Əgər Qafqaz evi ideyası real məzmun kəsb edərək Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasında etimadın formalaşmasına, ticarət və enerji əməkdaşlığının dərinləşməsinə səbəb olsaydı, bu, tədricən siyasi dialoqu da stimullaşdırırdı. Qafqaz evi yalnız mədəni birlik və ortaq dəyərlər ideyası deyil, eyni zamanda regionda müharibəni iqtisadi və siyasi cəhətdən sərfəsiz edən bir struktur yaratmaq üçün potensial vasitə ola bilərdi. Lakin mövcud reallıqda, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin

silahlı müstəviyə keçməsi və davamlı sülh mexanizmlərinin zəifliyi bu ideyanın praktiki reallaşmasının qarşısını almışdır. Beləliklə, Avropa təcrübəsi Cənubi Qafqaz üçün həm ilham mənbəyi, həm də strateji dərs kimi qiymətləndirilə bilər: davamlı sülh yalnız siyasi bəyanatlarla deyil, strukturlaşdırılmış əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan insti-tusional integrasiyanın qurulması ilə mümkündür.

Cavanşir Dövrü və Qədim Zamanlar: Qafqaz, qədim dövrlərdən etibarən müxtəlif sivilizasiyaların və imperiyaların təsiri altında olmuş bir ərazi olub. Bu regionda qədim dövlətlər, o cümlədən Urartu, Albaniya, Kolxida və İberiya dövlətləri mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər, həm ticarət, həm də mədəniyyət sahəsində bir-biri ilə əlaqə saxlamışlar. Cavanşir dövrü (X əsr) və sonrakı dövrlərdə regionda müxtəlif xalqların arasında əməkdaşlıq, integrasiya və müttəfiqlik cəhdləri olmuşdur. Lakin, bu cəhdlər tez-tez xarici təzyiqlər və daxili münaqişələr səbəbindən uğursuzluğa uğramışdır.

Çar Rusiyası və Osmanlı İmperiyası Dövrü: XIX əsrin ortalarında Çar Rusiyası və Osmanlı İmperiyasının Qafqazda təsiri artmağa başladı. Bu dövrdə Qafqaz, bir çox etnik və dini qrupların yaşadığı, həmçinin regional güclərin maraqlarının toqquşduğu bir yerə çevrildi. Çar Rusiyası və Osmanlı İmperiyası bu ərazidə bir-birinin təsirinə qarşı mübarizə aparırdılar. Lakin bu dövrün sonunda çar Rusiyası, Qafqazı tamamilə öz təsiri altına alaraq, burada müxtəlif xalqların arasında müəyyən siyasi və iqtisadi əlaqələr formalaşdırmağa çalışdı. Bu dövrün sonunda, xüsusən Cənubi Qafqazda, regiondakı xalqların bir-birinə yaxınlaşması və regional əməkdaşlıq məsələləri ön plana çıxdı. Lakin imperiya siyasətləri, çox vaxt bu əməkdaşlıqları məhdudlaşdırdı və regiondakı xalqlar arasında etnik və dini gərginliklərə səbəb oldu.

Sovet İttifaqı Dövrü: Sovet dövrü, Qafqaz regionu üçün həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri olan bir dövr idi. Sovet İttifaqı altında, Qafqaz xalqları birləşdirilərək sosialist ideologiyası və mərkəzi hakimiyyət altında birgə yaşadılar. Bu dövr, bir tərəfdən Qafqaz xalqlarının iqtisadi və sosial inkişafını təmin etdi, digər tərəfdən isə bu xalqlar arasında bir çox etnik, dini və siyasi problemləri arxa plana atdı. Qafqazda müxtəlif xalqların birgə yaşaması, həm də sovet ideologiyası ilə bağlı olaraq, müəyyən bir integrasiya dövrü yaratdı. Lakin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra, bu regionda yeni siyasi sərhədlər və müstəqil dövlətlər yarandı. Xüsusilə 1990-cı illərdə, Qarabağ müharibəsi və digər ərazi münaqişələri nə-

ticəsində, regionda böyük bir etnik və siyasi parçalanma baş verdi. Bu, Qafqaz evi ideyasının reallaşmasını çətinləşdirən amillərdən biri oldu.

Müstəqil Dövlətlər və Yeni Regional Əməkdaşlıq Cəhdləri (1990-cı illərdən sonra): Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan öz müstəqilliklərini yenidən bərpa etdilər. Bu dövrdə, hər üç ölkə, öz suverenliklərini qorumaq və beynəlxalq aləmdə tanınmaq üçün müstəqil siyasətlər həyata keçirdi. Lakin regionda, həm də müxtəlif ərazi münəqişələri, xüsusən Qarabağ müharibəsi, Gürcüstanın separatçı bölgələri ilə bağlı gərginliklər və digər münəqişələr, Qafqaz xalqlarının birgə əməkdaşlıq etməsini çətinləşdirdi.

Günümüzdəki Yanaşmalar və Qafqaz Evi İdeyasının Yeri: Qafqaz evi ideyasının reallaşması hələ də çətin bir məqsəd olaraq qalır, çünki regional münəqişələr, siyasi qeyri-sabitlik və xarici güclərin müdaxilələri bu ideyanın həyata keçirilməsinə maneə törədir.

Əsas hissə

Qafqaz Evinin Konsepti və Əsas Prinsipləri:

Qafqaz Evi, Cənubi Qafqaz regionundakı üç əsas dövlət — Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan — arasında sülh, əməkdaşlıq və inkişafı təşviq etmək məqsədilə təklif edilən bir platformadır. Bu ideya, bölgədəki siyasi və iqtisadi qarşıdurmaların qarşısını almaq, regional təhlükəsizliyi gücləndirmək və uzunmüddətli sabitliyi təmin etmək üçün birgə fəaliyyət göstərməyi hədəfləyir. Qafqaz Evinin əsas məqsədi, müxtəlif milli maraqların və tarixi münəqişələrin nəticəsində yaranan gərginliyi azaltmaq və dövlətlər arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı təşviq etməkdir. Bu konseptin ən mühüm prinsiplərindən biri, bölgədəki dövlətlərin suverenliyinə hörmət və bərabərlik prinsipidir. Hər bir dövlətin özünəməxsus milli maraqları olsa da, Qafqaz Evi bu maraqları balanslaşdırmağa və hər bir ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışacaq.

Qafqaz Evinin Qarşılaşa Biləcəyi Çətinliklər və Maneələr:

Qafqaz Evinin reallaşması ideyası, regionun mürəkkəb və çoxşaxəli geosiyasi vəziyyəti fonunda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Cənubi Qafqaz, müxtəlif etnik qrupların, dini və mədəni fərqliliklərin mövcud olduğu, habelə uzun illər davam edən münəqişələrdən əziyyət çəkən bir bölgədir. Bu səbəbdən, Qafqaz Evi təşəbbüsünün uğurla həyata

keçirilməsi üçün bir neçə əsas çətinlik nəzərə alınmalıdır.

Tarixi və Etnik Münəqişələr: Cənubi Qafqazda mövcud olan tarixi münəqişələr, xüsusilə Azərbaycan və Ermənistan arasındakı Dağlıq Qarabağ münəqişəsi, bu təşəbbüsün reallaşmasını çətinləşdirən əsas amillərdən biridir. Hər iki tərəf, tarixi ədalət və ərazi bütövlüyü məsələlərində qəti mövqelər tuturlar. Həmçinin, Gürcüstanın da Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə bağlı ərazi mübahisələri mövcuddur ki, bu da bölgədəki hərtərəfli əməkdaşlıq üçün əlavə maneə yaradır.

Regional Güc Birliyi: Cənubi Qafqaz, yalnız bölgə ölkələrinin deyil, həm də xarici güc mərkəzlərinin maraqlarına təsir göstərən bir regiondur. Rusiya, Türkiyə və İran kimi ölkələrin burada mövcud olan geosiyasi təsiri, Qafqaz Evinin inkişafına mənfi təsir edə bilər. Xüsusilə, Rusiya və Türkiyə arasında Cənubi Qafqazda güc və nüfuz mübarizəsi mövcuddur. Rusiya, bölgədəki ən böyük güc olaraq, Qafqaz Evi ideyasının öz strateji maraqlarına zidd olmaması üçün söylərini davam etdirəcək. Digər tərəfdən, Türkiyə, xüsusilə Azərbaycanın tərəfdaşı olaraq, bu təşəbbüsün regional təhlükəsizliyə töhfə verməsi üçün daha aktiv bir rol oynamağa çalışacaq. Bu iki ölkə arasındakı maraqların kəsişməsi və toqquşması, Qafqaz Evinin uğurlu fəaliyyətini çətinləşdirə bilər.

İqtisadi və İnfrastruktur Problemləri: Bölgənin iqtisadi potensialı və infrastrukturunun zəifliyi, Qafqaz Evi konseptinin tətbiqi üçün əlavə çətinliklər yarada bilər. Bölgə, müharibələrdən və siyasi qeyri-sabitlikdən əziyyət çəkmişdir. Bu səbəbdən, ortaq iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi və birgə infrastruktur inkişafı məsələsində ciddi çətinliklər mövcuddur. İqtisadi əməkdaşlıq üçün tələb olunan maliyyə resursları və siyasi iradə, bəzən regional liderlər arasında razılıq əldə etməkdə maneə yarada bilər.

Daxili Siyasi Sabitlik və Etimad Problemləri: Qafqazdakı hər üç ölkədə daxili siyasi sabitlik və hakimiyyətin möhkəmliyi, Qafqaz Evinin qurulmasına və inkişafına təsir edə bilər. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında etimad səviyyəsinin aşağı olması, bu təşəbbüsün uğurla həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Dövlətlərarası münasibətlərdəki qeyri-müəyyənliklər, liderlərin müxtəlif xarici siyasət yönümləri və daxili siyasi təzyiqlər, əməkdaşlıq üçün müsbət bir atmosferin yaranmasına maneə ola bilər.

Beynəlxalq Təsirlər və Rəqabət: Beynəlxalq

güc mərkəzləri, xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı, İran və Çin, Cənubi Qafqazda öz maraqlarını təmin etmək üçün müxtəlif strategiyalar həyata keçirirlər. Bu ölkələr və qurumlar, Qafqaz Evi təşəbbüsünün inkişafına müxtəlif şəkildə təsir göstərə bilirlər. Hər bir xarici güc, öz strateji maraqlarını nəzərə alaraq, regional integrasiyaya təsir edə bilər. Bu fakt, həmçinin bölgənin zəif iqtisadi və təhlükəsizlik infrastrukturunu ilə yanaşı, bu təşəbbüsün qarşısında dayanan ən böyük maneələrdən biridir.

Qafqaz Evinin Gələcək Perspektivləri və Mümkün Həll Yolları:

Qafqaz Evi ideyasının qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, bölgədə sülh və əməkdaşlıq üçün bir potensial yaradılmaqdadır. Bu təşəbbüsün həyata keçirilməsi, yalnız regional dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq güc mərkəzlərinin dəstəyi ilə mümkündür. Müxtəlif çətinliklərə baxmayaraq, Qafqaz Evi konsepti, Cənubi Qafqazın gələcəyinə dair ümidverici perspektivlər açır.

1. Diplomatik İrəliləyiş və Etimadın Artırılması: Regionda mövcud olan tarixi münaqişələr və etnik gərginliklər nəzərə alındıqda, dövlətlər arasında qarşılıqlı etimadın yaranması vacibdir. Bu məqsədlə, tərəflər arasında görüşlərin tez-tez keçirilməsi və açıq dialoq kanallarının yaradılması təklif edilir. Regional münaqişələrin həlli ilə bağlı praktiki yanaşmalar və uyğun diplomatik formatlar, Qafqaz Evi ideyasının reallaşmasına şərait yaradacaqdır.

2. İqtisadi və İnfrastruktur Əməkdaşlığı: Regiondakı ölkələrin birgə iqtisadi layihələrə yönəlməsi, əməkdaşlığın genişlənməsi və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir. Bölgədəki hər üç ölkə, xarici sərmayə cəlb etmək, ticarət və iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün ortaq layihələr üzərində işləyə bilər. Bu layihələrə enerji, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrindəki əməkdaşlıq daxil ola bilər. Məsələn, Transqafqaz Nəqliyyat Dəhlizi və Böyük İpək Yolu kimi strateji layihələr, Cənubi Qafqazda iqtisadi bağlılığın artırılmasına və qarşılıqlı etimadın qurulmasına imkan verəcəkdir. İqtisadi əməkdaşlıq, həmçinin bölgə ölkələrinin gələcəkdəki integrasiyasının əsasını təşkil edəcəkdir.

3. Beynəlxalq Dəstək və Təşviq: Qafqaz Evinin uğurlu tətbiqi üçün beynəlxalq dəstək çox vacibdir. Bölgənin geosiyasi əhəmiyyəti nəzərə alındıqda, ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya və Türkiyə kimi regional və global güc mərkəzləri bu təşəbbüsə öz dəstəklərini göstərə bilər. Bu dəstək yalnız diplomatik sahədə deyil, həm də iqtisadi və humanitar sahələrdə mövcud olmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlar

və maliyyə qurumları, xüsusilə Dünya Bankı, Avropa İnvestisiya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu, bölgə ölkələrinə iqtisadi dəstək verə bilər və infrastruktur layihələrini maliyyələşdirə bilər.

4. Tərəflər Arasında Həmrəylik və Regional Təhlükəsizlik İttifaqı: Regional təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə, Qafqaz Evi ideyasının bir parçası olaraq təhlükəsizlik ittifaqları və kooperasiya şəbəkələri qurulmalıdır. Bölgə ölkələri, terörizm, narkotik ticarəti, insan alveri və digər regional təhlükələrə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün əməkdaşlıq etməlidir. Bu əməkdaşlıq, Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin edilməsinə kömək edəcəkdir. Təhlükəsizliyi təmin edəcək güc strukturları, həmçinin, Rusiya, Türkiyə və İran kimi güc mərkəzlərinin maraqlarını balanslaşdırmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığı da ehtiva edə bilər.

Cümhuriyyət Dönəmində Qafqaz Evi Uğrunda Mübarizə: Konfranslar və Təşəbbüslər

1918-ci ilin fevralında, Rus İmperiyasının süqutundan sonra, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında "Qafqaz Federasiyası" adlı birgə dövlət quruluşu yaradıldı [1]. Bu federasiya, üç ölkənin müstəqilliklərini qorumaq və birgə fəaliyyət göstərmək məqsədini daşıyırdı. Lakin, 26 may 1918-ci ildə Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə federasiya süqut etdi.

Qafqaz Evi" ideyası, XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən irəli sürülmüş və sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dəstəklənmişdir. Bu ideya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında regional əməkdaşlıq və birliyin təşviqini nəzərdə tuturdu. Lakin, Ermənistanın münaqişə və separatizm siyasəti səbəbindən bu ideya reallaşmadı.

"Qafqaz evi" ideyası və Əlimərdanbəy Topçubaşov

Əlimərdanbəy Topçubaşov, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tanınmış siyasi xadimi, diplomat və milli ideoloqlarından biri olaraq, Qafqazın gələcəyinə dair çox mühüm ideyalar irəli sürmüşdür. O, bir tərəfdən, Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək üçün çalışarkən, digər tərəfdən, Qafqazın müxtəlif xalqlarının birgə əməkdaşlıq və həmrəyliyinə vacibliyini də vurğulamışdır. Bu baxımdan, Qafqaz evi ideyası, əslində, Topçubaşovun siyasi və diplomatik mübarizəsinin bir hissəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Əlimərdanbəy Topçubaşov, Qafqaz xalqlarının bir arada yaşaması və bir-biri ilə dost münasibətlər

qurmasını dəstəkləyirdi. O, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın – mədəni və siyasi müxtəlifliklərini nəzərə alaraq, bu xalqlar arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmətin vacibliyini önə çəkmişdir. Topçubaşov, Qafqazda birliyə gedən yolda etnik, dini və milli mənsubiyyətlərin müxtəlifliyini qəbul edən bir yanaşmanı müdafiə edirdi. Topçubaşov, 1917-ci il Rus İmperiyasının süqutundan sonra Qafqazın müstəqil dövlətlər halında birləşə biləcəyini düşünürdü. O, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və Cənubi Qafqazın yeni siyasi düzəninə uyğun müstəqil dövlətlər arasında əməkdaşlığın vacibliyini vurğulamışdır. Topçubaşovun beynəlxalq diplomatiya sahəsindəki fəaliyyəti, Qafqazın gələcəyində əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək üzərində qurulmuş bir regional sistemin mümkünlüyünü göstərirdi.

Topçubaşov, Qafqazın xarici güclərin təsiri altına girməməsi üçün bu regiondakı xalqlar arasında bir həmrəylik və qarşılıqlı yardım sisteminin qurulmasının vacibliyini önə çəkirdi. O, Rusiya, Osmanlı və digər xarici qüvvələrin Qafqazdakı təsirini balanslaşdırmaq məqsədilə regional güclərin birləşməsinə təklif edirdi. Bu yanaşma, Qafqazın strateji mövqeyindən istifadə edərək, regiondakı xalqların və dövlətlərin öz gələcəklərini müəyyən etməyə çalışması anlamına gəlirdi.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə bu ideyalar daha da aktuallaşdı. Qafqazın üç dövlətinin müstəqil şəkildə inkişaf etməsi və regional əməkdaşlıq edərək, mədəni və iqtisadi əlaqələr qurması, Topçubaşovun idealına uyğun bir yanaşma idi. Ancaq, Topçubaşovun ideali müstəqil və demokratik bir Qafqazın formalaşmasına yönəlik olsa da, onun dövründəki siyasi gərginliklər və xarici təzyiqlər, xüsusən Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişə, bu ideyanın reallaşmasına mane olmuşdur. Lakin onun Qafqaz xalqlarının birgə əməkdaşlığını təbliğ etməsi, uzun müddət sonra belə, bu regionda integrasiya və əməkdaşlıq məsələlərinin önəmini artırmışdır.

1921-ci ilin mayında, Parisdə mühacirət nümayəndələri tərəfindən "Qafqaz Konfederasiyası" adlı yeni bir təşəbbüs irəli sürüldü. Bu təşəbbüs, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazın birgə əməkdaşlıq etməsini nəzərdə tuturdu. Fransa və İngiltərə kimi böyük dövlətlər bu təşəbbüsü dəstəklədi və mühacirət liderlərinə maliyyə yardımı ayırdı. Lakin, bu ideya da Sovet hakimiyyətinin təsiri altında reallaşmadı. 1952-ci ilin dekabrında, Almaniyanın Münhen şəhərində "Ümumqafqaz Konfransı" keçirildi.

Bu konfransda, Qafqaz xalqlarının birgə gələcəyi və Rusiyasız Qafqaz ideyası müzakirə olundu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu konfransda fəal iştirak edərək, Qafqazın müstəqil və birgə fəaliyyət göstərən bir region olması üçün təkliflər irəli sürdü. 1935-ci ildə "Qafqaz Federasiyası Şurası" yaradıldı. Bu şura, Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın milli təşkilatlarından formalaşmışdı və əsas məqsəd müstəqil Qafqaz Respublikasının elan edilməsi idi. 1940-cı ildə Ermənistan da bu şuraya qoşuldu. Lakin, bu təşəbbüs də Sovet hakimiyyətinin təsiri altında uğursuz oldu [1].

Cümhuriyyət dövründə həyata keçirilən bu konfranslar və təşəbbüslər, Qafqaz xalqlarının birgə gələcəyini qurmaq və regional əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədini güdürdü. Lakin, xarici güclərin müdaxiləsi və daxili münaqişələr səbəbindən bu ideyalar reallaşmadı. Buna baxmayaraq, bu təşəbbüslər, Qafqaz xalqlarının birgə gələcəyinə dair ümidləri və ideyaları yaşatdı və müasir dövrdə də bu ideyaların müzakirəsi davam edir.

Gürcüstanın "Qafqaz evi" ideyasındakı rolu

Gürcüstan, Qafqaz regionunun siyasi və iqtisadi inkişafında mühüm bir oyunçudur. Bu ölkə, həmçinin "Qafqaz evi" ideyasının reallaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən bir aktor ola bilər. Gürcüstanın Qafqazda regional əməkdaşlıq, sülh və təhlükəsizlik məsələlərindəki rolu bir neçə aspektdən irəli gəlir: Gürcüstanın "Qafqaz evi" ideyasındakı rolu həm tarixi, həm də müasir baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Gürcüstan coğrafi mövqeyinə, mədəni plüralizminə və regional integrasiya təşəbbüslərində fəallığına görə bu ideyanın həm Sovet dövründə, həm də post-sovet mərhələsində mərkəzi aktorlarından biri hesab edilir.

Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə bağlı davam edən münaqişələri, onun Qafqaz evi ideyasına integrasiyasını çətinləşdirir. Həm Abxaziya, həm də Cənubi Osetiya regionları, Gürcüstanın beynəlxalq hüquqla tanınan sərhədləri daxilində olsalar da, Rusiya tərəfindən tanınan müstəqil respublikalardır. Bu separatçı bölgələr Gürcüstanın öz daxili siyasi sabilliyini qorumasını çətinləşdirir və eyni zamanda regional əməkdaşlığa qarşı maneələr yaradır.

Gürcüstanın "Qafqaz evi" ideyasına münasibəti, xüsusən onun Ermənistanla və Azərbaycanla münasibətlərinə bağlıdır. Gürcüstanın Azərbaycan ilə yaxşı münasibətləri və Ermənistanla olan tarixi gərginlikləri nəzərə alındıqda, bu ideyanın həyata keçirilməsində əsasən müsbət bir yanaşma sərgiləyəcəyi

gözlənilir. Lakin Gürcüstanın mövqeyi, onun təhlükəsizlik maraqları və xarici siyasətindəki dəyişikliklərə görə zamanla inkişaf edə bilər. O, regional əməkdaşlıq təşəbbüslərində iştirak etmək istəyir, lakin bu, əsasən daxili və xarici təzyiqlərdən asılı olacaq.

Türkiyənin "Qafqaz evi" ideyasına yanaşması

Türkiyə, Qafqaz regionunun mühüm strateji və tarixi oyunçusudur və onun "Qafqaz evi" ideyasına münasibəti regiondakı siyasi və iqtisadi maraqları ilə sıx əlaqəlidir. Türkiyə, xüsusilə Cənubi Qafqazda və ümumiyyətlə Qafqaz regionunda sülh və sabitliyin təmin edilməsi ilə bağlı fəal rol oynamağa çalışır. Lakin Türkiyənin bu ideyaya yanaşması bir neçə mühüm faktorla müəyyən edilir:

Türkiyə, Ermənistanla tarixən gərgin münasibətlərə malikdir, xüsusilə 1915-ci il hadisələri və sonrakı siyasi gərginliklər bu münasibətləri daha da çətinləşdirib. Lakin son illərdə, xüsusən Qarabağ münaqişəsinin həllindən sonra, Türkiyə ilə Ermənistan arasında müəyyən dialoq və əlaqələrin qurulmasına dair bəzi təşəbbüslər olub. Bu səbəbdən, Türkiyə, Qafqaz evi ideyasını daha çox Azərbaycanın maraqları ilə əlaqələndirərək, regionda əməkdaşlığın inkişafı və sülhün təmin olunmasında fəal rol oynamağa çalışır [11]. Türkiyə, Qafqaz evi ideyasını daha çox Azərbaycanla olan münasibətləri gücləndirmək və bu ölkə ilə iqtisadi, enerji və hərbi əməkdaşlığı artırmaq məqsədilə görür. Azərbaycan üçün Türkiyə, bir növ "təhlükəsizlik təminatçısı" kimi fəaliyyət göstərir, və Türkiyə bu müttəfiqlik münasibətini regional təhlükəsizlik baxımından çox önəmli hesab edir.

Türkiyə, Rusiya ilə olan münasibətlərini balanslı şəkildə qorumağa çalışır, çünki həm strateji, həm də iqtisadi sahələrdə bu iki ölkə arasında əməkdaşlıq var. Lakin, Rusiya ilə yanaşı, Türkiyə də Qafqazda öz nüfuzunu artırmaq istəyir. Türkiyənin Rusiya ilə olan gərginliyi nəzərə alaraq, "Qafqaz evi" ideyasına yanaşması çox ehtiyatla müəyyən edilir. Rusiyanın bu ideyaya qarşı çıxması ehtimalı, Türkiyənin bu təşəbbüsə yalnız sərbəst şəkildə qoşulmasına mane ola bilər. Ancaq Türkiyə, Rusiya ilə müttəfiqlik və əməkdaşlıq prinsiplərinə zidd olmayan, ancaq regionda balanslı və əməkdaşlıq əsasında inkişaf edən bir modelə üstünlük verə bilər.

Avropa İttifaqı və Cənubi Qafqaz:

Avropa İttifaqı (Aİ), Cənubi Qafqazda daha çox iqtisadi və siyasi integrasiya, demokratik inkişaf və

hüquqi dövlətin təmin edilməsi məqsədini güdür. Aİ, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanla əlaqələrini daha çox bu prinsiplərə əsaslanaraq qurur. Avropa, bu üç ölkə ilə müxtəlif əməkdaşlıq formatları yaratmış və onlara Avropa perspektivi təqdim etməyə çalışmışdır. Aİ-nin, xüsusən Gürcüstan və Azərbaycanla sıx əlaqələri vardır, çünki bu ölkələr həm enerji, həm də ticarət əlaqələri baxımından Avropa üçün vacibdir. Avropa, "Qafqaz evi" ideyasını, regional əməkdaşlıq və integrasiya baxımından müsbət bir inkişaf kimi qiymətləndirə bilər, çünki bu, regionda daha güclü sülh və sabitliyin təmin olunması-na xidmət edə bilər.

Rusiyanın "Qafqaz evi" ideyasına yanaşması

Rusiya, Qafqaz regionunda tarixən mühüm bir oyunçu olmuşdur və regionun geosiyasi vəziyyətində böyük təsirə malikdir. Bu səbəbdən, "Qafqaz evi" ideyasının reallaşmasında Rusiya vacib bir amil hesab edilir. Lakin Rusiyanın mövqeyi, həm regiondakı siyasi və iqtisadi maraqları, həm də onun beynəlxalq münasibətlərindəki mövqeyini nəzərə alaraq mürəkkəbdir.

Geosiyasi və İmperial Maraqlar: Rusiya, Qafqaz regionunu tarixən öz təsir dairəsi olaraq görmüş və bu regionun strateji əhəmiyyətini daima vurğulamışdır. Qafqaz, həmçinin Rusiyanın Cənubi Qərb sərhədini qorumaq üçün vacib bir regiondur. Rusiyanın Qafqazdakı mövqeyini qorumağa davam etməsi, regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri qarşısında ciddi bir əngəl yarada bilər. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasi və hərbi təsiri, bu ideyanın Qərb və digər müttəfiqləri ilə balanslaşdırılması üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Rusiya və Ermənistan Əlaqələri: Ermənistan, Rusiya üçün ən yaxın müttəfiqlərindən biridir və Qafqaz regionundakı əsas strateji tərəfdaşdır. Rusiyanın Ermənistanla olan güclü hərbi və siyasi əlaqələri, onun "Qafqaz evi" ideyasına olan münasibətinə birbaşa təsir göstərir. Rusiya, xüsusilə Qarabağ münaqişəsi kimi məsələlərdə Ermənistanın yanında durmuş və bölgədəki digər güclərlə, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycanın maraqları ilə balans qurmağa çalışmışdır. Rusiya üçün Ermənistanın mövqeyinin güclü olması, onun Qafqazda öz nüfuzunu saxlaması üçün əhəmiyyətlidir. Buna görə də, "Qafqaz evi" ideyasının gerçəkləşməsi, Rusiya üçün müəyyən təhlükə təşkil edə bilər, çünki bu ideya bölgədə daha geniş və güclü bir əməkdaşlıq mühiti yaradarsa, Rusiyanın bu müttəfiqlə olan münasibətlərinə təzyiq göstərə bilər.

Rusiya və Azərbaycan Münasibətləri: Azərbaycan ilə Rusiya arasında dəqiq balanslı münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan, Rusiya ilə iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq edir, lakin o, həm də Avropa və Qərbi ilə sıx əlaqələr saxlayır. Bu, Rusiyanın "Qafqaz evi" ideyasına olan yanaşmasını mürəkkəbləşdirir. Rusiya, Azərbaycanı öz orbitində saxlamağa çalışsa da, Azərbaycanın müstəqil xarici siyasəti və Türkiyə ilə strateji əlaqələri Rusiya üçün bir maneədir [5].

Rusiyanın Regional Təhlükəsizlik və Hərbi İştirakı: Rusiya, Qafqazda hərbi mövcudiyyətini gücləndirməkdə davam edir. O, həm də bölgədəki münaqişələrin həllində əsas rol oynayır. Rusiyanın Gürcüstandakı separatçı bölgələrə dəstəyi (Cənubi Osetiya və Abxaziya) və Azərbaycanın Qarabağ məsələsindəki vasitəçilik rolu, onun Qafqazda nəzarətini qorumağa çalışdığını göstərir. Rusiya, Qafqazda hər hansı yeni əməkdaşlıq formatlarının yaratdığı potensial təhlükələri, öz güc balansını itirmə riskini nəzərə alaraq qiymətləndirir.

Siyasi İradə və Regiondaxili Əməkdaşlıq: Qafqaz evi ideyasının uğurla reallaşması üçün bu regiondakı dövlətlər arasında siyasi iradə və əməkdaşlıq tələb olunur. Lakin bu, regiondakı mövcud gərginliklər və qarşıdurmalar fonunda çətin ola bilər. Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın suverenlikləri və ərazi bütövlükləri ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları və qarşılıqlı etimadsızlıqları var..

Ərazi Münaqişələri və Tarixi Miras: Regionda uzun müddət davam edən ərazi münaqişələri və tarixi gərginliklər, Qafqaz evi ideyasının həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Qarabağ münaqişəsinin həlli, xüsusən 2020-ci il müharibəsindən sonra, regionda sabitliyin təmin olunması istiqamətində irəliləyişlər olsa da, bu məsələnin tam həlli hələ də çətin dir. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı bu cür qarşıdurmalar, Qafqazda tam əməkdaşlığın qurulmasını əngəlləyir.

Regional İnteqrasiya və Avropaya Yaxınlaşma:

Cənubi Qafqazın gələcəyi, onun Avropa İttifaqı ilə daha yaxın əməkdaşlıq etməsi ilə bağlıdır. Region, Avropa Neighbourhood Policy (ENP) çərçivəsində, həmçinin Şərq Tərəfdaşlığı proqramları vasitəsilə iqtisadi və siyasi integrasiya istiqamətində addımlar ata bilər [21]. Bu, Qafqaz Evi təşəbbüsünü yalnız regional deyil, həm də global səviyyədə daha geniş bir əməkdaşlıq modelinə çevirə bilər. Cənubi Qafqazda mövcud olan zəif iqtisadi və infrastruktur şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi, bölgənin Avropaya yaxınlaşmasına kömək edəcəkdir. Barışq

və etimadın bərpası, Cənubi Qafqazda Qafqaz Evi ideyasının uğurlu həyata keçirilməsi üçün həqiqətən ən vacib amillərdən biridir. Bu məqsədlə, barışq diplomatiyasının gücləndirilməsi, sosial və mədəni əməkdaşlığın təşviqi, və təhlükəsizlik tədbirlərinin birgə inkişafı çox vacibdir. Həmçinin, təhsil və gənclər proqramları ilə xalqlar arasında anlayış və əməkdaşlıq qurulmalıdır. Bu cür təşəbbüslər, uzunmüddətli barışqın təmin edilməsi və regionda sabitliyin bərpası üçün əsas rol oynaya bilər.

Ermənistanın Qafqaz evinə yanaşması

Ermənistanın münaqişə və separatizm siyasəti, "Qafqaz Evi" ideyasının reallaşmasına mane olan əsas amildir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və Ermənistanın bu prosesə qarşı çıxması, regional əməkdaşlığın qurulmasını çətinləşdirir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın bu yanaşmasını tənqid edərək, "Qafqaz Evi" ideyasının reallaşmasının zəruriliyini dəfələrlə vurğulayıb. "Qafqaz Evi" ideyasının reallaşması, azərbaycanlılar və ermənilər arasında münasibətlərin normallaşmasına və regional əməkdaşlığın inkişafına şərait yarada bilər. Bu, qarşılıqlı hörmət, etimad və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Lakin, Ermənistanın separatizm siyasətindən imtina etməsi və sülhə sadıq qalması bu prosesin əsas şərtlərindən biridir. Ermənistanın bu təşəbbüslərə münasibəti dəyişkən və müəyyən şərtlərə bağlıdır. Əsas məqamları qeyd etmək olar:

Siyasi Şərtlər və Qarabağ məsələsi

Ermənistan, xüsusilə 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanla münasibətlərin normallaşdırılması və regionda sabitlik məsələsinə maraq göstərsə də, "Qafqaz evi" kimi platformalara tam açıq yanaşmır. Ermənistan üçün əsas şərtlərdən biri sülh müqaviləsinin imzalanması və ərazi bütövlüyü məsələlərinin qarşılıqlı şəkildə tanınmasıdır.

"3+3" Platforması və Ermənistanın Məsafəli Yanaşması

Rusiya, Azərbaycan və Türkiyənin irəli sürdüyü "3+3" (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan + Rusiya, İran, Türkiyə) platformasına Ermənistan ehtiyatla yanaşır. Gürcüstan bu platformada iştirak etmədiyi üçün Ermənistan da bu təşəbbüsə tam aktiv qoşulmayıb.

Ermənistan həm də bu formatda Rusiyanın rolunun dominant olmasından narahatdır və balanslı xarici siyasət yürütməyə çalışır.

Ermənistanın "Qafqaz evi" ideyasına münasibəti ehtiyatlı, şərtli və kontekstdən asılıdır. Ermənistan üçün bu cür regional platformalara real qoşulmaq yalnız müəyyən geosiyasi və ikitərəfli məsələlərin (xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə ilə) həllindən sonra mümkün görünür. Hazırkı mərhələdə Ermənistan daha çox Qərb vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlara üstünlük verir.

Nəticə

"Qafqaz evi" ideyası uzun illərdir bölgənin icimai-siyasi və mədəni düşüncəsində bir arzu kimi yaşayır. Tarixi, mədəni və coğrafi bağlarla bir-birinə yaxın olan Qafqaz xalqları üçün bu ideya həm birliyin, həm də qarşılıqlı anlaşmanın simvoludur. Lakin reallıq göstərir ki, regiondakı geosiyasi maraqlar, etnik ziddiyyətlər və dövlətlərarası münasibətlər bu arzunun reallaşmasını çətinləşdirir. Buna baxmayaraq, mədəni əməkdaşlıq, iqtisadi integrasiya və qarşılıqlı etimadın artırılması istiqamətində atılan addımlar Qafqaz evi ideyasının hələ də canlı olduğunu göstərir. Qafqaz evi ideyası regional integrasiya, sülh və qarşılıqlı əməkdaşlıq baxımından nəzəri və strateji əhəmiyyət daşıyan bir yanaşmadır. Lakin bu konsepsiyanın praktik reallaşması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə əngəllənir. Regionda hökm sürən geosiyasi rəqabət, etnik və dini ziddiyyətlər, tarixi qarşıdurmalar, eləcə də beynəlxalq aktorların ziddiyyətli maraqları bu təşəbbüsün gerçəkləşməsinə ləngidən əsas faktorlar sırasındadır [8]. Əldə olunan təhlillər göstərir ki, "Qafqaz evi" ideyası hazırda daha çox normativ səviyyədə – regional sabitliyin və integrasiyanın arzuolunan modeli kimi qalır.

Bununla belə, bu ideya tamamilə utopik və ya qeyri-real bir yanaşma deyil. Region ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq formatlarının inkişafı, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin genişlənməsi və mədəni-humanitar əlaqələrin gücləndirilməsi müəyyən perspektivlər və imkanlar yaradır [9]. Əgər bu proseslər siyasi iradə və qarşılıqlı etimad çərçivəsində davam etdirilərsə, "Qafqaz evi" ideyasının mərhələli şəkildə gerçəkləşməsi mümkündür. Beləliklə, Qafqaz evi nə yalnız gerçəkləşən arzu, nə də əbədi xəyal deyil – o, siyasi rəasionalizmlə yanaşı, regional dialoq və əməkdaşlığa əsaslanan realist bir perspektiv kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. Arif Məmmədov *Qafqazın siyasi tarixi*, Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı. 2013. s 240
2. Mıkayıl Zeynallı *"Qafqazda müstəqillik hərəkətləri"*, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı. 2005, 257
3. İsmayıl Musa *Azərbaycanın Xarici Siyasəti, III hissə*. BDU 2010

Rus dilində:

4. Андрей Сушенцов *"Геополитика Южно-го Кавказа"*. Москва, издательство "Еремеев". 2009, 340
5. Сергей Маркедонов *"Россия и Кавказ: империя и независимость"*. Москва, издательство «Алетейя». 2010, 330
6. Рауф Миркадыров *«Политические кризисы Кавказа в постсоветскую эпоху»*, Баку, издательство «Восток-Запад». 2017, 348
7. Геворгян, В. 2020. *Постсоветский Кавказ и региональная идентичность: провалившаяся интеграция?* *Российский политологический журнал*, №3, 42–57.

İngilis dilində:

8. Cornell, S.E. *Autonomy and Conflict: Ethno-territoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia*. Uppsala University. 2002, 340
9. De Waal, T. *The Caucasus: An Introduction*. Oxford University Press. 2010, 145
10. Gurbanov, I. *Regional Cooperation in the South Caucasus: Challenges and Opportunities*. *Caucasus Analytical Digest*. 2017, (95), 2–5.
11. Ismailzade, F. *Geopolitical interests and regional integration in the Caucasus*. *Central Asia and the Caucasus*, (4), 120–129. 2005
12. German, T. *Regional Cooperation in the South Caucasus: Good Neighbours or Distant Relatives?*. *Caucasus Survey*, 1(1), 25–36. 2012
13. Dinan, D. *Europe Recast: A History of European Union*. Palgrave Macmillan. 2012, 270
14. Moravcsik, A. *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Cornell University Press. 1998, 202
15. Suny, R. G. *The Making of the Georgian Nation*. Indiana University Press. 1994, 256
16. Derlugian, G. *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography*. University of Chicago Press. 2005, 339
17. Gevorgyan, V. *"Post-Soviet Caucasus and Regional Identity: A Failed Integration?"* 2020, 320
18. Cornell, Svante E. *"Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the*

Caucasus. "2001, 210

19. Aras, Bülent & Fidan, H. "Turkey and Eurasia: Frontiers of a New Geographic. 2009 Imagination." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies.*

20. Mikhelidze, "The EU's Policy towards the South Caucasus: Between Geopolitics and Peace Building."

Istituto Affari Internazionali. 2015, 140

21. Huseynov Vasif. "The South Caucasus at the Crossroads: Conflicts, Alliances and Regional Integration."

Topchubashov Center Report. Journal of Democracy, 13(1), 105–119. 2021

XÜLASƏ

Cənubi Qafqaz, zəngin tarixi, etnik müxtəlifliyi və geosiyasi mövqeyi ilə dünyanın diqqət mərkəzində olan bir regiondur. Bu ərazi, müxtəlif güc mərkəzləri arasında hər zaman geosiyasi rəqabət və qarşıdurmaların şahidi olmuşdur. "Qafqaz evi" ideyası, regional sülh və əməkdaşlıq perspektivini müzakirə etmək məqsədilə irəli sürülmüş bir modeldir. Bu məqalədə, Qafqaz Evi ideyasının gerçəkləşməsinə əngəlləyən və ya dəstəkləyən əsas faktorlar təhlil ediləcək. Regional dövlətlərin müxtəlif strateji maraqları, beynəlxalq güc mərkəzlərinin təsiri və Cənubi Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti, bu təşəbbüsün reallaşmasına olan təsirini daha da aydınlaşdırmağa kömək edəcək. Eyni zamanda, bu ideyanın reallaşmasının mümkün olub-olmaması mövzusunda əsas argumentlər irəli sürüləcək.

Açar sözlər: *etnik müxtəliflik, zəngin tarix, güc mərkəzləri, qarşıdurma, əməkdaşlıq, regional güc, ideya, factor, rəqabət, integrasiya.*

SEFD G.M.Quliyeva

*Department of "Diplomacy and Processes
modern integration" BSU*

E-mail: gulgun2004@mail.ru

The Caucasian House Idea: A Dream Come True or an Eternal Dream

SUMMARY

The South Caucasus is a region that is at the center of the world's attention with its rich history, ethnic diversity, and geopolitical position. This area has always witnessed geopolitical competition and conflicts between different power centers. The idea of the Caucasus House is a model put forward to

discuss the prospects for regional peace and cooperation. This article will analyze the main factors that hinder or support the realization of the Caucasus House idea. The diverse strategic interests of regional states, the influence of international power centers, and the geopolitical importance of the South Caucasus will help to further clarify the impact of this initiative on its realization. At the same time, key arguments will be put forward on the feasibility of this idea.

Keywords: *ethnic diversity, rich history, power centers, conflict, cooperation, regional power, idea, factor, competition, integration.*

д.ф.по п.н. Г.М.Гулиева

*Кафедра «Дипломатия и процессы
современная интеграция» БГУ*

E-mail: gulgun2004@mail.ru

Идея кавказского дома: мечта, ставшая реальностью, или вечная мечта

РЕЗЮМЕ

Южный Кавказ — регион, который находится в центре внимания всего мира благодаря своей богатой истории, этническому разнообразию и геополитическому положению. Этот регион всегда был свидетелем геополитической конкуренции и конфликтов между различными центрами силы. Идея Кавказского дома — это модель, выдвинутая для обсуждения перспектив регионального мира и сотрудничества. В данной статье будут проанализированы основные факторы, препятствующие или способствующие реализации идеи «Кавказского дома». Разнообразные стратегические интересы региональных государств, влияние международных центров силы и геополитическое значение Южного Кавказа помогут дополнительно прояснить влияние на реализацию этой инициативы. При этом будут высказаны основные аргументы относительно того, осуществима ли эта идея или нет.

Ключевые слова: *этническое разнообразие, богатая история, центры силы, конфликт, сотрудничество, региональная власть, идея, фактор, конкуренция, интеграция.*

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNDƏ YENİ NƏSİL YANAŞMALAR VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA

MURTƏZA HƏSƏNOV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Dövlət qulluğu
və kadr siyasəti" kafedrasının dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

İLKAN MUSTAFAZADƏ

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı*

E-mail: ilkanm6@gmail.com

Rəqəmsal transformasiya və dövlət xidmətləri, müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə birgə dövlət idarəçiliyinin mərkəzi məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Dövlət sektorunda xidmətlərin göstərilməsi, səmərəlilik, şəffaflıq və vətəndaş məmnuniyyəti sahələrində baş verən dəyişikliklər, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində köklü şəkildə transformasiyaya uğrayır. Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyi və texnologiya arasındakı əlaqə daha da güclənir və innovativ yanaşmaların qəbul edilməsi zərurətə çevrilir.

Dövlət, ictimai maraqlara xidmət edən, dövlətə məxsus olan və ya onun nəzarəti altında fəaliyyət göstərən bütün qurum və strukturları əhatə edən geniş anlayışdır. Dövlətin əsas funksiyalarına vətəndaş rifahının artırılması, sosial xidmətlərin təşkili, infrastrukturun idarə olunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi daxildir. Bu baxımdan dövlət xidmətləri – vətəndaşların ehtiyaclarını qarşılayan və ictimai faydaya yönəlmiş fəaliyyətləri özündə birləşdirir. Dövlət idarəçiliyi isə bu xidmətlərin səmərəli və effektiv şəkildə təşkilini, resursların idarə edilməsini və qəbul edilən siyasətlərin həyata keçirilməsini təmin edən bir idarəetmə mexanizmidir.

Dövlət idarəçiliyi və texnologiya arasındakı əlaqə, ənənəvi idarəetmə metodlarının rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğunlaşması ilə daha da aktuallaşmışdır. Texnologiyanın sürətli inkişafı dövlət xidmətlərinin göstərilməsində yeni imkanlar və çağırışlar yaratmışdır. Müasir dövlət idarəetməsi rəqəmsal platformaları və alətləri tətbiq etməklə, xidmət keyfiyyətini artırmaq, idarəetməni səmərəli həyata keçirmək və vətəndaş iştirakını stimullaşdırmaq imkanlarını genişləndirmişdir.

Rəqəmsal transformasiya – xidmətlərin göstərilməsində texnologiyaların mərkəzi rol oynadığı, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin daha interaktiv və səmərəli formada qurulduğu kompleks bir prosesdir. E-xidmətlər, böyük həcmli məlumatların təhlili, süni intellekt və blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi bu transformasiyanın əsas komponentlərindəndir.

Bu texnologiyalar, qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırmaq, məlumatları daha effektiv idarə etmək və vətəndaşlara operativ xidmət göstərmək məqsədi daşıyır.

Dövlət idarəçiliyində rəqəmsal transformasiya – idarəetmədə şəffaflığın artırılması, qərarların elmi əsaslarla verilməsi, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ictimai resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Lakin bu proseslə yanaşı, bir sıra ciddi hüquqi və sosial çağırışlar da mövcuddur. Xüsusilə məlumatların qorunması, vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə riski, rəqəmsal bərabərsizlik və texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı bu çağırışlar sırasındadır.

Rəqəmsal transformasiyanın dövlət idarəçiliyinə uğurla integrasiyası yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də möhkəm hüquqi baza ilə mümkündür. Hüquqi tənzimləmələr rəqəmsal hüquqların müdafiəsi, məlumatların istifadəsi, kiber təhlükəsizlik və e-identifikasiya mexanizmlərinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Dövlət siyasəti səviyyəsində isə rəqəmsal transformasiya strategiyalarının hazırlanması, dövlət orqanları arasında koordinasiya və məlumat mübadiləsi sistemlərinin formalaşdırılması əsas prioritetlərdəndir. Bu prosesdə idarəetmədə iştirakçılıq və şəffaflıq prinsiplərinin qorunması vacibdir [1].

Rəqəmsal transformasiya dövlət xidmətlərinin mahiyyətini və təqdimat formasını dəyişməklə yanaşı, ictimai idarəçiliyin səmərəliliyini və vətəndaş məmnuniyyətini artırmaq üçün yeni imkanlar təqdim edir. Lakin bu imkanların reallaşdırılması üçün texnoloji innovasiyalarla yanaşı, hüquqi çərçivələrin möhkəmləndirilməsi, rəqəmsal bərabərliyin təmin olunması və vətəndaşların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması kimi məsələlər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab verən bir dövlət idarəçiliyi modeli üçün hüquqi və strateji yanaşmaların vəhdəti zəruridir.

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi cəmiyyətin rifahının təmin olunması və vətəndaşlara keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi kimi mühüm bir missiyanı öz üzərinə götürür. Lakin texnologiyanın sürətli inkişafı dövlət xidmətlərinin daha səmərəli və effektiv şəkildə göstərilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma ənənəvi yanaşmaların məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq dövlət və hökumət orqanlarının mövcud problemlərlə daha çevik və funksional şəkildə mübarizə aparmasını təmin edir.

Rəqəmsallaşmanın ən mühüm töhfələrindən biri xidmətlərin vətəndaşlara daha çevik və sürətli çatdırılmasına şərait yaratmasıdır. Ənənəvi idarəetmə üsullarında uzun növbələr, mürəkkəb prosedurlar və bürokratik maneələr tez-tez rast gəlinən problemlərdir. Rəqəmsal çevrilmə nəticəsində isə vətəndaşlar vergi ödənişləri, icazələrin alınması, tibbi xidmətlər və sosial yardım kimi sahələrdə e-xidmətlərdən faydalanaraq müraciətlərini elektron platformalar vasitəsilə asanlıqla reallaşdırı bilirlər. Bu isə vətəndaş məmnuniyyətinin artmasına mühüm şəkildə təsir edir.

Digər tərəfdən, rəqəmsallaşmanın gətirdiyi şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipləri dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Elektron platformalarda təqdim olunan xidmətlər vasitəsilə qərar qəbul etmə və icra prosesləri daha izlənə bilən və sənədləşdirilə bilən bir formaya keçir. Bu da dövlət qurumlarının fəaliyyətində şəffaflığın artmasına, vətəndaşların idarəetmə proseslərinə daha fəal şəkildə qoşulmasına, nəticədə isə ictimai etimadın və cavabdehlik hissinin güclənməsinə səbəb olur [2].

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən sahənin davamlı inkişafı ilk növbədə həmin sahə üzrə möhkəm və məqsədyönlü qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasından asılıdır. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, rəqəmsal mühitə keçid və bu istiqamətdə aparılan islahatlar dövlət səviyyəli bir sıra strateji sənədlərdə əks olunmuşdur. Xüsusilə, 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində müəyyən edilən beş əsas istiqamətdən biri kimi “Rəqəbatqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiya məkanı” adlı üçüncü prioritet bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, həmin prioritetlərə əsaslanaraq hazırlanan “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası”nda

rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, yeni texnologiyaların iqtisadiyyata inteqrasiyası, rəqəmsallaşmaya dəstək verən infrastrukturun qurulması və xüsusilə də qeyri-neft sektorunda rəqəmsal iqtisadiyyatın çəkisinin artırılması əsas istiqamətlər kimi müəyyən olunmuşdur.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiyaya dair hüquqi və institusional mexanizmləri tənzimləyən “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərmanlar da qəbul edilmişdir. Bu normativ sənədlərdə ölkə iqtisadiyyatının rəqəmsal müstəviyə keçidi, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi, innovasiyaların tətbiq dairəsinin artırılması və idarəetmədə şəffaflığın təmin olunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Nəticə etibarilə, yuxarıda adıçəkilən sənədlər Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında hüquqi-normativ bazanın əsas dayaqlarını təşkil edir və bu sahənin davamlı şəkildə irəliləməsinə mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal texnologiyalar həmçinin dövlət sektorunda məhsuldarlığın və resurs idarəçiliyinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Böyük verilərin təhlili, süni intellekt kimi innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində dövlət qurumları geniş həcmdə məlumatı daha effektiv şəkildə emal edə və bu məlumatlardan düzgün qərarların qəbulunda istifadə edə bilirlər. Verilənlərin analizi, dövlət siyasətlərinin formalaşdırılması və icrasında əsaslı rol oynayır və resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir. Bununla yanaşı, kağız sənədlərin rəqəmsal mühitə ötürülməsi, kağız israfının azalması və ətraf mühitə zərərin minimuma endirilməsi kimi ekoloji davamlılıq məqsədlərinə də xidmət edir.

Bununla belə, dövlət xidmətlərində rəqəmsallaşmanın uğurla həyata keçirilməsi üçün müəyyən maneə və çağırışlarla qarşılaşmaq qaçınılmazdır. Məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi, rəqəmsal bərabərsizlik, texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi və dövlət qulluqçularının rəqəmsal bacarıqlarının zəifliyi bu sahədə irəliləyişin qarşısında duran əsas problemlər sırasındadır. Bu səbəbdən, rəqəmsal çevrilmə prosesinin effektiv icrası üçün davamlı, güvənli və məqsədyönlü həllərin işlənib hazırlan-

ması və eyni zamanda siyasətçilərin dəstəyi olduqca vacibdir.

Müasir dövrdə dövlətlərin idarəçiliyi sahəsində rəqəmsallaşma prosesi qlobal miqyasda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi dövlət xidmətlərinin daha şəffaf, səmərəli və vətəndaş yönümlü şəkildə təqdim olunmasına şərait yaratmışdır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət strukturları informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə idarəetmə və xidmət modelərini yenidən formalaşdırmaqdadır. Bu kontekstdə Azərbaycan və müxtəlif xarici ölkələrin təcrübələrinin müqayisəli təhlili, rəqəmsallaşmanın imkanları və çağırışlarını dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan rəqəmsal idarəçiliyə keçid sahəsində son illərdə diqqətəlayiq addımlar atmışdır. Xüsusilə 2012-ci ildə fəaliyyətə başlayan ASAN Xidmət mərkəzləri dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni bir səhifə açmışdır. ASAN modeli vətəndaşlara “bir pəncərə” prinsipi əsasında xidmətlərin təqdim olunmasını təmin etməklə, idarəetmədə sadəlik, şəffaflıq və sürətlilik meyarlarını ön plana çıxarmışdır. Eyni zamanda, “myGov” platforması, elektron vergi sistemi, e-səhiyyə, e-təhsil, e-icazə və digər e-xidmətlər vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrini xeyli asanlaşdırmışdır.

Rəqəmsal transformasiya çağdaş dövrdə dövlətlərin sosial və iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında da rəqəmsallaşma istiqamətində mühüm addımlar atılmaqdadır. 27 aprel 2021-ci il tarixində təsdiqlənmiş “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin Fərmanı bu istiqamətdə dövlət siyasətinin hüquqi əsaslarını formalaşdıran sənədlərdən biri kimi çıxış edir.

Müasir dünyada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı dövlətlərin idarəçilik sistemlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal transformasiya anlayışı yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də bu yeniliklərin institusional və hüquqi müstəvidə effektiv tətbiqi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında da bu sahədə ardıcıl islahatlar aparılmaqda və yeni normativ-hüquqi çərçivələr formalaşdırılmaqdadır. Sözügedən fərman ölkənin rəqəmsal gələcəyini for-

malaşdırmaq üçün idarəetmə strukturunun yenidən təşkili məqsədilə qəbul edilmişdir.

2021-ci il tarixli bu fərmanın əsas məqsədi ölkədə rəqəmsal idarəetmənin əlaqələndirilməsi və mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi üçün institusional əsasları gücləndirməkdir. Fərmana əsasən, bu sahədə fəaliyyətin təşkili və koordinasiyası Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Bu addım rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində vahid idarəetmə modelinin yaradılması və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin etməyə xidmət edir.

O cümlədən, fərmanda dörd ay müddətində rəqəmsal transformasiya konsepsiyasının hazırlanması, aidliyyəti dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin yeni strategiyalara uyğun şəkildə qurulması və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi kimi mühüm məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu qərarlar bir tərəfdən rəqəmsallaşma prosesinin sürətləndirilməsinə, digər tərəfdən isə xidmət keyfiyyətinin və vətəndaş məmnunluğunun artırılmasına yönəlmişdir.

Fərmanda qeyd edilən “Böyükhəcmli məlumatlar” (Big Data), “Hökumət buludu” (G-Cloud), “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” təşəbbüsləri, ölkənin rəqəmsal strategiyasının innovativ yönərini əks etdirir. Bu təşəbbüslərin həyata keçirilməsi dövlətin rəqəmsal xidmət potensialını artırmaqla yanaşı, həm də regionlarda bərabər texnoloji inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Bundan başqa, fərmanda informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik çağırışlarına da xüsusi yer verilmiş, dövlətin bu sahədə əsas təminatçı funksiyasını daşması vurğulanmışdır.

Azərbaycan hökuməti rəqəmsal transformasiyanı yalnız xidmət sahəsində deyil, həm də dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyalarında tətbiq etmək üçün müxtəlif milli strategiyalar qəbul etmişdir. “2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”, “Dövlət Rəqəmsal Transformasiya Konsepsiyası” kimi sənədlərdə rəqəmsallaşma xüsusi prioritet kimi müəyyən edilmişdir.

Lakin ölkədə bu sahədə qarşıya çıxan bəzi çətinliklər də mövcuddur. İnternet infrastrukturunun bəzi ucqar bölgələrdə zəif inkişaf etməsi, bəzi əhali qruplarının – xüsusilə yaşlıların və texnologiyaya az uyğunlaşan təbəqələrin – rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması, kadr potensialının məhdud-

luğu və texnoloji avadanlıqların yenilənməməsi bu prosesə maneə yaradan əsas amillərdəndir.

Estoniya rəqəmsal dövlət modelinin qabaqcıllarından hesab olunur. 2000-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilən genişmiqyaslı rəqəmsallaşma proqramları sayəsində bu ölkə tam elektron idarəetmə modelini tətbiq etməyə nail olmuşdur. Estoniyada vətəndaşlar elektron şəxsiyyət vəsiqələri vasitəsilə səsvermə, vergi bəyannaməsinin təqdim olunması, səhiyyə xidmətlərinə çıxış və hətta biznes qeydiyyatını yalnız bir neçə dəqiqə ərzində həyata keçirə bilirlər. Eyni zamanda, Estoniyada "X-Road" adlı milli məlumat mübadilə platforması bütün dövlət və özəl qurumların vahid informasiya mübadiləsi sistemində birləşməsinə imkan yaradır. Bu sistem idarəetmədə şəffaflığı və resursların səmərəli istifadəsini təmin edir.

Sinqapur isə "Smart Nation" strategiyası çərçivəsində rəqəmsal innovasiyaları dövlət idarəçiliyinə inteqrasiya etmişdir. Bu ölkədə süni intellekt, bulud texnologiyaları və böyük məlumat analitikası dövlət xidmətlərinin planlaşdırılmasında və tətbiqində əsas rol oynayır. Sinqapurda rəqəmsal xidmətlər yalnız vətəndaş məmnuniyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də şəhər idarəçiliyi, nəqliyyat planlaması və sosial proqramların optimallaşdırılması kimi sahələrdə istifadə olunur.

Cənubi Koreya da rəqəmsallaşma sahəsində qabaqcıl ölkələrdəndir. 2002-ci ildən etibarən elektron hökumət layihələrinin mərhələli şəkildə tətbiqi nəticəsində Koreyada elektron xidmətlərin əhatə dairəsi genişləndirilmiş, dövlət-vətəndaş münasibətləri daha şəffaf və səmərəli hala gətirilmişdir. Bu ölkədə vətəndaşlar bir çox dövlət xidmətindən mobil tətbiqlər vasitəsilə istifadə edə bilər və elektron identifikasiya sistemləri vasitəsilə şəxsi məlumatlara tam nəzarət edə bilirlər.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişaf etməsi dövlət idarəçiliyində və ictimai xidmətlərin göstərilməsində dərin və struktur xarakterli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu texnoloji irəliləyişlər nəticəsində dövlət qurumları və idarəetmə strukturları daha effektiv, şəffaf və vətəndaş yönümlü idarəçilik modellərinə keçid etməyə başlamışdır. Xüsusilə elektron hökumət (e-hökumət) çərçivəsində tətbiq edilən rəqəmsal xidmətlər, ictimai idarəetmədə yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Elektron xidmətlər vətəndaşların dövlət xidmətlərinə çevik, əlçatan və fasiləsiz şəkildə çıxışını

təmin edən rəqəmsal platformalar vasitəsilə təqdim olunan xidmət formasıdır. Bu xidmət modeli, dövlət-vətəndaş münasibətlərini yeni səviyyəyə daşıyaraq ənənəvi inzibati yanaşmaların məhdudiyyətlərini aradan qaldırır. Ənənəvi olaraq dövlət qurumlarına müraciətlərin fiziki formada həyata keçirilməsi zaman itkisi, əlavə maliyyə xərcləri və bürokratik əngəllərlə müşayiət olunurdu. Halbuki elektron xidmətlər vasitəsilə vətəndaşlar yaşayış yerindən və zamandan asılı olmayaraq, dövlət orqanlarının funksiyalarına birbaşa çıxış imkanı əldə edir, bu isə həm vaxt, həm də resurs baxımından səmərəlilik yaradır.

Bundan əlavə, e-xidmətlərin tətbiqi dövlət qurumlarının daxili resurslarından daha optimal şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradır. İdarələr üzərinə düşən rutin və təkrarlanan əməliyyatların rəqəmsallaşdırılması nəticəsində insan resursları daha strateji və analitik vəzifələrə yönləndirilə bilər. Bu yanaşma xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, qərarların daha çevik qəbuluna və ümumilikdə idarəetmənin səmərəliliyinə mühüm töhfələr verir.

Eyni zamanda, rəqəmsal platformaların geniş tətbiqi vətəndaş iştirakçılığını da nəzərəcərpacaq dərəcədə artırmışdır. Müasir dövrdə ictimai siyasətlərin formalaşmasında iştirak edən vətəndaşlar rəqəmsal platformalar üzərindən fikirlərini bildirmək, müraciətlərini yönləndirmək və qərar qəbuluna təsir göstərmək imkanına malikdirlər. Beləliklə, dövlət-vətəndaş münasibətləri qarşılıqlı əlaqə və şəffaflıq üzərində formalaşır, nəticədə isə ictimai xidmətlərin keyfiyyəti artır və vətəndaş məmnunluğu yüksəlir [3].

E-hökumət və rəqəmsal idarəetmə modellərinin digər mühüm komponentlərindən biri də "böyük verilənlərin analitikası"dır. Böyük verilənlər – geniş həcmli, müxtəlif formalı və sürətli artan məlumat kütlələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi və təhlili nəticəsində dəyərli bilgilərin çıxarılmasına xidmət edən konsepsiyadır. Bu yanaşma dövlət qurumlarının strateji qərarvermə prosesində daha dəqiq və elmi əsaslı addımlar atmasına imkan verir.

Məsələn, səhiyyə sahəsində aparılan məlumat əsaslı təhlillər nəticəsində xəstəxana məlumatları və xəstə sağlamlıq qeydləri üzərindən epidemioloji trendlər müəyyən edilə bilər. Bu, pandemiya qarşısının alınmasında, xəstəliklərin coğrafi yayılmasının izlənilməsində və profilaktik tədbirlərin vaxtında görülməsində mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda, nəqliyyat sahəsində böyük verilərin tətbiqi ilə şəhərsalma planlaması təkmilləşdirilir, nəqliyyat axınının optimallaşdırılması yolu ilə tıxacların qarşısı alınır. Hüquq-mühafizə orqanları isə cinayət analitikası vasitəsilə cinayətə meyilli davranışları əvvəlcədən müəyyənləşdirərək preventiv tədbirlər görür və ictimai təhlükəsizliyi təmin etməkdə daha proaktiv yanaşma nümayiş etdirir.

Süni intellekt (Sİ), kompüter sistemlərinin insanlara məxsus olan düşünmə, öyrənmə, qərarvermə və problem həll etmə kimi intellektual funksiyaları təqlid etməsinə imkan verən qabaqcıl texnologiyadır. Bu texnologiya, müxtəlif sahələrdə mürəkkəb məlumatların təhlili, proqnozlaşdırma və proseslərin avtomatlaşdırılması kimi funksiyalar vasitəsilə dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini və effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma potensialına malikdir. Müasir dövrdə süni intellekt, hüquq, səhiyyə, təhsil, nəqliyyat və təhlükəsizlik kimi strateji sahələrdə dövlət idarəçiliyinin çevikləşdirilməsi və vətəndaş məmnunluğunun yüksəldilməsi üçün geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir.

Süni intellektin dövlət xidmətlərində istifadəsinin əsas üstünlüklərindən biri vətəndaş yönümlü xidmətlərin daha operativ və interaktiv şəkildə təqdim olunmasıdır. Bu xüsusda Sİ əsaslı çatbot texnologiyaları xüsusi yer tutur. Çatbotlar dövlət qurumlarının veb sahifələrində və rəqəmsal platformalarında vətəndaşların suallarını avtomatik cavablandırmaq, onları uyğun bölmələrə yönləndirmək və ümumi məlumat vermək kimi funksiyaları yerinə yetirərək həm insan resurslarının yükünü azaldır, həm də vətəndaşların daha çevik və fasiləsiz xidmət almasına imkan yaradır.

Süni intellekt texnologiyası eyni zamanda risklərin idarə olunması və təhlükəsizlik təhdidlərinin erkən mərhələdə aşkara çıxarılması baxımından da mühüm imkanlar təqdim edir. Məsələn, maliyyə cinayətləri, kibertəhlükəsizlik riskləri və ictimai asayişin pozulması kimi halların proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması məqsədilə böyük verilərin təhlili əsasında süni intellekt modelləri qurulmaqdadır. Bu modellər, potensial təhlükələri vaxtında müəyyənləşdirərək dövlət strukturlarının preventiv tədbirlər görməsinə imkan verir və bununla da ictimai təhlükəsizlik və sabitlik gücləndirilir.

Digər tərəfdən, süni intellektin imkanları sayəsində analitik proseslər daha sürətli və yüksək dəqiqliklə yerinə yetirilir. Xüsusilə proqnozlaşdırıcı ana-

litik modellər vasitəsilə müxtəlif sahələr üzrə dövlət siyasətləri üçün qabaqlayıcı qərarlar qəbul etmək mümkün olur. Məsələn, əhali statistikasına, iqtisadi göstəricilərə və sosial trendlər əsasında həyata keçirilən modelləşdirmə nəticəsində dövlət orqanları daha məqsədyönlü və vətəndaş ehtiyaclarına uyğun siyasətlər hazırlaya bilər. Bu, xüsusilə səhiyyə və təhsil sahələrində resursların düzgün bölüşdürülməsi, ehtiyacların proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırma üçün əvəzolunmaz vasitəyə çevrilmişdir.

Süni intellektin dövlət xidmətlərində tətbiqi təkcə texnoloji yenilik deyil, həm də dövlət idarəetməsinin transformasiyası baxımından yeni bir mərhələni ifadə edir. İntellektual sistemlərin istifadəsi nəticəsində dövlət strukturları daha çevik, effektiv və şəffaf idarəetmə imkanları əldə edir, vətəndaşlara isə daha keyfiyyətli və fərdiləşdirilmiş xidmətlər göstərilir. Süni intellektin potensialı gələcəkdə ictimai idarəetmədə daha geniş spektrli tətbiqləri əhatə etməklə, rəqəmsal dövlət quruculuğunun əsas sütunlarından birinə çevrilməkdədir [4].

Rəqəmsal transformasiya, dövlət xidmətlərinin müasir tələblərə uyğunlaşması, vətəndaşlara daha effektiv və sürətli xidmətlər təqdim edilməsi üçün kritik bir prosesdir. Bu dönüşüm, həm texnoloji tərəfdən, həm də hüquqi çərçivə baxımından bir çox çətinliklərlə üzləşir. Dövlət sektorunun rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiyası, həm də hüquqi tənzimləmələri, məlumat təhlükəsizliyini, vətəndaşların şəxsi məlumatlarının qorunmasını və təşkilatın strukturunun dəyişməsinə tələb edir. Məqalənin bu hissəsində, dövlət xidmətlərində rəqəmsal transformasiyanın hüquqi aspektlərinə dair qarşılaşılan əsas çətinliklər və bu çətinliklərin həlli üçün mümkün yanaşmalar nəzərdən keçirilir.

Dövlət xidmətlərində rəqəmsal transformasiya üçün əsas amillərdən biri də müvafiq texnoloji altyapının yaradılmasıdır. Lakin, bir çox dövlət qurumu hələ də köhnəlmiş sistemlərdən istifadə edir və bu, transformasiya prosesini ləngidir. Yetersiz texnoloji altyapı, yeni rəqəmsal həllərin tətbiqini çətinləşdirir və məlumat təhlükəsizliyi kimi mühüm məsələləri gündəmə gətirir.

Rəqəmsal transformasiya prosesində ilk addım olaraq, texnoloji altyapının yenilənməsi və müasir texnologiyaların tətbiqi vacibdir. Dövlət qurumları bulud əsaslı həllərdən istifadə edərək daha çevik və səmərəli sistemlərə keçə bilər. Bununla yanaşı, texnoloji yeniliklərə sərmayə qoyuluşu, transformasiya

prosesinin sürətlənməsinə kömək edəcəkdir.

Rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyanın dəyişməsi deyil, həm də işçi qüvvəsinin bu yeni alətlərə uyğunlaşmasını tələb edir. Dövlət işçiləri, yeni texnoloji vasitələrdən istifadə etməkdə çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər, bu isə transformasiya prosesini mənfi təsir edə bilər.

Dövlət işçilərinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq üçün peşəkar təlim və inkişaf proqramlarına sərmayə qoymaq lazımdır. Bu, onların yeni rəqəmsal alətlərdən səmərəli istifadə etmələrini təmin edəcəkdir. Eyni zamanda, dövlət rəhbərləri də bu dəyişikliklərə rəhbərlik etməli və işçilərə dəstək verməlidirlər.

Rəqəmsal transformasiya ilə birlikdə böyük miqdarda məlumat toplanır və emal olunur. Bu məlumatların təhlükəsizliyi dövlət qurumları üçün ən böyük narahatlıqlardan biridir. Məlumat sızmaları və ya təhlükəsizlik boşluqları, dövlətin etibarını zədələyərək və hüquqi məsələlərə səbəb ola bilər.

Dövlət sektoru üçün güclü kibertəhlükəsizlik protokollarının tətbiqi çox vacibdir. Məlumatların şifrələnməsi, çox faktorlu autentifikasiya və müntəzəm təhlükəsizlik yoxlamaları həyata keçirilməlidir. Həmçinin, dövlət orqanları məlumat məxfilik qaydalarına uyğun hərəkət etməli və qanuni tələblərə tam əməl etməlidir.

Dövlət sektorunda rəqəmsal transformasiyaya qarşı mədəniyyətə bağlı müqavimət müşahidə edilə bilər. Xüsusilə köklü təşkilatlarda, iş metodlarının dəyişməsi böyük bir çətinlik yarada bilər. Bu müqavimət, transformasiya prosesinin irəliləməsinə mane ola bilər.

Dəyişikliklərin düzgün idarə olunması üçün təsirli bir dəyişiklik idarəetmə strategiyası hazırlanmalıdır. Dövlət işçilərinə transformasiyanın vacibliyi və təşkilati faydaları izah edilməli, onların bu prosesə daxil olması təmin edilməlidir. Liderlər, dəyişiklik prosesinin hər mərhələsində işçiləri dəstəkləməli və düzgün kommunikasiya qurulmalıdır.

Rəqəmsal transformasiya, xüsusilə ilk mərhələlərdə yüksək investisiya tələbləri doğurur. Yeni sistemlərin qurulması, proqram təminatları və alətlərin alınması, işçilərin təlimi və altyapının təkmilləşdirilməsi kimi xərclər böyük maliyyə yükü yarada bilər.

Rəqəmsal transformasiya üçün uzunmüddətli strateji planların hazırlanması, xərclərin nəzarətdə saxlanmasına kömək edəcəkdir. Dövlət qurumları

həmçinin bulud xidmətləri kimi daha aşağı maliyyəli həlləri nəzərdən keçirə bilər. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya layihələrinin ROI (investisiya geri dönüşü) analizini aparmaq, layihələrin hansı anda və necə fayda verəcəyini öncədən təhlil etmək üçün vacibdir.

Dövlət sektorunda rəqəmsal transformasiya layihələrinin müvəffəqiyyəti yalnız düzgün texnologiyaların seçilməsi ilə bağlı deyil. Uğurlu bir rəqəmsal transformasiya prosesi, rəhbərliyin düzgün qərar qəbul etməsi və prosesi davamlı olaraq izləməsi ilə mümkündür [5].

Dövlət qurumlarının rəqəmsal transformasiya strategiyaları, ümumi məqsədlərlə uyumlu olmalıdır. Yaxşı düşünülmüş rəqəmsal strategiya, hər bir departamentin bir-birinə koordinasiya və əməkdaşlıq şəklində işləməsinə tələb edir. Həmçinin, rəhbərlik, transformasiya prosesini mütəmadi olaraq izləməli və lazım gəldikdə düzəlişlər etməlidir.

Rəqəmsal transformasiya, dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etsə də, bu prosesin hüquqi çərçivəsi hələ də tam olaraq inkişaf etməyib. Xüsusilə, rəqəmsal alətlərin istifadəsi və məlumatların idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi tənzimləmələr, dövlətin müxtəlif xidmət sahələrində tətbiq edilməli olan yeni qaydaları müəyyən edir. Dövlət qurumları, həmçinin rəqəmsal platformalar üzərindən verilən xidmətlərin hüquqi məsuliyyətlərini də nəzərə almalıdır.

Dövlət, rəqəmsal transformasiyanı həyata keçirərkən, yeni hüquqi tənzimləmələrin yaradılmasına və mövcud qanunların yenilənməsinə diqqət yetirməlidir. Bu, həm dövlətin, həm də vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, həmçinin rəqəmsal xidmətlərdən istifadənin hüquqi cəhətdən daha etibarlı olmasına imkan yaradacaqdır. Müvafiq qanunvericilik dəyişiklikləri, həmçinin dövlətin rəqəmsal xidmətlər təklif etmə qabiliyyətini gücləndirəcəkdir.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsal platformalar üzərindən təqdim edilməsi, vətəndaşların xidmətlərə daha sürətli və rahat çatmalarını təmin edərkən, bəzi vətəndaşlar üçün bu xidmətlərə əlçatanlıqda çətinliklər yarada bilər. Xüsusilə, rəqəmsal bacarıqları olmayan və ya texnoloji avadanlıqlara çıxışı məhdud olan şəxslər, bu yeni sistemlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilərlər.

Rəqəmsal xidmətlərə əlçatanlığı artırmaq üçün dövlət, texnoloji infraqurumla yatırımlar etməli və vətəndaşlara təlimlər və dəstək xidmətləri təqdim

etməlidir. Eyni zamanda, rəqəmsal xidmətlərə alternativ yollar təqdim etmək (məsələn, telefon və ya şəxsən xidmət) vətəndaşların bu xidmətlərdən yararlanmalarını asanlaşdıracaqdır. Bu yanaşma, rəqəmsal inkluzivlik prinsiplərini təmin edəcək və rəqəmsal uçurumun qarşısını alacaqdır.

Rəqəmsal transformasiya, dövlət xidmətləri arasında məlumatların asan və sürətli şəkildə mübadiləsinin tələb edir. Lakin, müxtəlif dövlət qurumları arasında məlumatların inteqrasiyası və koordinasiyası məsələsi hələ də böyük bir çətinlikdir. Məlumatların toplanması, saxlanması və ötürülməsi, fərqli qurumlar arasında eyni standartlara uyğun olmalıdır [7].

Dövlət sektoru, vahid bir məlumat bazası və məlumat inteqrasiyası sistemi qurmalıdır. Bu sistem, müxtəlif qurumlar arasında məlumat axınının asanlaşdırılmasını və təkrarlanan məlumatların qarşısını alacaqdır. Məlumatların qorunması və doğru idarə edilməsi üçün ciddi təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. Eyni zamanda, məlumatların hüquqi tənzimləmələrə uyğun olaraq paylaşılması təmin edilməlidir [6].

Rəqəmsal transformasiya ilə dövlət xidmətlərinin təqdim olunması, vətəndaşlar tərəfindən bəzi hallarda etibar məsələsini gündəmə gətirə bilər. Vətəndaşlar, dövlətin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə edərkən şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyinə dair narahatlıqlarını ifadə edə bilərlər. Bu, dövlətin rəqəmsal xidmətlərinə qarşı güvən əskikliyinə səbəb olur.

Dövlət, rəqəmsal xidmətlər təqdim edərkən, şəffaflığı və məlumat təhlükəsizliyini ön planda tutmalıdır. Vətəndaşların şəxsi məlumatlarının qorunması və bu məlumatların yalnız qanuni tələblərə uyğun istifadə edilməsi barədə məlumatlandırma kampaniyaları aparılmalıdır. Güvənin artırılması üçün dövlət, mütəmadi olaraq məlumat təhlükəsizliyi üzrə auditlər və yoxlamalar həyata keçirməli, vətəndaşların etibarını qazanmalıdır.

Dövlət xidmətlərində rəqəmsal transformasiya, vətəndaşlara daha sürətli, əlverişli və şəffaf xidmətlər təqdim etməklə, dövlətin səmərəliliyini artırır. Lakin bu proses, texnoloji, hüquqi və təşkilati məsələləri həll etməyi tələb edir. Dövlət, rəqəmsal transformasiya zamanı qarşılaşdığı çətinlikləri düzgün strateji yanaşmalar və idarəetmə ilə aşaraq, müasir dövrün tələblərinə uyğun bir idarəetmə modelini tətbiq etməlidir. Bu, yalnız dövlətin xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək deyil, həm də vətən-

daşların güvənini artırmaq və hüquqlarını qorumaq baxımından vacibdir [8].

Rəqəmsal transformasiya, dövlət xidmətləri üçün mühüm bir fürsət yaradır. Lakin, bu proses bir çox çətinliklərlə üzləşir. Müvafiq strategiyalar, təlimlər və texnoloji infrastrukturaya investisiyalarla bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək mümkündür. Rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyanı deyil, həm də təşkilatın strukturunu, mədəniyyətini və iş metodlarını dəyişdirən bir prosesdir. Bu prosesin uğurla idarə edilməsi, dövlət xidmətlərinin gələcəkdə daha effektiv və vətəndaşlara daha yaxşı xidmət göstərməsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası'nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/50013>

2. Akmeşə, S. (2020), "Kamuda Dijital Dönüşümün Siber Güvenlik ve Dijital Güvence Boyutları ve İç Denetimin Rolü", *Denetim*, Cilt 0, Sayı: 20, s.108-119.

3. Bimay, M., & Kaypak, Ş. (2019), "Küreselleşme Sürecinde Kamu Politikalarında Yaşanan Değişimler", *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, Cilt 6, Sayı: 15, s.24- 40.

4. Çaptuğ, M. (2021), "Covid-19 Salgınının Kamu Hizmetlerinin Dijitalleşmesi Sürecine Etkisi ve Sonuçları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 2, s.1309- 1327. *Doi:10.33717/Deuhfd.1001374*

5. Çelik, D. (2023), "Kamu Yönetiminde Dijital Dönüşümde Bir Sorun Alanı: Dijital Kültüre Yönelik Direnç", *Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi*, Cilt 5, Sayı: 1, s.69-86. *doi:10.58307/kaytek.1308745*

6. Göçoğlu, V. (2020), "Kamu Hizmetlerinin Sunumunda Dijital Dönüşüm: Nesnelerin İnterneti Üzerine Bir İnceleme", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı: 1, s.615-628. *Doi:10.33206/Mjss.538784*

7. Gürbüz, A. (2019), "Vatandaş Odaklı Kamu Hizmet Yönetimi. Yeni Kamu İşletmeciliğine Eleştirel Bir Bakış", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 2, s.34-41.

8. Vladimir B. Zotov, *Public and Legal Aspects of Digital Governance Transformation in Russia Mar-*

ch 2021 DOI:10.1007/978-3-030-56433-9_181 In book: *Socio-economic Systems: Paradigms for the Future* (pp.1749-1756)

XÜLASƏ

Dövlət xidmətlərində rəqəmsal transformasiya, dövlətin vətəndaşlarına xidmət təqdim etmə üsulunu fundamental şəkildə dəyişir. Bu dönüşüm, ictimai xidmətlərin daha sürətli, şəffaf və əlçatan olmasını təmin etməklə yanaşı, həm də dövlətin fəaliyyətinin effektivliyini artırır. Lakin rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi, bir çox hüquqi çətinliklərlə üzləşir. Məlumatların qorunması, rəqəmsal alətlərin istifadəsi zamanı təhlükəsizlik riskləri, vətəndaşların hüquqlarının qorunması kimi məsələlər, dövlət xidmətlərinin rəqəmsal transformasiyasının ən mühüm hüquqi aspektlərindəndir. Bu məqalədə, dövlət xidmətlərində rəqəmsal transformasiyanın hüquqi əsasları, qarşılaşılan çətinliklər və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün təklif olunan hüquqi həllər ətrafı şəkildə təhlil ediləcəkdir. Rəqəmsal transformasiya, yalnız texnoloji dəyişiklikləri deyil, həm də hüquqi strukturları, dövlətin siyasətini və ictimai xidmətin təqdim edilməsi üsullarını yenidən müəyyən edir. Dövlətin bu dəyişiklikləri mənimsəməsi, həm vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, həm də dövlətin fəaliyyətini müasir tələblərə uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal transformasiya, dövlət xidmətləri, hüquqi aspektlər, məlumatların qorunması, hüquqi tənzimləmə, vətəndaşların hüquqları, rəqəmsal təhlükəsizlik, ictimai xidmətlər.*

SUMMARY

Digital transformation in public services fundamentally changes the way the state delivers services to its citizens. This transformation not only ensures that public services are faster, more transparent, and accessible, but also increases the efficiency of government operations. However, the implementation of digital services faces numerous legal challenges. Issues such as data protection, security risks associated with the use of digital tools, and the protection of citizens' rights are among the most critical legal aspects of digital transformation in public services. This article will provide a detailed analysis of the legal foundations of digital transformation in public services, the challenges encountered, and the pro-

posed legal solutions to overcome these challenges. Digital transformation redefines not only technological changes but also legal structures, government policies, and the methods of delivering public services. The adoption of these changes by the state allows for both the protection of citizens' rights and the alignment of government operations with modern demands.

Keywords: *Digital transformation, public services, legal aspects, data protection, legal regulation, citizens' rights, digital security, public services.*

РЕЗЮМЕ

Цифровая трансформация в государственных услугах кардинально изменяет способ предоставления услуг гражданам. Эта трансформация не только обеспечивает более быстрые, прозрачные и доступные государственные услуги, но также повышает эффективность работы государственных органов. Однако внедрение цифровых услуг сталкивается с рядом юридических проблем. Вопросы защиты данных, риски безопасности при использовании цифровых инструментов и защита прав граждан являются одними из наиболее важных юридических аспектов цифровой трансформации в государственных услугах. В данной статье будет подробно рассмотрены юридические основы цифровой трансформации государственных услуг, возникающие проблемы и предложенные юридические решения для их устранения. Цифровая трансформация переопределяет не только технологические изменения, но и юридические структуры, государственную политику и методы предоставления государственных услуг. Принятие этих изменений государством позволяет не только защитить права граждан, но и привести деятельность государства в соответствие с современными требованиями.

Ключевые слова: *Цифровая трансформация, государственные услуги, юридические аспекты, защита данных, юридическое регулирование, права граждан, цифровая безопасность, государственные услуги.*

MÜASİR TÜRKİYƏNİN REAL POLİTİK XARİCİ SİYASƏTİ

ZÜMRÜD MƏLİKOVƏ

*Bakı Slavyan Universitetinin dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: zumrud.melik@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-1282-888X

Giriş

“Ərəb baharı” adlanan geosiyasi proses Tunisdə başlayıb qısa zamanda Böyük Yaxın Şərq regionunu əhatə etdi və inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Tunis, Misir, Liviyada avtoritar hakimiyyətlərin dəyişməsi, regionun digər ölkələrində böhran və qarşıdurmalara yol açdı. Suriyada Bəşər Əsəd hakimiyyətinə qarşı çıxan qüvvələrlə hakimiyyət arasında müharibə xarici aktorların müdaxiləsi ilə regiondakı geosiyasi rəqabəti kəskinləşdirdi. Bundan əlavə yeni təhlükəsizlik təhdidlərinin meydana çıxması region ölkələri, o cümlədən, Türkiyə üçün əlavə problemlər yaratdı. 2015-ci ilin sonunda Rusiyanın Suriyaya hərbi müdaxiləsi, 2016-cı ilin sonunda Donald Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi, onun Obamanın mirasını ləğv etmək söylərini davam etdirməsi, Çinin Yaxın Şərq regionunda nüfuzunun artması, şiə və sünni güc blokları arasında artan geosiyasi rəqabət və Türkiyənin təhlükəsizliyinə yeni təhdidlərin meydana çıxması Türkiyənin xarici siyasətində real politik canlanmaya səbəb oldu. Bu dövrdə Türkiyənin Yaxın Şərqdə manevr imkanlarının durmadan azaldığı görünürdü, belə ki, digər regional və qeyri-regional güclər Yaxın Şərqdə möhkəmlənmək yolunda gedişatı öz xeyirlərinə formalaşdırmaq söylərini artırdılar. Qlobal siyasətdə Qərbin dünya hegemonluğunun davamlı enişə kontekstində Türkiyə güclənməkdə olan qeyri-qərb dövlətlərlə səmimi münasibətlər qurmaq üçün söylərini artırdı. Bu dövrdə Qərb dövlətləri qeyri-qərb güclərinin yüksəlişini təhdid hesab etdiklərini öz strateji sənədlərində bəyan etdilər. Son 10 ildə qəbul edilmiş strateji sənədlərdə ənənəvi təhlükəsizliklə bağlı təhdidlərin dirçəlməsi, eləcə də dünya miqyasında qeyri-liberal avtoritarizmin yaranması ilə mübarizənin bəzi yolları təklif olunurdu [1;3;5].

Məqalənin əsas məqsədi Yaxın Şərq regionunda baş verən hadisələrin Türkiyənin xarici siyasətinə təsirini, geosiyasi maraqlarını təmin etmək istiqamətində regional siyasətinə struktur realizm və neoklassik realizm nəzəriyyəsi kontekstində baxmaqdır. Eləcə də, son 10 ildə beynəlxalq düzənin strukturunda baş verən dəyişikliklərin Türkiyənin

xarici siyasətinin təkamülünə təsiri, regionda geosiyasi rəqabətin kəskinləşməsi fonunda türk xarici siyasət kursunun defensive realizmə keçməsi səbəblərini araşdırmaqdır.

Srtuktur realizm və neoklassik realizm kontekstində Türkiyənin xarici siyasəti

Dünya xaotik bir düzəndə, qüvvələr balansında qeyri-müəyyənliyin hökm sürdüyü, sülh və sabitliyin bir çox regionlarda, xüsusilə, yaşadığımız mühüm geosiyasi məkanda baş verən böhran və münaqişələrlə təhdid edildiyi, qlobal və regional aktorlar arasında siyasi və iqtisadi qarşıdurmanın, geosiyasi rəqabətin kəskinləşdiyi, hətta alyansların mümkün dəyişə biləcəyi, sistem yaradan bir dövrü yaşayır. Belə təlatümlü bir dövrdə Türkiyənin dövlət maraqlarına uyğun siyasət yürütməsi, formalaşmaqda olan yeni dünya düzənində öz yerini müəyyənləşdirməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Son 20 ildə hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf partiyasının (Əİ partiyası) xarici siyasəti, əvvəl ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərb dövlətlərinin liberal qaydalarına və o dövrün reallıqlarına əsasən yürüdülsə də, sonra dünya düzəninə və qüvvələr nisbətinin dəyişməsi fonunda Türkiyə fərqli xarici siyasət davranışı nümayiş etdirdi. Əİ partiyasının siyasi, xüsusən hərbi-siyasi əlaqələrdə hesablamaları, hakim elitanın geosiyasi ambisiyaları, seçkilərdə davamlı qələbə qazanması, əvvəl baş nazir, sonra prezident vəzifəsində R.T.Ərdoğanın güclü idarəçiliyi Türkiyənin regional və sistemli səviyyədə baş verən hadisələrə münasibət bildirməsinə böyük təsir göstərdi. Bu dövrdə digər siyasi partiyaların iqtidarda olması Türkiyənin prioritetlərinin və xarici siyasi davranışının eyni olacağı ilə bağlı ehtimalları sual altına qoyur. Neoklassik realistlərin görüşünə görə, bu dövrdə müxalifətdə olan siyasi partiyaların iqtidara gəlməsi halında Türkiyənin xarici mühitə təsiri fərqli olacaqdı [2,132]. Belə ki, Türkiyədəki siyasi partiyaların fərqli siyasi dəyərləri və geosiyasi təşəvvürləri mövcuddur. Lakin bu fikir də hipotetiktir, fərqli yanaşmalar irəli sürülə bilər.

Struktur realizmə görə, beynəlxalq düzən

birqütblülükdən çoxqütblülüyə döndükdə, dövlətlərin, xüsusən də orta və kiçik dövlətlərin manevr qabiliyyəti artır. Keçid dövrləri dövlətlərə xarici siyasətlərində daha çox imkanlar yaradır. Mövcud qlobal hegemonun üstünlüyü artmaqda olan potensial hegemon dövlətlər tərəfindən mübahisələri artırıldı. Üçün qlobal miqyasda Türkiyə kimi regional güclərin manevr imkanları artırdı [4,128]. Türkiyənin xarici siyasət gündəliyini gücləndirən xarici hadisələr kimi B.Obama administrasiyanın “ixtisar” və “millətlər evinin quruculuğu” strategiyaları göstərilə bilər. Avropa İttifaqında (Aİ) daxili böhranlar və qeyri-qərb güclərinin, xüsusən də, Çin və Rusiyanın tədricən yüksəlişi, sistem və regional səviyyədə boşluq yaratdı. Türkiyə xarici siyasətində bundan istifadə etdi. Bu səbəbdən Türkiyə “Ərəb baharı” adlanan geosiyasi dəyişikliklər zamanı Yaxın Şərqdə bir “nizam qurucu rolu”nu asanlıqla qəbul edə bildi.

Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətində realizmə qayıdış

2015-2018-ci illərdə formalaşmaqda olan çoxqütblü dünya düzənində Türkiyə geosiyasi maraqlarına əsaslanan xarici siyasətə qayıtdı. Türkiyə 2015-ci ilin əvvəlindən etibarən Yaxın Şərqdə, xüsusən də Suriyada baş verən hadisələrin gedişatından məyus olduğu üçün onun xarici siyasətində realizmə qayıdış hiss olundu. Türkiyənin real politik siyasət yürütməsinə həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərdi. Bunlara ilk olaraq, Türkiyənin daxili sabitliyinin pozulmasına, hakim siyasi elitanın (Əİ partiyasının) idarəçiliyinə son verilməsinə yönəlmiş tədbirlər və cəhdləri (həm daxili, həm xarici qüvvələrin dəstəyi ilə) göstərmək olar. İkincisi, Yaxın Şərq regionunda geosiyasi rəqabətdə olan ənənəvi aktorların (regional və qeyri-regional dövlətlər olmasından asılı olmayaraq) və yeni qoşulan güclərin əvvəlki siyasətlərindən fərqli və daha inamlı xarici, iqtisadi və hərbi fəaliyyətləri regionda vəziyyətin gərginləşməsinə, dolayısı ilə Türkiyənin təhlükəsizlik problemlərinin əhəmiyyətli artmasına gətirib çıxardı. Bundan əlavə, həm regionda, həm də dünyada gedən proseslər, hadisələr Türkiyənin Yaxın Şərq regionunda yeritdiyi siyasətinin xarakterinin dəyişməsinə təsir göstərdi. Yeni Osmançılıq siyasətinin regionda istənilən nəticəni verməməsi Türkiyənin xarici siyasətində defensive realizm, bəzən isə offensive realizmə əsaslanan xarici siyasət nü-

mayiş etdirməsinə səbəb oldu. Bu özünü bir neçə istiqamətdə, xüsusən siyasi-iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi, təhlükəsizlik problemlərinin həlli və hərbi-texniki potensialın gücləndirilməsi və modernləşdirilməsində göstərdi.

ABŞ prezidenti Barak Obama dövründə Türkiyənin 21-ci əsrin ilk onilliyində artmış özgüvəni üç sistemli hadisənin baş verməsi ilə tədricən sona çatdı. Birincisi, D.Tramp seçki kampaniyası zamanı və prezident vəzifəsində olduğu ilk ildə Obama administrasiyasını Yaxın Şərqdə Amerika liderliyini dekonstruksiya etməkdə ciddi şəkildə ittiham etdi. Trampın fikrincə, Obamanın “məsuliyyəti regional aktorlara həvalə etmək” siyasəti digər oyunçuları bölgədə hadisələri diktə etməyə cəsarətləndirdi. Trampın birinci administrasiyası dövründə (2017-2021) ABŞ Yaxın Şərqdə, xüsusilə, İŞİD-i məğlub etmək üçün daha iddialı bir rol oynamağa, Suriyanın şimalında Suriya Demokratik Qüvvələrini (PYD) strateji müttəfiq kimi dəstəkləməyə, Rusiya və İranın bölgədəki nüfuzunun qarşısını almağa çalışdı. Obama administrasiyasının Suriyada Bəşər Əsəd əleyhinə olan müxalifət qruplarına böyük dəstək verməməsi Türkiyənin maraqlarına cavab vermədi. Tramp administrasiyasının İslam Dövlətini məğlub etmək üçün Suriyanın şimalındakı PKK-ya bağlı kürd qruplarına hərbi yardımı davam etdirməsi və digər amillər Türkiyənin təhlükəsizlik problemlərini gərginləşdirdi [6]. İkincisi, Rusiyanın 2015-ci ilin sonlarında Suriyaya hərbi müdaxiləsi, ən əsası Əsəd rejiminə bəzi itirilmiş əraziləri geri almağa və beynəlxalq legitimlik qazanmağa kömək etməsi regionda təhlükəsizlik və siyasi dinamikanı kökündən dəyişdi. Üçüncüsü, İraqın Mosul və Suriyanın Rakka başda olmaqla, İŞİD-in nəzarətində olan ərazilərin geri alınmasından sonra İranın Əsəd rejimini gücləndirmək səyləri yeni təkan aldı. Tramp administrasiyasının 2015-ci ilin yayında İranla imzalanan nüvə müqaviləsini ləğv etmək və İran rejimini daha da təcrid etmək əzmi ilə üzləşən rəsmi Tehran, ABŞ-ın hücum siyasətinin qarşısını almaq üçün əvvəlkindən daha iddialı və daha cəsarətli regional siyasət yürütmək qərarına gəldi.

Regionda təhlükəsizlik mühitinin pisləşməsi və onun mənfi nəticələrinin Türkiyənin daxili sabitliyi üçün təhdid yaratması səbəbindən hakim siyasi elita getdikcə daha çox ənənəvi təhlükəsizlik problemlərinin prioritetliyinə əsaslanan yeni xarici siyasət xətti seçdilər. 2016-cı ilin yazında baş nazi-

ri vəzifəsində Əhməd Davudoğlunun Binəli Yıldırım ilə əvəzlənməsi Türkiyənin realist xarici siyasət mövqeyi tutduğunu göstərdi. Bu siyasətin məntiqi Türkiyənin düşmənlərinin sayını azaltmaq, dostlarının sayını artırmaq idi. Türkiyənin daxili dəyərlərinə uyğun olaraq regionun yenidən qurulmasına yardım göstərmək üçün ideoloji səyləri tədricən öz yerini Türkiyənin ərazi bütövlüyünün qorunması ilə bağlı daha realist düşüncəyə və cənubda ənənəvi təhlükəsizlik problemlərinin yenidən ortaya çıxması fonunda ictimai birləşmənin təmin olunmasına verdi.

Türkiyənin realpolitik siyasətə keçidi daxili, xüsusən də xarici qüvvələrin maraqlarına cavab verməyincə, 2016-cı ilin iyulunda “Yurdda sülh şurası”nın Türkiyənin 65-ci hökumətinə qarşı uğursuz dövlət çevrilişinə cəhdi oldu. 2016-cı il 15-16 iyulda baş vermiş dövlət çevrilişinə cəhddən sonra Türkiyə liderləri təhlükəsizlik məsələlərini daxili və xarici siyasətlərinin mərkəzinə qoydular. Ənənəvi təhlükəsizlik problemlərinin gələcək siyasiləşdirilməsi yolu ilə həlli təcrübəsi, bir çox cəbhələrdə yenidən təhlükəsizlik (ingiliscə: resecuritization) təcrübəsi ilə əvəz edildi. Mühasirə zehniyyətinin canlanması Türkiyənin xarici əlaqələrində “öncə təhlükəsizlik” yanaşmasına səbəb oldu. Bir ölkənin Türkiyənin dostu və ya düşməni olması məsələsi getdikcə daha çox Türkiyənin terror təhdidlərinin bir çox mənbələrinə (məsələn, Suriyadakı PKK/PYD qüvvələri, ölkənin daxilində və xaricində FETÖ terror təşkilatı, İslam Dövləti və solçu terror təşkilatı DHKP-K) qarşı apardığı müharibəyə onun dəstək verməsi və ya verməməsi əsasında həll olunurdu.

ABŞ ilə münasibətlərin pisləşməsi və Türkiyənin Aİ-yə üzvlük perspektivlərinin azalması fonunda Türkiyə hakimiyyəti son 10 ildə Rusiya və Çinlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün daha çox sərmayə və enerji sərf etdi. Türkiyənin Rusiyanın başçılıq etdiyi Avrasiya İqtisadi İttifaqına, yoxsa Çinin başçılıq etdiyi Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına qoşulması ilə bağlı debatlar fəallaşdı. Türkiyə Qərbi dünyasından kənarda qaldığını hiss etdikcə güclənən qeyri-qərb dövlətlərə bir o qədər yaxınlaşırdı.

2015-ci ilin sentyabrında Rusiyanın Suriyaya hərbi müdaxiləsi ilə yanaşı, ABŞ-ın bu ölkədəki anti-hökumət qüvvələrini dəstəkləməkdən israrlı şəkildə imtina etməsi Türkiyənin təhlükəsizlik sferasında düşüncəsində iki konkret nəticəyə gətirdi. Birincisi, rəsmi Ankara anladı ki, Rusiyanın Suriyadakı hərbi mövcudluğu fonunda Türkiyənin Yaxın Şərqdəki ha-

disələrə təsiri və regionu yenidən formalaşdırmağa kömək etmək qabiliyyəti artıq əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyib. Rusiya və İranın Suriyada B.Əsədə verdiyi dəstək rejimin hakimiyyətdə qalma imkanlarını gücləndirdi. İkincisi, Rusiya ilə daha sıx münasibətlər o dövrdə Suriyanın şimalındakı PKK-ya bağlı kürd qruplarına qalib gəlmək üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi. Suriyanın şimalına əvvəl 2016-cı ilin avqustunda, sonra isə 2018-ci ilin yanvarında Türkiyənin hərbi müdaxiləsi Rusiyanın səssiz razılığı olmadan mümkün olmaya bilərdi. Türkiyənin Suriya böhranının diplomatik yollarla həllinə töhfə vermək yolunda Rusiya və İranla sıx əməkdaşlığı (Astana və Soçi prosesləri) Rusiyanın Suriyaya daha qəti şəkildə nüfuz etməsindən sonra intensivləşdi [4,137]. Türkiyənin öz regionunda təhlükəsizlik problemlərinin öhdəsindən birtərəfli təşəbbüslər vasitəsilə gəlmək üçün səylərini artırması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Suriyanın şimalında “Fərat Qalxanı” və “Zeytun Budağı” adı alan 2 hərbi əməliyyatın keçirilməsi nəinki Türkiyənin qərb müttəfiqlərinə olan inamının azaldığının, eləcə də, lazım gəldikdə təkbaşına hərəkət edəcəyinin göstəricisi idi.

2016-cı ilin iyulunda baş vermiş dövlət çevrilişinə cəhddən sonra Türkiyənin qərb dövlətləri ilə münasibətlərinin pisləşməsi baxımından Rusiya ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması əhəmiyyət kəsb edirdi. Qərb güclərinin Türkiyəyə etimadının azalması onu Rusiya ilə daha da yaxınlaşdırdı. Yaxın Şərqdə Qərbin siyasətinin legitimliyini davamlı tənqid edən rəsmi Ankaranın fikrincə, qərb dövlətləri Türkiyənin regionda əhəmiyyətli gücə çevrilməsindən məmnun deyillər. Məhz bunun fonunda Türkiyə hakim elitası dünyanın beşdən böyük olduğunu daha çox dilə gətirdi və Türkiyənin qeyri-qərb güclərlə mümkün qədər səmimi və pragmatik əlaqələri inkişaf etdirmək səylərini artırmalı olduqlarını anladılar. Asiya İnfrastruktur və İnvestisiya Bankına üzv olmaq, Çinlə birgə layihələrin inkişaf etdirilməsinə maraq göstərmək (“Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində), global və regional idarəetmə təşəbbüsləri (məsələn, MİKTA və MINT), Rusiyadan S-400 raketdən müdafiə sistemini almaq və uzaq bölgələrdə hərbi bazalar yaratmaq (məsələn, Qətər və Somali) bu səylərin diqqətəlayiq nümunələridir. Türkiyə Asiyada baş verən hadisələrin yaratdığı imkanlardan və yaranan əməkdaşlıq potensialından daha səmərəli istifadə etmək üçün 2019-cu ilin avqustunda “Yenidən Asiya Təşəbbüsü”ünü elan etdi [7]. Təşəbbüs regio-

nal, subregional və ölkəyə xas yanaşmaları inkişaf etdirməklə vahid və hərtərəfli strategiya əsasında Türkiyənin Asiya ölkələri ilə əlaqələrini sistemli və ardıcıl şəkildə gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Bu təşəbbüslə Türkiyə Asiya coğrafiyasında əhəmiyyəti getdikcə artan regional təşkilatlarda və forumlarda daha dinamik iştirakını təmin etməyi hədəfləyirdi.

Hazırda xaotik dünya düzənində Türkiyənin xarici siyasəti daha çox öz regionunda təsirini və təhlükəsizlik problemlərini həll etməyə yönəlib. B.Əsəd rejiminin süqutundan sonra Rusiya hərbi birliklərinin Suriyadan çıxarılması Türkiyəyə əlavə dividendlər verir. Türkiyənin Suriyada yeni siyasi hakimiyyətin qurulmasında rolu danılmazdır. 2025-ci ilin yanvarından ABŞ-da prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başlayan D.Trampın qəbul etdiyi qərarlar Qərbin ənənəvi müttəfiqlik münasibətlərini təhlükə altına aldı. Onun Yaxın Şərq siyasəti, Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı dəyişkən mövqeyi Qərb blokunda antiamerika ritorikanı gücləndirdi. Trampın ABŞ-ı yenidən təkqütblü dünya düzənindəki mövqeyinə qaytarmaq söyləri hal-hazırkı dünyada düzənində Çin, Rusiya, hətta onun avropalı müttəfiqlərinin, eləcə də regional aktor kimi Türkiyənin maraqlarına cavab vermir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, Rusiya və Çin, Türkiyəyə instrumental perspektivdən yaxınlaşırlar, belə ki, NATO üzrə müttəfiqlər arasında sıxıntılar yaratmağa çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, nə Rusiya, nə də Çin tamhüquqlu üzv kimi rəhbərlik etdikləri beynəlxalq təşkilatlara Türkiyəni qəbul etmək istəmirlər. Türkiyə bu və digər qeyri-qərb ölkələri və onların rəhbərlik etdiyi beynəlxalq təşkilatlara yaxınlaşmanı öz söyləri hesabına həyata keçirir. Beləliklə, müasir dövrdə Türkiyənin defensive realizmə əsaslanan xarici siyasəti geosiyasi maraqlarına uyğun həyata keçirilir. Formalaşmaqda olan yeni dünya düzümündə Türkiyənin realpolitik xarici siyasəti davam etdirməsi daha məqsədəuyğun görünür.

Nəticə

Son 10 ildə beynəlxalq düzənin quruluşundakı dəyişikliklər, eləcə də Türkiyənin daxili dinamikləri onun xarici siyasətində realizmin canlanmasına təsir göstərdi. “Yaxın Şərq mərkəzli”, “Avrasiyaçılıq” və ya “Strateji muxtariyyət” adlandırılmasından asılı olmayaraq əminliklə demək olar ki, Türkiyə artıq öz xarici mühitinə qərbyönlü perspektiv mövqeyindən baxmır. Türkiyənin xarici siyasətində qərbçiliyin

zəifləməsini təkcə global siyasətdə qərb üstünlüyünün tədricən azalması ilə əlaqələndirmək olmaz. Son illərdə Türkiyə təhlükəsizliklə bağlı problemlər yaşadı və burada ABŞ-ın son 10 ildə Yaxın Şərq regionundakı siyasəti az rol oynamadı. Əvvəllər Türkiyənin əsas təhlükəsizlik təminatçısı kimi çıxış edən Qərbin obrazı aradan qalxdı. Dünyada gedən geosiyasi proseslər dünya düzəninin pozulmasına birbaşa təsir etdi. Qəzza böhranında bir daha aydın oldu ki, beynəlxalq norma və prinsiplər öz əhəmiyyətini itirib, beynəlxalq sistemdə təcili dəyişikliyə ehtiyac duyulur. Güc balansının Avrasiya dövlətlərinin xeyrinə dəyişməsi, hal-hazırda böyük güclər arasında gedən ticarət müharibəsinin nəticələri yeni dünya düzəninin strukturunu müəyyənləşdirəcəkdir. “Pekin modeli”nin artan cəlbediciliyi, həmçinin Rusiyada özünü qabarıq şəkildə göstərən millətçiliyin yenidən canlanması ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi liberal beynəlxalq nizamın normativ dayaqlarını sarsıdıb. Beynəlxalq siyasətdə qeyri-qərb dövlətlərini qəbul etməyə hazır olduğunu nümayiş etdirən dövlətlərə Türkiyəni də aid etmək olar. Yeni dünya düzəninin formalaşmasında qeyri-qərb dövlətlərinin rolunun böyük olacağı şübhə doğurmur. Bu konfigurasiyada Türkiyənin xarici siyasət davranışı onun regiondakı rolu və yerinə, eyni zamanda müasir Türkiyənin realpolitik siyasətini davam etdirməsi onun regional aktor mövqeyinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Nəticə etibarilə, Yaxın Şərq regionunda mövcud təhlükəsizlik problemlərinin həll perspektivləri, geosiyasi rəqabətin nəticələri, dövlətlərin güc balansı yeni dünya düzəninin formalaşması kontekstində müəyyənləşəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *A new era for European Defence and Security.* https://commission.europa.eu/priorities-2024-2029/security-and-defence_en
2. Gideon Rose. *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy / World Politics, Volume 5, no:1, 2008.* p. 126-144
3. *National Security Strategy. October 2022.* <https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
4. Oğuzlu Tarık. *Turkish Foreign Policy in a Changing World Order /All Azimuth, Volume 9, no:1, 2020.* p.127-139
5. *Shared Vision, Common Action: A Stronger*

Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy”, June 2016, https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf)

6. Özkan B. & Han Ahmet. *Turkey and United States in Syria: Allies, Frenemies, or Worse? (On Turkey series, September 15, 2017, German Marshall Fund of the United States, Washington DC)*. <http://www.gmfus.org/publications/turkey-and-united-states-syria-allies-frenemies-or-worse>.

7. *Yeniden Asya Girişimi*. <https://www.mfa.gov.tr/yeniden-asya-girisimi.tr.mfa>

XÜLASƏ

Məqalə son 10 ildə dünyada qeyri-müəyyənliyin artdığı, az proqnozlaşdırıla bilən, sülh və sabitliyin müxtəlif regionlarda, xüsusən də, mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən Yaxın Şərqdə baş verən böhran və münaqişələlə təhdid edildiyi, müxtəlif səviyyəli qüvvələr arasında siyasi və iqtisadi qarşıdurmanın, geosiyasi rəqabətin getdikcə genişləndiyi, çoxtərəfli və ümumbəşəri dəyərlərin dəyişdiyi dövrdə Türkiyənin xarici siyasətini, əvvəlki hökumətlərdən fərqli xarici siyasət davranışını araşdırır. Məqalədə Türkiyə xarici siyasətinin xarakterinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər göstərilməklə yanaşı, bu siyasətin nəzəri əsasları struktur realizm və neoklassik realizm kontekstində, həmçinin dünyada, regionda baş verən proseslərin və hadisələrin, geosiyasi güclərin yerdəyişməsinin Türkiyənin realpolitik siyasətə dönməsinə təsiri araşdırılıb.

Açar sözlər: *Türkiyə, xarici siyasət, struktur realizm, geosiyasi maraqlar, realpolitik siyasət.*

Modern Türkiye's realpolitik foreign policy Zumrud Malikova

SUMMARY

The article explores the evolution of Türkiye's foreign policy and its conduct over the past decade, highlighting a departure from the approaches of prior administrations. It discusses the increasing global uncertainty, the unpredictability of international relations, and the threats to peace and stability posed by various crises and conflicts, particularly in the geopolitically significant Middle East. The piece also addresses the growing political and

economic confrontations among different powers, the expansion of geopolitical competition, and the shifting nature of multilateral and universal values. The article not only identifies the elements that affect the transformation of Türkiye's foreign policy but also explores the theoretical underpinnings of this policy through the lenses of structural realism and neoclassical realism. Furthermore, it assesses how global and regional developments, along with shifts in geopolitical power, have contributed to Türkiye's re-embrace of realpolitik.

Keywords: *Türkiye, foreign policy, structural realism, geopolitical interests, realpolitik politics.*

Реалполитик во внешней политике современной Турции Зумруд Маликова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается внешняя политика и внешнеполитическое поведение Турции, отличающееся от предыдущих правительств, за последние 10 лет, когда в мире возросла неопределенность, она стала менее предсказуемой, миру и стабильности угрожают кризисы и конфликты в различных регионах, особенно на Ближнем Востоке, имеющем большое геополитическое значение, усиливается политическое и экономическое противостояние сил на разных уровнях, расширяется геополитическая конкуренция, меняются многосторонние и общечеловеческие ценности. В статье, наряду с факторами, влияющими на трансформацию внешней политики Турции, рассматриваются теоретические основы этой политики в контексте структурного реализма и неоклассического реализма, а также влияние процессов и событий, происходящих в мире и регионе, и смены геополитических сил на возвращение Турции к политике реалполитик.

Ключевые слова: *Турция, внешняя политика, структурный реализм, геополитические интересы, политика реалполитик.*

MƏRKƏZİ ASİYADA TƏHLÜKƏSİZLİK TƏHDİDLƏRİ: REGIONAL ÇAĞIRIŞLAR, GEOSİYASİ TƏSİRLƏR VƏ STRATEJİ CAVABLAR

NARGIZA JAKBAROVA

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: jakbarovanargiza77@gmail.com

ƏFQANISTANDAN GƏLƏN TƏHLÜKƏLƏR

Əfqanıstandakı qeyri-sabitlik uzun illərdir ki, Mərkəzi Asiya regionunun təhlükəsizlik gündəmində prioritet məsələ kimi qalır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra yaranmış geosiyasi boşluq, xüsusilə Əfqanıstanla sərhəddə yerləşən dövlətlər üçün ciddi strateji və təhlükəsizlik təhdidlərinə yol açmışdır. Bu regionun təhlükəsizlik arxitekturası, radikal ideologiyaların yayılması, narkotik qaçaqmalçılığı, sərhəd nəzarətinin zəifliyi və regional qeyri-sabitlik kimi çoxşaxəli faktorların təsiri altında formalaşmışdır. 2001-ci ildə ABŞ-ın Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi nəticəsində Taliban rejiminin devrilməsi ilə regionda müvəqqəti sabitlik yaransa da, bu vəziyyət uzunmüddətli olmamış, Talibanın sonrakı illərdə yenidən güclənməsi və 2021-ci ildə ABŞ qüvvələrinin tam çıxmasından sonra hakimiyyəti ələ keçirməsi regionda təhlükənin miqyasını kəskin artırmışdır [4, s. 87].

Talibanın yenidən hakimiyyətə gəlməsi, yalnız Əfqanıstan daxilində deyil, bütün Mərkəzi Asiya boyunca radikal dini ideologiyaların genişlənməsi riskini gücləndirmişdir. Xüsusilə İŞİD-in Əfqanıstan qolu kimi tanınan "Xorasan vilayəti" təşkilatının son illərdə aktivləşməsi, region ölkələri üçün ciddi təhlükə mənbəyi olaraq qiymətləndirilir. Bu təşkilat 2021-ci ildən etibarən bir sıra qanlı hücumlara imza atmış, ideoloji təbliğat vasitəsilə Mərkəzi Asiyadan olan gəncləri öz sıralarına cəlb etməyə çalışmışdır. Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstan kimi ölkələrin vətəndaşları arasında radikallaşma hallarının artması, bu ölkələrin daxili təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid yaratmaqdadır. Taliban rejimi bəyanatlarında bu qruplara qarşı olduğunu bildirsə də, faktiki nəzarət imkanlarının məhdudluğu, xüsusilə dağlıq və periferik bölgələrdə bu qrupların sərbəst fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Digər bir strateji problem isə Əfqanıstandan qaynaqlanan narkotik ticarətidir. Əfqanıstan hazırda dünyanın ən böyük qeyri-qanuni afyon istehsalçısı olaraq qalır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin (UNODC) 2023-cü il hesabatına əsasən, Talibanın formal şəkildə afyon istehsalını qadağan etməsinə baxmayaraq, faktiki istehsal davam edir və bu maddələrin qaçaq

yollarla Mərkəzi Asiya ölkələrinə, oradan isə Rusiya və Avropaya daşınması intensivləşmişdir. Bu vəziyyət təkcə iqtisadi sabitliyi deyil, həm də sosial toxumanı zəiflətməkdədir. Narkotik ticarəti eyni zamanda region ölkələrində korrupsiyanın artmasına, qeyri-formal iqtisadiyyatın genişlənməsinə və təhlükəsizlik strukturlarının zəifləməsinə səbəb olur.

2021-ci ildən sonra regional dövlətlərin Əfqanıstanla bağlı siyasətində də dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Özbəkistan və Türkmənistan kimi ölkələr Talibanla açıq diplomatik dialoq aparmağa başlamış, iqtisadi və logistik əməkdaşlıq imkanlarını müzakirə etmişdir. Məsələn, Özbəkistan "Məzari-Şərif – Kabil – Peşəvər" dəmir yolu layihəsini reallaşdırmaq üçün Talibanla texniki danışıqlara başlamışdır. Türkmənistan isə "TAPI" (Türkmənistan–Əfqanıstan–Pakistan–Hindistan) qaz kəməri layihəsinin taleyini müəyyənləşdirmək məqsədilə qarşılıqlı əlaqələri intensivləşdirmişdir. Lakin bu layihələrin icrası təhlükəsizlik zəminində hələ də sual altındadır və dayanıqlı nəticələr verməmişdir [6, s. 182].

Eyni zamanda Rusiya və Çin kimi regional güclər bu boşluqdan istifadə edərək təsir dairələrini genişləndirməyə çalışır. Rusiya Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində sərhəd bölgələrində hərbi təlimləri intensivləşdirmiş, Çin isə "Bir Kəmər – Bir Yol" təşəbbüsünün təhlükəsizlik elementlərini Əfqanıstan kontekstində də gücləndirmişdir. Çin Taliban rejimi ilə təmasları saxlayaraq, əsasən enerji, logistika və mineral ehtiyatlara yönəlik iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Ən ciddi təhlükələrdən biri isə xarici münaqişə zonalarından – xüsusilə Suriya, İraq və Əfqanıstandan – qayıdan döyüşçülərin Mərkəzi Asiya ölkələrində terror hüceyrələri formalaşdırmaq potensialıdır. Bu səbəbdən region ölkələri informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi, sərhəd nəzarətinin modernləşdirilməsi, dini radikallaşmanın qarşısının alınması və reintegrasiya proqramlarının tətbiqi istiqamətində ciddi tədbirlər görməyə başlamışdır. 2023-cü ildə Qazaxıstan və Qırğızıstanda keçirilən birgə təlimlər və təhlükəsizlik forumları bu baxımdan əhəmiyyətli addımlar olmuşdur.

Bütövlükdə, Əfqanıstandan qaynaqlanan təhlükələr Mərkəzi Asiyanın yalnız hərbi və təhlükəsizlik baxımından deyil, həm də sosial və iqtisadi dayanıqlığı baxımından mühüm problemlər yaradır. Bu baxımdan, regional əməkdaşlıq, informasiya təhlükəsizliyi, sərhəd nəzarəti, antiterror tədbirləri və diplomatik dialoqun gücləndirilməsi regionun gələcək sabitliyi üçün əsas strategiyalar kimi çıxış edir.

TERRORİZM VƏ RADİKALLAŞMA TƏHLÜKƏSİ

Mərkəzi Asiya ölkələrinin üzləşdiyi əsas təhlükələrdən biri xarici terrorçu döyüşçülərin regiona qayıdışı ilə bağlıdır. Bu təhlükənin dərəcəsi, xüsusilə Suriya və İraqda fəaliyyət göstərmiş Mərkəzi Asiya mənşəli sələfi cihadçıların sayının çoxluğu fonunda daha da aktuallaşır. Mövcud məlumatlara əsasən, 2012-ci ildən etibarən İŞİD, Ən-Nusra Cəbhəsi və digər radikal terror təşkilatlarına qoşulanların sayı 4000-dən çox olmuşdur. Bu göstərici Mərkəzi Asiyayı Yaxın Şərqdəki cihadçı hərəkətlərə qatılan şəxslərin sayına görə dünyanın aparıcı regionlarından birinə çevirir. Xarici döyüşçülərin qayıdışı isə təkcə hərbi təhdid deyil, həm də ideoloji və sosial təhlükə olaraq qiymətləndirilməlidir [5].

Radikallaşma prosesi bu şəxslərin yalnız iqtisadi yoxsulluq və işsizlik kimi sosial-maddi çatışmazlıqlarla üzləşməsi ilə deyil, eyni zamanda region hökumətlərinin avtoritar idarəçilik modelləri, siyasi plüralizmin məhdudlaşdırılması, korrupsiyanın yayılması, hüquq bərabərsizliyi və dini azadlıqların təzyiqə məruz qalması ilə əlaqələndirilir. Bu amillər radikal ideologiyaların yayılması üçün münbit zəmin yaradır. Döyüş təcrübəsi qazanmış və Yaxın Şərqdəki çoxmillətli cihadçılarla əlaqələr qurmuş şəxslər regiona döndükdə, onlar ekstremist ideyaların daşıyıcısı olaraq çıxış edir, bəzi hallarda isə birbaşa terror aktlarının təşkilində iştirak edirlər. Bu şəxslər hökumətləri devirmək və xilafət qurmaq potensialına malik olmasalar da, yerli miqyasda ictimai təhlükəsizliyi və sosial sabitliyi pozmaq üçün kifayət qədər təhlükə mənbəyidir.

Son illərdə İŞİD-in hərbi baxımdan zəifləməsi və Suriya-İraq bölgəsindəki strukturlarının məhv edilməsi ilə sağ qalan döyüşçülərin bir qismi doğma ölkələrinə geri dönməyə başlamışdır. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan hökumətləri bu şəxslərin ölkəyə dönüşü və potensial təhlükələrinin qarşısını almaq məqsədilə fərqli strategiyalar

tətbiq etmişdir. Bəzi ölkələr sərt cəzalandırıcı tədbirlərlə yanaşmanı üstün tutmuş, digərləri isə reabilitasiya və reintegrasiya proqramları vasitəsilə daha yumşaq yanaşma tətbiq etməyə başlamışdır. Məsələn, Qazaxıstanda həyata keçirilən “Jusan” humanitar əməliyyatı çərçivəsində yüzlərlə qadın və uşaq Suriya və İraqdan geri qaytarılmış və cəmiyyətə integrasiya üçün xüsusi proqramlara cəlb olunmuşdur [5].

Lakin yalnız təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə tədbirləri ilə bu problemin həlli mümkün deyil. Radikal ideologiyalarla mübarizədə paralel olaraq, sosial bərabərliyin təmin olunması, təhsil imkanlarının artırılması, iqtisadi inkişaf proqramlarının genişləndirilməsi və cəmiyyətin marginallaşdırılmış təbəqələrinin müdafiəsi zəruridir. Hökumətlərin vətəndaş azadlıqlarını məhdudlaşdıran və dini fəallığa qarşı sərt təzyiqlər göstərən siyasətləri əksinə, radikallaşma prosesini daha da dərinləşdirə bilər. Bu baxımdan, repressiv mexanizmlərin yerinə inklüziv və proaktiv təhlükəsizlik siyasəti formalaşdırılması, hədəfdə olan gənclərin müsbət sosial modellərlə əhatə olunması təmin edilməlidir.

Regional səviyyədə isə təhlükənin miqyasını nəzərə alaraq, Mərkəzi Asiya ölkələri arasında informasiya və kəşfiyyat mübadiləsi, sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi, birgə antiterror təlimlərinin keçirilməsi və hüquq-mühafizə strukturlarının koordinasiyası artırılmalıdır. Eyni zamanda, regional təhlükəsizlik təşkilatları – o cümlədən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT), Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) və BMT-nin aidiyyəti strukturları ilə daha sıx əməkdaşlıq zəruridir. Bu çərçivədə regional səviyyədə “returnee fighters” üzrə məlumat bazalarının yaradılması, radikallaşma risklərinə dair erkən xəbərdarlıq sistemlərinin qurulması və müvafiq icmalarla yerli səviyyədə işləyəcək maarifləndirici təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vacibdir.

RUSİYANIN GEOSİYASİ TƏSİRİ

Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Rusiya arasındakı münasibətlər uzun illər ərzində qarşılıqlı maraqlar və pragmatizm əsasında formalaşmışdır. Xüsusilə Qazaxıstan və Özbəkistan kimi ölkələr Rusiya ilə münasibətlərində ortaq maraqları önə çəkməyə, maraqların toqquşmasını isə açıq münaqişəyə çevirməməyə diqqət yetirmişlər. Bununla belə, SSRİ-nin dağılmasından sonra yeni milli ideologiyaların formalaşması və siyasi elitaların dəyişməsi fonunda

regionda yaşayan etnik slavyanların, xüsusilə də rusların kütləvi şəkildə Mərkəzi Asiyayı tərk etməsi müşahidə olunmuşdur. Bu axın, sovet dövründə əsasən rusların idarə etdiyi hərbi, sənaye, hüquq və idarəetmə sahələrində yerli kadrların azlığı səbəbilə, yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadi və institusional strukturuna mənfi təsir göstərmişdir [1, s. 37].

1990-cı illərdə Rusiya postsovet məkanında nüfuzunu qoruyub saxlamaq iqtidarında deyildi. Bu dövrdə Rusiya əsas diqqətini daxili sosial-iqtisadi və siyasi böhranların həllinə yönəltdi. Lakin 2000-ci illərin ortalarından başlayaraq, Vladimir Putinin rəhbərliyi ilə Moskva öz xarici siyasət kursunu dəyişdirmiş və Mərkəzi Asiyayı geosiyasi prioritetlərindən biri kimi yenidən gündəmə gətirmişdir. Rusiya bu regionu hələ də “xüsusi maraq dairəsi” kimi görür və burada öz mövqeyini qorumağa çalışır. Əgər əvvəlki dövrlərdə bu siyasəti həyata keçirmək üçün lazımi maliyyə və diplomatik resurslardan məhrum idisə, neft və qaz ixracından əldə etdiyi gəlirlərlə bu boşluğu doldurmağa nail olmuşdur [6, s. 184].

Mərkəzi Asiya dövlətləri isə müstəqillikdən sonrakı dövrdə çoxvektorlu və balanslı xarici siyasət yürütməyə çalışmış, həm Rusiya, həm Çin, həm də Qərblə paralel əməkdaşlığa can atmışlar. Lakin son illərdə – xüsusən Krımın ilhaqı (2014), Şərqi Ukraynadakı separatizm və 2022-ci ildən başlanan genişmiqyaslı Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda – Rusiya ilə Qərb arasında dərinləşən qarşıdurma region ölkələrinin manevr imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdır. Qazaxıstan bu mənada daha həssas vəziyyətdədir. Separatizm risklərinin zəiflədilməsinə yönəlik olaraq paytaxtın Almatıdan Astanaya köçürülməsi və Qazax milli kimliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan addımlara baxmayaraq, ölkədəki rus azlığının bir hissəsi yeni dövlət ideologiyasını qəbul etməkdə çətinlik çəkir, rus dilinə və rus kimliyinə bağlılıq nümayiş etdirir [2, s. 233].

Rusiyanın Ukraynadakı hərbi əməliyyatları və buna cavab olaraq ABŞ və Avropa İttifaqı tərəfindən tətbiq olunan genişmiqyaslı sanksiyalar, Rusiya ilə sıx integrasiya olunmuş Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatlarına da dolayısı ilə təsir göstərmişdir. Xüsusilə Avrasiya İqtisadi İttifaqı çərçivəsində Rusiya ilə sıx ticarət əlaqələrinə malik olan Qazaxıstan sanksiyalarının təsiri ilə iqtisadi çətinliklər yaşamış, rublun devalvasiyası və ticarət balansındakı pozuntular yerli bazarlarda da hiss olunmuşdur [11, s. 79].

Digər tərəfdən, Moskva Mərkəzi Asiyayı yalnız iqtisadi müstəvidə deyil, həm də siyasi və hərbi cəhətdən öz təsir dairəsində saxlamaq niyyətindədir. KTMT çərçivəsində birgə hərbi təlimlər, təhlükəsizlik əməkdaşlığı və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində koordinasiya mexanizmləri Rusiya tərəfindən regionda hərbi-siyasi dominantlıq vasitəsi kimi istifadə olunur. Eyni zamanda, Moskva Mərkəzi Asiya ölkələrinin öz aralarında Rusiyanın iştirakı olmadan reallaşdırmaq istədiyi regional integrasiya təşəbbüslərinə şübhə ilə yanaşır və bu cəhdləri zəiflətməyə çalışır. Bu kontekstdə, Rusiyada bəzi siyasi elitaların post-sovet məkanında yeni formada integrasiya arzuları – bəzən "SSRİ 2.0" kimi adlandırılan çağırışlar – Mərkəzi Asiyada narahatlıq və həssaslıq doğurur, xüsusilə suverenlik və milli identiklik məsələlərinə dair [6, s. 181].

Bütün bu gərginliklərə baxmayaraq, Rusiya ilə Mərkəzi Asiya arasında qarşılıqlı asılılıq davam edir. Region ölkələri üçün Rusiya həm enerji ixracı, həm miqrasiya axınları, həm də təhlükəsizlik əməkdaşlığı baxımından hələ də strateji partnyordur. Minlərlə Mərkəzi Asiya vətəndaşı Rusiyada işləyir və onların göndərdiyi pul köçürmələri bir çox ölkənin, xüsusilə Tacikistan və Qırğızıstanın iqtisadi sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [12, s. 69]. Bundan əlavə, beynəlxalq terrorizm, dini ekstremizm, narкотик ticarəti və qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizədə Rusiya ilə koordinasiyalı fəaliyyət regionun təhlükəsizlik balansını baxımından əvəzsizdir.

Hazırkı geosiyasi konfiqurasiyada Mərkəzi Asiyanın Rusiya ilə əlaqələrini tamamilə kəsməsi nə iqtisadi, nə də təhlükəsizlik baxımından real görünür. Buna görə də, Mərkəzi Asiya dövlətləri pragmatik siyasət yürüdərək, suverenliklərini qorumaqla yanaşı, Rusiya ilə əməkdaşlıq imkanlarını diqqətlə tarazlaşdırmağa çalışır.

ÇİNİN ARTAN ROLU VƏ STRATEJİ PLANLARI

Müstəqillik dövrünün ilk illərində Mərkəzi Asiya ölkələrinin Çinə münasibəti dərin tarixi ehtiyatkarlıq və etimadsızlıqla müşayiət olunurdu. Bu münasibətlərin kökündə 18-ci əsrdə Çinin Sincan bölgəsində həyata keçirdiyi hərbi ekspansiya və soyqırımı təcrübələri ilə bağlı kollektiv yaddaş, eləcə də SSRİ ilə Çin arasında sərhəd mübahisələri dayanırdı. Qazaxıstan və digər region ölkələri Çin Xalq Respublikasını potensial təhlükə kimi görür, xüsusilə də Çin ordusunun

genişlənməsi və sərhəd ərazilərindəki qeyri-müəyyənlikləri təhlükə mənbəyi hesab edirdilər [8, s. 81]. Bununla belə, müstəqillik reallıqları, iqtisadi asılılıqlar və təhlükəsizlik çağırışları Mərkəzi Asiyanı Çinlə münasibətləri yenidən dəyərləndirməyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurmağa sövq etdi.

Mərkəzi Asiya ölkələri Çinlə əməkdaşlığı çoxvektorlu xarici siyasət çərçivəsində həyata keçirməyə çalışdılar. Bu yanaşma regionun Rusiya və Qərb arasında tarazlıq yaratmaq strategiyasının əsas elementlərindən biri idi. Çinlə qurulan əlaqələr, xüsusilə Sincan uйğur Muxtar Bölgəsindəki türkdilli müsəlman əhalinin separatçı meyilləri ilə əlaqədar olaraq, Çinin Mərkəzi Asiya ölkələrindən siyasəti dəstək almaq istəyini də gücləndirmişdir. Pekin bu istiqamətdə diplomatik uğur qazanaraq, region ölkələrinin Uйğur məsələsində neytral və ya Çin yönümlü mövqe tutmasına nail olmuşdur [4, s. 46].

Çinlə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında sərhəd mübahisələrinin həlli 1990-cı illərin mühüm diplomatik uğurlarından biri hesab edilir. Lakin bu danışıqlarda Çin diplomatik baxımdan daha üstün mövqe tutmuş və əksər hallarda mübahisəli əraziləri öz xeyrinə əldə etmişdir. Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan müəyyən ərazi güzəştlərinə getsələr də, bu razılaşmalar regionda mümkün hərbi toqquşmaların qarşısının alınması baxımından faydalı hesab edilmişdir. Bununla belə, bu prosesdə su ehtiyatları məsələsinin danışıqlar mövzusu olmaması xüsusilə Qazaxıstan üçün narahatlıq doğurur. Çin transsərhəd çayların yönünü dəyişmək planlarını həyata keçirdiyi halda, bu, Mərkəzi Asiyanın su təhlükəsizliyinə və kənd təsərrüfatı sektoruna ciddi mənfi təsir göstərə bilər [9, s. 586].

Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq əsasən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Əvvəlcə “Şanxay beşliyi” adı altında sərhədyanı sabitliyi təmin etmək məqsədi ilə formalaşdırılmış bu struktur, zamanla daha geniş təhlükəsizlik gündəmini əhatə edən bir regional təşkilata çevrilmişdir. Çin üçün ŞƏT vasitəsilə region ölkələri ilə kəşfiyyat, antiterror və informasiya təhlükəsizliyi sahələrində əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə “üç pislik” – separatizm, ekstremizm və terrorizmlə mübarizə Pekinin bu platformadakı əsas prioritetlərindən biridir [7].

2000-ci illərin ortalarında Çin ABŞ-ın regionda hərbi mövcudluğuna qarşı ehtiyatla yanaşsa da,

“Lalə İnqilabı” (2005) və Andican hadisələrindən sonra ABŞ-ın nüfuzunun zəifləməsi, Çinə yeni imkanlar yaratdı [3, s. 182]. Çin bu boşluğu həm təhlükəsizlik, həm də iqtisadi layihələr vasitəsilə doldurmağa başladı. Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanla sərhəddə yerləşməsi, Pekinə həm sərhədlərin demarkasiyasında üstünlük qazandırdı, həm də Uйğur məsələsinə dair daxili təhlükəsizlik maraqlarını region hökumətləri ilə koordinasiya etmək fürsəti verdi.

Çin Mərkəzi Asiyada iqtisadi cəhətdən xüsusilə enerji sektoru vasitəsilə möhkəmlənmişdir. Qazaxıstanın neft və qaz resurslarına genişmiqyaslı sərmayələr yatırılmış, enerji infrastruktur – boru kəmərləri, nəqliyyat dəhlizləri və sənaye zonaları – vasitəsilə iqtisadi integrasiya dərinləşdirilmişdir [10, s. 574]. Hazırda Çin “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə birləşdirən əsas tranzit platformasına çevirmək niyyətindədir. Bu təşəbbüs təkcə infrastruktur deyil, həm də sənayenin regiona köçürülməsi, logistika mərkəzlərinin qurulması və texnoloji transferi ehtiva edir [6, s. 181].

Lakin bu əməkdaşlıq birtərəfli üstünlük anlamına gəlmir. Mərkəzi Asiyada Çinlə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik, yüksək borclanma, strateji aktivlərin Çin şirkətlərinə verilməsi, demografik təzyiq və əmək miqrasiyası ilə bağlı ciddi narahatlıqlar da mövcuddur. Bəzi dairələr Çin dövlətinin regiona dair uzunmüddətli dominantlıq strategiyasını ehtimal edir və Çinin “məsuliyyətli investor” obrazının arxasında daha dərin geosiyasi məqsədlərin dayandığını düşünürlər.

Bununla belə, Mərkəzi Asiya ölkələri üçün Çinlə əməkdaşlıq həm iqtisadi dirçəliş, həm də regional təhlükəsizlik baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Çinin artan təsiri fonunda region ölkələri Rusiya və Çin arasında balans saxlamağa çalışır, lakin bu balansın qorunması üçün Qərblə – xüsusilə ABŞ və Avropa İttifaqı ilə – münasibətlərin də gücləndirilməsi vacibdir. Əsas çətinlik isə Qərbin bu regiona olan diqqətinin məhdudluğu və davamlı siyasətinin olmamasıdır.

Ümumilikdə, Çinin artan təsiri Mərkəzi Asiyanın yeni geosiyasi kimliyini formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Həm enerji təhlükəsizliyi, həm infrastruktur, həm də ideoloji neytrallıq baxımından Çinlə sabit münasibətlərin qorunması regionun geosiyasi gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

NƏTİCƏ

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, Mərkəzi Asiya regionu hazırda mürəkkəb və çoxşaxəli geosiyasi təhlükələrlə üz-üzədir. Əfqanıstandan qaynaqlanan təhlükələr – o cümlədən radikal ideologiyaların yayılması, narkotik qaçaqmalçılığı və xarici döyüşçülərin regiona qayıtması – region ölkələrinin daxili sabitliyini və təhlükəsizliyini ciddi şəkildə sarsıdan amillər kimi çıxış edir. Talibanın yenidən hakimiyyətə gəlişi və İŞİD-in “Xorasan vilayəti” kimi fraksiyaların fəallaşması, Mərkəzi Asiyada dini ekstremizmin güclənməsi, sosial parçalanma və gənclərin radikallaşması baxımından mühüm təhdid yaradır.

Onu da qeyd etmək ki, Rusiya və Çin kimi iki regional supergücün təsir uğrunda rəqabəti Mərkəzi Asiyanın geosiyasi manevr imkanlarını məhdudlaşdırmaqda və dövlətlərin xarici siyasətində balans axtarışını daha da çətinləşdirməkdədir. Rusiya regionu öz təsir dairəsi kimi görməkdə davam edir, lakin Ukrayna müharibəsindən sonra zəifləyən nüfuzu və iqtisadi sanksiyaların təsiri Mərkəzi Asiyada Moskvanın imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bunun əksinə olaraq, Çin tədricən, lakin planlı şəkildə regionda həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik sahəsində nüfuzunu artırmış, xüsusilə “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində infrastruktur və enerji layihələri vasitəsilə strateji mövqe qazanmışdır.

Lakin həm Rusiya, həm də Çinlə əməkdaşlıq Mərkəzi Asiya üçün zəruri olduğu qədər də risklidir. Hər iki gücün region üzərində dominantlıq istəyi suverenlik, iqtisadi təhlükəsizlik və daxili siyasi müstəqillik üçün potensial təhdidlər doğurur. Bu səbəbdən region ölkələri yalnız repressiv tədbirlərlə kifayətlənməməli, sosial-iqtisadi islahatlar, inklüziv təhsil siyasətləri və vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi vasitəsilə radikallaşmaya qarşı dayanıqlı müdafiə mexanizmləri formalaşdırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bandey, A. A., & Rather, S. A. (2013). *Post-Soviet Central Asia and Russia: The Uneasy Relationship*. *Asian Journal of Political Science*, 21(1), 34–53.
2. Burkhanov, A. (2017). *Kazakh National Identity and Nation-Building: From Colonial Legacy to Post-Imperial Reality*. *Nationalities Papers*, 45(2), 229–247.
3. Cooley, A. (2012). *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford University Press. 178–190

ford University Press. 178–190

4. Fuller, G. E., & Starr, F. (2018). *The Xinjiang Problem*. *Central Asia-Caucasus Institute*. 455 p.
5. International Crisis Group (ICG). (2023). *Managing Central Asian Returnees: From Syria to Society*. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org>
6. Laruelle, M. (2017). *Russia's Central Asia Policy and the Role of Regional Integration*. *George Washington University*. 154–189 p.
7. Pannier, B. (2016). *Central Asia's Uneasy Embrace of China*. *Radio Free Europe/Radio Liberty*.
8. Peyrouse, S. (2016). *China's Economic Presence in Central Asia: A Political Time Bomb?*. *Asia-Europe Journal*, 14(1), 77–94.
9. Stone, R. (2012). *Damming the Peace Between China and Kazakhstan*. *Science*, 338(6111), 586–587.
10. Swanstrom, N. (2005). *China and Central Asia: A New Great Game or Traditional Vassal Relations?*. *Journal of Contemporary China*, 14(45), 569–584.
11. Voloshin, G. (2018). *Central Asia between Russia and the West: A Balance of Interests*. *European Politics and Society*, 19(1), 54–70.
12. Zardykhan, Z. (2004). *Russians in Kazakhstan: National Identity and Demographic Changes*. *Asian Ethnicity*, 5(1), 61–77.

XÜLASƏ

Bu məqalədə Mərkəzi Asiyada təhlükəsizlik təhdidlərinin xarakteri, səbəbləri və regional təsirləri hərtərəfli şəkildə təhlil edilir. Əsas diqqət Əfqanıstandakı qeyri-sabitlik, terrorizm və xarici döyüşçülərin geri dönüşü kimi təhlükələrin Mərkəzi Asiya ölkələrinə yaratdığı real təhdidlərə yönəldilir. Məqalədə Talibanın yenidən güclənməsi, İŞİD-in bölgədəki fəaliyyəti və Qərbin Əfqanıstandan çəkilməsi fonunda Mərkəzi Asiyanın necə təsirləndiyi analiz olunur. Həmçinin, regionda artan radikallaşmanın sosial-iqtisadi və siyasi səbəbləri, reabilitasiya və reintegrasiya ehtiyacları qeyd olunur. Transsərhəd mütəşəkkil cinayətkarlıq, xüsusilə Əfqanıstandan başlayan və Mərkəzi Asiya üzərindən Avropaya qədər uzanan narkotik ticarəti məsələsi araşdırılır. Məqalədə həmçinin Rusiya və Çinin regionda artan təsiri, onların geosiyasi məqsədləri və Mərkəzi Asiya ölkələrinin balanslaşdırılmış xarici siyasət yürütmək cəhdləri işıqlandırılır. Mərkəzi Asiyanın təhlükəsizliyi üçün regional əməkdaşlıq,

beynəlxalq təşkilatların rolu və Qərblə strateji münasibətlərin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Məqalə, Mərkəzi Asiyanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kompleks, çoxşaxəli və balanslaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini əsaslandırır.

Açar sözlər: *Mərkəzi Asiya, təhlükəsizlik təhdidləri, Əfqanıstan, terrorizm, radikallaşma, transsərhəd cinayətkarlıq, Rusiya, Çin, geosiyasət.*

SECURITY THREATS IN CENTRAL ASIA: REGIONAL CHALLENGES, GEOPOLITICAL IMPACTS, AND STRATEGIC RESPONSES

Nargiza Jakbarova
Baku State University, doctorate
jakbarovanargiza77@gmail.com

SUMMARY

This article provides a comprehensive analysis of the nature, causes, and regional implications of security threats in Central Asia. The focus is on the real threats posed to Central Asian countries by threats such as instability in Afghanistan, terrorism, and the return of foreign fighters. The article analyzes how Central Asia is affected by the resurgence of the Taliban, the activities of ISIS in the region, and the withdrawal of the West from Afghanistan. It also highlights the socio-economic and political causes of increasing radicalization in the region, as well as the needs for rehabilitation and reintegration. It examines the issue of cross-border organized crime, especially the drug trade originating in Afghanistan and extending through Central Asia to Europe. The article also highlights the growing influence of Russia and China in the region, their geopolitical goals, and the attempts of Central Asian countries to pursue a balanced foreign policy. Special emphasis is placed on the importance of regional cooperation, the role of international organizations, and strategic relations with the West for the security of Central Asia. The article justifies the need for a comprehensive, multifaceted, and balanced approach to ensuring the security of Central Asia.

Keywords: *Central Asia, security threats, Afghanistan, terrorism, radicalization, cross-border crime, Russia, China, geopolitics.*

УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ, ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОТВЕТЫ

Наргиза Джакбарова
Бакинский Государственный Университет,
Докторская степень
jakbarovanargiza77@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В статье всесторонне анализируются характер, причины и региональные последствия угроз безопасности в Центральной Азии. Основное внимание уделяется реальным угрозам, которые представляют для стран Центральной Азии такие факторы, как нестабильность в Афганистане, терроризм и возвращение иностранных боевиков. В статье анализируется, как на Центральную Азию влияют возрождение Талибана, деятельность ИГИЛ в регионе и уход Запада из Афганистана. В нем также подчеркиваются социально-экономические и политические причины роста радикализации в регионе, а также потребности в реабилитации и реинтеграции. Расследуется проблема трансграничной организованной преступности, особенно незаконного оборота наркотиков из Афганистана, распространяющегося через Центральную Азию в Европу. В статье также освещается растущее влияние России и Китая в регионе, их геополитические цели и попытки стран Центральной Азии проводить сбалансированную внешнюю политику. Особо подчеркивается важность регионального сотрудничества, роли международных организаций и стратегических отношений с Западом для безопасности Центральной Азии. В статье обосновывается необходимость комплексного, многогранного и сбалансированного подхода к обеспечению безопасности Центральной Азии.

Ключевые слова: *Центральная Азия, угрозы безопасности, Афганистан, терроризм, радикализация, трансграничная преступность, Россия, Китай, геополитика.*

ERMƏNİ MİLLİYYƏTÇİLİYİNİN İDEOLOJİ ƏSASLARI

UOT 32; 327; 94.

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.516>

FİDAN XƏLİLOVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında**Dövlət İdarəçilik Akademiyasının**“Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət”**kafedrasının doktorantı**E-mail: phd.fidan.khalilova@gmail.com**ORCID 0000-0002-5874-119X*

Məlumdur ki, Ermənistan dövlətinin daxili və xarici siyasətində ideologiya faktoru ciddi təsirə malikdir. Bu səbəbdən, “Böyük Ermənistan”a nail olmaq uğrunda bir çox tarixi proseslərin əsas təkanverici qüvvəsi kimi erməni milliyyətçiliyinin ideoloji və nəzəri əsaslarını araşdırmaq onun müasir Ermənistanın siyasətində rolunu müəyyən etmək üçün əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, erməni milliyyətçiliyinin ideoloji təməlində dayanan bəzi təriqət və cərəyanların inkişaf yoluna nəzər yetirilməlidir. İlk növbədə hələ 1701-ci ildə qurulan Mxitarist təriqəti qeyd edilməlidir. Mxitarist Ordeninin ideoloji əsasları erməni millətçiliyinin yaranmasına zəmin yaradan elementləri ehtiva edir [10].

Mxitarizm. Mxitarizm erməni milliyyətçiliyinin əsasını qoyan ilk cərəyanlardan biri idi. Mxitarizm öz etnik dəyərlərini yeganə meyar olaraq müəyyən etmək mahiyyətini daşıyan etnik mərkəzçilik (etnosentrsizm) və fərqliliklərə qarşı duyulan qorxu (zenofobiya) əsasında formalaşmış bir ideologiya idi. İki-üç əsrlik bir dövr ərzində bu ideyalar radikal bir doktrina halına gəldi və erməni dövlətinin siyasi bazasına çevrildi [4, s.38-39]. Sivasda doğulmuş Mxitar Sebastasi 1700-ci ildə İstanbula gəlmiş və burada tələbələri ilə birlikdə 1701-ci ildə Erməni katolik ordeninin əsasını qoymuşdur.

Mxitar İstanbulda fəaliyyətini davam etdirərkən qriqoryan erməniləri tərəfindən təzyiqə məruz qalmışdır və fəaliyyətini daha məhsuldar bir mühitdə həyata keçirmək üçün tərəfdarları ilə birgə 1703-cü ildə Osmanlı İmperatorluğunu tərk edərək o zamanlar Venesiya Respublikasının hakimiyyəti altında olan Peloponnes yarımadasının cənub-qərb nöqtəsində Modonda bir monastır qurmuşdur. Mxitar və onun ardıcılıarı Benedikt Ordenini qəbul etdilər və 1712-ci ildə Papa XI Leo Klement tərəfindən rəsmi olaraq təsdiqləndilər. O vaxtdan mxitaristlər “erməni benediktinləri” adlandırılmağa başladılar. 1715-1718-ci illərdə baş vermiş Osmanlı-Venesiya Müharibəsində Modonun Osmanlıların əlinə keçməsindən sonra 1717-ci ildə Venesiya yaxınlığın-

dakı Müqəddəs Lazar adasına köçdülər. Mxitar Sebastasinin fəaliyyəti 1749-cu ilə - ömrünün sonuna qədər burada davam etmişdir [1, s.23-41].

XVIII əsrdə “Xristian humanizmi və dini-teoloji ölçü baxımından zamandan kənara çıxan ekumenizm” ideyası ətrafında cəmləşən keşiş Mxitar və tələbələri, erməni mədəniyyətində özünü göstərən böyük yeniliyin əsasını qoydular, XIX əsrdə isə daha geniş fəaliyyətə başladılar. Bəzən şübhə ilə qarşılanan bu yeni formasiya həm erməni, həm də qeyri-erməni alimləri tərəfindən mənfi qiymətləndirilmiş, lakin əksər hallarda birliyin fəaliyyəti ermənilər tərəfindən heyranlıqla qarşılanmışdır [2, s.69]. Maraqlıdır ki, erməni gənclərini erməni millətçiliyi ətrafında birləşdirməyi planlaşdıran baş keşiş Mxitarın yaratdığı təriqət Avropa şəhəri olan Venesiyada yerləşirdi. Venesiya ermənilərin ticarət məqsədilə tez-tez getdikləri şəhər idi. Onun Roma Katolik Kilsəsinə yaxın olması Venesiyada belə bir fəaliyyətin qurulmasına səbəb ola bilərdi, lakin keşiş Mxitarın burada öz işini böyük bir sərbəstliklə yerinə yetirdiyini söyləmək çətindir [16, s.39-40].

Əslində, keşiş Mxitarın həm İtaliya hökuməti, həm də Roma Katolik Kilsəsi ilə yaxşı əlaqələri sayəsində Venesiyada qala bildiyi, lakin onların icazəsi ilə işlərini yerinə yetirdiyi bildirilir. Bu gün də Venesiyada 19-cu əsrin əvvəllərində qurulan Mxitarist monastırı və mühüm erməni mədəniyyət mərkəzi kimi kimliyini qoruyub saxlayır [8]. Ermənilərin milli tarixi haqqında məqalələr dərc etməklə erməni millətçiliyinin yaranmasında böyük rolu olan abbat Mxitar və tələbələrinin erməni mədəniyyətinə verdiyi ən mühüm töhfələrdən biri Qərb mədəniyyəti ilə daim təmasda olmaları və yaxşı əlaqələr yaratmalarıdır. İttifaqın bir növ monastır olmasından irəli gələn məhdudiyyətlərə baxmayaraq Mxitar və tələbələri ilk mifoloji əsərlərdən tutmuş yaxın tarixə qədər əsərlərə çıxış imkanı əldə etmiş, Avropa ədəbiyyatı ilə də ciddi maraqlanmışlar. Mxitar bu siyasəti davam etdirərkən xüsusilə gənc ermənilərə müraciət edir və onlardan yaxşı nəticə ala biləcəyinə inanırdı.

Bunu edərkən o, öz ardıcılıqları arasında varlı-kasıb ayrı-seçkiliyi qoymur, bacardıqca bütün erməni icmasının sevgisini qazanmağa çalışırdı. [8, s.45-46]. Ona görə də bu əsərlər sonrakı illərdə həm erməni icması, həm də Mxitar və onun tələbələri üçün milli transformasiyaya səbəb olan qazanc kimi qiymətləndirilmişdir [2, s.70-71].

Keşif Mxitarın əsəri “Erməni lüğəti” mənasını verən “Hayqazyan Parkirk” adlanır. O, ermənilər tərəfindən erməni humanizmini göstərən bir əsər kimi qiymətləndirilirdi. Hayqazyan erməni lüğətidir və bu lüğətdə ermənicə sözlərlə yanaşı bəzi türk sözləri ilə izah edilirdi [9]. Birinci cildi 1749-cu ildə işıq üzü görən bu əsər birliyin nəşr etdiyi kitabların birbaşa erməni dili və millətçiliyi ilə bağlı olmasının, ermənilərdə milli şüuru formalaşdırmağa yönəlmiş olmasının ən yaxşı sübutlarından biridir. Əslində, Venesiya monarxlarından Haqopos İsa Veddentsin 1874-cü ildə çapdan çıxmış “Ermənistan və ermənilər” adlı kitabı da sözügedən şüurun oyanmasına yönəlmiş əsər kimi qiymətləndirilə bilər [17, s.179-180]. Mxitarın zəhnində erməni kilsəsinin prinsiplərini bütün dünyaya yaymaq kimi məqsədləri var idi. Çünki onun fikrincə, məqsədlərin reallaşması o zaman mümkün olacaq ki, ermənilər dini cəhətdən vahid çətir altında birləşəcəklər, bu da öz növbəsində ermənilərin sosial birləşməsinə zəruri edəcəkdir [14].

Digər tərəfdən, Qərbin humanizm anlayışından doğan “milli birlik ideyasına sadıqlıq” prinsipini rəhbər tutan keşif Mxitar tələbələrini də bu istiqamətdə ruhlandırılmış və milli-humanizm anlayışını milli birliyin təməlində qoymuşdur. Halbuki, Mxitarizm təriqətinin işi dini ünsürlərdən ayrı idi. Bu təriqət millətçilik və azadlıq kontekstində erməni ruhunu dirçəltmək üçün ziyalı ruhanilər yetişdirmək məqsədini həyata keçirməyi nəzərdə tutmuşdu və bu plana uyğun olaraq Venesiyada mxitarizm məktəbləri açılmışdı [6].

Daha sonra mxitarist kahinlər 1834-cü ildə İtaliyanın Padua şəhərində Mxitar Kollecinə açıldılar və 1846-cı ildə kolleci Parisə köçürdülər. Kollecini məqsədi dini təhsil vermək kimi görünsə də, kollec daha çox erməni gənclərinə Avropa dillərini öyrətməyə xidmət edirdi [12]. 1834-cü ildə Mxitaristlər tərəfindən Padovada yaradılan Muradyan Kollecinin tələbələrinin əksəriyyəti Osmanlı İmperiyasında yaşayan ermənilər, məktəbin məzunlarının əksəriyyəti isə erməni işlərində fəal iştirak etməyən katolik ermənilər idi [2]. Burada oxuyan tələbələr

mxitarçılıq intizamı ilə təhsil almış və Osmanlı İmperiyası daxilində erməni islahat hərəkatında iştirak etmişlər. Buna görə də, Mxitarın mahiyyətində insani-mənəvi dəyərlər ön planda görülsə də, onun erməni siyasətinə və milli birləşmələrinə heç bir aidiyyət olmadığını söyləmək mümkün deyil. Əslində birliyin fəaliyyəti və xüsusən də ermənilərin milli tarixi ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalara nəzər salsaq, onun yeganə məqsədinin erməni milli şüurunun oyatmaq olduğunu aydın şəkildə görə bilərik. Elə birliyin özü tərəfindən 1784-1786-cı illərdə nəşr olunan, M.Çamçyan tərəfindən yazılan üçcildlik “Erməni tarixi” kitabı da ermənilərdə milli şüur ruhunu canlandırmaq məqsədi daşıyırdı [3]. Erməni millətçiliyini formalaşdıran bu kimi kitablar 19-cu əsrdə tədricən nəşr olundu və 19-cu əsrin birinci yarısından etibarən Osmanlı İmperiyasında erməni məktəblərində şagirdlərə öyrədilməyə başlandı [6].

Digər tərəfdən, 1805-ci ildə mxitaristlər tərəfindən nəşr edilmiş erməni İncilinin həm Venesiyada, həm də digər dövlətlərdə yayılmasının oyanışda böyük rolu olduğu bildirilir. Əsl milli şüurun yayılmasında kilsənin əhəmiyyətini zəruri hesab edən birlik erməni gənclərinə həqiqi dini məlumat verməklə bu oyanışı təmin etməyə çalışırdı [15]. Əslində Mxitarın İncil vasitəsilə təbliğat işi 1734-cü ildə başlamışdı. Belə ki, 1737-ci ildə nəşr etdirdiyi “Matta İncilinin şərhləri” adlı əsəri də buna misal ola bilər [7].

Nəzərə almaq lazımdır ki, layihələr arasında yer alan “erməni millətçiliyi doktrinası” istər-istəməz erməni cəmiyyətində iğtişaşlar yaradacaqdı. Çünki təriqətini dəyişən ermənilərdən fərqli olaraq, erməni kilsəsi daha mötədil siyasi situasiyada iştirak etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu və dominant idarələrlə problem yaşamamağa diqqət yetirirdi. Lakin burada vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bəzi ermənilər həm miğhitarist təriqətin millətçi layihələrində, həm də məzhəb dəyişdirmə fəaliyyətlərində israrla iştirak etməmiş, hətta bu cür fəaliyyətlərdən narahat olmuşlar [5].

Tsexakron doktrinası. Erməni milliyyətçiliyinin təməl ideoloji bazalarından biri də Tsexakron doktrinasıdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə ideologiyı konkret şəxslər – ideoloqlar ərsəyə gətirir və təbliğ edir. Tsexakron doktrinasını araşdırarkən, bu cərəyanın əsasını qoyan Qaregin Njdeni erməni milliyyətçiliyinin məhz həmin ideoloqlarından biri kimi dəyərləndirmək mümkündür. Erməni ideoloqu Qaregin Njde 1920-ci illərin sonlarında özünün irqçi Tsexakron doktrinasını hazırladı. Bu doktrinanın

yayılması 1932-1933- cü illərə təsadüf edir. Q.Nijde 1932-ci ildə Sofiyada Xrovk jurnalında "Mənəvi yenilənmənin vəzifələri" məqaləsini dərc etdirir. Njde bildirib ki, erməni irqçilik doktrinasında insanın milli etnik kimliyinin müəyyən edilməsində daşdığı qan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmada dəri rəngi və fiziki əlamətlər əsasında insan irqlərinin bir-birindən üstünlüyünə əsaslanan irqçilik fəlsəfəsini mənimsəmiş insanlara üstünlük verilir. "Nəsil, soy hər şeydən üstündür" onları bəşəri idi. Ermənistanda bu gün başqa ölkələrdə terrorçu sayılan şəxslər, ilk növbədə, Andranik Ozanyan, Stepan Şaumyan, Dro, Njde, Varujan Karapetyan, Monte Melkonyan, Vazgen Sarkisyan və s. qəhrəman sayılır. Onlar özlərinə bənzəməyənləri aqressiya yolu ilə fiziki cəhətdən məhv etməyə çalışırdılar və bunu gözələrini qırpmadan, insanlara acımadan edirdilər [11].

Erməni ideoloji hərəkətləri arasında mühüm yer tutan millətçi cərəyanlar arasında, şübhəsiz ki, andraniklik təlimi də vardır. Erməni ideoloqları andranikliyi erməniliyin və bütün dünyada mövcud olan erməniliyin elementi kimi təqdim edirlər. Tsexakronizm isə daha çox faşizmlə eyni tərəfdə hesab olunur. Maraqlıdır ki, elə həmin illərdə İtaliyada faşizm, Almaniyada isə milli sosializm ideyaları ictimai kütlələrə yayılmağa başladı. Tsexakron anlayışı əslində erməni faşizmi idi və Njde Sovet İttifaqı tərəfindən mühakimə olundu və həbsxanada öldü. Tsexakron nasional-sosialist doktrinasıdır və dünya ermənilərinin türklərə və Türkiyəyə qarşı davranışlarının əsasında Qaregin Njdenin irqçi fikirləri dayanır. Bu doktrina bu gün Ermənistanda hakimiyyətdə olan Respublika Partiyasının əsas ideologiyasını təşkil edir [11].

Bəs, Njde tərəfindən əsas qoyulan və hazırda da erməni cəmiyyəti üçün lokomotiv rolu oynayan Tsexakronizmin mahiyyəti nədir? Mövzu ilə bağlı əhəmiyyətli tədqiqatın müəllifi professor Qafar Çaxmaqlı öz kitabında qeyd edir ki, Tsexakron faşizmlə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Tsexakron təlimini formalaşdıran - "Mən öz soyumu (tsex) tanıyıram, mən öz nəslimə güvənirəm, mənim soyum Allaha ən yaxındır, ali irqdir, mən öz cismimdə Tsexarakonu daşıyıram" kimi ifadələri buna misal göstərmək olar. Müəllif müasir dövrün radikal erməni milliyyətçisi olan Zori Balayanın Qarabağda keçirilən bir toy məclisində söylədiyi "Allah Qarabağı qoruyacaqdır, çünki Allahın özü də erməni və qarabağlıdır" cümlələrini qeyd edərək yazır ki, bu faşizmin ifrat formasıdır və o da sələfi Njde kimi er-

məni soyunu "ari -ali irq" hesab edir, hətta bir az da irəli gedərək Allahın da erməni olduğunu iddia edir [4,s.18-19]. Erməni cəmiyyətinin mənimsədiyi milliyyətçilik ideyaları irqçilik doktrinası kimi qəbul edilə bilər. İrqçilik ideologiyasına görə bir insanın daşdığı qan onun milli-etnik kimliyini təyin edir. Buna nəzərən hər bir erməni hesab edir ki, o başqalarından fərqlidir və ya üstündür. "Erməni ari irqi", erməni ariliyi" ideyası Artsruni, Garegin Njde, Andranik kimi ideoloqlar tərəfindən ortaya atılmış və elmi dayaqları olmamasına baxmayaraq, hətta əksər elm adamları tərəfindən də dəstəklənmişdir. Başqa toplumlara qarşı kin, nifrət bəsləmək, səbəbsiz duyulan qəzəb, yəni irqçi radikal münasibət erməni milliyyətçiliyinin əsas xüsusiyyətinə çevrilmişdir [4,s.48-50].

Erməni millətçiliyinin ilk nəzəri banilərindən olan Grigori Yeremeyeviç Artsruninin fikirləri onun tarixi və ideoloji əsaslarının öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbə hesab olunur. Artsruni tərəfindən Tiflisdə nəşr etdirilən "Mşak"(Rəncbər) adlı qəzet Osmanlı tabeliyindəki erməniləri üsyana təşviq edən maarifləndirici vasitələrdən biri idi. Müəllifi olduğu əsərlərində Artsruni türkləri, kürdləri, müsəlmanları alçaldır, ələ salır, erməniləri onlardan üstün millət kimi görürdü. 1879-cu ildə Tiflisdə iş adamları klubunda çıxış edən Artsruninin səsləndirdiyi - "Ermənilər, qonşu millətlərin hamısından, hətta xristian olanlardan da fərqlidir və mədəni qabiliyyətləriylə seçilir. Digər xalqlar da nəhayət bunu başa düşərək erməniləri özlərinə rəhbər seçəcəklər. Çünki ermənilər öz ağılı və qabiliyyəti ilə onların hamısından üstündürlər"- kimi fikirlərində onun irqçi ideyaları açıq-aşkar özünü büruzə verir [4,s.48-50].

Millətçiliyin Şərq-Qərb modelləri və Ermənilər. Erməni milli ideologiyasını millətçiliyin "Şərq modeli" çərçivəsində təhlil edərkən A.Smit tərəfindən əsaslandırılan modeli erməni nasionalizminə aid etmək olar. Bu modeldə ümumi əcdada bağlılıq (Hayk), həmçinin ermənilər tərəfindən "qızıl əsr" (mifoloji təsəvvürə görə 1,5 min illik tənəzzüldən sonra gələcək inkişaf dövrü) adlandırılan dövrə duyulan həsrət, sahib olduqları torpaqların itirilməsinə görə yaranan kədər hissi və s. kimi elementlər özünü göstərir. Bu milliyyətçi ideyalar XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində bir qrup erməni yazıçı, publisist, din adamları və başqaları tərəfindən təsvir olunmuşdur. Bunlara nümunə kimi Raffi, Leo, Mkrtiç Xrimyan və s. qeyd etmək olar. Bu ideologiyayı təbliğ edən "Mşak" qəzeti, "Hnçak", "Droşaq" jur-

nalı, Berlində nəşr olunan “Hayastan” qəzeti kimi kifayət qədər mətbuat orqanları da fəaliyyət göstərirdi [4,s.31-34].

Erməni milli ideologiyalarının bir çoxunun əsasında Xristian dininin elementləri hiss olunur. Lakin Njde erməniçiliyi, hətta xristianlıqdan da üstün hesab edirdi. Belə ki, günümüzdə də bu yanaşmanın tərəfdarları az deyil. Professor Q.Çaxmaqlı “Erməni faşizmi” adlı kitabında yazır ki, günümüzdə də bir neçə min erməni Vardavar bayramını qeyd etmək üçün İrəvan şəhəri yaxınlığında, təxminən 32-ci kilometrliyində yerləşən Qarni məbədinə toplaşır və bununla demək istəyir ki, əsl ermənilər onlardır və dinləri də xristianlıq yox, məhz bu dindir. Bu bayramı Xristian Təqvimlərinə daxil etsələr də bu təriqət sahibləri özləri üçün ayrıca müqəddəs kitab da yaradıblar. Vardavar bayramının aktiv iştirakçılarından biri olan “Erməni–Ari ordeni” adlı ultramilliyətçi təşkilatın rəhbəri Armen Avetisyan daha da irəli gedərək erməniləri xristianlıqdan imtina etməyə, həmçinin xalqı yəhudiləri məhv etməyə səsləmiş və bu cəhdlərinə görə 2005-ci ildə 3 il həbs cəzası almışdır. Avetisyan və onun digər tərəfdarları üzərində erməni irqçi ideoloq Garegin Njdenin rəsmi əks olunmuş qara köynəklər geyinmişlər. Garegin Njde türklərə və hətta bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmış və erməni milliyətçiliyinin əsaslarını qoyan ideoloq olmuşdur. Erməni İnqilabçı Federasiyası–Daşnaksütyun, o cümlədən Ermənistan Respublikaçılar Partiyası da daxil olmaqla bir çox siyasi təşkilatlar öz platformasını məhz onun ideyaları əsasında müəyyənləşdirmişdir [4,s.31-34].

Bundan başqa erməni milliyətçiliyini etno-simvolik nəzəriyyə çərçivəsində təhlil etmək də faydalı olardı. Belə ki, etno-simvolik nəzəriyyə millətçiliyi təhlil edərkən etnik mənşəyə və mədəniyyətə önəm verir. Keçmişdən gələn miflər, simvollar və adətlər bugünkü millətçiliyin məzmununu müəyyən edir. Həmçinin, etno-simvolik nəzəriyyə bizə kollektiv xatirələrin, dəyərlərin, miflərin və simvolların emosional gücünü anlamağa kömək edir. Ermənilər öz tarixi keçmişindən və xatirələrindən istifadə edir, etnik kimliklərinə, mədəniyyətinə, dininə, xristianlığına önəm verirlər. Bütün bunlar erməni millətçiliyinin simvollarıdır. Ermənilər bu simvolları erməni millətçiliyinin təsirini artırmaq üçün istifadə edir, bu yolla tarixi irslərini və etnik kimliklərini qoruyurlar. Məsələn, din bir mifdir və ermənilər üçün din, xüsusən də kilsə son dərəcə vacibdir. Kilsə birliyi təmin edir və erməni millətçiliyini aşılamaq

üçün bir vasitədir. Hətta ermənilər özlərini xristianlıqla eyniləşdirir və Ermənistanın adının İncildə yazıldığını iddia edirlər [13].

Digər tərəfdən, millətçilik üçün başqa bir simvol mədəniyyətdir. Onlar tarix boyu öz mədəniyyətlərinə qarşı təzyiqlərin olduğuna inanmışlar, buna görə də mədəni dəyərlərinə daha çox önəm verir, ondan simvol və irs kimi istifadə edirlər.

Erməni millətçiliyi modernist və primordializm nəzəriyyələrinin bir nümunəsi hesab oluna bilməz, çünki ermənilərin formalaşdırdığı identiklik mifologiyası xüsusiyyətlərə və özlərinin qeyd etdiyi kimi təsvir etsək, daha qədim dövrlərə əsaslanır. Bu baxımdan, etno-simvolik nəzəriyyəsi çərçivəsində erməni millətçiliyinin təhlili daha doğru seçim olar. Belə ki, onlar öz milli ideologiyalarında etnik elementlərdən, simvolları, miflərdən, tarixi keçmişdən və xatirələrdən istifadə edirlər. Ermənilər üçün ortaqlar, o cümlədən xristianlıq, ortaqlar etnik-mədəni ünsürlər və tarixi xatirələr qədim zamanlardan bu günə qədər bütün tarixdə erməni kimliyini yaradan əsas amillərdir.

Erməni milliyətçiliyi və etno-simvolik nəzəriyyə. Etnos psixoloji özünəməxsusluğu olan özünü bütün digər kollektivlərlə müqayisə edən insan kollektividir. İngilis tədqiqatçısı A.Smit etnik qrupu “ümumi mənşə haqqında əfsanəni, tarix və mədəniyyəti bölüşdürən, xüsusi ərazi və həmrəylik hissi ilə bağlı olan qruplar” kimi izah edir. Smit etnik qrupu müəyyən edən altı əlaməti təklif edir: qrupun özünüdərk, mənşə haqqında əfsanə, tarix, mədəniyyət, ərazi və həmrəylik hissi. Lakin etnik qrupun mənşəyi haqqında mif çox vaxt həqiqətdən üstün hesab olunur. Bu etnik qrupun öz identikliyi müəyyən edərkən formalaşır. Belə ki, yaşadığı əraziyə tarixi bağlılığı olmayan, qədim mədəniyyətə (dil, din, adətlər, folklor, ənənəvi geyim, qida və s) və həmrəylik hissinə yetəri qədər sahib olmayan qruplar bunu süni şəkildə miflər və əfsanələr vasitəsilə formalaşdırmağa çalışırlar. Çünki bu əlamətlər bir etnosu digərlərindən fərqləndirən, etnik identikliyin müəyyən olunmasında əsas şərtlər və psixoloji ehtiyacdır. Həmçinin xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, etnik həmrəylik hissi böhran və xarici təhdid şəraitində aktuallaşır. Müəyyən bir ərazidə tarixən yaşamış, köklü mədəniyyətə və dəyərlərə sahib olan, dövlətçilik tarixi olan və vahid ərazidə ortaqlar tarixi inkişaf keçmiş etnik qruplar və xalqlar üçün bu həmrəylik hissi təbii şəkildə formalaşır.

A.Smitin “etno-simvolik” yanaşması millətçili-

yin mahiyyətində insanların əslində nəyə inandıqları və hansı ideyaların ətrafında səfərbər olduqlarını anlamaq üçün qiymətli töhfə verir. O, milli identikliyin formalaşmasında üç meyarı irəli sürür:

- Birincisi, miflər və simvollar, o cümlədən uydurulmuş ortaq adət-ənənələr;
- İkincisi, insanların özlərini ortaq qrupun bir hissəsi kimi təsəvvür etməsi və ya “xəyali cəmiyyətlər”;
- Üçüncüsü, sosial-struktur reallıqların ideoloji proseslərə təsirini müəyyən edən amillər [13].

Etno-simvolik nəzəriyyə çərçivəsində erməni milliyyətçiliyini tədqiq etdikdə yuxarıda qeyd olunan üç meyar ayrı-ayrılıqda və qarşılıqlı əlaqədə özünü büruzə verməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aukerian Haroutiun, “A Brief Account of the Mechitarist Society Founded on the Island of St. Lazaro”, 1835, p 23-41.
2. Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, İstanbul 2002, s. 69.
3. Chamich Father Michael, “History of Armenia: From B. C. 2247 to the Year of Christ 1780, Or 1229 of the Armenian Era”, Tr. from the Original Armenian, by Johannes Avdall, 1. Cilt.
4. Çaxmaqlı Qafar, *Erməni faşizmi*, Bakı-2017, s.192.
5. Davut Kılıç, ‘İstanbul Ermeni Patrikhane-si’nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)’, *Osmanlı*, Ankara 1999, II, s. 153.
6. Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi Ve Terör*, Ankara 1996.
7. Frederick Deland Leete, *Christian Brotherhoods*, London 1912, s. 179.
8. Harcutiun Aukerian, *A Brief Account of the Mechitarist Society*, Venice 1835.
9. Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 322.
10. Külekçi Cahit, *İslam Tarihi’nde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2011.
11. Mehdiyev Çakmaklı Gaffar, *Ermeni Mono Etnik Milliyetçiliğinin Doğurduğu Öğretiler: Andranikizm ve Tseğakronizm*, *Yeni Türkiye dergisi*, Eylül-Aralık 2014, yıl 20, sayı 61. s.3180.
12. Mesrobian J. Seth, *History Of The Armenians In India*, Delhi 1988, s.149.
13. Panossian Razmik, *The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity*, EBSCO Publishing, 2003.

14. Richard Robert Madden, *The Turkish Empire: in Its Relations with Christianity and Civilization*, London 1862, II, 140.

15. Robert Curzon, *Armenia*, New York 1854, s. 208.

16. Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Trc: Hrand Andreasyan, İstanbul 1999, s. 61- 77.

17. Soukias Somalean, *Quadro Della Storia Letteraria di Armenia*, Venezia 1829, s. 179, 180.

XÜLASƏ

Erməni milliyyətçiliyinin formalaşmasını araşdırarkən bir sıra tarixi faktlarla yanaşı, onun ideoloji əsaslarına da nəzər yetirilməlidir. Belə ki, erməni milliyyətçiliyinin bir ideologiya kimi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bir çox cərəyan və etno-psixoloji yanaşmalar mövcuddur. Bu məqalədə erməni milliyyətçiliyinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ideoloji konsepsiyaların bəziləri tədqiq olunur. Müəllif mxitarizm, tsexakronizm, andranikizm kimi cərəyanları araşdırır. Bununla yanaşı, məqalədə Njde ideologiyası, “Böyük Ermənistan” iddialarının mahiyyəti vurğulanır, eyni zamanda erməni milliyyətçiliyi etno-simvolik nəzəriyyə çərçivəsində təhlil olunur.

Açar sözlər: erməni milliyyətçiliyi, ideologiya, mxitarizm, tsexakronizm, andranikizm, etno-simvolik nəzəriyyə.

Фидан Халилова,

Докторант кафедры международных отношений и внешней политики Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики
e-mail: phd.fidan.khalilova@gmail.com
ORCID 0000-0002-5874-119X

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА

Резюме

При исследовании формирования армянского национализма, вместе с историческими фактами, нужно рассмотреть и его идеологические основы. Так как существуют множества направлений и этнопсихологических подходов, имеющих значительную роль в развитии армянского национализма как идеологии. В данной статье анализируются некоторые из идеологических концепций, отражающих сущность и особенно-

сти армянского национализма. Автор исследует такие направления, как мхитаризм, цехакронизм, и андраникизм. Вместе с тем, в данной статье подчёркивается сущность идеологии Нжде, претензий «Великой Армении», в то же время армянский национализм анализируется в рамках этносимволической теории.

Ключевые слова: армянский национализм, идеология, мхитаризм, цехакронизм, андраникизм, этносимволическая теория.

Fidan Khalilova,
*Ph.D. candidate, Department of International
 Relations and Foreign Affairs,
 Academy of Public Administration under the
 President of the Republic of Azerbaijan
 e-mail: phd.fidan.khalilova@gmail.com
 ORCID 0000-0002-5874-119X*

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF ARMENIAN NATIONALISM

Summary

While researching the formation of Armenian nationalism, it is necessary to consider its ideological foundations as well as historical facts. There are many orientations and ethno-psychological approaches that have a significant role in the development of Armenian nationalism as an ideology. This article analyses some ideological concepts that reflect the essence and characteristics of Armenian nationalism. The author examines such movements as mekhitarism, tsekhakronism and andranikism. At the same time, this article emphasises the essence of Nzhdeh's ideology and the claims of 'Great Armenia', while Armenian nationalism is analysed within the framework of ethnosymbolic theory.

Keywords: *Armenian nationalism, ideology, mekhitarism, tsekhakronism, andranikism, ethnosymbolic theory.*

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI EKOLOJİ TERRORU VƏ NƏTİCƏLƏRİ

SƏNUBƏR BABAŞOVA

Bakı Dövlət Universiteti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: babashlisanubar@yahoo.com

Ermənistan beynəlxalq hüququn prinsiplərinə, BMT və ATƏT-in qərar və qətnamələrinə məhəl qoymadan işğal etdiyi ərazilərimizdə dünya dövrlətləri qarşısında görünməmiş vəhşiliklər törədib. İşğalçı dövlət tərəfindən həyata keçirilən qanunsuz iqtisadi fəaliyyət 1949-cu ildə qəbul edilmiş “Müharibə dövründə mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” Cenevrə Konvensiyasının, “Quru müharibəsi qanunları və adətləri haqqında” IV Haaqa Konvensiyasının, habelə insan hüquqları sahəsində mövcud beynəlxalq konvensiyaların tələblərini kobud şəkildə pozub. Avropanın vəhşi təbiətin və təbii yaşayış yerlərinin mühafizəsi haqqında Bern Konvensiyasının Baş katibinə, Bioloji Müxtəliflik Konvensiyasının İcraçı Katibinə, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Katibliyinə, Təbiəti Mühafizə üzrə Beynəlxalq Birliyin prezidentinə məsələ ilə bağlı rəsmi müraciətlər edilib.

İşğal olunmuş ərazilərdə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinin zəruriliyi beynəlxalq təşkilatların diqqətinə çatdırılmış, lakin Ermənistan öz çirkin əməllərinə son qoymayıb. Ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terrora Fransa, İran, ABŞ, Rusiya, İsveçrə, Almaniya, Böyük Britaniya, Hollandiya və bir sıra digər dövlətlər də daxil olmaqla 20-dən çox ölkənin şirkətləri iştirak etmiş, Azərbaycanın təbii sərvətlərini vəhşicəsinə istismar edilmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni fəaliyyət və təbii sərvətlərin istismarı ciddi ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur. Belə ki, işğal olunmuş torpaqlarımızda meşələrin məhv edilməsi və yandırılması, su ehtiyatlarının çirklənməsi, flora və faunanın məhv edilməsi və yerin təkinin talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulub torpaq sahələri deqradasiyaya uğramışdır. İşğal olunmuş ərazilərdə 30 ildə təqribən 260 min hektara yaxın meşə sahəsi sürətlə azalmış, qoz, palıd, eldar şamı, xurma və digər xüsusi mühafizə olunan qiymətli ağac növləri, minlərlə hektar ərazini əhatə edən meşələr odun tədarükü üçün kəsilmiş, Qarabağın nadir meşə resursları mebel, məişət avadanlıqları, silah istehsalı üçün Ermənistanı daşınmışdır.

Kəlbəcər, Laçın, Tərtər, Ağdamda qızıl, gümüş,

mis, molibden, civə yataqları, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçında dəmir, xrom, Tərtər və Kəlbəcərdə kükürd, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl ərazilərindəki qum, çınqıl, gil və digər faydalı qazıntı yataqlarında işğalçı Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni və intensiv şəkildə hasilat işləri aparılmış, faydalı qazıntılar, əlvan və qara metallar, mineral sular, həmçinin digər şirrin su resursları, meşə fonduna daxil olan torpaqlar amansız istismar olunmuş, flora və fauna məhv edilmişdir. Kəlbəcər rayonunun ərazisində yerləşən, Söyüdlü, Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqları Ermənistan tərəfindən intensiv şəkildə talan edilmişdir. Ermənistan hökuməti 1998-ci ildə Kanadaya məxsus “Canadian First Dynasty Mines Ltd” və Hindistana məxsus “Indian Sterlite Gold Ltd” şirkəti ilə müqavilə bağlayaraq Söyüdlü yatağından qeyri-qanuni şəkildə qızıl hasil etmişdir. İşğalçı Ermənistan hasilatların həyata keçirilməsi zamanı ekoloji tələblərə heç bir formada əməl etməyərək, Azərbaycan qanunvericiliyi və beynəlxalq standartlarla müəyyən edilmiş istehsalat həcmələrini dəfələrlə aşıb, zəhərli tullantılar yerli sūtutarlara, çaylara axıdılıb.

Azərbaycan Respublikası 44 günlük müharibədə parlaq qələbə qazanaraq öz suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bərpa edib. 2020-ci ildə qələbə əldə edəndən sonra Azərbaycan Respublikası işğaldan azad etdiyi torpaqlarda böyük quruculuq, bərpa və yenidənqurma işlərinə başlayıb. Bu işlər çərçivəsində 2022-ci ilin 3 dekabr tarixindən etibarən Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti və “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin mütəxəssislərindən ibarət heyət Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı, bundan irəli gələn ekoloji və digər törəmə fəsadlar ilə bağlı sülhməramlı kontingentin komandanlığı ilə danışıqlar aparıb. Monitoring zamanı faydalı qazıntı yataqlarına, xüsusilə Qızılbulaq qızıl və dəmirli mis-molibden yataqlarına yerində baxış və müxtəlif istiqamətlər üzrə monitoring, əmlakın kadastr uçotunun təşkili, ətraf mühitə,

yeraltı və yerüstü su mənbələrinə potensial zərərin və risklərin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin heyət Rusiya sülhməramlılarının müşayiəti ilə sözügedən yataqların yerləşdiyi ərazilərə gəlsələr də, hər iki istiqamətdə təxribatla üzləşiblər [9]. Beləliklə, nəzərdə tutulan ilkin baxış və monitorinq Rusiya sülhməramlıların nəinki lazımı şərait yaratması, əksinə, bu prosesin qəsdən pozulması ssenarisində iştirakına görə baş tutmayıb. Səbəb separatçıların "lideri" Ruben Vardanyanın həmin yataqların Girişində "yerli ermənilərin" nümayişini təşkil etməsi olub. Daha sonra yataqların istismarı kosmik görüntülərə əsasən aparılan monitorinqlər nəticəsində müəyyənəndirilib [7].

Ermənilərin ekoloji terroru və təxribatı cavabsız qalmayıb. Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin və ekologiya fəallarının Laçın-Xankəndi yolunda etiraz aksiyası başlayıb. Etiraz aksiyası Rusiya Federasiyası sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı, habelə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə bağlı ilkin monitorinq məqsədilə Azərbaycan Respublikası dövlət qurumlarının nümayəndələrinin və mütəxəssislərin əraziyə Girişinə maneçilik törədilməsi səbəbindən təşkil olunmuşdur. Ekofəallar və gənc könüllülərin etiraz aksiyası Azərbaycan ictimaiyyətinin haqlı narazılığının göstəricisi olub. Ekofəallar və gənc könüllülər "Azərbaycan oyaqdır, sərvətinə dayaqdır!", "Azərbaycan vahiddir, sərvətinə sahibdir!", "Ekoloji cinayətə son!", "Stop ekoterror!", "Берегите природу!", "Экоциду нет! Мониторингу да!" şüarlarını səsləndiriblər. Ekofəallar və gənc könüllülər sülhməramlı kontingentin komandanı general Andrey Volkovla görüş tələb etsələr də, sülhməramlı kontingentin komandanı ekofəalların qarşısına çıxmayıb.

Ekofəallar və gənc könüllülərdən 10 nəfər aprelin 28-də Azərbaycanın dövlət nümayəndələrinin dəvəti əsasında növbəti görüşdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov aprelin 23-də Dövlət Sərhəd Xidmətinin bölmələri tərəfindən Azərbaycanın suveren ərazisində, Ermənistan ilə sərhəddə, Laçın-Xankəndi yolunun başlanğıcında nəzarət-buraxılış məntəqəsinin qurulması ilə əlaqədar yeni vəziyyətin yarandığını qeyd edib. Buna görə də iştirakçılara aksiyanın dayandırılması bir daha təklif olunub. Ekofəallar bildiriblər ki, Laçın-Xankəndi

yolunun başlanğıcında sərhədçilərimiz tərəfindən sərhəd-nəzarət mexanizminin təhlükəsizliyinin yaradılması, bununla da yolda hərəkət üzrə şəffaflığın, qanunun aliliyinin və hərəkətin təmin edilməsi onları çox sevindirib. Onlar bildiriblər ki, ekofəallar və gənc könüllülər tələblərinə qismən nail olduqlarına görə, dövlət nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə edilən müraciətləri nəzərə alaraq, 2023-cü il aprelin 28-də saat 18:00-dan etibarən etiraz aksiyanı müvəqqəti dayandırmaq barədə qərar qəbul ediblər. Aksiyaçılar Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərində faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarının dayandırılmasına, ekoloji və digər fəsadlarla bağlı monitorinqin keçirilməsinin təmin olunmasına dair sülhməramlı kontingentin komandanlığından tələbləri qüvvədə qalır və bu tələblər yerinə yetirilməyəcəyi halda aksiyanın yenidən bərpa olunması hüququnu saxladıqlarını bildiriblər. Beləliklə, 28 aprel 2023-cü ildə Laçında gömrük məntəqəsinin qurulması nəticəsində ekofəallar və gənc könüllülərin 138 gündür davam edən aksiya mühüm nəticələrə nail olmaqla dayandırılıb [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, 138 gün davam etmiş etiraz aksiyası birmənalı şəkildə beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanırdı, beynəlxalq konvensiyaların normalarını özündə əks etdirirdi. Eyni zamanda, bu etirazlar Azərbaycan xalqının milli maraqlarının ifadəsi idi. Azərbaycanın vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin və ekofəalların, gənc könüllülərin davam etdirdiyi aksiya haqlı tələblərə söykənirdi.

Ekofəallar və gənc könüllülərin Laçın - Xankəndi yolundakı etirazları inkaredilməz bir faktı daha da önə çıxartdı ki, sülhməramlı kontingentin yerləşdiyi ərazilər Azərbaycan torpaqlarıdır və həmin torpaqlara Azərbaycan nəzarət edir. Bu fakt ekofəalların aksiyasında növbəti dəfə sübut olundu. Belə ki, Azərbaycanın Qarabağdakı mədən-yataqlarında monitorinq aparmaq istəyinin qarşısının separatçılar tərəfindən təxribatla alınması cəhdi yenidən üçtərəfli Bəyanatı aktuallaşdırdı. Həmçinin Üçtərəfli Bəyanata əsasən Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilən Rusiya sülhməramlılarının yeganə vəzifəsinin razılaşmanın həyata keçirilməsinə nəzarətin effektivliyini artırmaq üçün atəşkəsə nəzarət etmək olduğu xatırlatdı. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Xankəndi və ətraf bölgədə olan sülhməramlılara ermənilərlə deyil, məhz rəsmi Bakı ilə ortaq hərəkət etməyə borclu olduqlarını başa saldı. Aprelin 23-

də Laşın-Xankəndi yolunun başlanğıcında qoyulan sərhəd-buraxılış məntəqəsi isə Laşın yoluna nəzarət mexanizmini daha da gücləndirib. Bu yoldan qeyri-qanuni daşınma, o cümlədən silah-sursat daşınmasının qarşısını alıb.

Azərbaycan əraziləri işğaldan azad olunmasına baxmayaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terroru bu gün də davam edir. Mənbəyini Zəngəzur dağ silsiləsindən, əsasən Ermənistan ərazisindən götürən Oxçuçay erməni terroruna tuş gəlmiş təbii sərvətlərimizdən biridir. Torpaqlarımızın işğaldan azad edildikdən sonra Oxçuçayın suyunun çirklənmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə monitorinqlər keçirilib. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən aparılan monitorinqlər göstərir ki, Oxçuçayın çirklənməsi digər transsərhəd çaylarına nisbətən daha yüksəkdir. Çayda ilin ilk üç ayı ərzində aparılan monitorinqin nəticələrinə görə, nikelin miqdarı 7, kadmiumun 5, dəmirin 4, mis-molibdenin isə 2 dəfə normadan artıq olub [4].

Cenevrədə yerləşən Su, Ətraf Mühit və Sağlamlıq üzrə Qlobal İnstitutunun (Global Institute for Water, Environment and Health, GIWEH) təşəbbüsü ilə Oxçuçayın Ermənistanın dağ-mədən şirkətləri tərəfindən çirkləndirilməsi problemi BMT-nin 48-ci İnsan Hüquqları Şurasının ümumi mübahisələr sessiyasında müzakirəyə çıxarılıb. Bu barədə Su, Ətraf Mühit və Sağlamlıq üzrə Qlobal İnstitutunun əməkdaşı Noah Curry çıxış edib. Qurumun verdiyi bəyanatda deyilir ki, GIWEH bu addımla İnsan Hüquqları Şurasının və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Azərbaycanın Zəngilan rayonunun ərazisindən keçən və Araz şayına tökülən Oxçuçayda yaranmış ekoloji təhlükələrə və kritik duruma cəlb etmək istəyir. Qeyd edilib ki, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların idarə edilməsi bölgədə çox ciddi bir problemə çevrilir və beynəlxalq birlik çirklənmənin qarşısının alınması və nəzarət edilməsi mexanizmini hazırlamalıdır [1].

Əkərək mis-molibden kombinatının ağır metal tərkibli mədən tullantıları Kərçivan çayı vasitəsilə Araz çayına axıdılır. Kombinatin Davazam tullantı anbarının suyu Araz çayına tökülür. Çirkləndiricilər tənəffüs problemləri, nevroloji və xərçəng də daxil olmaqla bir sıra xəstəliklər yaradır. Eyni zamanda, Cənubi Qafqaz regionu üçün vacib içməli su mənbəyi olan Bərgüşad çayı da ciddi şəkildə çirklənir. Bu, onu göstərir ki, Hayastanın dağ-mədən sənayesi Azərbaycanın ekosisteminin sıradan çıxmasına sə-

bəb olur. Ermənistanın ərazisindən keçərək ölkəmizə daxil olan çay sistemlərində suyun keyfiyyəti, məişətdə istifadəsi və irriqasiyada tətbiqi beynəlxalq standartlara uyğun deyil. Hayastanın ərazisində fəaliyyət göstərən dağ-mədən müəssisələrindən atılan zərərli kimyəvi maddələr öz növbəsində transsərhəd çayların suları ilə Araz və Kür çaylarına, oradan isə Xəzər dənizinə tökülür. Bu isə problemin qlobal miqyasa keçdiyini göstərir.

1976-cı ildə Sovet İttifaqı tərəfindən inşa edilən və artıq texniki istismar müddətini başa vurmuş bu obyekt indiyədək Ermənistanın elektrik enerjisi ehtiyacının 30-40 faizini ödəyir. Amma bunun əvəzində regiona nə təklif edir? Bu stansiya Çernobılda istifadə olunan və indi müasir standartlara cavab verməyən "VVER-440 Model 230" reaktoru ilə işləyir. Ən önəmlisi isə modeldə radiasiyanı xaricə buraxmayan "containment" - qapalı qoruyucu strukturlar yoxdur. Yəni hər hansı bir qəza baş verdikdə ətrafa yayılan radiasiyanı saxlamaq və ya yönləndirmək mümkün deyil [3].

Daha bir məqam ondan ibarətdir ki, "Metsamor" AES seysmik aktiv ərazidə yerləşir. Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Ermənistan SSR-də seysmik rayonlaşdırma xəritələrinin tərtibində determinist və genetik metodlardan istifadə olunurdu, yəni seysmik təhlükənin qiymətləndirilməsi zəlzələ kataloqlarında olan tarixi və instrumental yolla yazılmış zəlzələlərin əsasında aparılırdı. 1980-ci ildə tərtib olunmuş Ermənistan SSR ərazisinin seysmik rayonlaşdırma xəritəsində burada ehtimal olunan güclü zəlzələlərin əmələ gətirəcəyi seysmik təhlükə səviyyəsinə görə iki - 12 ballı MSK-64 şkalası üzrə 7 ballı və 8 ballı zona ayrılmışdır. Qeyd edək ki, Ermənistanda fəaliyyət göstərən "Metsamor" AES-in inşasına bu xəritə tərtib olunandan çox öncə - 1973-cü ildə başlanmış və xəritə təsdiq olunandan əvvəl 1979-cu ildə istifadəyə verilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, stansiya inşa olunarkən onun seysmik təhlükəyə dayanıqlığı ən yaxşı halda 12 ballı MSK-64 şkalası üzrə 8 bala hesablanmışdır. 1988-ci ildə Ermənistan SSR-in 1980-ci il seysmik rayonlaşdırma xəritəsində 7 bal seysmik təhlükə ilə səciyyələnən Spitak bölgəsində daha güclü 9-10 bal intensivlikli zəlzələ baş verdi [6].

1988-ci ildə zəlzələ nəticəsində dağılmış Spitak şəhəri Metsamor AES-in cəmi 75 kilometrliyində yerləşir. Seysmik təhlükəni anlayan SSRİ rəhbərliyi Spitak zəlzələsindən sonra "Metsamor" AES-in

fəaliyyəti tamamilə dayandırmışdı. Amma enerji çatışmazlığını bəhanə edən Ermənistan 1995-ci ildə ikinci bloku yenidən işə salıb. Köhnə, elementar təhlükəsizlik standartlarına cavab verməyən “Metsamor” AES yalnız region ölkələrini deyil, dünya birliyini də narahat edir. Avropa Birliyi və Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (IAEA) uzun illərdir stansiyanın bağlanmasını tövsiyə etsə də, Ermənistan bu çağırışlara qulaq asmır. Avropa İttifaqı 2000-ci ildə “Metsamor” AES-in fəaliyyətinin dayandırılması müqabilində 138 milyon avro təklif etsə belə, Ermənistan razılaşmayıb. 2016-cı ildə yenə həmin ərazidə yeni və daha böyük reaktor inşa etmək barəsində niyyətini açıqlayıb [3]. Lakin zaman göstərdi ki, Ermənistan bu niyyətində də səmimi olmayıb.

Stansiyanın təhlükəsi yalnız zəlzələ ilə bağlı deyil. Ermənistanda reaktorun soyudulması üçün lazımi səviyyədə su ehtiyatı da yoxdur. Bu, çox təhlükəli göstəricidir. Fukusima nüvə faciəsini xatırlayaq: Yaponiya texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkə olsa da, soyutma sistemlərinin sıradan çıxması radiasiyanın yayılmasına səbəb oldu. “Metsamor” üçün isə bu tip böhranın qarşısını alacaq nə infrastruktur, nə də fəvqəladə hallara hazır mexanizm mövcuddur. Stansiya Rusiya, Mərkəzi Asiya ölkələri, Xəzər dənizi, Qara dəniz regionu üçün böyük fəlakətə səbəb ola bilər. “Metsamor” AES Azərbaycan və Gürcüstanla sərhədindən 120 km, İran sərhədindən 60 km, Türkiyə sərhədindən isə cəmi 16 km aralıda yerləşir. Bu isə adları çəkilən ölkələrin və milyonlarla insanın nə qədər böyük təhlükə ilə qarşı-qarşıya olduğunu sübut edir.

“Ermənistanda texniki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasının fəaliyyət göstərməsi yalnız Azərbaycan və Ermənistan üçün deyil, bütün region üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların və atom sahəsi üzrə mütəxəssislərin artıq istismar müddəti bitmiş “Metsamor” AES-i “bütün bölgə üçün təhlükə” adlandıraraq xəbərdarlıq etmələrinə baxmayaraq, Ermənistan nəinki stansiyanın fəaliyyətini dayandırmır, əksinə onun fəaliyyəti 2026-cı ilə və ondan sonrakı müddətə uzadılıb. Avropa İttifaqının Xarici Əlaqələr və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndəsinin (AI Komissiyasının) Ermənistan üzrə tərəfdaşlığın implementasiyası haqqında 2022-ci il 17 may tarixli hesabatında da qeyd edilib ki, “Metsamor” AES nüvə təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara tam

cavab verəcək formada təkmilləşdirilə bilməz və bu səbəbdən onun bağlanması və təhlükəsiz şəkildə istismardan çıxarılması tələb olunur”.

Ermənistanın regional ekoloji problem yarada biləcək yeni təşəbbüslərindən biri də Azərbaycanla həmsərhəd bölgədə və Türkiyə ilə sərhədə çox yaxın ərazidə - Arazdəyən kəndində 16500 kvadratmetr sahədə illik istehsal gücü 180000 ton olan 70 milyon dollarlıq iri metallurjiya zavodunu inşa etmək istəyi idi [7]. Həmin ərazidə belə bir yeni zavodun tikilməsi və tullantıların Cənubi Qafqazın ikinci böyük çayı olan Araz çayına axıdılması nəinki bu çayın, eyni zamanda, Arpaçayın çirklənməsinə gətirib çıxara bilərdi. Arazdəyəndə tikilməsi planlaşdırılan zavodun fəaliyyəti nəticəsində havaya buraxılan zəhərli qaz fauna və flora cəhətdə ciddi təsir göstərə bilərdi. Həmçinin metallurjiya zavodu fəaliyyətə başlayarsa, geniş zolaqda ətraf mühitin, ekosistemin pozulmasına, havanın zəhərli tullantıların çirklənməsinə səbəb olacaqdı.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq ekoloji cinayətlərlə bağlı müraciət ünvanlayıb. Müraciət BMT-nin Baş Katibinə, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarına, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarına, BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasına, UNICEF-in, UNESCO-nun, Avropa İttifaqının, Avropa Şurasının, ATƏT-in rəhbərlərinə, Beynəlxalq və Avropa Ombudsmanlar İnstitutlarına, Asiya Ombudsmanlar Assosiasiyasına, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına və bu quruma üzv dövlətlərin Ombudsmanlar Assosiasiyasına, Türk Dövlətləri Ombudsman və Milli İnsan Hüquqları İnstitutları Assosiasiyasına, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Müstəqil Daimi İnsan Hüquqları Komissiyasına, Avropa Uşaq Hüquqları Ombudsmanları Şəbəkəsinə, “Human Rights Watch” və “Amnesty International” təşkilatlarına, müxtəlif ölkələrin ombudsmanlarına və milli insan hüquqları institutlarına, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki və xarici ölkələrin respublikamızdakı səfirliklərinə, Azərbaycanın diaspor təşkilatlarına, xüsusilə ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən BMT-nin Ətraf Mühit Proqramına, Təbiətin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Birliyə, Ətraf Mühitin Mühafizəsi Təşkilatına, Dünya Ətraf Mühit Mərkəzinə və BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Xüsusi Məruzəçisinə göndərilib [8].

Məsələ ilə bağlı 2023-cü ilin (11 iyul) 6 ayının sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş müşavirə zamanı Azərbaycan Respublikası Prezidenti bildirib “İndi transsərhəd təhlükələri mütləq nəzərə alınmalıdır və Azərbaycanın burada sərgilədiyi mövqeyi yenə də beynəlxalq təcrübəyə, beynəlxalq konvensiyalara əsaslanır, o cümlədən Espo Konvensiyasına, bunu hər kəs internetdə açıb baxa bilər. O göstərir ki, transsərhəd çayların çirkləndirilməsi və ölkələrin sərhədlərinə yaxın müəssisələrin, ekoloji təhlükə mənbəyi sayıla biləcək müəssisələrin yaranması qonşu ölkələrlə mütləq razılaşdırılmalıdır və biz bunu Ermənistandan tələb edirik. Bu gün Azərbaycan ictimaiyyəti, qeyri-hökumət təşkilatları artıq bu məsələ ilə bağlı Ermənistanın rəsmi orqanlarına müraciət ünvanlayıblar və ekologiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq ekspertlər və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri də bu müraciətə qoşulublar. Ona görə mən hesab edirəm ki, Azərbaycan Hökuməti də burada kənarda qalmamalıdır. Bizim vətəndaş cəmiyyətimiz bu addımı atır, çox yaxşı, amma baxmaq lazımdır, rəsmi xətlə, yəni, dövlət xətti ilə hansı təşkilatlara hansı müraciətlər ünvanlanmalıdır ki, Ermənistan bu təhlükəli praktikadan əl çəksin. Əgər onlar hansısa müəssisə yaratmaq istəyirlərsə, bizim buna, əlbəttə ki, münasibətimiz ola bilməz. Onların daxili işidir. Amma əgər bu müəssisə bizim sərhədimizin 500 metrliyində yerləşirsə, orada təhlükəli maddələrdən istifadə ediləcəksə və bu maddələr yenə də Araz çayına, Oxçu çayına töküləcəksə, bu, bizim məsələmizdir” [2].

Bu istiqamətdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasının icraçı katibinə də müvafiq bildiriş ünvanlamış, Arazdəyəndə tikiləcək metallurgiya zavodunun həm insanlara, həm də planetimizə potensial zərərli təsirləri və baş verə biləcək ekoloji fəlakətə etiraz olaraq bir sıra ölkələrin vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları tərəfindən bəyanatlar imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının haqlı saylərinin nəticəsində Azərbaycanla sərhəddə inşa olunan metallurgiya zavodunun tikintisinin Ararat şəhəri yaxınlığındakı əraziyə köçürülür.

Bu gün Ermənistanın ekoloji terroru və ətraf mühitə mənfi təsirləri davam edir, Azərbaycan Respublikası isə işğaldan azad olunmuş torpaqlarda ekoloji terrorun və ekoloji soyqırımın nəticələrin aradan qaldırmaq, gələcəkdə baş verəcək risklərin və təhdidlərin qarşısını almaq istiqamətində fəal siyasət

aparır. Bu fəal siyasətin nəticəsində Arazdəyəndə metallurgiya zavodunun tikintisi dayandırılıb, “Metsamor” AES-in fəaliyyətinin doğura biləcəyi risklər və fəsadlar barəsində beynəlxalq ictimaiyyət məlumatlandırılıb, Oxçuçayın Ermənistanın dağ-mədən şirkətləri tərəfindən çirkləndirilməsi problemi beynəlxalq platformalarda müzakirə olunub və erməni ekoterrorunun fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində sistemli işlər görülməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının iclasında Ermənistanın Oxçuçayı çirkləndirməsi məsələsi qaldırılıb, 16 sentyabr 2021, <https://report.az/ekologiya/bmt-nin-48-ci-insan-huquqlari-surasinin-iclasinda-oxcucay-problemi-qaldirilib/>*

2. *İlham Əliyevin sədrliyi ilə bu ilin 6 ayının sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş müşavirə keçirilib, 11 iyul 2023, <https://president.az/az/articles/view/60429>*

3. *Fault lines, 08.02.2011 <https://www.dw.com/en/armenias-nuclear-plans-rouse-fears-abroad/a-6553710>*

4. *Ermənilər qəsdən Oxçuçayı çirkləndirir, 10 aprel 2021, <https://azvision.az/news/256581/news.html>*

5. *Laçın-Xankəndi yolunda eko-fəallların etiraz aksiyası müvəqqəti dayandırılıb, 28 aprel 2023, <https://apa.az/az/sosial/lacin-xankendi-yolunda-eko-fealların-etiraz-aksiyası-muveqqeti-dayandirilib-foto-video-yenilenib-761925>*

6. *“Metsamor” Atom Elektrik Stansiyası regionun ən böyük real təhlükə mənbəyidir, 29 aprel 2021, <https://seismology.az/az/xeberler/metsamor-atom-elektrik-stansiyası-regionun-en-bo-yuk-real-tehluke-menbeyidir/84>*

7. *Nazirlikdən “Qızılbulaq” və “Dəmirli” yataqları barədə açıqlama, 14 dekabr 2022, <https://www.adalet.az/az/posts/detail/nazirlikden-qizilbulaq-ve-demirli-yataqlari-ile-bagli-aciqlama-1671022233>*

8. *Ombudsman Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq ekoloji cinayətlərlə bağlı müraciət ünvanlayıb? 17 iyul 2023, <https://report.az/xarici-siyaset/ombudsman-ermentistanin-torettdiyi-beynəlxalq-ekoloji-cinayətlərlə-bagli-muraciət-unvanlayib/>*

9. *Şuşada Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyət zonasında etiraz aksiyası davam edir, 12 dekabr 2022, <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3680670.html>*

XÜLASƏ

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycanla qarşı ərazi iddiasını reallaşdırmaq məqsədilə apardığı müharibə nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmişdi. Elə həmin tarixdən də Ermənistanın Azərbaycanla qarşı ekoloji terroru, ekoloji soyqırımını başlayıb. Müəyyən bir şəxs, qrup və ya ölkə tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir. Ekoloji soyqırım (ekosid) isə ətraf mühitin insanlar tərəfindən məhv edilməsidir. Hazırda dünyada bu ciddi problemlərlə qarşı-qarşıya olan ölkələrdən biri də Azərbaycan Respublikasıdır.

Açar sözlər: *ekoloji terror, ekoloji soyqırım, ekosid, ekofəallar, Metsamor, Oxçuçay, Espo Konvensiyası.*

SUMMARY

Since 1988, as a result of the war waged by Armenia against Azerbaijan in order to realize its territorial claims, 20% of Azerbaijani lands have been occupied. From the same date, Armenia's ecological terrorism and ecological genocide against Azerbaijan began. The deliberate damage caused by a certain person, group or country by harming the flora and fauna of another country and destroying its natural resources is considered ecological terrorism. Ecological genocide (ecocide) is the destruction of the environment by humans. Currently, one of the countries in the world facing these serious problems is the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *ecological terrorism, ecological genocide, ecocide, ecoactivists, Metsamor, Okchuchay, Espoo Convention.*

РЕЗЮМЕ

С 1988 года в результате войны, развязанной Арменией против Азербайджана с целью реализации своих территориальных претензий, было оккупировано 20% азербайджанских земель. С этого же дня начался экологический терроризм и экологический геноцид Армении против Азербайджана. Преднамеренное нанесение ущерба определенным лицом, группой или страной путем нанесения вреда флоре и фауне другой страны и уничтожения ее природных ресурсов считается экологическим терроризмом. Эколо-

гический геноцид (экоцид) — разрушение окружающей среды человеком. В настоящее время одной из стран мира, сталкивающихся с этими серьезными проблемами, является Азербайджанская Республика.

Ключевые слова: *экологический терроризм, экологический геноцид, экоцид, экоактивисты, Мецамор, Окчучай, Конвенция Эспо.*

AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ DEMOQRAFİK ASILILIQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

ŞÖVKƏT MUSTAFAZADƏ

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı*

E-mail: shovkatmustafazada@gmail.com

ORCID. org/ 0009-0007-2421-394X

Cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri, inkişafın mümkün hədləri və nəticələri həmişə bəşəriyyəti düşündürmüşdür. İqtisadi artımın resurs məhdudiyyətləri nəzəriyyəsi T.Maltus və V.İ. Vernadski biosferin dəyişmə-sində insanın əhəmiyyəti haqqında, A. Piqu sosial parametrlərlə yanaşı ətraf mühitin keyfiyyəti və s. tədqiqatlar təbii ehtiyatlardan optimal istifadənin neoklassik postulatından iqtisadi, sosial və ekoloji komponentlər triadasına əsaslanan dayanıqlı inkişaf yollarının axtarışına keçib [4]. Artıq uzun illərdir ki, davamlı inkişaf problemi həm global miqyasda, həm də ayrı-ayrı dövlətlər daxilində öz aktuallığını itirmir. 25 sentyabr 2015-ci il tarixində BMT Baş Assambleyası davamlı inkişaf sahəsində 17 hədəfi elan edən “Dünyamızın transformasiyası: “Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi” adlı qətnaməni qəbul etdi [4]. Dövlətlərin rəhbərləri belə geniş və universal strateji proqramın həyata keçirilməsi üçün birgə fəaliyyət və səylər göstərməyi öhdələrinə götürüblər. Dünyanın əksər ölkələri davamlı inkişaf yoluna qədəm qoyub, birgə özlərini global inkişafa və bütün dünyada insanlara böyük fayda gətirə biləcək qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa nail olmağa həsr ediblər. Bütün ölkələr Gündəliyi hamıya, indiki və gələcək nəsillərə maksimum fayda gətirəcək şəkildə həyata keçirməyi öhdələrinə götürürlər.

Davamlı İnkişaf Gündəliyi Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaqda uğurun ölçülməsi üçün geniş spektrli göstəricilər təklif edir. Onları birlikdə nəzərə alaraq və müxtəlif qruplarda birləşdirərək çoxlu sayda müxtəlif kompozit indekslər qurmaq olar [5]. Mövcud şəraitdə demoqrafik göstəricilər, xüsusən demoqrafik asılılıq əmsalı xüsusi rol oynayır. Əhalinin yüksək illik artımı və ya azalması nəticəsində əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklər əmək qabiliyyətli yaşda olan və əmək qabiliyyətindən sonrakı yaşda olan əhalinin sayının və nisbətinin artmasına səbəb olur. Bu proseslər əmək qabiliyyətli əhalinin demoqrafik yükünün artmasına səbəb olur. Demoqrafik asılılıq əhalinin yaş strukturunun ümumiləşdirilmiş kəmiyyət xarakteristikasıdır, onun işləməyən hissəsindən işçi hissəsinə düşən yükü əks etdirir [7].

Asılılıq nisbətinin özü XX əsrdə sosial yük və əhalinin quruluşu problemləri ilə məşğul olan demoqraf və iqtisadçıların əsərlərində fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Frank Notestein yaş strukturunda baş verən dəyişikliklərin iqtisadiyata təsirini araşdırıb. Alfred Lotka demoqrafiyanın riyazi modellərini işləyib hazırladı və əhalinin yaş strukturunun hesablanması üçün düsturlar təklif edən ilk şəxs oldu. BMT və Dünya Bankının iqtisadçıları bu termindən iqtisadi fəal əhaliyə demoqrafik təzyiq tədqiqatlarında fəal şəkildə istifadə ediblər. “Demoqrafik asılılıq” anlayışı demoqrafik statistika da geniş istifadə olunur və BMT, Dünya Bankı və İƏİT kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sosial sistemlərin davamlılığını təhlil etmək üçün istifadə olunur.

Beləliklə, demoqrafik asılılıq anlayışı əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadi və sosial yükünü qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. O, real və gələcək demoqrafik meylləri təhlil etməyə, pensiya sistemində, səhiyyə və sosial siyasətdə problemləri proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Demoqrafik asılılığa dörd əsas amil təsir edir. İqtisadi planlaşdırma amillərə işləyən vətəndaşların və himayəsində olanların (uşaqlar və pensiyaçılar) nisbətinin qiymətləndirilməsi və sosial proqramlar (pensiya, müavinət, səhiyyə) üzrə xərclərin proqnozlaşdırılması. Sosial siyasətə pensiya islahatları və sosial təminat sistemlərinin inkişafı, ailələri və doğum nisbətini dəstəkləmək üçün proqramların planlaşdırılması. Əmək bazarı üçün, ilk növbədə, potensial və gələcək işçilərin mövcudluğu vacibdir. Bunun üçün müxtəlif ölkələrdə potensial işçilərin sayının təhlili, miqrantların cəlb edilməsi və ya əməyin avtomatlaşdırılması ehtiyacının qiymətləndirilməsi [3]. Səhiyyə və təhsil amillərə gəldikdə əhalinin qocalması nəticəsində səhiyyə sisteminin üzərinə düşən əlavə yükün artması və uşaq bağçalarına, məktəblərə və universitetlərə investisiyaların planlaşdırılması müşahidə olunur. Qlobal və regional demoqrafik proqnoza əhalinin qocalmasının iqtisadi artıma təsirinin təhlili və müxtəlif ölkələrin və regionların demoqrafik vəziyyətlərinin müqayisəsi aiddir [1].

Bildiyimiz kimi, demoqrafik asılılıq, iqtisadi cəhətdən aktiv əhali ilə iqtisadi cəhətdən asılı olan qruplar (uşaqlar və yaşlı insanlar) arasındakı nisbəti təsvir edən bir anlayışdır. Bu konsepsiya, işləyən əhali üzərində sosial yükü qiymətləndirmək və cəmiyyətin iqtisadi inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Demoqrafik asılılıq nəzəriyyəsinin əsas aspektləri: əhalinin yaş qruplarına bölünməsi və Demoqrafik asılılıq əmsalı (DAƏ). Əhalinin yaş qruplarına bölünməsi üç alt qrup aiddir: uşaqlar (0–14 yaş), əmək qabiliyyətli əhali (15–64 yaş) və yaşlılar (65 yaş və yuxarı).

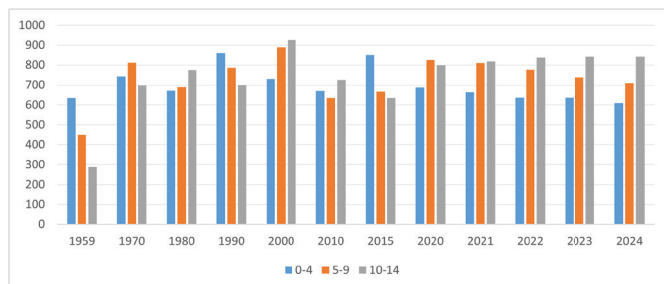
1. Uşaqlar (0–14 yaş) alt qrupu -iqtisadi cəhətdən asılı hesab olunur, çünki onlar adətən istehsal prosesində iştirak etmir və böyüklərdən asılı olurlar.

2. Əmək qabiliyyətli əhali (15–64 yaş) – əsas işçi qüvvəsi olaraq iqtisadi inkişafı təmin edir və asılı olan qrupları dəstəkləyir.

3. Yaşlılar (65 yaş və yuxarı) – adətən asılı hesab olunur, çünki pensiyaya çıxır və ya məhdud sayda işləyir.

Demoqrafik asılılıq əmsalı (DAƏ). Bu göstərici faizlə ifadə olunur və hər 100 əmək qabiliyyətli şəxsə düşən asılı insanların sayını göstərir [6].

Azərbaycan əhalisinin yaş strukturunun dinamikasının dəyişməsinə dair məlumatlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, 1959-2024-cü illər ərzində müxtəlif yaş qrupları üzrə göstəricilərdə dövrilik müşahidə olunur.

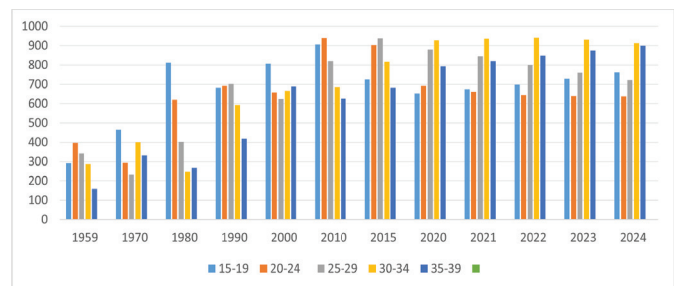
Şəkil 1. Azərbaycan əhalinin (0-14) yaş qrupları üzrə say dinamikası (1959-2024-cü illər) [2]

Şəkil 1-də göstərilən məlumatlara əsasən, aydındır ki, 1959-cu ildən 2024-cü ilə qədər (0-14) qrup əhalisinin, gənc nəslin, sayı artır. Əgər 1959-cu ildə (5-9) yaş qrupunun sayı 450,6 min nəfər təşkil edirdisə, 2024-cü ildə yüksələrək 709,8 min nəfərə çatmışdır. 10-14 yaş qrupu 1959-cu ildə 288,4 min nəfər, 2024-cü ildə 838,3 min nəfər idi. Oxşar tendensiya digər illərdə də müşahidə olunur. Ən yüksək göstəricilər 2000-ci ildə qeyd edilmişdir ki, bu

da onu göstərir ki, Azərbaycanda müşahidə olunan siyasi və iqtisadi şəraitin sabitləşməsi və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi əhalinin təkrar istehsalına müsbət təsir göstərmişdir və gənc yaş strukturu ilə sabit əhali artımı müşahidə olunur.

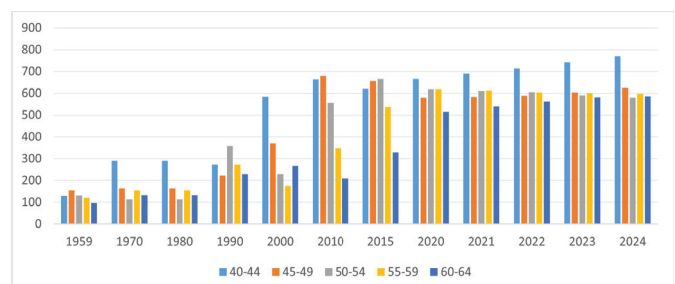
Əmək qabiliyyətli əhalinin dinamikasında bütün yaş qruplarında artım qeyd olunur. Bu baxımdan, məşğul əhalinin sayının artmasına, iqtisadi fəal əhalinin sabit səviyyəsinin saxlanmasına, işsizlik səviyyəsinin azalmasına və əmək bazarına hər il gənc mütəxəssislərlə axını müşahidə olunur.

Şəkil 1-də təqdim olunan məlumatlardan göründüyü kimi (15-19) yaş qrupları əhalinin 1959-2010-cü illərdə əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir ki, bu da növbəti illərdə əmək qabiliyyətli əhalinin potensial artımını göstərir. Buna görə də 2015-ci ildə (25-29) yaş qruplarında ən yüksək göstəricilər qeyd olundu. Növbəti illərdə 20-34 yaş qruplarında sabitlik müşahidə olunur və əmək bazarında sabitliyi təmin edir.

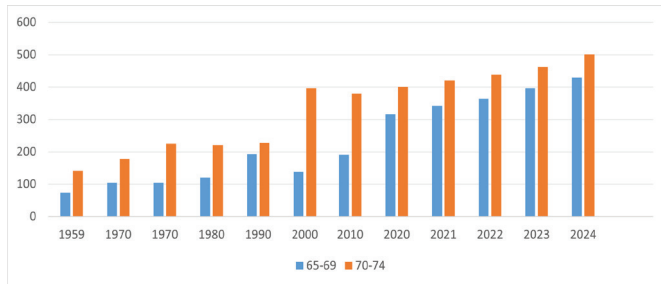
Şəkil 2. Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin (15-39) yaş qrupları üzrə say dinamikası (1959-2024-cü illər)[2]

Bu yaş qrupları ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. 2024-cü ildə əmək qabiliyyətli yaşda olan insanların ən çox sayı 35-39 yaş arasında qeydə alınıb ki, bu da iş təcrübəsi olan insanların üstünlük təşkil etdiyi yetkin əmək bazarının formalaşdığını göstərir.

Şəkil 3. Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhalinin (40-64) yaş qrupları üzrə say dinamikası (1959-2024-cü illər) [2]

Şəkil 3-dəki məlumatlar əsasında qeyd olunur ki, 2010-cu ildən əmək qabiliyyətli əhali arasında 40-45 yaş qrupu üstünlük təşkil edir. Üstəlik, artım tendensiyası sonrakı illərdə müşahidə edilir və indiki mərhələdə ən yüksək dəyərlərə çatır.

Şəkil 4. Azərbaycanın yaşlı əhalinin (65 və yuxarı) yaş qrupları üzrə say dinamikası (1959-2024-cü illər) [2]

Şəkil 4-dəki məlumatlardan göründüyü kimi, yaşı 70 və yuxarı əhalinin olanların sayında artım var. Bu, əhalinin ömrünün uzanması, tibbin inkişafı və əlçatan olması, əhalinin keyfiyyətinin və rifahının yaxşılaşması ilə bağlıdır.

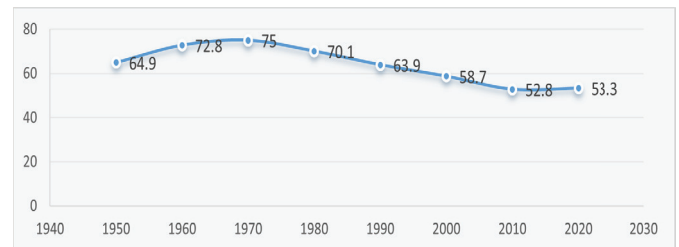
Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, növbəti illərdə əmək qabiliyyətli əhalinin, xüsusən də əmək qabiliyyətli yaş həddinə çatan gənclərin hesabına davamlı artımı gözlənilir. Bununla belə, sosial və iqtisadi proqramların uyğunlaşdırılmasını tələb edən yaşlı əhalinin artan nisbətini də nəzərə almaq lazımdır. Gələcəkdə əhalinin qocalması meylinin artmasının qarşısını almaq üçün Azərbaycanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün strateji planlaşdırma tələb olunur.

Əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün demoqrafik yük göstəricilərindən istifadə olunur. Adətən aşağıdakılardan istifadə olunur: 1) 100 nəfərə düşən 15 yaşa qədər uşaqların sayı kimi hesablanan uşaqların demoqrafik yükü. əmək qabiliyyətli yaşda (15-64 yaş); 2) 100 nəfərə düşən 65 və daha yuxarı yaşda olan insanların sayı kimi hesablanan yaşlı insanların demoqrafik yükü. əmək qabiliyyətli yaşda (15-64 yaş); 3) əvvəlki iki göstəricinin cəmi olan ümumi demoqrafik yük.

Demoqrafik yüklə bağlı məlumatlar əhalinin sosial təminatı və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasında istifadə olunur. Qlobal miqyasda ümumi demoqrafik yük 1970-ci illərə qədər artmışdır. Sonra ən yüksək həddə çatdıqdan sonra - 75 nəfər əmək qabiliyyətli olmayan yaşda 100 nəfərə əmək qabiliyyətli yaşda

1970-ci ildə, 2010-cu ilə qədər azalmağa başladı (şəkil 5). Hazırda əhalinin qocalması nəticəsində ümumi demoqrafik yük artmağa başlayıb [7].

Şəkil 5. Dünyada hər 100 nəfərə əmək qabiliyyətli yaşda düşən ümumi demoqrafik yükün dinamikası [6]

1980-ci illərin ortalarında ən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi demoqrafik asılılıq əmsalı pik həddə çatmışdır ki, əmək qabiliyyətli yaşda olan hər 100 nəfərə 92 uşaq və qoca düşür. Yaranmış vəziyyət doğulanların sayının artması ilə əlaqədar olaraq demoqrafik yükün artması ilə izah olunub. Doğum nisbətinin azalması ilə əlaqədar olaraq, uşaqların arasında demoqrafik yükün və ümumi demoqrafik yükün azalmasına səbəb olacaq. Gələcəkdə demoqrafik yükün artımı sürətlənəcək və 2050-ci ilə qədər onun dəyəri hər 100 nəfərə 58 nəfərə əmək qabiliyyətli yaşda yüksələcək. Demoqrafik yük probleminin müxtəlif mənalı var. Müsbət - uşaqların yükü yaşlı insanların yükünü üstələdikdə və əksinə, mənfi - yaşlı insanların yükü üstünlük təşkil etdikdə. Ən az inkişaf etmiş ölkələrdə problemin əsas nəticəsi uşaqların yüksək yükü, inkişaf səviyyəsi isə aşağı olaraq qalır. İnkişaf etmiş ölkələrdə qocalma prosesi pensiya sistemində islahatların aparılmasını və əhalinin bu kateqoriyası üçün sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır [7].

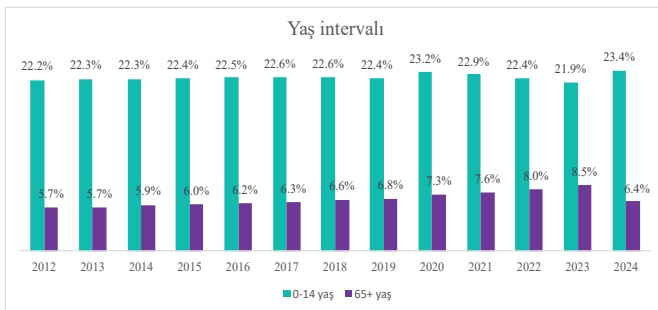
Azərbaycanda ümumi demoqrafik asılılıq əmsalı 15-64 yaş arası əmək qabiliyyətli əhaliyə düşən əmək qabiliyyəti olmayan insanların (15 yaşdan kiçik uşaqlar və 65 yaşdan yuxarı yaşlılar) sayını göstərir. Şəkil 4-də göstərilən məlumatlara əsasən, Azərbaycanda 2012-2024-cü illər ərzində aşağıdakı dinamika qeyd olunur. 2012-ci ildə ümumi əhalisi -9235,1 min nəfər olaraq, 15 yaşdan kiçik uşaqlar-22,20%, 65 yaşdan yuxarı yaşlı insanlar-5,70% təşkil edirdi. Deməli, hər 100 nəfər əmək qabiliyyətli əhaliyə 22 uşaq və 6 yaşlı insan, yəni ümumilikdə 28 nəfər düşür. Sonrakı illərdə də bu dinamika davam etdi. 2012-2024-cü illər arasında demoqrafik asılılıq əmsalı 28-31% diapazonunda dəyişmişdir. Deməli, əmək qabiliyyətli yaşda olan

hər 100 nəfərə cəmi 28-30 yaxın asılı (uşaqlar və yaşlılar) düşür və cəmiyyətdə yüksək əmək potensialı mövcuddur. Cədvəl 1. təqdim olunan təsnifata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda ümumi demoqrafik asılılıq aşağıdır (40 %-ə qədər) və bu baxımdan, əmək qabiliyyətli əhəlinin üzərinə düşən yükün nisbəti aşağı olmasını və demoqrafik vəziyyətin əlverişli olduğunu göstərir [8].

Cədvəl 1. Azərbaycanı ümumi demoqrafik asılılıq əmsalının təsnifatı

Asılılıq səviyyəsi	Əmsalın göstəricisi (%)	Xarakterik cəhətlər
Aşağı	40 %-ə qədər	Əlverişli demoqrafik vəziyyət, iqtisadi baxımdan aktiv əhali çoxdur
Orta	40–60 %	Nisbətən balanslı əhali strukturu
Yüksək	60–80 %	Əmək qabiliyyətli əhaliyə artan sosial yük
Kritik (çox yüksək)	80 %-dən çox	Demoqrafik gərginlik, iqtisadi fəallığın azalması riski

Şəkil 6. Azərbaycanı uşaq və yaşlı əhəlinin xüsusi çəkisinin göstəriciləri, 2012-2024-cü illər üzrə [2]

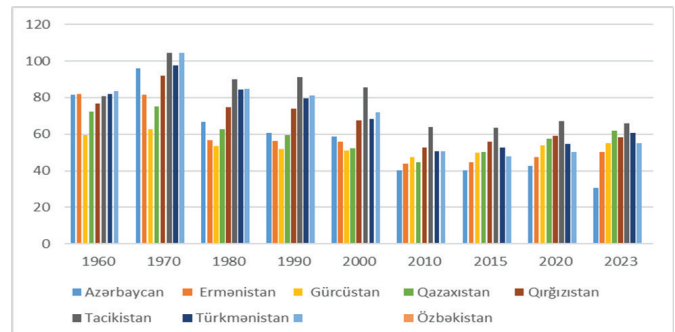
Azərbaycanda uşaq və yaşlıların demoqrafik asılılıq əmsalları 2012-2024-cü illər üzrə ciddi dəyişikliklərə məruz olmadı. 2012-ci ildə uşaq demoqrafik asılılıq əmsalları 22,2%, yaşlıların 5,7% təşkil edirdisə, 2024-cü ildə 23,4% və 6,4% qeyd olunmuşdur. Yaşlıların demoqrafik asılılıq əmsalının göstəriciləri 20 %-ə qədər olduqda, cəmiyyətdə sosial asılılıq minimal hesab olunur. Bu səbəbdən əmək qabiliyyətli əhali ilə müqayisədə yaşlı insanların (65+ yaş) payının az olması, ölkədə gənc əhəlinin üstünlük təşkil etdiyi bir demoqrafik strukturu göstərir. Belə bir cəmiyyətdə isə pensiya və səhiyyə xərcləri nisbətən aşağı səviyyədə olur. Lakin uşaqların demoqrafik asılılıq əmsalı hazırda 22,7–23% intervalında dəyişir. Təsnifatlara əsasən, 25–40% arası göstəricilər optimal hesab olunduğundan, bu hal Azərbaycanda uşaq asılılığının nisbətən aşağı səviyyədə olduğunu

göstərir. Bu tendensiya, son illərdə doğum səviyyəsinin müəyyən qədər azalması ilə izah olunur. Bunun əsas səbəbləri kimi pandemiya dan sonrakı dövrdə formalaşan doğum davranışları, sosial-iqtisadi şərtlər və uşaq dünyaya gətirmə ilə bağlı mövcud tendensiyalar göstərilə bilər [3].

Ölkədə sosial xərcləri artır, məsələn, səhiyyə, təhsil, pensiya və sosial dəstək üçün bir o qədər çox vəsait tələb olunur. İqtisadi artıma və əmək bazarına təsiri çoxalır. Yüksək iş yükü iqtisadi artımı ləngidə bilər, çünki işləyənlərin sayı himayəsində olanlara nisbətən azalır və ölkədə əmək qabiliyyətli əhəlinin sayına təsiri qaçılmazdır [8].

Demoqrafik asılılıq nisbəti zaman keçdikcə siyasi və sosial-iqtisadi amillərin dəyişməsi ilə dəyişə bilər. Xüsusilə, əgər ölkədə doğum səviyyəsi aşağı düşürsə və gözlənilən ömür uzunluğu artırsa, əhəlinin qocalması ilə əlaqədar əmsalın dəyəri artır.

Doğum əmsalı yüksək olarsa demoqrafik asılılıq əmsalı da yüksəkdir və gələcəkdə iqtisadi fəal əhəlinin sayı artacaq.

Şəkil 7. Postsovet ölkələrinin demoqrafik asılılıq nisbəti göstəriciləri (%) [2]

Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında demoqrafik asılılıq əmsalı göstəricilərinə əsasən, 1960-2023-cü illər dinamikasında Azərbaycan üzrə əmsal göstəriciləri dəyişkənliklə xarakterizə olunur. Təqdim olunan məlumatlara görə, (şəkil 3.2.7) adıçəkilən ölkələrdə 1960-1970-ci illərdə ən yüksək göstəricilər qeyd olunub. 1960-1970-ci illərdə post-sovet məkanında ümumi demoqrafik yük yüksək olmasının əsas səbəbi yüksək doğum səviyyəsi və uşaqların əhəlinin ümumi strukturunda çoxluq təşkil etməsi idi. Həmin dövrdə uşaq (0–14 yaş) sayı çox idi və bu, demoqrafik yükün artmasına səbəb olurdu, 65 və yuxarı qrupların sayı isə əhəlinin nisbətən az olması müşahidə olunub. 1960-cı illərdə SSRİ-də orta ömür müddəti təxminən 67 il idi və bəzi bölgələrdə daha aşağı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə və ağır iş şəraiti səbəbindən kişilərin

əksəriyyəti pensiya yaşına çatmırdı. 1960-cı illərdə əhalinin böyük hissəsi kənd yerlərində yaşayırdı və burada çoxuşaqly ailələr üstünlük təşkil edirdi. Ona görə, həmin dövrdə doğum səviyyəsi yüksək qalır və bu, demoqrafik yükün yüksək olmasına gətirib çıxarırdı. Uşaq sayının çox olması işçi əhalinin üzərinə böyük yük qoyurdu. 1970-ci illərdən sonra yüksək templə sənayeləşmə və şəhərləşmə prosesləri başladı, bu da öz növbəsində, doğum səviyyəsini tədricən azaltmağa başladı [8]. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, 1960–1970-ci illərdə demoqrafik yük əsasən uşaqların çoxluğu ilə bağlı idi, yaşlı əhalinin yükü isə nisbətən az idi. Bu, müasir dövrlə müqayisədə fərqli bir mənzərə idi, çünki bu gün postsovet ölkələrində demoqrafik yük əsasən əhalinin qocalması ilə və orta ömrün müddəti ilə əlaqədardır. 1990-cı illərdən sonra postsovet ölkələrdə iqtisadi böhran, işsizlik və sosial problemlər səbəbindən doğum səviyyəsi kəskin şəkildə azaldı. Bəzi ölkələrdə doğum səviyyəsi təbii artım üçün lazım olan həddən (2,1 uşaq/qadın) aşağı düşdü. Nəticədə, uşaqların ümumi əhali içindəki payı azaldı və onların yaratdığı demoqrafik yük aşağı düşdü. 1990-cı illərdən sonra demoqrafik yük əsasən yaşlı əhali hesabına artdı. Bildiyimiz kimi, 1990-cı illərdən sonra siyasi və iqtisadi problemlər səbəbindən, əmək qabiliyyətli (15–64 yaş) əhalinin kütləvi miqrasiyası sürətləndi. Bunun nəticəsində əmək qabiliyyətli əhalinin azalması və demoqrafik yükün daha da artması qeyd olundu.

Beləliklə, MDB ölkələrində demoqrafik yük fərqli struktura malikdir və hər bir ölkə üçün fərqli yanaşma tələb edir. Mərkəzi Asiya ölkələrində, xüsusilə Tacikistan və Qırğızıstanda ümumi demoqrafik yükün yüksək olması əsasən uşaqların əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətə çoxluğu ilə bağlıdır. Buna görə, dövlətin resurslarının böyük hissəsi təhsil, səhiyyə və gənc vətəndaşlara sosial dəstəyin göstərilməsinə yönəldilməlidir. Uzunmüddətli perspektivdə, əgər keyfiyyətli təhsil və yeni iş yerləri yaradılsa, bu demoqrafik struktur iqtisadi üstünlüyə çevrilə bilər ("demoqrafik imkan pəncərəsi"). Əks halda, yaranmış vəziyyət işsizliyin artmasına, miqrasiyaya və sosial qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Mərkəzi Asiya ölkələrindən fərqli olaraq, Cənubi Qafqazda (Ermənistan, Gürcüstan) yaşlı əhalinin yükü daha yüksəkdir. Bu isə öz növbəsində pensiya təminatı və səhiyyə xərclərinin artmasına səbəb olur. Azərbaycanda doğum və miqrasiya balanslı olduğu üçün demoqrafik asılılıq göstəriciləri daha stabildir.

Nəticə

Aparılmış müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə və coğrafi mövqeyə malik ölkələr arasında demoqrafik asılılıq göstəriciləri ciddi fərqlilik nümayiş etdirir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının demoqrafik asılılıq əmsali nisbətən əlverişli mövqe tutur. Ölkədə gənc əhalinin ümumi əhali strukturunda üstünlük təşkil etməsi əmək qabiliyyətli əhalinin sosial-iqtisadi yükünü sabit səviyyədə saxlayır və demoqrafik dayanıqlığa şərait yaradır. Lakin uzunmüddətli perspektivdə global demoqrafik trendləri və Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasını nəzərə alaraq, gənc nəslin inkişafı və rifahı istiqamətində davamlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu məqsədlə əhalinin artımını təşviq edən tədbirlərin görülməsi, təhsil, səhiyyə və məşğulluq sahələrinə strateji investisiyaların yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma ölkənin sosial-iqtisadi dayanıqlığını qorumaqla yanaşı, gələcək demoqrafik çağırışlara adekvat cavab verməyə imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı* // 22 iyul 2022-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: Sərəncam, - 2022, 24 s.
2. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi* <https://www.stat.gov.az/>
3. *Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasına milli yanaşma: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı.* – 2022. URL: <https://sdg.azstat.gov.az/az/national-implementation-mechanism>
4. Ələkbərov U.K. *Azərbaycanın növbəti beynəlxalq uğuru. "Azərbaycan" qəzeti, № 240 (8263), 29 oktyabr 2019*
5. Ələkbərov U.K. *Azərbaycan Respublikası və keçmiş SSRİ ölkələrində davamlı inklüziv inkişaf: müqayisəli təhlil. Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal (İSSN 2309-1347), 2020, № 1 (69), s. 123-138.*
6. *Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года*. <https://www.un.org/sustainable-development/ru/sustainable-development-goals/>, 20.12.2022
7. Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. *Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı, 2013, 135 səh.*

8. Əfəndiyev R. D, Mütəllibova L. *Azərbaycanda əhalinin demoqrafik yaşlanması: problemlər, xüsusiyyətlər və nəticələr. Latviya, LAP LAMBERT Academic Publishing" nəşriyyatı, 2019.*

XÜLASƏ

Müasir cəmiyyətin inkişafının hazırkı mərhələsində demoqrafik meyillərlə davamlı inkişaf amilləri arasında biliklərin toplanması və yayılması ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan, elmdə müstəqil istiqamət kimi demoqrafik proseslərin sabitliyinin təhlilinə ehtiyac var. Bu vəziyyətdə əhalinin demoqrafik asılılığının göstəriciləri ölkə əhalisinin yaş strukturunun əsas ümumiləşdirilmiş xarakteristikası kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Göstəricilərin dəyərləri ölkənin inkişaf səviyyəsi, iqtisadi sabitlikdən, sosial siyasətin həyata keçirilməsindən, miqrasiya proseslərindən, əhalinin artım dinamikasından asılı olaraq dəyişir. Demoqrafik yüklə bağlı məlumatlar əhalinin sosial təminatı və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə tədbirlərinin işlənilməsində istifadə olunur. Məqalədə Azərbaycanın davamlı inkişafı kontekstində qlobal meyillərin və demoqrafik asılılığın əsas göstəricilərinin müqayisəli təhlili təqdim olunur.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, demoqrafik asılılıq, əmək bazarı, demoqrafik indikatorlar*

Мустафазаде Шовкет Азер кызы
shovkatmustafazada@gmail.com
 0009-0007-2421-394X

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

На настоящем этапе развития современного общества накопление и распространение знаний между демографическими тенденциями и факторами устойчивого развития являются наиболее актуальными. В этой связи возникает необходимость анализа устойчивости демографических процессов в качестве самостоятельного направления в науке. В данной ситуации особое значение приобретают показатели демографической зависимости населения, как основной обобщённой характеристикой возрастной структуры на-

селения страны. Значения показателей изменяются от уровня развития страны, экономической стабильности, реализации социальной политики, миграционных процессов, динамики роста численности населения. Данные о демографической нагрузке используются при разработке мероприятий по социальному обеспечению населения и рациональному использованию трудовых ресурсов. В статье представлен сравнительный анализ мировых тенденций и основных показателей демографической зависимости в контексте устойчивого развития Азербайджана.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, демографическая зависимость, рынок труда, демографические показатели.*

Mustafazadeh Shovket Azer
shovkatmustafazada@gmail.com
 0009-0007-2421-394X

COMPARATIVE ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC DEPENDENCE INDICATORS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

SUMMARY

At the present stage of development of modern society, accumulation and dissemination of knowledge between demographic trends and factors of sustainable development are the most relevant. In this regard, there is a need to analyze the sustainability of demographic processes as an independent direction in science. In this situation, the indicators of demographic dependence of the population, as the main generalized characteristic of the age structure of the country's population, are of particular importance. The values of the indicators vary depending on the level of development of the country, economic stability, implementation of social policy, migration processes, and the dynamics of population growth. Data on the demographic burden are used in the development of measures for social security of the population and the rational use of labor resources. The article presents a comparative analysis of global trends and the main indicators of demographic dependence in the context of sustainable development of Azerbaijan.

Key words: *sustainable development, demographic dependence, labor market, demographic indicators.*

GEOPOLITICAL ADAPTATION OF AZERBAIJAN IN RELATIONS WITH THE EU IN THE CONTEXT OF NEW INTERNATIONAL CHALLENGES

UOT 327;930.22

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.523>

ELMIRA TALIBZADE

*Baku State University,**Faculty of International Relations and Economics,
Department of International Relations, PhD student**E-mail: elmiratalibzadeh@gmail.com**ORCID ID - 0000-0001-5122-2795*

Introduction

The modern international system, characterized by polycentrism and growing competition, has created the preconditions for enhancing the geopolitical role of regional actors. However, over the past few years, the dynamic system has faced a number of unprecedented challenges, including the phenomenon of polarization between global power centers, an energy crisis caused by geopolitical turmoil, and increasing turbulence in the South Caucasus. In this dynamic, Azerbaijan is demonstrating its ability to geopolitically adapt, developing cooperation with the European Union (EU) and strengthening its role as an energy and transport hub. It is worth noting that in this context, the integration of Baku into European economic and political processes is associated with a number of challenges that require strategic decisions. This is largely due to the anti-Azerbaijani policy of some EU states, in particular France; one-sidedness and bias towards the South Caucasus region have intensified the discussion about the need for geopolitical adaptation of Baku.

Research

The National Security Concept of the Republic of Azerbaijan, approved by the Presidential Decree of May 23, 2007, states that the strategic objective of the Republic of Azerbaijan is to integrate into European and Euro-Atlantic political and economic structures. Azerbaijan views its partnership with Euro-Atlantic structures as a key tool for supporting overall security, economic development, and democracy in the Euro-Atlantic space. The mutual relations between the EU and Azerbaijan date back to when Azerbaijan regained its independence. Naturally, Azerbaijan's strategic position, located at the crossroads of Europe and Asia, has significantly increased the interest of the EU and its member states in developing political and economic relations with Azerbaijan (Suleymanov, 2011).

In recent years, Azerbaijan has been actively

re-evaluating its foreign policy, particularly in the context of the dynamically shifting geopolitical landscape in Europe and the global challenges that have emerged, including the energy crisis, climate change, and the intensification of both political and economic instability. Amid these transformative realities, Azerbaijan is seeking to fortify its relations with the European Union (EU) to not only preserve but also expand its geopolitical leverage on the international stage. Additionally, Azerbaijan is aiming to harness unique opportunities for the enhancement of its economic and energy cooperation, capitalizing on its strategic positioning and resource wealth. Currently, more than 1,700 companies from the member states of the aforementioned organization operate effectively in our republic. Forty percent of Azerbaijan's foreign trade turnover is accounted for by this entity, with this figure reaching 9.5 billion USD last years. The volume of Azerbaijan's export operations to EU member states has also reached 6.8 billion USD (The Main Outlines of the European Union's South Caucasus Policy: Implementation of Joint Projects on Cooperation, 2019).

The Partnership and Cooperation Agreement (PCA) between the Republic of Azerbaijan and the EU member states was signed on April 22, 1996, in Luxembourg and entered into force on July 1, 1999. This agreement was concluded for a period of 10 years. The agreements the EU signs with cooperating states can be divided into several categories: 1) free trade agreements; 2) association agreements; 3) partnership and cooperation agreements; 4) special agreements. It is important to note that the nature of the EU's cooperation with any third country depends on whether that country is developed, developing, or underdeveloped (Hasanov, 2005).

In this context, it was taken into account that Azerbaijan was classified as a developing country at the time, and the relations between the parties were therefore based on a partnership. Article 1 of the PCA defines the partnership as the legal frame-

work for mutual cooperation between the Republic of Azerbaijan and the EU. The main objectives of this partnership include facilitating political discussions that promote the development of political relations between the parties, strengthening democracy in Azerbaijan, supporting Azerbaijan's efforts to develop its economy and complete the transition to a market economy, and establishing cooperation in economic, social, financial, and cultural fields (Hamidov, 2012).

One of the pivotal factors shaping the evolution of Azerbaijan's foreign economic and political strategy is the emerging geopolitical situation in Europe. This situation is largely defined by the repercussions of the Ukrainian crisis, which has resulted in a significant reshaping of the political landscape and the consolidation of the positions of countries focused on energy security, resilience to external threats, and the diversification of energy supplies. The European Union, for its part, is actively pursuing alternative energy sources and reducing its dependence on Russia. In this context, Azerbaijan, endowed with substantial hydrocarbon reserves, has emerged as a key partner for the European Union in the energy sector. Azerbaijan's strategy vis-à-vis the EU encompasses the expansion of cooperation in energy, the development of new gas supply routes through the Southern Gas Corridor, and the reinforcement of its position as a reliable supplier of energy resources to Europe.

Azerbaijan's energy policy is central to its relations with the EU. After the worsening energy crisis in Europe caused by restrictions on Russian gas supplies, Azerbaijan became a key supplier of hydrocarbons, in particular thanks to the Southern Gas Corridor (SGC). In 2022, Azerbaijani gas supplies to the EU increased by 40%, indicating its strategic importance. On December 1, Azerbaijan began supplying gas to Slovakia, which increased the number of European countries receiving Azerbaijani gas to 12. Thus, the growing interest of European countries in Azerbaijani gas is associated with an increase in demand for energy, as the EU seeks to completely abandon Russian gas against the backdrop of the situation in Ukraine.

High-level reciprocal visits, meetings, negotiations, and the signing of agreements have played a pivotal role in the formation and development of bilateral cooperation with this prestigious institution. The agreements signed to date, including the

Partnership and Cooperation Agreement, the Visa Facilitation and Readmission Agreements, the Joint Declaration on the Southern Gas Corridor, the Action Plan within the framework of the European Neighbourhood Policy, the Memorandum of Understanding on Strategic Partnership in Energy, and other critical documents, have laid the foundation for multifaceted cooperation. The initialing of the "Partnership Priorities" document between Azerbaijan and the European Union on July 11, 2018, unequivocally demonstrated the mutual interest in developing cooperation based on mutual respect and equal standing. One of the key points expressed in this document was the parties' commitment to supporting not only the territorial integrity, independence, and sovereignty of states, but also the inviolability of international borders (A New Phase in Azerbaijan-European Union Relations, 2022).

The "Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership in the Field of Energy" in the field of energy concluded in July 2022 strengthened the role of Baku as a reliable partner for the European Energy Community (European Commission, 2022). The document sets goals for doubling gas supplies to the EU by 2027. In the context of the EU's decarbonization ambitions, Azerbaijan, which is actively developing projects in the field of green energy, is also becoming an important participant in the energy transition. The project to build an offshore wind power plant in the Caspian Sea, attracting investments from EU countries, is an indicator of Azerbaijan's involvement in global climate initiatives. Azerbaijan has made significant progress in the field of renewable energy sources, and the indicators are very high. If we study the EU reports, we will see that in the future they intend to switch to 100% use of renewable energy sources. This is only possible if there is a reliable partner, which is Azerbaijan (European Commission, 2024).

The competition for dominance in Eurasia has made Azerbaijan a key link in transport corridors connecting East and West. The Trans-Caspian International Transport Route (TITR), known as the Middle Corridor, has gained strategic importance following the disruption of supply chains through Russia due to the conflict in Ukraine. The EU actively supports the development of infrastructure projects in Azerbaijan. The financing of the construction of the Baku-Tbilisi-Kars railway section, as well as

the modernization of the port infrastructure in Alyat, demonstrate the importance of Baku for the European transport strategy. The prospects for Azerbaijan's integration into global transport chains strengthen its geo-economic influence. In 2023, Azerbaijan hosted the International Forum on Transport Connectivity, which became a platform for discussing the integration of the Middle Corridor into European logistics chains. Azerbaijan's large-scale investments in the North-South transportation corridor, along with the planned opening of new airports in Fuzuli, Zangilan, and Lachin by 2023, as well as the construction of highways and railways, will further accelerate regional and global integration processes.

The main problem in Azerbaijan's relations with the EU remains the discriminatory policies of a number of states, in particular France. Yerevan's support, including arms supplies (it's most likely that the supply of these weapons is carried out by Paris with the aim of creating a military-technical platform to ensure its long-term presence in Armenia for active actions in the region as a whole) and promotion of a pro-Armenian agenda, creates a risk of undermining trust. It is quite obvious that Paris views its relations with Yerevan, including through the prism of realizing its military-political interests in the South Caucasus, and, most likely, in South-West Asia.

It would be interesting to pay special attention to the factor of strengthening Azerbaijan's relations with such EU states as Hungary and Italy. Hungary, under the leadership of Viktor Orbán, has emphasized its pragmatic foreign policy and strong bilateral relations with Azerbaijan. Budapest has supported Azerbaijan's energy projects, such as the Southern Gas Corridor, which diversifies Europe's energy supplies and reduces dependence on Russian gas. Hungary's skeptical stance toward excessive EU centralization and its focus on national sovereignty align with Azerbaijan's non-interference principle in international relations. Italy remains one of Azerbaijan's most significant trade partners, especially in energy. The Trans-Adriatic Pipeline (TAP), a key component of the Southern Gas Corridor, ends in Italy, solidifying its role as a primary consumer of Azerbaijani gas. Italian diplomacy, traditionally balancing between EU consensus and national interests, provides an opening for Azerbaijan to deepen bilateral cooperation on energy, trade, and

cultural diplomacy. This is especially noticeable in the context of: 1) political pressure through European structures; 2) information war discrediting the actions of Azerbaijan; 3) attempts to isolate Baku in diplomatic and economic processes.

The unjust resolution adopted by the European Parliament on January 19, 2023, marked the next offensive in the series of anti-Azerbaijani campaigns launched after the Second Karabakh War. The document claims that Azerbaijan has blockaded the mountainous part of Karabakh and imposed restrictions on movement in the Lachin corridor. In reality, the resolution's allegations regarding the blockade of over 20,000 ethnic Armenians and the restrictions on the movement of Red Cross representatives, Armenians living in Karabakh, and sick and children traveling through the Lachin corridor are unfounded. Despite the European Parliament's application of double standards towards Azerbaijan, positive calls for the development of relations are also reflected in the statements of European officials. For example, the European Parliament's rapporteur on Azerbaijan, Norica Nicolai, has expressed support for the development of ties:

"The EU is Azerbaijan's main trading partner, and Azerbaijan is the EU's strategic partner in energy. It is time to update the framework of our relations through a comprehensive agreement. I hope that we will be able to work together to achieve the necessary progress, from democratic standards to the completion of negotiations," – he stated in his remarks (European Parliament Sets Conditions for Azerbaijan, 2018).

While in Baku, European Commission President Ursula von der Leyen, when asked about the continued and deeper development of relations, clarified:

"The rapprochement of the European and Azerbaijani peoples, as well as the enhancement of civil society and media freedom to increase the country's investment confidence, is a key factor," – thus reiterating the importance of democratic reforms (Ursula von der Leyen in Baku: Europe considers Azerbaijan a reliable partner, 2022).

Despite the challenges posed by the policies of France and its allies, Baku continues to demonstrate strategic restraint, strengthening its role as a key factor in the international arena. The following ways out can serve as a solution to potential aggravations between Azerbaijan and the European Union:

1) Expanding energy cooperation: Azerbaijan must strengthen its position in the energy sector by increasing gas exports and developing projects in the field of renewable energy sources. Attracting private European investors through capital return guarantees will help bypass political barriers. Furthermore, Azerbaijan is actively advancing alternative and renewable energy sources, which not only aids in diversifying its energy resources but also opens new avenues for cooperation with the European Union in the realm of sustainable energy. This trend has gained particular relevance in light of Europe's growing interest in "green" technologies and sustainable development.

2) Strengthen diplomatic dialogue: Baku should step up its work with EU allies such as Hungary and Italy to balance French influence. Mechanisms of diplomatic pressure through international organizations (for example, the OSCE) can be used to protect national interests.

3) Information campaign: Azerbaijan needs to strengthen its position in the EU information space. The creation of English-language platforms covering the real situation around Karabakh will help counter disinformation.

4) Economic integration: that deepening economic ties with Europe has already been successfully demonstrated, including the creation of joint logistics and transport projects, which will also increase interdependence, reducing the influence of political rhetoric. Azerbaijan, for its part, is keen on modernizing its industrial sector, agriculture, and agricultural exports, which could provide additional opportunities for attracting European investments.

5) Increasing its weight in international organizations: Azerbaijan's active participation in international organizations such as the UN and the Non-Aligned Movement, such as COP29, has demonstrated its leadership in the field of climate diplomacy and sustainable development. These steps helped attract investment and strengthen the country's geopolitical position against the backdrop of international challenges (UN Climate Change Conference in Baku, 2024).

Azerbaijan places significant emphasis on combating climate change, aligning with the broader agenda of the European Union. The strategy for sustainable development and the implementation of green technologies have become integral com-

ponents of Baku's diplomatic agenda, facilitating the strengthening of cooperation with the EU in the environmental domain. Global challenges, such as economic upheavals, the COVID-19 pandemic, and climate change, also play a crucial role in shaping Azerbaijan's foreign economic strategy. In the context of globalization and increasing uncertainty, Azerbaijan aims to construct a flexible foreign policy that will enable it not only to safeguard its national interests but also to engage effectively with various poles of power on the global stage.

Conclusion

Azerbaijan's geopolitical adaptation to new international challenges underscores its resilience and strategic foresight. With the effective implementation of these measures, Azerbaijan will be able to strengthen its position and minimize the negative impact of the anti-Azerbaijani policies of individual countries. This multifaceted strategy aligns with Azerbaijan's broader goal of securing its geopolitical and economic objectives in a complex and evolving international environment. Despite the challenges posed by competition in the global market and political issues, Azerbaijan continues to advance its foreign economic agenda, aiming to strengthen its role in global politics and economics.

The relations between the European Union (EU) and Azerbaijan should be continued along a rational trajectory, especially in the context of the 44-day Nagorno-Karabakh war. In the speech delivered by the Head of State on April 13, 2021, during a conference, positive developments in the direction of enhancing relations with the EU were evident. Given the cultural, political, economic, and educational exchanges between Azerbaijan and the EU, as well as the emphasis the EU places on "human-to-human contact," it is desirable to prioritize the expansion of EU-Azerbaijan relations. During the military operations carried out in the course of the 44-day war, the number of European partners providing explicit support to Azerbaijan, such as Italy, who were not neutral but actively engaged, has increased. This would facilitate the acceleration of the achievement of the goal of strengthening these ties. Among the pressing issues ahead is the cultivation of influential diplomats, experts, and journalists who will further fortify our communication with the EU leadership.

The EU, for its part, is keen to maintain its re-

lations with Azerbaijan through energy projects. European officials, who have consistently regarded Russia as a threat to energy security, have repeatedly declared that they consider Azerbaijan to be a secure energy source for Europe. Additionally, with the participation of European companies in the reconstruction and rehabilitation of Azerbaijan's liberated territories, it is expected that relations will evolve in a positive direction.

REFERENCES:

1. *A New Phase in Azerbaijan-European Union Relations*, (February 15, 2022). (<https://respublika-news.az/az/news/azerbaycan-avropa-ittifaqi-elagelerinde-yeni-merhele>)
2. European Commission, (2022). *Commission Press Corner*. *Ec.europa.eu*. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_4550)
3. European Commission, (2024). *EU steps renewable energy cooperation with Azerbaijan*. *Energy.ec.europa.eu*. (https://energy.ec.europa.eu/news/eu-steps-renewable-energy-cooperation-azerbaijan-2024-03-04_en)
4. *European Parliament Sets Conditions for Azerbaijan*, (2018). (<https://arqument.az/az/avropa-parlamenti-azerbaycann-qarssna-sert-qoydu/>)
5. Hamidov, H. (2012). *Silk Road and Azerbaijan's Strategic Interests: History and Modernity*. [Dissertation SUMMARY, State Administration Academy under the President of the Republic of Azerbaijan]. *Aak.gov.az*. (<https://www.aak.gov.az>)
6. Hasanov, A. (2005). *Modern International Relations and Azerbaijan's Foreign Policy*. [Textbook, State Administration Academy under the President of the Republic of Azerbaijan]. Baku, 637 pages, [1] volume.
7. Suleymanov, E. (2011). *European Union and Azerbaijan: Towards Strategic Partnership*. (Scientific editor: R. Sevdimaliyev). Baku, 112 pages, [2] volumes.
8. *The Main Outlines of the European Union's South Caucasus Policy: Implementation of Joint Projects on Cooperation*. (2019). ["Current Problems of Modern Politics and Ethics" Scientific Articles Collection of the Institute of Philosophy of ANAS]. Baku, 546 pages, [1] volume.
9. *UN Climate Change Conference in Baku*. (November 12, 2024). *World leaders gather at COP29 today and tomorrow*. (<https://www.youtube.com/live/c0e9ngjsgoc>)

[live/c0e9ngjsgoc](https://www.youtube.com/live/c0e9ngjsgoc))

10. Ursula von der Leyen in Baku: *Europe considers Azerbaijan a reliable partner*, (July 18, 2022). (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-61979520>)

Elmira Talibzade

Baku State University, Faculty of International Relations and Economics, Department of International Relations, PhD student
E-mail: elmiratalibzadeh@gmail.com
ORCID ID - 0000-0001-5122-2795

Geopolitical adaptation of Azerbaijan in relations with the EU in the context of new international challenges

SUMMARY

Azerbaijan's foreign policy is undergoing strategic recalibration in response to the evolving global order marked by polycentrism and heightened competition. Azerbaijan's geopolitical positioning, at the crossroads of Europe and Asia, has made it increasingly relevant to EU interests, particularly in the context of the energy crisis exacerbated by the Ukrainian conflict.

The article emphasizes the importance of Azerbaijan's energy strategy, including its increased gas exports to Europe. The 2007 National Security Concept outlines Azerbaijan's integration into European and Euro-Atlantic structures as a strategic objective. Its energy policy, anchored in the Southern Gas Corridor, positions Azerbaijan as a critical supplier of hydrocarbons to Europe, while its commitment to renewable energy initiatives aligns with EU decarbonization goals. The recent Memorandum of Understanding on Energy, along with advancements in green energy projects, further underscores Azerbaijan's pivotal role in energy transition.

However, Azerbaijan's relations with the EU are complicated by the biased policies of certain member states, particularly France. Despite these challenges, Azerbaijan's pragmatic diplomacy, coupled with its growing economic integration and infrastructure projects, enhances its geopolitical leverage. By expanding energy cooperation, strengthening diplomatic ties, and countering disinformation, Azerbaijan aims to mitigate external pressures and secure its position as a reliable partner on the global stage.

Keywords: *Azerbaijan, EU, energy security, geopolitical adaptation, Economic integration, France, Southern Gas Corridor.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Aİ, enerji təhlükəsizliyi, geosiyasi adaptasiya, İqtisadi integrasiya, Fransa, Cənub Qaz Dəhlizi.*

Elmira Talıbzadə

Bakı Dövlət Universiteti,

Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsi,

Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, doktorant

E-mail: elmiratalybzadeh@gmail.com

ORCID ID - 0000-0001-5122-2795

XÜLASƏ

Azərbaycanın xarici siyasəti, çoxmərkəzli və artan rəqabət ilə xarakterizə olunan global nizamın inkişaf edən dinamikalarına uyğun olaraq strateji yenidən qurulma mərhələsindən keçir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, Avropa və Asiya arasında kəşişən nöqtədə yerləşməsi, onu xüsusilə Ukrayna münaqişəsinin dərinləşdirdiyi enerji böhranı kontekstində Avropa İttifaqının maraqları üçün daha da vacib edir.

Məqalə Azərbaycanın enerji strategiyasının, xüsusən də Avropaya artan təbii qaz ixracının əhəmiyyətini vurğulayır. 2007-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Konsepti, Azərbaycanın Avropa və Avroatlantik strukturlarına integrasiyasını strateji hədəf olaraq müəyyən edir. Enerji siyasəti, Cənubi Qaz Dəhlizi əsasında qurulmuşdur və Azərbaycanın Avropaya enerji daşıyıcıları təmin edən mühüm bir tədarükçü olmasını təmin edir, eyni zamanda bərpa olunan enerji təşəbbüslərinə bağlılığı, Aİ-nin karbon azaldılması məqsədləri ilə uyğunlaşır. Yaxın zamanlarda imzalanan Enerji üzrə Anlaşma Memorandumu və yaşıl enerji layihələrindəki irəliləyişlər, Azərbaycanın enerji keçidi sahəsindəki mühüm rolunu daha da vurğulayır.

Lakin Azərbaycanın Aİ ilə əlaqələri bəzi üzv dövlətlərin, xüsusən Fransa'nın qərəzli siyasətləri tərəfindən mürəkkəbləşdirilmişdir. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın pragmatik diplomatiyası, artan iqtisadi integrasiyası və infrastruktur layihələri, onun geosiyasi təsirini gücləndirir. Enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsi və dezinformasiyaya qarşı mübarizə ilə Azərbaycan, xarici təzyiqləri azaltmaq və beynəlxalq səhnədə etibarlı tərəfdaş olaraq mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədini güdür.

THE CONSTITUTIONAL COMPARISON OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTION IN THE TURKIC REPUBLICS

SALIHA GIZEM ÖNDER

*PhD Student, The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan, Department of
Administrative Management*

E-mail: ondersalihagizem@gmail.com

Introduction

The presidential system of governance is a significant element in shaping the political landscape of many countries, particularly in the Turkic republics of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. These countries, while sharing a common cultural and historical heritage, have adopted unique models of presidential systems as articulated in their respective constitutions. The constitutional frameworks of these nations reflect their distinct political structures, governance philosophies, and historical contexts.

This paper aims to provide a comparative analysis of the presidential institution within the Turkic republics. By examining the roles, powers, election mechanisms, and the regulation of presidential terms and responsibilities, we can better understand the similarities and differences among these countries. Special attention is given to the presence or absence of the vice-presidential role, the process for presidential succession, and the ways in which each republic ensures political stability through constitutional means.

The Presidential Institution in Azerbaijan

The Constitution of Azerbaijan has been in force since November 27, 1995. It has continued to remain in effect with the amendments and additions adopted through nationwide referendums held on August 24, 2002, March 18, 2009, and September 26, 2016. Provisions related to the presidency are organized within Articles 99 to 113, which constitute Chapter Six of Section Three of the Constitution, titled "State Power" [1].

In the Republic of Azerbaijan, executive power is vested in the President of the Republic of Azerbaijan. The President may be elected from among citizens who have a higher education, are eligible to vote, have no obligations to foreign states, have permanently resided in the country for more than ten years, have not been convicted of serious crimes, and do not hold dual citizenship. The President of the Republic of Azerbaijan is elected for a sev-

en-year term by direct, general, and equal suffrage, through free, individual, and secret voting [1, 99–101]. The Chairperson of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic is the highest-ranking official of the Nakhchivan Autonomous Republic [1, 136].

The Vice Presidents of the Republic of Azerbaijan are appointed to and dismissed from office by the President. Until a new president is elected, the functions of the President are carried out by the First Vice President. If the First Vice President is unable to fulfill these duties, the powers are transferred to another Vice President who holds First Vice President status; if that is not possible, to the Prime Minister; and if that, too, is not possible, to the Chairperson of the Milli Majlis (National Assembly). The dismissal of the President from office on grounds of committing a serious crime may be initiated by the Constitutional Court and submitted to the Milli Majlis. If a qualified majority of 95 votes among the deputies of the Milli Majlis is secured, the President may be removed from office. While the President enjoys immunity, the Vice President is also granted personal immunity. The President and their family, as well as the First Vice President and their family, are provided for at the state's expense [1, 105–108]. This system is designed to reinforce executive power directly within the presidential administration and further strengthen the role of the President in governance.

The President of the Republic of Azerbaijan holds the authority to appoint and dismiss the Prime Minister. The President also appoints and dismisses members of the Cabinet of Ministers and establishes central and local executive authorities. The President submits nominations to the Milli Majlis (National Assembly) for the appointment of judges to the Supreme Court, Constitutional Court, and appellate courts. Additionally, the President schedules the conduct of parliamentary elections. Alongside appointing and dismissing the Prosecutor General, the President also appoints and dismisses the top command of the Armed Forces and has the authority to declare general or partial mobilization [1, 109].

The Presidential Institution in Kazakhstan

The Constitution of Kazakhstan entered into force on August 30, 1995. It has remained in effect with amendments and additions adopted through nationwide referendums held in 1998, 2007, 2011, 2017, 2019, and 2022. Provisions concerning presidential powers are set forth in Articles 40 to 48 of Section Three of the Constitution [2].

The President of the Republic of Kazakhstan is the head of state. The President of Kazakhstan must be at least 40 years old, have lived in Kazakhstan for the last 15 years, be fluent in the state language, and hold a higher education degree. No individual may be elected as President of the Republic more than once. According to the Constitution, the President of Kazakhstan is directly elected by the citizens of the republic through secret voting, in accordance with the principles of universal and equal suffrage, for a seven-year term. The President of Kazakhstan is prohibited from holding other paid positions, being a member of a representative body, or engaging in entrepreneurial activities. While in office, the President of Kazakhstan must not belong to a political party. Close relatives of the President are not allowed to hold positions in the quasi-state sector, political state service, or similar roles [2, 40–43]. This reflects an effort to preserve the President's political independence and neutrality, as well as a commitment to the principle of transparency in governance.

The President of the Republic of Kazakhstan is only held accountable for treason while in office, and may be removed from office by Parliament for this reason. In the event of the removal or death of the President of the Republic, the powers of the President are transferred to the Chairman of the Senate of Parliament. If the Chairman of the Senate is unable to assume the presidential duties, responsibility is transferred to the Chairman of the Majlis of Parliament, and if the Chairman of the Majlis is unable to assume the duties, the Prime Minister of the Republic will perform the functions of the President. In addition to immunity, the President of Kazakhstan and their family are provided for and protected at the state's expense [2, 46–48]. The immunity and state provision for the President and their family are intended to ensure the safety and continuity of high-ranking political figures within the system.

The President of the Republic of Kazakhstan appoints and dismisses the Prime Minister of the

Republic. With the consent of the Senate of Parliament, the President appoints the Chairman of the Supreme Court, the Chairman of the Constitutional Court, the Chairman of the National Bank, the Prosecutor General, and the Chairman of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, and can also dismiss them from office. As the Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces, the President appoints and dismisses the high command of the Armed Forces [2, 44].

The Presidential Institution in Kyrgyzstan

The Constitution of Kyrgyzstan came into force on May 5, 1993. It has continued to be in effect through amendments and additions adopted via nationwide referendums held in 1996, 1998, 2002, 2003, 2007, 2010, and 2021. Matters related to the presidency are covered in Articles 60 to 69 of Section Three of the Constitution [5].

The President of the Republic of Kyrgyzstan is the head of state. A citizen of Kyrgyzstan who is at least 35 years old but not older than 70, has lived in the republic continuously for fifteen years, and effectively uses the state language may be elected as President. The President is elected by the citizens of Kyrgyzstan for a six-year term. No individual may be elected as President more than twice. While exercising presidential powers, the President is required to suspend membership in any political party [5, 60–63]. The President of Kyrgyzstan may only be removed from office based on a criminal charge confirmed by the Prosecutor General's opinion, which suggests criminal intent. Until a new president is elected, the functions of the President are carried out by the Jogorku Kenesh (Parliament). If it is not possible for the Jogorku Kenesh to carry out the President's duties, the Prime Minister or the acting Prime Minister assumes the presidential functions [5, 67–68]. This mechanism is designed to ensure the continuity of state administration in the event of the President's removal from office or other causes that lead to a vacancy in presidential powers.

The President of the Republic of Kyrgyzstan, with the consent of the Jogorku Kenesh (Parliament), appoints and dismisses the Prosecutor General. The President also appoints and dismisses members of the government, heads of state bodies dealing with national security issues, their deputies, and other officials. As the Supreme Commander-in-Chief of the

Armed Forces of Kyrgyzstan, the President appoints and dismisses the high command of the Kyrgyz Republic's Armed Forces to establish the military leadership [5, 64].

The Presidential Institution in Uzbekistan

The Constitution of Uzbekistan came into force on December 8, 1992. It has remained in effect through amendments and additions adopted via nationwide referendums held in 1993, 2003, 2007, 2011, 2014, 2017, and 2023. Provisions concerning the President of Uzbekistan are set out in Chapter Nineteen of Section Five of the Constitution, titled "Organization of State Power" [3].

The President of the Republic of Uzbekistan is the head of state. The President of Uzbekistan must be at least thirty-five years old, have lived in Uzbekistan for at least ten years prior to the elections, and be fluent in the state language. No individual may serve as the President of Uzbekistan for more than two consecutive terms. The President of Uzbekistan is elected for a seven-year term through secret voting, in accordance with the principles of direct, universal, and equal suffrage. While in office, the President of Uzbekistan may not be a member of a representative body, hold another paid position, or engage in entrepreneurial activities. The President's personal immunity is protected by law [3, 105–107]. This provision serves to protect the President's powers from extraordinary political interventions and ensure the political stability of the country.

If the President of the Republic of Uzbekistan is unable to perform their duties, their powers are temporarily transferred for a period of three months to the Chairman of the Senate of the Republic of Uzbekistan, in full accordance with the law on Presidential elections. After the expiration of the President's term, even if they resign, they continue to hold a lifetime membership in the Senate of the Supreme Assembly of the Republic of Uzbekistan [3, 112–113]. The former President's lifetime membership in the Senate aims to continually benefit from their political experience and maintain stability in the political system.

The President of the Republic of Uzbekistan presents decrees regarding the establishment and dissolution of ministries and executive bodies to the approval of the Senate of the Supreme Assembly of Uzbekistan. The President of Uzbekistan appoints

and dismisses the members of the Cabinet of Ministers, the Prime Minister, the Prosecutor General, and the judges of the regions and the city of Tashkent, subject to the approval of the legislative chamber of the Supreme Assembly of the Republic of Uzbekistan. As the Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces, the President also appoints and dismisses the high command of the Armed Forces and confers the highest military ranks [3, 109].

The Presidential Institution in Turkmenistan

The Constitution of Turkmenistan came into force on May 18, 1992. It has remained in effect through amendments and additions adopted via nationwide referendums held in 1995, 1999, 2003, 2006, 2008, 2016, 2017, 2020, and 2023. Section Three of the Constitution, titled "The System of State Bodies in Turkmenistan," includes provisions related to the presidency within its second chapter [4].

The President of Turkmenistan is the highest-ranking official of the country and the head of state and executive power. A citizen of Turkmenistan, who was born in Turkmenistan, is at least forty years old, has lived and worked continuously in Turkmenistan for the previous fifteen years, and speaks the state language, may be elected President of Turkmenistan. The President of Turkmenistan is directly elected by the people of Turkmenistan for a seven-year term [4, 68–70]. The President of Turkmenistan is not allowed to be a member of the Turkmenistan Parliament [4, 73]. A person who is currently serving as President of Turkmenistan cannot run for re-election. If the President of Turkmenistan is unable to perform their duties, the powers of the President are temporarily exercised by the Chairman of the Halk Maslahaty (People's Council) until a new President is elected. The President of Turkmenistan's immunity is legally protected [4, 76]. The President and their family are provided with security and support at the state's expense [4, 74]. The President's immunity and state-provided support are important legal mechanisms for ensuring political stability.

The President of Turkmenistan, with the consent of the Halk Maslahaty (People's Council), appoints and dismisses the Chairman of the Supreme Court of Turkmenistan, the Minister of Internal Affairs, the Prosecutor General, and the Minister of Justice of Turkmenistan. As the Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Turkmeni-

stan, the President issues decrees regarding general or partial mobilization and the deployment of the Armed Forces [4, 71].

Conclusion

In conclusion, the presidential systems of the Turkic republics, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, demonstrate a mix of common features and unique characteristics, as reflected in their respective constitutions. While these countries share cultural and historical ties, their constitutional frameworks reveal distinct approaches to presidential authority, governance structures, and political practices.

The characteristics of the presidency in Turkic republics are outlined in their constitutions. Except for Azerbaijan, the constitutions of other countries specify the minimum age required for presidential candidates. In Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, an individual cannot be elected president for more than one consecutive term, while no such provision is found in the constitutions of Azerbaijan and Turkmenistan. The President of Kyrgyzstan is elected for a six-year term, while presidents in other countries are elected for a seven-year term. Contrary to the requirement in Kazakhstan and Kyrgyzstan that their presidents suspend membership in political parties during their term of office, there is no such provision in the constitutions of Azerbaijan, Uzbekistan, and Turkmenistan.

In Azerbaijan, unlike other republics, the office of the Vice President exists. Until a new president is elected, the First Vice President assumes the presidential duties. If the First Vice President is unable to perform these duties, the responsibility falls to the Prime Minister, and if this is not possible, to the Speaker of the National Assembly. In Kazakhstan, the president's powers are transferred to the Chairman of the Senate of Parliament. If the Senate Chairman is unable to assume the presidential powers, they are passed to the Speaker of the lower house of Parliament, and if this is not possible, to the Prime Minister. In Kyrgyzstan, until a new president is elected, the powers of the president are exercised by the Jogorku Kenesh (National Assembly). If the Jogorku Kenesh is unable to perform this duty, the powers are assumed by the Prime Minister. In Uzbekistan, the president's powers are delegated to the Chairman of the Senate of the Supreme As-

sembly. In Turkmenistan, until a new president is elected, the powers are transferred to the Chairman of the Halk Maslahaty (People's Council). A Cabinet of Ministers is created to ensure the execution of executive powers. While all countries except Turkmenistan have a position of Prime Minister, in Turkmenistan, the President of Turkmenistan also serves as the Chairman of the Cabinet of Ministers.

Ultimately, this study underscores the importance of constitutional design in shaping political systems and governance practices. As these countries continue to evolve, the constitutional frameworks will play a critical role in maintaining political stability, fostering regional cooperation, and ensuring the effective functioning of their presidential systems.

BIBLIOGRAPHY:

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). - Bakı: Qanun, - 2016.*
2. *Конституция Республики Казахстан // 30 avqust 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (5 iyun 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). - Almatı: Qanun, - 2022.*
3. *Конституция Республики Узбекистан // 8 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmişdir (30 aprel 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). - Daşkənd: Qanun, - 2023.*
4. *Конституция Туркменистана // 18 may 1992-ci ildə qəbul edilmişdir (21 yanvar 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). - Aşqabad: Qanun, - 2023.*
5. *Кыргыз Республикасынын Конституциясы // 5 may 1993-cü ildə qəbul edilmişdir (5 may 2021-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). - Bişkek: Qanun, - 2021.*

SUMMARY

The presidential systems in the Turkic republics, including Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, exhibit common features and distinct regulations based on their respective constitutions. This paper provides a comparative analysis of the presidential roles, powers, and election mechanisms in these countries, emphasizing the similarities and differences in the regulation of presidential terms, responsibilities, and the vice-presidential office. The analysis reveals key

constitutional nuances that reflect the political structure of each country.

Keywords: *Presidential system, Turkic republics, constitutional law, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan.*

Saliha Gizem Önder

Doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Türk Respublikalarında Prezidentlik institutunun konstitusional müqayisəsi

XÜLASƏ

Türk respublikalarında, o cümlədən Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanı prezidentlik sistemləri, hər birinin müvafiq konstitusiyalarına əsaslanaraq ümumi xüsusiyyətlər və fərqli tənzimləmələr nümayiş etdirir. Bu məqalə, bu ölkələrdə prezidentlik rollarını, səlahiyyətlərini və seçki mexanizmlərini müqayisəli təhlil edir, prezidentlik müddətlərinin, məsuliyyətlərinin və vitse-prezidentlik vəzifələrinin tənzimlənməsindəki oxşarlıqları və fərqləri vurğulayır. Təhlil hər bir ölkənin siyasi strukturunu əks etdirən əsas konstitusiyalı nüanslarını üzə çıxarır.

Açar sözlər: *Prezidentlik sistemi, Türk respublikaları, konstitusiyalı hüquq, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan.*

Салиха Гизем Ондер

Докторант, Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Конституционное сравнение института президентства в тюркских республиках

РЕЗЮМЕ

Президиальные системы в тюркских республиках, включая Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан, демонстрируют общие особенности и различные регулирования, основанные на их соответствующих конституциях. В данной статье проводится сравнительный анализ президентских ролей, полномочий и избирательных механизмов в этих

странах, подчеркивая сходства и различия в регулировании президентских сроков, обязанностей и институтов вице-президента. Анализ выявляет ключевые конституционные нюансы, отражающие политическую структуру каждой страны.

Ключевые слова: *Президентская система, Туркменские республики, конституционное право, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан.*

“КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ”

САНАМ ГАРИБОВА

*Бакинский Государственный Университет,
педагог*

E-mail: nazligaribova@gmail.com

Введение

В современном мире культура не расценивается как бремя, а рассматривается как актив развития. Инвестирование в культуру видится важнейшим вкладом в формирование человеческого потенциала, приносящим социальные и экономические выгоды, в наиболее полную самореализацию человека. «Культурное развитие» считается развитием современного мира во всем культурном многообразии, что зафиксировано в документе ООН на основе Всемирной конференции по политике в области культуры (Мехико, 1982 г.).

Впервые термин «культурная дипломатия» появился в тридцатых годах прошлого века и был введен в оборот американским исследователем Фредериком Баргхорном. Согласно его определению, данный вид дипломатии означает «манипуляцию культурными материалами и кадрами в пропагандистских целях», то есть под этим подразумевается идеологизированный подтекст, вкладывается скрытый смысл, обусловленный конъюнктурой и конкретной политикой государств того времени.

Спустя почти тридцать лет, в 1967 году, на «круглом столе» ЮНЕСКО в Монако в докладе «Политика в сфере культуры – предварительные соображения» впервые прозвучал термин «культурная политика», которому было дано следующее определение: «Политика в сфере культуры – это комплекс принципов, административных и финансовых видов деятельности и процедур, обеспечивающих основу деятельности государства в области культуры [1].

Культурная дипломатия являясь формой «мягкой силы», способствует упрочению позитивного имиджа страны, укрепляет международное доверие, развивает межгосударственное сотрудничество на основе передачи мировому сообществу национального культурного кода.

Актуальность рассматриваемой темы обуславливается тем, что государство благодаря ведению такой политики устанавливает параметры осуществления культурной деятельности, определя-

ет векторы развития культуры, а также указывает на перспективные направления ее поддержки.

Целью статьи является выявление основных особенностей культурной дипломатии АР.

Задачи исследования: 1) раскрыть роль публичной дипломатии; 2) показать культурную дипломатию как инструмент «мягкой силы» и атрибут публичной дипломатии.

Основное содержание

Культурная политика формирует влияние разных социальных субъектов на происходящие изменения в жизни общества в целом. Основные принципы культурной дипломатии: межкультурный диалог; справедливость, равенство; уважение и признание культурного разнообразия и наследия; защита международных прав человека; глобальный мир и стабильность.

Концепция «мягкой силы», предложенная Джозефом Наем 1990 г., стала ключевым понятием в исследованиях публичной и культурной дипломатии. Най определяет «мягкую силу» как способность получить желаемое благодаря привлекательности, а никак не принуждению. «Мягкая сила» означает такой уровень дипломатии, при котором культурные ценности, политические идеалы и действия данного субъекта международных отношений вызывают уважение и симпатию со стороны представителей других наций. «Мягкая сила» – важное направление внешней политики и международных экономических отношений, а публичная дипломатия, в свою очередь – механизм использования «мягкой силы».

Британский исследователь Марк Леонард выделил важнейшие цели публичной дипломатии в XXI в. Все они непосредственно связаны с развитием культурной политики: 1) формирование позитивных представлений о стране и ее ценностях, обеспечение понимания идей и взглядов; 2) привлечение иностранных инвестиций и политических союзников; 3) повышение осведомленности о стране; 4) привлечение людей в страну для туризма и учебы, продвижение за рубежом ее товаров [2].

Нужно выделить некоторые основные направления, в которых нужно работать, чтобы претендовать на эффективный результат:

1. связь - важно найти точки соприкосновения, нужно хорошо знать о происходящем в обеих странах-участницах и подмечать возможности для взаимодействия.

2. постоянство - многие расценивают культурную дипломатию как особенно полезную в случаях, когда не получается наладить официальный контакт.

Дипломатическая стратегия и внешнеэкономическая политика Азербайджана в XXI веке претерпели важные изменения. Все большее внимание уделяется «мягкой силе» экономического воздействия, а также культурной дипломатии. Это, в свою очередь, способствует пониманию Азербайджанской политики и ценностей в мире, создает благоприятную среду для общественного мнения и улучшает международный имидж АР.

Развитие индустрии культуры и смежных с ней отраслей является важным способом укрепления «мягкой силы» культурной дипломатии АР. Наиболее характерные формы Азербайджанской культуры, завоевавшей сердца своих почитателей за рубежом: гастрономия и национальная кухня, спорт и традиционная медицина как исторически важные составляющие культуры Азербайджана. Также Азербайджан развивает сотрудничество с зарубежными странами в сфере образования. Кроме того, ведутся работы по продвижению потенциала страны по проведению крупных деловых мероприятий.

В данном контексте, говоря о масштабных международных мероприятиях, организованных в Баку и иных городах Азербайджана, необходимо отметить и буквально каскад культурно-массовых мероприятий проводимых во многих странах мира. География мероприятий, целью которых является пропаганда страны и азербайджанской культуры, охватывает практически все континенты. Это отчасти как раз и следует воспринимать в качестве свидетельства реализации активной "культурной дипломатии". Замечу, что такого рода мероприятия организовываются при тесном содействии дипломатических представительств нашей страны.

Сегодня вы все чаще становитесь свидетеля-

ми тесного сотрудничества нашего министерства с диппредставительствами Азербайджана в разных странах мира. Это сотрудничество выражается в совместных проектах и мероприятиях, целью которых являются доведение до внимания мирового сообщества объективной информации об Азербайджане, а также пропаганда национальной культуры и туристических потенциалов страны.

Спортивная дипломатия также становится влиятельной «мягкой силой» в современном глобальном сообществе, а хороший имидж национального спорта может не только усилить «мягкую силу» национальной культуры, но и упрочить воздействие страны на ее внешнее окружение через аудиторию болельщиков. Решение о проведении игр принятое в декабре 2012 года на 41-ой Генеральной ассамблее Европейских олимпийских комитетов, также оценивается как важный шаг в этом направлении. Тогда 84 процента стран поддержали эту инициативу. Турнир организовывается каждые 4 года. Первые Европейские игры прошли в Баку с 12 по 28 июня 2015 года. Азербайджан проявил себя как открытая страна, стремящаяся к укреплению взаимопонимания с окружающим миром.

Решения, принятые по итогам 29-й сессии Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP29), имеют исключительное значение для будущего человечества и еще раз продемонстрировали лидерские способности и международный авторитет Азербайджана. Азербайджан мобилизовал все силы для проведения и достойного завершения мероприятия, начавшегося 11 ноября 2024 года, на котором проходили дискуссии по глобальным климатическим изменениям, принятием решений, ожидаемых странами мира, особенно развивающимися государствами. С технической и организационной точки зрения COP29 был проведен на должном уровне и в определенной мере послужил достижению имиджевых целей. [3]

Президент страны Ильхам Алиев уделяет огромное внимание данному направлению государственной политики. За последние десять лет Президентом страны было подписано сотни различных постановлений, распоряжений и указов, которые имеют непосредственное или косвенное отношение к сфере культуры. Это объясняется

тем, что культура является стратегическими направлениями государственной политики.

В заключении нужно отметить, что проведенное исследование позволяет утверждать, что культурная дипломатия в условиях глобализирующегося мира берет на себя ряд важных социокультурных функций.

Идея возможности достижения государством внешнеполитических целей через взаимодействие с иностранной общественностью особенно привлекает ученых и экспертов по нескольким причинам. Во-первых, с каждым годом государства все меньше могут рассчитывать на использование исключительно военных средств или экономических ресурсов для обеспечения своих внешнеполитических интересов из-за растущей глобальной взаимозависимости, размывания национальных границ, культивации гуманистических и демократических ценностей в мировом масштабе. Во-вторых, достижения технологического прогресса упростили доступ общественности к источникам информации, а также процесс обмена ею, что повысило значимость того, какие именно идеи, точки зрения и дискурсы доминируют в международном информационном поле.

Целью культурной дипломатии является укрепление позиции государства, а также решение задач, касающихся внешней политики и экономики страны. Так и на примере Азербайджана, можно сделать следующие выводы:

1. «Мягкая сила» культурной дипломатии – важный элемент внешнеэкономической стратегии АР, нацеленной на обретение устойчивых позиций в сфере международных экономических отношений.

2. Спорт, национальная кухня и традиционная медицина, являясь инструментами «мягкой силы» воздействия Азербайджана на зарубежную аудиторию, и по сей день обретают дополнительные возможности глобального распространения методами культурной дипломатии, что повышает экспортный потенциал данных сфер деятельности. Культурная дипломатия и ее инструментарий «мягкой силы» оказываются крайне эффективными формами политического и экономического взаимодействия с не всегда дружественной внешней средой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://lnews.az/news/20190702104452373-Kulturnaya-diplomatiya-Azerbaidzhana-Nasluzhbe-natsionalnykh-interesov>
2. Goff P.M. *Cultural Diplomacy* // *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Oxf., 2013.
3. COP29 – в центре внимания мировых СМИ. https://azertag.az/ru/xeber/itogi_cop29___v_centre_vnimanija_mirovyh_smi-3302120
4. <https://www.trend.az/business/tourism/3643363.html>
5. Семенов И. С. *Образы и имиджи в дискурсе национальной идентичности. – Полис. Политические исследования. 2008. № 5. С. 7.*
6. *Политика гуманитарной дипломатии. Принята Советом управляющих в Париже в мае 2009 г.* <https://www.ifrc.org/en/what-we-do/humanitarian-diplomacy/humanitarian-diplomacypolicy/>.
7. Кучмий А.П. *Влияние культурологических факторов на структурные части мировой политики / Вестник «Международные отношения». 22. С. 151 – 153.*
8. Левин Д.Б. *Международное право, внешняя политика и дипломатия. М.: Международные отношения, 1981.*
9. Владимир Аватков, Татьяна Каширина - *Тенденции развития современных международных отношений.*

РЕЗЮМЕ

В эпоху глобализации и информационного общества культурная дипломатия является важным инструментом взаимодействия в международных отношениях. Являясь формой «мягкой силы», она способствует упрочению позитивного имиджа страны; укрепляет международное доверие, развивает межгосударственное сотрудничество на основе передачи мировому сообществу национального культурного кода.

В статье анализируется культурная дипломатия как самостоятельный вид дипломатии, несмотря на тесную взаимосвязь с такими областями, как внешняя культурная политика, публичная дипломатия, национальный брендинг, пропаганда, «мягкая сила», и внешнеполитический имидж. Автор акцентирует внимание на «мягкой силе» современной внешнеэкономической стратегии Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Азербайджан, культурная дипломатия, культурная индустрия, «мягкая сила», публичная дипломатия, сотрудничество.

“Cultural diplomacy as an instrument of foreign policy of the Republic of Azerbaijan”.

SUMMARY

In the era of globalization and information society, cultural diplomacy is an important tool for interaction in international relations. Being a form of "soft power", it helps to strengthen the positive image of the country; strengthens international trust, develops interstate cooperation based on the transfer of the national cultural code to the world community.

The article analyzes cultural diplomacy as an independent type of diplomacy, despite its close relationship with such areas as foreign cultural policy, public diplomacy, national branding, propaganda, "soft power", and foreign policy image. The author focuses on the "soft power" of the modern foreign economic strategy of the Republic of Azerbaijan.

Key words: *Azerbaijan, cultural diplomacy, cultural industry, "soft power", public diplomacy, cooperation.*

Sənəm Qəribova,
Bakı Dövlət Universiteti, müəllim
nazligaribova@gmail.com

**“Mədəni diplomatiya Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin aləti kimi”
XÜLASƏ**

Qloballaşma və informasiya cəmiyyəti dövründə mədəni diplomatiya beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı fəaliyyət üçün mühüm vasitədir. “Yumşaq güc” forması kimi ölkənin müsbət imicini gücləndirməyə kömək edir; milli mədəni kodun dünya birliyinə ötürülməsi əsasında beynəlxalq etimadı möhkəmləndirir və dövlətlərarası əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

Məqalədə xarici mədəniyyət siyasəti, ictimai diplomatiya, milli brendinq, təbliğat, yumşaq güc və xarici siyasət imici kimi sahələrlə sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq, mədəni diplomatiya müstəqil diplomatiya növü kimi təhlil edilir. Müəllif Azərbaycan Respublikasının müasir xarici iqtisadi strategiyasının “yumşaq gücü”nə diqqət yetirir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, mədəni diplomatiya, mədəni sənaye, yumşaq güc, ictimai diplomatiya, əməkdaşlıq.*

SOCIAL MEDIA'S ROLE IN INTERNATIONAL CRISES: A STRATEGIC TOOL FOR INFLUENCE, PERCEPTION MANAGEMENT, AND CRISIS DIPLOMACY (2015-2025)

EHAB ISMAEL

*Baku State University, Faculty of Journalism,
 Department of International Journalism
 and Information Policy*

E-mail: ehab.ismael.mohamed@bsu.edu.az

Introduction

The creation, sharing, and consumption of information have all undergone significant change as a result of the quick development of digital communication technology. Social media has become a potent instrument among these technologies, not just for individual users but also for governments and political players looking to sway public opinion, create narratives, and communicate diplomatically. Social media has emerged as a crucial tool of statecraft in the context of global crises, enabling superpowers to participate in information warfare, advance their national interests, and project influence globally.

By avoiding the gatekeepers of conventional media, social media platforms like Facebook, Instagram, YouTube, and Twitter have given states direct access to global audiences. This change has made it possible for governments to communicate directly with overseas audiences, quickly spread information, and refute competing narratives. Social media has developed into a strategic tool for superpowers like the US, Russia, and China, enabling them to carry out misinformation operations, propagandize, and participate in public diplomacy.

This essay examines how these superpowers strategically used social media throughout significant global crises from 2015 to 2025. The paper shows how social media has been used as a weapon for narrative control, perception management, and crisis diplomacy by looking at case studies including the US-China trade disputes, the Russia-Ukraine war, and Middle Eastern geopolitical tensions. The study emphasizes how nations employ a variety of strategies to sway public opinion, including as algorithmic manipulation, troll armies, and state-sponsored media accounts.

This study also looks at the moral dilemmas raised by the usage of social media during global emergencies, such as disinformation, state-sponsored propaganda, and online manipulation. For journalists, legislators, and international organizations looking to uphold ethics, openness, and credi-

bility in the digital era, these issues have important ramifications.

This article seeks to further knowledge of digital diplomacy and information warfare by offering a thorough examination of social media's function in global crises. For academics, media professionals, and legislators negotiating the intricate relationship between social media, foreign relations, and crisis communication, it provides insightful information.

1. Social Media Strategies of Great Powers

Great powers now use social media as a crucial tool to shape global narratives, with China, the US, and Russia all using different approaches. Russia has conducted misinformation operations, promoted state-sponsored narratives, and confused audiences throughout the world by using social media sites including Facebook, Twitter, and Telegram (Hutchings, 2020). For example, Russian social media accounts discredited Western media outlets and promoted pro-Kremlin narratives during the Russia-Ukraine crisis.

The United States has predominantly used social media for public diplomacy and soft power, employing platforms such as Twitter to engage directly with international audiences. US diplomatic missions across the world maintain active social media accounts to promote American principles, challenge disinformation, and communicate with foreign followers. Notably, the United States has utilized social media to spread democratic messages and condemn authoritarian countries.

China has established a comprehensive state-controlled social media strategy, using platforms like Weibo, WeChat, and state-affiliated Twitter accounts to influence worldwide opinions. The Chinese government has propagated narratives stressing China's peaceful growth, denounced Western involvement, and refuted allegations of human rights violations in Xinjiang and Hong Kong.

2. Case Studies: International Crises and Social Media Influence

Between 2015 and 2025, social media has a significant impact on constructing narratives, affecting perceptions, and managing diplomatic engagements amid major international crises. The case studies below show how major powers have strategically used social media to serve their geopolitical objectives and manage crisis narratives.

Russia-Ukraine Conflict: Social media has become an important battleground for narrative control. Russian state-affiliated accounts utilized Twitter, Facebook, and Telegram to spread pro-Kremlin propaganda, undermine Western media, and defend Russia's activities in Ukraine. Simultaneously, Ukrainian official accounts and Western allies utilized social media to refute Russian falsehoods, highlight Ukraine's sovereignty, and garner worldwide support (7).

US-China Trade War: Both the US and China employed social media channels to conduct public diplomacy and economic warfare. US officials used Twitter to criticize China's economic practices, accusing it of unfair trade policies, while Chinese state media and diplomats used the platform to portray China as a victim of harsh US policies. Hashtags such as #ChinaUSTrade and #TariffWar were used to push narratives from both sides (2).

Syrian conflict and Middle Eastern crises: State and non-state players, including regional powers such as Iran, Saudi Arabia, and Turkey, used social media extensively. Social media platforms were used to broadcast propaganda, recruit warriors, and communicate ideological messages. For example, ISIS exploited social media to recruit, but Syrian government accounts portrayed Assad's administration as a protector against terrorism (9).

During the 2019 Hong Kong demonstrations, social media was a major battleground. Chinese official media utilized platforms like as Weibo and Twitter to portray the protests as violent and influenced by foreign forces, whilst protestors used Twitter, Instagram, and Telegram to exchange real-time updates, coordinate protests, and get worldwide attention.

Nagorno-Karabakh Conflict (2020): Both Azerbaijan and Armenia utilized social media to promote national narratives, mobilize support, and broadcast video footage of military victories. Azerbaijan used social media to convey its narrative of territorial in-

tegrity, whilst Armenian accounts emphasized historical rights and human rights concerns (3).

3. Strategic Use of Social Media in Crisis Diplomacy

Social media has become an important instrument in crisis diplomacy, allowing nations to control perceptions, manage narratives, and communicate directly with foreign audiences during international crises. Unlike traditional diplomatic channels, social media allows nations to connect in real time and avoid traditional media gatekeepers, therefore directly influencing global audiences (5).

• Narrative Control

One of the most important applications of social media in crisis diplomacy is narrative control. States use social media to promote their accounts of events, highlight positive viewpoints, and undermine alternative narratives. For example, during the Russia-Ukraine war, Russian state-affiliated accounts propagated narratives that justified Russian actions, whilst Ukrainian and Western accounts stressed Ukraine's sovereignty and Russia's violations of international law (6).

• Public Diplomacy

Social media is a crucial instrument for public diplomacy, allowing nations to engage directly with international audiences without the need of middlemen. States can use official social media accounts of diplomatic missions, world leaders, and government agencies to communicate policies, clarify stances, and refute disinformation. For example, the United States utilizes Twitter to promote democratic ideas, condemn authoritarian countries, and interact with its international following. (1)

• Perception Management

Perception management entails utilizing social media to influence worldwide opinion and portray a positive image. China has been particularly adept in this regard, portraying itself as a peaceful emerging power using platforms such as Weibo, WeChat, and state-affiliated Twitter accounts, while condemning Western intervention in its domestic affairs. China has also utilized social media to refute narratives surrounding sensitive topics such as Xinjiang and Hong Kong (10).

• Crisis Communication and Rapid Response

During international crises, social media allows nations to interact quickly and directly with local and worldwide audiences. During the COVID-19 epidemic, governments used social media to provide health information, regulate public expectations, and combat disinformation. In crisis scenarios, such as the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, both sides utilized social media to communicate combat updates, raise home support, and shape world perception (4).

• Information Warfare and Disinformation

Social media is also used for information warfare. governments utilize it to disseminate misinformation, alter public views, and carry out psychological operations against other governments. Russia has been extremely active in this area, utilizing troll farms and bot networks to disseminate misinformation in Western nations, particularly during the 2016 US Presidential election and the Russia-Ukraine war (6; 7).

• Direct Diplomacy and Conflict De-Escalation

In certain circumstances, social media has been utilized as a tool for direct diplomacy, in which world leaders communicate directly with one another or with international audiences. Twitter diplomacy has emerged as a recognized method of diplomatic communication, with former US President Donald Trump utilizing the platform to directly engage with other leaders, notably North Korea's Kim Jong-un.

4. Conclusion of Strategic Use

The strategic use of social media in crisis diplomacy has altered international relations, giving nations a direct and effective instrument for influencing, managing perceptions, and controlling narrative. While it has several advantages, like speed, reach, and cost-effectiveness, it also has drawbacks, such as disinformation, propaganda, and ethical problems. Understanding how nations utilize social media during international crises is critical for policymakers, journalists, and scholars trying to negotiate the complicated convergence of digital communication and global diplomacy (11).

REFERENCES

1. Adesina, O. S. (2017a). *Foreign policy in an era of digital diplomacy*. *Cogent Social Sciences*, 3(1). <https://doi.org/10.1080/23311886.2017.1297175>
2. Alexandre Huang, Z. (2021b). *Exploring China's Digitalization of Public Diplomacy on Weibo and Twitter: A Case Study of the U.S.-China Trade War*. In *International Journal of Communication* (Vol. 15). <http://ijoc.org>.
3. Avetisyan, R. (n.d.-c). *WEAPONIZATION OF SOCIAL MEDIA: A CASE OF THE CONFLICT BETWEEN AZERBAIJAN AND NAGORNO-KARABAKH*. <https://perma.cc/4294-U9WT>
4. *Crisis Communication and Crisis Management during COVID-19 I*. (n.d.-d). https://www.google.com/search?ei=qxHnX5SVNyubkgXV_qy-IDg&q=covid+tote+in+deutschland+2020&og=ov
5. *Digital Diplomacy The Role Of Social Media*. (n.d.-e).
6. Geissler, D., Bär, D., Pröllochs, N., & Feuerriegel, S. (2023f). *Russian propaganda on social media during the 2022 invasion of Ukraine*. *EPJ Data Science*, 12(1). <https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-023-00414-5>
7. Iskoujina, Z., Gnatchenko, Y., & Bernal, P. (n.d.-g). *Social media as an information warfare tool in the Russia-Ukraine war*.
8. Jakubowski, G. (2017h). *What's Not to Like? Social Media as Information Operations Force Multiplier*.
9. Katz, Y. (2025i). *A Decade of Change in Middle Eastern Geopolitics*. *Athens Journal of Politics & International Affairs*, 1(2), 163–178. <https://doi.org/10.30958/ajpia.1-2-4>
10. *The emperor's new clothes*. (n.d.-j). <https://freedomhouse.org/report/china-media-bulletin/subscribe>
11. *Twiplomacy_Simunjak*. (n.d.-k).

SUMMARY

Social media has emerged as a transformational force in international crises, altering how governments communicate, build narratives, and wield power on a global scale. This article looks at how major nations including the United States, Russia, and China used social media platforms strategical-

ly between 2015 and 2025 to achieve their geopolitical goals. Using a qualitative methodology, the research examines key case studies such as the Russia-Ukraine war (7), US-China trade disputes (2), and Middle Eastern geopolitical concerns (9). These instances demonstrate how social media has been used for a variety of objectives, including propaganda distribution, misinformation operations, public diplomacy, and narrative control.

The results show that social media is a strategic tool of influence as well as a route for communication, allowing governments to project soft power, participate in information warfare, and shape public opinion. The study also looks at the moral dilemmas raised by state-sponsored propaganda, digital distortion, and disinformation on social media. For politicians, media professionals, and academics seeking to negotiate the intricate nexus of digital communication and foreign diplomacy, this research delivers insightful information by offering a thorough examination of social media's involvement in international crises (8).

Keywords: *Social Media, international journalism, Media, International Crises, Public Diplomacy, Strategic Communication, Disinformation, Propaganda, Crisis Diplomacy, Media Strategies.*

XÜLASƏ

Sosial media beynəlxalq böhranlarda çevriliş yaranan bir gücə çevrilib, hökumətlərin necə ünsiyyət qurduğunu, hekayələr yaratdığını və qlobal səviyyədə güc tətbiq etdiyini dəyişib. Bu məqalə 2015-2025-ci illər arasında ABŞ, Rusiya və Çin kimi böyük dövlətlərin sosial media platformalarından strateji şəkildə geosiyasi məqsədlərə nail olmaq üçün necə istifadə etdiyini araşdırır. Keyfiyyətli metodologiya tətbiq edərək, tədqiqat Rusiya-Ukrayna müharibəsi (7), ABŞ-Çin ticarət mübahisələri (2) və Orta Şərq geosiyasi məsələləri (9) kimi əsas vəziyyət araşdırmalarını təhlil edir. Bu nümunələr sosial medianın təbliğatın yayılması, dezinformasiya əməliyyatları, ictimai diplomatiya və hekayə idarəsi kimi müxtəlif məqsədlər üçün necə istifadə edildiyini göstərir.

Nəticələr göstərir ki, sosial media təsir vasitəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda ünsiyyət kanalıdır, hökumətlərə yumşaq güc tətbiq etmək, məlumat müharibələrində iştirak etmək və ictimai rəyi formalaşdırmaq imkanı verir. Tədqiqat həmçinin dövlət

dəstəyi ilə yayılan təbliğat, rəqəmsal təhrif və sosial mediada dezinformasiya kimi mənəvi dilemmələri də araşdırır. Siyasətçilər, media mütəxəssisləri və akademiklər üçün rəqəmsal kommunikasiyanın və xarici diplomatiyanın mürəkkəb əlaqəsini başa düşmək istəyənlərə bu tədqiqat sosial medianın beynəlxalq böhranlardakı rolunu əhatəli şəkildə izah edərək dəyərli məlumatlar təqdim edir (8).

Açar sözlər: *sosial media, beynəlxalq jurnalistika, media, beynəlxalq böhranlar, ictimai diplomatiya, strateji kommunikasiya, dezinformasiya, təbliğat, böhran diplomatiyası, media strategiyaları.*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ АЛГОРИТМЫ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

ЛЯМАН СУЛЕЙМАН-ЗАДЕ

Докторант кафедры «Международные отношения»
Бакинского Государственного Университета

E-mail: lyama13@gmail.com

Введение

За последнее десятилетие цифровые медиа-платформы стали по своей сути политическими системами управления, связывая в едином коммуникационном пространстве политических деятелей, крупный бизнес, технологические и рекламные компании, а также рядовых граждан. Социальные сети превратились в основной канал общественной жизни, привилегированным средством для распространения и потребления новостей, обмена информацией, вынудив традиционные СМИ и новостные агентства перейти в цифровой, многосторонний формат коммуникации с обратной связью.

Однако, наряду с этим платформы социальных медиа, такие как Facebook, Twitter, Reddit и др. стали инструментами социального контроля, микропрофилирования и каталогизации поведенческих моделей общества, политического поведенческого анализа, систематического распространения дезинформации, основой для организованного и скоординированного манипулирования общественным мнением, вмешательства в национальные проблемы суверенных государств. Развиваясь по новому сценарию на цифровых социальных платформах, дезинформация, как стратегия дипломатии, вновь обрела актуальность в сфере международных отношений и стала одной из главных проблем обороны государств. В напряженных политических и социальных эпизодах, таких как протесты, выборы или дипломатическая эскалация, среда социальных сетей вносит свою лепту в распространение дезинформации посредством фейковых новостей и автоматизированных учетных записей, известных как боты.

Помимо вышеуказанного, цифровые коммуникационные платформы в настоящее время стали мостами между товарным человеческим вниманием и медиа- и технологическими корпорациями, автоматически поставляющими контент, индуцирующий масштабное пользовательское взаимодействие. Среда бизнес-модели,

в которой работают крупные технологические компании, зависит от показателей вовлеченности: отметок нравится (like), повторной публикации (retweet), комментариев, в связи с чем, для максимизации прибыли им необходимо максимизировать вовлеченность, размещая контент, вызывающий как можно больший отклик пользователей сети [12]. Это автоматически запускает алгоритмические процессы, генерирующие экстремальную или эмоциональную реакцию на столь же экстремальный или эмоциональный контент. С точки зрения алгоритма, не имеет значения, реагируют ли пользователи на кровавые военные видео или фотографии природы, поскольку в конечном итоге имеет значение лишь количественная статистика действий. Результирующая медиа-среда благоприятствует экстремальному контенту, приводящему к токсичной культуре взаимодействия на всех платформах социальных сетей, т.к. именно он привлекает огромный капитал в сеть [11].

Еще в январе 2015 года генерал британской армии Ник Картер объявил, что 77-е подразделение (киберформирование британской армии) «сосредоточится на информационных и психологических операциях с использованием социальных сетей ... для получения контроля над нарративами в информационную эпоху» [5]. Соединенное Королевство не одиноко в выделении кибервойск и в финансировании влияния на политический дискурс в Интернете, правительства Австралии, Бразилии, Китая, Германии, Ирана, Израиля, США, России, Украины, Турции, Саудовской Аравии обращаются к интернет-платформам с целью воздействия на информационные потоки и каналы связи для формирования общественного мнения. Сетевая экосистема постоянно подвергается угрозе со стороны вредоносных автоматизированных аккаунтов, признанных ответственными за вмешательство в онлайн-обсуждения крупных политических выборов в западных странах, включая президентские выборы в США и референдум

по Brexit в Великобритании в 2016 году [8]. Повсеместность этих программ в сети вызывает настоящую озабоченность у академических и гражданских сообществ, заинтересованных в понимании того, как цифровая автоматизация влияет на определенные аспекты политики и культуры общества. Технологические компании, отвечающие за разработку и поддержание структур автоматизации, формируют новый источник власти, частично независимый от государств и международных политических институтов.

По мере стремительного роста подключений к Интернету и членства в социальных платформах, процент населения мира, живущего в условиях новых форм автоматизированных властных отношений, увеличивается экспоненциально, превращая влияние автоматизированной политики в историческое. Для понимания того о каких масштабах идет речь, достаточно обратиться к статистике. Согласно глобальному цифровому обзорному отчету на начало 2025 года, Интернетом пользовались 5,56 млрд человек, т.е. 67,9 % населения планеты. Главной мотивацией для выхода в сеть для 62,8% взрослых интернет-пользователей был «поиск информации». Взгляд на данные о трафике за последние три года показывает значительный сдвиг в балансе человеческих и автоматизированных веб-взаимодействий. Сегодня в сети действуют миллионы, если не миллиарды ботов, и, если в 2022 г. боты составляли 47,4% всего интернет-трафика, ожидается, что на конец 2025 г. показатель достигнет 50%. Кроме того, растет доля ботов с искусственным интеллектом, на первый квартал 2025 г. на ChatGPT пришлось 13% всего бототрафика в мире, хотя год назад он составлял 2% [2].

Предметом исследования данной статьи являются политические алгоритмы как важнейшие инновации политической стратегии и коммуникационных технологий.

Цель статьи анализ роли цифровых алгоритмов, использующихся для осуществления скрытых форм контроля над общественной жизнью и социальным взаимодействием.

Задачей статьи является исследование информационно-спойлеров (ботов и троллей), как средств профилирования и наблюдения за коммуникациями и их влияние на крупномасштабную политическую инженерию.

Теоретическая значимость работы заключается в попытке привлечь внимание академического сообщества Азербайджана к решениям и выборам институтов и гражданских лиц, основанных на алгоритмических архитектурах и их возможных последствиях в будущем.

Для анализа возможностей, стратегий и ресурсов использования Интернета и социальных сетей различными акторами с целью социального контроля и манипулирования общественным мнением, был применен контент-анализ, как устоявшийся метод исследования в области коммуникации и медиа.

Тема политических алгоритмов и инженерии является новым направлением в академических исследованиях. В этой связи большой профессиональный интерес представляют исследования Акина Унвера, доцента кафедры международных отношений в Университете Озьегина (Стамбул, Турция), координирующего, начиная с 2024 г. крупный проект по борьбе с манипуляцией иностранной информацией по всей Европе - HorizonEU, DE-CONSPIRATOR совместно с 15-ю европейскими университетами и исследовательскими лабораториями.

Статьи, посвященные дезинформации, фейковым новостям, распространению теорий заговоров, модерации контента, алгоритмам, автоматической политической коммуникации научного сотрудника философского факультета Венского Университета (Австрия) Кита Рэймонда Харриса, профессора Оксфордского Университета (Великобритания) Филиппа Н.Ховарда, заведующего кафедрой исследований дезинформации в Университете Питтсбурга (Пенсильвания, США) Сэмюэл Вулли исследуют многогранный характер подобных угроз и имеют важное значение для разработки эффективных мер по смягчению вреда, связанного с ними.

Доцент кафедры политических институтов и прикладных политических исследований Санкт-Петербургского государственного университета Д.С.Мартыанова в своей статье «Политический бот, как профессия» подробно останавливается на конструировании сетевой идентичности, и на стратегиях, позволяющих осуществлять такое конструирование. Статья научных сотрудников Санкт-Петербургского государственного университета В.В.Василькова

и Н.И.Легостаева «Социальные боты в политической коммуникации» выделяет шесть основных направлений функционирования ботов в политической коммуникации: ведение «мягких информационных войн»; пропаганда проправительственной точки зрения; астротурфинг (технология создания искусственного общественного мнения); влияние на общественное мнение путем конструирования агентов влияния или ложных лидеров общественного мнения; делегитимация властных структур, поддержка оппозиционных сил и структур гражданского общества; формирование повестки дня и ведение политических дискуссий.

✧ Боты и тролли

Боты - это компьютерные алгоритмы, разработанные для выполнения механических информационных задач в целях экономии времени и энергии человека. «Бот» являясь сокращением от слова «робот», может рассматриваться как бестелесный робот, предназначенный как для резервного копирования информации или обновления персональных компьютеров, так и для социально ориентированных, автоматизированных задач. Сегодня боты используются для различных целей, некоторые из которых эпистемически нейтральны или даже полезны, как открытая база знаний Wikipedia активно использующая ботов как неотъемлемую часть своей рабочей силы. Боты универсальны, дешевы в производстве (одна тысяча базовых ботов-подписчиков X (Twitter) уже доступна всего за 9 долларов), постоянно развиваются, могут быть написаны практически на любом современном языке программирования, размещены на облачных серверах, дешевеющих с каждым днем [10].

Социальные боты — это версия автоматизированного программного обеспечения, используемого на платформах социальных сетей для выполнения задач и имитации действий реальных пользователей. В то время как пользователи социальных сетей получают доступ с веб-сайтов, боты получают доступ напрямую через открытый интерфейс программных приложений (API), публикуя и анализируя информацию в режиме реального времени. Так, в X (Twitter) боты развили способность автономно искать в Интернете изображения профиля, публиковать сообщения в определенное время дня, участвовать в

разговоре и «клонировать» поведение реальных пользователей. Боты социальных сетей, как правило, специализируются на одной из трех задач: увеличение количества подписчиков, распространение информации и дезинформации, взаимодействие с другими пользователями [1]. Боты способны создавать ложный консенсус, так называемый эффект «иллюзии большинства», увеличивая популярность той или иной позиции по обсуждаемому вопросу, создавая видимость консенсуса и мобилизации сочувствующей обществу.

Ботнет (объединение «робот» и «сеть», NET с английского) описывает набор алгоритмов, которые взаимодействуют между несколькими устройствами для выполнения определенной задачи. Термином «ботнет» обычно определяют сеть машин, каждый узел которой является хостом для программы, выполняющей автоматизированные задачи. Ботнеты создаются по многим причинам: спам, DDoS-атаки, кража конфиденциальной информации, мошенничество с кликами, киберсаботаж и кибервойна [6].

Технологию ботов можно условно разделить на четыре категории:

1. чат-боты, отвечающие на запросы пользователей и способные автоматически анализировать, наблюдать и реагировать в социальной среде, убеждая противоположную сторону в своей подлинности;

2. боты, сканирующие данные и информацию из киберпространства для анализа эмоционального фона пользователей и обнаружения точек атаки;

3. боты, автоматически копирующие, редактирующие и публикующие горячую тему на различных цифровых платформах, а также манипулирующих общественным мнением, усиливая негативный элемент определенного реального события;

4. вредоносные ботнеты, представляющие собой крупномасштабную и высокоорганизованную «армию роботов» [7];

В отличие от ботов профили троллей могут принадлежать как реальному интернет-пользователю, так и автоматизированному алгоритмическому скрипту. Тролли, как забавы ранней интернет-культуры характеризовались иронией и отстраненным, фетишизированным весельем.

Однако забавные и, на первый взгляд безобидные вещи имеют свойство скрывать оружие, невидимое людям. С поведенческой точки зрения троллинг варьируется от смутно неприятного до граничащего с противозаконным: тролли насмеются над ничего не подозревающими целями, используя расистский, националистический, сексистский язык; публикуя шокирующие изображения. Интернет-тролли - люди, которые намеренно публикуют подстрекательские, не относящиеся к теме или оскорбительные материалы на онлайн-платформах, чтобы вызвать негативные эмоции у своих жертв. В настоящее время по всему миру распространяются частные и военные **фабрики троллей** [3]. По своей природе они являются малоизвестными компаниями, внутренняя работа, как и базовая технология которых в значительной степени неизвестна, за исключением утечек в прессу. В широком смысле, считается, что есть две основные задачи, выполняемые фабрикой троллей: порождать и распространять информацию. Экосистема социальных сетей Интернета сформировала симбиотическое состояние «человек + социальный робот», используя сочетание автоматизации и человеческого взаимодействия для того, чтобы избежать обнаружения и сделать взаимодействие более подлинным.

✧ Политические боты

Цифровую мощь спойлеров массовых коммуникаций (троллей и ботов) - программ, разработанных для имитации пользователей социальных сетей, за последние несколько лет опробовало значительное количество политических деятелей, военных и транснациональных компаний. Боты могут быстро собирать и анализировать информацию граждан, нарушать политический диалог в Интернете, манипулировать направлением общественного мнения, влиять на общественные отношения, формировать медиа-образы и манипулировать внутренними политическими выборами и международными политическими делами. Политические стратеги по всему миру прибегают к автоматизации политических процессов с помощью алгоритмов, использующих пропаганду и дезориентацию, охватывающих огромные сети людей, но при этом скрывающих мотивы и источники сообщения. **Политические алгоритмы стали мощным**

средством политической коммуникации, процессом постановки информации, технологий и средств массовой информации на службу власти.

Нарушение общественной жизни, вызванное политическими ботами, одними из последних и самых уникальных технологических достижений, находящихся на стыке политики и цифровой стратегии, усиливается инновациями в параллельных вычислениях и инновациями в построении алгоритмов. Политические боты - это автоматизированные учетные записи, которые особенно активны в вопросах государственной политики, выборах и политических кризисах и оснащены функциями или программным обеспечением для автоматизации взаимодействия по данным темам с тщательно продуманными профилями и примитивными, но хорошо проработанными ответами другим пользователям. Проведение различных политических кампаний с большой командой волонтеров означает наличие реальных людей, готовых взаимодействовать с политическими лидерами, политиками, журналистами и заинтересованной общественностью, в случае отсутствия последних, создавать видимость поддержки команды могут аккаунты ботов. Боты используются для нападений на оппонентов, подавления хэштегов, прекращения дебатов, запутывания политических вопросов и продвижения политических платформ. Они создают ложные впечатления о популярности кандидатов, силе режима и международных отношениях. Антропоморфные политические боты спроектированы для имитации человеческого вербального общения и создания негативного или подстрекательского контента в социальных сетях, распространения политически мотивированных слухов, обмена нежелательными новостями и предоставления информации из сомнительных источников на политические темы. Распространяемая ботами дезинформация может изменить общественные процессы путем усиления политической поляризации, смещения представления о национальной идентичности, распространения ложных социальных норм и манипулирования коллективной памятью. **Политические боты социальных сетей - это не просто новейшее средство, через которое проходит дезинформация, скорее средство авто-**

матизации информационной войны, имеющее стратегические последствия.

Поддельные аккаунты в социальных сетях теперь распространяют проправительственные сообщения, увеличивают число подписчиков веб-сайтов и вызывают искусственные тенденции, генерируя огромные объемы контента, каскадом множась в публичных обсуждениях, минуя международные границы. «Политические боты» используются для массового повышения уровня подписчиков политиков на сайтах социальных сетей в попытках создать ложное впечатление популярности. Они запрограммированы на активное и автоматическое заполнение новостных потоков спамом во время политических кризисов, выборов и конфликтов, чтобы прервать усилия активистов и политических диссидентов, занимающихся рекламой в Интернете [4]. Политические боты, как правило, разрабатываются и используются в delicate моменты, когда общественное мнение резко поляризуется. Тактика роботизированного лоббирования была развернута во многих странах, включая Россию, Мексику, Китай, Австралию, Великобританию, США, Иран, Бахрейн, Южную Корею, Турцию, Саудовскую Аравию, Марокко и др.

Растущую обеспокоенность вызывают т.н. фермы троллей, также известные как фабрики ботов или армии клавиатуры – группы скоординированных аккаунтов в социальных сетях, которые распространяют предвзятые сообщения, якобы исходящие от реальных людей или надежных источников новостей. Современные технологии позволяют развертывать большое количество троллей практически бесплатно, поскольку несколько фейковых аккаунтов могут контролироваться одним пользователем или даже автоматизированными алгоритмами. В результате фермы троллей производят значительную долю контента в онлайн-политических дискуссиях [9].

Появление генеративных языковых моделей, таких как ChatGPT упрощает наводнение платформ социальных сетей контентом, сгенерированным фейковыми аккаунтами, заглушая другие сообщения. Политически и идеологически мотивированные тролли, особенно спонсируемые государством, как правило, участвуют в долгосрочных кампаниях влияния, проводи-

мых под вымышленными именами. Как и боты, тролли могут быть развернуты организованным образом для формирования онлайн-нарративов. Тролли вовлечены в распространение дезинформации в Интернете, и часто управляются государственными субъектами. В целом, тролли ответственны за значительную часть постов в социальных сетях, особенно тех, которые связаны с крупными политическими событиями, оказывая существенное влияние на социальную эпистемическую среду. Троллинг привлекает все большее внимание ученых как онлайн-феномен и как новая стратегия политической коммуникации. Поскольку троллинг, ботнеты, хакерство и другие методы коммуникационных процессов в будущем будут только усугубляться, правительствам необходимо найти способы защиты людей от информационных атак. При отсутствии контроля боты и тролли способны усложнить широкий спектр задач внешней политики и национальной безопасности. Даже скромные проблемы в отдельных регионах мира могут быстро стать серьезной проблемой.

✧ Заключение

Алгоритмическая политическая коммуникация на цифровых платформах включает в себя создание, передачу и контролируемое варьирование значимых политических символов. Политические боты являются одними из последних инструментов коммуникации в наборах команд цифровых кампаний. Технология играет все более важную роль в управлении общественными настроениями, манипулировании мнением и обходе действующих юридических процедур. Если боты могут раздуть популярность знаменитостей, то они могут придать авторитет и диктаторам; если они могут распространять правду, то они также могут распространять ложь; если они могут продавать продукты, то они могут продавать идеологию.

Используя передовые технологии искусственного интеллекта для тщательного скрининга социальных аккаунтов, можно эффективно выявлять и блокировать потенциально вредоносную деятельность ботов. Необходима выработка правил и положений для предотвращения проникновения капитала из других стран и потенциально опасной работы социальных роботов. Однако только уровня обороны недостаточно, необхо-

димо действовать на опережение, развертывая социальных ботов в цифровых коммуникационных сферах зарубежных стран, для более активного влияния на формирование международных процессов.

Влияние цифровых информационных алгоритмов на то, как создается и потребляется политическая культура недостаточно изучено. Существование и деятельность социальных роботов – важная проблема, требующая пристального внимания и имеющая множество потенциальных направлений для продолжения исследований. Проникновение технологии социальных роботов представляет серьезную угрозу, которую нельзя игнорировать в глобальной политической и общественной сферах, в связи с ее масштабным влиянием на формирование общественного мнения и потенциалом угроз интересам национальной безопасности государств. Стратегическое воздействие ботов уже очевидно и будет становиться все более выраженным по мере дальнейшего развития технологий искусственного интеллекта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Василькова, Валерия Валентиновна, Наталья Игоревна Легостаева. "Социальные боты в политической коммуникации." *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология* 19.1 (2019): 121-133.
2. Глобальный цифровой обзорный отчет за 2025 год <https://datareportal.com/reports/digital-2025-global-overview-report>.
3. Дентер, Филипп и Борис Гинзбург. «Фермы троллей». *Препринт arXiv arXiv:2411.03241* (2024). <https://arxiv.org/abs/2411.03241>
4. Мартянов, Денис Сергеевич. "Политический бот как профессия." *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК* 12.1 (2016): 74-89.
5. *Army sets up new brigade 'for information age'*, Published 31 January 2015 <https://www.bbc.com/news/uk-31070114>
6. Harris, Keith Raymond. "Higher-order misinformation." *Synthese* 204.4 (2024): 127.
7. Harris, Keith Raymond. "Synthetic media detection, the wheel, and the burden of proof." *Philosophy & Technology* 37.4 (2024): 1-20.
8. Howard, Philip N., Samuel Woolley, and Ryan Calo. "Algorithms, bots, and political communication in the US 2016 election: The challenge of automated political communication for election law and administration." *Journal of information technology & politics* 15.2 (2018): 81-93.
9. Farkas, Johan, and Yiping Xia. "Troll: The Problem with Digital Tricksters and Monsters." *Digital Media Metaphors*. Routledge, 2024. 140-152. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781032674612-15/troll-johan-farkas-yiping-xia>
10. Feng, Zeyang, Zefeng Wang, and Lianxin Hu. "Social Robots and Internet Opinion Rights." *Journal of New Media and Economics* (ISSN: 3005-5725) 1.4 (2024): 21.
11. Ünver, Akin. "Emerging technologies and automated fact-checking: tools, techniques and algorithms." *Techniques and Algorithms* (August 29, 2023).
12. Ünver, Akin. "The role of technology: new methods of information manipulation and disinformation." *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/373445537_THE_ROLE_OF_TECHNOLOGY_NEW_METHODS_OF_INFORMATION_MANIPULATION_AND_DISINFORMATION. Accessed 12 (2023).

РЕЗЮМЕ

Политические системы, принятие важных государственных решений выборы, и гражданство все больше движимы алгоритмическими системами и элементами цифрового мира, входящими в число важнейших инноваций политической стратегии и коммуникационных технологий. Однако, текущей модели цифрового взаимодействия с каждым днем все больше угрожают радикальный контент, фейковые новости, спойлеры массовых коммуникаций (тролли и боты), а также алгоритмы искусственного интеллекта. Статья помогает понять сущность цифровых алгоритмов с позиций цифровой политической коммуникации, информационных технологий и общества. Основное внимание уделено использованию ботов и троллей, как инструментов манипуляции общественным мнением, подрыва доверия к СМИ и институтам государства, дискредитации политических лидеров, расширения общественных разногласий.

Ключевые слова: бот, тролль, алгоритмы искусственного интеллекта, социальные сети, политическая коммуникация.

expanding social disagreements.

Ləman Süleyman-zadə
Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq
münasibətlər kafedrasının doctorantı

XÜLASƏ

Rəqəmsal qarşılıqlı əlaqənin hazırkı modeli radikal məzmun, saxta xəbərlər, kütləvi kommunikasiya spoylerləri (trollar və botlar) və süni intellekt alqoritmləri ilə getdikcə daha çox təhlükə altındadır. Siyasi sistemlər, mühüm ictimai qərarların qəbulu, seçkilər və vətəndaşlıq getdikcə daha çox siyasi strategiya və kommunikasiya texnologiyalarında ən mühüm yeniliklərdən olan alqoritmik sistemlər və rəqəmsal dünyanın elementləri tərəfindən idarə olunur. Məqalə rəqəmsal siyasi kommunikasiya, informasiya texnologiyaları və cəmiyyət baxımından rəqəmsal alqoritmlərin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Əsas diqqət ictimai rəyi manipulyasiya etmək, mediaya və dövlət institutlarına inamı sarsıtmaq, siyasi liderləri gözdən salmaq və ictimai nifaqı genişləndirmək üçün bot və trollardan alət kimi istifadə edilməsinə yönəlib.

Laman Suleyman-zada
doctor of the Department International
Relations of Baku State University

SUMMARY

The current model of digital interaction is increasingly threatened by radical content, fake news, mass communication spoilers (trolls and bots), and artificial intelligence algorithms. Political systems, important government decisions, elections, and citizenship are increasingly driven by algorithmic systems and elements of the digital world, which are among the most important innovations in political strategy and communication technologies. The article helps to understand the essence of digital algorithms from the perspective of digital political communication, information technology, and society. The main focus is on the use of bots and trolls as tools for manipulating public opinion, undermining trust in the media and state institutions, discrediting political leaders, and

RUSİYANIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ ROLU: NEO-REALİST PERSPEKTİVDƏN ANALİZ

BAYRAM ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
dissertantı və müəllimi

E-mail: bayram_aliyev@yahoo.com

Giriş

Beynəlxalq münasibətlərin (BM) anarxik mühitində dövlətlər təhlükəsizlik məsələləri, güc və öz maraqlarını prioritet olaraq götürürlər. Bu, Kenneth Waltz tərəfindən ortaya qoyulmuş struktur əsaslı nəzəriyyə olan neo-realizmin əsas tezisidir [Waltz, 1979]. İnsan təbiətini ön planda tutan klassik realizmdən fərqli olaraq neo-realizm beynəlxalq sistemin strukturuna fokuslanır, burada anarxiya dövlətləri təhlükəsizliyi təmin etmək üçün nisbi gücü maksimuma çatdırmağa məcbur edir [Waltz, 1979]. Zəngin tarixi və strateji ambisiyaları ilə böyük güc olan Rusiya, iddialı xarici siyasəti, hərbi modernləşməsi və geosiyasi manevrləri ilə neo-realist prinsiplərin praktikada bir nümunəsi olaraq qarşımıza çıxır. Bu məqalə Rusiyanın BM-dəki rolunu neo-realist perspektivdən təhlil edir, onun güc axtarışını, rəqiblərə qarşı balanslaşdırma siyasətini və maraqlarını təmin etmək üçün sistemin məhdudiyyətlərindən istifadəsini araşdırır. Məqalədə əsas diqqət Rusiyanın Ukraynadakı fəaliyyətləri, enerji diplomatiyası, Suriyadakı rolu və Qərblə, xüsusilə ABŞ və NATO ilə strateji rəqabətinə yönəlib. Rusiyanın davranışını neo-realist çərçivədə araşdıraraq, bu təhlil anarxiya və güc paylanmasının onun global strategiyasını necə formalaşdırdığını vurğulayır.

Neo-Realizm: Nəzəri Çərçivə

Neo-realizm iddia edir ki, beynəlxalq sistem anarxikdir, qaydalar bütünü və bu qaydaları icra edən mərkəzi hakimiyyət yoxdur, buna görə də dövlətlər təhlükəsizlik məsələlərini ön planda tutmağa çalışırlar [Waltz, 1979]. Dövlətlər vahid, rəşional aktorlar kimi təhlükəsizliyi maksimuma çatdırmağa çalışır, çox vaxt hərbi və iqtisadi güc vasitəsilə buna nail olmağa çalışırlar [Mearsheimer, 2001]. İmkanların paylanması – əsasən hərbi və iqtisadi – dövlət davranışını müəyyənləşdirir, Rusiya kimi böyük güclər təhdidlərə qarşı daxili və ya xarici balans yaratmağa çalışırlar [Waltz, 1979]. Neo-realizm ikiqütblü və çoxqütblü sistemləri fərqləndirir, ikiqütblü sistemin (məsələn, Soyuq Müharibə) sabitlik yaratdığını, çoxqütblülüyn isə qeyri-müəyyənliliyi artırdığını

müdafiə edir [Mearsheimer, 2001]. Rusiya soyuq müharibədən sonrakı çoxqütblü sistemdə fəaliyyət göstərir, ABŞ, Çin və yeni ortaya çıxan aktorlarla mürəkkəb güc balansı ilə manevar edir [Gilpin, 1981]. Bu isə qeyri-müəyyənlilik deməkdir.

Rusiyanın hərəkətləri neo-realist proqnozlara uyğundur: o, nisbi gücü maksimuma çatdırmağa, düşmənləri çaşdırmağa və təhlükəsizliyini artırmaq üçün imkanlardan istifadə etməyə çalışır. Onun davranışı daxili balans (məsələn, hərbi modernləşmə) və xarici balansı (məsələn, Çin və ya Suriya ilə ittifaqlar) əks etdirir ki, bu da Qərb hegemonluğuna qarşıdır [Wohlforth, 1999]. Neo-realizm həmçinin təhlükəsizlik dilemmasına diqqət çəkir, burada bir dövlətin müdafiə hərəkətləri (məsələn, Rusiyanın) digərlərində təhlükəsizlik qorxusu yaradır və konfliktə davam etdirir [Jervis, 1978]. Bu çərçivə Rusiyanın BM-dəki strateji hesablamalarını işıqlandırır.

Rusiyanın Güc Axtarışı: Hərbi Modernləşmə

Neo-realizm hərbi gücü dövlət təhlükəsizliyinin təməl daşı kimi vurğulayır [Mearsheimer, 2001]. Vladimir Putinin 2012-ci ildə prezidentliyə qayıtması ilə Rusiya, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra böyük güc statusunu bərpa etmək üçün hərbi modernləşməyə üstünlük verdi. Dövlət Silahlanma Proqramı (2011–2020) nüvə arsenallarını təkmilləşdirmək, hipersonik raketlər istehsal etmək və olan silahları inkişaf etdirmək və konvensional qüvvələri gücləndirmək üçün 700 milyard dollar ayırdı [Gorenburg, 2017]. 2025-ci ilə qədər Rusiyanın hərbi xərcləri ÜDM-in təxminən 4%-i səviyyəsində sabitləşdi, bu da NATO-nu çaşdırmaq və güc proyeksiyası üçün daxili balans yaratmağı əks etdirir [SIPRI, 2025].

2014-cü ildə Krımın ilhaqı və davam edən Ukrayna münaqişəsi Rusiyanın strateji maraqlarını təmin etmək üçün hərbi gücə hazır olduğunu nümayiş etdirdi [Trenin, 2016]. Krımın Qara dəniz limanı Rusiyanın regional hökmranlığını gücləndirdi, bu isə dövlətlərin geostrateji aktivlərə üstünlük verdiyini iddia edən neo-realist məntiqə uyğundur [Mearsheimer, 2014]. Suriya və Kalininqradda S-400 raket

müdafiə sistemləri kimi qabaqcıl sistemlərin yerləşdirilməsi Rusiyanın Qərb müdaxiləsini çaşdırmaq niyyətini göstərir [Connolly & Boulègue, 2018]. Bu hərəkətlər neo-realist təhlükəsizlik dilemmasını əks etdirir: Rusiyanın bu addımlar atması onun təhlükəsizliyini artırır, lakin NATO-nun genişlənməsinə səbəb olur və bu kontekstdə gərginlik artır [Jervis, 1978]. Neo-realist çərçivədə Rusiyanın davranışlarını və NATO ilə əlaqələrini bu kontekstdə oxumaq mümkündür və Rusiyanın strateji seçimlərini özündə ehtiva edir.

Enerji Diplomatiyası Güc Proyeksiyası Kimi

Neo-realizm iqtisadi resursları güc aləti kimi görür [Gilpin, 1981]. Rusiyanın böyük enerji ehtiyatları – qlobal təbii qazın 30%-i və neftin 13%-i – onu enerji geosiyasətində əsas oyunçu edir [Goldman, 2010]. Şimal axını (Nord Stream) və Türk Axını kimi boru kəmərlərinə nəzarət edərək, Rusiya qaz idxalının təxminən 40%-ni ondan asılı olan Avropaya təsir göstərir [IEA, 2024]. Bu asılılıq Rusiyaya iqtisadi təzyiq göstərmək imkanı verir, bu da Ukrayna və Avropaya qaz təchizatında fasilələr zamanı müşahidə olunub [Stern, 2006].

Neo-realist baxımdan enerji xarici balans yaratmaq vasitəsidir. Rusiyanın “Asiyaya dönüşü”, o cümlədən Çinə Sibir boru kəməri, 2014-cü ildən sonra Qərb sanksiyalarına qarşı bazarları şaxələndirməklə cavab verir [Gabuev, 2016]. Lakin bu, çoxqütblü sistemin mürəkkəbliyini də əks etdirir: Rusiyanın Avropa üzərindəki enerji təsiri Çin öz təsir dairəsini artırıdınca azalır [Downs, 2010]. Təhlükəsizlik dilemması burada da ortaya çıxır – Rusiyanın enerji hökmranlığı Avropanı Qətərdən LNG kimi alternativlər axtarmağa sövq edir və onun təsirini azaldır [Yergin, 2020].

Rusiyanın Suriyadakı Rolu: Geosiyasi Balans

Rusiyanın 2015-ci ildən Suriyaya müdaxiləsi Qərb təsirinə qarşı neo-realist xarici balans yaratmağın nümunəsidir [Trenin, 2016]. Əsəd rejimini dəstəkləyərək Rusiya Tartus dəniz bazasını və Hmeymim aviabazasında möhkəmlənib, Aralıq dənizinə çıxış əldə edərək NATO-nun regional mövcudluğuna qarşı durmuşdur [Allison, 2013]. Neo-realizm proqnozlaşdırır ki, böyük güclər rəqiblərin üstünlük qazanmasının qarşısını almaq üçün zəif dövlətlərə müdaxilə edirlər [Mearsheimer, 2001]. Rusiyanın Suriya kampaniyası, xüsusilə "Ərəb ba-

harı"ndan sonra ABŞ təsir dairəsinə nüfuz etməyə başladı, bu isə onun qlobal aktor kimi qayıdışını siqnal verir [Lukyanov, 2016].

Müdaxilə həmçinin Rusiyanın İrandakı kimi Qərbə qarşı olmayan güclərlə ittifaqlarını gücləndirdi, bu da unipolyarlığa qarşı neo-realist koalisiya quruculuğuna uyğundur [Wohlforth, 1999]. Lakin Suriya neo-realizmin məhdudiyyətlərini vurğulayır: Rusiyanın qazancları Türkiyənin müdaxiləsinə və ABŞ-nin kürd qüvvələrinə dəstəyinə səbəb oldu [Hill, 2017]. Çoxqütblü sistemin gözlənilməzliyi mübahisəli bölgələrdə gücü saxlamağın çətinliklərini vurğulayır [Mearsheimer, 2001].

Qərblə Strateji Rəqabət

Neo-realizm Rusiyanın ABŞ və NATO ilə rəqabətini klassik böyük güc rəqabəti kimi çərçivələndirir [Waltz, 1979]. "Soyuq müharibə"dən sonra NATO-nun keçmiş Sovet dövlətlərini əhatə edərək şərqə doğru genişlənməsi Rusiyanın təhlükəsizliyinə təhdid yaratdı və onun qarşı tədbirlər almasına səbəb oldu [Mearsheimer, 2014]. Rusiya NATO-nun Baltıyanı ölkələrdə və Ukraynada mövcudluğunu mühasirə kimi qəbul edir və bu, onun aqressiv duruşunu şərtləndirir [Sakwa, 2017]. 2022-ci ildə Ukrayna işğalı, bəla başa gəlsə də, neo-realist məntiqi əks etdirir: dövlətlər qəbul edilən təhdidlərə qarşı bufer zonalarını təmin etmək üçün preemptiv hərəkət edirlər [Mearsheimer, 2014].

Rusiyanın kiberhücumlar, dezinformasiya və proksi müharibəsi kimi hibrid taktikaları neo-realizmin qeyri-ənənəvi vasitələrlə gücünü maksimallaşdırmağa diqqətini əks etdirir [Giles, 2019]. Məsələn, Qərb infrastrukturuna kiberhücumlar (məsələn, 2017 NotPetya) birbaşa qarşıdurma olmadan rəqibləri destabilizasiya etməyi hədəfləyir [Greenberg, 2019]. Lakin təhlükəsizlik dilemması davam edir: NATO-nun Şərqi Avropadakı artan təsiri və sanksiyalar Rusiyanın təcridini dərinləşdirir [Rumer, 2017].

Çoxqütblü Sistemdə Rusiya

Neo-realizm proqnozlaşdırır ki, çoxqütblülük rəqabət və qeyri-sabitliyi artırır [Mearsheimer, 2001]. Rusiya bu vəziyyətdə Çin, Hindistan və BRICS dövlətləri ilə tərəfdaşlıqlar quraraq Qərb hegemonluğuna qarşı manevr edir [Lukin, 2020]. Rusiya-Çin aksisi, birgə hərbi təlimlər və ticarət sazişləri ilə möhkəmlənərək, ABŞ hökmranlığına qar-

şı balans yaradır [Gabuev, 2016]. Lakin neo-realizm bərabər olmayan ittifaqlara qarşı xəbərdarlıq edir: Çinin iqtisadi üstünlüyü Rusiyanın manevr sahəsini məhdudlaşdırır [Downs, 2010].

Rusiya həmçinin sistemin axıcılığından istifadə edərək, Venesuela və Şimali Koreya kimi anti-Qərb rejimlərini dəstəkləyir və ABŞ-nin təsirini məhdudlaşdırmağa çalışır [Charap & Colton, 2017]. Onun Afrikadakı Wagner Qrupu əməliyyatları resursları və təsiri təmin edir, neo-realist güc maksimizasiyasını əks etdirir [Martens, 2023]. Lakin çoxqütblülüyün mürəkkəbliyi – məsələn, Hindistanın Rusiya və ABŞ arasında balans yaratması – Rusiyanın təsirini məhdudlaşdırır [Pant, 2022].

Tənqidlər və Məhdudiyyətlər

Neo-realizm Rusiyanın gücə yönəlmiş davranışını izah etsə də, Putinin ideologiyası və ya millətçilik kimi daxili amilləri nəzərə almır, bu klassik realizm tərəfindən vurğulansa belə struktural realist nəzəriyyə bunu nəzərə almır [Tsygankov, 2018]. Neo-realizmin sistem məhdudiyyətlərinə fokuslanması dövlətin bir agent kimi rolunu məhdudlaşdırır – Rusiyanın hərəkətləri bəzən Ukrayna müharibəsi nümunəsində görüldüyü kimi iqtisadi zərəri kimi rəşional xərc-fayda təhlilinə ziddir [Gaddy & Ickes, 2022]. Kimlik və normaları vurğulayan konstruktivist perspektivlər, Rusiyanın “sivilizasiya” ritorikasını izah edərək neo-realizmi tamamlaya bilər [Hopf, 2016].

Nəticə

Neo-realist perspektivdən Rusiyanın BM-dəki rolu anarxik, çoxqütblü sistemdə güc və təhlükəsizlik axtarışının hesablanmış strategiyasıdır. Onun hərbi modernləşməsi, enerji diplomatiyası, Suriyaya müdaxiləsi və Qərblə rəqabəti təhdidlərə qarşı daxili və xarici balanslaşdırmanı və təsirini maksimuma çatdırmağı əks etdirir. Təhlükəsizlik dilemması və çoxqütblü rəqabət Rusiyanın iddialı, lakin məhdud strategiyasını formalaşdırır. Neo-realizm sistem amillərini işıqlandırır, lakin daxili və ideoloji amillərin integrasiyası təhlili zənginləşdirə bilər. Rusiyanın trayektoriyası – ambisiyaları iqtisadi məhdudiyyətlərlə balanslaşdırmaq – qlobal güc dinamikasını formalaşdırmağa davam edəcək.

REFERENCES:

1. [Allison, 2013] Allison, R. (2013). *Russia and Syria: Explaining alignment with a regime in crisis*. *International Affairs*, 89(4), 795–823.
2. [Charap & Colton, 2017] Charap, S., & Colton, T. (2017). *Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia*. Routledge.
3. [Connolly & Boulègue, 2018] Connolly, R., & Boulègue, J. (2018). *Russia's new state armament programme*. *Chatham House Research Paper*.
4. [Downs, 2010] Downs, E. S. (2010). *Sino-Russian energy relations: An uncertain courtship*. *China's Energy Rise*, 146–175.
5. [Gabuev, 2016] Gabuev, A. (2016). *Friends with benefits? Russian-Chinese relations after the Ukraine crisis*. *Carnegie Moscow Center*.
6. [Gaddy & Ickes, 2022] Gaddy, C. G., & Ickes, B. W. (2022). *Russia's addiction: The political economy of resource dependence*. *Brookings Institution Press*.
7. [Giles, 2019] Giles, K. (2019). *Moscow Rules: What Drives Russia to Confront the West*. *Chatham House*.
8. [Gilpin, 1981] Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. *Cambridge University Press*.
9. [Goldman, 2010] Goldman, M. I. (2010). *Pet-rostate: Putin, Power, and the New Russia*. *Oxford University Press*.
10. [Gorenburg, 2017] Gorenburg, D. (2017). *Russia's military modernization plans: 2018–2027*. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 495.
11. [Greenberg, 2019] Greenberg, A. (2019). *Sandworm: A New Era of Cyberwar and the Hunt for the Kremlin's Most Dangerous Hackers*. *Doubleday*.
12. [Hill, 2017] Hill, F. (2017). *Russia's Middle East gambit*. *Foreign Affairs*, 96(5), 134–142.
13. [Hopf, 2016] Hopf, T. (2016). *Russia's identity and foreign policy*. *International Politics*, 53(1), 1–25.
14. [IEA, 2024] International Energy Agency. (2024). *World Energy Outlook 2024*. *IEA Publications*.
15. [Jervis, 1978] Jervis, R. (1978). *Cooperation under the security dilemma*. *World Politics*, 30(2), 167–214.
16. [Lukin, 2020] Lukin, A. (2020). *Russia in a*

multipolar world. Russia in Global Affairs, 18(1), 10–34.

17. [Lukyanov, 2016] Lukyanov, F. (2016). *Russia's Syria strategy: A signal to the world. Russia in Global Affairs*, 14(4), 8–15.

18. [Martens, 2023] Martens, T. (2023). *The Wagner Group and Russia's African strategy. Journal of Strategic Studies*, 46(2), 321–345.

19. [Mearsheimer, 2001] Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton.

20. [Mearsheimer, 2014] Mearsheimer, J. J. (2014). *Why the Ukraine crisis is the West's fault. Foreign Affairs*, 93(5), 77–89.

21. [Pant, 2022] Pant, H. V. (2022). *India's Russia dilemma. The Washington Quarterly*, 45(3), 127–142.

22. [Rumer, 2017] Rumer, E. (2017). *Russia and the security of Europe. Carnegie Endowment for International Peace*.

23. [Sakwa, 2017] Sakwa, R. (2017). *Russia Against the Rest: The Post-Cold War Crisis of World Order*. Cambridge University Press.

24. [SIPRI, 2025] Stockholm International Peace Research Institute. (2025). *SIPRI Military Expenditure Database*. SIPRI.

25. [Stern, 2006] Stern, J. (2006). *The Russian-Ukrainian gas crisis of January 2006. Oxford Institute for Energy Studies*.

26. [Trenin, 2016] Trenin, D. (2016). *Russia's Goals in Syria. Carnegie Moscow Center*.

27. [Tsygankov, 2018] Tsygankov, A. P. (2018). *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*. Rowman & Littlefield.

28. [Waltz, 1979] Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill.

29. [Wohlforth, 1999] Wohlforth, W. C. (1999). *The stability of a unipolar world. International Security*, 24(1), 5–41.

30. [Yergin, 2020] Yergin, D. (2020). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. Penguin Press.

XÜLASƏ

Bu məqalə Rusiyanın beynəlxalq münasibətlərdə (BM) rolunu neo-realist perspektivdən təhlil edir. Neo-realizmə görə, anarxik sistemdə dövlətlər təhlükəsizlik və güc maksimizasiyasına üstünlük verirlər. Rusiya hərbi modernləşmə, enerji diplomatiya-

si, Suriyaya müdaxilə və Qərblə rəqabət vasitəsilə bu prinsipləri nümayiş etdirir. Krımın ilhaqı və Ukrayna münaqişəsi ilə Rusiya geostrateji maraqları təmin etmək üçün hərbi gücə hazır olduğunu göstərir. Enerji resursları Avropa və Asiyada təsir aləti kimi istifadə olunur. Suriyada Əsəd rejimini dəstəkləməklə Rusiya NATO-ya qarşı balans yaradırdı. Çoxqütblü sistemdə Rusiyanın Çin və BRICS ilə ittifaqlar Qərb hegemonluğuna qarşı yönəlib. Lakin təhlükəsizlik dilemması və iqtisadi məhdudiyyətlər Rusiyanın strategiyasını məhdudlaşdırır. Neo-realizm sistem amillərini izah etsə də, daxili faktorlar və ideologiya Rusiyanın beynəlxalq sistemdə davranışlarının təhlilini tamamlaya bilər. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, Rusiya qlobal güc dinamikasını formalaşdırmağa davam edəcək.

Açar sözlər: neo-realizm, rusiya, güc balansı, təhlükəsizlik dilemması.

Байрам Алиев,

**аспирант, преподаватель кафедры
международных отношений Нахчыванского
Государственного Университета
Эл. почта: bayram_aliyev@yahoo.com**

РЕЗЮМЕ

Статья анализирует роль России в международных отношениях (МО) с точки зрения нео-реализма. Согласно нео-реализму, в анархической системе государства приоритизируют выживание и максимизацию власти. Россия демонстрирует эти принципы через военную модернизацию, энергетическую дипломатию, вмешательство в Сирии и соперничество с Западом. Аннексия Крыма и конфликт в Украине показывают готовность использовать военную силу для защиты геостратегических интересов. Энергетические ресурсы служат инструментом влияния в Европе и Азии. Поддержка режима Асада в Сирии создает баланс против НАТО. В многополярной системе альянсы с Китаем и странами БРИКС противостоят западной гегемонии. Однако дилемма безопасности и экономические ограничения сдерживают стратегию России. Нео-реализм объясняет системные факторы, но внутренние факторы и идеология могут дополнить анализ. Россия продолжит формировать глобальную динамику власти.

Ключевые слова: нео-реализм, россия, балансирование власти, дилемма безопасности

Bayram Aliyev,
*lecturer and PhD candidate at the
Department of International Relations
of Nakhchivan State University
E-mail: bayram_aliyev@yahoo.com*

SUMMARY

This article examines Russia's role in international relations (IR) from a neo-realist perspective. Neo-realism posits that in an anarchic system, states prioritize survival and power maximization. Russia exemplifies this through military modernization, energy diplomacy, intervention in Syria, and rivalry with the West. The annexation of Crimea and the Ukraine conflict demonstrate its readiness to use military power to secure geostrategic interests. Energy resources serve as a tool of influence in Europe and Asia. By supporting the Assad regime in Syria, Russia balances against NATO. In a multipolar system, alliances with China and BRICS counter Western hegemony. However, the security dilemma and economic constraints limit Russia's strategy. While neo-realism explains systemic drivers, domestic factors and ideology could enrich the analysis. Russia's trajectory will continue to shape global power dynamics.

Keywords: *Neo-realism, Russia, Power balancing, Security dilemma.*

MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

UOT 327; 930.22

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.534>

TƏBRİZƏ BAĞIROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Beynəlxalq
münasibətlər kafedrasının müəllimi, doktorant

tabrizabaghirova@ndu.edu.az

tabrizabaghirova@gmail.com

ORCID: 0009-0009-7451-4649

Giriş

1648-ci ildə Vestfaliya müqaviləsinə qədər beynəlxalq sistemdə bu gün anlaşılan müstəqil suveren dövlətlər yox idi. Bu müqavilə Otuzillik Mühəribəyə son qoydu və Müqəddəs Roma İmperiyasının dini-siyasi üstünlüyünü dağıtdı, müasir suveren dövlətlərin yüksəlişinə səbəb oldu. Bununla orta əsrlərdən müasir beynəlxalq sistemə keçidin əsası qoyuldu, dövlət suverenliyi və xalq hakimiyyəti anlayışları ortaya çıxdı. XVII əsrin ikinci yarısından XX əsrin ortalarına qədər qlobal siyasət İngiltərə, Fransa, Prussiya/Almaniya, Avstriya-Macaristan və Rusiya da daxil olmaqla bir neçə əsas Avropa dövləti arasında güc balansı ilə idarə olunurdu. Bu çoxqütblü sistem hər hansı bir gücün hökmanlığının qarşısını almaq üçün ittifaqların dəyişməsinə əsaslanırdı. II Dünya müharibəsi zamanı nasist Almaniya və Yaponiya İmperiyası hegemonluğa can atdılar, lakin İngiltərə, Sovet İttifaqı və ABŞ-in birləşdiyi ittifaq tərəfindən müqavimətlə qarşılaşdılar (Dickson, 2019, s.231). II Dünya müharibəsi Avropanın beynəlxalq siyasətin mərkəzi kimi tənəzzülünə səbəb oldu və Avropanın rəhbərlik etdiyi çoxqütblü nizama son qoydu. Onun yerində qlobal supergüclərə çevrilən ABŞ və SSRİ-nin hakim olduğu bipolyar sistem yarandı. Bu yeni nizam ideoloji və strateji rəqabət - kapitalist demokratiyası və kommunist avtoritarizmi ilə müəyyən edilən "soyuq müharibə"yə gətirib çıxardı. Bəziləri ideologiyanın mərkəzi olduğunu iddia etsə də, digərləri "soyuq müharibə"nin qlobal tarazlığı qorumağa yönəlmiş struktur güc dinamikası ilə idarə olunduğuna inanır. Silahlanma yarışını və nüvə müharibəsinin qarşısının alınması cəhdləri gərgin beynəlxalq mühit formalaşdırdı. Bundan əlavə, fəvqəldövlətlər arasındakı münaqişə Üçüncü Dünyaya yayılaraq Əfqanıstan, Koreya və Vyetnam kimi ölkələri daha geniş geosiyasi mübarizədə əsas döyüş meydanlarına çevirdi. Bu ikiqütblü dövr Berlin divarının yıxılmasına qədər davam etdi, Berlin divarının yıxılması "soyuq müharibə"nin sona çatdığını göstərən hadisə olaraq tarixə keçdi (Dickson, 2019, s.233).

Çoxqütblülük və Güclərin Dəyişən Balansları

Müasir dünya siyasətinin əsas müəyyənedici xüsusiyyətlərindən biri "soyuq müharibə"dən sonra ABŞ-nin hakim olduğu birqütblü sistemdən daha çoxqütblü qlobal nizama keçiddir. Bu formalaşmaqda olan strukturda bir neçə dövlət və regional bloklar, xüsusilə də Çin, Hindistan və Avropa Birliyi, hər biri müxtəlif dərəcədə iqtisadi, siyasi və hərbi təsirə malik olmaqla, beynəlxalq səhnədə əhəmiyyətli aktorlar kimi özünü təsdiq edir.

Çinin yüksəlişi bu dəyişikliyin bəlkə də ən parlaq nümunəsidir. Son bir neçə onillikdə Çin dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına çevrildi və hərbi imkanlarını və diplomatik imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. "Bir Kəmər və Bir Yol" (BRI) kimi təşəbbüslər Çinin öz təsirini Asiya, Afrika və Avropada genişləndirmək üçün strateji səylərini nümayiş etdirir, tez-tez Qərbin rəhbərlik etdiyi ənənəvi institutlara və normalara meydan oxuyur. 2012-ci ildə Xi Jinping Çinin lideri kimi ilk günlərində, ÇXR-in gələcək istiqaməti ilə bağlı vizyonu olaraq "Çin arzusu"nu təklif edərkən bu narahatlığa toxundu. Xi-nin "Çin arzusu" "Çin millətinin böyük canlanması" üçündür ki, onun daha sonra izah etdiyi kimi, "zəngin və qüdrətli bir ölkəyə nail olmaq, millətin canlanması və xalqın xoşbəxtliyi" deməkdir. (Callahan, 2015, s.2). Eynilə, Hindistan təkcə demoqrafik və iqtisadi artımına görə deyil, həm də BRICS və Dördtərəfli Təhlükəsizlik Dialoqu (Quad) kimi regional və qlobal forumlarda artan iştirakı səbəbindən əsas oyunçu kimi meydana çıxdı. Avropa İttifaqı, Brexit və siyasi parçalanma kimi daxili problemlərə baxmayaraq, qlobal məsələlərdə kritik aktor olmaqda davam edir. Onun tənzimləmə gücü, iqtisadi çəkisi və diplomatik təşəbbüsləri onu xüsusilə çoxtərəfliliyi və insan hüquqlarının təşviqi sahəsində sabitləşdirici qüvvə kimi mərkəzə yerləşdirir. Bu yeni güc mərkəzlərinin ortaya çıxması daha mürəkkəb və dinamik beynəlxalq sistemə töhfə verməklə yanaşı, elə qarşılıqlı münasibət yaradır ki, heç bir dövlət birtərəfli qaydada nəticələri diktə edə

bilməz. Gücün bu şəkildə yenidən bölüşdürülməsi ABŞ-nin birqütblü hökumranlığının nisbi azalmasına gətirib çıxardı. ABŞ hərbi və iqtisadi fəvqəldövlət olaraq qalmasına baxmayaraq, onun global məsələləri mübahisəsiz formalaşdırmaq qabiliyyəti azalıb. Beynəlxalq müqavilələrdən (məsələn, Paris İqlim Sazişi, İran Nüvə Sazişindən) çıxma kimi hadisələr və qeyri-ardıcıl xarici siyasət mövqeləri onun global etibarını zəiflətdi və digər aktorların beynəlxalq norma və qaydalara təsir imkanlarının önünü açdı (Walt, 2018).

Birqütblükdən çoxqütblülüyə doğru keçidin nəticələri dərin qatlarda hiss edilməkdədir. Bir tərəfdən, bu, global idarəçilikdə daha çox plüralizm və inklüzivliyə gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, bu, rəqabətin artması, maraqların uyğunsuzluğu və diplomatik parçalanma ilə nəticələnmə bilər. Mübahisəsiz tək hegemon stabilizatorun olmaması səbəbindən regional gərginliyin artması riski, xüsusən yüksələn güclər Cənubi Çin dənizi, Şərqi Avropa və ya Hind-Sakit Okean, Yaxın Şərq və s. kimi mübahisəli ərazilərdə daha real görünür. Buna görə də, çoxqütblü dünyada beynəlxalq sabitliyin qorunması diplomatiya, çoxtərəflilik və əməkdaşlıq kimi təhlükəsizlik mexanizmlərinə yenidən diqqət yetirməsi kimi məsələləri gündəmə gətirir.

Qeyri-dövlət aktorlarının yüksəlişi

Müasir dünya siyasətində qeyri-dövlət aktorları güc, suverenlik və idarəçiliklə bağlı ənənəvi anlayışları yenidən formalaşdıraraq görünməmiş nüfuz qazanıblar. Bu aktorlar – transmilli korporasiyalardan və qeyri-hökumət təşkilatlarından tutmuş terrorçu qruplara və beynəlxalq institutlara qədər geniş arealı əhatə edir. Bu aktorlar həm daxili, həm də beynəlxalq məsələlərdə mühüm rol oynamaqla yanaşı, çox vaxt konkret sahələrdə dövlət aktorları ilə rəqabət aparır və ya hətta onları üstələməyi bacarırlar.

Çoxmillətli korporasiyalar (Multinational corporations - MNC) global arenada ən güclü qeyri-dövlət aktorları sırasındadır. Böyük maliyyə resursları, texnoloji imkanlara malik, transmilli əməliyyatlar həyata keçirən Amazon, Apple və ExxonMobil kimi korporasiyalar sərhədləri aşan iqtisadi siyasətə, əmək standartlarına və ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Onların kapitalın yerini dəyişdirmə gücü, hökumətləri lobbiləmək və istehlakçı davranışını formalaşdırmaq qa-

biliyyəti onlara milli iqtisadiyyatlara və global təchizat zəncirlərinə eyni dərəcədə təsir göstərməyə imkan verir (Scherer & Palazzo, 2011, s. 10). Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çoxmillətli korporasiyalar investisiya gücləri vasitəsilə dövlət siyasəti üzərində təsir imkanlarına malikdir və dövlətin inkişaf gündəmlərini müstəqil şəkildə istiqamətləndirmək qabiliyyətinə meydan oxuyur. Eynilə, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) beynəlxalq inkişaf, humanitar yardım və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas oyunçulara çevrilib. Sərhədsiz Həkimlər və Amnesty International kimi təşkilatlar tez-tez münaqişə zonalarında və ya kövrək dövlətlərdə fəaliyyət göstərir. QHT-lər həmçinin lobbicilik, maarifləndirmə kampaniyaları və global idarəetmə strukturlarına ekspert töhfəsi göstərərək dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə təsir göstərə bilirlər. Bunun əksinə, terrorçu qrupların və transmilli cinayətkar təşkilatların artması qeyri-dövlət təsirinin daha qaranlıq tərəfini göstərir. İŞİD və ya Əl-Qaidə kimi qruplar asimmetrik müharibə və rəqəmsal təbliğat vasitəsilə bütün regionlarda sabitliyi pozmaq, beynəlxalq hərbi müdaxilələr etmək və global gündəmi manipulyasiya etmək qabiliyyətini nümayiş etdiriblər. Bu aktorlar tək-cə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə deyil, həm də beynəlxalq hüququn normativ çərçivələrinə və münaqişələrin həllinə meydan oxuyurlar (Cronin, 2006).

Paralel olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) kimi beynəlxalq təşkilatlar müəyyən sahələrdə formal səlahiyyətlərə malik olan institusionallaşmış qeyri-dövlət aktorları kimi xidmət edirlər. Onlar əməkdaşlığa kömək edir, normalar müəyyən edir və beynəlxalq qaydalara riayət olunmasına nəzarət edir. Məsələn, ÜST bütün tənqidlərə baxmayaraq COVID-19 pandemiyasına global reaksiyanın əlaqələndirilməsində mərkəzi rol oynadı, ÜTT isə ticarət mübahisələrində vasitəçilik edir və beynəlxalq ticarəti tənzimləyir. Quruluş baxımından hökumətlərarası olmasına baxmayaraq, onların bürokratik muxtariyyəti və texniki təcrübəsi çox vaxt ayrı-ayrı üzv dövlətlərdən asılı olmayaraq milli siyasətin formalaşmasına təsir göstərməyə imkan verir. Bu qeyri-dövlət aktorlarının artan iştirakı və nüfuzunun dövlət suverenliyi və siyasətinin qurulması nöqteyi-nəzərindən ciddi təsirləri yaranır. Proseslərin gedişi onu göstərir ki, dövlətlər getdikcə daha çox səlahiyyətləri bölüşmə-

li, müxtəlif aktorlarla danışıqlar aparmalı və ənənəvi sərhədlərdən kənarda fəaliyyət göstərən transmilli şəbəkələrə uyğunlaşmalıdırlar. Bəziləri bunu suverenliyin zəifləməsi kimi qiymətləndirsə də, digərləri bunun bir-birinə bağlı dünyada idarəetmənin zəruri təkamülünü əks etdirdiyini iddia edir. Rosenaunun (2002) təklif etdiyi kimi, hakimiyyət həm qlobal, həm də daxili kontekstlərdə qanuniliyin və hesabatlılığın yeni formalarını tələb edən daha qeyri-mərkəzləşdirilmiş və çoxqatlı olur. (Rosenau, 2002, s. 2). Yekun olaraq qeyd edək ki, qeyri-dövlət aktorlarının yüksəlişi dünya siyasətinin mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Onların artan təsiri müasir idarəetmənin mürəkkəbliyini və dövlətlərin daha plüralist və tez-tez mübahisəli beynəlxalq sistemdə naviqasiya etmək ehtiyacını vurğulayır.

Texnologiya və İnformasiya Müharibəsi

Rəqəmsal əsrdə texnologiya müasir dünya siyasətinin formalaşmasında mərkəzi elementə çevrilmişdir. Kibertəhlükəsizlik təhdidlərindən süni intellektə qədər siyasi mənzərə getdikcə milli sərhədləri aşan və ənənəvi idarəetmə üsullarına meydan oxuyan informasiya texnologiyalarının təsiri altına düşür. İnformasiya müharibəsi və rəqəmsal vasitələrin yüksəlişi gücün qlobal miqyasda necə proqnozlaşdırıldığını və saxlanmasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirərək, yeni münaqişə, təsir və nəzarət sahələrini təqdim etdi. Kibertəhlükəsizlik təhdidləri və rəqəmsal casusluq milli və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün artan narahatlığı təmsil edir. 2007-ci ildə Estoniyaya hücum, İranın nüvə proqramını hədəf alan Stuxnet virusu və Çin, Rusiya və Şimali Koreya ilə əlaqəli qruplara aid edilən daha yeni hücumlar kimi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən kiberhücumlar rəqəmsal vasitələrin kritik infrastrukturunu pozmaq, həssas məlumatları oğurlamaq və dövləti pozmaq qabiliyyətini nümayiş etdirib. Adi müharibədən fərqli olaraq, kiber münaqişələr çox vaxt gizli, inkar edilə bilən və davamlı xarakter daşıyır. Bu, həmçinin, onları beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik güc proyeksiyası üçün əlverişli vasitəyə çevirir. Sosial media platformaları kütləvi auditoriya ilə birbaşa əlaqə yaratmaq və ictimai diskursun dinamikasını dəyişdirməklə siyasi ünsiyyətdə daha bir inqilab etdi. Bu platformalar "ərəb baharın"da göründüyü kimi demokratik iştirak və sosial səfərbərliyi təşviq edə bilsə də, onlar həm də manipulyasiya, dezinformasiya və xarici müdaxilə üçün vasitəyə çevri-

liblər. Məsələn, 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri zamanı xarici aktorlar yanlış məlumat yaymaq və seçicilər arasında parçalanma yaratmaq üçün Facebook və Twitter-dən istifadə etdilər (Howard et al., 2018, s.12). Bu cür fəaliyyətlər nəinki demokratik təsisatlara inamı azaldır, həm də ifadə azadlığını qoruyarkən rəqəmsal məkanları tənzimləmək səylərini çətinləşdirir.

Süni intellektin (AI) və məlumat analitikası texnologiyalarının sürətli inkişafı idarəetmə və nəzarətə yeni ölçü əlavə edir. Hökumətlər ictimai xidmətlər, immiqrasiya və milli təhlükəsizlik kimi sahələrdə proqnozlaşdırıcı polislik, sosial kredit skoringi və qərar qəbulətmə prosesləri üçün süni intellekt sistemlərinə daha çox etibar edirlər (Feldstein, 2019). Bu alətlər səmərəliliyi və cavabdehliyi artırma bilsə də, məxfilik, hesabatlılıq və potensial sui-istifadə ilə bağlı etik narahatlıqları da artırır. Avtoritar rejimlərdə, Çinin Sincanda üz tanıma, dissidentləri izləmək və əhaliyə nəzarət etmək üçün süni intellektlə işləyən nəzarət texnologiyalarından istifadə edilmişdir (Creemers, 2020, s.2).

Texnologiya və siyasətin kəsişməsi rəqəmsal infrastruktur və məlumat axınlarına nəzarətin strateji aktivə çevrildiyi informasiyalaşdırılmış idarəetməyə doğru daha geniş tendensiyanın olduğunu göstərir. İndi dövlətlər təkcə ərazi və hərbi güc üzərində deyil, həm də rəqəmsal üstünlük, texnoloji standartlar və qlobal informasiya şəbəkələrinə çıxış üzərində rəqabət aparırlar. Nəticə etibarilə, geosiyasi mənzərə getdikcə rəqəmsal sferada kiber üstünlük və tənzimləyici təsir uğrunda mübarizə ilə müşayiət edilir. Xülasə olaraq qeyd edilə bilər ki, texnologiya və informasiya müharibəsi qlobal siyasətin mexanikasını dəyişdirdi. Kiber təhdidlər artdıqca, sosial media seçkilərə təsir etdikcə və süni intellekt idarəetməni yenidən formalaşdırdıqca, siyasi aktorlar adi diplomatik və təhlükəsizlik paradigmalarına meydan oxuyan yeni münaqişə və nəzarət formalarına uyğunlaşmalıdırlar.

Demokratiyaya Çağırışlar və Populizmin yüksəlişi

Bir vaxtlar "soyuq müharibə"dən sonra siyasi inkişafın qaçılmaz son nöqtəsi hesab edilən demokratiya indi bütün dünyada mühüm problemlərlə üzləşir. Demokratik geri çəkilmə, avtoritar rejimlərin dirçəlməsi, populist hərəkatların yüksəlişi və dezinformasiyanın yayılması qlobal siyasi mənzərəni

yenidən formalaşdırır və liberal idarəetmə və beynəlxalq əməkdaşlığın çoxdan formalaşmış normalarını sarsıdır. Demokratik geri çəkilmə - demokratik təsisatların, normaların və təcrübələrin tədricən aşınması - hətta əvvəllər sabit demokratiya hesab edilən ölkələrdə belə, son illərdə getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Macarıstan, Polşa, Türkiyə və Braziliya kimi ölkələrin hökumətləri məhkəmə müstəqilliyini zəiflətmək, mətbuat azadlığını məhdudlaşdırmaq və icra hakimiyyətini konsolidasiya etməkdə tənqid olunur. Bu hərəkətlər çox vaxt demokratik legitimlik pərdəsi altında baş verir, qeyri-demokratik islahatlara haqq qazandırmaq üçün seçkilərdə qələbələrdən istifadə edirlər. Eyni zamanda, Çin, Rusiya və başqa yerlərdəki avtoritar rejimlər təkcə daxili nəzarəti gücləndirmir, həm də liberal demokratik nizama meydan oxuyan alternativ idarəetmə modellərini təşviq edir (Diamond, 2019, s.151-152).

Populist hərəkətlərin artması qlobal siyasəti daha da mürəkkəbləşdirib. Tipik olaraq anti-elitist ritorika, millətçi əhval-ruhiyyə və liderlərin birbaşa "xalqa" müraciəti ilə xarakterizə olunan populizm müxtəlif siyasi sistemlərdə cazibə qazanmışdır. Populist liderlər çox vaxt beynəlxalq institutları və sazişləri milli suverenliyə təhdid kimi qələmə verir, çoxtərəfli əməkdaşlığa xələl gətirir. Məsələn, ABŞ prezidenti Donald Trampın "Birinci Amerika" doktrinası bir neçə beynəlxalq müqavilədən çıxmağa səbəb oldu, Brexit isə Birləşmiş Krallıqda oxşar hissləri əks etdirdi (Inglehart & Norris, 2017). Bu hərəkətlər tez-tez Avropa İttifaqı, NATO və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi qurumları zəiflədərək qlobal əməkdaşlıqdan daha çox daxili gündəmə üstünlük verir. Bunlara təkan verən əsas amil dezinformasiya və seçki müdaxiləsinin, xüsusən də rəqəmsal platformalar vasitəsilə yayılmasıdır. Sosial media ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün güclü alətə çevrilib və bu çox vaxt yalan və ya çaşdırıcı məlumatların qəsdən yayılması ilə müşayiət edilir. Həm dövlət, həm də qeyri-dövlət subyektləri seçkiləri dəyişmək, cəmiyyətləri qütbləşdirmək və demokratik prosesləri gözdən salmaq üçün dezinformasiya kampaniyalarından istifadə ediblər. Dezinformasiya təkcə ictimai etimadı sarsıtmır, həm də populist hekayələr və antidemokratik əhval-ruhiyyə üçün münbit zəmin yaradır. Demokratik normaların zəifləməsi, millətçi populizmin yüksəlişi və faktlara əsaslanan ictimai diskursun aşınması beynəlxalq əməkdaşlığın, insan hüquqlarının və qaydalara əsas-

lanan idarəçiliyin əsaslarına meydan oxuyur. Bu çağırışların həlli demokratik təsisatların gücləndirilməsi, media savadlılığının təşviqi, həm daxili, həm də qlobal siyasi arenalarda şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin dəstəklənməsi üçün əlaqələndirilmiş səyləri tələb edir.

Nəticə

Müasir dünya siyasətinin mənzərəsi mürəkkəblik, desentralizasiya və yeni hakimiyyət formaları ilə əlamətdar olan dərin transformasiyadan keçir. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi birqütblü hökmranlıq dövrü getdikcə öz yerini Çin, Hindistan və Avropa İttifaqı kimi inkişaf etməkdə olan güclərin qlobal səhnədə öz təsirlərini artırdığı çoxqütblü sistemə verir. Güclər balansındakı bu dəyişiklik diplomatiya, rəqabət və qlobal idarəçilikdə yeni dinamika gətirir. Eyni zamanda, qloballaşma, ortaq ətraf mühit və sağlamlıq problemləri və bir-biri ilə əlaqəli iqtisadiyyatlar tərəfindən idarə olunan dövlətlərin artan qarşılıqlı asılılığı daha sıx əməkdaşlıq tələb edir. Bununla belə, bu əməkdaşlığa ehtiyac tez-tez canlanan millətçilik və strateji rəqabətlə toqquşur, integrasiya və suverenlik arasında gərginlik yaradır.

Bu mürəkkəbliyə qeyri-dövlət aktorlarının genişlənmiş rolu əlavə olunur. Çoxmillətli korporasiyalar, QHT-lər, beynəlxalq təşkilatlar və hətta terrorçu qruplar artıq dünya siyasətini formalaşdırır, ictimai müzakirələrə təsir edir və dövlətlərin müstəsna səlahiyyətinə meydan oxuyurlar. Onların artan iştirakı hesabatlılıq, legitimlik və dövlət mərkəzli beynəlxalq münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı kritik suallar doğurur. Üstəlik, texnologiya və informasiya müharibəsi siyasi hakimiyyətə yeni ölçü gətirdi. Kiberhücumlar, dezinformasiya kampaniyaları və süni intellektin strateji istifadəsi münaqişə və nəzarəti yenidən müəyyənləşdirir. Dövlətlər və qeyri-dövlət subyektləri təhlükəsizlik, məxfilik və demokratik bütövlük üçün vacib element olan rəqəmsal üstünlük uğrunda rəqabət aparır.

Populizmin yüksəlişi və demokratik geri çəkilmə qlobal sabitliyə qarşı ən aktual problemlərdən birini ortaya çıxardır. Populist liderlər çoxtərəfli institutları sarsıtdıqca və millətçi əhval-ruhiyyəni gücləndirdikcə, liberal demokratik dəyərlər üzərində qurulan beynəlxalq nizam getdikcə kövrəkləşir. Geniş yayılmış dezinformasiya və xarici seçki müdaxiləsi ilə birlikdə bu hadisələr ictimai inamı azaldır və demokratik institutları zəiflədir. Bu tendensiyalar əhə-

miyyətli problemlər yaratsa da, beynəlxalq əməkdaşlığı yenidən düşünmək və yenidən dizayn etmək, idarəetmə modellərini müasir çağırışlara uyğunlaşdırmaq və daha inklüziv, davamlı institutlar qurmaq üçün imkanlar təklif edir. Bu xüsusiyyətləri başa düşmək 21-ci əsrin siyasi reallıqlarını istiqamətləndirmək və formalaşdırmaq istəyən alimlər, siyasətçilər və dünya vətəndaşları üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Diamond, L. (2019). Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy*, 26(1), 141–155. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0009>
2. Inglehart, R., & Norris, P. (2017). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *Perspectives on Politics*, 15(2), 443–454. <https://doi.org/10.1017/S1537592717000111>
3. Creemers, R. (2020). China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3175792>
4. Feldstein, S. (2019). The Global Expansion of AI Surveillance. *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendowment.org/2019/09/17/global-expansion-of-ai-surveillance-pub-79847>
5. Howard, P. N., Ganesh, B., Liotsiou, D., Kelly, J., & François, C. (2018). The IRA, Social Media and Political Polarization in the United States, 2012–2018. *Computational Propaganda Research Project*. <https://comprop.oii.ox.ac.uk/research/ira-political-polarization/>
6. Harris, J. (2005). Emerging Third World powers: China, India and Brazil. *Race & Class*, 46(3), 7–27. <https://doi.org/10.1177/0306396805050014>
7. Dickson, Monday. (2019). From Unipolarity to Multipolarity: Interrogating the Shifts in Global Power Structure in the 21st Century. *Studies in Politics and Society*; Volume 8, Number 1&2, Dec., 2019.
8. Müller-Kraenner, S. (2008). China's and India's emerging energy foreign policy (Discussion Paper 15/2008). *Deutsches Institut für Entwicklungspolitik*. https://www.ecologic.eu/sites/default/files/publication/2024/mueller-kraenner-08_chinas_indias_energy_foreign_policy.pdf
9. William A. Callahan, 'History, Tradition and the China Dream: Socialist Modernization in the World of Great Harmony' *Journal of Contemporary China*, 24:96 (2015): 983–1001.
10. Keukeleire, S., & Delreux, T. (2014). *The Foreign Policy of the European Union* (2nd ed.). Palgrave Macmillan.
11. Pant, H. V. (2020). India's foreign policy and the Quad: Building strategic linkages. *International Affairs*, 96(4), 1049–1066. <https://doi.org/10.1093/ia/iiaa103>
12. Walt, S. M. (2018). The hell of good intentions: America's foreign policy elite and the decline of U.S. primacy. *Farrar, Straus and Giroux*.
13. Cronin, A. K. (2006). How al-Qaida Ends: The Decline and Demise of Terrorist Groups. *International Security*, 31(1), 7–48. <https://doi.org/10.1162/isec.2006.31.1.7>
14. Rosenau, J. N. (2002). Governance in a Globalizing World. In J. N. Rosenau & E. O. Czempiel (Eds.), *Governance Without Government: Order and Change in World Politics* (pp. 1–29). Cambridge University Press.
15. Scherer, A. G., & Palazzo, G. (2011). The New Political Role of Business in a Globalized World: A Review of a New Perspective on CSR and Its Implications for the Firm, Governance, and Democracy. *Journal of Management Studies*, 48(4), 899–931. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2010.00950.x>

XÜLASƏ

Bu məqalə birqütblü qlobal nizamdan çoxqütblü qlobal nizamə keçidi, qlobal qarşılıqlı asılılıq və dövlət suverenliyi arasındakı gərginliyi və qeyri-dövlət aktorlarının artan təsirini vurğulayaraq müasir dünya siyasətinin müəyyən edici xüsusiyyətlərini araşdırır. Məqalə, texnologiya və informasiya müharibəsinin münaqişənin və idarəçiliyin mahiyyətini necə dəyişdirdiyini, populizmin artması və demokratik geri çəkilmənin beynəlxalq əməkdaşlığa və demokratik normaları necə təhdid etdiyini araşdırır. Yaranan güc dinamikasının, rəqəmsal transformasiyanın və liberal demokratik dəyərlərin aşınması kimi mövzuları ələ alaraq məqalə XXI əsrdə dəyişən siyasi mənzərənin hərtərəfli icmalını təqdim edir. Eyni zamanda, adaptiv idarəçiliyə, daha güclü institutlara və qlobal mürəkkəb məsələləri həll etmək üçün çoxtərəfli yeni öhdəliyə olan ehtiyacı vurğulayır.

Açar sözlər: *çoxqütblülük, qeyri-dövlət aktorları, informasiya müharibəsi, populizm, demokratik geriləmə*

Characteristic features of modern world politics

SUMMARY

This paper explores the defining characteristics of modern world politics, emphasizing the transition from a unipolar to a multipolar global order, the tension between global interdependence and state sovereignty, and the increasing influence of non-state actors. It examines how technology and information warfare have reshaped the nature of conflict and governance, and how the rise of populism and democratic backsliding threaten international cooperation and democratic norms. Through an analysis of emerging power dynamics, digital transformations, and the erosion of liberal democratic values, the paper provides a comprehensive overview of the evolving political landscape in the XXI century. It highlights the need for adaptive governance, stronger institutions, and renewed commitment to multilateralism to address the complexities of global affairs.

Keywords: *multipolarity, non-state actors, information warfare, populism, democratic backsliding*

Характерные черты современной мировой политики

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются определяющие характеристики современной мировой политики, подчеркивая переход от однополярного к многополярному мировому порядку, напряженность между глобальной взаимозависимостью и государственным суверенитетом и растущее влияние негосударственных субъектов. В ней рассматривается, как технологии и информационная война изменили характер конфликта и управления, и как рост populизма и откат демократии угрожают международному сотрудничеству и демократическим нормам. С помощью анализа новой динамики власти, цифровых преобразований и эрозии либерально-демократических ценностей в статье представлен всесторонний обзор развивающегося политического ландшафта в XXI веке. В ней подчеркивается

необходимость адаптивного управления, более сильных институтов и возобновленной приверженности многосторонности для решения сложных мировых проблем.

Ключевые слова: *многополярность, негосударственные субъекты, информационная война, популизм, откат демократии.*

КРАТКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТЕЗИСОВ ОТРИЦАНИЯ И МИНИМИЗАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ АРМЕНИИ, СОВЕРШЕННЫХ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА

ХАЛИД АЛЕКПЕРОВ

*докторант, кафедра международных
отношений, Бакинский Государственный
Университет*

E-mail: khalid.alakbarov.ir@gmail.com

Введение:

Выступая в освобожденном городе Ходжалы в феврале 2024 года, президент Ильхам Алиев выразил сожаление по поводу того, что до сих пор ни одно крупное государство не признало геноцид в Ходжалы [1]. Тем не менее несколько штатов США признали события в Ходжалы в качестве резни. Причастность армянских сил к преступлению в Ходжалы является неоспоримым фактом, подтвержденным международными неправительственными организациями [5].

И хотя международная кампания за признание ходжалинского геноцида добилась некоторых успехов, она также сталкивается с некоторыми трудностями. Очень важно выявить причины, которые не позволяют добиться международного признания геноцида в Ходжалы. Стоит отметить, что на протяжении многих лет Армения на официальном уровне ведет политику отрицания своей ответственности. Армянские лоббистские структуры активно распространяют теории заговора вокруг событий в Ходжалы. Правительство Армении как минимум со времен президентства Сержа Саргсяна участвовало в распространении дезинформации.

Освобожденный в результате антитеррористической операции город Ходжалы находился на территории исторической НКАО, ликвидированной по решению Верховного Совета Азербайджанской Республики в 1991 году. НКАО была создана в пределах Советского Азербайджана в 1923 году, и включала в себя ряд районов со смешанным армяно-азербайджанским населением. На протяжении нескольких десятков лет на территории региона имели место различные сепаратистские тенденции. В конце 1980-х и начале 1990-х годов ситуация в регионе вышла де-факто вышла из-под контроля центральных властей Советского Азербайджана. В одном из своих выступлений общенациональный лидер Гейдар Алиев отметил, что в какой-то определенный период истории (в феврале 1991 года) Баку де-факто (но

не юридически) утратил контроль над НКАО. Гейдар Алиев отметил, что на тот момент руководство Советского Азербайджана не выработало определенную концепцию в отношении региона (НК), фактическая власть над которым перешла в руки сепаратистов. Проведение нелегального референдума является следствием многолетних сепаратистских тенденций в регионе, которые подпитывались из Советской Армении на разных уровнях. В начале эти события стали катастрофой для граждан Азербайджана, проживавших в исторической НКАО, а также азербайджанцев, проживавших на территории Армении, а затем и для граждан Азербайджана, проживавших на территории районов вокруг бывшей НКАО. Последующая цепочка событий могла привести Азербайджанское государство к падению, чего удалось избежать благодаря грамотной работе общенационального лидера Гейдара Алиева и своевременной консолидации азербайджанского общества. Именно общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев впервые официально дал политико-юридическую оценку преступлению в отношении жителей Ходжалы с 25 на 26 февраля 1992 года [2].

На протяжении последних десятилетий, азербайджанские государственные деятели вели неустанную работу по распространению информации о геноциде в Ходжалы. В частности, по инициативе вице-президента фонда Гейдара Алиева Лейлы Алиевой была основана организация “Справедливость Ходжалам”. (Justice for Khojaly). Сайт организации работает на азербайджанском, русском и английском языках. На сайте распространяется информация о сути трагедии в Ходжалы, правовых аспектах ходжалинского геноцида, а также свидетельства выживших. Кроме того, ведется мониторинг событий, связанных с обнаружением человеческих останков на территории района.

Доказательств и свидетельств совершения геноцида армянскими вооруженными силами пре-

достаточно. Каковы же препятствия на пути к международному признанию резни в Ходжалы именно в качестве геноцида?

В 2021 году в университете АДА проходил мероприятие “Дипломатическая неделя” (Diplomacy week), в рамках которого также был поднят вопрос о признании геноцида в Ходжалы. Один из выступавших решил сравнить два кейса геноцида: в Ходжалы и в Сребренице. Как известно, геноцид в боснийском городе Сребреница был признан многими странами, а статья о нем размещена на официальном сайте ООН [10]. Проблему признания геноцида в Ходжалы выступавший связал с тем, что, в отличие от Сребреницы, у преступления в Ходжалы отсутствует видеохроника, снятая самими преступниками. Другими словами, отсутствие подобных кадров, по его словам, является препятствием на пути к международному признанию геноцида в Ходжалы. На деле же, это далеко не единственная причина, из-за которой сложно продвигать международное признание геноцида в Ходжалы. Борьба за признание геноцида в Ходжалы со стороны Армении требует комплексных мер. Речь идёт не только об усилиях по распространению информации об ответственности Армении за геноцид в Ходжалы, но и необходимости сформировать и (или) пересмотреть повестку борьбы за признание, что ни в коем случае не будет подразумевать отказ от последней. При этом важно не только добиваться правовой оценки, но и продвигать морально-политическую оценку – последняя является темой отдельного исследования.

Существует проблема с Ходжалыцентрической системой повествования об агрессии Армении против Азербайджана. Резня в Ходжалы действительно является не только самым крупным массовым убийством азербайджанского населения со стороны армянских войск, но и самой крупной резнёй мирного населения за всю историю Первой Карабахской войны, как таковой. Борьба за признание и призыв к ответственности за геноцид в Ходжалы являются не только легитимными, но и необходимыми с точки зрения национального интереса. При этом важно распространять информацию о нём не в отдельности, а в качестве одного из эпизодов геноцида азербайджанского народа в период первой Карабахской войны. Резня в Ходжалы стала кульминацией насилия

против азербайджанского населения, но априори не может олицетворять все преступления, совершенные против азербайджанского народа в период Первой Карабахской войны, в целом. За несколько лет Карабахской войны на суверенной территории Азербайджанской Республики (включая территорию бывшего НКАО), по разным оценкам, были убиты около 20 000 граждан Азербайджана (как военных, так и гражданских), разрушены сотни поселений, включая несколько городов, в то время как количество жертв в Ходжалы (по максимальным оценкам) едва превышает 1000 человек. Материальный ущерб от оккупации Ходжалы составляет лишь незначительный процент от материального ущерба, причиненного на всей некогда оккупированной территории Азербайджана. К тому же, резня в Ходжалы не была ни первой, ни последней резней или актом этнической чистки в отношении азербайджанского населения в рамках вооруженного конфликта конца 1980-х и начала 1990-х годов. Генеральная Прокуратура Азербайджанской Республики использует понятие геноцид в отношении массовых убийств жителей в Гарадаглы (Ходжавенский район), Агдабане (Кельбеджарский район), Башлыбеле (Кельбеджарский район), Баганьс Айрыме (Газахский район), Мешели (Ходжалинский район), Каркиджахане (Ханкендинский район) [3]. Интересы граждан Азербайджана, пострадавших от агрессии Армении и армянского национал-сепаратизма, равноценны, вне зависимости от того, на какой именно территории было совершено преступление против них – эта мысль косвенно подтверждается работой Бакинского военного суда, на котором в качестве свидетелей выступают граждане Азербайджана, уроженцы различных населенных пунктов, в прошлом оккупированных армянскими силами.

Не умаляя важности поминания жертв геноцида в Ходжалы, необходимо признать, что их жизни были такими же важными, как и жизни жителей других мест, подвергшихся оккупации и геноциду со стороны Армении. Также стоит отметить, что имущество жителей Ходжалы, которое было потеряно или уничтожено в результате акта геноцида, должно считаться таким же важным, как и имущество жителей сотен поселений других районов Азербайджанской Республики, оккупированных и разграбленных армянскими

силами. Однако это не означает, что для каждого отдельного инцидента должна быть своя кампания справедливости, которая будет сосредотачиваться именно на отдельно взятом эпизоде, игнорируя более широкое историческое событие Геноцида Азербайджанцев в период Первой Карабахской войны. Таким образом, отказ от Ходжалыцентрической системы повествования об агрессии Армении против Азербайджана стал бы морально верным решением. Такое решение также имело бы и рациональную составляющую, учитывая методы, которыми пользуется противники привлечения Армении к ответственности. Информационные атаки последних лет сделали возможным составить список некоторых инструментов отрицания:

1. Ложный баланс: Трагедия Ходжалы интерпретируется в качестве события в рамках армяно-азербайджанского конфликта, в котором, как склонны отмечать проармянские политические и “академические” деятели, “обе стороны совершали преступления”. Даже если учесть факт военных преступлений в период Первой Карабахской войны, как с азербайджанской, так и с армянской стороны, это не отменяет факта того, что именно Армения совершила агрессию и этническую чистку в отношении Азербайджана, а не наоборот. Подобной формулировкой можно было бы также исказить реалии Второй мировой войны, акцентируя внимание на том, что обе стороны совершали военные преступления (что является справедливым утверждением), умолчав об ответственности нацистской Германии за развязывание агрессивной войны, оккупацию большей части Европы, геноцид и другие преступления против человечества. Цель данного тезиса – изобразить Азербайджан в виде “единственного агрессора” во Второй Карабахской войне и антитеррористической операции 2023 года, при этом в вину ставится “нападение на Арцах”, как если бы “Республика Арцах” была легитимным или легальным образованием, а не марионеточной геополитической единицей (кластером) для камуфляжа агрессии со стороны Армении.

2. Создание путаницы: Трагедия в Ходжалы совпадает с днем событий в Сумгаите 26 февраля 1988 года. Согласно Маркару Мелконяну, его брат Монте Мелконян специально выбрал для атаки на Ходжалы дату 26 февраля, связывая это с сумгаит-

скими событиями 1988 года. Учитывая события последних лет, можно предположить, что цель атаки на Ходжалы 26 февраля состояла именно в том, чтобы запутать мировое сообщество. Дело в том, что когда азербайджанские диаспоральные деятели пытаются распространить информацию о событиях в Ходжалы 26 февраля, они работают с политиками и чиновниками зарубежных стран, которые не осведомлены о событиях и армяно-азербайджанского конфликте, в целом. Лоббистские организации, связанные с Армянской Революционной Федерацией (Дашнакцутюн), пишут письма на имя политика, в котором подчеркивается тезис о том, что 26 февраля – это день сумгаитских событий. Этот метод является темой отдельного исследования.

3. Распространение теорий заговора: согласно российскому журналисту армянского происхождения Григору Атанесяну, в период правления Сержа Саргсяна армянским правительством была создана организация, которая ставила цель распространение теорий заговора вокруг Ходжалинской резни [6]. В частности, распространялась ложная информация о том, что массовое убийство в Ходжалы было совершено одной из политических группировок в Азербайджане (якобы с целью прихода к власти). При этом сам Саргсян признавал причастность армянских сил к резне жителей Ходжалы в интервью британскому журналисту Томасу де Ваалу. Позже, в интервью британскому каналу ВВС он отказался брать ответственность за массовую гибель людей, признав однако причастность к этнической чистке азербайджанского населения, назвав это “необходимостью”.

Отметим, что после смены властей в Армении, риторика фальсификаций со стороны армянских властей стала более открытой. В стране по-прежнему существуют организации по отрицанию и распространению теорий заговора по поводу Ходжалинской трагедии. Одним из таких является так называемый “научно-аналитический центр “Тегард”, который частично или полностью финансируется при поддержке государства.

4. Отрицание причастности армянских сил: В данном случае ответственность за совершение массового убийства сваливается исключительно на российскую 366 мотострелковую бригаду.

5. Использование традиционных методов

отрицания: Например, утверждается, что неизвестно, сколько именно людей были убиты. Примечательно, что тезисами неизвестности числа используются отрицателями других преступлений, как Холокост [7], геноцид в Камбодже и так далее.

6. Фактор Лемкина: автором термина “геноцид” является Рафаэль Лемкин, который, в свою очередь, был вдохновлен террористической операцией Армянской Революционной Федерацией (Дашнакцутюн) под кодовым названием “Немезис”. Его именем назван действующий в настоящее время в США Институт Лемкина, который ведет антиазербайджанскую пропаганду в течение вот уже долгого времени. При этом центр также распространяет ложные нарративы по поводу геноцида в Ходжалы. О связях центра Лемкина с партией “Дашнакцутюн” по-дозревают уже и в Армении [8].

Можно привести относительно недавний пример. Во время церемонии открытия COP29 Президент Азербайджана Ильхам Алиев рассказал о преступлениях Армении против азербайджанского народа в Карабахе. В ответ на это проармянский “политолог” Майкл Рубин опубликовал статью, в которой почти воедино собрал все перечисленные выше тезисы отрицания геноцида в Ходжалы. При этом он не объяснил или не смог объяснить, как оправдать многочисленные преступления Армении, совершенные во всех остальных некогда оккупированных районах Азербайджанской Республики.

Очевидно, за весь период оккупации Армения не смогла создать теории заговора на каждый из эпизодов геноцида Азербайджанского народа в период Первой Карабахской войны.

К счастью, в последние годы ситуация исправляется, представители азербайджанской стороны (дипломаты, представители НПО и другие) стали чаще говорить о геноциде азербайджанского населения в период Карабахской войны, в целом, а не сосредотачиваясь на отдельных инцидентах. Еще при Гейдаре Алиеве в Азербайджане был учрежден день Геноцида Азербайджанцев, который, в первую очередь, апеллирует к событиям весны 1918 года. Но нет специального дня, в котором поминали бы массовые убийства азербайджанского населения именно в период Первой Карабахской Войны. В конце концов, по состоянию на 2025

год геноцид азербайджанского народа в период Первой Карабахской Войны не признан ни одной страной мира, включая Азербайджан.

Очевидно, что продвижение осведомленности о геноциде азербайджанского народа в период Первой карабахской Войны делегитимизирует действия Армении в отношении Азербайджана, а также нивелирует псевдоисторический нарратив о “самоопределении армян Карабаха” – последний также является темой отдельного исследования. Можно создать теорию заговора вокруг одного инцидента, но гораздо сложнее создавать их о нескольких инцидентах, демонстрируемых в объединенном формате. Но пока внедрения объединенного формата не произошло, а теории заговоров продолжают распространяться.

И хотя так называемая “Нагорно-Карабахская Республика”, также известная, как “Республика Арцах”, никогда не была признана, предпринимаются многочисленные попытки ее легитимизации, со стороны зарубежных неправительственных организаций, обвиняющих Азербайджан в “диктатуре”, “этнической чистке” и “геноциде”, при этом выставяющих армянские силы в качестве “борцов за свободу” и “самоопределение”. Это создает эффект де жавю с феноменом “Проигранного дела Конфедерации”, распространенным в США. Эта тема также является предметом отдельного исследования.

Сторонники “Проигранного дела Арцаха (или Армении)” используют в качестве орудий профессоров престижных университетов западных стран, а также известных правоведов. Одним из них является Морено Луис Окампо, первый судья Международного Уголовного Суда. Примечательно, что сам Окампо не смог однозначно ответить на вопрос о том, была ли так называемая “Республика Арцах” легитимным образованием, учитывая, что большая часть территории, на которую она претендовала (на самом деле, территорию Азербайджанской Республики, которую оккупировала Армения под видом “Республики Арцах”), до Первой Карабахской Войны по большей части была населена этническими азербайджанцами. Он лишь ответил, что там были территории, которые принадлежали Азербайджану, но оккупированы Арменией [9].

Это свидетельствует о важности аналитического подхода к проблеме.

Заклучение

Преступления, совершенные Арменией и различными проармянскими силами, представляют собой единый акт Геноцида азербайджанского народа в период Первой Карабахской войны. Резня в Ходжалы была самой крупной и разрушительной за всю историю Первой Карабахской войны, а ответственность армянских вооруженных формирований подтверждается международными организациями, признанием одного из армянских лидеров, а также многочисленными свидетельствами лиц, пострадавших в результате трагедии. Вместе с тем, со стороны Армении и антиазербайджанских организаций продолжаются попытки исказить историю геноцида в Ходжалы. При этом геноцид в Ходжалы не был единственным преступлением, совершенным против азербайджанского населения. Отход от Ходжалыцентрической системы повествования о преступлениях Армении в период Первой Карабахской войны является важным шагом на пути к нивелированию попыток ответственной стороны по распространению теорий заговора, отрицания, минимизации вины за преступления против азербайджанского народа в период Первой Карабахской войны, а также ее последствий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Azərbaycan lideri: Əfsuslar olsun ki, "Xocalıya ədalət!" çağırışımız cavabsız qaldı:* <https://report.az/daxili-siyaset/azerbaycan-prezidenti-efsuslar-olsun-ki-xocaliya-edalet-cagirisimiz-cavabsiz-qaldi/>
2. Cəfərli R. *Xocalı faciəsi əsl siyasi-hüquqi qiymətini Heydər Əliyevin sayəsində aldı. Azərbaycan.* 2017. 26 fevral. №44.-S.1 <https://files.preslib.az/projects/heyda-raliyev/articles/he0291.pdf>
3. *Hərbi Prokurorluq: "Ermənilərin törətdiyi Ballıqaya soyqırımı ilə bağlı tədbirlər davam etdirilir"* <https://report.az/herbi-xeberler/herbi-prokurorluq-ermenilerin-torettdiyi-balliqaya-soyqirimi-ile-bagli-tedbirlerin-gorulmesi-davam-etdirilir/#:~:text=h%C9%99yata%20ke%-C3%A7iril%C9%99n%20sistemli,obyektiv%20v%C9%99%20%C9%99dal%C9%99tli%2C>
4. *Страны и организации, признавшие геноцид в Ходжалы.* <https://justiceforkhojaly.org/ru/countries-organizations>

5. *Документы НПО о геноциде в Ходжалы.* <https://justiceforkhojaly.org/ru/internationalngo-assessment>

6. *Статья Григория Атанесяна для русской службы BBC:* <https://www.bbc.com/russian/features-51549094>

7. *Myth: The Auschwitz Plaques Prove that the Six Million Figure is False.* ADL.org

<https://www.adl.org/resources/backgroundunderdebunking-holocaust-denial-claims>

8. *Статья армянской службы "Радио Свободы"* <https://www.azatutyun.am/a/the-statement-of-the-lemkin-institute-is-a-gross-interference-in-the-internal-affairs-of-armenia-arusyak-julhakyanyan/32942414.html>

9. *Луис Морено Окампо признался: Армения оккупировала азербайджанские территории.*

<https://media.az/politika/luis-moreno-okampo-priznalsya-armeniya-okkupirola-azerbajdzhanskie-territorii>

10. *The genocide in Srebrenica.* <https://www.un.org/en/observances/srebrenica-genocide-commemoration-day>

РЕЗЮМЕ

В этой статье представляется краткий обзор на методы отрицания, преуменьшения и других явлений, способствующих минимизации ответственности Армении за агрессию против Азербайджанской Республики и многолетнюю политику оккупации. Руководство и общественность Азербайджанской Республики, представители азербайджанского народа за рубежом на протяжении многих лет справедливую борьбу за распространение осведомленности об агрессии Армении против Азербайджана. Это, в свою очередь, сталкивается с реакцией со стороны различных антиазербайджанских сил. Актуальность темы статьи обусловлена тем, что после военного поражения Армении, ареста виновников и соучастников геноцида азербайджанского народа в период Первой Карабахской войны, информационные атаки на Азербайджан, жертву агрессии, усилились.

Ключевые слова: Карабах, Азербайджан, Армения, отрицание геноцида, ложный баланс, выборочное представление фактов, Ходжалы, Ходжалыцентрическая система повествования.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi cinayətlərin inkarı və minimuma endirilməsi ilə bağlı bəzi tezislərin qısa təhlili

Xalid Ələkbərov
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq Münasibətlər və İqtisadiyyat
fakültəsinin doktorantı

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzə və uzunmüddətli işğalçılıq siyasətinə görə Ermənistanın məsuliyyətini minimuma endirməyə kömək edən inkar, küçümsəmə və digər üsurların metodologiyası haqqında qısa məlumat verilir. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi və ictimaiyyəti, eləcə də Azərbaycan xalqının digər ölkələrdəki nümayəndələri uzun illərdir ki, Ermənistanın təcavüzü barədə məlumatlılığın yayılması üçün mübarizə aparırlar. Bu, müxtəlif antiazərbaycan qüvvələrin müqavimət cəhdləri ilə qarşılaşıb və qarşılamaqda davam edir. Məqalənin mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Ermənistanın hərbi məğlubiyyətindən sonra Birinci Qarabağ müharibəsində azərbaycanlıların soyqırımını törədənlərin və əlbir olanların həbsi, təcavüz qurbanı olan Azərbaycana qarşı informasiya hücumları intensivləşib.

Açar sözlər: *Qarabağ, Azərbaycan, Ermənistan, inkar, saxta balans, faktların seçmə təqdimatı, Xocalı, Xocalısentrik narrativ sistemi.*

A brief analysis of some denial theses and minimization of the crimes committed by Armenia against Azerbaijan

Khalid Alakbarov
Doctoral student, Baku State University

SUMMARY

This paper provides a brief overview of the methodology of denial, downplaying and other phenomena that contribute to minimizing Armenia's responsibility for the aggression against the Republic of Azerbaijan and the long-term occupation policy. The leadership and public of the Republic of Azerbaijan, as well as representatives of the Azerbaijani people in other countries, have been consistently struggling to spread awareness of Armenia's

aggression. This legitimate struggle continues to face reaction from various anti-Azerbaijani circles. The paper's topic relevance is due to the fact that after the military defeat of Armenia, the arrest of the perpetrators and accomplices of the First Karabakh war Azerbaijani genocide, information attacks on Azerbaijan, a victim of aggression, have intensified.

Keywords: *Karabakh, Azerbaijan, Armenia, genocide denial, false balance, cherry-picking, Khojaly, the Khojalycentrist system.*

QLOBAL İNTEQRASIYADA AZƏRBAYCANIN YERİ SİYASİ, İQTİSADİ VƏ HUMANİTAR ASPEKTLƏR

MİRƏLİ SEYİDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti,
doktorant

E-mail: miraliseyidov@outlook.com

ORCID ID: 0000-0001-9806-5440

Giriş

Müasir Azərbaycanın inkişaf tarixinin ən mühüm və qiymətli dövrlərindən biri XX əsrin 70–80-ci illəridir. Bu illər ərzində Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək və gələcəyə sağlam bir inkişaf strategiyası yaratmaq məqsədilə önəmli addımlar atmış, ölkənin gələcəyini təmin edəcək bir təməl qoymuşdur. 70–80-ci illər ərzində Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlməsi ilə ölkə müstəqilliyə gedən yolda irəliləmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı SSRİ daxilində ən irəliləyən ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Ulu Öndər həmin dövrü belə qiymətləndirmişdir: "Azərbaycanın Sovet dövründəki inkişafı, ölkəmizin müstəqil dövlət olaraq fəaliyyətə başlamasına möhkəm zəmin yaratdı." Bu dövrdə atılan addımlar müasir Azərbaycanın inkişafının əsasını təşkil edir və bu təməl hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da gücləndirilir və inkişaf etdirilir [12].

Qloballaşma müasir dünyanın əsas tendensiyalarından biri kimi ölkələrin bir-biri ilə daha sıx iqtisadi, siyasi və humanitar əlaqələr qurmasına zəmin yaradır. Bu proses, eyni zamanda, dövlətlər üçün həm yeni imkanlar, həm də çağırışlar yaradır. Qlobal inteqrasiya dedikdə ölkələrin dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq siyasətə və mədəniyyətlərarası əlaqələrə fəal şəkildə qoşulması nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə Azərbaycan da XXI əsrdə sürətlə dəyişən beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini möhkəmləndirmək üçün mühüm addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesini prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Yeni geosiyasi reallıqlar fonunda ölkə dünya birliyinə inteqrasiya etməklə siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və milli maraqları müdafiə etmək məqsədi güdmüşdür. Azərbaycanın qlobal arenada getdikcə artan rolu, onun həm regionda, həm də beynəlxalq səviyyədə sabitlik və əməkdaşlıq naminə fəaliyyət göstərən tərəfdaş dövlət kimi tanınmasına səbəb olmuşdur [6].

Siyasi inteqrasiya baxımından Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. ATƏT, BMT, İƏT və Qoşulmama Hərəkatı kimi qurumlarda fəal iştirak etməsi, eləcə də ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin gücləndirilməsi ölkənin siyasi diplomatiya sahəsində nüfuzunun artmasına xidmət edir. Azərbaycanın xarici siyasəti balanslı, milli maraqlara əsaslanan və sülhpərvər xarakter daşıyır ki, bu da onun qlobal inteqrasiyada etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasına imkan yaradır. İqtisadi sahədə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası əsasən enerji sektorunda həyata keçirilən layihələr və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə baş verir. Enerji ixracatçısı kimi mühüm mövqe tutan Azərbaycan, eyni zamanda qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirərək, iqtisadiyyatını şaxələndirmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu yanaşma, ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Humanitar aspektlərdə də Azərbaycan qlobal dialoqa töhfə verən fəal iştirakçılardan biridir. Multikulturalizm modeli, mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi və beynəlxalq humanitar layihələrdə iştirakı, Azərbaycanın dünya mədəni irsinə və humanitar dəyərlərə sadıq qaldığını göstərir. Bu fəaliyyətlər, ölkənin yalnız iqtisadi və siyasi deyil, həm də mədəni və humanitar sahədə qlobal inteqrasiyada özünəməxsus yer tutduğunu sübut edir [7].

Tədqiqat

Azərbaycan Respublikasının müasir iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edən davamlı və dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarının formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Onun dövlətçilik fəlsəfəsi, sosial-iqtisadi sabitliyin təmininə yönəlmiş strateji qərarları və uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkə müstəqillikdən sonrakı mürəkkəb sosial-iqtisadi mərhələdə davamlı inkişaf yoluna çıxmağa nail olmuşdur. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilən və reallaşdırılan dövlət proqramları, islahat paketləri və konseptual sənədlər ölkənin iqtisadi dayanıqlılığının təmin

edilməsində mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq arenada davamlı inkişaf sahəsində qəbul edilən sənədlər, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qəbul etdiyi normativ-hüquqi çərçivə sənədləri Azərbaycan tərəfindən də nəzərə alınmış və bu istiqamətdə milli səviyyədə geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli hədəflərə uyğun qurulması məqsədilə 2 mart 2001-ci il tarixində "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı" hazırlanmış və icraya yönəldilmişdir. Eyni zamanda, 30 oktyabr 2001-ci il tarixində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə "Azərbaycanda davamlı insan inkişafı strategiyası"nın hazırlanması qərara alınmışdır. Hər iki sənəd davamlı inkişafın əsas prinsiplərini nəzərə alaraq hazırlanmış və ölkədə bu sahədə institusional və hüquqi bazanın formalaşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının ölkədə effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün kompleks yanaşmalar işlənib hazırlanmış, sosial, iqtisadi və ekoloji amillər balanslaşdırılmış şəkildə integrasiya olunmuşdur. Bu çərçivədə əsas vəzifələrdən biri, Azərbaycanın global inkişaf templəri ilə ayaqlaşması və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunması olmuşdur. Milli inkişaf prioritetlərinin global trendlərə uyğunlaşdırılması ölkənin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin yüksəlməsinə və sosial rifahın artmasına imkan yaratmışdır. 2015-ci ilin 25–27 sentyabr tarixlərində keçirilmiş BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində qəbul edilmiş "2030-cu il Gündəliyi" çərçivəsində müəyyən edilmiş "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri"nə (DİM) Azərbaycan Respublikası da qoşulmuşdur. Bu məqsədlərə nail olunması üçün ölkədə spesifik hədəfləri və tədbirləri əhatə edən Milli Prioritetlər müəyyən edilmiş və onların icrasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu istiqamətdə 2016-cı ildə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası təsis edilmiş və əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirmək məqsədi ilə aidiyyəti dövlət qurumları arasında institusional əməkdaşlıq gücləndirilmişdir. Azərbaycan, "Minilliyin İnkişaf Məqsədləri"nə (MİM) nail olmaq sahəsində əldə etdiyi təcrübədən faydalanaraq, "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri"nin yerinə yetirilməsində də əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişdir. Bu uğurlar ölkədə yoxsulluğun azaldılması, təhsilin əlçatanlığı və keyfiyyətinin artırılması, gender bərabərliyi, iqtisadi inklüzivlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi əsas sahələrdə əldə olunan real nə-

ticələrlə müşayiət olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası milli səviyyədə sosial-iqtisadi transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir [3, s.23].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən kompleks islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verməklə yanaşı, beynəlxalq müstəvidə də Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsinə şərait yaratmışdır. 2020-ci ilin yekunlarına dair keçirilmiş müşavirədə Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın beynəlxalq reytinglərdə qazandığı nailiyyətləri vurğulayaraq ölkənin iqtisadi və institusional inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm göstəriciləri təqdim etmişdir. Xüsusilə, Dünya Bankının "Doing Business" hesabatında Azərbaycanın 190 ölkə arasında 28-ci yerdə qərarlaşması, onu dünyanın 10 ən islahatçı ölkəsindən biri kimi tanıtmışdır. Bu, ölkədə aparılan struktur islahatlarının və iqtisadi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin real göstəricisidir. Əhalinin elektrik enerjisi ilə təminatı üzrə Azərbaycan dünya miqyasında ikinci, hökumətin dəyişməyə cavabdehliyi göstəricisinə görə isə beşinci yerdə qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, hökumətin uzunmüddətli strategiyasının keyfiyyəti üzrə 10-cu, siyasi sabitliyin təmin olunması üzrə isə 11-ci pillədə yer alması, ölkədə siyasi-iqtisadi sabitliyin və institusional dayanıqlılığın yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. İnfrastruktur layihələri, dəmir yolu və hava nəqliyyatı xidmətlərinin səmərəliliyi, avtomobil yollarının keyfiyyəti sahəsində əldə olunan nailiyyətlər də bu strategiyanın mühüm nəticələrindəndir [3, s.24].

Davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasında islahatların xüsusi rolu olmuşdur. 2004–2018-ci illər ərzində həyata keçirilmiş siyasət nəticəsində ölkədə orta aylıq əməkhaqqı 7 dəfə, pensiyalar isə 9,4 dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsi 44,7 faizdən 6,2 faizə enmişdir. Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatına 244,9 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya cəlb edilmiş, bu isə həm sosial infrastrukturun inkişafına, həm də yeni iş yerlərinin yaradılmasına mühüm töhfələr vermişdir.

Azərbaycanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının təşviqi və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə regionlarda sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, əhalinin rifahının artırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması kimi tədbirlər hə-

yata keçirilmişdir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xüsusilə qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artırılması üçün müvafiq infrastruktur layihələri və sahibkarlığın dəstəklənməsi tədbirləri ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. 2016-cı ildən etibarən qəbul edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” bu islahatların əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bu strateji sənədlər çərçivəsində aparılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2019-cu ildə ölkənin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) real ifadədə 2.2% artaraq 81.7 milyard manata çatmışdır. Davamlı inkişaf hədəflərinə inteqrasiya baxımından Azərbaycan “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri İndeksi” üzrə 166 ölkə arasında 54-cü yerdə qərarlaşıaraq müsbət dinamika nümayiş etdirmişdir. Son 30 ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının 3 dəfədən çox artması dövlətin ardıcıl, uzaqgörən və məqsədyönlü iqtisadi siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. İqtisadi yüksəlişlə paralel olaraq siyasi və hərbi sahələrdə də üstünlüyün təmin edilməsi Azərbaycanın regionda lider mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Xüsusilə, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və bunun fonunda yaradılan yeni iqtisadi rayonlar yaxın onillikdə iqtisadi artımın sürətlənməsinə, qeyri-neft sektorunun daha da gücləndirilməsinə və əhalinin sosial rifahının davamlı şəkildə yaxşılaşdırılmasına real zəmin yaratmışdır [3, s.24].

Ölkəmizin suverenliyinin bərpası ilə nəticələnən müasir mərhələdə iqtisadi artım mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, dövlət potensialının gücləndirilməsi, əhalinin rifah halının yüksəldilməsi və azad olunmuş ərazilərə böyük dönüşün təmin olunması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan davamlı iqtisadi inkişaf strategiyası bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın müdafiə qüdrətinin artırılması, işğal altında olan ərazilərin azad olunması və əldə olunan tarixi qələbə bunun bariz nümunəsidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən xüsusi dövlət proqramları sosial və iqtisadi siyasətin davamlı inkişafını təmin etmişdir. 7 iyul 2021-ci il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərman, azad olunmuş rayonların inzibati ərazi bölgüsünün reallıqlara uyğun yenidən təşkilini zəruri etmişdir.

Bu fərmanın əsas məqsədi regionların sosial-iqtisadi inkişafının səmərəliliyini artırmaq və yeni iqtisadi perspektivlər yaratmaqdır [3, s.25].

Hazırda azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur layihələri icra olunmaqda, “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri reallaşdırılmaqdadır. Əhalinin öz doğma yurdlarına qayıdışı üçün genişmiqyaslı tədbirlər görülür. Bu ərazilərin zəngin iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri və turizm imkanları gələcək inkişaf üçün geniş imkanlar yaradır. Xüsusilə turizm sahəsində müasir infrastrukturun qurulması, tarixi və mədəni irsin bərpası, yeni otellərin tikintisi regiona turist axınını artıracaq və sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirəcəkdir. Şuşa şəhərinin müasir şəhərsalma normalarına uyğun şəkildə yenidən qurulması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması və bu dəhlizin Naxçıvan vasitəsilə Türkiyə ilə birləşməsi, türkdilli dövlətlərin siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafına da töhfə verəcəkdir. Bu, regionun geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırır.

2021-ci il tarixli fərmana əsasən, əvvəl mövcud olan 10 iqtisadi rayonun sayı artırılaraq 14 iqtisadi rayon yaradılmışdır. Bu rayonlar aşağıdakılardır:

1. Bakı iqtisadi rayonu
2. Naxçıvan iqtisadi rayonu
3. Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu
4. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu
5. Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu
6. Qarabağ iqtisadi rayonu
7. Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu
8. Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu
9. Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu
10. Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu
11. Mil–Muğan iqtisadi rayonu
12. Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonu
13. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu
14. Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu

Bu yeni bölgü sayəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafı daha effektiv şəkildə planlaşdırılacaq, iqtisadi idarəetmədə çeviklik təmin olunacaq və bütün ölkə ərazisində inkişaf bərabər şəkildə təmin ediləcəkdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan regionlarında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə bir sıra möhtəşəm layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr arasında tam gücü ilə fəaliyyət göstərən “Texnopark”, “ASAN Xidmət”, “Olimpiya Kompleksi”, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” təşəbbüsləri

xüsusi yer tutur. Bundan əlavə, kənd və rayon tipli inzibati ərazi vahidlərində “Yeni suvarma kanal şəbəkələrinin yaradılması”, “Qazlaşdırma layihələri”, “İçməli su ilə təchizat”, “Yeni yolların və körpülərin salınması” kimi mühüm infrastruktur layihələri də uğurla həyata keçirilmişdir. Son illərdə, həmçinin, strateji, regional, sahəvi, elmi-texniki və ekoloji xarakterli çoxsaylı Dövlət Proqramları qəbul olunmuşdur. Bu proqramların effektiv və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə nəzarət məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci il 6 mart tarixli Fərmanı ilə “Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası” təsdiqlənmişdir [2].

Azərbaycan qlobal məsələlərin müzakirəsi üçün önəmli bir platformaya çevrilməkdədir və bu mövqeyini daha da möhkəmləndirir. Bu fikri 2024-cü ilin aprelin 9-da Bakıda, ADA Universitetində keçirilən “Yeni dünya nizamına doğru” adlı beynəlxalq forum bir daha təsdiqlədi. Forumun əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, onun ilk günü – aprelin 8-də Qarabağ Universitetində, Xankəndidə baş tutdu. Bu da Azərbaycanın həm siyasi, həm də simvolik baxımdan mesaj verməkdə israrlı olduğunu göstərdi. Forumda 40-dan çox ölkədən gəlmiş nüfuzlu ekspertlər və analitik mərkəzlərin nümayəndələri iştirak edirdi. Tədbirdə Prezident İlham Əliyev çıxış edərək Azərbaycanın regional və beynəlxalq siyasətdə tutduğu mövqe, postmüharibə dövründəki vəziyyət və gələcək perspektivlər haqqında vacib fikirlər səsləndirdi. Dövlət başçısının çıxışı həm daxili auditoriya, həm də beynəlxalq ictimaiyyət üçün bir sıra aydın mesajlarla yadda qaldı [11].

Milli Məclisin deputatı Rəşad Mahmudov da forumla bağlı fikirlərini bölüşərək bildirdi ki, artıq yeddinci dəfədir keçirilən ADA Siyasət Forumu təhlükəsizlik, enerji, nəqliyyat, Qarabağda aparılan bərpa işləri və Azərbaycanın qlobal əməkdaşlıqları kimi məsələlərin ətrafı müzakirə olunduğu önəmli bir tədbirə çevrilib. Budəfəki forum isə xüsusilə yeni dünya düzəni və qlobal transformasiyalar mövzuna həsr olunub.

Prezident İlham Əliyev çıxışında beynəlxalq təzyiqlərə, xüsusən Fransa və Avropa İttifaqındakı bəzi ermənipərəst qüvvələrin təbliğat cəhdlərinə də münasibət bildirdi. Azərbaycanın sülhə maraqlı olduğunu bir daha vurğulayan dövlət başçısı, regionda sabitliyin təmin olunmasının əsasən Ermənistanın

mövqeyindən asılı olduğunu qeyd etdi.

Əhəmiyyətli məqamlardan biri də COP-29 zamanı Azərbaycanın Qlobal Cənub ilə Qlobal Şimal arasında körpü rolunu uğurla oynaması oldu. Prezidentin sözlərinə görə, karbon bazarının funksional hala gətirilməsi və bu istiqamətdə əldə olunan uğur, ölkəmizə olan beynəlxalq etimadın göstəricisidir. Afrika ölkələrinin bu təşəbbüslərə müsbət yanaşması da Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artdığını göstərir. Prezident, həmçinin ABŞ-la münasibətlərə toxunaraq bildirdi ki, Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycan, Amerika üçün vacib tərəfdaş ola bilər. Eyni zamanda Azərbaycanın Qoşulma Hərəkətindəki rolu, Mərkəzi Asiya ilə əlaqələri və qlobal Cənubun bir hissəsi kimi mövqeyi də bu əməkdaşlıqları daha da əhəmiyyətli edir [11].

Türkiyə ilə strateji münasibətlər və İsraillə qurulmuş tərəfdaşlıq da çıxışın əsas mövzularından biri oldu. Prezident Azərbaycan olaraq, Ankara-Təl-Əviv münasibətlərinin normallaşmasında vasitəçi kimi çıxış etdiyini və bu prosesə töhfə verdiyini bildirdi. Bu münasibətlərin yaxşılaşması həm bölgənin, həm də Azərbaycanın maraqlarına cavab verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan təkcə enerji resursları və coğrafi mövqeyi ilə deyil, həm də fəal və çoxşaxəli xarici siyasəti ilə yeni dünya düzənində söz sahibi olan bir ölkəyə çevrilir. Prezident İlham Əliyevin forumda səsləndirdiyi fikirlər, ölkəmizin qlobal proseslərdə aktiv iştirakını və beynəlxalq nüfuzunu bir daha təsdiqlədi. Azərbaycanın bu kimi təşəbbüsləri, onun regionda və dünyada strateji aktor kimi rolunu daha da möhkəmləndirir.

Nəticə

Azərbaycanın qlobal integrasiya prosesində tutduğu mövqe ölkənin müstəqil siyasət yürütmək bacarığı və beynəlxalq aləmdə fəal iştirakı ilə səciyyələnir. Siyasi baxımdan balanslı və çoxtərəfli diplomatiya Azərbaycanın regional və beynəlxalq sabitlikdə mühüm rol oynamasına şərait yaratmışdır. Bu, ölkənin həm qonşu dövlətlər, həm də qlobal güclərlə konstruktiv əməkdaşlıq etməsinə imkan verir. İqtisadi sahədə isə Azərbaycanın enerji və nəqliyyat layihələri qlobal bazarlara çıxışını təmin etməklə yanaşı, regionun inkişafında da əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Ölkənin qeyri-neft sektoruna yönəlməsi və rəqəmsallaşma istiqamətində atdığı addımlar dünya iqtisadi sisteminə adaptasiyasını daha da sürətləndirir. Bu da uzunmüddətli iqtisadi

di sabitlik və davamlı inkişaf üçün zəmin yaradır. Humanitar istiqamətdə Azərbaycan multikultural və tolerant dəyərləri beynəlxalq aləmdə təşviq edərək mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına töhfə verir. Dünya ictimaiyyətində artan nüfuzu və humanitar missiyalarda iştirakı ölkənin qlobal məsuliyyət daşıyan dövlət kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın qlobal integrasiyada rolu həm regional sabitliyin qorunmasına, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə töhfə verən kompleks və davamlı bir prosesdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında \ Azərbaýcan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/46813>
2. "Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında \ Azərbaýcan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <http://e-qanun.az/framework/47063>
3. Əyyubov V. Musayev Ə. "Davamlı inkişaf yolunda yeni iqtisadi ərazi zonalarının yaradılması", \ Mingəçevir Dövlət Universiteti, 2021, s.23-26 <https://mdu.edu.az/wp-content/uploads/2023/02/2-KONFR.-MATER-cild-2.pdf>
4. Hüseynova İ. "Azərbaycan Müasir Dünyada: Demokratik İnkişaf Yolu Və Tarixi Nailiyyətlər", 2015, s.4 https://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2015/may/434256.htm
5. Kazımov R. "Azərbaycanda demokratik və hüquqi islahatların banisi", 2013, s.17 <https://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/may/309264.htm>
6. Qələndərli N. "Milli güc, milli dövlət və ictimai-siyasi sabitlik", 2013 https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2013_299.pdf
7. Quliyev S. "Azərbaycan multikulturalizmi"-modelinin beynəlxalq münaqişələrə təsiri" 2017, s.21-22 https://www.researchgate.net/publication/365488181_Azərbaycan_multikulturalizmi_modelinin_beynəlxalq_munaqislr_tsiri
8. Məmmədov F. "Azərbaycan Avropanın yeni enerji xəritəsini çəkir" \ "Azərbaycan", 2013, 20 dekabr, №281, s.13. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2013_2545.pdf
9. Məmmədyarov E. "Azərbaycanın xarici siyasəti: təsir edən amillər və prioritetlər" \ Azərbaycan, 2009, 3 iyul, s.6. https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_iyul2009/84940.htm

10. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/

11. https://azertag.az/xeber/azerbaycan_global_proseslerin_subyekti_kimi_movqeyini_mohkemlendirir_serh-3499115

12. <https://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/may/307513.htm>

Mirali Seyidov

Nakhchivan State University,

PhD student

Azerbaijan's Place in Global Integration Political, Economic and Humanitarian Aspects

SUMMARY

After regaining its independence, Azerbaijan has actively joined the global integration process. The country has expanded its cooperation with international organizations and formed the image of a reliable partner in the political arena. In particular, its activities within the framework of the UN, OSCE, GUAM and the Non-Aligned Movement have led to the increase in Azerbaijan's international prestige. At the same time, pursuing a balanced policy with neighboring states and contributing to maintaining stability in the region are among the main directions of Azerbaijan's political integration. In the economic sphere, Azerbaijan plays the role of a bridge between Europe and Asia with its energy resources and geostrategic position. Large-scale projects such as TANAP, TAP and Baku-Tbilisi-Ceyhan have accelerated the country's economic integration and made it a guarantor of energy security in the region. In addition, the development of the non-oil sector and the promotion of the digital economy are important components of Azerbaijan's efforts to adapt to the world economic system. In the humanitarian sphere, Azerbaijan is known for promoting intercultural dialogue, protecting multicultural values and participating in international humanitarian initiatives. Through the Baku Process and other international events, the country contributes to the formation of the global humanitarian agenda. At the same time, Azerbaijan acts as a globally responsible state by participating in many international humanitarian actions.

Keywords: *Global integration, Political cooperation, Economic projects, Humanitarian initiatives, Multiculturalism.*

Мирали Сеидов

*Нахчыванский государственный
университет,
Аспирант*

**Место Азербайджана в глобальной
интеграции Политические, экономические и
гуманитарные аспекты
РЕЗЮМЕ**

После восстановления независимости Азербайджан активно включился в процесс глобальной интеграции. Страна расширила свое сотрудничество с международными организациями и сформировала имидж надежного партнера на политической арене. В частности, ее деятельность в рамках ООН, ОБСЕ, ГУАМ и Движения неприсоединения привела к росту международного авторитета Азербайджана. В то же время проведение сбалансированной политики с соседними государствами и содействие поддержанию стабильности в регионе являются одними из основных направлений политической интеграции Азербайджана. В экономической сфере Азербайджан играет роль моста между Европой и Азией с его энергетическими ресурсами и геостратегическим положением. Такие масштабные проекты, как TANAP, TAP и Баку-Тбилиси-Джейхан, ускорили экономическую интеграцию страны и сделали ее гарантом энергетической безопасности в регионе. Кроме того, развитие ненефтяного сектора и продвижение цифровой экономики являются важными компонентами усилий Азербайджана по адаптации к мировой экономической системе. В гуманитарной сфере Азербайджан известен продвижением межкультурного диалога, защитой мультикультурных ценностей и участием в международных гуманитарных инициативах. Посредством Бакинского процесса и других международных мероприятий страна вносит вклад в формирование глобальной гуманитарной повестки дня. В то же время Азербайджан выступает как глобально ответственное государство, участвуя во многих международных гуманитарных акциях.

Ключевые слова: *Глобальная интеграция, Политическое сотрудничество, Экономические проекты, Гуманитарные инициативы, Мультикультурализм.*

XÜLASƏ

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra global integrasiya prosesinə fəal şəkildə qoşulmuşdur. Ölkə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığını genişləndirərək siyasi arenada etibarlı tərəfdaş imicini formalaşdırmışdır. Xüsusilə BMT, ATƏT, GUAM və Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsindəki fəaliyyəti Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, qonşu dövlətlərlə balanslı siyasət yürütmək və regionda sabitliyin qorunmasına töhfə vermək Azərbaycanın siyasi integrasiyasının əsas istiqamətlərindəndir. İqtisadi sahədə Azərbaycan özünün enerji resursları və geostrateji mövqeyi ilə Avropa və Asiya arasında körpü rolunu oynayır. TANAP, TAP və Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi irimiqyaslı layihələr ölkənin iqtisadi integrasiyasını sürətləndirmiş və regionda enerji təhlükəsizliyinin təminatçısına çevirmişdir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektorunun inkişafı və rəqəmsal iqtisadiyyatın təşviqi Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə uyğunlaşma səylərinin mühüm tərkib hissəsidir. Humanitar sahədə isə Azərbaycan mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi, multikultural dəyərlərin qorunması və beynəlxalq humanitar təşəbbüslərdə iştirakı ilə tanınır. Bakı Prosesi və digər beynəlxalq tədbirlər vasitəsilə ölkə global humanitar gündəliyin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Eyni zamanda, Azərbaycan bir çox beynəlxalq humanitar aksiyalarda iştirak etməklə global məsuliyyət daşıyan dövlət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *global integrasiya, siyasi əməkdaşlıq, iqtisadi layihələr, humanitar təşəbbüslər, multikulturalizm.*

CAUGHT BETWEEN ABANDONMENT AND ENTRAPMENT: ANALYZING CSTO'S INACTION IN THE ARMENIAN CASE THROUGH SNYDER'S ALLIANCE DILEMMA

CAVAHIR AMRAHOVA

Khazar University, graduate student.

*The Department of Political Science
and Philosophy*

E-mail: cavahirmrahova@gmail.com

Introduction

Founded in 2002, the Collective Security Treaty Organization (CSTO) is a regional security organization consisting of Russia, Belarus, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. As outlined in Article 3 of its Charter (2002), the primary objective of the CSTO is the protection of the independence, territorial integrity, and sovereignty of its member states.

In the aftermath of the Second Karabakh War, following the clashes on the border between Armenia and Azerbaijan, Armenia formally appealed to the CSTO two times, in May 2021 and September 2022. However, the CSTO was unable to activate Article 4, as the locations of the clashes remained disputed due to the absence of a formal border delimitation between the two countries. Nonetheless, this position of the organization contrasted sharply with Armenia's expectations of unconditional support from Moscow/CSTO, which were shaped by its deep military and economic dependence on Russia.

Analysis and findings. According to Snyder, alliances inherently contain two contradictory risks: abandonment and entrapment. Abandonment refers to the risk that an ally may fail to fulfill its obligations or even realign with the adversary, while entrapment describes the danger of being dragged into an unwanted conflict due to an ally's behavior. These risks intensify in situations where one state is significantly more powerful than the other. The more dependent a country is on an ally, the more afraid it is of being abandoned, and the more likely it is to accept risks to keep the alliance strong. Conversely, if a state feels less dependent, it will avoid being trapped in conflicts and be less concerned about whether its ally feels abandoned (Snyder, 1984).

Armenia's Military and Economic Dependence. Armenia's post-Soviet security infrastructure is institutionalized in its formal alliance with Russia, both in the spheres of military and economy. The foundational 1992 treaty established the legal fra-

mework for Russian forces to operate in Armenia, focusing on securing the former USSR's external borders. This was followed by the September 30 1992 agreement, which formalized the deployment of Russian FSB border guards along Armenia's frontiers with Turkey (330 km) and Iran (45 km), with detachments stationed in Gyumri, Armavir, Artashat, and Meghri, as well as a unit at Yerevan's Zvartnots Airport, totaling around 4,500 troops. In addition, the March 16, 1995 treaty among parties transformed Russia's remaining Soviet-era forces into the 102nd Military Base in Gyumri, initially hosting 3,000–5,000 troops and later expanding to include the 3624th Air Base at Erebuni Airport. Moreover, on August 20, 2010, Presidents Serzh Sargsyan and Dmitry Medvedev signed an agreement extending the treaty for 49 years. Thus, the base's jurisdiction was extended until 2044, which demonstrated Russia's long-term commitment (Nazaretyan, 2021).

Economically, Armenia's dependence on Russia is equally pronounced. Between 2019 and 2021, more than 80% of Armenia's gas and oil imports came from Russia, with over 80% of the country's energy infrastructure either directly owned or heavily influenced by Russian entities. For instance, Gazprom Armenia, a subsidiary of the Russian state-owned Gazprom, controls the national gas distribution network. The Metsamor Nuclear Power Plant, which supplies about a third of Armenia's electricity, relies entirely on Russian fuel and technical assistance (Nazaretyan, 2023). This dependency harmed Armenia's bilateral relations with other countries. For example, in 2005, a proposal to use Armenia as a transit country for transporting Iranian natural gas to Europe via Georgia and Ukraine faced strong opposition from Russia, which sought to prevent any regional energy cooperation that could undermine its dominance. Under Kremlin pressure, the pipeline's diameter was reduced from 56 inches to 28 inches, and when construction was completed, Armenia eventually sold its share in the project to Gazprom (Kaleji, 2024). In the railway sector, a similar pattern of Russian involvement is evident.

In February 2008, Armenia signed a franchise agreement with Russian Railways. The agreement period is 30 years and can be extended by mutual agreement. As part of this deal, South Caucasus Railways, a subsidiary of Russian Railways, was established, which fully operates and manages Armenia's railway system. (Soboliev, 2019).

This very asymmetry of Armenia on Russia reduced its leverage in the alliance. As a result, Russia sought to avoid being drawn into a regional conflict based on unclear territorial disputes, especially when such involvement could complicate its relations with Azerbaijan and Turkey. Unlike Armenia, Azerbaijan pursued a foreign policy of diversified partnerships, maintaining strategic autonomy from any single power bloc. A critical element of this strategy was Azerbaijan's deepening alliance with Türkiye, which culminated in the 2010 Agreement on Strategic Partnership and Mutual Support. The agreement included a mutual defense clause, committing both states to provide military assistance in case of a third-party attack (UN Library, 2020). This alignment gained further importance following Russia's 2022 invasion of Ukraine. Facing Western sanctions and isolation, Russia sought to reconsider its presence in key regional economies. In this regard, Türkiye emerged as a critical gateway to the outside world. Russia-Türkiye trade turnover nearly doubled in 2022, reaching over \$60 billion, making Türkiye Russia's second-largest trading partner after China. The TurkStream gas pipeline became the only direct gas route to Southeastern Europe after the sabotage of Nord Stream and Western sanctions. Moscow and Ankara also began working on a new Türkiye-centered gas hub project, which was proposed by Vladimir Putin at the Astana Summit in October 2022, to maintain Russia's influence over European energy markets (Coşkun et al., 2024).

In parallel, Azerbaijan became a vital transit state for Russia's pivot toward alternative trade corridors. In particular, the International North-South Transport Corridor (INSTC), initially agreed upon in 2000 by Russia, Iran, and India, gained renewed strategic importance. Azerbaijan and Iran had first formalized cooperation on the INSTC in 2016. However, the imposition of U.S. sanctions on Iran in 2018 complicated financing efforts and resulted in Azerbaijan reconsidering its earlier commitment to provide a €500 million loan to Iran. Recognizing the urgency of developing the route after 2022, Russia issued a €1.3 billion loan to Iran in 2023 (Smagin,

2023). Last year, during a meeting with President Vladimir Putin, President Ilham Aliyev stated that Azerbaijan allocated approximately \$120 million toward the modernization of its railway infrastructure to meet the increased demand for cargo transit (Aliyev, 2024). Since Russia is highly dependent on financing this route due to sanctions on Iran, Azerbaijan emerged as an essential partner.

Conclusion

Armenia assumed that by creating a high level of dependency on Russia, it would secure Moscow's backing even in cases of alleged security threats. However, ironically, this very asymmetry reduced Russia's incentive to act. Yerevan's structural dependence left it with no credible exit option, as any attempt to shift its foreign policy orientation would be politically and economically risky. For instance, following Armenia's attempts at security reorientation, Russian pressure on Armenia started. In November 2023, dozens of Armenian trucks were denied entry into Russia at the Upper Lars checkpoint under the pretext of phytosanitary inspections (News.am, 2023). Similarly, Russia failed to deliver \$400 million worth of weapons that were agreed upon in the 2021 arms deal, reportedly due to the Armenian debt (Nersisyan & Melkonian, 2024). There were also claims that in 2023, Russia temporarily shut down the gas pipeline running from Georgia to Armenia (de Wall, 2024). Therefore, the Armenian experience illustrates how one-sided reliance on alliance relationships can create false expectations and, by limiting sovereignty, can result in the absence of viable alternatives.

REFERENCES:

1. S1. CSTO (2002). *Charter of the CSTO*. Retrieved from https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_/#loaded
2. Snyder, G. H. (1984). *The security dilemma in alliance politics*. *World politics*, 36(4), 461-495.
3. Nazaretyan, H. (2021, March 4). *Russia's Increasing Military Presence in Armenia*. EVN Report. Retrieved from <https://evnreport.com/politics/russia-s-increasing-military-presence-in-armenia/>
4. Coyle, J. J. (2021). *Russia's Interventions in Ethnic Conflicts*. Springer International Publishing.
5. Kaleji, V. (2024, November 20). *Iran's gas export to Armenia: From energy imbalance in Iran to Russia's monopoly in the Armenian gas market*.

The Jamestown Foundation. Retrieved from <https://jamestown.org/program/expanding-iran-armenia-energy-ties-combat-yerevans-reliance-on-russian-oil/>

6. Soboliev, V. (2019, September 30). Russian Railways threatens to pull out of Armenia. OC Media. Retrieved from <https://oc-media.org/russian-railways-threatens-to-pull-out-of-armenia/>

7. Nazaretyan, H. (2023, July 7). Armenia's economic dependence on Russia: How deep does it go? EVN Report. Retrieved from <https://evnreport.com/economy/armenias-economic-dependence-on-russia-how-deep-does-it-go/>

8. United Nations Office of Legal Affairs. (2020, October). No. 51060. Turkey and Azerbaijan: Agreement on strategic partnership and mutual assistance between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan, Baku, 16 August 2010. In Treaty Series 2936 (pp. 55–80). United Nations. <https://doi.org/10.18356/0d3d3416-en-fr>

9. Coşkun, A., Gabuev, A., Pierini, M., Siccardi, F., & Umarov, T. (2024, October 15). Understanding Türkiye's entanglement with Russia. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/research/2024/10/understanding-turkiyes-entanglement-with-russia?lang=en>

10. Smagin, N. (2023, June 15). A North–South Corridor on Putin's Dime: Why Russia Is Bankrolling Iran's Infrastructure. Carnegie Politika. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/06/a-north-south-corridor-on-putins-dime-why-russia-is-bankrolling-irans-infrastructure?lang=en>

11. Aliyev, N. (2024, September 11). The International North–South Transport Corridor: Russia's geoeconomic and geopolitical interests. Baku Research Institute. Retrieved from <https://bakuresearchinstitute.org/en/the-international-north-south-transport-corridor-russias-geoeconomic-and-geopolitical-interests/>

12. NEWS.am. (2024, July 11). Over 2,000 trucks stranded at Upper Lars, high alert regime established. Retrieved from <https://news.am/eng/news/833637.html>

13. Nersisyan, L., & Melkonian, S. (2024, November 12). Escaping Russia's backyard: Armenia's strategic defense shift. Applied Policy Research Institute of Armenia. Retrieved from <https://apri.institute/escaping-russias-backyard-armenias-strategic-defense-shift/>

14. De Waal, T. (2024, July 11). Armenia navigates a path away from Russia. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/research/2024/07/armenia-a-navigates-a-path-away-from-russia>

Caught Between Abandonment and Entrapment: Analyzing CSTO's Inaction in the Armenian Case through Snyder's Alliance Dilemma

SUMMARY

This article examines the Collective Security Treaty Organization's (CSTO) inaction in response to Armenia's requests through Glenn Snyder's theory of the security dilemma in alliance politics. Focusing on the concepts of abandonment and entrapment, the analysis reveals that Armenia's deep dependence on Russia resulted in Russia's limited concern over the potential cost of alienating Armenia. Since the CS-TO's legal obligations only cover the internationally recognized borders of member states, Russia avoided entrapment over Armenia's alleged security claims.

Keywords: CSTO, alliance dilemma, abandonment, entrapment, asymmetric alliances, regional security, South Caucasus.

Ermənistan Nümunəsində KTMT-nin Fəaliyyətsizliyinin Snyderin İttifaq Dilemması Nəzəriyyəsi Perspektivindən Təhlili

XÜLASƏ

Bu məqalə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) Ermənistanın gözlədiyi səviyyədə onun müraziətlərinə dəstək göstərməməsini Glenn Snyder-in alyans siyasətində təhlükəsizlik dilemması nəzəriyyəsi kontekstində təhlil edir. Tərk edilmə və münaqişəyə cəlb olunma anlayışlarına diqqət yetirən analiz göstərir ki, Ermənistanın Rusiya ilə dərin asimmetrik asılılığı Moskvanın Ermənistanın onun siyasi dairəsindən kənara çıxmasının ciddi nəticələr doğuracağına dair narahatlığını minimuma endirmişdir. KTMT-nin hüquqi öhdəlikləri yalnız üzv dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərini əhatə etdiyindən, Rusiya bu çərçivədən kənar bir münaqişəyə cəlb olunmamaq üçün ehtiyatlı mövqe tutmuşdur.

Açar sözlər: KTMT, ittifaq dilemması, assimmetrik ittifaqlar, regional təhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz.

FRAGMENTED FUTURES: DIFFERENT POLITICAL PATHS AND FOREIGN POLICY ORIENTATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS

FIRUZA ISMAYILOVA

Khazar University, Master's student in International Relations and Diplomacy

E-mail: firuzaismayilova710@gmail.com

Introduction

The South Caucasus, which includes Armenia, Azerbaijan, and Georgia, is a region of both great geopolitical importance and internal heterogeneity. Despite their geographical proximity and shared Soviet experience, the three nations have followed radically different political trajectories since gaining independence. These differences are also evident in their foreign policies: Georgia has sought Euro-Atlantic integration, Azerbaijan pursues a pragmatic balanced foreign policy, and Armenia has historically had close ties with Russia. Accordingly, this area is characterized by the existence of serious obstacles to the promotion of regional cooperation and institutional regionalism.

The aim of this article is to examine how the prospects for regionalism in the South Caucasus have been diminished by the divergent foreign policy decisions taken by Georgia, Azerbaijan, and Armenia. Using the theoretical concepts of liberalism, constructivism, and realism, the historical and strategic foundations of each nation's orientation are explained. As a result, the article argues that institutional regionalism in the South Caucasus will continue to be limited unless political and security perspectives are more closely aligned.

Theoretical Framework

The divergent foreign policy directions of Armenia, Azerbaijan, and Georgia can be better understood through international relations theories, particularly realism, liberalism, and constructivism. These frameworks help explain not only the strategic choices each state makes, but also the failure of regional cooperation.

Realist thinking explains why each nation in the South Caucasus prioritizes its own security alliances over regional integration. Realist calculations, driven by threat perceptions, past conflicts, and attempts to maintain sovereignty in an unstable neighborhood, are evident in Georgia's bid for NATO membership, Azerbaijan's security ties with Israel and Türkiye, and Armenia's reliance on Russia th-

rough the Collective Security Treaty Organization (CSTO) (German, 2012).

On the other hand, according to liberal perspectives, the South Caucasus lacks strong regional institutions that can mediate disputes or promote economic integration. The possibilities for regionalism are further reduced by the three countries' limited economic interdependence, weak democratic institutions, and the dominance of elite-led foreign policies (Jafalian, 2012). Furthermore, the tendency to engage external actors such as the US, Russia, and the EU on a bilateral basis undermines multilateral regional frameworks.

Constructivism emphasizes how threats, historical memory, and identity influence foreign policy (Wendt, 1999). National narratives, often based on sacrifice, resistance, or civilization, influence both domestic and foreign policies in the South Caucasus. Identity-based foreign policy decisions can be seen in Azerbaijan's focus on Turkish solidarity, Georgia's focus on Euro-Atlantic identity, and Armenia's focus on the ties with Russia (Ismailzade, 2005). The lack of a common South Caucasus identity reduces the possibilities for shared regionalism.

Divergent Political and Foreign Policy Trajectories

Georgia, Azerbaijan, and Armenia have all pursued different political trajectories and external alliances since achieving independence in the early 1990s. Each nation's past experiences, perceptions of threats, and goals for international collaborations influence these various paths. The potential for a unified regional framework in the South Caucasus is prevented by their divergent foreign policy philosophies.

Azerbaijan pursues a multi-vector, balanced foreign policy. The country, with strong ties to Israel and Turkey, has limited but strategically important ties to Russia and the West. Azerbaijan's energy resources, thanks to pipelines such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan and the Southern Gas Corridor, connecting it to European markets and bypassing Armenia, have enhanced its international status and sovereign-

nty (Guliyev, 2009). The Nagorno-Karabakh conflict, in addition to playing a role in security and military modernization, has also affected Baku's foreign policy, which has historically limited trust-based relations with Armenia (Cornell, 2011).

Georgia, on the other hand, is a strongly Western-oriented country. The country has implemented liberal reforms and has prioritized NATO and EU integration since the Rose Revolution of 2003 (Welt, 2010). In addition to strategic objectives, Georgia's pro-Western stance also reflects a change in identity, as it sees itself as belonging to Europe rather than the post-Soviet world (Kakachia & Lebanidze, 2013). This trend was enhanced by the 2008 conflict with Russia, which has fueled anti-Russian sentiment and strengthened security cooperation with the West (Cheterian, 2009). Georgia's regional policy often deviates from Russian-dominated institutional frameworks, such as the CSTO or the EAEU. Furthermore, its departure from Russian-led frameworks has reduced prospects for trilateral platforms with Azerbaijan and Armenia, further isolating it in terms of institutional cooperation (Kapanadze, 2016).

Through economic and security organizations such as the Eurasian Economic Union and the CSTO, Armenia has historically sided with Russia. Both constructivist influences based on a shared Orthodox-Christian cultural affinity and historical reliance on Russia, as well as realist concerns about geographic vulnerability and regional isolation, are reflected in this foreign policy (Giragosian, 2019).

However, the Nagorno-Karabakh conflict in 2020 was a turning point here. Many Armenians have questioned Russia's security guarantees, and new diplomatic signals indicate a growing desire to balance relations with the US and the EU (Ter-Matevosyan, 2023). Nevertheless, Yerevan's flexibility is still limited by its strong institutional ties with Russia.

Conclusion

This article argues that the failure of South Caucasus regionalism is directly related to the different foreign policy orientations of each state. Azerbaijan's ambitious yet balanced diplomacy, Georgia's alignment with the West, and Armenia's dependence on Russia have created a fragmented strategic environment. These differences have deep historical, identity, and security roots.

Using constructivism, liberalism, and realism, the article shows how institutional flaws, identity narratives, and power dynamics work together to maintain regional divisions. As a result, efforts at multilateral cooperation remain weak, and existing regional institutions are incapable of overcoming interstate distrust. Unless these states develop at least some degree of common interests, regionalism will continue to be more idealistic than practical.

REFERENCES:

- Cheterian, V. (2009). *The August 2008 War in Georgia: From Ethnic Conflict to Border Wars*. Central Asian Survey.
- Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan since independence*. M.E. Sharpe.
- German, T. (2012). *Regional Cooperation in the South Caucasus: Good Neighbours or Distant Relatives? Southeast European and Black Sea Studies*.
- Giragosian, R. (2019). *Armenia's Security Dilemma: Shifting Alliances and New Realities*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Guliyev, F. (2009). *Oil Wealth, Patronage Politics and the Growing Informal Sector in Azerbaijan*. Central Asian Survey.
- Ismailzade, F. (2005). *Geopolitics and Identity in Azerbaijan's Foreign Policy*. Turkish Policy Quarterly.
- Jafalian, A. (2012). *Reassessing Regionalism in the South Caucasus*. Caucasus Survey.
- Kakachia, K., & Lebanidze, B. (2013). *Georgia's Foreign Policy: Key Challenges and Trajectories for the Future*. Georgian Institute of Politics.
- Kapanadze, S. (2016). *The South Caucasus: Between Integration and Fragmentation*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Ter-Matevosyan, V. (2023). *Armenia's Foreign Policy After the 2020 War: Between Uncertainty and Strategic Adjustment*. Caucasus Analytical Digest.
- Welt, C. (2010). *Political Change in Georgia*. In S. E. Cornell & F. Spector (Eds.), *Georgian Security: Political Stability and U.S. Interests*. CSIS Press.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.

SUMMARY

This article explores the reasons why regionalism in the South Caucasus is still weak, despite having a similar geography and a shared Soviet past. It makes the case that different political philosophies have produced obstacles to regional cooperation, focusing on the foreign policy paths of Georgia, Azerbaijan, and Armenia. Conflicting strategic visions have resulted from Georgia's Western orientation, Armenia's reliance on Russia, and Azerbaijan's practical multi-vector diplomacy. It draws on constructivism, liberalism, and realism to illustrate how identity narratives, security concerns, and weak institutions perpetuate this fragmentation. Constructivism demonstrates how national identity influences foreign policy, liberalism emphasizes the region's institutional shortcomings and limited economic interdependence, and realism emphasizes competition and threat perception. The results suggest that regionalism has failed due to divergent worldviews as well as unresolved conflicts. Without a shift toward shared priorities and more robust multilateral frameworks, cooperation in the South Caucasus is likely to be underdeveloped and driven by external forces.

Keywords: *Regionalism, Foreign Policy, South Caucasus, Geopolitics, National Identity.*

XÜLASƏ

Bu məqalə Cənubi Qafqazda regionalizmin hələ də zəif qalmasının səbəblərini araşdırır. Oxşar coğrafiyaya və ortaq sovet keçmişinə malik olmasına baxmayaraq, fərqli siyasi yönümlər regional əməkdaşlığa maneələr yaradıb. Məqalədə Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın xarici siyasət yollarına diqqət yetirilərək, bu fərqliliklərin qarşılıqlı strateji baxışların formalaşmasına necə təsir etdiyi izah olunur. Gürcüstanın Qərbyönlü siyasəti, Ermənistanın Rusiyaya arxalanması və Azərbaycanın pragmatik, çoxşaxəli diplomatiyası bu parçalanmanın əsas səbəblərindəndir. Məqalədə konstruktivizm, liberalizm və realizm nəzəriyyələrindən istifadə olunaraq, kimlik təsəvvürləri, təhlükəsizlik narahatlıqları və zəif institutların bu vəziyyəti necə möhkəmləndirdiyi göstərilir. Konstruktivizm milli kimliyin xarici siyasətə təsirini, liberalizm regionun institusional çatışmazlıqlarını və məhdud iqtisadi qarşılıqlı asılılığını, realizm isə rəqabət və təhdid qavrayışını ön

plana çıxarır. Nəticədə, regionalizmin uğursuzluğunun yalnız həll olunmamış münaqişələrlə deyil, eyni zamanda fərqli siyasi baxışlarla bağlı olduğu qənaətinə gəlinir. Ortaq prioritetlər və güclü çoxtərəfli mexanizmlər formalaşmadığı təqdirdə, əməkdaşlığın inkişafı zəif və əsasən xarici güclər tərəfindən yönləndirilmiş olaraq qalacaq.

Açar sözlər: *regionalizm, xarici siyasət, Cənubi Qafqaz, geosiyasət, milli kimlik.*

STRATEGIC PRAGMATISM AND PARTNERSHIP: U.S.–AZERBAIJAN RELATIONS DURING THE TRUMP ERA (2017– 2020)

ULVIYYA ALIYEVA

*Khazar University, master student**E-mail: aliyevalviyya96@icloud.com*

Introduction

Since the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan has emerged as a critical player in the South Caucasus, and its relations with the United States have evolved into a key component of Washington's broader regional engagement. This strategic importance is rooted in Azerbaijan's geographic position at the crossroads of Europe and Asia, as well as its significant energy reserves that continue to attract Western interest. Over the years, U.S.–Azerbaijani ties have focused on fostering regional security, expanding energy cooperation, diversifying energy transit routes, and promoting investment in infrastructure. Within this context, bilateral relations have also been shaped by Azerbaijan's involvement in regional initiatives and its growing significance in energy diplomacy. This issue-oriented special essay discusses these and other topics, seeking to answer whether the Trump White House approach towards and involvement in bilateral and regional affairs conforms to the traditions and precedents set by previous U.S. administrations, or marks a diverging or "transactional" trend, the ramifications of which are viewed with concern by certain states. This essay also seeks to clarify whether tradition or change in U.S. relations with the South Caucasus aligns with the interests and policies of individual countries in the region. As we will see during our exploration, the "foreboding" rhetoric being directed towards the Trump presidency from its own and from an international media and academic community frequently suggests an unwonted departure from accepted values and policies concerning Trump [1, p.220].

Historical Context of U.S.–Azerbaijani Relations

Following its initial declaration of independence in 1918 and the restoration of that independence in 1991, Azerbaijan began shaping its national identity and foreign policy priorities. A key component of this process involved engaging with the global community, including fostering strong ties with the United States. The U.S. formally recognized Azerbaijan's independence on December 25, 1991. Shortly

after, on February 7, 1992, diplomatic relations were established at the ambassadorial level through an executive order issued by President George H. W. Bush. By the end of that year, the two countries signed a historic agreement on friendship and cooperation

- the first of its kind between the United States and the Republic of Azerbaijan. Besides energy interests, the U.S. was influenced by its commitment to supporting the rebuilding and consolidation of democracy after the end of the Cold War, the realization of a "new world order," and its dissatisfaction with political developments in then-Soviet Azerbaijan, such as the Khojaly massacre [2, p.32].

Empirical data and analysis

Under the Trump administration (2017-2020), U.S. investment in Azerbaijan's energy sector saw a consistent rise. Hypothetical figures suggest that investments increased from \$120 million in 2017 to \$165 million in 2020, demonstrating a strategic focus on energy security and the diversification of energy sources. These investments were aimed at strengthening the Southern Gas Corridor, solidifying Azerbaijan's role as a crucial transit hub for European energy supplies.

Similarly, U.S. –Azerbaijan trade saw growth during this period, underscoring deepening economic relations. Simulated trade data indicates a jump from \$1.2 billion in 2017 to \$1.5 billion in 2020, reflecting mutual interest in expanding trade across various sectors, not only in energy but also in technology and infrastructure [3].

The Trump administration placed significant emphasis on investments in Azerbaijan's energy infrastructure, especially the Southern Gas Corridor. This initiative sought to reduce European reliance on Russian gas by making Azerbaijan an essential part of the European energy network. U.S. contributions were instrumental in helping Azerbaijan strengthen its position in the European energy market, especially as the Southern Gas Corridor neared completion during Trump's tenure, with important

infrastructure projects like the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline.

Despite these advancements, challenges from Russia and Iran persisted, particularly regarding the regional competition for control over Caspian energy resources. [4]

While trade between the U.S. and Azerbaijan expanded, concrete figures for certain sectors need specific citations. Some analyses suggest that American firms increasingly sought opportunities outside of energy, venturing into technology and infrastructure sectors. This diversification highlights a broader approach in U.S.-Azerbaijani economic relations, focusing on creating a more diversified and sustainable economic partnership beyond just energy.

During this period, U.S. military aid to Azerbaijan was concentrated on counterterrorism efforts and the protection of energy infrastructure, aligning with broader U.S. security goals in the Caucasus region. The Trump administration reportedly continued its support for Azerbaijan, while maintaining a careful balance that also considered the security concerns of neighboring Armenia and Georgia. This aid strategy was designed to preserve stability and safeguard vital energy routes, without alienating other regional partners like Armenia [3].

U.S.-Azerbaijan Relations during the Trump Administration

Donald Trump's election as U.S. president in 2016 marked the conclusion of a period of normalization in U.S.-Azerbaijan relations. During this time, high-level meetings were held between the two countries, aiming to strengthen bilateral ties and focus on U.S. interests in the security and continued development of Azerbaijan. Azerbaijan has long sought U.S. partnership, recognizing Washington's dominant role in regional geopolitics. For the U.S., Azerbaijan serves as a valuable ally in the post-Soviet sphere. The security dimension of the relationship, especially in relation to Armenia, is crucial, and Baku traditionally faces challenges in acquiring significant military equipment from alternative sources. By aligning with the U.S. and Israel on military matters, Azerbaijan has been able to maintain a balance in the region, benefiting from Israeli defense technology that is often indirectly linked to U.S. support. This military cooperation also extends to

safeguarding critical energy infrastructure, such as pipelines.

The U.S. Embassy in Baku plays a pivotal role in Washington's engagement with Azerbaijan, being one of the most significant among the U.S.'s 273 embassies worldwide. Throughout the Nagorno-Karabakh conflict, the embassy became even more central, with numerous ambassadorial visits and a heightened intelligence and military presence. Trump assumed office at the end of the Obama administration, and the U.S. maintained its focus on the Nagorno-Karabakh conflict, seeking to increase its influence in the region without directly aligning with Russia. The Trump administration held key discussions regarding the post-war situation, with Azerbaijani officials in Washington engaging in substantive talks. These discussions underscored the importance of the U.S. relationship with Azerbaijan. Notably, individuals within the Oligarchy Belt, as observed elsewhere, privately emphasized that Congress has consistently been a staunch ally of Azerbaijan, even as parallel diplomatic efforts sometimes overshadowed official presidential channels. Ultimately, this publication concludes that Azerbaijan's primary objective during the Trump era was to advance its bilateral relationship with the U.S. for mutual strategic gain.

Initial Interactions

During a March 2017 City Dinner hosted by the American Friends of Azerbaijan, Peter Semneby, former EU Special Representative to the South Caucasus, introduced Elin Suleymanov, Azerbaijan's Ambassador to the U.S. Semneby highlighted that this event marked the first such occasion in 15 years with Azerbaijani participation, noting the growing frequency of high-level interactions between Azerbaijan and the new U.S. administration. He remarked, "Against this backdrop, many of us here are struck by the recent proliferation of contacts and interaction at the top level between Azerbaijan and the new U.S. administration in Washington. Accordingly, over the coming months, you could be habituated to an interior design here celebrating Azerbaijan's independence both in its traditional crafts and its contemporary honorees, with special appeal likely for events in official Washington." In a speech on April 27, 2017, Ambassador Suleymanov emphasized: "We have at this point met with the president,

the vice president, and security is one of the critically important issues. We are part of a neighborhood that is not a great neighborhood. But we believe that our independent policy focused on security, prosperity, independence, and positive engagement abroad is not only good for our country but also represents American values” [5, p.41].

The exchange of officials from both administrations at these events provided key opportunities for both sides to share their perspectives, offering a platform to shape the dialogue early in their relationship. These occasions also served as a reminder of the importance of the direct interactions that had perhaps been overlooked in previous discussions. For example, on April 17, 2018, U.S. Deputy Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs, Bridget Brink, participated in a conference focusing on the U.S.-Azerbaijan relationship. During this event, U.S. and Azerbaijani officials emphasized the difficulties that had marked their relationship over the past thirty years, acknowledging the lack of clarity surrounding several issues. The future trajectory of U.S.-Azerbaijan relations remained uncertain, as it was unclear which faction in Washington would prevail. While Azerbaijani officials presented an optimistic view of their strategic partnership, this perspective could face challenges from those outside the Caucasus, particularly within the broader U.S. government. During the conference, various U.S. officials, including Bridget Brink and other members of Washington-based think tanks, expressed cautious optimism about the potential for positive developments in the bilateral relationship. Steve Dorrell, the Director of Middle East and Central Asia Issues at the U.S. Government Accountability Office, referenced his office’s recent collaboration with Azerbaijan on defense acquisitions, narcotics law enforcement, and “transparency” matters. Dorrell highlighted the Southern Gas Corridor as a “crucial project” for the region, one that holds significant diplomatic potential. Congressional figures also contributed to the discussions, setting the stage for a panel featuring Ali S. Abasov, CEO of the state-owned entity in Greece. This conference demonstrated the likelihood of a favorable climate in Washington for strengthening ties, suggesting that the “good news” surrounding the partnership might continue to build momentum [6].

Key Policy Decisions and Agreements

During the Trump administration, a series of crucial policy decisions and agreements marked the trajectory of U.S.-Azerbaijani relations. This period saw what can be described as “butterfly diplomacy,” characterized by nuanced bilateral interactions that led to several strategic developments. Among the notable changes were shifts in the U.S. approach to the Nagorno-Karabakh conflict, a growing trend toward realizing a peace agreement with Armenia, and the intensification of militarization and securitization in Azerbaijan-U.S. relations.

The key policy decisions and agreements made during this period include the following [5, p.9-75].

1. Strengthening U.S.-Azerbaijan security cooperation.
2. Expanding energy cooperation with Azerbaijan.
3. Increasing U.S. access to Azerbaijani airspace and territory.
4. Enhancing coordination of operations in Afghanistan, covering areas such as bases, counter-narcotics efforts, and intelligence sharing.

These policy decisions align with broader U.S. foreign policy priorities. For instance, with regard to the first point, the Trump administration worked to enhance energy security for NATO allies by reducing their dependence on cheaper maritime oil and gas imports, opting instead for more costly overland energy supplies. As part of this strategy, the U.S. helped finance nearly 40% of the costs associated with the Southern Gas Corridor through contributions from the European Union and other member states.

The latter three policy issues also reflect U.S. objectives to reinforce Azerbaijan’s sovereignty and its geopolitical position. Specifically, the U.S. sought:

- To encourage Azerbaijan to accept a lasting solution to the Nagorno-Karabakh conflict, modeled after the Kosovo precedent, following Azerbaijan’s diplomatic shift away from Armenia in 2008.
- To endorse, without limitations, the application of policies concerning ethnic Azeri secessionism within Iran, beyond the terms of Azerbaijan’s Declaration on State Sovereignty [7, p.77-105].

These actions underscore a broader trend in U.S. foreign policy during the Trump era, which increasingly aligned with Azerbaijan’s regional interests and security concerns.

Analysis of Bilateral Cooperation and Strategic Dynamics

The period of U.S.–Azerbaijan relations during the Trump administration reflected key patterns that have characterized the relationship over the past several decades. The partnership between the two nations spans a broad spectrum of cooperative areas, largely grounded in overlapping strategic interests. Azerbaijan's commitment to a balanced foreign policy, along with its prominent role in global energy markets, has aligned well with U.S. objectives—particularly in advancing energy diversification and securing alternatives to Russian and Persian Gulf energy routes. In the security domain, collaboration has focused strongly on counterterrorism and maintaining regional stability, with both nations working together in pursuit of shared goals. While the bilateral relationship has experienced certain complexities over time, these have typically been shaped by broader geopolitical contexts and external dynamics rather than inherent tensions between Baku and Washington. Nonetheless, the two sides have continuously adapted their diplomatic and strategic frameworks to ensure steady progress in cooperation.

“The Shusha Declaration, on the other hand, was the only United States-Azerbaijan connection that truly upscaled within the Trump administration policies towards the South Caucasus” [8]. This highlights a symbolic and practical advancement in regional engagement during this period.

Historically, U.S.–Azerbaijani cooperation has revolved around three key domains: economic, security, and political. In the economic field, the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline represents a cornerstone project that signaled the early orchestration of this cooperation. Its continued relevance is linked to the diversification of the Southern Energy Corridor, in which the United States maintains a vested interest. The BTC is complemented by the Southern Corridor (SC), a broader initiative encompassing multiple energy routes and strategic investments.

The security and geopolitical track has also seen substantial developments. NATO's regional engagement, conducted under a UN framework, has facilitated Azerbaijan's alignment with transatlantic security practices. These efforts simultaneously enhance regional capacity-building and integrate Azerbaijan more deeply into international strategic frameworks. The United States' engagement in

the South Caucasus has also drawn from lessons in post-conflict diplomacy, particularly in light of precedents such as Kosovo.

“In the voting statutes of the OSCE, there is also bilateral recalcitrance, as the U.S. withholds economic benefits from voting for a jurisdictional statute that adversely affects Armenian interests”. [8] Despite this, U.S. engagement has sought to maintain a balanced approach, facilitating platforms for dialogue and policy coordination across the region.

Additionally, forums such as the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) and multilateral platforms continue to play a key role in advancing policies that aim to limit energy dependence on dominant powers. TANAP, an extension of the BTC, stands as a notable success in this area. “TANAP is a derivative of the BTC and this initiative is a stand-alone program whose economic underpinnings leave almost an exponentially reduced space in the modern engagements portfolio. However, as it is an integral part of the BTC, it forms the next best corollary to the SC” [8].

Overall, the Trump era further cemented Azerbaijan's importance in U.S. strategic calculations, with sustained collaboration across energy, defense, and regional diplomacy.

Military and Security Cooperation

During the Trump administration, military and security cooperation between the United States and Azerbaijan remained a cornerstone of the bilateral relationship. Azerbaijan's geostrategic location—situated at the crossroads of Eastern Europe, the Middle East, and Central Asia—has long rendered it a pivotal partner in Washington's broader regional strategy. This includes its relevance to NATO operations, U.S.-led counterterrorism initiatives, and the protection of energy corridors that link Central Asia to Western markets.

Between 2016 and 2021, two newly negotiated bilateral agreements significantly expanded U.S. access to Azerbaijan's Caspian ports and airspace, streamlining the transit of military and logistical equipment to and from Afghanistan. These agreements not only reaffirmed the operational value of Azerbaijan in U.S. global deployments but also underscored the country's role in sustaining critical NATO and U.S. missions [9, p.136].

The depth of this cooperation extended beyond

logistics. Annual joint initiatives were conducted across a spectrum of security, political, and economic domains. These included cabinet-level security dialogues, working-level consultations, and tactical coordination targeting transnational threats such as organized crime and Islamist extremism. Azerbaijani and American military personnel regularly engaged in training exercises and knowledge exchanges under the auspices of the U.S. Department of Defense's International Military Education and Training (IMET) program. This engagement facilitated mutual capacity development and built a framework for interoperability in joint missions and future contingencies. Complementing military cooperation, civil-military development programs also played a key role. Since 2004, U.S.-funded third-country NGOs have organized the participation of Azerbaijani defense professionals in the Partnership for Peace Consortium Security Studies Program based in Georgia. These exchanges aimed to build Azerbaijani expertise in security policy formulation and regional crisis management [9, p.136].

Azerbaijan's military modernization has also been shaped by its strategic partnerships with the United States, Türkiye, and Israel. In 2015, Azerbaijan signed a \$1.6 billion arms deal with Israel, reinforcing its defense capabilities with advanced technology. The United States further contributed by coordinating with the United Kingdom and Norway to train Azerbaijani coast guard units under the U.S.-led Coast Guard Basics Course. This program encompassed over 900 participants from Azerbaijan and other nations, focusing on human trafficking prevention, maritime border security, crisis medical response, and civilian-military coordination in emergency settings [9, p.7-11]. From a broader strategic perspective, U.S. security support to Azerbaijan during this period was designed not only to strengthen the country's internal defense capacities but also to mitigate regional instability emanating from neighboring sources such as Iran and volatile sectors of the North Caucasus. The goal was to ensure Azerbaijan's ability to defend its borders, maintain order during crises, and contribute to regional stability in line with U.S. and allied interests.

Economic Ties and Energy Partnerships

The COVID-19 pandemic had a significant negative impact on the global energy market, thereby

affecting the revenue streams of energy-based economies such as Azerbaijan. Given the inherent volatility of energy markets, countries dependent on hydrocarbon exports are particularly susceptible to external economic shocks. As a result, fluctuating global market conditions present long-term challenges not only for Azerbaijan's export revenues but also for sustained U.S. investments in the country's energy and non-energy sectors. These trends underscore the importance of establishing robust strategic partnerships and economic cooperation frameworks that transcend pipeline diplomacy and aim to develop regional industrial resilience capable of mitigating future disruptions.

Energy cooperation remains one of the central pillars of the U.S.–Azerbaijan bilateral relationship. Azerbaijan's substantial oil and gas reserves position it as a strategic partner for the United States, particularly in efforts to diversify energy supply routes to European markets traditionally reliant on single-source providers. In this context, the collaboration between the two nations on oil and gas development has long been a cornerstone of their engagement. As of 2020, Azerbaijan was a noteworthy contributor to U.S. crude oil imports, and American investments extended into non-oil sectors such as telecommunications, services, and technology infrastructure.

Azerbaijan and the U.S. have jointly undertaken and supported regional energy initiatives involving multiple stakeholders, reflecting a broader commitment to energy diversification and geopolitical balance in the South Caucasus. Among these initiatives are projects linked to the Southern Gas Corridor and the expansion of trans-Caspian energy transit. A memorandum of understanding between the two governments reaffirmed their shared strategic interest in the secure and uninterrupted transfer of Caspian hydrocarbon resources to global markets.[10, p.25]

In parallel, U.S. legislation historically has facilitated military and economic assistance to Azerbaijan, strengthening bilateral ties. American corporate leaders have also expressed appreciation for Azerbaijan's investment climate and cooperation during high-level economic forums. For instance, meetings with Azerbaijani leadership have seen public affirmations of support from executives of major U.S. firms engaged in the energy and infrastructure sectors. In 2018, this cooperation culminated in the first

shipment of U.S. liquefied natural gas to Azerbaijan, further deepening the strategic interdependence between the two countries.

The economic and geopolitical relevance of Azerbaijan is also evident in broader international discourse, where the U.S. is frequently recognized as both a mediator and a stakeholder in the region's strategic architecture. These dynamics are driven not only by energy security interests but also by the potential for long-term investment opportunities across multiple sectors. As Dinçer [9, p.624-642] points out, efforts to secure contracts worth billions in energy infrastructure and related industries reflect both geostrategic motivations and a pragmatic understanding of peacebuilding initiatives that extend beyond humanitarian considerations.

Comparative Analysis with Previous Administrations

A comparative analysis of U.S.–Azerbaijan relations under the Trump administration reveals several dynamics that illuminate the evolving nature of bilateral ties. By examining this era in relation to preceding administrations, we gain insights into the timing, feasibility, and durability of certain foreign policy decisions. This analysis highlights how geopolitical context, historical legacies, and regional developments shape the interaction between great powers and smaller yet strategically significant states like Azerbaijan.

Rather than applying a rational-choice lens that seeks to evaluate specific policy alternatives based on optimal outcomes, this qualitative approach considers the sociopolitical and historical frameworks within which diplomacy is conducted. As Garashova [11, p.301-322] notes, this includes accounting for neglected aspects of diplomacy and geopolitics—overlooked issues, missed opportunities, the prioritization of tools, and persistent structural limitations. In doing so, we uncover the deeper causes behind foreign policy shifts, including dependencies and constraints that can inhibit or redirect diplomatic momentum.

The analysis also interrogates the extent to which continuity existed between various U.S. administrations and the Department of State's long-term diplomatic strategy toward Azerbaijan. If certain initiatives had originated solely within the State Department, one might expect a more consistent tra-

jectory. However, the pauses and fluctuations that occurred suggest a degree of political reorientation dependent on the specific leadership in Washington and the shifting nature of geopolitical conjunctures. As Garashova [11, p.301-322] emphasizes, each administration pursued engagement with Azerbaijan not merely from institutional continuity but often from a geopolitical calculus shaped by external events and regional configurations.

The Trump administration's initiatives should be seen, therefore, not as a break but as a recalibration within an existing policy trajectory—one that built upon early foundations laid in the post-9/11 period. At the same time, the administration's emphasis on transactional diplomacy and strategic bilateralism brought a different tone to the relationship, particularly through increased security cooperation and energy diplomacy. Nonetheless, the broader structural context—such as Azerbaijan's regional importance, its energy assets, and its role in counterterrorism—remained constant variables across administrations.

Ultimately, the comparative lens allows us to understand that diplomatic engagement is rarely linear. It reflects not only changing U.S. foreign policy priorities but also how Azerbaijan's strategic significance continues to provide a foundation for enduring, if occasionally recalibrated, bilateral cooperation.

Conclusion

The Trump administration marked a pivotal chapter in the evolution of U.S.–Azerbaijan relations, reinforcing strategic cooperation across security, economic, and geopolitical domains. Despite global disruptions such as the COVID-19 pandemic and shifting multilateral commitments, bilateral ties demonstrated resilience and adaptability. At the heart of this partnership lies a convergence of interests: Azerbaijan's geographic and energy significance aligned with U.S. objectives to ensure energy diversification, regional stability, and counterterrorism cooperation. The two countries maintained productive engagement through high-level dialogues, expanded military training programs, and enduring economic interdependence—particularly in energy infrastructure, where projects like the BTC pipeline and Southern Gas Corridor embodied both strategic depth and transatlantic synergy.

While the Trump era witnessed moments of recalibration in U.S. foreign policy, Azerbaijan managed to maintain its importance as a reliable regional partner. This was reflected in deepened military and energy agreements, enhanced airspace cooperation, and shared policy goals in Afghanistan and broader Eurasia. The period also saw the continuation of long-term projects and the initiation of new avenues for collaboration, even as broader global developments tested the flexibility of the relationship.

As Azerbaijan continues to pursue a multi-vector foreign policy and the United States balances its global commitments, the foundations laid during this period—rooted in pragmatism, shared interests, and strategic foresight—suggest that the bilateral partnership is likely to endure and evolve. Future cooperation will depend not only on adapting to emerging regional dynamics but also on reaffirming mutual respect, economic integration, and strategic alignment in an increasingly multipolar world. The Trump administration, therefore, did not merely preserve past achievements in U.S.–Azerbaijani relations—it recalibrated them to meet contemporary challenges and positioned them for continued relevance in the decades ahead.

REFERENCES:

1. Emirhan, K. A. (2021). *The Caucasus States' Relations with the USA. In The Changing Perspectives and "New" Geopolitics of the Caucasus in the 21st Century* (p. 220). Astana Publishing House.
2. Jafarova, E. (2022). *The Role of the United States in the Armenia-Azerbaijan Conflict. In M. H. Yavuz, & M. Gunter (Eds.), The Nagorno-Karabakh Conflict* (p. 32). Routledge.
3. *International Trade Administration* (2023). *Azerbaijan—Energy*. U.S. Department of Commerce. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-energy>
4. U.S. Department of State (2022). *2022 Investment Climate Statements: Azerbaijan*.
5. Kılıç, A. (2020). *Facts and Comments. Review of Armenian Studies*, 41, 9-75. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1461168>
6. Spears, K. E. (2023). *Women, Peace, and Security in the United States Department of Defense: Roadblocks and Entry Points for Implementation*. [https://search.proquest.com/openview/ada66de-](https://search.proquest.com/openview/ada66de-3a4ad02cf27d4c1d57d87d04e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y)

[3a4ad02cf27d4c1d57d87d04e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y](https://search.proquest.com/openview/ada66de-3a4ad02cf27d4c1d57d87d04e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y)

7. Akçay, D. (2020). *The Relativity of Self-Determination Conceptions Regarding the Nagorno-Karabakh Conflict. Review of Armenian Studies*, 41, 77-105.

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1461213>

8. Smolnik, F., & Weiss, A. (2020). *Reconfigurations of Political Space in the Caucasus: Power Practices, Governance, and Transboundary Flows*.

https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=_2XnDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT4&dq=Azerbaijan%E2%80%99s+political+system+became+more+heavily+dependent+on+a+one-family+system+of+rule.&ots=ZOLkKc7-Ec&sig=hKIR-lw_WX3-qUTl8wv-v1A9Qm0s

9. Yeo, A. (2024). *Azerbaijan and Iran in the Shadows of Karabakh and Ukraine. Caucasus Analytical Digest*, 136, 7-11.

https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/94112/ssoar-caucasusad-2024-136-yeo-Azerbaijan_and_Iran_in_the.pdf

10. Dinçer, M. (2024). *The Role of Azerbaijan as the EU's Energy Supplier: A Secondary Alternative Partner in Natural Gas. European Politics and Society*, 25, 624-642.

11. Garashova, S. (2023). *United States-Azerbaijan Relations (1991-2020). Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 4, 301-322.

<https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/download/688/509>

SUMMARY

This article explores the evolution of U.S.–Azerbaijani relations during the Trump administration (2017-2020), highlighting the multifaceted dimensions of bilateral engagement. It examines the dynamics of diplomatic initiatives, strategic collaboration, and sectoral partnerships, particularly within the broader context of U.S. interests in the Caspian region. The study contextualizes these developments through a layered analysis that considers global systemic pressures, regional geopolitical shifts, and country-specific drivers. Emphasizing the bilateral nature of the relationship, the article offers a comprehensive assessment of U.S. policy toward Azerbaijan under President Trump, including its strategic, economic, and legal underpinnings. Through this lens, the re-

search sheds light on how Azerbaijan navigated its ties with Washington amid evolving foreign policy paradigms and shifting regional alignments.

Keywords: *U.S.-Azerbaijan relations, Trump administration, International relations, security.*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается эволюция американо-азербайджанских отношений в период администрации Дональда Трампа (2017–2020 гг.), с акцентом на многогранные аспекты двустороннего взаимодействия. Анализируются дипломатические инициативы, стратегическое сотрудничество и секторальные партнёрства в контексте интересов США в Каспийском регионе. Исследование проводит многослойный анализ, учитывая глобальные системные вызовы, региональные геополитические сдвиги и внутренние факторы. Подчёркивая двусторонний характер отношений, статья представляет всестороннюю оценку политики США в отношении Азербайджана при президенте Трампе, включая её стратегические, экономические и правовые основания. Через эту призму исследование проливает свет на то, как Азербайджан выстраивал отношения с Вашингтоном в условиях меняющихся внешнеполитических парадигм и региональных союзов.

Ключевые слова: *Американо-азербайджанские отношения, администрация Трампа, международные отношения, безопасность.*

XÜLASƏ

Bu məqalə 2017–2020-ci illər arasında Donald Trump administrasiyası dövründə ABŞ–Azərbaycan münasibətlərinin inkişafını araşdırır və ikitərəfli əməkdaşlığın çoxşaxəli aspektlərini ön plana çəkir. Diplomatik təşəbbüslər, strateji əməkdaşlıq və sektorlararası tərəfdaşlıqlar əsasən ABŞ-nin Xəzər bölgəsindəki maraqları kontekstində təhlil olunur. Tədqiqat qlobal sistem təzyiqləri, regional geosiyasi dəyişikliklər və ölkəyəxas amilləri nəzərə alan çoxqatlı bir analiz təqdim edir. İkitərəfli münasibətlərin mahiyyətini vurğulayan məqalə Trump administrasiyası dövründə ABŞ-nin Azərbaycana qarşı siyasətinin strateji, iqtisadi və hüquqi əsaslarını hərtərəfli şəkildə qiymətləndirir. Bu prizmadan

baxıldıqda, araşdırma Azərbaycanın dəyişən xarici siyasət paradigmaları və yeni regional düzənlər fonunda Vaşinqtonla münasibətlərini necə tənzimlədiyini aydın şəkildə ortaya qoyur.

Açar sözlər: *ABŞ–Azərbaycan münasibətləri, Trump administrasiyası, beynəlxalq münasibətlər, təhlükəsizlik.*

“THE ORIENTALIST LENS: HOW AMERICAN DISCOURSE CONSTRUCTS PALESTINIAN IDENTITY”

UOT 327: 930.22

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.546>**RAHIMAKHANIM HASANOVA***Khazar University, master student**E-mail: rhasanova@khazar.org*<https://orcid.org/0009-0009-8082-7772>

Introduction

In the last decade, American policy regarding the Israel-Palestine conflict has been more than a question of strategic interests or ideological sympathies—it has revealed a deeper pattern in the rhetoric of American officials regarding Palestinians, one that is shaped by persistent Orientalist discourses. As Edward Said outlined in *Orientalism* (1978), the term "Orient" was never merely an innocent term for the East. It was a Western construct, developed over centuries in cultural penetration, intellectual dominance, and political hegemony. At the heart of the conception is the figure of the "Other"—a figure imagined as irrational, uncivilized, and inherently different from the rational, modern West. For Palestine, this binary remains the way Palestinians are represented: neither as political actors with rights, nor as threatening security specters, but as vulnerable victims in need of help. This article examines how Orientalist ideology continues to shape the way U.S. officials discourse about Palestinian identity.

Through the analysis of major recent case—the 2025 U.S. defense of Israel's ban on UNRWA operations in Gaza—shows how official discourse continues to rely on colonial-era frameworks to legitimize policy decisions and sideline Palestinian agency.

Relying on the work of Edward Said and expanded on by scholars like Rashid Khalidi and Lisa Hajjar, the article asserts that Palestinians are rarely, if ever, situated as autonomous agents. Instead, they are situated as problems to be solved, victims to be sympathized with, or enemies to be controlled.

In its focus on speeches, legal statements, and press briefings, the article reveals how deeply embedded the Orientalist narrative is in American foreign policy terminology. These narratives not only distort political reality but also sanctify an unjust system where the voices of the Palestinians are being muffled and Israeli actions get normalized. Eventually, the article argues that words are not a mirror of policy—it's a part of the power system determining who gets heard, who gets humanized, and who is omitted from the narrative altogether.

Literature review

Edward Said's *Orientalism* (1978) is universally accepted as a foundation of postcolonial theory and the study of international relations. In it, Said argues that "the Orient" was never merely geography—it was a Western construction shaped by hundreds of years of literature, scholarly inquiry, and imperial domination. At the very heart of his theory is that of the "Other," and in this there is the notion of the East as irrational, exotic, and dangerous—literally the polar opposite of the rational, civilized West. This two-way split wasn't just utilized to describe colonialism in the past but informs Western nations' relations with non-Western cultures today (Said, 1978).

Said also noted that Orientalist knowledge was not just scholarship—it had a clear political agenda. It helped perpetuate the rationale for Western dominance of Eastern civilizations. He presents us with evidence drawn from literary works, for example, Disraeli and Flaubert, in which the East is represented without real voices and agency, much as objects and not human beings (Said, 1978). Islam is particularly stereotyped in Western literature as violent, primitive, and unable to conform to the contemporary world. But to Said, these images do not emerge from dispassionate facts—instead, they reflect the political agendas, desires, and fears of the West.

Relying on Said's writings, scholars like Rashid Khalidi and Lisa Hajjar have documented how Orientalism works in Palestine. Khalidi (2013), for example, explains how Palestinian national identity is bypassed by U.S. diplomatic discourse, repeatedly presenting Palestinians as security concerns and not as people with legitimate political rights. Hajjar (2005), concerning Israeli military courts, explains how Palestinians are often assumed guilty by default, affirming that they are inherently dangerous. Both critics enhance Said's argument by pointing out that Orientalist thinking is not only prevalent in language but also pervades institutions that underpin unequal power relations.

Some American Orientalist authors like Bernard Lewis and Daniel Pipes, on the other hand, resist

Said's criticism. In their view, their perceptions of the Islamic world are not ideologically driven but rooted in historical and cultural reality. Lewis (2003), for instance, contends that the key problems in the Muslim world—such as authoritarianism or anti-Westernism—are the result of internal cultural and religious factors. In *The Crisis of Islam*, he interprets jihad mostly as violent warfare and repeatedly describes Muslim societies as passive and recalcitrant. For Lewis, these problems are less colonial and more civilizational (Lewis, 2003).

Daniel Pipes pushes such arguments even further. In his critique of Orientalism, he contends that Said's book caused "lasting damage" by creating ideological distortion in Middle Eastern studies (Pipes, 2007). In books like *In the Path of God* (1983) and *The Long Shadow* (1989), Pipes portrays Islam as a pervasive phenomenon that equates religion with politics and continually suggests that Muslim cultures are necessarily at odds with secular democracy. He tends to view Islamic resurgence movements as emotionally attempting to move backward to an idealized past instead of rational responses to international pressures.

Although both Lewis and Pipes protest their objectivity, there still exists that same West/East dichotomy criticized by Said. The West is rational, and progressive, while the East is emotional and atavistic. These kinds of Orientalist narratives still influence how U.S. foreign policy discusses Palestinians—typically representing them as threats or victims, but rarely as complete political agents. Rashid Khalidi (2020) similarly argues that Palestinians are not only silenced by diplomacy but also by their erasure from histories that privilege Israeli statehood and Western perspectives.

Case Study: U.S. Defense of Israel's Ban on UNRWA in Gaza (April 2025)

On April 30, 2025, U.S. State Department legal adviser Joshua Simmons gave a formal statement at the International Court of Justice (ICJ), defending Israel's decision to block the United Nations Relief and Works Agency (UNRWA) from operating in Gaza. The speech came during an ICJ hearing focused on whether Israel's restrictions on aid—especially through UN agencies—violated international law and its responsibilities as an occupying power.

In his remarks, Simmons argued:

“There is no legal requirement that an occupying power permit a specific third state or international organization to conduct activities in occupied territory that would compromise its security interests” (Simmons, 2025).

This kind of language reflects the Orientalist logic that Edward Said (1978) wrote about—where Palestinian institutions are rarely seen as legitimate on their terms, but instead as potential threats that need to be contained. Simmons's focus on “security interests” shifts the conversation away from humanitarian needs and toward military logic. In doing so, it suggests that even basic aid to Palestinians must be filtered through Israeli security priorities. The human dimension—the fact that people in Gaza are suffering—is erased. Instead, Palestinians are reduced to a security problem, which fits into what Said called a Western tradition of representing the East “not as it is but as it has been pictured to be” (Said, 1978, p. 67).

Rashid Khalidi (2013) has often pointed out how Palestinians are denied full political subjectivity in global discourse. Simmons's remarks reinforce this pattern by implying that UNRWA isn't a reflection of Palestinian civil society but rather a suspicious outsider presence. Once again, Palestinian resistance—whether through diplomacy, law, or even humanitarian channels—is treated as inherently destabilizing.

Later in his statement, Simmons added:

“You have heard concerns about Israel's decision to cease engagement with UNRWA. You have heard little, however, about the serious, credible concerns about Hamas misusing UNRWA facilities and humanitarian assistance. [...] These security needs persist today” (Simmons, 2025).

Here, the tone shifts from a legal argument to one of suspicion. By invoking “credible concerns” and linking UNRWA to Hamas, Simmons builds a narrative where any Palestinian connection—even to aid—is seen as potentially dangerous. This matches Lisa Hajjar's (2005) observations about how Palestinians are often viewed through a lens of preemptive suspicion, where the burden of proof is bypassed in favor of assuming guilt. What gets reinforced is the familiar binary: Israel is defending itself; Palestinians are somehow responsible for their crisis.

This framing also echoes Bernard Lewis's (2003) argument that problems in the Arab world stem

from internal dysfunction rather than external factors like occupation or war. Simmons doesn't frame the humanitarian crisis in Gaza as a result of years of blockade or conflict but as something brought on by Palestinian mismanagement and extremism. By casting Israel's actions as "reasonable security responses," the U.S. legal team ends up reproducing an Orientalist logic—one that paints Israel as rational and lawful while portraying Palestinians as reckless, emotional, and unfit to govern themselves.

What's important here, as Said (1978) reminds us, is how Orientalist thinking doesn't need to be openly hostile or racist to be effective. It often works quietly, through legal and diplomatic language that sounds neutral but is loaded with assumptions about who gets to be seen as credible, civil, or modern. Simmons's speech is a clear example of how Palestinian political identity can be erased not by shouting, but through the calm voice of legal justification.

The following day, during a May 1, 2025, State Department briefing, spokesperson Tammy Bruce responded to questions about the deepening humanitarian crisis in Gaza. Her comments, though framed as concern for aid delivery, reflected many of the same discursive patterns.

When asked about the famine-like conditions and aid delays, Bruce said:

"We want humanitarian supplies and assistance to resume, as long as it can be safely moved in and there's no looting and people aren't getting mugged and it's not being stolen [...] I mean, there are some standards about when you're going to send somebody into essentially a war zone, and I don't think that's a very high bar" (Bruce, 2025).

This kind of language defines Gaza as a place of confusion, chaos, and ungovernability and indirectly faults Palestinians for the crisis, as opposed to faulting policies that block aid. Instead of accepting Gaza as a besieged territory, Bruce defines it as a security nightmare, echoing Said's (1978) idea that the "Orient" is always represented in terms of Western fantasies of violence and chaos. This report starkly contrasts with UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs reports highlighting the gravity of the blockade's impact on civilians' ability to access food, water, and medicine (United Nations, 2024). The suggestion is that Palestinians can't be trusted even with receiving aid, let alone managing it.

She went on to quote President Trump, saying:

"We've got to be good to Gaza [...] These people are suffering [...] [There is] a very big need for medicine [...] food [...] and [we are] taking care of it" (Bruce, 2025).

This affective moment of language is sympathetic, but not without limits. As Khalidi (2013) has noted, the Palestinians are typically allowed to be seen as victims—not as political actors with demands or claims. We hear sympathy, but not solidarity. Palestinian suffering is heard but cut off from structural causes such as occupation, blockade, and displacement. As Lisa Hajjar (2005) would have it, the same applies to Israeli military tribunals, where Palestinians are given room only when they are silent or suffering—but not when they are being political.

Bruce was later asked whether the U.S. was pressuring Israel to allow more aid. Her reply was:

"We stand with Israel. They are one of our greatest allies [...] and we support them in what their needs are. But in this case, I think we have the best answer regarding the attitude of the United States, and that comes from President Trump" (Bruce, 2025).

This statement reinforces the imbalance at the heart of U.S. foreign policy in the region. The needs of Palestinians are mentioned only in the background—secondary to America's unwavering support for Israel. It reflects Bernard Lewis's (2003) position that Western alliances must be protected above all in "unstable" regions. The result is that Palestinian voices are drowned out by strategic talking points and vague ideas about stability and security.

And when Bruce tried to downplay the impact of the aid blockade, she added:

"There are ways [to get aid in] [...] but in this case, you're going to send somebody into essentially a war zone" (Bruce, 2025).

Referencing Gaza as a "war zone" deprives the scene of its context. It transmutes a long occupation and blockade into an SUMMARYion conflict, in which everything is unclear and nobody is guilty. This is how Orientalist discourse works, says Said (1978), in which such amorphous descriptions de-politicize resistance and erase boundaries between oppressor and oppressed. By thus defining Gaza, Bruce avoids having to deal with human rights or international law and indulges instead in tropes of randomness and irrationality.

Taken together, these assertions show the degree to which U.S. officials continue to speak of Gaza and the Palestinians in ferociously Orientalist terms. Palestinians are victimized by innocents or threatening others, and Israel is stable, moral, and legitimate. The potential that Palestinians have political rights or right to self-governance and representation is ruled out. This is the "symbolic erasure" that Said (1979) spoke of: the unspoken exclusion of a people's voice from the discourse concerning them.

Results and Discussion

The analysis of recent official discourse reveals a troubling pattern in this article show that Orientalist discourse is still deeply woven into the way the U.S. talks about Palestinians in its foreign policy. Drawing on Edward Said's concept of Orientalism, and building on the work of scholars like Khalidi and Hajjar, this analysis highlights three clear patterns.

First, Palestinian political identity is repeatedly undermined by how officials frame their language—Palestinians are either cast as irrational and untrustworthy or as helpless victims. Palestinian political action—be it diplomatic, institutional, or legal—in most diplomatic forums has been approached not as rightful acts, but rather as threats. Similarly, in the rationalization of Israel's 2025 prohibition of UNRWA, even Palestinian-affiliated humanitarian aid was framed in terms of suspicion, passed through Israeli "security" concerns. These are the horsemen for an old Orientalist stereotype: the East explosive and malignant, needing ceaseless policing by the West.

And when the suffering in Gaza or the West Bank does get attention, it's often talked about in isolation. There is little effort to connect it to the root causes—be it the ongoing occupation, displacement of humans, or the political mechanisms that continue to exclude Palestinians. Instead, Palestinians are most often portrayed as victims in a depoliticized way. As Khalidi (2013) recounts, such reporting enables the U.S. to sympathize but never be compelled to face the more essential, political origin of the crisis. It assures Palestinians they are only heard when they keep quiet—when they are dying, and not when they protest, speak out, or claim what belongs to them.

Together, these trends demonstrate that Orientalist ideology isn't a historical relic—it lives on in

American policymakers' parlance today. This isn't about cobwebs of old stereotypes; it's about the persistent way Palestinians remain seen and treated. Instead of being recognized as political agents in their own right, they're still too often relegated to matters to be held in check or problems to be eliminated.

Conclusion and Policy Implications

This article has shown that Orientalist thinking still plays a major role in how U.S. political leaders and institutions talk about Palestinians. Drawing on the work of Edward Said, Rashid Khalidi, Lisa Hajjar, Bernard Lewis, and Daniel Pipes, the analysis of two recent cases reveals a troubling pattern: Palestinians are often portrayed either as illegitimate political actors or as helpless recipients of aid—but rarely as people with rights, agency, and a voice under international law.

This erasure of Palestinian political agency is not an accident. It's the result of concerted rhetorical practice to naturalize Israeli power and label Palestinian agencies as suspicious or dangerous. These narratives help legitimate U.S. policies that extend the occupation, foreclose justice, and shut the door to true negotiations.

The policy interests at stake here are substantial. First, future U.S. administrations will need to more critically examine the language they use. If peace and justice are the goals, then official rhetoric should treat Palestinians as equal political actors with legitimate grievances—not as problems to be controlled or people to be sympathized with. Second, it is time to inspect the rhetorical and legal arguments invoked in an attempt to justify decreases in aid and diplomatic silence. Policy needs to be grounded in international law and real power configurations on the ground—not in insubstantial things like "balance" or "neutrality."

Finally, it's the duty of intellectuals, journalists, and civil society to keep critiquing how political language creates reality. When Orientalist discourse is not contested, it shuts up one voice of the conflict and makes it harder to imagine an equal, recognition-based future. If genuine coexistence is what we are after, then our words in describing Palestinians have to change—because words do not just reflect policy, they create it.

REFERENCES

1. Bruce, T. (2025, May 1). *State Department Press Briefing*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/briefings/>
2. Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.
3. Hajjar, L. (2005). *Courting conflict: The Israeli military court system in the West Bank and Gaza*. University of California Press.
4. Khalidi, R. (2013). *Brokers of deceit: How the U.S. has undermined peace in the Middle East*. Beacon Press.
5. Khalidi, R. (2020). *The hundred years' war on Palestine: A history of settler colonialism and resistance, 1917–2017*. Metropolitan Books.
6. Lewis, B. (2003). *The crisis of Islam: Holy war and unholy terror*. Modern Library.
7. Pipes, D. (1983). *In the path of God: Islam and political power*. Basic Books.
8. Pipes, D. (1989). *The long shadow: Culture and politics in the Middle East*. Transaction Publishers.
9. Pipes, D. (2007, January). *The danger within: Militant Islam in America*. *Commentary Magazine*. <https://www.commentary.org/articles/daniel-pipes/the-danger-within-militant-islam-in-america/>
10. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
11. Simmons, J. (2025, April 30). *Remarks at the International Court of Justice*. U.S. Department of State Legal Affairs. <https://www.state.gov/legal-affairs/>
12. United Nations. (2024). *Report on the humanitarian situation in Gaza*. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. <https://www.unocha.org>
13. van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. Sage.

SUMMARY

This article looks at how the way U.S. officials talk about Palestine is still shaped by old ways of thinking, especially ideas rooted in Orientalism. It focuses on the U.S. response in 2025 when Israel decided to stop the work of UNRWA, the UN agency helping Palestinians in Gaza. Drawing on Edward Said's theory of Orientalism, along with the views of scholars like Rashid Khalidi and Lisa Hajjar, the article shows that Palestinians are often described

in U.S. political speech as either a security risk or simply as people who need help. This kind of language, while not always hostile, usually leaves out the idea that Palestinians are political actors with their rights and voices. By looking closely at official speeches and legal comments, the article argues that these patterns of language can unintentionally support existing policies and avoid dealing with deeper issues behind the conflict. The article suggests that using more fair and thoughtful language could open the door to better conversations and more balanced approaches in U.S. foreign policy.

Keywords: *Orientalism, U.S. foreign policy, Palestinian identity, discourse analysis, Edward Said*

XÜLASƏ

Bu məqalə göstərir ki, ABŞ rəsmilərinin Fələstin barədə istifadə etdiyi ritorika hələ də köhnə düşüncə tərzindən, xüsusilə də Orientalizm ideologiyasından təsirlənir. Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzində 2025-ci ildə İsrailin UNRWA-nın Qəzzadakı fəaliyyətinə qoyduğu qadağaya ABŞ-nin verdiyi dəstək dayanır. Edward Said-in Orientalizm nəzəriyyəsinə və Rashid Khalidi ilə Lisa Hajjar kimi tədqiqatçıların fikirlərinə əsaslanan bu yazı göstərir ki, fələstinlilər çox zaman ya təhlükə mənbəyi, ya da sadəcə yardıma möhtac qurban kimi təqdim olunurlar. Bu cür yanaşma isə onların siyasi subyekt kimi qəbul edilməsinə az yer buraxır. Məqalə rəsmi çıxışlar və hüquqi açıqlamalar əsasında təhlil apararaq sübut edir ki, istifadə edilən dil çox zaman fərqi olmadan birtərəfli yanaşmanı gücləndirir və Fələstinlilərin yaşadığı dərin problemlərin əsas səbəblərinin müzakirəsindən yayınır. Yazının nəticəsi budur ki, ABŞ-nin xarici siyasətində daha balanslı və düşünülmüş bir dil istifadəsi, münaqişə ilə bağlı daha ədalətli və konstruktiv dialoqların aparılmasına şərait yarada bilər.

Açar sözlər: *Orientalizm, ABŞ xarici siyasəti, Fələstinli kimliyi, diskurs analiz, Edvard Said*

IRAN AFTER OCTOBER 7: THE END OF PROXY HEGEMONY?

MELEK GUSEYNOVA

*Khazar University, Master's student in
International Relations and Diplomacy,*

E-mail: meleguseynova1@gmail.com

Introduction

For decades, the Islamic Republic of Iran has been building the so-called strategic depth - a network of proxy groups oriented towards Tehran. This belt covered Lebanon, Syria, Iraq, Gaza and Yemen. It served as a shield from Israel and the United States, as well as a channel for projecting power and influence on key political processes in the Arab world. Through Hezbollah in Lebanon, the Hashd al-Shaabi Shiite militias in Iraq, the Houthis in Yemen, and Hamas and Islamic Jihad in Gaza, Iran was able to wage an asymmetrical struggle without direct military confrontation. These structures not only limited the actions of regional rivals but also served as an instrument of ideological consolidation of the regime within the country. However, on October 7, 2023, when Hamas launched a massive attack on Israel without prior coordination with Tehran, the balance began to shift rapidly. This move provoked a response from Israel and the United States, which in turn caused an avalanche-like reaction on all fronts - in Lebanon, Syria, Iraq and Yemen. The architecture of the "axis of resistance", which previously seemed stable, was in danger of disintegrating [1].

1. Syria: The Collapse of Imperial Ambitions

The fall of Bashar al-Assad's regime in late 2024 dealt a serious blow to Iran's regional strategy [2]. For years, Tehran viewed Syria as the centerpiece of its "axis of resistance" and a logistical bridge between its own borders and Lebanon. According to Reuters, Iran has invested billions of dollars in rebuilding the Syrian economy, energy, and security system, hoping to turn the country into a stable foothold for its presence [3]. Syrian territory was used to supply Hezbollah and other allied structures, as well as maintain control over the balance of power in the eastern Mediterranean.

The loss of control over Damascus disrupted this strategic corridor. After Assad's overthrow, supported by a wave of public discontent and political isolation, Iran's influence has been reduced to fragmented and unstable. The vacated space was imme-

diately exploited by competitors: Turkey stepped up its military presence in the north of the country, Israel stepped up air strikes on Iranian targets, and the Gulf states, primarily the UAE and Saudi Arabia, began to launch humanitarian and economic initiatives to reformat post-war Syria to suit their own interests.

Thus, by 2025, Iran not only lost an important ally, but also found itself ousted from one of its key areas of regional influence. Strategic ambitions fueled by a decade of expansion in Syria gave way to political fragmentation and operational vulnerability.

Lebanon: Hezbollah in Retreat

In 2023–2024, Israel concentrated significant forces on suppressing Hezbollah's combat potential, initiating a series of high-precision strikes in southern Lebanon. The campaign resulted in the elimination of key command figures, including senior officials close to Secretary General Hassan Nasrallah [3]. The loss of the core cadre, which disrupted the vertical command structure, weakened both the group's tactical capabilities and its ability to carry out quasi-governmental functions in the south of the country.

Under military and political pressure, the organization was forced to retreat from the border areas and agree on a temporary ceasefire with Israel through the mediation of international structures. For the first time in the last two decades, Hezbollah lost the initiative and found itself in a defensive position, deprived of its usual freedom of manoeuvre.

According to experts from Perry World House, Hezbollah's current state indicates a strategic shift: from an offensive platform in favour of Iran to a vulnerable, isolated structure with a limited area of action.[4] The weakening of Hezbollah has not only undermined the military balance on the Lebanese-Israeli border, but has also dealt a blow to the symbolic architecture of the "axis of resistance," for which Lebanon has traditionally served as a stronghold.

Gaza: Hamas's Collapse and the Loss of Symbolic Capital

Since the outbreak of the conflict on October 7, 2023, the Gaza Strip has been subjected to massive Israeli attacks, leading to widespread destruction, a humanitarian catastrophe, and the collapse of Hamas's military infrastructure.[3] Over the course of six months of military action, a significant portion of the organization's command staff has been killed or fled, and its administrative and military structures have effectively ceased to exist or function.

Israel took operational control of key areas of the Strip, violating the basic concept of "managed chaos" on which Hamas' strategy had long been based. The group's resilience was overestimated: the destruction of the tunnel system, the elimination of field commanders, and control over external borders deprived Hamas of the ability to recover in the short term.

Iran, which had long supplied Hamas with weapons and finance, was unable to maintain the logistics chain. Transport routes through Syria, Sudan, and Iraq were blocked or under constant surveillance, effectively cutting off supplies [5]. The view that Gaza had lost its function as a proxy tool became stronger in expert circles. Even Iran-friendly analysts at MERIP stated that "Gaza has ceased to be an asset but has become a burden".[6] This turn is not only strategic but also symbolic: the idea of resistance associated with Gaza has lost one of its supporting narratives. This has weakened Tehran's ideological legitimacy on the Palestinian front and created a vacuum that competing forces, including regional powers and Western proxies, have begun to fill.

4. Yemen and Iraq: Losing Leverage

Iraq has long served as a key link in the "axis of resistance" strategy. Shiite militias such as Kata'iba Hezbollah and Asaib Ahl al-Haq have acted as instruments of Iranian influence, exerting pressure on American interests and controlling Baghdad's domestic politics. However, by 2024, the dynamics had changed. Under pressure from public opinion and in the context of institutional reforms, many of these formations were integrated into the official security structures. This integration has reduced their autonomy and, as a result, weakened their accountability to Tehran. [5] The structural changes in Iraqi governance have been accompanied by growing

competition between local centres of power. This has led to the dispersion of Iranian influence, which is no longer systemic. Tehran's influence remains, but it has become fragmented and depends on situational alliances rather than direct control.

Yemen has also ceased to be an area of strategic growth. Despite the Houthis' ongoing attacks on international trade routes and attempts to strike Israel, these actions have not brought Iran significant dividends. The Houthis' military and political effectiveness has proven limited. Their strikes have acquired a symbolic character and reflect local ambitions rather than a centralized strategy developed in Tehran.

Thus, both Iraq and Yemen no longer function as reliable elements of the Iranian proxy architecture. Both countries demonstrate a shift towards greater independence from external patronage and fragmentation of governance models, which reduces the usefulness of these areas for Iranian foreign policy.

5. The Domestic Front: Mobilization from Above and Pressure from Below

After serious foreign policy losses, the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC) has stepped up its domestic mobilization. The command has begun to demonstrate new ballistic missiles, expanded the scale of military exercises, and intensified military rhetoric. High-ranking officials have hinted at the possibility of withdrawing from the NPT and resuming the nuclear program as a retaliatory measure [6].

This escalation serves as a signal to external adversaries but is also aimed at consolidating the domestic audience. However, despite the ostentatious show of force, tensions are growing within the country. The economy is unable to cope with the sanctions burden and is showing signs of stagnation. Rising inflation, a collapse of the national currency, and high unemployment are undermining social stability.

The elites are also showing signs of a split. Disagreements between moderate technocrats and radical security officials are preventing the development of a unified strategy. The political field is fragmenting, and the consensus that previously ensured the manageability of the authoritarian model is weakening. The population, in turn, is increasingly expressing discontent, both through economic protests and passive resistance, including emigration, refusal to participate in elections, and boycotting state initiatives.

Thus, the domestic situation is increasingly less

consistent with the image of a “stronghold of resistance” that Tehran seeks to project to the outside world. Against the backdrop of external defeats and weakening regional influence, Iran is facing the threat of undermining its political stability from within.

Conclusion: The end of the proxy era and the search for a new course

The events that unfolded after October 7, 2023, have radically changed the regional landscape. Iran has lost its former status as the architect of Middle Eastern security. The proxy strategy, which for decades served as the main tool for projecting influence, no longer produces the same results. Armed groups have either been destroyed or have lost their autonomy. Logistic routes have been disrupted. Allied countries have been weakened or have taken a distance.

REFERENCES:

1. Reuters (2025). *Iran had imperial ambitions in Syria. Secret embassy papers reveal plans.*
2. The Guardian (2024). *Hezbollah's war with Israel left the Assad regime fatally exposed.*
3. Ayatollahi Tabaar (2025). *Iran's Regional Strategy After October 7.* Perry World House.
4. Zandi, F. (2025). *How Iran Lost Before It Lost. War on the Rocks.*
5. Chalabi, B. (2025). *Iran at a Historical Crossroads. E-International Relations.*
6. Foreign Policy Institute (Turkey), “October 7 Earthquake Opens Different Fronts in the Middle East,” Jan 23, 2025.

Mələk Hüseynova

Xəzər Universiteti,

*Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatika üzrə
magistrant*

E-mail: meleguseynova1@gmail.com

7 oktyabr hadisələrindən sonra İran: Dolayı Hegemoniyanın Sonu?

XÜLASƏ

Bu məqalə 7 oktyabr 2023-cü ildə HƏMAS-ın İsrailə hücumunun İranın Yaxın Şərqdəki strateji mövqeyinə necə təsir etdiyini təhlil edir. İranın “müqavimət oxu” adlandırılan dolayı qüvvələr şəbəkəsinin strukturunda baş verən dəyişikliklər, Su-

riyada, Livanda, İraqda, Qəzzədə və Yəməndə əməliyyat nəzarətinin itirilməsi və ölkə daxilində artan təzyiqlər araşdırılır. Nəticədə, İranın xarici siyasətinin hücumdan müdafiə modelinə keçdiyi qənaətinə gəlinir. Məqalə akademik təhlillərlə yanaşı analitik müşahidələrin sintezindən ibarət hibrid metodologiya ilə yazılıb.

Açar sözlər: *İran, İsrail, Yaxın Şərq, Hizbullah, Həmas.*

SUMMARY

This article analyzes how the Hamas attacks of October 7, 2023, affected the strategic architecture of the Islamic Republic of Iran in the Middle East region. It discusses the changes in the structure of the “axis of resistance”, the loss of operational control in Syria, Iraq, Lebanon, Gaza and Yemen, and the increase in internal pressure on the Iranian regime. It concludes that Iran's foreign policy has shifted from a proactive to a defensive model. The methodology of the article is based on a hybrid approach: a combination of academic analysis and analytical observations.

Key words: *Iran, Israel, Middle East, Hezbollah, Hamas.*

THE EU'S ROLE IN COUNTERING CHINA'S INFLUENCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

NIFTI NAGHIYEV

*Khazar University, master student**E-mail: niftinaghiyev@gmail.com*

Introduction

In the past decades, China has aggressively expanded its presence in Central and Eastern Europe (CEE) as a dominant economic actor through the 16+1 and the Belt and Road Initiative (BRI). China has gained an enormous stake in the region through investments in long-term, large-scale infrastructure development, such as highways, railways, and power projects, often using financial instruments to establish even greater political influence. While these investments have provided CEE countries sorely needed capital to grow, they have also led to worries about dependence on debt and potential reduction in political sovereignty, which has raised alarm within the European Union (EU).

The EU is interested in curbing China's influence in the region because most of these countries are members or future members of the EU. Growing economic interdependence between CEE countries and China threatens to destabilize the unity, security, and long-term strategic interests of the EU. In response to all these challenges, the EU has set up several mechanisms aimed at offering alternatives to Chinese investment, safeguarding its interests, as well as cohesion within the Union.

This article examines the EU's strategic response to rising Chinese influence across Central and Eastern Europe, where the Global Gateway Initiative and Foreign Direct Investment (FDI) Screening Mechanism are the focus. Based on analysis, this article analyzes both the strengths these tools offer the EU as a means to push back against China's influence and the limits the EU faces under to achieve this in the region.

Overview of the Global Gateway Initiative: Focus on Central and Eastern Europe (CEE)

The European Union's Global Gateway strategy, announced in December 2021, is intended to fill the gap in global infrastructure by mobilizing €300 billion in investments by 2027 in energy, transport, and digital infrastructure. Although initially developed to focus on the regions of Africa and Latin America, the Global Gateway strategy is equally crucial for

Central and Eastern Europe (CEE), more precisely to enhance energy security and regional connectivity [10].

In the CEE region, Global Gateway focuses on developing energy infrastructure and diversifying sources of energy towards promoting energy security and the move towards clean energy. The major CEE countries are heavily reliant on traditional means of energy sources, and investment by the initiative in renewable power and energy resilience is key in addressing these concerns. These programs are following the requirements of the region and the EU's overall climate targets, working for long-term sustainability and regional stability [6].

Besides, the Global Gateway is also a response of a strategic nature to China's Belt and Road Initiative (BRI) which has assumed a massive role in the region. The EU's reaction through calls for openness, sustainability, and high governance standards offers CEE countries a secure and more attractive option relative to Chinese investment. This ensures that CEE nations can enhance cooperation with the EU without subjecting themselves to threats of unsustainable fiscal conduct and political control associated with BRI initiatives [13].

With a focus on the actual application of the Global Gateway in CEE, several infrastructure projects are underway, such as Black Sea Submarine Cable. The project demonstrate how the Global Gateway is unlocking greater connectivity, energy security, and economic integration within the region.

The Black Sea Submarine Cable (BSSC): A Strategic Component of the Global Gateway

One of the most clear-cut articulations of the EU's new strategic direction in Central and Eastern Europe is the Black Sea Submarine Cable (BSSC) project—a high-stakes infrastructure project under the Global Gateway Strategy, which seeks to reshape Europe's energy and digital geography. The very purpose of the BSSC is to establish a high-capacity interconnection of electricity and fiber optics between Georgia and Romania, and then on,

transfer renewable energy from the South Caucasus region into the European Union. After the planned 1,195 km HVDC cable, of which 1,100 km will be underwater, is installed, it will be the longest sub-sea power cable in the world. This program is an example of the way the EU is pushing back against Chinese expansion in infrastructure financing across Eurasia [11].

Rather than competing with China's Belt and Road Initiative (BRI) in purely economic terms, the Global Gateway highlights values-based, sustainable, and secure infrastructure, including climate-resilient energy corridors and digital connectivity programs that reduce dependencies on authoritarian regimes. In this regard, the BSSC not only ensures energy diversification and climate goals but also extends the EU's geopolitical influence eastward, bringing countries like Georgia and Azerbaijan into European communications and energy networks.

The BSSC is strategically significant on multiple fronts. It first secures the energy security of the EU by creating a direct power link to Azerbaijan's green resources and thereby reducing the reliance on Russian gas and reducing vulnerability to energy weaponization. This is particularly relevant in the post-Ukraine war scenario, which has disturbed traditional energy routes and increased the need for alternative supply chains. While Azerbaijan's energy mix is still highly gas-reliant, the nation's policy of ensuring 30% of its electricity comes from renewables by 2030 aligns with the EU's decarbonization policy [14].

Second, the BSSC initiative also highlights the EU's ability to raise significant-scale investment in competition with China. Backed by a €2.3 billion European Commission investment and a \$35 million World Bank-guaranteed loan for its initial phase, the project demonstrates that multilateral finance committed to EU strategic priorities can build infrastructure without falling prey to debt-trap dynamics prevalent in Chinese lending. The fiber-optic part of the cable, which is to attract private investment, will boost digital connectivity between the Caucasus and Europe, providing redundancy to data paths and countering Chinese penetration in regional telecommunication networks [14].

Briefly, the Black Sea Submarine Cable is representative of the EU's broader attempt to offer a strategic counterpoint to Chinese infrastructure lending

in Central and Eastern Europe and the South Caucasus. It links climate policy to security interests, combines public and private capital, and more closely integrates periphery regions into the European project. But it also means that Europe's infrastructure push under the Global Gateway must constantly juggle between the competing priorities of values, security, and strategic influence.

Overview of the FDI Screening Mechanism

Since its founding, the European Union (EU) has encouraged trade policies based on openness, multilateralism, and the use of commercial tools in defense of social standards and interest in good governance. However, in recent years, these liberal policy trends have become more difficult to sustain with a more uneven playing field. This new environment has been characterized by China's market-distorting industrial policies, the protectionist rhetoric of the United States, and the mounting security challenge from Russia, particularly about energy dependence. By 2017, the EU had recognized the limitations of its erstwhile naive policy and had shifted direction towards a more assertive trade policy [12].

One of the first important steps in this shift of policy was the creation of the Foreign Direct Investment (FDI) screening mechanism at the EU level, which ran parallel with the establishment or hardening of national Investment Screening Mechanisms (ISMs) in EU Member States. Though before the global financial crisis of 2008, eight EU Member States had some form of FDI screening, by 2023, 26 Member States had established or were in the process of establishing their ISMs. This fast-paced development of investment screening mechanisms in Europe is a sign of growing concerns over national security implications of foreign investments [10].

The EU FDI screening framework that was established in 2020 is meant to be a subsidiary instrument for cooperation among EU institutions and Member States to help evaluate FDI transactions that can compromise the security or public order of the Union. Although national governments maintain the authority to block or grant approval for investments, the EU mechanism provides space for information sharing and coordination in terms of investment in sectors that fall under concerns related to security, such as telecommunications, energy, and defense [7].

Before the institution of the EU-wide FDI screening mechanism came a series of events, among them heightened security issues arising from Chinese investment in EU infrastructure and technologies. The European Commission had previously become less "naive" regarding the benefits of untrammelled investment flows and was seeking to establish arrangements that would ensure the EU's strategic autonomy. The adoption of the framework was particularly accelerated following a call to action in response to France, Germany, and Italy, all of which are among the EU's leading economies, responding to a series of Chinese investments that raised political and security issues [8].

Although the EU FDI screening mechanism differs from national ISMs in that it is an ancillary review and advisory opinion, it is a reflection of the complex layering of EU competences. It does not replace national decision-making but creates a platform for cooperation between the EU and national authorities. The process enables a "Phase 1" review of transactions, which is typically swift, while some of the high-risk cases are given a detailed "Phase 2" scrutiny. However, even in such a case, the final decision rests with the host Member State [8].

The increased focus of the EU on screening investment is part of an international trend, in which governments recognize that while FDI has huge economic benefits—e.g., job creation and technological advancement—it has security risks too. For example, foreign players' investment in high technology or strategic infrastructure can give antagonist states access to sensitive information or disrupt the vital supply routes during geopolitical tension. These threats encourage the majority of the developed economies, such as the US, Canada, and Australia, to introduce or reinforce their indigenous FDI scrutiny processes in recent years [2].

The EU's FDI screening framework is part of a broader reorientation towards the protection of national security and strategic interests without sliding into protectionism. It represents a change in underlying logic from an economic logic of openness to open markets to a security-based logic of defending sensitive sectors. This shift is particularly pertinent in the context of Chinese investments in the EU, where concerns over technology transfer, market control, and espionage have prompted stricter monitoring in areas like telecommunications, energy, and healthcare [7].

The rise of ISMs in Europe has significant implications for the future of economic openness and the role of the EU as a global player. First, while ISMs are not protectionist tools, they aim to displace threats to national security and public order. Second, the development of ISMs forms part of a general shift from a monopolistic economic strategy to one that puts security interests high in foreign investment policy. This signals the growing perception by the EU of the threats posed by foreign investments in strategic sectors and technology [12]. Lastly, the EU's FDI screening framework is an opportunity for the Union to extend its reach in the security domain, leveraging economic policy tools to bolster its geopolitical status [9].

While the EU continues to promote open markets, its new FDI screening policy highlights the trade-off between economic benefit and security interests. As the Union increasingly competes with emerging powers like China and Russia, the need for strong tools to defend economic and technological sovereignty has never been greater. The EU's screening mechanism for FDI, together with the member states' ISMs, is tasked with achieving the balance between these interests and ensuring that foreign investments do not undermine the EU's strategic autonomy.

Case Study: Romania's Foreign Direct Investment and the Cancellation of the Nuclear Reactor Deal with China

Romania's abandonment of its nuclear reactor project with the China General Nuclear Power Corporation (CGN) back in 2020 was a dramatic reversal of Romania's energy and geopolitical policies. The move was reflective of Romania's strategic decision to move closer to European Union (EU) standards as well as safeguard its national interests, especially against the backdrop of increasing international competition for strategic investment into the energy infrastructure.

In 2015, Romania's state-owned power company, Nuclearelectrica, agreed with CGN to construct two new reactors at the Cernavodă Nuclear Power Plant. The venture was part of Romania's strategy to modernize and expand its energy industry, reduce its dependence on traditional sources of energy, and improve energy security. However, by 2020, the Romanian government under Prime Minister Ludovic

Orban decided to abandon the agreement. This was primarily prompted by the rising concern of China's growing clout in the global context, i.e., in strategic infrastructure projects such as energy plants, and potential security concerns about third-country foreign investment [1].

Certain reasons played a part in the change in Romania's policy. Among the most pressing was the EU's focus on foreign direct investments (FDI) from countries like China, which are traditionally seen as being opaque and most likely to be non-compliant with Western standards of governance. The European Commission has increasingly been demanding screening for foreign investment in strategic sectors to ensure that it cannot hurt national security or public order [5]. Under the broader EU initiative, Romania's withdrawal from the CGN deal was an expression of its commitment to complying with EU investment rules as well as protecting its strategic interests. Other than security concerns, the Romanian state also endeavored to apply the highest attainable levels of governance, transparency, and security for its nuclear projects.

Following the cancellation, Romania has sought other alliance options with Western partners. In a very noteworthy development, in October 2020, Romania's government entered into a €3 billion agreement with the United States to cover the costs of building new Cernavodă reactors. This transaction not only guaranteed Romania's energy sovereignty but also represented the growing importance of Western alliances to Romania, both in the energy security and geopolitical spheres [3].

Romania's cancellation of the CGN deal and its new cooperation with the United States also helped highlight the EU's growing role in shaping the energy policies of its member states. The EU's effort to screen and review FDI collectively attests to a strategic shift towards aligning investment in critical infrastructure with European values and security standards. By choosing the U.S. over China, Romania anchored itself more squarely in the Western geopolitical sphere, making a very obvious commitment to EU standards and priorities [4].

Opportunities and Limitations for the EU in Countering China's Influence in Central and Eastern Europe

The European Union (EU) has both strengths and

limitations when it comes to reacting to the growing influence of China in Central and Eastern Europe (CEE). As the EU attempts to navigate this complex geopolitics, tools like the Global Gateway Initiative and Foreign Direct Investment (FDI) are perceived as necessary mechanisms. However, both tools inherently have weaknesses, especially when put against China's Belt and Road Initiative (BRI), which has significantly touched the region.

One of the EU's best opportunities to counter Chinese influence is the Global Gateway Initiative, which the EU launched in 2021 in response to China's Belt and Road Initiative (BRI). The Global Gateway seeks to develop infrastructure investment in the developing regions of the world, such as Central and Eastern Europe, focusing on sustainable, transparent projects. By foregrounding areas such as green energy, digital connectivity, and sustainable infrastructure, the EU offers itself as an open, long-term partner offering an alternative to the more debt-heavy and sometimes impenetrable Chinese model of investment. In addition, the EU's Foreign Direct Investment (FDI) plays a significant role in checking China's economic influence. By promoting investment in strategic sectors such as renewable energy, technology, and innovation, the EU can help enhance Central and Eastern European nations' economic resilience. Contrary to Chinese investments, which can lead to dependence on Chinese capital and control, EU-financed FDI is centered on partnerships that foster sustainable development and technological advancement.

In addition, such measures also allow the EU the leverage to integrate CEE states deeper into the internal market of the EU, further fueling more stability and cohesion in the region. The EU's model of regulation with high levels of governance, sustainability, and transparency can likewise keep the risk of Chinese dominance of key sectors like telecommunication and digital infrastructure at bay.

But while the Global Gateway Initiative and FDI offer tremendous potential, they do offer some significant constraints relative to China's Belt and Road Initiative. One of the most formidable challenges is the budgetary scale. China's BRI, with its multi-trillion-dollar budget, dwarfs the EU's Global Gateway, which, despite all its ambitious rhetoric, has a much lower-cost financial outlay. For example, the EU's Global Gateway Initiative will be ex-

pected to mobilize some €300 billion over 7 years, whereas China's BRI, launched in 2013, has already invested several trillion dollars across the globe, with much of it being transferred to Europe. This resource imbalance is a clear limitation for the EU to match China's investment size, especially in Central and Eastern Europe, which are extremely attractive for large-scale infrastructure projects. Another limitation is that certain CEE countries are more receptive to Chinese investments since these investments yield quick economic returns in terms of the generation of jobs, infrastructure development, and loans at very low interest rates.

Hungary and Serbia have been among the most welcoming nations for Chinese investment through the 16+1 mechanism, namely 16 CEE countries and China. Hungary, for instance, has been heavily courted by China for infrastructure projects, including the construction of the Budapest-Belgrade rail link funded by Chinese loans. Serbia has also received significant investment from China, particularly in the construction of highways and power plants.

These countries, as pro-China, are never willing to fully participate in EU-led initiatives. The EU's efforts, therefore, to counterbalance Chinese influence in these countries are constrained by their willingness to join Chinese-led initiatives.

The geopolitical landscape within the region also makes the EU's efforts complex. Most CEE nations have a historical connection with Russia, and in some cases, China is considered an unavoidable partner to counterbalance Russian influence. This geopolitical reality makes the EU's attempt to assert a common position on these nations almost impossible, particularly when they view China's investments as a balancing act against Russian influence. In addition, other countries would also feel that the EU's regulatory environment and standards are too intrusive or politicized, therefore, they would be more inclined to accept Chinese offers of capital and investment on alternative terms. A further limitation for the Global Gateway Initiative and FDI alike is the competitive appeal of Chinese finance. Chinese investment, especially under the BRI, is easier to secure, with fewer regulatory barriers and more flexible financing terms than the EU's often more stringent investment frameworks. This could make China a more attractive partner to countries more concerned with short-term profitability than long-term sustainability.

Conclusion

The European Union's reaction to rising Chinese presence in Central and Eastern Europe (CEE) through actions like the Global Gateway and the Foreign Direct Investment (FDI) Screening Mechanism is a strategic attempt at protecting its interests, preserving regional stability, and promoting sustainable development. Although China's Belt and Road Initiative (BRI) has gained traction in the region through high-profile infrastructure projects, the EU has attempted to provide an alternative model emphasizing transparency, sustainability, and energy security. High-priority projects like the Black Sea Submarine Cable (BSSC) reflect the EU's commitment to promoting regional connectivity and reducing reliance on Chinese investment, which can be politically burdensome. But the EU is tested hard in being capable of confronting the financial scale and more concessional terms of the BRI, and political dynamics in CEE countries, several of which have historically with Russia or prefer Chinese financing, to pursue.

Despite the above limitations, the EU action shows a shifting towards an added pursuit of its strategic autonomy in balancing economic requirements with security, and facilitating intensified integration within the European market. The EU will succeed in achieving this effort with its ultimate dependence on how well it remains able to adjust to the new geopolitical context, build sustainable partnerships, and sustain its comparative lead in infrastructure investment. EU-China rivalry in CEE in the future will rely on how the Union can balance these complex dynamics while continuing to advocate for sustainable, value-driven investments.

REFERENCES:

1. *Balkan Insight*. (2020, May 27). *Romania cancels deal with China to build nuclear reactors*. <https://balkaninsight.com/2020/05/27/romania-cancels-deal-with-china-to-build-nuclear-reactors>
2. Bauerle Danzman, S., & Meunier, S. (2023). *Naïve no more: Foreign direct investment screening in the European Union*. *Global Policy*, 14(S3), 40–53.
3. *CELIS Institute*. (2020). *Romania's strategic energy independence: A turning point*. <https://www.celis.institute/celis-blog/romaniyas-strategic-energy-independence-a-turning-point>

4. CELIS Institute. (2021). *Country note: Romania 2024*. CELIS Institute. <https://www.celis.institute/celis-country-reports/country-note-romania-2024>

5. Euractiv. (2020, May 27). *Romania to cancel nuclear deal with Chinese company*. https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/romania-to-cancel-nuclear-deal-with-chinese-company

6. Eurodad. (2024, October 9). *Who profits from the Global Gateway? The EU's new strategy for development cooperation*. Eurodad. https://www.eurodad.org/who_profits_from_the_global_gateway_the_eu_s_new_strategy_for_development_cooperation

7. European Commission. (2021). *Report on the application of the EU FDI screening regulation in 2021*.

8. European Commission. (2022). *Annual report on foreign direct investment screening in the EU*.

9. European Parliamentary Research Service (EPRS). (2024). *Revision of the EU Foreign Direct Investment Screening Regulation*. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)762844](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)762844)

10. European Parliamentary Research Service. (2024). *Global Gateway 2030: Future of Europe's global infrastructure bid*. European Parliament.

11. Gutbrod, H. (2023, May–June). *The Black Sea Submarine Cable Project: Update from Tbilisi*. German Economic Team. <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/the-black-sea-submarine-cable-project-update-from-tbilisi/>

12. Juncker, J.-C. (2017). *Speech by President Juncker at the European Parliament plenary session on the State of the Union*. European Commission.

13. Mardell, J. (2021). *Global Gateway - the European Union's new connectivity strategy*. Mercator Institute for China Studies.

14. Van de Graaf, T. (2024, October 30). *Corridors of power: The Black Sea cable between Azerbaijan and Europe*. Brussels Institute for Geopolitics. <https://big-europe.eu/publications/2024-10-30-corridors-of-power-the-black-sea-cable-between-azerbaijan-and-europe>

SUMMARY

This article explores the European Union's strategic response to China's growing influence in Central and Eastern Europe (CEE) through the Global

Gateway Initiative and the Foreign Direct Investment (FDI) Screening Mechanism, focusing on the EU's efforts to offer an alternative to China's Belt and Road Initiative (BRI) by promoting sustainable infrastructure, energy security, and digital connectivity in the region. It examines the strengths and limitations of these EU initiatives, particularly through projects like the Black Sea Submarine Cable (BSSC), and analyzes the challenges posed by China's extensive economic footprint and the region's geopolitical ties with Russia. By considering the varying receptiveness of CEE countries to EU versus Chinese investments, the study provides insights into how the EU navigates competing priorities of promoting long-term sustainability and security while balancing financial resources and geopolitical interests. Ultimately, it assesses how the EU's policy tools aim to safeguard regional stability and assert European influence in a region where both Chinese and Western powers vie for strategic leverage.

Keywords: *European Union (EU), China, Central and Eastern Europe (CEE), Geopolitical Influence, Belt and Road Initiative (BRI).*

РЕЗЮМЕ

Эта статья исследует стратегическую реакцию Европейского Союза на растущее влияние Китая в Центральной и Восточной Европе (ЦВЕ) через инициативу Global Gateway и механизм оценки иностранных прямых инвестиций (FDI), фокусируясь на усилиях ЕС предложить альтернативу инициативе Китая "Пояс и путь" (BRI), продвигая устойчивую инфраструктуру, энергетическую безопасность и цифровую связанность в регионе. В статье рассматриваются сильные стороны и ограничения этих инициатив ЕС, в частности через такие проекты, как Черноморский подводный кабель (BSSC), а также анализируются вызовы, связанные с масштабным экономическим влиянием Китая и геополитическими связями региона с Россией. Учитывая различную восприимчивость стран ЦВЕ к инвестициям ЕС и Китая, исследование предоставляет понимание того, как ЕС балансирует приоритеты долгосрочной устойчивости и безопасности, при этом учитывая финансовые ресурсы и геополитические интересы. В конечном итоге статья оценивает,

как инструменты политики ЕС направлены на обеспечение региональной стабильности и утверждение европейского влияния в регионе, где как китайские, так и западные державы конкурируют за стратегическое влияние.

Ключевые слова: *Европейский Союз (ЕС), Китай, Центральная и Восточная Европа (ЦВЕ), Геополитическое влияние, Инициатива "Пояс и путь" (BRI).*

XÜLASƏ

Bu məqalə, Avropa İttifaqının Çinin Mərkəzi və Şərqi Avropadakı (CSE) artan təsirinə qarşı strateji reaksiyasını Global Gateway Təşəbbüsü və Xarici Birbaşa İnvestisiya (FDI) Təhlili Mexanizmi vasitəsilə araşdırır. Məqalə Avropa İttifaqının Çinin "Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü"nə (BRI) alternativ olaraq, regionda davamlı infrastruktur, enerji təhlükəsizliyi və rəqəmsal əlaqəliliyi təşviq etməyə yönələn səylərini diqqətə alır. Bu təşəbbüslərin güclü tərəflərini və məhdudiyyətlərini, xüsusilə Qara Dəniz Sualtı Kabeli (BSSC) kimi layihələr vasitəsilə təhlil edir və Çinin geniş iqtisadi təsirinin və regionun Rusiya ilə geosiyasi əlaqələrinin yaratdığı çağırışları araşdırır. CSE ölkələrinin Avropa İttifaqı və Çin investisiyalarına olan müxtəlif reaksiyalarını nəzərə alaraq, araşdırma Avropa İttifaqının uzunmüddətli davamlılıq və təhlükəsizliyi təşviq edərkən, maliyyə resursları və geosiyasi maraqları necə balanslaşdırdığını göstərir. Nəticədə, məqalə Avropa İttifaqının siyasət alətlərinin regional sabitliyi qorumaq və Avropa təsirini gücləndirmək üçün necə yönəldildiyini qiymətləndirir, burada həm Çin, həm də Qərblə gücləri strateji üstünlük uğrunda mübarizə aparırlar.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı (AI), Çin, Mərkəzi və Şərqi Avropa (CŞA), Geosiyasi Təsir, "Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü" (BRI).*

FROM SILK ROADS TO BELT AND ROADS: REVIVING ANCIENT TRADE ROUTES IN THE MODERN ERA

MURAD YUNSURZADA

Khazar University, master student

E-mail: yunsurzade77@gmail.com

Introduction: The Silk Road's Historical Legacy

The Silk Road, a network of ancient trade routes covering Eurasia, left an indelible mark on world history. It stretched from China to the Mediterranean and dates back to China's Han Dynasty (206 BCE–220 CE). The name "Silk Road" was originally given by the German geographer Ferdinand von Richthofen in the late 19th century to the trade routes linking the East and the West. The roads not only enabled the trade of goods like silk, spices, and metals, but also ideas, art, and culture, and established long-term relationships between different civilizations of Eurasia [8]. The Silk Road was not a road in the contemporary sense, but a series of roads that twisted through mountain ranges, deserts, and plateaus, linking the ancient civilizations of China, India, Persia, the Middle East, and Europe.

Merchandise flowed both ways, east and west: silk east from China, spices east from India, glass and other merchandise west from the Mediterranean, and precious metals and other merchandise later flowed both ways. Along with material goods, ideas—Buddhism, Islam, and such technology as papermaking and printing—flowed along the road, exerting significant influences on the cultural life of the nations covered [8]. The Silk Road's legacy is not merely physical commerce. It shaped the geopolitical and cultural shape of Asia, facilitating the rise of great empires and the sharing of knowledge.

One way or another, the routes served as a channel of cross-cultural intercourse, a bridge between the East and the West in a way that heralded the current age of globalization. Through these encounters, the Eurasian continent's cultures were in a position to share innovations in medicine, astronomy, art, and philosophy, enriching one another in ways that would have otherwise been impossible because of the exchange of ideas and people along these routes. The significance of the Silk Road in world history cannot be overstated. It played a critical role in shaping the process of ancient history and setting the foundation for the highly interconnected world of today. The exchange of commodities, human beings,

and ideas along these corridors not only transformed the societies at both ends but also integrated and interdependent made the world.

Through the Silk Road, the ancient world became linked in one common journey of trade, culture, and interchange [8].

The Decline of the Traditional Silk Road

The decline of the ancient Silk Road, once a prosperous and valuable network of trade routes, was a complicated and protracted process. Although the Silk Road started as an effective and valuable conduit for cultural, economic, and intellectual exchange, a succession of political, environmental, and technological advancements throughout history caused its eventual downfall. At its peak, the Silk Road connected vast portions of Eurasia, tying China and India to the Middle East, Persia, and Europe. During the late medieval and early modern periods, however, several factors converged to disrupt the open movement of goods, people, and ideas along the traditional routes [4]. One source of the disruption was the shifting political landscape of Eurasia.

The Mongol Empire, which had unified the majority of Central Asia and provided a safe environment for trade under the Pax Mongolica, began to dissolve in the 14th century. After the death of Timur (Tamerlane) and the weakening of Mongol authority, the once centralized government gave way to a series of regional conflicts. As the Mongol Empire dissolved, regional empires, such as the Ottoman, Safavid, and Ming Empires, sought to monopolize trade routes in their domains, which created growing instability along the Silk Road. The rise of these new empires often meant that internal governance and territorial conquest became higher priorities than the lucrative trade that had once defined the region. This fragmentation, in addition to military wars and border disputes, destabilized the previously secure trade routes and disrupted the stability required for long-distance trade [8]. Meanwhile, environmental and geographical concerns began to take their toll on the Silk Road. The vast

deserts, such as the Taklamakan, and severe mountain ranges, such as the Tian Shan, had always posed great challenges for traders, but slowly these natural barriers became even more daunting.

As the environmental situation continues to degrade, exacerbated by shifting climatic patterns, roads and caravanserais (rest houses for travelers) fell into disrepair, rendering the difficult journey ever more treacherous. Attributable to the tricky landscape, in addition to the steady degradation of infrastructure, the Silk Road became further reduced as a practical means of trade. In addition to this, Central Asia was transformed into a cockpit of rival powers, and the region's agricultural productivity began to decline because of desertification and war. The failure of the region to present a stable economic basis for exchange led to a decline in the maintenance of caravan routes and infrastructure that had played a crucial role in facilitating long-distance trade.[10] In the face of such instability, maritime trade routes began to gain increasing prominence. The success of European explorers, particularly Vasco da Gama, in establishing sea routes to Asia in the late 15th century provided an alternative to the overland trade routes of the Silk Road. The Portuguese and later other European powers, the Dutch and British, established extensive maritime trade networks connecting Europe to India, Southeast Asia, and China that bypassed the overland Silk Road completely.

These new sea routes, with their prospects for faster and more efficient carriage of goods, rendered the use of the Silk Road, with its political instability and natural difficulty, less necessary. The sea routes also offered the hope of larger loads of goods, further reducing the utility of the Silk Road.[10] As the European countries accelerated their colonial ventures, in the shape of trading posts and colonies, the demand for luxury goods such as spices and silk began to transform. The establishment of local industries in Europe, such as the production of silk in France and Italy, and the ability to produce porcelain and other goods in the European colonies, reduced the demand for these goods from Asia. By the 17th century, the European colonial empires had risen, and the flow of goods had moved to new worldwide trade networks. Silver, especially from the Americas, was now a key commodity in world trade, and the demand for the luxury items that had previously been traded on the Silk Road started to decline.

This shift in demand, combined with the increased reliance on maritime trade, led to a decline in the volume of goods moving along the traditional land routes.[8] By the 17th and 18th centuries, the once-thriving Silk Road had lost its central role in global trade. While restricted trade continued along parts of the route, particularly in regions near the Persian Gulf and Central Asia, the overland trade routes were no longer the main East-West thoroughfares of trade. The establishment of maritime trade routes, the degradation of regional political stability, and the economic alignments to the European colonial empires were all factors in the decline of the Silk Road as a key mechanism of international trade.[10] While the ancient Silk Road fell into disuse, its influence persisted. It was not only the exchange of goods that made the Silk Road so important, but also the cultural, religious, and intellectual exchanges that took place along its routes.

The Silk Road was responsible for the spread of Buddhism, Islam, and other significant ideas across Eurasia. Technological innovation, such as paper and print making, also followed these routes, leaving an indelible mark on both sides of the civilizations of the world. The ancient routes are no longer employed as primary mediums for trade, but cultural and intellectual exchanges facilitated through the Silk Road continue to shape our world today [8][10].

The Emergence of the Belt and Road Initiative (BRI)

Chinese President Xi Jinping launched the Belt and Road Initiative (BRI) in 2013, which now represents one of the largest-scale development plans ever undertaken in the history of the world. In origins dating back to ancient times of the Silk Road, BRI seeks to recreate transcontinental connectivity by building connectivity in roads, railways, ports, and cyberspace infrastructure. The BRI stretches from Asia to Europe and Africa, and it is a massive endeavor aimed at facilitating international trade, economic cooperation, and cultural exchange [11] [6]. The BRI's major goals include improving infrastructure between these vast areas and setting up new economic corridors and trade corridors for stimulating growth.

As one of the key pillars of China's foreign policy, it also attempts to stimulate the economic regions that were previously connected by the an-

cient Silk Road. In doing so, it generates economic opportunities for China and the countries along the BRI corridors. Through encouraging trade, raising global integration, and building balanced mutual benefit associations, the BRI will fuel economic growth, particularly in low-income areas far from the mainstream international economy [11][6]. China possesses various reasons why it prefers using the BRI. Internally, China suffers from a slowdown and structural reform.

The BRI presents a solution through the opening up of new Chinese investment and markets for goods, and by redressing the overcapacity issue in certain industries (Huang, 2016).

Second, the BRI also offers China an opportunity to enhance its global stature, adding to the revitalization of the international economic structure. This is especially relevant as China seeks to become a leader in global development of infrastructure and a powerful force in regional security and economic governance [6]. The BRI not only involves hard infrastructure investments but also attempts to make financial cooperation, trade facilitation, and people-to-people connectivity more convenient, so that it provides a platform for global economic cooperation in general [11]. The BRI, despite the challenges faced, such as geopolitical rivalries and the economic feasibility of massive projects, can reconfigure international trade flows and act as necessary connectivity between the world market and developing regions.

Comparing the Silk Road and the BRI: Commonalities and Differences

Historically, the old Silk Road and the modern-day Belt and Road Initiative (BRI) have similar underlying aims: maximizing interconnectedness, enhancing trade, and enhancing cultural exchange between vast and diverse regions.

Even though both waves aim at filling the economic as well as cultural chasms separating East and West, their scope, implementation, and geopolitics diverge significantly with shifts in world politics, economy, and technology across several centuries. Putting them side by side, we can perceive more distinctly not just their resemblance but also the various challenges and opportunities of the BRI in 21st-century language. Both the ancient Silk Road and the BRI, at their core, were envisioned to facilitate the exchange of goods, ideas, and cultures

between East and West.

The ancient Silk Road, flourishing in the Han Dynasty through to the Mongol Empire, was a network of routes that traveled both by sea and land, connecting China, India, Central Asia, the Middle East, and Europe. Goods such as silk, spices, gems, and metals were exchanged, but equally important were the cultural and intellectual exchanges occurring along the routes. For instance, Buddhism was spread from India to China, and some of the technological advancements, such as paper production and gunpowder, were exported from Asia to Europe. Likewise, the BRI, started by China in 2013, seeks to re-integrate the extensive area of Asia, Europe, and Africa by creating physical infrastructure, online connectivity, and broader economic coordination. The BRI emphasizes the development of new trade routes, railways, ports, and digital channels that reflect the ancient networks in purpose and potential scope [4] [10]. Culturally, both the Silk Road and the BRI aim to promote people-to-people contacts. While the Silk Road promoted the spread of religious beliefs, art forms, and languages, the BRI also emphasizes the exchange of knowledge, educational cooperation, and cultural exchange.

Through BRI cooperation, China not only seeks to deepen economic ties but also foster mutual understanding and cooperation between the regions involved. For example, the introduction of cultural exchange programs, cooperative education programs, and the establishment of research centers in countries that are along the BRI corridor reflect the cross-cultural fertilization that characterized the ancient Silk Road [10]. However, although they have common goals, the difference between the original Silk Road and the BRI becomes evident once we look at the scale, execution, and aims of the two initiatives. The largest difference is in the scale and nature of the projects embarked upon. The ancient Silk Road was a byproduct of spontaneous trade practices encouraged by local traders, kingdoms, and empires.

It evolved where it could be of most value, and it was spurred by the rivalry of different regional powers that controlled strategic centers along the way. The roads were less structured, and the movement of goods and ideas was dictated by local economic and political circumstances. Conversely, the BRI is a highly structured, state-led project de-

signed and financed largely by China. Rather than an organic web of centuries of commercial development, the BRI is a modern geopolitical project with a clear vision: to integrate the participating regions into a more connected global economy. It involves gigantic infrastructure projects such as railways, highways, ports, and airports, and digital infrastructure to enhance global connectivity. The BRI also spurs the creation of economic zones and industrial corridors, which makes it exponentially more systematic and ambitious than the ancient Silk Road.

For instance, the BRI's focus on creating high-speed rail networks and advanced ports is light-years away from the more primitive trade conduits of the ancient Silk Road [4][10]. Another key distinction is the BRI's technological dimension. Though primarily a physical trade route, the BRI integrates digital infrastructure as part of it. China aims to create a "Digital Silk Road" through investments in broadband networks, cloud computing, and artificial intelligence in countries along the BRI, thus facilitating not only physical commerce but also data and technology flow. This aspect of the BRI is a major deviation from the original Silk Road, which lacked something equivalent to the modern digital economy that currently affects international trade [4][11]. The geopolitical dimensions of the BRI also make it stand out from the ancient Silk Road.

The original Silk Road, though critical to trade and cultural exchange, was largely a creation of cooperation among multiple empires, with different empires like the Roman Empire, the Tang Dynasty, and the Mongols involved in its expansion and continuation. The BRI is China-driven and has been viewed by some critics as a strategic tool for China to expand on a global scale. While the Silk Road was a more decentralized system, the BRI brings economic and political relations under the umbrella of Chinese leadership. This has caused tensions regarding China's growing economic dominance, particularly in nations such as Central Asia, Africa, and Southeast Asia that have most nations highly reliant on Chinese investment. The economic mechanisms of the BRI, traditionally relying on loans and investments, have been questioned regarding the long-term viability of such projects and the threat of "debt traps" for debtor nations that would damage their sovereignty [4].

The BRI is economically intended to close the infrastructure gap in developing regions, particularly those of Asia, Africa, and parts of Europe, that have historically been avoided by the great trade routes. Unlike the historical Silk Road, which was primarily exchange between already established civilizations, the BRI is meant to provide infrastructure for the rise of emerging economies into the world's market. An example is the construction of railways and highways connecting landlocked regions like Central Asia: it is a proactive effort at solving the logistical issue that these nations face in getting to international markets. By doing that, the BRI will be able to spur economic growth, increase connectivity, and provide access to new markets for Chinese products. However, the initiative also has new economic challenges, most significantly under the theme of long-term sustainability of such massive investments and risk of unbalanced development among participant countries [4][8]. The second difference lies in regional integration approach. The BRI has also been seen by some as a bid to replace established global trade networks, particularly those controlled by the United States and Europe.

By advocating for bilateral agreements and large-scale investment in infrastructure, China is hoping to be in the middle of setting global trade flows. This as opposed to the more multilateral and historically decentralized nature of the Silk Road, where trade was shaped by several empires and powers, none of which is exercising the kind of influence that China is today [4].

Briefly, the Belt and Road Initiative and Silk Road share a common goal to enhance international trade, enhance intercultural exchange, and interconnect various geographical areas, though they also have gigantic differences in terms of scale, policy implementation, as well as geopolitical influence. The Silk Road was an unplanned, decentralized centuries-long commercial phenomenon, while the BRI is a state-led, modern attempt to re-create economic and political geographies across the world through massive infrastructural spending and digital networking. Whether the BRI grows, whether through better economic cooperation or enhanced economic relations, will be the measure of success as the initiative steers into a new direction in tackling the intricacies of world relations, economic development, and regional integration with the perspective of ma-

intaining the spirit of cooperation that defined the ancient Silk Road. The purpose of the BRI will, in due course, redefine world trade flows as well as the world economy's balance [1][7].

The Future of the BRI and Global Implications

The Belt and Road Initiative (BRI), launched by China in 2013, has immense potential to reshape international trade, politics, and development in Asia, Europe, and Africa. The long-term legacy of the initiative will largely depend on how it addresses a variety of challenges, including debt sustainability, geopolitical tensions, and environmental concerns. While it carries tremendous opportunities, particularly in terms of driving interconnectivity and creating economic activity in new regions, the success of the BRI will depend on the ability to navigate these complexities. If well managed, the BRI can bring back the spirit of the ancient Silk Road, ushering in a new era of global connectivity. One of the most significant areas where the BRI can be expected to make a transformative difference is in international trade.

By improving infrastructure through massive investment in railways, highways, ports, and airports, the project could dramatically cut down on trade barriers, especially for landlocked nations in Central Asia, Africa, and Southeast Asia.

These countries, which have frequently been cut off because of poor infrastructure, would greatly gain from better access to global markets. In addition, the BRI's focus on the integration of digital infrastructure will equally boost the exchange of goods, services, and data, as well as physical trade and the digital economy. This quest for increased connectivity will most likely reshape global supply chains and reduce transport costs, and ultimately drive economic growth in underdeveloped areas [4]. With the economic gains, however, come very significant geopolitical challenges about the BRI. As China is spearheading the initiative, some countries, particularly those in the West, are worried about China's growing global footprint.

The economic model of the BRI, particularly its funding through loans for infrastructure projects, has raised concerns that the participating countries will fall into "debt traps," leading to economic reliance on China. These are issues most relevant to the areas of Africa and South Asia, where several states are already confronted with debt sustainabi-

lity problems. The BRI also tends to raise geopolitical rivalries, particularly where Chinese economic presence can undercut other global interests, for instance, the U.S., Russia, and the European Union. This can be exacerbated and may even destabilize strategic areas.[8] Beneath all else, economic, political, and environmental issues have become central in determining the future of the BRI. The sweeping infrastructure works in the initiative pose unmitigated risks to the environment, including loss of forestland, destruction of habitats, as well as polluting water systems. Throughout the world, notably in Africa and Southeast Asia, environmental concerns continue to increase owing to increasing pressure for development. The construction of new energy infrastructure and transport corridors can get in the way of local environments, making the economic development-environmental balance even more difficult. As the BRI expands, it would be important to ensure that these are environmentally sound projects to mitigate their effect on the areas [4][9]. With all such challenges, the BRI presents a chance to revive the spirit of the ancient Silk Road, not just a road for merchandise commodities but also for the exchange of cultures, the spread of information, and communication of diplomacy. In a modern context, the BRI strives to achieve this by introducing cross-cultural collaboration, student and teacher exchanges, and a sense of understanding among BRI participating nations.

This cultural and intellectual exchange, combined with the flow of goods and technology, might make China and BRI corridor countries more closely connected, as the old Silk Road did centuries ago.[4][3] As the project continues, it is clear that its success will depend on how well it can address concerns about debt sustainability, geopolitical rivalry, and environmental impacts. The BRI is a vision for a more ambitious future of global trade, and if managed effectively, it may be utilized to create an increasingly integrated and prosperous world economy.

By promoting greater integration and cooperation, the BRI might be employed to revive the Silk Road spirit worldwide and support economic growth, cultural exchange, and regional development on an unprecedented scale [2][11].

Conclusion

Belt and Road Initiative (BRI) is the recent attempt to bring back ancient heritage of Silk Route, a vision to resculpture world order in global business, political currents, and neighborhood prosperity. In denser connectivity between Europe, Asia, and Africa through pipes of behemoth infrastructures and cyber highways, BRI attempts to drive economic interlinkage, people-to-people exchange, and shared prosperity among numerous nations. But the ultimate victory of the BRI will depend on its ability to overcome a series of challenges, such as debt sustainability, geopolitics tensions, and environmental concerns. The geopolitics of the BRI is part of a larger redrawing of global power, and China is at the forefront of charting the future economic corridors.

While this is a fear of greater Chinese hegemony and dependency on the part of some countries, the BRI also provides the global south with necessary infrastructure and resources. The risk of debt trap and Chinese political will imposition will need to be alleviated so that the benefits of the BRI are shared equally among the participating countries. The BRI is both negative and positive economically to the environment. On the one hand, it will be in a state to ensure green development by extending infrastructure for development. On the other hand, mega-projects will lead to environmental disruption when badly planned and implemented. Economic growth versus environmental conservation will be the determinant of selecting the long-term sustainability of the BRI. Lastly, the BRI can renew the Silk Road spirit in the world by constructing a world network, fostering economic prosperity, and passing on ideas and cultures.

If properly fulfilled and in unison, the BRI would remake the world economic geography, a new world of cooperation recycling the interdependence and cultural communication so far characteristic of the ancient Silk Road.

The future of international trade, development, and global foreign policy will be left pending to a great extent based on how well this is accomplished.

REFERENCES:

1. *'The Belt & Road Initiative' – A modern day silk road* by Tom Luckock, Beijing, Hannah Logan and Amanda Montano, London – Nexus 2016
2. *China's Belt and Road Initiative: at the cross-*

roads of challenges and ambitions - Veysel Tekdal <https://doi.org/10.1080/09512748.2017.1391864>

3. <https://www.gisreportsonline.com/r/what-is-the-future-of-chinas-belt-and-road-initiative/>

4. Man Hung Thomas Chan (2019): *The belt and road initiative – the new silk road: a research agenda*, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, DOI: 10.1080/24761028.2019.1580407

5. *Silk Road to Belt Road Reinventing the Past and Shaping the Future - Md. Nazrul Islam* <https://doi.org/10.1007/978-981-13-2998-2>

6. *The Belt and Road Initiative: China's New Grand Strategy?* Michael Clarke Published by National Bureau of Asian Research DOI: For additional information about this article Access provided by Tufts University (30 Jun 2018 18:21 GMT) <https://doi.org/10.1353/asp.2017.0023>

7. *The challenges and the opportunities of the Belt and Road initiative for participating countries: the case of Timor-Leste* Enrique Galan University of Lisbon

8. *The Invention of the Silk Road, 1877* Tamara Chin - University of Chicago Press

9. *The Silk Road* <https://education.nationalgeographic.org/resource/silk-road/>

10. *The Silk Road in World History: A Review Essay* Alfred J. ANDREA University of Vermont Burlington, Vermont USA Doi: <http://dx.doi.org/10.12773/arwh.2014.2.1.105>

11. *Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, framework and assessment* Yiping Huang National School of Development, Peking University

SUMMARY

This article explores the historical legacy of the Silk Road and its modern revival through China's Belt and Road Initiative (BRI). The Silk Road, an ancient network of trade routes connecting China, India, Central Asia, and Europe, was instrumental in facilitating the exchange of goods, cultures, and ideas. It shaped civilizations and laid the foundation for today's interconnected world. The decline of the Silk Road, influenced by political fragmentation, environmental challenges, and the rise of maritime trade routes, marked the end of an era. In contrast, the BRI, launched in 2013 by China, aims to revive these ancient connections through large-scale infrastructure projects, such as railways, ports,

and digital connectivity, spanning Asia, Europe, and Africa. The article compares the ancient Silk Road with the BRI, highlighting common goals of trade, cultural exchange, and regional integration, while emphasizing key differences in scale, technological advancements, and geopolitical implications. Finally, the article discusses the future of the BRI, examining its potential to reshape global trade, foster economic development, and bridge the East-West divide, while addressing challenges such as debt sustainability, geopolitical tensions, and environmental concerns.

Keywords: *China, Silk Road, Trade relations, Belt and Road, Eurasia, Geopolitical impacts.*

РЕЗЮМЕ

Статья исследует историческое наследие Шелкового пути и его современное возрождение через Инициативу пояса и пути (BRI) Китая. Шелковый путь, древняя сеть торговых маршрутов, соединявших Китай, Индию, Центральную Азию и Европу, сыграл ключевую роль в обмене товарами, культурами и идеями. Он сформировал цивилизации и стал основой для современного взаимосвязанного мира. Упадок Шелкового пути, вызванный политической фрагментацией, экологическими проблемами и ростом морских торговых маршрутов, ознаменовал конец этой эпохи. В отличие от этого, Инициатива пояса и пути, запущенная в 2013 году Китаем, направлена на возрождение этих древних связей через масштабные инфраструктурные проекты, такие как железные дороги, порты и цифровое подключение, охватывающие Азию, Европу и Африку. В статье проводится сравнение древнего Шелкового пути и BRI, подчеркиваются общие цели торговли, культурного обмена и региональной интеграции, а также ключевые различия в масштабах, технологических достижениях и геополитических последствиях. Наконец, рассматривается будущее BRI, анализируется его потенциал в изменении глобальной торговли, содействии экономическому развитию и преодолении раздела Востока и Запада, а также обсуждаются вызовы, такие как устойчивость долгов, геополитические напряженности и экологические проблемы.

Ключевые слова: *Китай, Шёлковый путь, Торговые связи, “Один пояс-один путь”, Евразия, Геополитические последствия.*

XÜLASƏ

Bu məqalə Tarixi İpək Yolunun mirasını və onun müasir dövrə Çin tərəfindən inkişaf etdirən Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü (BRI) vasitəsilə yenidən canlandırılmasını araşdırır. İpək Yolu, Çin, Hindistan, Mərkəzi Asiya və Avropanı birləşdirən qədim ticarət yolları şəbəkəsi olub, mal, mədəniyyət və ideyaların mübadiləsində mühüm rol oynamışdır. Bu yol, mədəniyyətləri formalaşdırmış və bugünkü əlaqələndirilmiş dünyanın əsasını qoymuşdur. İpək Yolunun çökməsi, siyasi parçalanma, ekoloji problemlər və dəniz yolu ticarətinin yüksəlməsi nəticəsində baş vermişdir. Bunun əksinə olaraq, 2013-cü ildə Çin tərəfindən başlanan Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü, bu qədim əlaqələri yenidən canlandırmaq məqsədi daşıyır və dəmir yolları, limanlar və rəqəmsal əlaqə kimi genişmiqyaslı infrastruktur layihələri ilə Asiya, Avropa və Afrika arasında əlaqə qurmağı hədəfləyir. Məqalədə, qədim İpək Yolu ilə BRI müqayisə edilir, ticarət, mədəniyyət mübadiləsi və regional inteqrasiya kimi ümumi məqsədlər vurğulanır, eyni zamanda ölçü, texnoloji inkişaf və geopolitik təsirlər baxımından əsas fərqlər qeyd olunur. Nəhayət, BRI-nin gələcəyi müzakirə olunur, onun global ticarəti yenidən formalaşdırma potensialı, iqtisadi inkişafı dəstəkləmə və Şərq-Qərb ayrımını aşma qabiliyyəti nəzərdən keçirilir, eyni zamanda borc davamlılığı, geopolitik gərginliklər və ətraf mühit problemləri kimi çətinliklər müzakirə olunur.

Açar sözlər: *Çin, İpək yolu, ticarət əlaqələri, “Bir kəmərlər, bir yol”, Avrasiya, geosiyasi təsirlər.*

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В МАРТЕ 1918 ГОДА И ЕГО УЖАСНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Введение

Трагические события марта 1918 года, вошедшие в историю как геноцид азербайджанцев, невозможно рассматривать в отрыве от сложного исторического контекста, в котором они происходили. Распад Российской империи, революционные потрясения, активизация национальных движений и обострение межэтнических противоречий на Южном Кавказе создали взрывоопасную ситуацию, которая в конечном итоге привела к массовой гибели мирного азербайджанского населения. Эти события, длившиеся с 30 марта по 3 апреля 1918 года, унесли жизни тысяч мирных жителей и оставили глубокий след в коллективной памяти азербайджанского народа.

Исторический контекст событий Исторические предпосылки

Истоки межэтнических противоречий, приведших к трагедии 1918 года, во многом связаны с политикой Российской империи на Южном Кавказе. После подписания Туркменчайского договора 1828 года и окончательного присоединения северного Азербайджана к Российской империи, царское правительство приступило к реализации своей колониальной политики в регионе.

Одним из ключевых элементов этой политики стало изменение демографической ситуации. Российские власти поощряли массовое переселение армян из Османской империи и Персии на территорию Южного Кавказа, включая земли, исторически населенные азербайджанцами. Только в течение 1828–1830 годов на эти территории было переселено около 40 000 армян из Персии и 90 000 из Османской империи. Эта политика продолжалась и в последующие десятилетия, особенно после русско-турецких войн 1853–1856 и 1877–1878 годов.

Российский кавказовед Н.И. Шавров писал в начале XX века: «Из 1,3 миллиона армян, проживающих ныне в Закавказье, более 1 миллиона не являются коренными жителями края и были

УДК 32

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.560>
САМИР ГАРДАШОВ

*Магистрант Академии Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

E-mail: samirgardashov3@gmail.com

АЛИАШРАФ МЕДЖИДЛИ

*Магистрант Академии Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

E-mail: Ali.mecidli2003@gmail.com

переселены нами». Это массовое переселение существенно изменило этнический состав региона и заложило основу для будущих территориальных претензий и конфликтов [11].

Революционные события 1917 года и их влияние на ситуацию в Закавказье

Февральская революция 1917 года и последовавшее за ней падение самодержавия в России оказали глубокое влияние на политическую ситуацию на Южном Кавказе. Ликвидация старых имперских институтов управления создала властный вакуум, который различные политические и национальные силы пытались заполнить в соответствии со своими интересами. 9 марта 1917 года в Тифлисе был создан Особый Закавказский Комитет (ОЗАКОМ), признанный Временным правительством в качестве высшего органа власти в Закавказье. Однако ОЗАКОМ не обладал реальной властью и не смог эффективно управлять сложной политической ситуацией в регионе. Одновременно с этим активизировались национальные движения различных народов Южного Кавказа. Азербайджанское национальное движение было представлено партией «Мусават» («Равенство»), основанной в 1911 году и выступавшей за культурную и политическую автономию азербайджанцев в составе демократической России. Армянские политические интересы представляла партия «Дашнакцутюн», стремившаяся к созданию армянского государства на территориях с армянским населением, включая части Восточной Анатолии и Южного Кавказа. В этот период начинается формирование национальных вооруженных формирований. Особенно активно этот процесс шел среди армянского населения, многие представители которого имели опыт участия в доброволь-

ческих формированиях в составе российской армии во время Первой мировой войны [17][21].

Октябрьская революция и образование Закавказского комиссариата

Октябрьская революция 1917 года еще больше осложнила политическую ситуацию на Южном Кавказе. Большинство политических сил региона не признали власть большевиков и Совета Народных Комиссаров. 15 ноября 1917 года в Тифлисе был создан Закавказский комиссариат как временное правительство Закавказья. Закавказский комиссариат — временное правительство Закавказья, образованное 15 (28) ноября 1917 года в Тифлисе. В его состав вошли 12 комиссаров, представлявших крупнейшие политические партии региона: грузинских меньшевиков, армянских дашнаков, азербайджанских мусаватистов и эсеров. Председателем комиссариата был избран грузинский меньшевик Е.П. Гегечкори. Однако в Баку ситуация развивалась по другому сценарию. Здесь сильные позиции занимали большевики, опиравшиеся на поддержку части рабочих-нефтяников и, что особенно важно, на союз с армянской партией «Дашнакцутюн». Союз большевиков с партией «Дашнакцутюн» в Баку носил тактический характер и был обусловлен общим противостоянием мусаватистам и другим азербайджанским национальным силам. Этот союз сыграл ключевую роль в мартовских событиях 1918 года в Баку. В результате выборов в Бакинский Совет большевики и их союзники получили большинство, а председателем Исполнительного комитета Бакинского Совета стал Степан Шаумян, который впоследствии был назначен Чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа [10][20].

Таким образом, к началу 1918 года на Южном Кавказе фактически сложилось двоевластие: в Тифлисе действовал Закавказский комиссариат, а в Баку реальная власть находилась в руках Бакинского Совета, контролируемого большевиками и дашнаками.

Политическая ситуация в Баку накануне мартовских событий

К началу 1918 года в Баку сложилась чрезвычайно сложная политическая ситуация. Городской Совет, контролируемый большевиками и их союзниками, стремился укрепить свою власть и

распространить ее на весь Азербайджан. Однако за пределами Баку их влияние было ограниченным. Основную конкуренцию большевикам составляла партия «Мусават», пользовавшаяся значительной поддержкой среди азербайджанского населения. Партия «Мусават» к началу 1918 года становится ведущей политической силой среди азербайджанского населения. На первом съезде партии в октябре 1917 года была принята программа, требовавшая территориальной автономии для мусульманских народов бывшей Российской империи. Противостояние между этими политическими силами постепенно приобретало характер межэтнического конфликта, поскольку большевистское руководство Бакинского Совета опиралось преимущественно на неазербайджанское население, в первую очередь на армян. Степан Шаумян, назначенный Лениным Чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа, открыто готовился к вооруженному столкновению с «Мусаватом». В своем отчете Совнаркому РСФСР он писал: «Мы шли к решительному бою и мы использовали повод» [13].

Формирование вооруженных сил противоборствующих сторон

К марту 1918 года в Баку сложился значительный дисбаланс в вооруженных силах противоборствующих сторон. Бакинский Совет контролировал около 6-7 тысяч вооруженных бойцов, включая красногвардейцев, матросов Каспийской флотилии и, что особенно важно, хорошо вооруженные и организованные армянские национальные формирования — дашнакские отряды.

Азербайджанские национальные силы располагали значительно меньшими вооруженными формированиями. Основу их составлял так называемый «Дикий дивизион» (часть бывшей Кавказской туземной конной дивизии), насчитывавший около 700 человек, а также небольшие отряды самообороны. Кроме того, в Баку дислоцировался отряд из 2000 бойцов под командованием генерала Талышинского, который занимал нейтральную позицию, но в критический момент отказался поддержать азербайджанские силы.

Нарастание межэтнической напряженности

В начале 1918 года в Баку наблюдалось резкое обострение межэтнической напряженности.

Большевистская пропаганда против «буржуазно-националистических элементов» осуществлялась через газету «Бакинский рабочий» и другие печатные издания, контролируемые Бакинским Советом. В феврале-марте 1918 года в этих изданиях регулярно публиковались статьи, обвинявшие партию «Мусават» в контрреволюционной деятельности и панисламизме.[19]

Разоружение азербайджанских военнослужащих началось уже в январе 1918 года. Одним из наиболее известных инцидентов стало разоружение отряда «Дикой дивизии» в Шемахе в начале марта 1918 года, что привело к локальным столкновениям. Особенно тревожным сигналом стала массовая раздача оружия армянскому населению Баку под предлогом защиты от «мусаватистской угрозы». Массовая раздача оружия армянскому населению Баку осуществлялась через армянские национальные организации и партию «Дашнакцутюн». По разным оценкам, к марту 1918 года армянские формирования в Баку насчитывали от 4 000 до 6 000 вооруженных бойцов. Напряженность усилилась после того, как 15 марта 1918 года в Баку пришло известие о жестоком подавлении восстания в иранском городе Урмия, где, по сообщениям, погибло около 12 000 мирных азербайджанцев. Это вызвало волну возмущения среди местного азербайджанского населения и требования защитить соотечественников [1][2].

Непосредственные причины и катализаторы мартовских событий

Непосредственным поводом к началу вооруженных столкновений послужил инцидент с пароходом «Эвелина». В конце марта 1918 года группа офицеров-азербайджанцев из «Дикого дивизиона» прибыла в Баку на похороны Мамеда Таги Алиева, сына известного нефтепромышленника. Бакинский Совет потребовал разоружения этих офицеров, что вызвало их сопротивление.

30 марта 1918 года подразделения, подконтрольные Бакинскому Совету, попытались разоружить азербайджанских военных. В результате начались вооруженные столкновения, которые быстро переросли в массовые погромы мирного азербайджанского населения.

Провокационная роль большевистско-дашнакского руководства

Многие исторические свидетельства указывают на то, что руководство Бакинского Совета во главе со Степаном Шаумяном сознательно спровоцировало конфликт, чтобы использовать его как повод для разгрома своих политических противников и установления полного контроля над городом.

В своем отчете в Совнарком РСФСР от 13 апреля 1918 года Шаумян открыто признавал: «Мы воспользовались поводом... и открыли наступление по всему фронту. У нас были уже вооруженные силы – около 6 тысяч человек. У «Дашнакцутюн» имелось также около 3-4 тысяч национальных частей, которые были в нашем распоряжении. Участие последних придало отчасти гражданской войне характер национальной резни, но избежать этого не было возможности. Мы шли сознательно на это» [18].

Геополитический контекст: интересы внешних сил

Мартовские события 1918 года также необходимо рассматривать в контексте геополитической ситуации, сложившейся в регионе после Первой мировой войны и Брестского мира. Баку с его нефтяными богатствами представлял стратегический интерес для многих внешних сил, включая Советскую Россию, Османскую империю, Германию и Великобританию.

Для большевистского правительства России контроль над Баку был критически важен из-за его нефтяных ресурсов, которые были необходимы для поддержки экономики и военных усилий в условиях Гражданской войны. Ленин неоднократно подчеркивал стратегическое значение бакинской нефти и необходимость удержания города любой ценой.

Турция, продвигавшаяся в Закавказье после Брестского мира, рассматривалась большевистским руководством Баку как основная внешняя угроза. Азербайджанское национальное движение, представленное партией «Мусават», обвинялось в протурецкой ориентации и стремлении передать город под контроль Османской империи.

Таким образом, мартовские события были не только результатом внутренних политических и межэтнических противоречий, но и частью более широкого геополитического противостояния в регионе.

Ход событий с 30 марта по 3 апреля 1918 года Начало вооруженных столкновений

Вооруженные столкновения начались утром 30 марта 1918 года. После неудачной попытки разоружить офицеров «Дикого дивизиона», части Красной армии и дашнакские формирования начали наступление на азербайджанские кварталы Баку. Азербайджанские силы, уступавшие противнику в численности и вооружении, были вынуждены отступить [3].

К вечеру 30 марта большевистские и дашнакские формирования начали систематический обстрел азербайджанских кварталов из артиллерии, расположенной на возвышенностях города. Артиллерийский обстрел азербайджанских кварталов Баку вечером 30 марта 1918 года осуществлялся с использованием орудий Каспийской военной флотилии, а также полевых пушек, находившихся в распоряжении большевистских и дашнакских формирований. По свидетельствам очевидцев, в городе были установлены и задействованы до 12 артиллерийских орудий.. Особенно интенсивному обстрелу подверглись районы Мамедли, Каны-Тапа, Чемберкенд и другие места компактного проживания азербайджанского населения [9].

Погромы мирного населения

После подавления организованного сопротивления азербайджанских вооруженных формирований начались массовые погромы мирного населения. Армянские дашнакские отряды, при поддержке большевистских сил, проводили методичные зачистки азербайджанских кварталов, убивая мирных жителей независимо от возраста и пола.

Особой жестокостью отличались действия отрядов под руководством Амазаспа, который, по свидетельствам очевидцев, заявлял: «Я герой армянского народа и защитник его интересов. Я пришел сюда, чтобы отомстить вам за убитых армян».[4]

Погромы сопровождалась грабежами, поджогами домов, разрушением культурных и религиозных объектов. Были сожжены здание «Исмаилия» – центр Мусульманского благотворительного общества, редакции газет «Каспий» и «Ачыг сёз», разрушены многие мечети.

Распространение насилия за пределы Баку

Волна насилия не ограничилась Баку, но распространилась на другие регионы Азербайджана. Особенно пострадали Шемаха, Губа, Хачмаз, Ленкорань, Сальяны и другие населенные пункты.

В Шемахе, по данным Чрезвычайной следственной комиссии, созданной правительством Азербайджанской Демократической Республики в июле 1918 года, было убито более 8 000 мирных жителей, разрушено 13 мечетей, в том числе историческая Джума-мечеть [8].

В Губе массовые убийства мирного населения проводились отрядом под командованием Амазаспа, специально направленным туда из Баку. В результате этих действий погибло около 2 000 мирных жителей. Массовые захоронения жертв этих событий были обнаружены в Губе только в 2007 году во время строительных работ.

Последствия мартовского геноцида

Мартовские события 1918 года имели далеко идущие последствия для азербайджанского народа и всего региона:

1. «Демографические изменения»: Массовое уничтожение азербайджанского населения в Баку и других районах привело к значительным изменениям этнического состава этих территорий. Многие районы, где традиционно проживали азербайджанцы, опустели или были заселены представителями других национальностей.

2. «Психологическая травма»: Мартовские события оставили глубокую психологическую травму в коллективной памяти азербайджанского народа, став символом национальной трагедии.

3. «Политические последствия»: Трагедия способствовала консолидации азербайджанского национального движения и ускорила процесс создания независимого азербайджанского государства. 28 мая 1918 года была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика – первое демократическое государство на мусульманском Востоке.

4. «Ухудшение межэтнических отношений»: События марта 1918 года привели к долгосрочному ухудшению азербайджано-армянских отношений, последствия которого ощущаются до сих пор.

5. «Культурные потери»: Уничтожение исто-

рических и культурных памятников нанесло непоправимый урон культурному наследию азербайджанского народа.

Политические последствия

Мартовские события имели далеко идущие политические последствия. Они ускорили процесс формирования независимого азербайджанского государства. 28 мая 1918 года была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика – первое демократическое государство на мусульманском Востоке.

После установления власти АДР, одним из первых шагов нового правительства стало создание Чрезвычайной следственной комиссии для расследования преступлений, совершенных в марте 1918 года. Комиссия собрала значительный объем документальных свидетельств о массовых убийствах мирного населения [7].

Однако процесс установления исторической правды был прерван с установлением советской власти в Азербайджане в апреле 1920 года. В советский период мартовские события интерпретировались как «подавление контрреволюционного мятежа», а их этнический характер замалчивался.

Демографические изменения

Мартовские события привели к значительным демографическим изменениям в Баку и других регионах Азербайджана. Многие районы, традиционно населенные азербайджанцами, опустели или их этнический состав существенно изменился. Тысячи азербайджанцев были вынуждены бежать из Баку, что привело к изменению этнического баланса в городе.

Эти демографические изменения имели долгосрочные последствия для развития региона и межэтнических отношений на Южном Кавказе.

Различные интерпретации событий

В историографии существуют различные интерпретации мартовских событий 1918 года. Азербайджанские историки рассматривают их как акт геноцида, целенаправленно осуществленный против азербайджанского населения по этническому признаку.

Советская историография представляла эти события как подавление «контрреволюционного

мятежа» и эпизод Гражданской войны, игнорируя их этнический аспект. В современной российской историографии существуют различные оценки этих событий, от признания их этнического характера до трактовки как части общего революционного насилия эпохи Гражданской войны.

Армянская историография, как правило, рассматривает мартовские события как ответную реакцию на угрозу азербайджанско-турецкого союза, представлявшего, по их мнению, опасность для армянского населения Баку [12].

Западные исследователи, такие как Рональд Суни, Тадеуш Свентоховский и Одри Альтштадт, признают этнический характер насилия в марте 1918 года, но различаются в оценке степени его организованности и преднамеренности.

Масштабы трагедии

Погромы азербайджанского населения охватили не только Баку, но и другие регионы Азербайджана. Особенно пострадали районы компактного проживания азербайджанцев в Баку, Шемахе, Губе, Хачмазе, Ленкорани, Сальяне и других населенных пунктах. По различным оценкам, в результате мартовских событий 1918 года погибло от 3 до 30 тысяч мирных азербайджанцев. Наиболее тяжелые последствия имели погромы в Баку, где, по некоторым данным, было уничтожено до 12 000 человек. Массовые убийства сопровождались грабежами, поджогами домов и культурных объектов [14].

Материальный ущерб был огромным. В Баку было разрушено или повреждено более 400 зданий, включая исторические и культурные памятники. Были уничтожены многие архивы и библиотеки, содержавшие ценные документы и рукописи, относящиеся к истории и культуре Азербайджана.

Особо следует отметить уничтожение многих историко-архитектурных памятников, в том числе мечетей, медресе и других объектов культурного наследия азербайджанского народа. Был сожжен комплекс «Исмаилия» – здание Мусульманского благотворительного общества, являвшееся архитектурной жемчужиной Баку, а также редакции газет «Каспий» и «Ачыг сёз».

Свидетельства очевидцев и документальные подтверждения

События марта 1918 года нашли отражение в многочисленных свидетельствах как местных жителей, так и иностранных наблюдателей, находившихся в тот период в Баку. Особую ценность представляют документы Чрезвычайной следственной комиссии, созданной правительством Азербайджанской Демократической Республики после освобождения Баку в сентябре 1918 года.

Комиссия собрала значительный фактический материал, включая показания свидетелей, фотоматериалы и другие документы, подтверждающие масштабы и характер преступлений против мирного азербайджанского населения. Эти документы свидетельствуют о систематическом и спланированном характере насилия.

Британский журналист и общественный деятель Скотти в своих мемуарах писал: «Большевики, объединившись с армянами, под предлогом борьбы с контрреволюционными элементами, учинили массовую резню мусульманского населения. Были разгромлены не только мусульманские кварталы Баку, но и близлежащие мусульманские селения» [15].

Оценка событий международным сообществом

Несмотря на масштаб трагедии, мартовские события 1918 года долгое время оставались малоизвестными международному сообществу. В советский период эти события интерпретировались исключительно как «гражданская война» и «подавление контрреволюционного мятежа», а национальный аспект трагедии замалчивался.

После восстановления независимости Азербайджана началось переосмысление этих событий. 26 марта 1998 года президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подписал указ «О геноциде азербайджанцев», в котором мартовские события 1918 года были официально признаны актом геноцида против азербайджанского народа. В последующие годы Азербайджан активизировал усилия по международному признанию мартовских событий 1918 года как акта геноцида. Хотя широкого международного признания этих событий как геноцида пока не произошло, ряд международных исследователей

и историков признает факт массового и целенаправленного уничтожения азербайджанского населения по этническому признаку [16].

Историческая память и современность

Сегодня память о жертвах мартовского геноцида является важной частью национальной идентичности азербайджанского народа. В Азербайджане 31 марта ежегодно отмечается как День геноцида азербайджанцев, проводятся памятные мероприятия, публикуются научные исследования, посвященные этим трагическим событиям. В Баку создан мемориальный комплекс, посвященный жертвам трагедии. Правительство Азербайджана продолжает работу по сбору и публикации исторических документов, свидетельствующих о геноциде азербайджанцев в марте 1918 года [5].

Изучение мартовских событий 1918 года имеет не только историческое, но и современное политическое значение. Оно напоминает о необходимости противодействия национализму, ксенофобии и этнической ненависти, о важности мирного сосуществования различных народов и культур.

Международное признание

После восстановления независимости Азербайджана в 1991 году правительство страны предприняло шаги для международного признания мартовских событий 1918 года как акта геноцида против азербайджанского народа.

26 марта 1998 года президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подписал указ «О геноциде азербайджанцев», в котором мартовские события были официально признаны актом геноцида. 31 марта был объявлен Днем геноцида азербайджанцев и является в стране официальным днем памяти [6].

Хотя широкого международного признания мартовских событий 1918 года как геноцида пока не произошло, Азербайджан продолжает работу в этом направлении, публикуя исторические документы и свидетельства.

Заключение

Мартовские события 1918 года представляют собой одну из самых трагических страниц в истории азербайджанского народа. Массовое

уничтожение мирного населения по этническому признаку привело к тысячам жертв и имело долгосрочные последствия для всего региона. Сохранение памяти об этих трагических событиях служит не только данью уважения к жертвам, но и предупреждением для будущих поколений о недопустимости использования этнических и религиозных различий в политических целях, о необходимости уважения прав всех народов и этнических групп. Глубокое и объективное изучение истории мартовского геноцида 1918 года, основанное на документальных свидетельствах и научном анализе, должно способствовать установлению исторической справедливости и преодолению последствий этой трагедии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Багиров М.Д. «Из истории большевистской организации Баку и Азербайджана». Баку: Азернешир, 1946, стр. 154-156.
2. Балаев А. «Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг.». Баку: Элм, 1998, стр. 102-109.
3. Балаев А. Февральская революция и жители окраин. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008. С. 115-120.
4. Волхонский М., Муханов В. «По следам Азербайджанской Демократической Республики». М.: Европа, 2007, стр. 68-70.
5. Гаджиев К. «О роли исторической памяти в формировании национального самосознания» // «Вопросы национальной идентичности в контексте глобализации». Баку, 2014. С. 76-84.
6. Гасанлы Дж. «Внешняя политика Азербайджана в постсоветский период: историческая память как фактор дипломатии» // «Центральная Азия и Кавказ». 2013. №2. С. 167-178.
7. Дарабади П. «Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века». Баку: Элм, 1991, стр. 142-145.
8. «Доклад члена Чрезвычайной следственной комиссии Новацкого о разгроме города Шемахи и мусульманских селений Шемахинского уезда». Баку, 1919.
9. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). М., 2004. С. 450-452.
10. Карр Э. «История Советской России. Кн. 1: Большевистская революция 1917-1923». М.:

Прогресс, 1990, стр. 298-300.

11. Н.И. Шавров «Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам», Санкт-Петербург, 1911, стр. 59-61.

12. Ованесян Н. «Армянская коммуна в Баку (1918 г.)». Ереван, 1993. С. 124-130.

13. Расулзаде М.Э. «Азербайджанская Республика». Баку: Элм, 1990 (репринт издания 1923 года), стр. 33-35.

14. Сборник документов «Мартовские события 1918 г. В Баку», Баку, 1919.

15. Скотти Дж. «Кавказ в огне: заметки иностранного корреспондента (1917-1920)». Лондон, 1926. С. 143-144.

16. «Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики», 1918, №1, статья 13.

17. Сулаберидзе Ю.С. «Особый Закавказский Комитет (ОЗАКОМ)» // Известия АН Грузинской ССР, серия истории, 1979, №2, стр. 57-76.

18. Шаумян С.Г. «Избранные произведения». Т. 2. М.: Политиздат, 1978, стр. 246-249.

19. Kazemzadeh, Firuz. «The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)». New York: Philosophical Library, 1951, стр. 69-71.

20. Suny, Ronald Grigor. «The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution». Princeton University Press, 1972, стр. 185-195.

21. Swietochowski, Tadeusz. «Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community», Cambridge University Press, 1985, стр. 74-78.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описываются трагические события марта 1918 года, вошедшие в историю как геноцид азербайджанцев, которые невозможно рассматривать в отрыве от сложного исторического контекста, в котором они происходили. Распад Российской империи, революционные потрясения, активизация национальных движений и обострение межэтнических противоречий на Южном Кавказе создали взрывоопасную ситуацию, которая в конечном итоге привела к массовой гибели мирного азербайджанского населения. Эти события, длившиеся с 30 марта по 3 апреля 1918 года, унесли жизни тысяч мирных

жителей и оставили глубокий след в коллективной памяти азербайджанского народа. В данной работе представлен анализ исторических предпосылок, непосредственных причин, контекста и последствия мартовских событий 1918 года, повлекших за собой одну из самых трагических страниц в истории азербайджанского народа.

Ключевые слова: *Геноцид азербайджанцев, Южный Кавказ, революция, договор, межэтнические распри, мартовские события, государственные образования, партии, интересы держав.*

1918-ci ilin martında azərbaycanlıların soyqırımını və onun dəhşətli nəticələri

XÜLASƏ

Bu məqalədə təsvir olunan azərbaycanlıların soyqırımını kimi tarixə düşmüş 1918-ci ilin mart hadisələri onların baş verdiyi mürəkkəb tarixi kontekstdən ayrı düşünülə bilməz. Rusiya imperiyasının süqutu, inqilabi sarsıntılar, milli hərəkətlərin güclənməsi və Cənubi Qafqazda millətlərarası ziddiyyətlərin kəskinləşməsi son nəticədə dinc Azərbaycan əhalisinin kütləvi şəkildə ölümünə səbəb olan partlayıcı vəziyyət yaratdı. 1918-ci il martın 30-dan aprel 3-dək davam edən bu hadisələr minlərlə dinc sakinin həyatına son qoyub, Azərbaycan xalqının kollektiv yaddaşında dərin iz buraxıb. Bu məqalədə Azərbaycan xalqının tarixinin ən faciəli səhifələrindən birinə səbəb olmuş 1918-ci il mart hadisələrinin tarixi şəraiti, bilavasitə səbəbləri, konteksti və nəticələrinin təhlili təqdim olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycanlıların soyqırımını, Cənubi Qafqaz, inqilab, müqavilə, millətlərarası qarşıdurma, mart hadisələri, dövlət qurumları, partiyalar, hakimiyyət maraqları.*

The Genocide of Azerbaijanis in March 1918 and its terrible consequences

Summary

This article describes the tragic events of March 1918, which went down in history as the genocide of Azerbaijanis, which cannot be considered in isolation from the complex historical context in which they occurred. The collapse of the Russian Empire, revolutionary upheavals, the intensification

of national movements and the aggravation of interethnic contradictions in the South Caucasus created an explosive situation that ultimately led to the mass death of the peaceful Azerbaijani population. These events, which lasted from March 30 to April 3, 1918, took the lives of thousands of civilians and left a deep mark on the collective memory of the Azerbaijani people. This paper presents an analysis of the historical background, immediate causes, context and consequences of the March 1918 events, which led to one of the most tragic pages in the history of the Azerbaijani people.

Key words: *Genocide of Azerbaijanis, South Caucasus, revolution, treaty, interethnic strife, March events, state entities, parties, interests of powers.*

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SAHƏSİNDƏ HÜQUQİ REJİMLƏRİN-FÖVQƏLADƏ HAL, XÜSUSİ KARANTİN, ANTİTERROR HALLARININ İNZİBATI HÜQUQLA TƏNZİMLƏNMƏSİ

SEVDA ZAMANOVA

*ƏN Penitensiar Xidmətin sabiq əməkdaşı,**ədliyyə polkovnik-leytenantı**DİN DQ Hərbi İnstitutunun Sosial-iqtisadi fənlər
kafedrasının müəllimi, hüquqşünas**E-mail: zamanli.zuleyxa2004@icloud.com*

Giriş

Müasir hüquqi dövlətlərin strukturunda milli təhlükəsizliyin təmin olunması yalnız hərbi və texniki mexanizmlərlə deyil, həm də hüquqi rejimlər vasitəsilə həyata keçirilir. Xüsusilə fəvqəladə vəziyyət, xüsusi karantin və antiterror rejimləri dövlətin konstitusion sabitliyinin qorunmasında və cəmiyyətin fəvqəladə təhdidlərə qarşı yönləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu rejimlərin tətbiqi zamanı dövlətin həyata keçirdiyi hüquqi tədbirlərlə vətəndaşların fundamental hüquq və azadlıqları arasında tarazlıq qorunmalı, ölçülülük və hüquqi legitimlik prinsipləri əsas götürülməlidir.

Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, bir sıra ölkələrdə COVID-19 pandemiyası, terror təhlükələri və digər böhran vəziyyətləri bu rejimlərin praktik tətbiqini gündəmə gətirmiş və yeni hüquqi tənzimləmələrə zərurət yaratmışdır. Bu məqalədə Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya təcrübələri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, fəvqəladə halların hüquqi rejimləri inzibati hüquq baxımından təhlil olunmuşdur.

Əsas hissə

Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə vəziyyət və xüsusi karantin rejimlərinin tətbiqi hər zaman dövlətin kritik təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək məqsədi daşıyır. Bu rejimlər hüquqi baxımdan konstitusiya və qanunvericilik bazasında öz əksini tapır. Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən qərarlar icra hakimiyyətinə ölçülülük və qanunilik prinsiplərinə riayət etməklə vətəndaşların əsas hüquqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına imkan verir. Əsas məqsəd ictimai asayişin və dövlətin sabitliyinin qorunmasıdır. Xüsusi karantin rejimində Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən qərarlar insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq öhdəliklər çərçivəsində tətbiq olunur. Bu müddətdə sərnəşin daşımaqlarının məhdudlaşdırılması və inzibati sərhədlərin bağlanması kimi zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Əhalinin tibbi yardım almaq imkanlarını təmin etmək məqsədilə səhiyyə infrastrukturu gücləndirilir.

Fəvqəladə hal elan edilmədən xüsusi karantin tətbiqi bu baxımdan çevik hüquqi mexanizm kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma həm idarəetmədə operativliyi, həm də məhkəmə nəzarətinin davamlılığını təmin edir. "Fəvqəladə vəziyyət rejimi tətbiq olunduqda Prezident fərmanları qanun qüvvəsinə malik olur. Belə fərmanlar rəsmi nəşrlərdə dərc edildikdən sonra təsdiq üçün müvafiq orqana təqdim edilir. Bu prosedur demokratik nəzarət mexanizminin işləməsi baxımından vacib hesab edilir. Hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyət dairəsi məhdudlaşdırılmış zaman diqqətli şəkildə tənzimlənir" [6, s.10].

Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti inzibati qərarlar əsasında antiterror tədbirlərini həyata keçirir. Bu tədbirlər zamanı şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə riayət olunmalıdır. Əks halda vətəndaş etimadı sarsıla bilər. İnzibati nəzarət formaları hüququn aliliyini təmin edəcək şəkildə planlaşdırılır. Komentant saatı və hərəkət məhdudiyyətləri məhkəmə qərarı ilə təsdiqləndikdən sonra icra edilir. Bu qərarlar məhkəmə nəzarətinə tabe olmaqla hüquq pozuntularının qarşısını alır. Hər bir vətəndaşın qanuni müdafiə hüququ təmin edilməlidir. Uğurlu hüquqi rejim balansın qorunmasına xidmət etməlidir. Bu baxımdan məhkəmələrə müraciət hüququ vacib rol oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının prinsipləri Azərbaycan qanunvericiliyinə integrasiya edilir. Beynəlxalq müqavilələr daxilində dövlət öhdəliklərini yerinə yetirmək əsas şərtidir. Gərgin vəziyyətlərdə hüquqi prosedurların sadələşdirilməsi zəruridir. Lakin bu sadələşmə vətəndaşların hüquqlarının təminatı şərti ilə baş verməlidir. Qanun layihələrinin təcili icrası zamanı peşəkar hüquqşünas məsləhətləri nəzərə alınır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) prezident hüququnda da görünür ki, istisna hal elan olunması ilə bağlı dövlətlərə geniş diskresiya səlahiyyəti tanınsa da, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması məsələsində bu səlahiyyətin tətbiqi dar çərçivədə qiymətləndirilir. Xüsusilə də, qəbul ediləcək tədbirlərin "mövcud vəziyyətin mütləq şəkil-

də tələb etdiyi səviyyədə” – başqa sözlə, “mövcud vəziyyətin mütləq şəkildə tələb etdiyi səviyyədə” olması ilə bağlı hesabatlar hazırlanır və hüquqi presedentlər yaradılır. “AİHM bir çox dövləti istisna hallarda qəbul etdikləri tədbirlərə və ya bu tədbirlərin həyata keçirilmə formasına görə məsuliyyətə cəlb edir”[4, s.44].

Türkiyədə, imzalanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun şəkildə hazırlanmış istisna vəziyyəti haqqında qanunlarda hansı tədbirlərin tətbiq oluna biləcəyi geniş və detallı şəkildə göstərilmişdir. Maddi, əmlak və əmək öhdəliklərinin sərhədləri də bu qanunlarda dəqiq müəyyən olunmuşdur. Təbii fəlakətlər, təhlükəli epidemiya xəstəlikləri, ağır iqtisadi böhran və zorakılıq aktları səbəbilə elan ediləcək fəvqəladə vəziyyətlərdə onlarla inzibati tədbirin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, olduqca geniş spektrə yayılmış məhdudlaşdırma səlahiyyəti ilə icra orqanına mühüm hüquqi imkan verilmişdir. İcra hakimiyyəti bu qanunlarda qeyd olunmuş tədbirlərin detalları və ya hüquqi boşluqların doldurulması məqsədilə qanun qüvvəsində olan fərmanlar vasitəsilə demək olar ki, istənilən tədbiri həyata keçirə biləcək səlahiyyətə sahib olur və nəticədə azadlıq-təhlükəsizlik balansını təhlükəsizlik lehinə pozulur.

“Bu dövrlərdə fərdi hüquqlar, sosial-iqtisadi hüquqlar və siyasi hüquqlar üzərində ciddi məhdudiyyətlər tətbiq oluna bilər. Xüsusilə də fiziki məhdudiyyətli şəxslər, uşaqlar, yaşlılar və qaçqınlar kimi xüsusi kateqoriyalara aid qruplar bu məhdudiyyətlərdən daha dərindən təsirlənə bilərlər” [5, s.77].

Bəzi hallarda hüquqi mübarizələr illərlə davam edir. İstisna halları təbiəti etibarilə bir böhran vəziyyəti kimi qiymətləndirmək olar və bu da icra orqanında sarsıntılara səbəb olur. Həmin böhran vəziyyətinin minimum itkilərlə aradan qaldırılması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoyulur.

Nəticə etibarilə, fəvqəladə hallarda fərmanlarla Konstitusiyaya zidd normativ aktların qəbul edilməsi və ya Konstitusiyaya uyğun olsa belə hüquqa zidd icra üsulları nəticəsində meydana gələn qanunsuzluqlar ciddi sayda hüquqi iddia və məhkəmə yükünün yaranmasına səbəb olur.

Bu səbəbdən, məhkəmə sisteminin artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün, ilk növbədə, icra orqanlarının vətəndaşları bu hüquq pozuntularından qoruması, baş vermiş hadisələrlə bağlı araşdırmalar apararaq xətalara düzəltməsi, məsul şəxsləri cəza-

landırması və hüququ pozulmuş şəxsləri maddi və mənəvi baxımdan kompensasiya etməsi zəruridir.

COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hal elan olunmadan, Nazirlər Kabinetinin qərarları əsasında xüsusi karantin rejimi tətbiq edilmişdir. Hüquqi baza olaraq “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və müvafiq prezident sərəncamları imzalanmışdır.

Karqo daşımaları istisna olmaqla, 2020-ci ilin 14 martında Azərbaycan ilə Türkiyə arasında hava və quru yoluyla qarşılıqlı sərnişin daşımaları müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır. 17 mart 2020-ci il tarixindən etibarən Azərbaycan–Gürcüstan və Azərbaycan–Rusiya sərhəd keçid məntəqələrində yük daşımaları davam etsə də, sərnişin, minik avtomobili və avtobus keçidlərinə müvəqqəti məhdudiyyət qoyulmuşdur. “Eyni rejim Azərbaycan–İran sərhədində də tətbiq edilmiş, burada idxal olunan yüklər sərhəd keçid məntəqəsində İran dövlət nömrə nişanlı nəqliyyat vasitələrindən Azərbaycan nömrə nişanlı avtomobillərə daşınaraq təhvil verilmişdir. Bu prosedur Naxçıvan–İran sərhədində də eyni şəkildə həyata keçirilmişdir” [2, s.10].

COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan Respublikası yalnız səhiyyə sahəsində deyil, eyni zamanda gömrük siyasəti və xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlı da hüquqi və inzibati tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərin əsas məqsədi həm daxili tələbatın təmin olunması, həm də beynəlxalq logistika sabitliyinin qorunması olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 mart 2020-ci il tarixli, 114 nömrəli Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının gömrük tariflərinin statistik təsnifatı (GTİP), idxal gömrük vergi dərəcələri və ixrac gömrük vergi dərəcələri” ilə bağlı dəyişikliklər edilərək, tibbi maska istehsalı üçün zəruri olan xammalın (GTİP: 5603.12.10.00 və 5603.13.10.00) idxalı 2022-ci il 31 dekabr tarixinədək gömrük vergisindən azad edilmişdir.

“Daha sonra, 22 may 2020-ci il tarixli, 188 nömrəli qərarla, tibbi əlcək (GTİP: 4015 19 000 1), tibbi maska və respiratorlar (GTİP: 6307 90 980 1) üzrə 5 mart 2020-ci ildən tətbiq olunan gömrük vergi güzəştlərinin müddəti 1 iyul 2020-ci ilədək uzadılmışdır” [3, s.9].

Eyni zamanda, Nazirlər Kabinetinin 19 iyun 2020-ci il tarixli, 207 nömrəli qərarı ilə ölkə ərazisində xüsusi karantin rejiminin müddəti 1 avqust

2020-ci ilədək uzadılmış, Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Yevlax, Masallı, Cəlilabad şəhərləri və Abşeron rayonunda isə 21 iyun – 5 iyul 2020-ci il tarixləri arasında daha sərt əlavə tədbirlərin tətbiqi qərara alınmışdır. 424 sayılı fərmanın 4-cü maddəsində, fəvqəladə hal bölgəsində xidmət edən və zifəli şəxslərin şəxsi hüquqlarına mətbuat vasitəsilə hücum edilməsi halında bu şəxslərin ala biləcəyi mənəvi təzminatın miqdarı müəyyən olunmuşdur. Müvafiq maddəyə əsasən:

“Əgər yayımlanan material dövrü nəşrlərlə dərc olunarsa və nəşr dövriliyi bir aydan azdırsa, o zaman əvvəlki ayın orta satış miqdarına, əgər nəşr aylıq və ya daha uzunmüddətlidirsə, o zaman əvvəlki ayın faktiki satış miqdarına əsaslanaraq ümumi satış dəyəri əsasında təzminat hesablanır. Əgər nəşr dövrü deyilsə və ya yeni fəaliyyətə başlayan dövrü nəşrlə yayılmışdırsa, bu halda ölkədə ən yüksək tirajlı gündəlik qəzetin əvvəlki ay üzrə orta satış dəyərinin 90%-dən az olmayacaq şəkildə təzminat hesablanır [10, s.88].”

Antiterror rejimi milli təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə dövlət tərəfindən tətbiq olunan, fərdi hüquq və azadlıqların müəyyən miqyasda məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan hüquqi və inzibati tədbirlər toplusudur. Bu rejim, əsasən terror təhlükəsinin real olduğu və ya terror aktının baş verdiyi hallarda qüvvəyə minir və Konstitusiya ilə qorunan hüquqların balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqini tələb edir. “Hüquqi baxımdan, antiterror rejimi fəvqəladə haldan fərqli olaraq, lokal və ya sektorial şəkildə tətbiq oluna bilər, lakin bəzi hallarda milli səviyyədə də icra oluna bilər” [1, s.20].

Antiterror rejimi beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş hüquqi prinsiplərə və dövlətin daxili qaydalarına əsaslanaraq formalaşır. Məsələn, BMT-nin Terrorizmin Maliyyələşdirilməsinə qarşı Konvensiyası ölkələrə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsini araşdırmaq, məhdudlaşdırmaq və müvafiq cinayət məsuliyyətini tətbiq etmək öhdəliyi qoyur. Avropa İttifaqının 2017-ci ildə qəbul etdiyi “Antiterror Tədqiqatları və Əməkdaşlıq” Direktivində isə üzv-ölkələr arasında məlumat mübadiləsi və təcili müdaxilə prosedurlarının vahid standartlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Antiterror rejimində kəşfiyyat və təhqiqat orqanlarının—məsələn, gizli əməliyyat vahidlərinin—səlahiyyətləri genişləndirə bilər; bu, telefon dinləmələri, elektron poçt və internet trafikinin mühafizəsi altın-

da aparılmasına imkan verir. Belə tədbirlər xüsusi icazə əsasında həyata keçirilməli və sonradan məhkəmə nəzarətindən keçməlidir. Müstəsna hallarda kütləvi məlumatların saxlanması və profiləşdirmə prosedurları tətbiq olunur, lakin bu da şəxsi həyatı qoruyan qanunlarla balanslaşdırılmalıdır.

Texniki baxımdan, antiterror rejimi çərçivəsində sərhəd-keçid məntəqələrində səmərəliliyin və yük maşınlarının yoxlanılması prosedurları güclənir, biometrik məlumat bazalarından istifadə genişləninir. Daxili nəqliyyat sistemlərində, xüsusilə metro, hava limanları və böyük stadionlarda yerləşdirilən obyektiv müşahidə kameraları real vaxt rejimində təhlükənin aşkarlanması üçün şəbəkəyə qoşulur.

“Təhlükəsizlik strukturları antiterror əməliyyatlarında mülki əhali ilə mümkün toqquşmaların qarşısını almaq məqsədilə xüsusi prinsiplər—məsələn, “mümkün qədər az itki” və “təcili tibbi yardım” təminatı—üzərində işləyirlər. Bu, həm ordunun, həm də polis qüvvələrinin yüksək hazırlıqlı bölmələrinin birgə fəaliyyətini tələb edir” [7, s.33].

Antiterror rejimlərinin uzunmüddətli tətbiqi nəticəsində yaranan ictimai narahatlıq, sosial partlayış riski və insan hüquqlarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün ombudsmanın müstəqil yoxlama mexanizmi və parlament komissiyaları fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin monitorinq qrupları, beynəlxalq hüquq müdafiə orqanları ilə əməkdaşlıq edərək, tətbiq edilən tədbirlərin qanuniliyini daim qiymətləndirirlər.

Nəticə etibarilə, uğurlu antiterror rejimi yalnız sərt inzibati tədbirlərlə deyil, həm də şəffaflıq, hesabatlılıq və vətəndaşların hüquqi müdafiə mexanizmlərinin işləkliyi ilə xarakterizə olunur. İnsan hüquqlarını qoruyan beynəlxalq konvensiyalarla inteqrasiya olunmuş, ehtiyatlı və ölçülülük prinsipinə sadıq qalınan bir yanaşma sülh içində təhlükəsizliyi təmin etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında antiterror rejimi “Terrorizmə qarşı mübarizə haqqında” 18 iyun 1999-cu il tarixli Qanun çərçivəsində formalaşır. Bu qanuna əsasən, terror aktlarının qarşısının alınması məqsədilə Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti xüsusi istintaq və əməliyyat tədbirləri həyata keçirir, yüksək risk qrupu hesab olunan şəxslərin hərəkət sərbəstliyinə məhdudiyyətlər qoyulur və onların maliyyə hərəkətləri daimi monitorinqə götürülür. Fəvqəladə hallarda, habelə terror təhdidi artdıqda Prezident sərəncamları ilə DİN, DTX və FHN-ə xüsusi səla-

hiyyətlər verilərək mülki şəxslərin saxlanılması, sorğu-sual edilməsi və təkrar yoxlanılması kimi tədbirlər qanuni əsasda genişləndirilir.

Kibertəhlükəsizlik sahəsində də xüsusi normativ aktlar (Məlumat Təhlükəsizliyi Qanunu, İnzibati Xətlər Məcəlləsinə edilmiş əlavələr) terrorizmin maliyyələşdirilməsi və kiberhücumların qarşısının alınmasına yönəlmiş əməkdaşlığı təmin edir. “Qanuna görə, şübhəli onlayn fəaliyyətlərə dərhal müdaxilə edilə və kibercinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb olunmuş şəxslərin nəzarəti dövlət orqanlarının tabeliyində olan xüsusi mərkəzlər tərəfindən aparılır” [8, s.18].

2016-cı ildən sonra qəbul edilmiş dövlət proqramları antiterror təlim-kursları, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısını alma, sərhəd-keçid məntəqələrində biometrik yoxlamalar və beynəlxalq təşkilatlarla birgə əməliyyat təcrübələrinin artırılmasını nəzərdə tutur. Xüsusi karantin və məcburi köçürmə hallarının terrorçuluqla əlaqəsi şübhəli qrupların dərhal məskunlaşma yerlərinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, antiterror rejimi və müharibə zamanı komendant saatı Azərbaycanda milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi institutlaşdırılmış, həm qanunvericilik, həm də tətbiq mexanizmləri ilə qoruyucu və preventiv funksiyaları yerinə yetirir.

Nəticə

Milli təhlükəsizlik sahəsində fəvqəladə, xüsusi karantin və antiterror rejimlərinin inzibati hüquqi tənzimlənməsi, müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin ən mühüm və zəruri sahələrindən birinə çevrilmişdir. Təhlükə və böhran şəraitində fərdi hüquqların qorunması ilə ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması arasında balansın yaradılması, hüquqi dövlətin əsas funksiyalarından biri kimi qiymətləndirilir.

Aparılan təhlillər göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasında bu rejimlərin hüquqi bazası mövcuddur və əsasən Konstitusiya, “Terrorizmə qarşı mübarizə haqqında” Qanun, “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” Qanun, “Sanitariya və epidemioloji salamatlıq haqqında” Qanun və digər normativ aktlarla tənzimlənir. Bununla belə, praktiki tətbiq sahəsində bəzi hallarda hüquqi qeyri-müəyyənliklər və inzibati səlahiyyətlərin sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi müşahidə olunmaqdadır.

Sonda demək olar ki, milli təhlükəsizlik məqsədilə tətbiq edilən hüquqi rejimlərin idarəedilməsi yalnız inzibati tədbirlər deyil, həm də demokratik legitimlik,

hüquqi müəyyənlik və effektiv nəzarət mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır. Dövlət orqanlarının məsuliyyət çərçivəsində hərəkət etməsi, fəvqəladə halların da hüquq çərçivəsində idarə olunması və vətəndaşların hüquqlarının qorunması müasir hüquq dövlətinin əsası kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Anayasa Mahkemesi. OHAL KHK'lerinin Anayasal Denetimi Üzerine Kararları. Ankara: Resmi Yayınlar Dairesi, 2018.*
2. *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı №1122. Mövcuddur: <https://constcourt.gov.az/az/decisionDocx/1122>*
3. Əliyev E. *İnzibati hüquqda fəvqəladə halların hüquqi tənzimi. Bakı: Hüquq və Dövlət Nəşriyyatı, 2021, 340 s.*
4. Əliyeva, T. *Xüsusi karantin rejimi və inzibati nəzarət mexanizmləri. Qafqaz Universiteti Hüquq Elmi Məcmuəsi, 2022, 5(1), s. 77–90.*
5. Hüseynov R. *Pandemiya dövründə konstitusiyalı hüququ və fərdi azadlıqlar: Azərbaycan nümunəsi. Azərbaycan Hüquq Jurnalı, 2020, 3(2), s. 112–126.*
6. Korkut, T. *Olağanüstü hâl dövrlərində yürütmə orqanının yetki genişlənməsi və denetim ehtiyatı. İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Dergisi, 2021, 6(1), s. 45–63.*
7. Salinas de Frias, A. M., Samuel, K., & White, N. D. (Ed.). *Counter-terrorism: International law and practice. Oxford: Oxford University Press, 2012.*
8. Tekin, A. *Olağanüstü hâl rejimlərində temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması. Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2021, 11(2), s. 221–239.*
9. Yıldız, M. *Türkiye’de terörle mücadelede idari tedbirler: 15 Temmuz sonrası olağanüstü hâl uygulamaları. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2019, 68(1), s. 67–88.*
10. Zyryanov, A., & Shalberkina, N. *Emergency governance and legal certainty in the Russian Federation. Russian Law Journal, 2020, 8(4), s. 42–60. <https://doi.org/10.17589/2309-8678-2020-8-4-42-60>*

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda fəvqəladə hal, xüsusi karantin rejimləri inzibati hüquq çərçivəsində təhlil olunur. Dövlətlərin konstitusiyalı ilə qorunan əsas hüquqları

hansı hallarda və hansı hüquqi mexanizmlərlə məhdudlaşdırıla biləcəyi məsələsi Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya təcrübələri əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə qəbul edilən qərarlar və normativ aktlar konstitusion hüquqlar, hüquqi ölçülülük prinsipi və inzibati nəzarət mexanizmləri kontekstində qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, fəvqəladə vəziyyətlərdə qəbul olunan qərarlar demokratik prinsiplərlə tənzimlənmədikdə hüquq pozuntularına və ictimai etimadsızlığa səbəb ola bilər.

Açar sözlər: *fəvqəladə hal, karantin rejimi, antiterror hüququ, inzibati hüquq, insan hüquqları, qanunilik, ölçülülük prinsipi, müqayisəli hüquq.*

REGULATION OF LEGAL REGIMES IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY - STATE OF EMERGENCY, SPECIAL QUARANTINE, ANTI-TERRORISM CASES BY ADMINISTRATIVE LAW

Sevda Zamanova

Former employee of the Penitentiary Service of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan, Lieutenant Colonel of Justice Teacher of the Department of Socio-Economic Sciences of the Military Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, lawyer
E-mail: zamanli.zuleyxa2004@icloud.com

SUMMARY

This study analyzes the state of emergency, special quarantine regimes within the framework of administrative law. The issue of when and by what legal mechanisms states can restrict fundamental rights protected by the constitution has been studied comparatively based on the experiences of Azerbaijan, Turkey and Russia. In particular, decisions and normative acts adopted during the COVID-19 pandemic have been evaluated in the context of constitutional rights, the principle of legal proportionality and administrative control mechanisms. The results of the study show that decisions made in emergency situations, if not regulated by democratic principles, can lead to violations of the law and public distrust.

Keywords: *state of emergency, quarantine regime, anti-terrorist law, administrative law, human rights, legality, principle of proportionality, comparative law.*

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРАВОВЫХ РЕЖИМОВ В ОБЛАСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ - ЧРЕЗВЫЧАЙНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ, СПЕЦИАЛЬНЫЙ КАРАНТИН, АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ ДЕЛА ПО АДМИНИСТРАТИВНОМУ ПРАВУ

Севда Заманова

Бывший сотрудник Главной уголовно-исполнительной службы, подполковник юстиции Преподаватель кафедры социально-экономических наук Военного института МВД Азербайджанской Республики, юрист
E-mail: zamanli.zuleyxa2004@icloud.com

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании анализируются чрезвычайное положение, особые карантинные режимы в рамках административного права. Вопрос о том, когда и какими правовыми механизмами государства могут ограничивать основные права, защищаемые конституцией, был изучен сравнительно на основе опыта Азербайджана, Турции и России. В частности, решения и нормативные акты, принятые во время пандемии COVID-19, были оценены в контексте конституционных прав, принципа правовой пропорциональности и механизмов административного контроля. Результаты исследования показывают, что решения, принимаемые в чрезвычайных ситуациях, если они не регулируются демократическими принципами, могут привести к нарушениям закона и недоверию общества.

Ключевые слова: *чрезвычайное положение, карантинный режим, антитеррористическое право, административное право, права человека, законность, принцип пропорциональности, сравнительное право.*

AZƏRBAYCAN - FRANSA MÜNASİBƏTLƏRİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ

UOT 327; 930.22
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.565>

SEVDA YUSIFOVA

ADNSU-nun "Humanitar fənlər" kafedrasının
müəllimi

E-mail: rustemov_1969@mail.ru

Fransa, Qərbi Avropada yerləşən ən inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən biridir. Fransa orta əsrlərdən Avropada və beynəlxalq aləmdə mühüm rol oynamış, ən başlıca siyasi arenalarda əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrdə Fransız dili ümumavropa dili rolunda çıxış etmişdir. Fransa Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, NATO-nun, Avropa İqtisadi Birliyinin qurucularından biridi, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür.

Ötən əsrin 90-cı illərində beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən önəmli siyasi dəyişikliklər Fransadan da yan keçməmiş və öz təsirini göstərmişdir. 90-cı illərin ortalarında Fransada 14 illik "Mitteran dövrü" başa çatdı. Respublika partiyasını dəstəkləyən Alyansın lideri Jak Şirak Fransa prezidenti seçildi. O zaman siyasi ekspertlər daha çox ölkənin xarici siyasətində ola biləcək dəyişikliklər haqqında müxtəlif fərziyyələr söyləyir, yeni prezidentin Şarl de Qollun siyasətini davam etdirəcəyini proqnozlaşdırırdılar. Ancaq zaman keçdikcə xarici siyasət sahəsindəki sosialistlər və "neoqallistlər" arasındakı fikir ayrılıqlarının o qədər də böyük olmadığı və əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmadığı ortaya çıxdı. Jak Şirakın dövründə Fransanın xarici siyasətinin əsas istiqaməti Avropa təşkilatı olaraq qaldı. J.Şirak ABŞ-la münasibətləri yaxınlaşdırdı, NATO ilə münasibətləri yaxınlaşdırdı. Hələ 1995-ci ilin yayında Fransanın nüvə silahının bir çox modernləşdirilməsini başa çatdırmaq üçün Sakit okeanda Mururo adasında nüvə sınaqları keçirməsi üzrə qərarı, J.Şirakın general de Qollun siyasətini davam etdirməsini xatırladırdı. Bu sınaqlar yalnız 1996-cı ilin əvvəlində, dünya birliyinin kəskin etirazından sonra dayandırıldı. [11.s.42]

2007-ci ilin aprel-may aylarında Fransada keçirilmiş növbəti prezident seçkilərində, sağçı siyasi birliyin lideri, Xalq Hərəkatı Birliyinin lideri Nikolas Sarkozi ölkənin yeni prezidenti seçildi. Müasir Fransanın xarici siyasəti bir neçə əsas ideya ətrafında məhz bu dövrdən sonra yenidən quruldu. Fransa özünü ənənəvi olaraq "Qərb demokratik ailəsinin üzvü, demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsinə sadıq bir ölkə" kimi göstərməyə çalışırdı. N.Sarkozinin döv-

ründə Fransanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri Avropada integrasiyanın inkişafına, Avropa Birliyi üzvləri ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdi. N.Sarkozinin prezidentliyi zamanında ABŞ-la münasibətlər, Aralıq dənizi ölkələri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi, Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələr də inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrdə Fransa respublikası yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrlə münasibətlərə də böyük önəm verirdi. Lakin, keçmiş müstəmləkəçi ölkə olan Fransa bu yeni dövlətlərə üstədən aşağı baxma siyasəti yürüdü. [14,s.72]

N. Sarkozini əvəz edən Fransua Olandın dövründə, Fransanın xarici siyasət xətti demək olar ki, dəyişilməz qaldı. Fransua Oland N.Sarkozidən fərqli olaraq, xarici siyasəti yalnız Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında deyil, bir sıra dövlətlərlə də münasibətlərin yenidən qurulmasında axtarırdı. Məsələn, F.Oland N.Sarkozidən fərqli olaraq Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv olması məsələsində daha yumşaq və daha mülayim bir siyasət yürüdü.

2017-ci ilin may ayının 14-də Fransada növbəti prezident seçkiləri keçirildi və Emanuel Makron 66,1% səs toplayaraq Fransa Respublikasının 25-ci prezidenti seçildi. E.Makronun prezidentliyi dövründə Fransanın xarici siyasətində islam və türk dünyasına qarşı daha təcavüzkar əlamətlər açıq şəkildə hiss olunmaqdadır. Prezident seçilən kimi Türkiyəni "vacib tərəfdaş" kimi qiymətləndirən E. Makron, sonradan Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv olmasının tam əleyhinə çıxmış, islam dünyasına qarşı ittihamlar irəli sürməyə başlamışdır [13.s.47]. E.Makronun bu siyasəti Azərbaycana daha çox təsir göstərmiş və xüsusilə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Fransanın açıq-aşkar təcavüzkar ermənipərəst siyasətini aşkar etmişdir.

Fransa Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci ilin yanvarın 3-də tanımışdır. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər isə həmin ilin fevralın 21-dən qurulub. 1992-ci ilin martın 16-da Fransa Azərbaycanda, 1994-cü ilin oktyabrın 20-də isə Azərbaycan Fransada səfirliyini açdı [5]. Fransa ilə Azərbaycan arasında yalnız siyasi-diplomatik deyil, həmçinin iqtisadi, enerji, təhsil, mədəniyyət sahələrində

də yüksək səviyyəli münasibətlər formalaşmışdır. Fransanın Cənubi Qafqazla ticarət döviyyəsinin üçdə ikisi Azərbaycanın payına düşür [3]. Eyni zamanda Fransa digər Cənubi Qafqaz respublikaları olan Gürcüstan və Ermənistanla da siyasi, iqtisadi, təhsil-mədəniyyət sahələrində möhkəm əsasları olan münasibətlər qurmuşdur. Həmçinin Fransa Cənubi Qafqazda demək olar ki, Avropa İttifaqı adından çıxış edir və İttifaqın aparıcı dövlətlərindən biri kimi regional siyasətini Avropa İttifaqı ilə əlaqələndirməyə səy göstərir.

Fransa regionda öz maraqlarını təmin etmək, Türkiyə, Rusiya kimi regional dövlətlərin təsirini azaltmaq üçün, məlum siyasəti həyata keçirməkdən çəkinmir və bunu həyata keçirmək üçün Ermənistanı əsas agent hesab edir. Digər tərəfdən Türkiyə ilə Ermənistan və Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin gərginliyi, İrəvanın Rusiyadan hərbi-siyasi və iqtisadi baxımdan tam asılılığı, Fransanın Ermənistanı bölgədə əsas tərəfdaş kimi görməsi, İrəvanın Fransaya “xilaskar” gözü ilə baxmasına tarixi şərait yaradır. Ermənistanla münasibətləri mütəfiqlik səviyyəsinə çatdırmaqla, Fransa bir tərəfdən Türkiyənin regionda təsirini azaltmağa çalışır, digər tərəfdən də İrəvanı tədricən Rusiyanın nüfuz dairəsindən uzaqlaşdırmaq siyasəti yürüdür.

Fransanın Cənubi Qafqazda cərəyan edən proseslərə təsir imkanını təmin edən məqamlardan biri də Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin davam etməsi ilə bağlı olmuşdur. 1997-ci ildən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr kimi vasitəçilik funksiyasını həyata keçirən Fransa bu illər ərzində Ermənistanla açıq və gizli dəstəyini göstərməkdən çəkinməmişdir. Xüsusilə, 44 günlük müharibə dövründə, Fransa özünün vasitəçilik missiyasına uyğun olaraq təcavüzkar Ermənistanı müdafiə etməsi, Parisin ermənipərəst siyasətinin zirvəsi hesab etmək olar. İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən dərhal sonra, yəni 2020-ci ilin noyabr ayının 25-də Fransa senatının heç bir hüquqi qüvvəsi olmayan qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”-nı tanıyan qətnaməni qəbul etməsini, bu ölkədə müəyyən dairələrin ermənilərin məğlubiyyətindən yaranan narahatlığı kimi qəbul etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişində və ondan sonra baş verən proseslərdə Rusiya və Türkiyənin fəallığının artmasını, bu iki ölkənin bir çox məsələlərdə vahid dil tapmasını da, Fransanı narahat edən məqamlardan biri kimi qəbul etmək olar [7, s.124].

Fransa senatının 25 noyabr tarixli qətnaməsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 26 noyabr iclasının gündəliyinə salınmış və müzakirə edilmişdir. Çıxış edən deputatların hamısı Fransa hökumətinin bu təcavüzkar xarici siyasətini kəskin tənqid etmişdilər. [1.]. Fransa senatının Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində mövcud olmayan uydurma rejimin tanınması haqqında qəbul etdiyi bu qətnamə nəinki beynəlxalq hüquqa qarşı təcavüz aktı kimi qiymətləndirməlidir, eyni zamanda siyasi korrupsiyanın nümunəsi hesab edilməlidir. Bu qətnamə təkcə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı əsassız ittiham və böhtandan ibarət deyil, həmçinin, ziddiyyətli və bir çox hallarda tənqid doğuran maddələrlə tamamlanmışdır. [1.]. Bu qətnamə ilə Fransa senatı sanki Azərbaycanı öz ərazisinə hücum etməkdə günahlandırır, işğaldan azad olmuş torpaqlarımızın işğalçıya təkrar geri qaytarılmasını tələb edir, Türkiyəni Fransanı hədələməkdə ittiham edir, onu Orta Şərq, Cənubi Qafqaz və Şərqi Aralıq dənizindəki fəaliyyətindən çəkinməyə çağırır. Fransız senatorlar Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilmiş çoxsaylı beynəlxalq cinayətlərə, dinc azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirilmiş tarixi və vandalizm aktlarına göz yumaraq bu qətnamə ilə özlərinin siyasi riyakarlıqlarını bütün dünyaya nümayiş etdirmiş oldular. Qətnamədə əks olunan bütün müddəalar Ermənistan və Azərbaycan arasında noyabrın 10-da əldə edilmiş sülh razılaşmasına qarşı olmaqla yanaşı, regionda münaqişənin yenidən alovlandırılmasına və düşmənçiliyin daha da artmasına yönəldilmişdir. Bu qətnamə ilə Fransa senatı BMT nizamnaməsinin tələblərini, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini, Helsinki Yekun Aktını, Paris Xartiyasını və bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi qərar və qətnamələri pozmuş, Fransanın beynəlxalq nüfuzunu erməni lobbisinin maraqlarına qurban vermişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Fransa Qarabağ probleminin nizamlanmasına dair Minsk Qrupunun həmsədri olduğu üçün bitərəf olmalıdır. Lakin Fransa 44 günlük müharibədə sentyabrın 27-dən müharibənin sonuna kimi ikili standartla əsaslanan siyasətini daha qabarıq şəkildə ifadə etməyə başladı, vasitəçiliyə uyğun addımlar atmadı. Prezident Makronun hər hansı sübut olmadan Türkiyə üzərindən Azərbaycana kənardan ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün 300 yaraqlının Suriyadan gətirilməsinə dair bəyənət-

ları, həmçinin Fransanın xarici işlər naziri Jan-İv le Drianın II Qarabağ müharibəsi ilə bağlı bəyənətləri, Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən etirazla qarşılandı. İndiyədək ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri kimi öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə biganə yanaşan Fransa hökuməti, Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı qeyri-adekvat addımlar atırdı [15, s. 14].

Fransanın Qarabağ məsələsində tərribatçı siyasətinin daha bir səbəbi rəsmi Parisin Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi iştirakından narahat olmasıdır. Araşdırmalardan belə aydın olur ki, Fransa 44 günlük müharibənin başlanğıcından sonunadək öz ermənipərəst mövqeyi ilə Azərbaycanı müdafiə edən Türkiyə ilə qarşıdurma yaratmaq istəyirdi. Fransa Türkiyənin bu problemdə iştirakını qəbul etmir, Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi onu qane etmirdi. Ona görə də Fransa, ABŞ və Rusiya ilə birlikdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində öz yerini saxlamaq niyyətində idi. Belə məlum oldu ki, münaqişənin sülh yolu ilə həlli Fransanın təcavüzkar planlarına uyğun deyildir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən çıxması və Qarabağda Rusiya sülhməramlılarının yerləşdirilməsi Fransanı xüsusi narahat edirdi. Lakin siyasi reallıq onu bəlli etmişdir ki, Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə artıq Fransanı çıxılmaz vəziyyətə salmışlar. Nəticədə, Fransa Azərbaycana təsir imkanlarını böyük dərəcədə itirmişdir. Bu da Fransa üçün tam ağır bir geosiyasi itki kimi qiymətləndirilə bilər [17, s.128].

Göründüyü kimi son vaxtlar Fransanın xarici siyasətində təcavüzkarlıq mövqeyi heç də Avropanın bu "adlı-sanlı" ölkəsinə mənfəət gətirmir və əksinə onun nüfuzuna möhkəm xələl yaradır. Fransanın Türkiyə və Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində meydana çıxan ziddiyyətli məqamlar, qeyd etdiyimiz kimi bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Burada əgər əsas səbəblərdən biri Fransadakı güclü erməni diasporudursa, lakin ondan da mühüm problem Fransanın bir aparıcı ölkə kimi beynəlxalq siyasi maraqlarından ibarət idi. Məhz bu maraqların toqquşmasından yaranan ziddiyyətlər Fransanın Türkiyə və Cənubi Qafqazla bağlı siyasət prioritetlərinin müəyyənələməsinə mühüm təsir göstərir [16, s.5].

2022-ci ilin noyabrında Fransa Senatı avqustda Ermənistanla gərginləşən hərbi münaqişəyə görə hökuməti Azərbaycana qarşı sanksiyalar tətbiq etməyə çağıran qətnaməni dəstəklədi. Sənəd Bakının hərəkətlərini pisləyir, qoşunlarının Ermənistan əra-

zisindən çıxarılmasını tələb edir, Avropa ölkələri ilə birlikdə bir sıra məhdudiyyətlərin tətbiqinə çağırırdı. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi buna cavab olaraq qətnaməni "böhtan", tərribat adlandırmışdı.

2023-cü ilin sentyabrın 19-20-də Azərbaycan ordusunun Qarabağda həyata keçirdiyi antiterror əməliyyatı nəticəsində Qarabağ xuntası öz məhvini rəsmən elan etdi. Antiterror əməliyyatının ilk günündən sonra Fransa prezidenti Emmanuel Makron əməliyyatı dayandırmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının təcili iclasını çağırmaq niyyətində idi. Makron sosial şəbəkədə yazırdı: "Mən baş nazir Paşinyanla sıx əlaqə saxlayıram." 2020-ci il müharibəsindən sonra Parisin ermənipərəst mövqeyi heç dəyişməmişdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi isə Makrona cavab vermişdi ki: "Fransa regiondan nə qədər uzaq olsa, bir o qədər yaxşıdır" [9] və Azərbaycanın suveren ərazisində yerli antiterror tədbirləri beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquqa tam uyğun olaraq həyata keçirilmişdir.

Fransa Senatı isə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı əməliyyatını pisləyən və "Ermənistanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü möhkəmləndirməyə" və Azərbaycana qarşı sanksiyaların tətbiqinə çağıran qətnamə qəbul etmişdi.

Bu gün də Fransa inadla Cənubi Qafqazda regional sabitliyi pozmaqda davam edir. Rəsmi Paris Azərbaycanın dəfələrlə etdiyi çağırışlara məhəl qoymur və Ermənistanda revansist əhval-ruhiyyəni qızıqdırmağa, bu ölkəyə hərbi dəstək verməyə və Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasının qarşısını almağa çalışır.

2024-cü ilin aprelin 16-da Fransa Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycandakı səfirini məsləhətləşmələr üçün Parisə geri çağırıldığını açıqladı. Nazirlik bunu Bakının son bir neçə ayda iki ölkə arasında münasibətlərə xələl gətirən "birtərəfli hərəkətləri" ilə izah edirdi. Hansı hərəkətlərin müzakirə olunduğu dəqiqləşdirilməmişdi, lakin prezident Emmanuel Makronun Fransanın Azərbaycandakı səfiri Ann Bolyonu qəbul etdiyi və rəsmi Bakının niyyətlərinə aydınlıq gətirəcəyinə ümid etdiyini bildirmişdi. Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatında deyilirdi ki: "Fransa Azərbaycan və Ermənistan arasında beynəlxalq hüquq normalarına və hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünə uyğun olaraq münasibətlərin normalaşdırılması prosesini dəstəklədiyini bir daha bəyan edir. Belə normalaşma hər iki dövlətin və bütün regionun maraqlarına cavab verəcək". [10].

Aprelin 17-də Azərbaycan XİN bəyan etdi ki, respublika hakimiyyətinin bütün hərəkətləri “Fransanın dağıdıcı fəaliyyətinə müstəsna olaraq cavab xarakteri daşıyır”. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, 2022-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın Fransadakı səfirliyinə hücum, 2024-cü ilin yanvar ayında XIX əsrin azərbaycanlı şairəsi Xurşidbanu Natəvanın Evian-les-Beins şəhərindəki abidəsinin naməlum şəxslər tərəfindən boya ilə örtülməsi kimi vandalizm hərəkətləri ikitərəfli münasibətlərə ciddi zərbələr vurur [10].

2025-ci ilin başlanğıcından Fransa prezidenti Emmanuel Makron Azərbaycana qarşı yürütdüyü əvvəlki siyasətini yenə də davam etdirir. Eyni şüarlar, tezislər, təmsillər və əsaslandırma. Və təbii ki, Makronun fəaliyyətindəki ilklərdən biri də anti-Azərbaycan mövzudur.

Fransa səfirləri və diplomatları ilə ənənəvi görüşdə Makron növbəti dəfə özünəməxsus bir şəkildə sevimli ermənipərəst hobbı atına minmişdi. Belə ki, o, əvvəlcə Rusiyanın Bakının “fəaliyyətinə” verdiyi dəstəkdən danışmış, ardınca isə “Azərbaycanın Yelisey çöllərinə hücumları” ilə bağlı, “bir çox xarici ərazilərin, xüsusən də Yeni Kaledoniyanın işlərinə qəbuləilməz müdaxilə” ilə bağlı giley-güzarın daha bir hissəsini başlamışdı. Makronun dediyi kimi, Bakı guya “bizim beynəlxalq hüququ müdafiə etməyimizi və Ermənistanı başa düşmür, hesab edir ki, məsələni belə həll edir”.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi hər zaman olduğu kimi, Fransanın son eyhamlarına operativ reaksiya vermiş, özünü beynəlxalq hüququn çempionu adlandıрмаğı çox sevən Parisin “Azərbaycana münasibətdə norma və prinsiplərinin kobud şəkildə pozulmasını, Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətini, kütləvi qətləmləri və insanlığa qarşı cinayətləri” heç vaxt tənqid etməkdən çəkinmədiyinə diqqət çəkmiş, ölkəmizin suverenliyini şübhə altına alan və Ermənistanı silahlandıraraq, revanşizmə hazırlayan Fransanın mövqeyini pisləmişdir. Makronun yalan bəyanatları kontekstində rəsmi Parisə müraciət ünvanlanıb ki, bu regionlardakı uğursuzluğun günahını Azərbaycanın üzərinə atmasın [8].

Ümumiyyətlə, son illərdə Fransanın xarici siyasətində təcavüzkar mövqeyi, onun antiislam və antitürk siyasəti, əvvəlcə Türkiyəyə qarşı, daha sonra Azərbaycana qarşı yürütdüyü qərəzli xarici siyasət heç də Qərbi Avropanın aparıcı dövlətlərindən

biri olan Fransa üçün şan-şöhrət gətirməyəcəkdir. Əksinə, aparılan elmi-siyasi təhlillər və araşdırmalar sübut edir ki, bu cür siyasət Fransanın beynəlxalq nüfuzuna, onun mövqeyinə ciddi zərbə vura bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Altıncı çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin IV sessiyası iclasının Protokolu N.35ş. // meclis.gov.az/documents/26.11.2020.pdf*

2. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri: 1991-2016. Bakı, Poliart MMC, 2017. 904 s.*

3. *Azərbaycan-Fransa münasibətləri yeni inkişaf mərhələsində. // <http://www.azerbaijan.news.az/posts/detail-206167>*

4. *Fransa Milli Assambleyasının hərəkəti Milli Məclisdə tənqid olundu. // <https://qafqazinfo.az/news/detail-343905>*

5. *Fransa Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi. // <https://oneclick.az/company/embassy-of-france-in-azerbaijan>*

6. *Qrevtsova Daria “Borel və Makron Azərbaycanın müstəqil siyasətini qəbul edə bilmir”. // <https://bizim.media/az/dunya/28602>*

7. *Агазаде М.М. Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель? // Постсоветские исследования. 2021. Т. 4. № 2. с. 119–126.*

8. *Атаев Т. Истерика Парижа и реальность Баку. // <https://caliber.az/post/isterika-parizha-i-realnost-baku?ysclid=mb19qul1td2873420229>*

9. *Как мир отреагировал на разоружение ВС Армении в Карабахе? // <https://vestikavkaza.ru/analytics/kakova-byla-mezdunarodnaa-reakciya-vo-vremya-operacii-azerbajdzana-v-karabahe.html?ysclid=mb184b50y0902004441>*

10. *Как Париж и Баку довели свои отношения до отзыва французского посла. // <https://www.rbc.ru/politics/17/04/2024/661fed179a7947d-248309cae?ysclid=mb170pm1ht131107540>*

11. *Косенко С. Внешняя политика Франции: новые ориентиры и старые ошибки. // Внешняя политика зарубежных стран, №1(30), 2014 s. 41-44*

12. *Франция запугивает Азербайджан только на словах. // https://www.ng.ru/world/2022-11-16/6_8591_france.html*

13. *Чихачев А. Ю. Внешняя политика современной Франции: особенности дипломатического стиля президента*

Э.Макрона// Вестник поволжского института управления, Том, 18, №3, 2018 s.46-52

14. Чернега. В.Н. Внешняя политика Франции при президенте Макроне: изменения в рамках преемственности? // 2018, // syberlinka.ru/article/n/viewer.ss.64-86 (s.77-78)

15. Blandy C.W. 2008. *Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?* / *Advanced Research and Assessment Group. Caucasus Series 08/17. Defence Academy of the United Kingdom. May. 23p.*

16. Evdalini E. *New World Order and Small Regions: The Case of South Caucasus. Singapore: Palgrave Macmillan, 2023. 8p.*

17. Perinchek M. *New era in the South Caucasus: The Turkish Russian Joint Monitoring Center* // *Постсоветские исследования. 2021. Vol. 4. No. 2. p.127-129.*

XÜLASƏ

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan və 3 cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqil dövlətlərə çevrilməsindən sonra Fransa regionun hər üç ölkəsi ilə münasibətlərini inkişaf etdirmək siyasəti yürüdü. Fransanın Avropa və dünya siyasətində yerini, təsir dairəsini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası da Fransa ilə münasibətlərə, əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Getdikcə Fransanın bu regiondakı siyasətinin mərkəzində Ermənistanın durması: hər şeydən əvvəl erməni diasporunun Fransa siyasətinə və siyasi elitasına təsirinin çox güclü olması; daha sonra Fransanın regionda olan geosiyasi maraqları, onun yürütdüyü təcavüzkarlıq siyasəti, Ermənistanın həyata keçirməyə səy göstərdiyi siyasətlə eynilik təşkil edir.

Açar sözlər: *Fransa, Azərbaycan, xarici siyasət, təcavüzkarlıq, geosiyasi vəziyyət.*

Азербайджано-французские отношения на современном этапе.

РЕЗЮМЕ

После распада СССР в 1991 году и превращения трех южнокавказских республик в независимые государства Франция проводила политику развития отношений со всеми тремя странами региона. Учитывая место и сферу влияния Франции в европейской и мировой политике, Азербайджанская Республика также придавала

особое значение отношениям и связям с Францией. Армения все больше оказывается в центре политики Франции в этом регионе: во-первых, сильное влияние армянской диаспоры на французскую политику и политическую элиту; во-вторых, геополитические интересы Франции в регионе, проводимая ею агрессивная политика идентичны политике, которую пытается реализовать Армения.

Ключевые слова: *Франция, Азербайджан, внешняя политика, агрессия, геополитическая ситуация.*

Azerbaijan-France relations are at a modern stage Summary

After the collapse of the USSR in 1991 and the transformation of the three South Caucasus republics into independent states, France pursued a policy of developing relations with all three countries of the region. Considering France's place and sphere of influence in European and world politics, the Republic of Azerbaijan also attached special importance to relations and connections with France. Increasingly, Armenia is at the center of France's policy in this region: first of all, the strong influence of the Armenian diaspora on French politics and political elite; then, France's geopolitical interests in the region, the aggressive policy it pursues, are identical to the policy that Armenia is trying to implement.

Keywords: *France, Azerbaijan, foreign policy, aggression, geopolitical situation.*

THE STRATEGIES OF CHINA'S SOFT POWER PRACTICE IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

UOT: 327.5(510)(58)
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.566>

APISADA LAOWATTANABHONGSE
PhD student at Khazar University, Azerbaijan

Email: apisada.somchai@khazar.org

China's 21st-century rise has reshaped global geopolitics, particularly in strategically vital regions like Central Asia. To secure its interests, China increasingly employs soft power—shaping preferences through attraction rather than coercion (Nye, 2004). While hard power remains key, Beijing prioritizes soft power to cultivate a benign global image and foster long-term partnerships, especially in post-Soviet regions. Central Asia is critical to China's foreign policy due to its geographic proximity, natural resources, and role in the Belt and Road Initiative (BRI) (Clarke, 2017). Serving as both a trade corridor and a buffer zone, the region is vital for China's energy security and Eurasian strategy. Beyond infrastructure investments, China promotes soft power via cultural, educational, and media exchanges. China's soft power strategy aims to portray China as a peaceful, development-focused power, emphasizing mutual benefit and non-interference. Tools include Confucius Institutes, student scholarships, media outreach, and cultural diplomacy—all aligned with its "harmonious world" vision (Callahan, 2015). Yet challenges persist: skepticism over China's ambitions, cultural gaps, competition (e.g., Russia, Turkey), and backlash over Xinjiang policies. Despite these hurdles, Central Asia remains a pivotal testing ground for China's soft power, offering both opportunities and obstacles. Analyzing China's soft power in Central Asia is essential for understanding its foreign policy trajectory and regional implications. This study examines its strategies, challenges, and potential for more effective engagement.

Research Questions: 1. How does China project soft power in Central Asian countries through its strategic initiatives? 2. How do the challenges and opportunities shape the effectiveness of China's soft power strategies in Central Asia?

Significance of the Study: This study is significant for both theoretical and practical reasons. Theoretically, it contributes to the expanding discourse on soft power by examining how non-Western

powers specifically China adapt and operationalize the concept in regional contexts that differ markedly from those traditionally studied in Western-centric international relations literature. By focusing on China's soft power strategies in Central Asia, the research addresses a notable gap in the scholarship concerning the post-Soviet space, where issues of sovereignty, national identity, and geopolitical alignment remain highly sensitive and contested.

Conceptual Framework: The concept of soft power was coined by Joseph S. Nye in the late 20th century to describe a state's ability to influence others through attraction rather than coercion or payment, which characterizes hard power. According to Nye, "soft power is the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payments. It arises from the attractiveness of a country's culture, political ideals, and policies" (Nye, 2004). This framework emphasizes values, culture, institutions, and policies that are seen as legitimate or morally authoritative in the eyes of others. Nye's tripartite sources of soft power culture, political values, and foreign policy—were initially conceptualized in the context of liberal democratic states, particularly the United States. As a result, non-Western countries like China have faced criticism or conceptual challenges when trying to fit into this framework. Critics argue that Nye's theory may overlook the unique cultural, political, and historical contexts of non-Western states. For example, Zhao (2010) argues that China's soft power narrative diverges fundamentally from Nye's framework because it is state-centric and policy-driven, rather than based on non-state actors or organic civil society influence as in liberal democracies. Furthermore, Callahan (2015) suggests that China's soft power strategy incorporates a civilizational and historical narrative that aims to project Confucian values, anti-colonial history, and developmental success, which do not easily align with Western liberal norms. This "alternative modernity" approach enables China to appeal

particularly to post-colonial states, many of which may find Beijing's model of development and governance more relatable than that of the West.

China's Interpretation of Soft Power: China has interpreted and operationalized soft power through its own ideological and strategic lens, aligning it with concepts such as "peaceful development," a "harmonious world," and "win-win cooperation." These phrases form the core narrative of China's foreign policy under the leadership of the Chinese Communist Party (CCP), particularly during the Hu Jintao and Xi Jinping eras. **Peaceful Development (和平发展):** This concept emphasizes China's non-aggressive rise on the world stage and aims to reassure neighboring countries that its growth does not pose a threat. It contrasts sharply with Western notions of hegemony and military expansion (Breslin, 2011).

Harmonious World (和谐世界): Originally proposed by Hu Jintao, this idea presents China as a promoter of global stability, multilateralism, and mutual respect, particularly in developing regions such as Central Asia and Africa. It resonates well with countries that have historically been marginalized by Western global governance structures. **Win-Win Cooperation (合作共赢):** Widely promoted under Xi Jinping, this term reflects mutual benefit and shared prosperity, particularly through economic initiatives like the Belt and Road Initiative (BRI). China uses this to position itself as an inclusive partner, fostering growth through trade, infrastructure, and investment rather than ideological alignment (d'Hooghe, 2015). This repackaging of soft power aligns with China's "going out" strategy, which seeks to extend cultural and political influence abroad without promoting political liberalization at home.

China's soft power in Central Asia is assessed across five domains: media, culture, education, economic diplomacy, and political narrative.

Media: State-owned outlets (CGTN, Xinhua) broadcast China-positive content in local languages, countering Western narratives (Repnikova, 2017). **Digital diplomacy** via WeChat and TikTok further extends influence. **Culture:** Confucius Institutes promote language and cultural exchange but face criticism for restricting academic freedom (Hartig, 2015). TV dramas, festivals, and exhibitions also reinforce China's cultural presence. **Education:** Scholarships and exchanges attract Central Asian

students to elite universities (e.g., Tsinghua, Fudan), fostering pro-China sentiments among future leaders (Brady, 2015). **Economic Diplomacy:** Belt and Road investments build infrastructure and goodwill but risk debt dependency and strategic leverage (Ferdinand, 2016). **Political Narrative:** China markets its authoritarian model as stable and non-interventionist, appealing to Central Asian regimes wary of Western democracy promotion (Zhao, 2013).

Central Asia's strategic value—geography, energy, and security—draws multiple actors: Russia dominates via CSTO, EAEU, and cultural ties but faces resistance to its hegemony (Allison, 2008). The US post-9/11 prioritized military ties and democracy promotion, yet inconsistent engagement weakened influence (Cooley, 2012). Turkey fosters cultural-linguistic ties through Turkic institutions but lacks economic clout (Yilmaz, 2012). China leverages BRI investments and non-interference, focusing on trade and infrastructure (Clarke, 2017). Caught in this rivalry, Central Asian states practice multi-vector diplomacy to exploit opportunities while preserving autonomy. China has deepened ties with Central Asia since the 1990s, driven by regional stability, economic interests, and energy security. Bilaterally, it has strategic partnerships with all five Central Asian states, investing in infrastructure (e.g., the China–Central Asia Gas Pipeline), offering loans, and expanding cooperation in education, health, and COVID-19 aid.

Multilaterally, China co-founded the Shanghai Cooperation Organization (SCO) (2001), fostering security, counterterrorism, and economic dialogue while promoting soft power through cultural and academic exchanges (Aris, 2009). The Belt and Road Initiative (BRI) (2013) further solidified Central Asia's role as a transit hub, blending infrastructure development with cultural diplomacy (Rolland, 2017). Recent China-Central Asia Summits reinforce "win-win" cooperation, sovereignty, and mutual respect, aligning with both Chinese diplomacy and Central Asian governance preferences. **Strategies of Chinese Soft Power in Central Asia**

China employs a state-led, pragmatic soft power approach in Central Asia, focusing on economic ties, cultural diplomacy, education, and political influence to secure stability, energy access, and ideological alignment (Clarke, 2017; Rolland, 2017). 1. **Economic Diplomacy & BRI:** Massive BRI investments

in infrastructure (pipelines, railways) frame China as a reliable partner, fostering interdependence while raising concerns over sovereignty (Clarke, 2017; Rolland, 2017). 2. Educational Exchange: China attracts Central Asian students with scholarships, creating pro-China elites—over 20,000 studied in China by 2020 (Zhao, 2013; Brady, 2015). 3. Cultural Diplomacy: Confucius Institutes and Silk Road narratives promote shared heritage and a “community of shared destiny” (Hartig, 2015; d’Hooghe, 2015). 4. Media Influence: State-backed media (CGTN, Xinhua) counter Western narratives, emphasizing development and non-interference (Repnikova, 2017). 5. Political Appeal: China’s authoritarian development model resonates with Central Asian regimes prioritizing stability over democracy (Zhao, 2010). This multi-faceted strategy strengthens China’s regional influence while facing skepticism over dependency and sovereignty.

Challenges to China's Soft Power in Central Asia: cultural differences, economic concerns, media struggles, and geopolitical rivalry. These issues hinder Beijing’s ability to convert investments into genuine regional appeal. 1. Historical Distrust & Anti-China Sentiment: Persistent suspicions stem from territorial disputes, fears of expansionism, and demographic concerns, particularly in Kazakhstan (Laruelle, 2020). Protests in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan reflect resistance to land deals and labor practices. Surveys show China lags behind Western and Russian actors in public favorability (Dave, 2018). 2. Language & Cultural Gaps: Mandarin’s limited utility weakens Confucius Institutes’ impact, while Russian remains dominant (Hartig, 2016). China’s state-driven cultural efforts struggle against Turkish media, Islamic ties, and Western pop culture (Kavalski, 2019). 3. Economic Imbalances & Debt Fears: BRI projects face backlash over perceived elite benefits and Chinese labor dominance (Zhou & Esteban, 2018). Debt concerns in Kyrgyzstan and Tajikistan fuel neo-colonial critiques, undermining “win-win” narratives (Hurley et al., 2018). 4. Media Missteps & Reputational Risks: China’s state media lacks local resonance, while Western outlets amplify Xinjiang rights issues, alienating Muslim-majority audiences (Repnikova, 2017; Kozhanov, 2020). 5. Geopolitical Rivalry: Central Asia’s multi-vector diplomacy forces China to compete with Russia’s cultural sway, Turkey’s ethnic-religious ties, and

Western governance models (Cooley, 2012; Nourzhanov, 2020).

China’s economic-centric approach struggles to win hearts in this contested landscape.

Opportunities for China’s Soft Power: despite challenges, China’s soft power in Central Asia offers mutual benefits through shared strategic, economic, and developmental goals. Constructive engagement can foster regional stability, modernization, and co-operation. 1. Boosting Regional Connectivity: The Belt and Road Initiative (BRI) helps Central Asia overcome geographic and infrastructural constraints, enhancing trade and diversification (Fallon, 2015). For China, these projects stabilize Xinjiang and secure its western frontier (Chung, 2018). 2. Enhancing Education & Cultural Ties: Scholarships and Confucius Institutes provide Central Asian youth access to skills and labor markets (Zhao, 2013). For China, this cultivates pro-Beijing elites, strengthening long-term influence (Kavalski, 2012). 3. Reinforcing Political Legitimacy: China’s non-interference approach aligns with Central Asia’s authoritarian regimes, offering an alternative to Western democracy (Cooley & Laruelle, 2020). This bolsters China’s governance model and counters Western influence (Zhou & Esteban, 2018). 4. Balancing Foreign Partnerships: Central Asia leverages China to reduce Russian dependence, gaining investment and multi-vector diplomacy advantages (Laruelle, 2012). Infrastructure competition also empowers local agency (Chatzky & McBride, 2019). 5. Reviving Shared Heritage: Silk Road narratives promote cultural unity, easing suspicions (d’Hooghe, 2015). China positions itself as an inclusive partner through heritage diplomacy. By capitalizing on these opportunities, China strengthens its regional influence while Central Asia gains development and strategic diversification.

Case Studies

Case Study 1: Kazakhstan

Strategies: China promotes language and cultural diplomacy via five Confucius Institutes and ~15,000 Kazakhstani students in Chinese universities (CABAR.asia, 2023; CEIP, 2024). Media outreach includes Kazakh-language publications and joint cultural projects (CEIP, 2024). **Stats:** China is Kazakhstan’s top trade partner (19.2% of trade), with \$9.2 billion in debt owed to China (CEIP, 2024; Caspian Post,

2023). Outcomes: Rising demand for Chinese-speaking professionals and deeper cultural familiarity (CEIP, 2024). Public View: Mixed—educational benefits acknowledged, but concerns persist over economic influence and Xinjiang policies (CEIP, 2024; Caspian Post, 2023).

Case Study 2: Kyrgyzstan Strategies: Four Confucius Institutes, 21 Classrooms, and scholarships for Kyrgyz students in China (Open Democracy, 2023; Sarsembayeva, 2022). Stats: \$301M Chinese investment (2019); 37% of Kyrgyzstan’s trade (The Diplomat, 2022; Wikipedia, 2023).

Outcomes: Improved cultural understanding and business/diplomatic ties (CABAR.asia, 2023; E-International Relations, 2023). Public View: Divided—appreciation for opportunities but fears of dependency and sovereignty risks (Caspian Post, 2023; WSJ, 2022).

Case Study 3: Uzbekistan Strategies: Two Confucius Institutes, Chinese in universities/kindergartens, and ~6,500 Uzbek students in China (30% on scholarships) (Caspian Post, 2023; openDemocracy, 2023). Stats: \$3.8B debt to China (4% of GDP); 1,984 Chinese firms operate in Uzbekistan (The Diplomat, 2022). Outcomes: Stronger cultural ties and infrastructure growth (Wikipedia, 2023). Public View: Cautiously optimistic—economic benefits weighed against long-term influence concerns (Caspian Policy Center, 2023).

Table 1: China's Soft Power Strategies in Central Asia

Country	Educational Strategies	Cultural/Media Strategies
Kazakhstan	- 5 Confucius Institutes - ~15,000 students studying in China	- Increased Chinese media in Kazakh - Translations of <i>People's Daily</i> - Joint film/cultural events
Kyrgyzstan	- 4 Confucius Institutes, 21 Classrooms - Chinese teachers deployed - Scholarships	- Cultural diplomacy via Confucius Institutes and cultural programs
Uzbekistan	- 2 Confucius Institutes - Chinese in universities & kindergartens - ~6,500 students	- Cultural promotion via language initiatives and joint programs

Table 2: Statistical Evidence of China's Engagement

Country	Trade Share with China	Chinese Investment	Debt to China
Kazakhstan	19.2% of total trade (2024)	N/A	USD 9.2 billion (2024)
Kyrgyzstan	37% of total trade (2022)	USD 301 million (2019)	N/A
Uzbekistan	N/A	1,984 Chinese-backed companies (2023)	USD 3.8 billion (~4% of GDP, 2023)

Table 3: Key Outcomes of China's Soft Power Practices

Kazakhstan	- Rise in Chinese language professionals - Increased cultural understanding	- Strengthened trade & economic cooperation
Kyrgyzstan	- Improved diplomacy & communication - Expanded cultural exchange	- Deepened trade ties and elite-level cooperation
Uzbekistan	- Enhanced cultural relations - Broader educational engagement	- Infrastructure growth - Economic development via FDI

Table 4: Public Perception of China’s Influence

Country	Positive Perceptions	Concerns/Criticisms
Kazakhstan	- Cultural appreciation - Opportunities for education	- Fear of economic dominance - Xinjiang human rights issues
Kyrgyzstan	- Access to education and funding	- Sovereignty concerns - Cultural overreach
Uzbekistan	- Appreciation for development support	- Worry over long-term dependency and soft power influence

China has steadily expanded its soft power footprint across Central Asia, leveraging cultural exchanges, educational programs, and Belt and Road investments to cultivate goodwill and strategic influence. Yet despite these efforts, Beijing faces an uphill battle—local skepticism, cultural differences, and competition from Russia and the West continue to test the limits of its appeal.

The Confucius Institutes, Chinese media outreach, and infrastructure projects have made inroads, particularly in economics and education. But Central Asian publics remain wary of hidden political agendas and debt risks. Meanwhile, rising nationalism and historical ties to other powers complicate China’s efforts to win hearts and minds. To solidify its influence, China must shift toward a more adap-

tive approach—one that prioritizes mutual respect over one-sided messaging. Transparent BRI deals, deeper academic collaboration, and media partnerships could help soften perceptions. Engaging regional institutions and tracking public sentiment would also allow Beijing to refine its strategy in real time.

The stakes are high. If China can balance its ambitions with local sensitivities, it may secure a lasting role in Central Asia's future. If not, resistance could harden—turning soft power into a liability rather than an asset.

REFERENCES:

1. Callahan, W. A. (2015). *Identity and Security in China: The Negative Soft Power of the China Dream*. *Politics*, 35(3–4), 216–229. <https://doi.org/10.1111/1467-9256.12102>
2. Clarke, M. (2017). *The Belt and Road Initiative: China's New Grand Strategy?* *Asia Policy*, 24(1), 71–79. <https://doi.org/10.1353/asp.2017.0023>
3. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. *PublicAffairs*.
4. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. *Public Affairs*.
5. Zhao, S. (2010). *The China Model: Can it replace the Western Model of Modernization?* *Journal of Contemporary China*, 19(65), 419–436. <https://doi.org/10.1080/10670561003666061>
6. Callahan, W. A. (2015). *Identity and Security in China: The Negative Soft Power of the China Dream*. *Politics*, 35(3–4), 216–229. <https://doi.org/10.1111/1467-9256.12088>
7. Breslin, S. (2011). *The 'China Model' and the Global Crisis: From Friedrich List to a Chinese Mode of Governance?* *International Affairs*, 87(6), 1323–1343. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2011.01039.x>
8. d'Hooghe, I. (2015). *China's Public Diplomacy*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004289342>
9. Repnikova, M. (2017). *Media Politics in China: Improvising Power Under Authoritarianism*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316756187>
10. Hartig, F. (2015). *Chinese Public Diplomacy: The Rise of the Confucius Institute*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315764169>
11. Brady, A.-M. (2015). *Magic Weapons: China's Political Influence Activities Under Xi Jinping*. Wilson Center.
12. Ferdinand, P. (2016). *Westward ho—the China dream and 'one belt, one road': Chinese foreign policy under Xi Jinping*. *International Affairs*, 92(4), 941–957. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12660>
13. Zhao, S. (2013). *China's Soft Power: The Roles of Confucianism, Communism and the Confucian-Communist ideology*. *Journal of Contemporary China*, 22(83), 553–572. <https://doi.org/10.1080/10670564.2013.766379>
14. Cummings, S. N. (2002). *Understanding Central Asia: Politics and Contested Transformations*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203166834>
15. Luong, P. J., & Weinthal, E. (2010). *Oil Is Not a Curse: Ownership Structure and Institutions in Soviet Successor States*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511676662>
16. Allison, R. (2008). *Virtual Regionalism, Regional Structures and Regime Security in Central Asia*. *Central Asian Survey*, 27(2), 185–202. <https://doi.org/10.1080/02634930802223891>
17. Cooley, A. (2012). *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199929825.001.0001>
18. Yilmaz, S. (2012). *Turkey's Soft Power in the Middle East*. *Perceptions*, 17(2), 81–106.
19. Clarke, M. (2017). *China's Strategy in Central Asia: The Politics of Silk Road Economic Belt*. *Asian Affairs*, 48(2), 205–222. <https://doi.org/10.1080/03068374.2017.1296743>
20. Aris, S. (2009). *The Shanghai Cooperation Organisation: 'Tackling the Three Evils. A Regional Response to Non-Traditional Security Challenges or an Anti-Western Bloc?* *Europe-Asia Studies*, 61(3), 457–482. <https://doi.org/10.1080/09668130902753309>
21. Rolland, N. (2017). *China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative*. National Bureau of Asian Research. <https://doi.org/10.2307/resrep06101>
22. Laruelle, M. (2020). *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*. Central Asia Program, George Washington University. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3598482>
23. Dave, B. (2018). *Kazakhstan's Authoritarian Soft Power*. *Foreign Affairs*. <https://doi.org/10.1017/S0305741018000903>
24. Hartig, F. (2016). *How China Understands Public Diplomacy: The Importance of National Image for National Interests*. *International*

- Studies Review*, 18(4), 655–680. <https://doi.org/10.1093/isr/viw007>
25. Kavalski, E. (2019). China's "Cultivation" of Soft Power in Central Asia. In *China's Footprint in Central Asia* (pp. 35–54). Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvhrcz9z.5>
  26. Zhou, W., & Esteban, M. (2018). Beyond Balancing: China's Approach towards the Belt and Road Initiative. *Journal of Contemporary China*, 27(112), 487–501. <https://doi.org/10.1080/10670564.2018.1433476>
  27. Hurley, J., Morris, S., & Portelance, G. (2018). *Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective*. Center for Global Development Policy Paper 121. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3334844>
  28. Repnikova, M. (2017). *Media Politics in China: Improvising Power Under Authoritarianism*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316756187>
  29. Kozhanov, N. (2020). China's Soft Power in Central Asia: Myth or Reality? *Valdai Discussion Club*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3707642>
  30. Cooley, A. (2012). *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199929825.001.0001>
  31. Nourzhanov, K. (2020). China and the Authoritarian "Soft Power" in Central Asia. *Asian Survey*, 60(2), 284–307. <https://doi.org/10.1525/as.2020.60.2.284>
  32. CABAR.asia. (2023). China's education projects as an instrument of soft power in Kazakhstan. <https://cabar.asia/en/china-s-education-projects-as-an-instrument-of-soft-power-in-kazakhstan>
  33. Carnegie Endowment for International Peace. (2024). How local realities compelled China to adapt its soft-power strategy in Kazakhstan. <https://carnegieendowment.org/posts/2024/09/kazakhstan-china-soft-power-adaptation>
  34. Caspian Policy Center. (2023). Public attitudes toward China in Central Asia. <https://www.caspianpolicy.org/research/report/special-report-public-attitudes-toward-china-in-central-asia-11283>
  35. *Caspian Post*. (2023). China's influence in Central Asia: Economic dominance, soft power, and security concerns. <https://caspianpost.com/opinion/china-s-influence-in-central-asia-economic-dominance-soft-power-and-security-concerns>
  36. *E-International Relations*. (2023). China's growing cultural influence in Uzbekistan. <https://www.e-ir.info/2023/08/15/chinas-growing-cultural-influence-in-uzbekistan>
  37. *Open Democracy*. (2023). China polishes its image in Central Asia through the soft power of language. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/china-central-asia-soft-power-language/>
  38. Sarsembayeva, Z. (2022). Perceptions of China in Central Asia: Findings from an elite university in Bishkek. *SAGE Open*, 12(1). <https://doi.org/10.1177/20578911211070870>
  39. *The Diplomat*. (2022). Public opinion on China waning in Central Asia. <https://thediplomat.com/2022/05/public-opinion-on-china-waning-in-central-asia/>
  40. *The Diplomat*. (2022). The language of the China-Russia soft power rivalry in Uzbekistan. <https://thediplomat.com/2022/05/the-language-of-the-china-russia-soft-power-rivalry-in-uzbekistan/>
  41. *Wall Street Journal*. (2022). China's economic grip on Central Asia sparks local backlash. <https://www.wsj.com/articles/china-central-asia-influence-backlash-11654011231>
  42. Wikipedia. (2023). Foreign relations of Kazakhstan. https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_relations_of_Kazakhstan
  43. Wikipedia. (2023). China–Kyrgyzstan relations. https://en.wikipedia.org/wiki/China%E2%80%93Kyrgyzstan_relations
  44. Wikipedia. (2023). Uzbekistan–China relations. https://en.wikipedia.org/wiki/Uzbekistan%E2%80%93China_relations

Аписада Лаоваттанабонгсе

Аспирант Хазарского Университета,
Азербайджан

Эл. почта: apisada.somchai@khazar.org

Стратегии реализации мягкой силы Китая в странах Центральной Азии: вызовы и возможности

РЕЗЮМЕ

Данное исследование рассматривает стратегии, вызовы и возможности применения мягкой силы Китая в Центральной Азии — регионе, приобретающем всё большее геополитическое и экономическое значение. Стремясь укрепить своё влияние за пределами собственных границ, Китай всё активнее использует инструменты

мягкой силы, включая образовательные обмены, культурную дипломатию, экономическое сотрудничество и медиаприсутствие, чтобы формировать восприятие региона и продвигать свои национальные интересы. Опираясь на концепцию мягкой силы Джозефа Ная, адаптированную к уникальному идеологическому и стратегическому контексту Китая, статья анализирует реализацию этих стратегий в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане на основе эмпирических кейсов и статистических данных. Результаты показывают, что, несмотря на ощутимые успехи в таких сферах, как торговля, образовательное сотрудничество и развитие инфраструктуры, привлекательность мягкой силы Китая ограничивается культурным сопротивлением, историческим недоверием, негативным общественным восприятием и конкуренцией со стороны России, Турции и Запада. В заключении исследования представлены практические рекомендации по повышению эффективности мягкой силы Китая в регионе, с акцентом на культурную чувствительность, прозрачную коммуникацию и человекоориентированную дипломатию. Работа вносит вклад в более широкую дискуссию о негосударственных моделях мягкой силы и раскрывает динамику развития отношений между Китаем и Центральной Азией.

Ключевые слова: *мягкая сила, Китай, Центральная Азия.*

Apisada Laowattanabhongse
Xəzər Universitetinin doktorantı
E-poçt: apisada.somchai@khazar.org

Çinin Mərkəzi Asiya Ölkələrində Yumşaq Güc Strategiyaları: Çağırışlar və İmkanlar

XÜLASƏ

Bu tədqiqat, artan geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Mərkəzi Asiya regionunda Çinin yumşaq güc tətbiqi strategiyalarını, qarşılaşdığı çətinlikləri və imkanları araşdırır. Çin sərhədlərindən kənarda nüfuzunu gücləndirməyə çalışdıqca, regional təsirləri formalaşdırmaq və milli maraqlarını təşviq etmək məqsədilə təhsil mübadiləsi, mədəni diplomatiya, iqtisadi tərəfdaşlıqlar və media vasitəsilə yumşaq güc alətlərindən istifadəni artırmışdır. Tədqiqat Joseph Nye-nin “yumşaq güc” konsepsiyasına əsaslanaraq və Çinin ideoloji və strateji

kontekstinə uyğunlaşdırılaraq, bu strategiyaların Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanda tətbiqini empirik nümunələr və statistik sübutlarla araşdırır. Nəticələr göstərir ki, Çin ticarət, təhsil əlaqələri və infrastruktur inkişafı sahələrində nəzərəcərpacaq irəliləyişlər əldə etsə də, onun yumşaq güc cazibəsi mədəni müqavimət, tarixi inamsızlıq, mənfi ictimai rəy və Rusiya, Türkiyə və Qərbdən gələn rəqabət ilə məhdudlaşır. Tədqiqat, Çinin bu regionda yumşaq gücünü daha effektiv etmək üçün mədəni həssaslıq, şəffaf kommunikasiya və insan mərkəzli diplomatiyanın vacibliyini vurğulayaraq praktiki tövsiyələr təqdim edir. Bu araşdırma, Qərb xarici olmayan yumşaq güc modelləri üzrə müzakirələrə töhfə verir və Çin-Mərkəzi Asiya münasibətlərinin inkişaf edən dinamikasına dair dəyərli anlayışlar təqdim edir.

Açar sözlər: *“yumşaq güc”, Çin, Orta Asiya.*

SUMMARY

This study explores the strategies, challenges, and opportunities of China's soft power engagement in Central Asia, a region of growing geopolitical and economic significance. As China seeks to strengthen its influence beyond its borders, it has increasingly employed soft power tools including educational exchanges, cultural diplomacy, economic partnerships, and media outreach to shape regional perceptions and promote its national interests. Drawing on Joseph Nye's conceptualization of soft power and adapted to China's unique ideological and strategic context, the paper examines the implementation of these strategies across Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan through empirical case studies and statistical evidence. Findings reveal that while China has achieved measurable gains in areas such as trade, educational engagement, and infrastructural development, its soft power appeal remains constrained by cultural resistance, historical mistrust, negative public perceptions, and competition from Russia, Turkey, and the West. The study concludes by offering practical recommendations to enhance the effectiveness of China's soft power in the region, emphasizing the need for cultural sensitivity, transparent communication, and people-centered diplomacy. This research contributes to the broader discourse on non-Western soft power models and provides insights into the evolving dynamics of China-Central Asia relations.

Key words: *Soft power, China, Central Asia.*

İSRAİL VƏ HƏMAS ARASINDA QƏZZADA MARAQLARININ TOQQUŞMASI VƏ “ƏL-ƏQSA TUFAN” ƏMƏLİYYATI

“Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatı

II Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə müstəqillik əldə edən dövlətlər arasında başlanan “Müqəddəs torpaq” iddiaları xüsusilə də Qəzza Zolağında silahlı qarşıdurma və terror aktları şəklində indiyə qədər davam edir, İsrail və Fələstin arasındakı münaqişə 7 oktyabr 2023-cü ildə yenidən gərginləşərək dünya siyasətinin aktual mövzularından birinə çevrilmişdir. Avropa dövlətlərinin Yaxın və Orta Şərq regionunda gücü getdikcə azalmış və digər regional dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu regiona çevrilmişdir və ABŞ tərəfindən İsrail hər zaman dəstəklənən bu münaqişədə qarşı tərəfdən isə İran tərəfindən maliyyə yardımı ayrılmış qeyri-dövlət aktoru olan Həmas bu hərbi əməliyyatlarda iştirak edir.

“Əl-Əqsa Tufan” hərbi əməliyyatlarından öncə tarixə qısa nəzər yetirsək, 2005-ci ildə İsrail ordusu Qəzzanı tamamilə tərk edib və daha sonra burada Qəzza zərfi yaranıb və İsrailə 40 kilometr sərhədboyu olan bu ərazidə Reim hərbi bazası, 40 yaşayış məntəqəsi (Nahal Oz, Magen, Kfar Azza və s.) daxildir. Ümumi götürdükdə, Qəzza Zolağı, bütün qarşıdurmalar bu ərazi daxilində baş verdiyi üçün hər iki tərəfə görə bufer zona hesab edilir və bütün zərbələr İsrail tərəfindən daha rahat dəf edildiği üçün bu ərazi daha çox strateji əhəmiyyət daşıyır. Həmas terror təşkilatının bir qolu olan İzz ad-Din al-Qassam Tugayları adlı briqada 7 oktyabr 2023-cü ildə “Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatı adlandırdığı genişmiqyaslı hücumda Fələstinin Qəzza zərfi adlanan ərazidən İsrailə dəniz və havadan zərbələr endirildi. Bu hadisə Yom Kippur müharibəsinin ildönümündə baş vermişdir, İsrailin bu hərbi əməliyyatlardan xəbərdar olmaması 1973-cü il müharibəsindən sonra ilk dəfə ağır zərbələr almışdır. Həmçinin, Simchat Torah və Şəmini Atzeret dini bayramlarını və Nova musiqi festivalını qeyd edən yəhudilər Həmas tərəfindən raketlər hücumlarına da məruz qalmışdır. İzz ad-Din al-Qassam briqadasının komandiri Məhəmməd Deif “Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatının başlamasına xüsusi bir səbəb nəticəsində deyil, yaranmış mövcud vəziyyətə qarşı olduğunu qeyd edir, lakin

UOT 327; 930.22
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.568>

SƏKİNƏ BABAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

E-mail: sakinababazadehhh@gmail.com

bəzi məsələlər, xüsusilə də Netanyahu hökuməti məhbusların dəyişdirilməsi ilə bağlı müqavilədən imtina etməsi, “Əl-Əqsa Tufan” məscidin çirkləndirməsi, cəzaçəkmə məntəqəsində xanımlara qarşı zor tətbiq etməsi kimi məsələlər də bu əməliyyatın başlamasına zəmin yaradıb [1.s 3-9].

Humanitar böhran

Qəzza sadəcə bufer zona deyil, həmçinin, İsrail siyasi səbəblərdən dolayı qurudan və dənizdən blokadaya alınıb və bu proses fələstinlilər üçün həyati vacib nemətlərin əldə edilməsində də problemlər yaranır. Netanyahu hökuməti tərəfindən Həmasın təhdidlərinə qarşı bəzi tədbirlər həyata keçirilib: Qəzza blokadaya alındığı üçün tamamilə dünya ilə bağlantısı kəsilib, sənaye və inşaatla bağlı yeni qadağalar, bəzi məhsulların ixracatı ilə bağlı qadağalar (elektrik, kənd təsərrüfatı və balıqçılıqla bağlı qadağalar) qərb sahillərinə çıxışı olan Erez keçidinə bağlı məhdudiyyətlər və s. daxildir. Bu qadağalara görə fələstinlilər ən sadə hüquqlarını belə əldə edə bilmirlər, beləliklə onların sağlam yaşamaq haqları, təhsil hüquqları, rifah halda yaşamaq kimi hüquqları əllərindən alınır.

İsrail 2005-ci ildə Qəzzanı tamamilə tərk etdikdən sonra bura bitişik hava məkanı və dəniz (Misirə bitişik 12 km istisna) əraziləri nəzarət etməyə başladı. 2008-2009, 2012, 2014, 2021, 2022, 2023-cü illərdə İsrail tərəfindən Qəzzada İranın gücünü zəiflətmək məqsədilə Həmasa qarşı hərbi əməliyyatlar aparmış və bu müddət ərzində Fələstin dövlətinin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmuş, xüsusilə kənd təsərrüfatına və qida sahəsinə ciddi zərərle üzləşmişdir. 7 oktyabr hadisəsindən öncə də elektrik enerjisi və icməli su ilə bağlı problem qalmaqda idi. Beynəlxalq Valyuta Fondunun paylaştığı hesabatla görə, 2008-2009-cu illərdə həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda ümumi kapital fondunun səhmdarın 60%-i tamamilə məhv edilmiş, qalan 40%-in 85%-i 2014-cü il əməliyyat zamanı məhv edilmişdir. 2013-2023-cü illər ərzində Qəzzada heç bir inkişafdan söz gedə bilməz, humanitar böhranın yaşadığı bu bölgə beynəlxalq yardımdan asılı vəziyyətə çevrildi. 2008-

ci ildə 22 gün İsrailin “Dökmə Qılınc Əməliyyatı” həyata keçirməsində məqsəd Həmas və digər qeyri-dövlət aktorlarının gücünü tamamilə məhv etmək idi. Lakin bu əməliyyatlar uğursuzluqla nəticələndiyindən 2012 və 2014-cü illərdə İsrail yenidən hərbi əməliyyatlara başlamışdı [2, s 3-5].

“Əl-Əqsa Tufan” adlı genişmiqyaslı hərbi əməliyyat zamanı Nova musiqi festivalı keçirilirdi və dünyanın 4 tərəfindən turistlər bu festivalı qeyd etmək məqsədilə İsrailə səfər etmişdir. Bu hücumlar zamanı Həmas və digər qeyri-dövlət aktorları tərəfindən 32-si uşaq olmaqla 250-dən çox yəhudi və digər xarici ölkələrin vətəndaşları əsir götürüldü və 2-i körpə olmaqla 30 -dan çox insan öldürüldü və məhbusların hamısı azad olunmadığı üçün ölənlərin daha çox olacağı da gözlənilirdi. Hər iki tərəfdən insan tələfinin çox olması digər ölkələrin də gündəm olmuşdur və əməliyyatların dayandırılması üçün çağırışlar edilirdi. Beləliklə, Qətər vasitəsilə ilk dəfə 24 noyabr - 1 dekabr tarixləri arası müvəqqəti atəşkəs elan edildi. İlk hissədə Qırmızı Xaç vasitəsilə əsirlərin mübadiləsi zamanı hər iki tərəfdən 13 nəfər həbsdən azad edildi, 1 filipinli və 10 taylandlı, daha sonra 30 fələstinli və 8 yəhudi azadlığa buraxıldı. 2023-cü ildə isə 2 fransız, 2 amerikalı, 1 holland, 24 tayland vətəndaşı, 1 rus, 2024-cü ilin statistikasına görə məhbuslar arasında 3 argentinalı, 1 alman vətəndaşı, 1 braziliyalı, 1 britaniyalı və 1 rus, 1 fransız-meksikalı da vardır. İki tərəf arasında məhbusların mübadiləsi üçün ikinci dəfə atəşkəs 19 yanvar 2025-ci ildə elan edildi və 26 fevral tarixinə qədər davam etdi. 2014 və 2015-ci ildə Həmas tərəfindən əsir götürülən 2 yəhudi 22 fevral 2025-ci ildə İsrailə təhvil verilmişdir. 2 körpə qardaşlarının cansız bədənini də bu atəşkəs zamanı Həmas tərəfindən verilmişdir. Ümumiyyətlə, 40 yaxın yəhudi, 2 amerikalı, 1 britaniyalı, 1 rus, 1 argentinalı, 5 tayland vətəndaşı, 300-dən çox fələstinli azad olundu. 20 -26 fevral arası isə 8 yəhudinin cansız bədənini Həmas tərəfindən təhvil verildi. 2025-ci ilin ilk günlərində İsrail vətəndaşı olan 1 ailənin 4 üzvünün meyidi İsrail ordusu tərəfindən tapılmışdır. Ən sonuncu əsir Həmas tərəfindən təhvil verilən 1 amerikalı vətəndaşdır. Ümumilikdə Həmas tərəfindən 70 məhbusun öldürüldüyü və 40 yəhudinin cəsədini İsrail Müdafiə Nazirliyində olduğunu elan etdi [8].

Həmasın 7 oktyabr 2023-cü ildə terror aktlarını özündə ehtiva edən genişmiqyaslı hücumlarından sonra İsrail tərəfi “Dəmir Qılınc” adlı hərbi əmə-

liyyata başladı və bu dəfə xəstəxanalar, məktəblər, məscidlər və kilsələr bombalandı və mülki insanlar öldürüldü. 7 oktyabr hadisələri bəzi mənbələrə əsasən ümumilikdə 24 min insan (7100 qadın və 10400 uşaq) öldürülmüşdür və fələstinlilərin kütləvi şəkildə didərgin salınmasına səbəb olmuşdur. BMT İnsan Hüquqları üzrə Universal bəyannamənin şərtləri pozan əməllərə mülki vətəndaşların (uşaq, qadın və qoca) amansızlıqla qətlə yetirmə, müharibə zamanı həyatı vacib ehtiyacların (təmiz içməli su, qida, tibbi ehtiyaclar) insanların əldə edilməsində yaratdıqları problemlər, məhbus olan şəxslərə dözülməz işgəncələr görməsi, irqi ayrı-seçkiliyə məruz qalmaq, xəstəxanalara edilən raket hücumları (müharibə şəraitində beynəlxalq hüquq normalarına görə qəti qadağandır), əməliyyat zamanı bəyaz fosfor bombasının istifadəsi nəticəsində insan itkiləri və s. daxildir. [3, s 3-5]

Beynəlxalq reaksiya

ABŞ, Avropa İttifaqı və İsrail tərəfindən terror təşkilatı kimi tanınan və İran İslam Respublikasının dəstəyilə Həmas Qəzza zolağından İsrailə qarşı bu genişmiqyaslı hücum əməliyyatları nəticəsində 1200 yəhudi və 46 amerikalı vətəndaş öldürülmüşdür. Baş Nazir vəzifəsini icra edən Benjamin Netanyahu bu hərbi əməliyyatların fələstinli mülki vətəndaşlara deyil, Həmasa qarşı olduğunu qeyd edirdi və İsrail dövlət təhlükəsizliyinə zərər vurmayan fələstinlilərin Qəzzada idarəçilik sistemini həyata keçirməli olduğunu müsahibəsində qeyd edirdi. Bayden administrasiyasının Yaxın Şərq siyasətində prioritetində Həmasın regionda gücünü zəiflətməkdir və beləliklə, İsrailə 8.7 milyard dollar hərbi yardım, 9 milyard dollar isə humanitar yardım və 1 milyard dolları isə fələstinlilərə yardım ayırdı. Digər əsas məsələ isə 7 oktyabr 2023-cü il hadisələri zamanı girov düşən yəhudiləri azad etməkdir və bu məqsədlə İsrailə dəstəyini əsirgəmir. Girov və məhbusların mübadiləsi üçün digər region dövlətlərlə (Qətər və Misirlə) əməkdaşlıq edirdi. Həmçinin, iki ölkə arasında 20 milyard dollardan çox dəyərində silah satışı həyata keçirildi və hərbi silah-sursata yeni F-25 qırıcı təyyarəsi və hava hücumundan müdafiə sistemi üçün raketlər xüsusilə seçilirdi. 8 fevral 2024-cü ildə NSM-20 adlı Milli Təhlükəsizlik Memorandumu imzalanmış sənədə əsasən göndərilmiş silahlar beynəlxalq hüquq normaları daxilində istifadə edilməsi üçün zəmanət almalıdır və həmin silahlardan

istifadə edərkən humanitar yardımın bölgəyə çatdırılmasında heç bir maneə olmamalıdır [4, s 1-10].

“Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatından öncə 17 aprel 2023-cü ildə İranın Beyrutdakı səfirliyində Həmas, Hizbullah və İslam Cihad qruplaşması arasında görüş keçirilmişdir və görüşdən sonra Həmas tərəfindən İsrailə 34 raket atılmışdır. Hadisədən sonra İran İslam Respublikasının ali lideri Xamenei tələbələrle görüşdə bu hadisədən xəbərsiz olduqlarını qeyd edib və İranın Fələstinin müstəqilliyi üçün döyüşən Həmasa dəstəyini ifadə edib. Son 3 il ərzində İranın bu münaqişədəki rolu barədə müxtəlif fərziyyələr və məlumatlar vardır. Yalnız 1 gün ərzində İranın dəstəyi ilə Həmas Qəzza zolağından İsraili 5000 raket vasitəsilə bombalamışdı. Bəzi mənbələrdə ay ərzində İran tərəfindən Həmasa 30 milyon dollar (raket istehsalı və texniki biliklər) ayrıldığını dair məlumatlar vardır.

İranın bu münaqişədə iki məqsədi var: 1) regional müharibədən qaçmaq (ABŞ-ın dəstəyi yekununda İran daha çox itkilərə səbəb ola bilər, hətta hökumət dağıla bilər) və 2) Fələstini İsraildən gələn təhdidlərdən qorumaq. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq 2024-cü ildə Qəzzada vəziyyət kritik hal almışdır və vəziyyəti idarə etmək olduqca çətindir [8, s 82-86].

İsrailə edilən terror aktlarını qınayan və İsrailə hər zaman dəstək olan ölkələr arasında ABŞ, Birləmiş Krallıq və Almaniyadır. Genişmiqyaslı hücumlardan sonra İsrailə ilk səfər edən siyasətçisi isə Almaniya federal kansleri Olaf Şolts terroru qınadığını və İsraili dəstəklədiyini qeyd etmişdir. Hətta Almaniyada yəhudilərə qarşı hər cür etirazlar qadağan edildi. Lakin bu qadağalardan sonra ölkədə anti-semitik hadisələr daha da artmışdır (2 molotov kokteyli sinaqoqa atılmışdı). Həmçinin, alman cəmiyyəti də bu mövzuda 2 hissəyə bölünmüşdür, bir qrup insan terror aktını pisləsə də, digər qrup isə Həmas-ın əməliyyatında daha çox günahsız fələstinlilərin əziyyət çəkdiyini qeyd edirdilər. Britaniyanın Baş naziri müsahibəsində İsraili dəstəklədiyini və hər ölkənin özünü xarici təhdidlərdən qorumaq üçün əks-həmlə əməliyyatının vacibliyini vurğuladı. Britaniya yalnız diplomatik dəstəklə qalmır, həm də İsrailə silah tədarükü edir. Krallıq ABŞ-ın xarici siyasəti ilə bir addımlayır lakin ölkədəki minlərlə müsəlmanlar milli yürüşə qatılaraq Netanyahu hökumətinin siyasətinə etiraz etdilər. Britaniyanın Xarici İşlər Naziri Devid Kameron Ərəb Ligasının nümayəndələri ilə görüşdə məhbusların geri qayta-

rılmasını, humanitar yardım və sülhün bərqərar olmasının vacibliyini vurğuladı.

Avropa İttifaqına daxil ölkələr bu əməliyyatlara fərqli mövqelərdən yanaşırdı. Belə ki, Fransa prezidenti Emanuel Makron hər iki tərəfi atəşkəsə çağıraraq, Qəzzaya 21 milyon dollar çərçivəsində humanitar yardımlar göndərmişdi. Yaxın və Orta Şərqdə sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün İsrail-Fələstin münaqişəsinin tamamilə həll olunmasını dəstəklədiyini ifadə etmişdir.

İsveç dövləti də İsrailə yönələn terror aktını qınayır, İsveçin xarici işlər naziri açıqlamasında İsrailin terrorla mübarizəsini dəstəkləyir lakin Həmasa qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatın beynəlxalq hüquq normaları daxilində aparılmasını vurğulayır və Həması əsir aldığı məhbusları oyuncaq kimi istifadə etməməli və İsrailin isə Həmasa qarşı hərbi əməliyyatlar zamanı mülki insanlara hədəf almamalı olduğu barədə çağırış edib. Həmçinin Qəzzada yaşayan insanların humanitar yardıma ehtiyacları olduğunu, xarici ölkələrdən gələn yardımların təhlükəsiz şəkildə çatdırılmasında həm Həmasın, həm İsrailin məsuliyyəti olduğu qeyd edilir. İsveç dövləti İsrail və Fələstin arasındakı münaqişənin diplomatik yolla həllinin vacibliyi və yalnız 2 dövlət ortaqlarının vacibliyini qeyd edirdi. [5, s 1-10]

Yaxın Şərqdə güc mübarizəsində iştirak edən Türkiyənin də İsrail-Fələstin münaqişəsində xüsusi rolu vardır. 7 oktyabr hadisələrindən sonra Türkiyə bu regionda maraqlarını qorumaq üçün daha aktiv olmağa başladı və xarici siyasətində ilk işi İsrailə normallaşdırma siyasətini dayandırdı. “Əl-Əqsa Tufan”ı Türkiyə üçün mühüm olan iki strategiyada zərər vurmuşdur (Yəməndəki münaqişəni həlli üçün Səudiyyə Ərəbistan və Husilər arasında danışıqların aparılması, bəzi Ərəb dövlətlərin İsrailə normallaşdırma siyasəti və Türkiyənin xarici siyasətində yeni strategiyanın hazırlanması). Hərbi əməliyyatlar yeni strategiyaya zərər vursa belə, Türkiyənin xarici siyasətində hər hansı dəyişiklik baş vermədi.

Yom-Kippur müharibəsindən sonra İsrailin aldığı ən böyük zərbə olan “Əl-Əqsa Tufan” hərbi əməliyyatını, Netanyahu açıqlamasında 11 sentyabr və Yəhudi soyqırımı ilə müqayisə edirdi və əks hücum planına uyğun olaraq Qəzza Zolağını bombaladı. Aktiv xarici siyasətini işə salmasına baxmayaraq Türkiyə hücumların qarşısını ala bilmədi. Həmçinin, Həmas-İsrail arasında əsir mübadiləsi üçün bütün gücünü səfərbər etsə belə, burda da istədiyi nəticəni

ala bilmədi. Humanitar böhranın dərinləşməsi, hər iki tərəfdən tələfatların çoxluğu, Türkiyənin İsrailə qarşı xarici siyasətində daha da sərtləşdi. İlk olaraq Türkiyə səfirini geri çağırıldı, İsrailə qarşı iqtisadi məhdudiyyətlər tətbiq etdi. Bu münaqişə nəticəsində Türkiyə həm İsrailə normallaşdırma siyasətini qeyri-müəyyən müddətlik dondurdu, həm də Türkiyənin aktiv rolu beynəlxalq aləmdə də xüsusi çəkisini artırdı, Körfəz ölkələri və Misirlə münasibətin yaxşılaşması da Türkiyənin xarici siyasətində önəmli rol oynayır. [6]

Yaxın Şərqdə güc mübarizəsində fəal iştirak edən Çin hökuməti fələstinlilərin hüquq və mənafelərin qorunması üçün müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması və iki dövlət arasındakı münasibət daxilində İsrail-Fələstin məsələsinin sülh yolu ilə həllini dəstəkləyir. Çin xarici işlər naziri Vang Yi 2023-cü il 20 noyabr tarixində İndoneziya, Misir, Səudiyyə Ərəbistan, Fələstinin xarici işlər nazirləri və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının nümayəndələri ilə görüşdə 7 oktyabr hadisələrinə toxunaraq Çinin Ərəb və İslam dövlətləri ilə dost və qardaş olduğunu vurğulamışdır. İki dövlətin xarici işlər nazirliyi arasında baş tutan görüşdə Çin hökuməti hər bir ölkə təhlükəsizliyini qorumaq üçün özünə müdafiə hüququnu qəbul etdiyini, lakin beynəlxalq hüquq normaları daxilində bütün bu hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsinin vacibliyini və iki ölkə arasında münasibətin davamlı gərginləşməsi yekununda insan ikilərinin artması, humanitar böhranın dərinləşməsindən narahat olduğunu vurğulayırdı. ABŞ və Çin qarşıdurması Yaxın Şərqdə sülhün bərqərar olmasını daha da çətinləşdirir və qarşıdurmanı BMT Təhlükəsizlik Şurasında keçirilən iclaslarda da aydın sezilir. Şurada İsrail-Həmas müharibəsi ilə bağlı 4 qətnamə ABŞ, Çin və ya Rusiya tərəfindən veto qoyulub. Həmçinin, ABŞ-ın dəstəklədiyi dərhal atəşkəs tələbi ilə bağlı qətnamədə Çin tərəfindən veto qoyulduğu üçün qəbul edilmədi. BMT TŞ-dəki İsrailin özünü müdafiə hüququnun yer almadığı qətnamə ABŞ tərəfindən veto qoyulduğu üçün qəbul edilmədi [7].

Nəticə

7 oktyabr 2023-cü ildə Yaxın Şərqdə başladılan və beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm hadisə kimi qiymətləndirilən bu hərbi əməliyyatlar hələ də davam etdirilir. “Əl-Əqsa Tufan” hərbi əməliyyatı İsrailin hərbi, siyasi, iqtisadi sahələrinə də ciddi təsir etməsinə və uzun müddətli nəticələrin

yararanmasına səbəb oldu. Belə ki, sadəcə İsrailin xarici siyasətinə və ölkənin daxili təhlükəsizliyə deyil, həm də İsrail-Ərəb dövlətlərinin normallaşma siyasətinə, İsrail-Türkiyə münasibətinə, genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlardan sonra bəzi Avropa ölkələri Fələstin rəsmi dövlət kimi tanıması və beynəlxalq münasibətlərdə də ciddi dəyişiklik yaratdı. Qəzza sadəcə İsrailin və Həmasın deyil, həm də region dövlətlərinin maraqlarının toqquşduğu regiondur. Bir tərəfdən İsraili hərbi yardımlarla dəstəkləyən ABŞ, digər tərəfdən Həmasa 30 milyon dollar ayıran İran və Yaxın Şərqdə milli maraqlarını qorumaq məqsədilə bu münaqişəni sülhlə həll edilməsi üçün danışıqlar aparılmasını təklif edən Çin, Türkiyə bu prosesdə mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Operation Al-Aqsa Storm (Flood): Reasons, Consequences and Expected Scenarios, International Institute for Iranian Studies, October 2023, pp. 3-9*
2. *Economic costs of the Israeli occupation for the Palestinian people: the economic impact of the Israeli military operation in Gaza from October 2023 to May 2024, 2024, pp. 3-5*
3. *Güzel İ. H, 7 Ekim Sonrası Gerçekleşen İnsan Hakları İhlalleri Üzerine Bir İnceleme İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2024, 675-678 s*
4. *Israel and Hamas Conflict In Brief: Overview, U.S. Policy, and Options for Congress, Congressional Research Service, 2024, pp. 1-10*
5. *Moldicz C, Hungary external relations briefing: The Gaza conflict and European responses, 2023, pp. 6-10*
6. *Murat Yeşiltaş, Gazze ve Türkiye'nin Bölgesel Diplomasisi*
7. *Kim, M. P, Dong K, Prytherch M/Chinese narratives on the Israel-Hamas war, 2024*
8. *Bijan A, Iran's policy on the war in Gaza, 2024, pp 82-86*
9. <https://edition.cnn.com/interactive/2023/12/world/hostage-israel-hamas-deal-dg/>

XÜLASƏ

Bu məqalədə 7 oktyabr 2023-cü il hadisələrindən İsrail-Fələstin münaqişəsinin sonrakı mərhələlərini və xüsusilə Həmasın bu münaqişədəki rolu barəsində araşdırılmışdır. 7 oktyabr Həmas tərəfindən hə-

yata keçirilən “Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatına cavab olaraq Bayden administrasiyasından maddi və diplomatik dəstək alan İsrail Dəmir Qılınc adı verdiyi genişmiqyaslı hərbi əməliyyata başladı. Bir tərəfdən qərb dövlətlərinin dəstəyini görən Netanyahu hökuməti, digər tərəfdən Həması dəstəkləyən İran İslam Respublikasının bu regionda maraqlarının olması və super dövlətlərin maraqlarını qorumaq çərçivəsində münaqişəyə müdaxilə etməsi bu tarixi problemin həllini çətinləşdirən əsas məsələdir. Yaxın və Orta Şərq regionda təhlükəsizlik məsələsində xüsusi rolu olan İsrail-Fələstin münaqişəsi həll edilməsə, regionda daimi sülh və təhlükəsizlikdən söhbət gedə bilməz. Bu məqalədə İsrail-Həmas arasında gedən hərbi əməliyyatlar, digər ölkələrin güc mübarizəsi, dəymiş ziyan, humanitar böhran barəsində araşdırılma aparılmışdır.

Açar sözlər: *İsrail-Fələstin münaqişəsi, Həmas, ABŞ, “Əl-Əqsa Tufan” əməliyyatı, Dəmir Qılınc əməliyyatı.*

SUMMARY

This article examines the subsequent stages of the Israeli-Palestinian conflict since the events of October 7, 2023, and in particular the role of Hamas in this conflict. In response to the Al-Aqsa Storm operation carried out by Hamas on October 7, Israel, which received financial and diplomatic support from the Biden administration, launched a large-scale military operation called Operation Iron Sword. On the one hand, the Netanyahu government, which is supported by Western countries, and on the other hand, the Islamic Republic of Iran, which supports Hamas, has interests in this region and intervenes in the conflict within the framework of protecting the interests of superpowers, is the main issue that complicates the solution to this historical problem. If the Israeli-Palestinian conflict, which has a special role in the security issue in the Near and Middle East region, is not resolved, there can be no talk of permanent peace and security in the region. This article examines the military operations between Israel and Hamas, the power struggle of other countries, the damage caused, and the humanitarian crisis.

Keywords: *Israeli-Palestinian conflict, Hamas, USA, Al-Aqsa Storm Operation, Operation Iron Sword.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются последующие этапы израильско-палестинского конфликта с момента событий 7 октября 2023 года и, в частности, роль ХАМАС в этом конфликте. 7 октября в ответ на операцию «Штурм Аль-Аксы», проведенную ХАМАС, Израиль, получив финансовую и дипломатическую поддержку от администрации Байдена, начал масштабную военную операцию под названием «Железный меч». Главным вопросом, осложняющим разрешение этой исторической проблемы, является тот факт, что правительство Нетаньяху, поддерживаемое западными странами, с одной стороны, и Исламская Республика Иран, поддерживающая ХАМАС, с другой, имеют свои интересы в этом регионе и вмешиваются в конфликт в рамках защиты интересов сверхдержав. Пока не будет урегулирован израильско-палестинский конфликт, играющий особую роль в безопасности региона Ближнего и Среднего Востока, не может быть и речи о постоянном мире и безопасности в регионе. В статье рассматриваются продолжающиеся военные операции между Израилем и ХАМАС, борьба за власть в других странах, причиненный ущерб и гуманитарный кризис.

Ключевые слова: *израильско-палестинский конфликт, ХАМАС, США, операция «Штурм Аль-Аксы», операция «Железный меч».*

ELEKTRON DEMOKRATIYA: MÜASİR SİYASİ İDARƏETMƏNİN YENİ FORMASI

UOT 32:004.738.5

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.570>

TURAN YUSUBOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı**E-mail: turanyusubov088@gmail.com*

Giriş

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı, siyasi proseslərə dair ənənəvi çərçivələri yenidən formalaşdıraraq demokratik iştirakçılığın strukturuna ciddi təsir göstərir. Bu istiqamətdə ortaya çıxan elektron demokratiya (e-demokratiya) anlayışı yalnız texnoloji innovasiyalara əsaslanmır, həm də demokratik legitimliyi gücləndirmək, şəffaflığı təmin etmək və sivil cəmiyyətin qərar qəbul etmə proseslərində fəallığını artırmağı hədəfləyir [1]. Klassik demokratiya modellərində dövlətin qərarları "top-down" formatında qəbul edildiyi halda, elektron demokratiya buna qarşı olaraq vətəndaş iştirakını "bottom-up" formada təşviq edir və deliberativ sosiopolitik məkan yaradır [3].

Elektron demokratiya mövzusunun aktuallığı həm dünya praktikasında, həm də ölkəmizdə qabarıq şəkildə hiss olunur. Estoniya, Danimarka, İsveç kimi qabaqcıl ölkələrdə bu sistemlər seçki və idarəetmədə rəqəmsal həllərdən müvəffəqiyyətlə istifadə edir. Azərbaycan isə e-hökumət infrastrukturunu və "ASAN xidmət"lə elektron xidmətlər sahəsində müəyyən irəliləyişlər əldə edib, lakin e-demokratiya institusional baxımdan hələ də inkişaf mərhələsindədir. Məqalədə e-demokratiyanın nəzəri əsasları, mexanizmləri, infrastruktur və hüquqi baza aspektləri, rəqəmsal uçurum probleminin qarşısının alınması və Azərbaycan kontekstində tətbiqinin perspektivləri elmi-nəzəri səviyyədə araşdırılır.

E-demokratiya anlayışı siyasi nəzəriyyədə deliberativ demokratiyanın (deliberative democracy) və interaktiv texnologiyaların sintezi kimi təqdim olunur. J. Dryzek və L. Dahlberg bu sahədə texnologiyanın deliberasiya və ictimai rəy formalaşmasında əsas rol oynadığını vurğulayır, bunun da siyasi qərarların demokratik legitimliyini artırdığını qeyd edir. Elmi təcrübələr göstərir ki, e-demokratiya yalnız kommunikativ alət deyil, həm də siyasi sosiallaşmanın və ictimai-mədəni normativlərin formalaşmasına xidmət edir [3].

E-demokratiyanın elmi əsasları arasında siyasi legitimlik, ictimai aktivlik, rəqəmsal vətəndaşlıq və demokratik şəbəkələr konseptləri mühüm yer

tutur. Aksel Honnetin tanınmış sosiopolitik nəzəriyyəsi ilə demokratik deliberasiya arasında əlaqə qurmaq mümkündür. Vətəndaşların media və onlayn mühitdə fəal iştirakı siyasi cəmiyyətdə tanınma hüququnun genişləndirilməsi mənasını daşıyır. Siyasi nəzəriyyə bu modelin legitimliyin baza mexanizmi olduğunu vurğulayır, çünki e-demokratiya vətəndaşların səsini əhatə edən, şəffaflığı artıran və dövlət-vətəndaş münasibətlərində qarşılıqlı etimadı gücləndirən struktur formatıdır [2].

E-DEMOKRATIYA VƏ E-DÖVLƏT: KONSEPTUAL FƏRQLƏR VƏ ƏLAQƏLƏR

E-dövlət və e-demokratiya anlayışları rəqəmsal texnologiyaların tətbiq olunduğu siyasi idarəetmə modelləri kimi səciyyələndirilsə də, onların məqsəd, funksional yönümlər və nəzəri əsaslar baxımından ciddi fərqləri mövcuddur. Bəzən bu iki model bir-birinin alternativini kimi təqdim edilsə də, elmi araşdırmalar onların mahiyyətə komplementar, yəni bir-birini tamamlayan sistemlər olduğunu göstərir [1].

E-dövlət əsasən dövlətin öz funksiyalarını daha səmərəli, şəffaf və çevik şəkildə yerinə yetirməsinə yönəlib. O, ictimai xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması, idarəetmədə texnoloji optimizasiya, vətəndaşlara elektron vasitələrlə xidmətlərin göstərilməsi və bürokratik yüklərin azaldılması kimi funksiyaları əhatə edir [1]. Burada əsas vurğu idarəetmənin keyfiyyətinin artırılmasına və dövlət resurslarının effektiv istifadəsinə yönəlib. Bunun əksinə olaraq, e-demokratiya ictimai iştirakçılığı, deliberativ prosesləri və vətəndaşların siyasi qərar qəbul etmə prosesinə inteqrasiyasını təşviq edən modeldir. E-demokratiya vasitəsilə vətəndaşlar yalnız xidmət istifadəçisi deyil, eyni zamanda qərarların formalaşmasında aktiv iştirakçıya çevrilir. Bu modeldə ictimai rəyin toplanması, müzakirə forumlarının təşkili, onlayn petisiyalar, ictimai sorgular və elektron səsvermə kimi elementlər ön plana çıxır [4].

E-dövlət modelində texnoloji infrastruktur (məsələn, vahid xidmət portalları, rəqəmsal arxivlər, e-imza sistemləri) əsas rol oynayır. Bu struktur-

lar vətəndaşlarla dövlət arasında "xidmət yönümlü" münasibət qurur: vətəndaş tələbatını bildirir, dövlət isə ona xidmət göstərir. E-demokratiya isə bu infrastrukturə əsaslanaraq vətəndaşı qərarların formalaşdırılması prosesinə daha dərinə cəlb edir. Məsələn, e-dövlət portalı vasitəsilə sənəd təqdim etmək mümkündürsə, e-demokratiya platformasında həmin sənədin qanunvericilikdə əksini tapması üçün ictimai təzyiq və konsensus yaratmaq mümkündür [5]. Bununla yanaşı, e-dövlətin hüquqi bazası daha çox inzibati idarəetmə aktları, rəqəmsal identifikasiya sistemləri və xidmət göstərmə mexanizmləri ilə tənzimlənir. Burada dövlətin funksional effektivliyi və informasiya təhlükəsizliyi ön plandadır. E-demokratiya isə daha geniş demokratik hüquqlar – söz azadlığı, birləşmə azadlığı, seçki hüququ və iştirak hüququ ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, elektron demokratiya institutları daha çox Konstitusiyaya normaları və insan hüquqları çərçivəsində formalaşdırılır. Hər iki model arasında struktur fərqlər olsa da, bu sistemlər bir-birindən asılı və qarşılıqlı gücləndirici xarakter daşıyır. Güclü e-dövlət infrastrukturunu elektron demokratiya təşəbbüsləri üçün zəruri texnoloji baza yaradır. Məsələn, elektron səsvermə yalnız inkişaf etmiş identifikasiya sistemləri (məsələn, "ASAN İmza") üzərində mümkündür [6]. Eyni zamanda, vətəndaş iştirakına yönəlmiş demokratik modellər olmadan e-dövlət sadəcə texnoloji idarəetmə vasitəsinə çevrilə bilər, yəni demokratik legitimlik qazanmaya bilər [2].

FUNKSIONAL MEXANİZMLƏR

Elektron demokratiyanın praktik təzahürləri əsasən üç əsas funksional istiqamətdə cəmlənir: elektron iştirak (e-participation), elektron səsvermə (e-voting) və açıq hökumət məlumatları (open government data). Bu alt-mexanizmlər rəqəmsal texnologiyaların siyasi iştirak və hesabatlılıq sahələrində tətbiqini mümkün edən əsas sütunlar kimi çıxış edir.

E-participation - vətəndaşların rəqəmsal vasitələrlə ictimai müzakirə və qərar qəbulətmə proseslərinə cəlb olunması üçün nəzərdə tutulmuş mexanizmlər toplusudur. Bu modelin əsas üstünlüyü - coğrafi, sosial və ya fiziki baryerləri aradan qaldıraraq daha geniş əhali kütləsinin proseslərə cəlbini mümkün etməsidir. E-participation həm deliberativ demokratiya, həm də iştirakçı demokratiya modellərinin rəqəmsal formasını təşkil edir [3]. Ən geniş

tətbiq sahəsi kimi onlayn petisiyalar, açıq ictimai forumlar və tematik müzakirə platformaları göstərilə bilər. Bu vasitələr sayəsində vətəndaşlar qanun layihələri, icra qərarları və ya ictimai maraq doğuran məsələlərlə bağlı öz fikirlərini bildirə, birbaşa təşəbbüslə çıxış edə bilirlər. Məsələn, Finlandiyada tətbiq edilən "OmaKunta" platforması vətəndaşlara yerli özünüidarəetmə orqanlarına rəqəmsal təkliflər və şikayətlər göndərmək imkanı yaradır. Digər bir nümunə Estoniyada fəaliyyət göstərən "Rahvakoogu" (Xalq Məclisi) platformasıdır ki, burada siyasi islahatlara dair təkliflər geniş ictimai müzakirəyə çıxarılır və hökumətə təqdim olunur. Bu model yüz minlərlə vətəndaşı əhatə edərək plüralist iştirak formalarını gücləndirir [4].

E-voting - vətəndaşların ənənəvi seçki məntəqələrinə getmədən, səsvermə hüququndan rəqəmsal platformalar üzərindən istifadə etmələrinə imkan verən modeldir. Bu model seçkilərin çevikliyini və əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, həm də seçici fəallığını yüksəldə bilər. Estoniya, İsveçrə, Kanada və bəzi Skandinaviya ölkələri bu texnologiyaları sınaqdan keçirən və ya tətbiq edən öncül nümunələrdəndir [5]. Estoniyanın e-səsvermə sistemi xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu model "blind server architecture" adlanan texnologiyaya əsaslanaraq seçki məxfiliyini təmin edir. Rəqəmsal imzalar və şəxsiyyətin identifikasiyası üçün "e-ID" sistemindən istifadə edilir. Vətəndaşlar evlərindən çıxmadan, şəxsiyyətlərini təsdiqlədikdən sonra səs verə bilirlər. Eyni zamanda, seçici sonuncu səsini dəyişmək imkanına malikdir, bu da sistemin dinamizmini artırır. Bu texnologiyanın digər üstünlükləri sırasında fiziki məhdudiyyətləri olan şəxslərin səsvermə hüququnun daha rahat təmin olunması, xaricdə yaşayan vətəndaşların daha asan iştirak imkanları, səsli avtomatik sayılması və nəticələrin daha tez açıqlanması, seçki saxtakarlığına qarşı blokçeyn və multi-server təhlükəsizlik arxitekturaları və s. cəhətlər göstərilə bilər. Bununla belə, e-səsvermə modellərinin qarşısında duran əsas çağırılardan biri - sistemə ictimai etimadın formalaşdırılmasıdır. Texniki etibarlılıqla yanaşı, vətəndaşların səsvermənin şəffaf və saxtakarlıqdan uzaq olduğunu dərk etməsi də vacibdir [6].

Açıq hökumət məlumatları (Open Government Data — OGD) modeli dövlətin əlində olan informasiyanın ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Bu model informasiya asimmetriyasını azaldaraq vətəndaşların və qeyri-hökumət aktor-

larının qərar qəbuletmə prosesini izləməsinə və ona təsir etməsinə mümkün edir [7]. Dünya Bankı, BMT və OECD kimi qurumlar açıq məlumatların korrupsiya ilə mübarizədə, ictimai nəzarətin təmin edilməsində və qərarların legitimliyinin artırılmasında böyük rol oynadığını qeyd edirlər. Açıq məlumat bazaları media, akademik çevrələr, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və startaplar tərəfindən təhlil və istifadə edilə bilər. Bu modelin nümunəvi tətbiqlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Bütçə xərclərinin onlayn yayımlanması (məsələn, Gürcüstanda "Budget Monitor");
- Şəffaf dövlət satınalmaları (məsələn, Ukraynada "ProZorro" platforması);
- Statistik göstəricilərin interaktiv təqdimatı (məsələn, OECD-nin "Data Explorer" xidməti).

Açıq məlumatlar təkcə hökumətin hesabatlılığını artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda texnoloji innovasiyalara və vətəndaş təşəbbüslərinə də zəmin yaradır. Azərbaycanda da bu sahədə ilkin təşəbbüslər olsa da, məlumatların maşın oxunaqlı formatda təqdimatı və real zamanlı yenilənməsi hələ də ciddi çağırış olaraq qalır [8].

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

Elektron demokratiya praktikalarının dünya miqyasında tətbiqi fərqli siyasi, hüquqi və texnoloji kontekstlərə uyğun şəkildə formalaşır. Bu baxımdan, Estoniya modeli müasir rəqəmsal idarəetmənin və vətəndaş iştirakının səmərəli sintezini nümayiş etdirdiyi üçün beynəlxalq miqyasda nümunəvi yanaşmalardan biri kimi qəbul edilə bilər. Eyni zamanda, Azərbaycan üçün də bu modelin adaptasiyası, milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, institusional və texnoloji əsasların gücləndirilməsi baxımından dəyərli dərslər ehtiva edir.

Estoniya 1990-cı illərin sonlarında Sovet mirasından uzaqlaşaraq radikal rəqəmsallaşma strategiyasını həyata keçirmişdir. 2001-ci ildən etibarən "X-Road" adlı məlumat integrasiyası infrastrukturunu qurularaq, müxtəlif dövlət orqanlarının rəqəmsal koordinasiyası təmin olunmuşdur. Bu texnoloji baza üzərində qurulan "e-Estonia" təşəbbüsü elektron demokratiya sahəsində aşağıdakı əsas istiqamətlərdə irəliləyişə səbəb olmuşdur:

- Elektron identifikasiya və rəqəmsal imza: Vətəndaşlar şəxsi identifikasiya kartları vasitəsilə rəqəmsal formada dövlət xidmətlərindən istifadə

edə və hüquqi cəhətdən qüvvədə olan sənədlərə imza ata bilirlər. Bu sistem ictimai petisiyalar, qanun layihələrinin müzakirəsi və səsvermə kimi iştirak formalarını dəstəkləyir [3].

- Elektron səsvermə (e-voting): Estoniya 2005-ci ildən parlament və bələdiyyə seçkilərində e-səsverməni tətbiq etmiş ilk ölkədir. Vətəndaşlar bir neçə gün ərzində onlayn şəkildə, təhlükəsiz autentifikasiya vasitəsilə səs verə bilirlər. Həm də seçki günü bitənə kimi istədikləri qədər səs dəyişdirə bilirlər ki, bu da seçici qərarının çevikliyini artırır.

- Deliberativ iştirak platformaları: Estoniya hökuməti "Rahvakogu" (Xalq Məclisi) və "OSKA" kimi platformalar vasitəsilə vətəndaşları siyasi və iqtisadi məsələlərlə bağlı rəqəmsal müzakirələrə cəlb edir. Bu platformalarda toplanan fikirlər sonradan parlament müzakirəsinə çıxarılır, bəzən isə qanunvericilik təşəbbüslərinə çevrilir [4].

Estoniya modelinin müvəffəqiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən biri - hökumət və cəmiyyət arasında etimad körpüsünün texnoloji vasitələrlə möhkəmləndirilməsidir. Rəqəmsal şəffaflıq, məlumatın əlçatanlığı və hüquqi bazanın uyğunluğu bu modelin dayanıqlığını təmin edir.

Azərbaycan rəqəmsallaşma prosesinə daha çox xidmət yönümlü dövlət platformaları vasitəsilə daxil olmuşdur. "ASAN xidmət" bu sahədəki uğurlu nümunədir. 2012-ci ildən tətbiq edilən bu sistem əhalinin gündəlik ehtiyaclarına cavab verən inzibati xidmətləri şəffaf və sürətli şəkildə təqdim etməyə nail olmuşdur. Lakin bu struktur əsasən e-dövlət çərçivəsində idarəetmənin optimallaşdırılmasına fokuslanır və e-demokratiya komponentləri, yəni qərar qəbuletmədə vətəndaş iştirakının artırılması hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir [5]. E-demokratiyanın Azərbaycanda inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra hüquqi, texnoloji və mədəni faktorlar nəzərə alınmalıdır:

Hüquqi baza: Elektron petisiyaların hüquqi nəticəyə malik olması, e-səsvermənin qanuni olaraq tanınması və rəqəmsal müzakirələrin qərar qəbuletmədə təsirli olması üçün normativ hüquqi aktlara ehtiyac var. Hazırda mövcud qanunvericilik bu imkanları tam əhatə etmir.

İnstitusional çeviklik: Dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiya axını və vətəndaşla qarşılıqlı əlaqəni təmin edən rəqəmsal platformalara sahib olmaması və ya onların qeyri-aktivliyi e-demokratiya modelinin yayılmasını çətinləşdirir.

Texnoloji infrastruktur və media savadlılığı:

Vətəndaşların texnoloji imkanlara çıxışı və rəqəmsal savadlılığı da bu prosesin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə regionlarda internet infrastrukturunu və vətəndaşların e-hüquq anlayışları hələ də zəifdir.

Sosial etimad və legitimlik: Rəqəmsal iştirak mexanizmlərinin işləməsi üçün yalnız texniki deyil, eyni zamanda ictimai etimad bazası vacibdir. Dövlətin informasiya siyasəti, açıq məlumatların paylaşılması və siyasi təşəbbüslərin ictimai monitorinqi bu etimadı formalaşdıran əsas komponentlərdir.

Bununla belə, bəzi pilot təşəbbüslər mövcuddur. Məsələn, bəzi bələdiyyələr səviyyəsində keçirilən onlayn ictimai sorğular, rəqəmsal müraciət formaları və sosial şəbəkələr vasitəsilə interaktiv əlaqə təşəbbüsləri qeyd olunmalıdır. Lakin bu mexanizmlər sistemli deyil və hələki hüquqi nəticə doğurmur.

NƏTİCƏ

Elektron demokratiya informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə ənənəvi siyasi idarəetmə modellərinə alternativ və ya onları tamlayan yeni bir yanaşma kimi ortaya çıxmışdır. Xüsusilə qərarvermə proseslərinə vətəndaşların birbaşa və daha fəal şəkildə cəlb olunması, şəffaflığın artırılması və inzibati effektivliyin təmin olunması baxımından elektron demokratiya müasir siyasi idarəetmənin ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Bu yeni fenomen təkcə texnoloji deyil, eyni zamanda dərin siyasi və sosial transformasiyaları da ehtiva edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, e-demokratiya vətəndaşların dövlət siyasətində iştirak imkanlarını genişləndirməklə bərabər, siyasi legitimliyin və ictimai etimadın artırılmasında da mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübədə Estoniya, İsveçrə və Cənubi Koreya kimi ölkələrin bu sahədə əldə etdiyi uğurlar bu modelin praktik olaraq işlək və faydalı olduğunu sübut edir. Eyni zamanda bu təcrübələr göstərir ki, uğurlu elektron demokratiya yalnız texnologiyanın tətbiqi ilə deyil, hüquqi çərçivənin, siyasi iradənin və ictimai savadlılığın da mövcudluğu ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycanda elektron idarəetmə və rəqəmsal dövlət quruculuğu istiqamətində son illərdə ciddi irəliləyişlər müşahidə olunur. "ASAN xidmət" modeli, elektron hökumət portalı və müxtəlif rəqəmsal xidmətlər vətəndaşlara daha sürətli, şəffaf və əlçatan inzibati imkanlar təqdim etməklə yanaşı, si-

yasi proseslərə dolayısı və ya birbaşa təsir etməyə başlamışdır. Bununla belə, e-demokratiyanın tam potensialının reallaşdırılması üçün hələ görülməli işlər qalmaqdadır. Bunlara vətəndaş iştirakçılığının təşviqi, rəqəmsal savadlılığın artırılması, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və texnoloji infrastrukturun bütün bölgələrdə bərabər səviyyədə inkişafı daxildir.

Sonda qeyd etmək olar ki, elektron demokratiya Azərbaycanın siyasi idarəetmə sistemində şəffaflıq, iştirakçılıq və hesabatlılığın yeni səviyyəyə çatdırılmasında mühüm alətə çevrilə bilər. Lakin bu imkanlardan maksimum səmərə ilə faydalanmaq üçün sistemli yanaşma, strateji baxış və vətəndaşlarla dövlət arasında güclü rəqəmsal körpülərin qurulması zəruridir. Bu isə, yalnız texnologiyaya deyil, həm də demokratik dəyərlərə və siyasi mədəniyyətə əsaslanan bir inkişaf yolu tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. Yale University Press.
2. Coleman, S., & Blumler, J. G. (2009). *"The Internet and Democratic Citizenship: Theory, Practice and Policy"*. Cambridge University Press.
3. Castells, M. (2013). *"Communication Power"*. Oxford University Press.
4. United Nations E-Government Survey (2022). *"The Future of Digital Government"*. <https://publicadministration.un.org/>
5. Əlizadə, M. (2021). "Elektron idarəetmənin siyasi aspektləri", *Dövlət və Cəmiyyət*, №3, s. 45-59.
6. Qasımov, A. (2022). "Azərbaycanda rəqəmsallaşma siyasəti və onun hüquqi əsasları", *Hüquq və Siyasət*, №2, s. 78-89.
7. OECD (2020). *"Digital Government in the Service of Citizens: Azerbaijan"*. <https://www.oecd.org/>
8. Shirky, C. (2008). *"Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations"*. Penguin Press.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "2018–2025-ci illər üçün Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası".

Turan Yusubov,
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və
 Sosiologiya İnstitutunun doktorantı*
turanyusubov088@gmail.com

XÜLASƏ

Bu məqalədə elektron demokratiya anlayışının nəzəri əsasları və müasir dövrdə siyasi idarəetməyə təsiri təhlil olunur. E-demokratiya informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə vətəndaşların qərarvermə prosesində daha fəal iştirakını təmin edən yeni bir idarəetmə forması kimi təqdim edilir. Məqalədə elektron idarəetmənin funksional mexanizmləri, onun səmərəlilik göstəriciləri və demokratik institutlarla əlaqəsi geniş şəkildə izah olunur. Müxtəlif ölkələrin elektron demokratiya sahəsindəki təcrübələri müqayisəli təhlil edilir və bu sistemin ictimai şəffaflıq, hesabatlılıq və vətəndaş iştirakı baxımından üstünlükləri vurğulanır. Azərbaycanın elektron demokratiya istiqamətində atdığı addımlar, qəbul olunan hüquqi-normativ sənədlər və tətbiq olunan texnoloji həllər üzərində xüsusi dayanılır. Məqalənin sonunda Azərbaycanda e-demokratiyanın gələcək inkişafı üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *elektron demokratiya, siyasi idarəetmə, informasiya texnologiyaları, vətəndaş iştirakı, Azərbaycan.*

Turan Yusubov,
*PhD candidate at the Institute of Philosophy and
 Sociology, Azerbaijan National
 Academy of Sciences*
turanyusubov088@gmail.com

SUMMARY

This article analyzes the theoretical foundations of e-democracy and its impact on modern political governance. E-democracy is presented as a new form of governance that enhances citizen participation in decision-making through the use of information and communication technologies. The functional mechanisms of electronic governance, its effectiveness, and its relationship with democratic institutions are thoroughly discussed. Comparative analysis of international experiences in e-democracy highlights the benefits of such systems in terms of transparency, accountability, and civic engagement.

Special emphasis is placed on Azerbaijan's progress in implementing e-democracy, including relevant legal frameworks and technological solutions. The article concludes with recommendations for further development of e-democracy in Azerbaijan.

Keywords: *e-democracy, political governance, information technologies, citizen participation, Azerbaijan.*

Туран Юсубов,
*докторант Института Философии и
 Социологии Национальной Академии
 Наук Азербайджана*
turanyusubov088@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются теоретические основы электронной демократии и её влияние на современное политическое управление. Электронная демократия представлена как новая форма управления, способствующая более активному участию граждан в процессе принятия решений с помощью информационно-коммуникационных технологий. Подробно анализируются функциональные механизмы электронной демократии, её эффективность и связь с демократическими институтами. Сравнительный анализ международного опыта подчеркивает преимущества электронной демократии в аспектах прозрачности, подотчетности и гражданского участия. Особое внимание уделяется шагам, предпринятым Азербайджаном в области внедрения электронного управления, включая нормативно-правовую базу и технологические решения. В заключение представлены рекомендации по дальнейшему развитию электронной демократии в Азербайджане.

Ключевые слова: *э-демократия, политическое управление, информационные технологии, участие граждан, Азербайджан.*

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN SİYASİ PROBLEMLƏRİ

KƏMALƏ NƏSİROVA

*Bakı Slavyan Universiteti,
doktorant*

E-mail: kemale.nesirova@mail.ru

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə qarşılaşan dünya birliyi qaçqınların müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Müasir dünyamızda insanlar daha təhlükəsiz firavan şəkildə yaşamalıdılar. Bəli, yaşamalıdılar. Çox təəssüfedicidir ki, müharibələrin baş verməsi, qaçqın və məcburi köçkün ordusunun formalaşması dünyanın global problemlərindən biridir. Qaçqın və məcburi köçkün problemi dünyanı öz ağışına alıb, desəm yanlışdır. Qaçqın və məcburi köçkün problemi Azərbaycan dövlətindən də yan keçməyib. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, 1905, 1918-1920, 1948 və sonuncu etnik təmizləmə 1988-1993 cü illəri əhatə edir. Ötən əsrdə xalqımız dəfələrlə qaçqın və məcburi köçkünlüyün siyasi və hüquqi problemləri ilə üzləşmişdir. Sovetlər Rusiyasının 1920-ci ildə Cənubi Qafqazda işğalçılığı ermənilərin ərazi iddialarına daha da rəvac vermişdir, çar Rusiyasının ermənipərəst siyasətini və azərbaycanlıların öz yurdlarından didərgin salınması "strategiyası"nı sovet Rusiyası davam etdirdi. Sonra Zəngəzur da daxil olmaqla Azərbaycanın bir sıra əraziləri torpaqları Ermənistanə verilmişdir. Daha sonra ermənilərin deportasiya cinayətləri baş vermişdir. Keçmiş SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci ildə Ermənistandan azərbaycanlıların ölkəmizin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında Qərar qəbul etmişdir. Bu sənədə görə 1948-ci ildən başlayaraq 1953-cü ilə qədər 150 min azərbaycanlı kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır (1, s.451). Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü olmuşdur. Təcavüz müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində insan hüquqlarını, xüsusilə qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarını pozan ən ağır beynəlxalq cinayətlərdən biri sayılır. "Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları" kitabında bu problemə geosiyasi kontekstdə yanaşaraq Dr. S. Məcidli qeyd edir ki, Ermənistan tək Azərbaycana yox, Gürcüs-

tan, Türkiyə və s. dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları ilə yanaşı bölgənin əhalisinə diskriminasiya və zorakılıq hərəkətləri etmiş, bu isə bütövlükdə global sülh və təhlükəsizliyə təhdid hesab edilir. 1988-ci ildən başlayaraq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan əraziləri güc yolu ilə boşaldılmış, Xocalı soyqırımı törədilmişdir. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 700 min nəfər azərbaycanlı məcburən köçkün vəziyyətinə düşmüşdür (2, s.109). Bütün bunlar Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün problemini daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, ölkə üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər də yaratmışdır. QAKİ-nin Avropa Regional Bürosu müdirinin müavini Həşim Utkan faktla bağlı demişdir ki, Azərbaycanda hər 8 nəfərdən biri ya qaçqın, ya da məcburi köçkündür. Bu isə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olacaq qaçqınlar problemi ilə ciddi şəkildə üzləşməsinə sübutdur (2, s.109). Qaçqınlarla bağlı problemlərin həlli respublikamızda bu məsələ meydana gəldiyi gündən bu günə qədər həm ölkədaxili siyasi müzakirələrin, həm də dövlətimizin ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar predmeti olan və qarşılıqlı beynəlxalq əməkdaşlıqdan irəli gələn mühüm məsələlərdən biri hesab edilir. Cənubi Qafqazda irimiqyaslı strateji layihələrdən Ermənistan kənar qalmış, ölkəmiz isə bu illər ərzində inkişaf etmişdir. Lakin münafişənin davam etməsi Azərbaycanın dövlət büdcəsində mühüm istiqamətlərdən biri kimi müdafiə xərclərinin artırılmasına gətirib çıxarmışdı. Təcavüz səbəbindən qaçqın və məcburi köçkünlərin mövcudluğu dövlətin sosial və digər problemlərini də artırmışdır (4. s.8). Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradılmış, ölkə başçısı tərəfindən qırx üç sənəd imzalanmış, parlament iyirmi üç qanun qəbul etmişdir (5). Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi problemləri ilə bağlı konseptual və praktiki addımlar Azərbaycan xalqının Ümummili Lideri Heydər Əliyev tərə-

findən atılmış, dünyanın siyasi liderləri ilə keçirdiyi ikitərəfli görüşlərdə, beynəlxalq təşkilatların konfrans və tədbirlərində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi problemlərinin həlli istiqamətində çıxışlar edərək, onların pozulmuş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələləri daim diqqətdə saxlamışdır. 1994-cü ilin noyabrında Bakı qaçqınlar haqqında qanunvericilik hüquqları və miqrasiya məsələlərinə dair beynəlxalq konfransda Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qaçqınların beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı tarixi çıxış edilmiş, məcburi köçkünlərin, qaçqınların hüquq və azadlıqlarının pozulmasını, xüsusilə bu hüquqların bərpası üçün beynəlxalq qurumlara və xarici dövlətlərə müraciət etmişdir (6, s.502-510). O zaman bu problemin siyasi vasitələrlə həll olunması ilə bağlı tədbirlər görülmüş, ulu öndər H. Əliyev bu problemlərlə bağlı xarici ölkə rəhbərlərlə, qaçqınlarla, məcburi köçkünlərlə çoxsaylı görüşlər keçirmişdir (7). Qaçqınların beynəlxalq miqyasda problemlərinin həlli məsələsini ilk dəfə 1994-cü ilin sentyabrında Ulu Öndər Heydər Əliyev BMT Baş Məclisinin 49-cü sessiyasında qaldırmışdır. Həmin toplantıda Ümummilli Lider Ermənistanın təcavüzü, təcavüzün nəticələri, azərbaycanlıların qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi ilə bağlı BMT tribunasında çıxış etmiş (8, s.310) və ilk dəfə bu məsələni qloballaşdırmışdır. Elə həmin ildə qaçqınların beynəlxalq müdafiəsi, siyasi və hüquqi problemləri ilə bağlı ilk beynəlxalq saziş imzalanmışdır. Azərbaycan və BMT-nin Uşaq fondu ilə 1994-cü il Əməkdaşlıq Sazişində qaçqın və məcburi köçkün uşaqların və yeniyetmələrin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün yardımların edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda olan qaçqınların və məcburi köçkünlərin 30 faizini uşaqlar təşkil etmişdir (9, s.244-245). Müvafiq problemin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və dövlətdaxili qanunvericilik əsas rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə 1951-ci il Konvensiyasına qoşulmuş, həmin beynəlxalq sənədin implementasiyası üzrə bütün öhdəliklər uğurla icra olunur. Universal beynəlxalq təşkilat kimi, BMT-nin qaçqın və məcburi köçkünlər problemi ilə bağlı Azərbaycandakı fəaliyyətinin iki istiqamətini fərqləndirmək lazımdır. Birinci istiqamət birbaşa humanitar yardımın göstərilməsinə, ikinci istiqamət isə humanitar yardımın qaçqın və məcburi köçkün-

lərin sosial problemlərinin təcridən tam aradan qaldırılmasına yönəlməsi ilə bağlıdır (10, s.448). Ermənistan Respublikasının etnik təmizləməsi nəticəsində 1 milyondan çox vətəndaşımız qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü 1988-ci ildən başlayaraq etnik zəmində silahlı münaqişəyə çevrilmişdir. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu ilə bağlı yaranan münaqişə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara səbəb olmuş, nəticədə Azərbaycan ərazilərinin 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Ermənistanın işğal siyasəti beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmuş və BMT Təhlükəsizlik Şurasının bir neçə qətnaməsi ilə qınanmışdır. Münaqişənin siyasi təhlili göstərir ki, Ermənistan dövlət siyasəti münaqişəni uzatmaq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmaq üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti ilk olaraq Ermənistandakı azərbaycanlı əhalinin kütləvi şəkildə qovulması ilə müşahidə olundu. 1988–1990-cı illərdə Ermənistandan təqribən 250 min azərbaycanlı qaçqın vəziyyətinə düşdü. Paralel olaraq, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda da erməni silahlı birləşmələrinin fəaliyyəti nəticəsində minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldu. Məcburi köçkünlərin əksəriyyəti ölkənin müxtəlif regionlarında müvəqqəti məskunlaşmış, sosial və iqtisadi problemlərlə üzləşmişlər. Qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində təmin olunmuşdur. Məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışı, həmçinin məskunlaşma məsələləri dövlət proqramları ilə tənzimlənir. Lakin uzun müddət davam edən məcburi köçkünlük onların sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, siyasi iştirak imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Qaçqın və məcburi köçkünlər üçün əsas siyasi problem onların öz doğma torpaqlarına qayıdış hüququnun təmin edilməməsidir. Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ildə başlamış və aşağıdakı əsas mərhələlərdən keçmişdir: 1988-1994: Birinci Qarabağ müharibəsi. 1994-2016: Atəşkəs rejimi və danışıqlar prosesi. 2016-2020: Gərginliklərin artması dövrü. 2020: İkinci Qarabağ müharibəsi. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə məcburi köçkünlərin əmlak hüquqları pozulmuş, onların qayıdışı üçün şərait yaradılmamışdır. Bu da siyasi gərginliyi artıran əsas amillərdən biridir. Azərbaycanın müdafiə siyasəti qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının müda-

fiosini əsas prioritet kimi müəyyən etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində yaranan ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və gücləndirilməsi, eləcə də beynəlxalq hüquq çərçivəsində işğala son qoymaq istiqamətində addımlar atılmışdır. Azərbaycan dövləti qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üçün daxili və beynəlxalq səviyyədə ciddi siyasət həyata keçirir. Dövlət proqramları, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və diplomatik təşəbbüslər qaçqınların hüquqlarının təmin olunması və qayıdış prosesinin təşkilinə yönəldilmişdir. Məsələn, 2004-cü ildə qəbul olunan Dövlət Proqramı və 2020-ci il sonrası “Böyük Qayıdış” planı bu istiqamətdə önəmli addımlardır. Diplomatik sahədə Azərbaycanın təşəbbüsləri BMT, ATƏT və digər beynəlxalq platformalarda müzakirə olunur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış qaçqın və məcburi köçkün məsələsi həm humanitar, həm də siyasi baxımdan ciddi bir problem kimi Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Bu problemin siyasi aspektlərini bu xronoloji ardıcılıqla ümumiləşdirmək mümkündür: 1) Ərazi bütövlüyü və suverenlik problemi. Və bunun nəticəsi olaraq hansı siyasi problemlə üz-üzə qaldıq? Ermənistanın 1990-cı illərin əvvəllərində Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonu işğal etməsi nəticəsində: Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulmuşdur. 1 milyondan çox azərbaycanlı öz yurdundan didərgin düşmüşdür. Bu, beynəlxalq hüququn pozulması sayılır və Azərbaycanın BMT tərəfindən tanınan sərhədləri çərçivəsində suverenliyinin pozulması kimi qiymətləndirilir. 2) Qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi statusu məsələsi gündəmə gəldi, bu, Azərbaycan dövləti üçün qloballaşan dünyada qaçqın böhranı kimi qiymətləndirilirdi. Qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyəti: Azərbaycanın siyasi gündəmində prioritet məsələ kimi dəyərləndirilirdi. Onların geri dönüş hüququ Azərbaycan Konstitusiyası və beynəlxalq hüquqla tanınır. Ermənistan tərəfindən törədilən etnik təmizləmə siyasəti, münaqişənin siyasi və diplomatik həllini çətinləşdirir. 3) Qaçqın və məcburi köçkün probleminə Beynəlxalq Təşkilatların münasibətlərini necə dəyərləndirə bilərik? BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlarda bu məsələnin qaldırılmasına çalışmışdır. ATƏT-in keçmiş Minsk Qrupunun fəaliyyətsizliyini qeyd etməliyik. Regional münaqişənin həllində əhəmiyyətini ititmişdir. Minsk Qrupu

münaqişəni dondurulmuş vəziyyətdə saxlamaqda maraqlı idi. Beynəlxalq vasitəçilik missiyası özünü doğrultmadı. Bu işğal beynəlxalq hüququn, xüsusən də BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin (başqa dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qarşı güc tətbiq etməmə prinsipi) və Helsinki Yekun Aktının kobud şəkildə pozulması idi. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilən 4 qətnamə (822, 853, 874, 884) Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxmasını tələb etsə də, bu sənədlər yerinə yetirilməmişdir. Ermənistan isə bu qətnamələri yerinə yetirməkdən imtina etmişdir, bu da Azərbaycanın haqlı siyasi mövqeyini gücləndirir. Məcburi köçkünlərin insan hüquqları, yaşayış, təhsil, səhiyyə və təhlükəsizlik yaşamaq hüquqları pozulmuşdur. Azərbaycan hökuməti bu insanlara xüsusi status vermiş və geniş sosial proqramlar tətbiq etmişdir. Dünya Azərbaycanın haqq səsinə susur və ədalətsiz, sanki ögey münasibət bəsləyirdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün arxasında həm tarixi, həm də geosiyasi motivlər dayanırdı: Tarixi iddialar və irredentizm: Ermənistan tərəfi Dağlıq Qarabağı “tarixi erməni torpağı” kimi təqdim etməyə çalışaraq, burada yaşayan erməni əhalisinin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququna istinad edirdi”. Dənizdən dənizə böyük ermənistan yaratmaq” arzularını gerçəkləşdirmək istəyi əsas amillərdən sayıla bilər. Siyasi ambisiyalar: Ermənistanın daxili siyasi qüvvələri üçün Qarabağ məsələsi həm milli birləşdirici ideya, həm də siyasi legitimlik vasitəsi idi. Regional güc balansı: Ermənistan, münaqişənin ilk mərhələsində Rusiya ilə sıx hərbi-siyasi əməkdaşlıqdan faydalanaraq, Azərbaycana qarşı üstünlük əldə etməyə çalışmışdı. Bu hadisələr nəticəsində Azərbaycan dünyada adambaşına düşən məcburi köçkün sayına görə ən yüksək göstəricilərə malik ölkələrdən birinə çevrilmişdir. 1990-cı illərdə bu əhali çadırlarda, vaqonlarda, yarımqıç tikililərdə, məktəb və uşaq bağçalarında müvəqqəti yerləşdirilmişdir. Məcburi köçkünlük sırf hərbi nəticə deyil, məqsədli şəkildə aparılan etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsi kimi də qiymətləndirilməlidir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdiyi ərazilərdə yaşayan azərbaycanlı əhali: Qətl, zorakılıq və psixoloji təzyiqlə üzləşmiş, Xocalı soyqırımı kimi insanlığa qarşı cinayətlərə məruz qalmışdır (Memorial Human Rights Center, 1992). Bu hadisələr beynəlxalq hüquq baxımından Cenevrə Konvensiyalarının və BMT-nin İnsan Hüquqları

Bəyannaməsinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilər. Beynəlxalq ictimaiyyət hadisələrə reaksiya versə də, bu günə qədər Ermənistanın məsuliyyəti ilə bağlı ciddi hüquqi mexanizmlər işlədilməmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi sonrası yaranan yeni geosiyasi şərait qaçqın və məcburi köçkünlərin geri dönüş hüququnun reallaşması üçün imkanlar yaratmışdır. Dövlət azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun bərpası, mina təmizləmə və sosial-iqtisadi layihələrə önəm verir. Lakin beynəlxalq ictimaiyyətin Ermənistanı təzyiq mexanizmlərinin zəifliyi, sülh prosesinin mürəkkəbliyi problemləri tam həll etməyə imkan vermir. Uzunmüddətli sülh və sabilliyin təmin olunması üçün siyasi dialoq və hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi vacibdir. 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına səbəb olmuş, qaçqınların doğma torpaqlarına qayıdışı üçün hüquqi və siyasi zəmin yaratmışdır. 2020-ci ildəki Vətən müharibəsi və əldə olunan qələbə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələndi. Lakin tam sabitlik və məcburi köçkünlərin təhlükəsiz şəkildə geri qayıtması üçün siyasi və diplomatik səylər davam etdirilməlidir. Azərbaycan ordusu müasir döyüş taktikalarını və texnologiyalarını tətbiq edərək, dronlardan, kəşfiyyat və elektron müharibə vasitələrindən effektiv istifadə etmişdir. Düşmənin müdafiə xətləri müxtəlif istiqamətlərdən sındırılmış və strateji yüksəkliklər ələ keçirilmişdir. Müharibə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn aşağıdakı pozuntuları qeydə alınmışdır: Mülki əhaliyə qarşı hücumlar, məktəb və xəstəxanaların bombardman edilməsi, Tarixi və mədəni abidələrin dağıdılması, əsir düşmüş hərbiçilərə qarşı qeyri-insani davranış sərgiləmişlər. 2020-ci ilin payızında 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əhəmiyyətli dərəcədə bərpa olundu. Bu hərbi və siyasi uğur nəticəsində: İşğalda olan 7 rayon və Şuşa şəhəri azad edildi, Ermənistan kapitulyasiya bəyanatını imzalamağa məcbur oldu (10 noyabr 2020). Yeni reallıq Cənubi Qafqazda geosiyasi balansın dəyişməsinə səbəb oldu. Bu mərhələdə Azərbaycan artıq öz ərazilərinə faktiki nəzarət edir və qaçqın və məcburi köçkünlərin geri dönüşü üçün real zəmin formalaşmışdır (ICG, 2021). Reintegrasiya, minaların təmizlənməsi və infrastrukturun bərpası həm də siyasi iradə tələb edir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan qaçqın və məcburi köçkün problemi təkcə humanitar deyil, həm də si-

yasi problem kimi Azərbaycan üçün prioritet təşkil edir. Bu məsələ beynəlxalq hüquq çərçivəsində Azərbaycanın mövqeyini möhkəmləndirir və eyni zamanda sülh prosesinin davamı üçün əsas amillərdən biridir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü təkcə hərbi münaqişə deyil, həm də beynəlxalq hüquq və insan hüquqları baxımından ciddi pozuntular yaratmışdır. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycan öz ərazisinin təqribən 20%-ni itirmiş və 1 milyona yaxın insanın taleyi dəyişmişdir. Belə bir vəziyyət təkcə humanitar deyil, həm də dərin siyasi və diplomatik problemləri gündəmə gətirmişdir. Qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi, sosial təminatı, səhiyyə və təhsil hüquqları Azərbaycan dövləti üçün həm humanitar, həm də siyasi yükə çevrilmişdir. Azərbaycan hökuməti bu insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün: 2000-ci ildən sonra çadır şəhərciklərini ləğv etmiş, Yeni qəsəbələr və yaşayış məntəqələri salmışdır. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının (OHCHR) məlumatına görə, Azərbaycan bu sahədə Cənubi Qafqaz regionunda ən geniş dövlət proqramı həyata keçirən ölkə hesab olunur (UNHCR, 2015). Qaçqın və məcburi köçkünlərin geri qayıtma hüququ beynəlxalq hüquqda tanınan “geri dönmək hüququ” (right of return) prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə görə, münaqişə və zorakılıq nəticəsində yerindən edilən şəxslər öz doğma yurdlarına təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmaq hüququna malikdirlər (Universal Declaration of Human Rights, Article 13). 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası bu hüququn reallaşması üçün real siyasi şərait yaratmışdır. Lakin ərazilərin minalanması, infrastrukturun dağılması və təhlükəsizlik riskləri hələ də tam qayıdışa əngəl yaradır (ICRC, 2021). Qaçqın və məcburi köçkün probleminin mövcudluğu, Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına və sabit regional münasibətlərin qurulmasına əngəl törədir. Aşağıdakı faktorlar bu problemi siyasi cəhətdən mürəkkəbləşdirir: Ermənistanda revanşist dairelərin təzyiqləri, repatriasiya hüququnun tanınmaması, geri dönüş üçün beynəlxalq təminatların verilməməsi. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan yeni bir mərhələyə keçdi. Azad edilmiş ərazilərə: təhlükəsiz və mərhələli şəkildə məcburi köçkünlərin qayıdışı, infrastrukturun bərpası və yaşıl enerji zonalarının yaradılması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda “ağıllı kənd” konsepsiyası tətbiq

edilməyə başlandı. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2022-ci ildən etibarən "Böyük Qayıdış" planı dövlət səviyyəsində icra edilməyə başlanmış və artıq ilk mərhələdə məcburi köçkünlərin Laçın, Füzuli, Zəngilan və Tərtərə geri dönüşü təmin olunmuşdur (State Committee for IDPs, 2023). Bu strategiyanın məqsədi təkcə insanların yerləşdirilməsi deyil, həm də onların iqtisadi, sosial və siyasi reintegrasiyasının təmin edilməsidir. Azərbaycan dövləti azad olunmuş ərazilərdə: İnfrastrukturun bərpasına, Enerji və kommunikasiya xətlərinin çəkilməsinə, Mina təmizləmə əməliyyatlarına, "Ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" layihələrinə prioritet verir. Bu tədbirlər yalnız fiziki yenidənqurma deyil, siyasi reintegrasiyanın əsas şərtləri kimi dəyərləndirilir. Məcburi köçkünlərin ərazilərə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtması, dövlətin strateji məqsədlərindən biridir (UNDP, 2022; ANAMA, 2023). Hazırda sülh müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı danışıqlar prosesinin intensivləşməsi müşahidə olunur. Azərbaycanın təqdim etdiyi əsas mövqelər aşağıdakılardır: Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tam şəkildə tanımalıdır, Sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası aparılmalıdır, Qarşılıqlı olaraq daxili işlərə qarışmama prinsipinə əməl olunmalıdır. Mühəribənin nəticəsində regional geosiyasi mənzərədə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir: Azərbaycanın regional nüfuzunun artması. Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı rolunun güclənməsi ilə müşahidə olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qəniyev H.Q. *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində)* Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2019, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, - 499 səh.
2. Məcidli. S.T. *Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları (beynəlxalq hüquqi məsələlər)*, Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021. -308 s.
3. Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009, -490 s.*
4. Cahangirli C. *"Post-konflikt dövründə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq"*. Bakı: "Elm və təhsil", -2021, -165 s.
5. *Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2012-ci il ərzində görülmüş işlər barədə*

məlumat, <http://idp.gov.az/az/law/106/parent/15>

6. Əliyev H. Ə. *Qaçqınlar haqqında qanunvericilik, insan hüquqları və miqrasiya məsələlərinə dair Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxış, 14 noyabr 1994-cü il. –Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, səh. 502-510.*

7. *Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2012-ci il ərzində görülmüş işlər barədə məlumat, http://idp.gov.az/az/law/106/parent/15*

8. Əliyev H. Ə. *BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxış, 29 sentyabr 1994-cü il. –Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, 310 s.*

9. *ARXİVA, 05.04.2003-26.09.2003. Qovluq № S. v.244-245*

10. Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009, -490 s.*

11. *Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2020). 44 günlük Vətən müharibəsi: Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2021*

12. Məmmədov, F. *Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri. Azərbaycan Diplomatiyası Jurnalı, 2021, 2(1), s. 45-62.*

XÜLASƏ

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan qaçqın və məcburi köçkün problemi təkcə humanitar deyil, həm də siyasi problem kimi Azərbaycan üçün prioritet təşkil edir. Bu məsələ beynəlxalq hüquq çərçivəsində Azərbaycanın mövqeyini möhkəmləndirir və eyni zamanda sülh prosesinin davamı üçün əsas amillərdən biridir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü təkcə hərbi münaqişə deyil, həm də beynəlxalq hüquq və insan hüquqları baxımından ciddi pozuntular yaratmışdır. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycan öz ərazisinin təqribən 20%-ni itirmiş, həm də Azərbaycanın tale yüklü məsələsi dərin siyasi və diplomatik problem kimi gündəmə gətirilmişdir. XX əsrin sonlarından başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində bölgədə ciddi humanitar böhran yaranmışdır. Bu münaqişə, xüsusilə 1988-1994-cü illər arasında intensivləşmiş və nəticədə Azərbaycandan yüz minlərlə insan qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Bu vəziyyət yalnız insan hüquqlarının pozulması deyil, həm də regional sabitlik üçün ciddi təhlükə təşkil edir. Məqalənin məqsədi Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün qaçqın və məc-

buri köçkünlərin üzləşdikləri siyasi problemlərini elmi cəhətdən təhlil etməkdir. Qaçqın və məcburi köçkün problemi beynəlxalq münasibətlərin aktual mövzusu olaraq qalırdı.

Açar sözlər: *qaçqın, məcburi köçkün, deportasiya, Azərbaycan, təcavüz, Ermənistan, BMT, Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq, Qarabağ münaqişəsi, geosiyasi təhlil,*

SUMMARY

The military intervention in Armenia is a major humanitarian problem, and it is a political problem that Azerbaijan has to prioritize. The issue of international justice in Azerbaijan must be solved by the authorities and the timely resolution process. Armenia's war against Azerbaijan is a military supremacy, which creates terrible positions on the basis of international law and human rights. The incidence of blood transfusions in Azerbaijan is approximately 20% higher. This is a political and diplomatic problem for Azerbaijan's problems. In the late 20th century, Armenia's invasion of Azerbaijan became a humanitarian crisis. In this regard, especially between 1988 and 1994, the intensification and development of Azerbaijan increased the number of poor and old people. If the country violates human rights, it represents a regional catastrophic land degradation. The purpose of Armenia and Azerbaijan is to analyze the political problems of military intervention and suffering through scientific evidence. Severe and chronic childhood problems may be related to the current state of affairs.

Keywords: *Refugee, Internally Displaced Person, deportation, Azerbaijan, aggression, Armenia, UN, UNHCR. Karabakh conflict, geopolitical analysis.*

АЗЕРБАЙДЖАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ИРАДА ГУСЕЙНОВА

заведующая кафедрой «История народов Кавказа»

Бакинского государственного университета

доктор исторических наук, профессор,

Заслуженный учитель Азербайджанской Республики

E-mail: prof.irada.huseynova@gmail.com

Введение

Вторая мировая война стала одним из самых трагических и антигуманных масштабных конфликтов в истории человечества, в результате которой, погибли десятки миллионов людей. В 1945 году, эта война завершилась крахом фашизма во всём мире, победой над гитлеровской Германией, 80-летие которой отмечается в этом году. Вместе со всеми народами СССР, азербайджанский народ также внес свой значительный вклад в эту победу. Вся страна, её экономика наука, образование служили задачам достижения победы. Лучшие сыновья и дочери Азербайджана с оружием в руках ушли на защиту Отчизны. В тылу, как и на фронте, шла битва за новые тысячи тонн нефти, сверхплановые танкеры, дополнительные железнодорожные маршруты горючего, вооружения, боеприпасов и снаряжения [9, с.13].

Сотни тысяч азербайджанцев сражались в рядах Советской Армии, проявляя высокий дух патриотизма, исключительную отвагу, самоотверженность и героизм. В то же время, в тылу - на заводах и фабриках, гражданское население Азербайджана активно участвовало в производстве боевой техники, оружия и других стратегически важных материалов, поддерживая армию всем необходимым для продолжения войны.

Важнейшую роль в обеспечении победы сыграл невероятный патриотический подъём, охвативший азербайджанский народ. Все, кто принимал участие в сражениях, кто проявил доблесть и самопожертвование заслуживают вечной памяти и уважения. Для этих людей было важно выполнить священный долг перед Родиной, зачастую отдавая за неё свою жизнь.

Воспитанные в духе межнациональной дружбы, преданности и любви к Родине, гражданам Азербайджана воспринимали Вторую мировую войну как священную войну за свою отчизну. Сегодня, в эпоху независимости и демократических ценностей, мы обязаны пом-

нить об их героизме, о тех неоценимых жертвах, которые были принесены ради нашего светлого будущего, помнить, что послевоенный мир стал возможным именно благодаря таким героям.

Бакинская нефть в фокусе интересов гитлеровской Германии. Роль бакинской нефти в победе над фашизмом. С самого начала Второй мировой войны Кавказ стал важной частью военно-политических и стратегических планов фашистской Германии. 16 июля 1941 года на встрече с Гитлером обсуждались ключевые вопросы, касающиеся завершения оккупации советских территорий, дальнейшего управления захваченными регионами и эксплуатации природных ресурсов. В рамках Генерального плана «Ост», разработанного лично Гитлером, предполагалось включить территорию Советского Азербайджана в состав нового рейхскомиссариата «Кавказ» с административным центром в Тбилиси. Столицу Азербайджана, город Баку, планировалось передать в состав «Германского рейха», что подчеркивало стратегическую ценность этого региона для нацистов [12, с.122].

Во время Второй мировой войны, которая часто называлась «Войной моторов», бакинская нефть, её добыча и переработка играли незаменимую роль в обеспечении фронта топливом, снаряжением, а также в снабжении боевой техники, авиации и других важных нужд Советской Армии. Несмотря на это, в советской историографии данный аспект был недостаточно исследован и не получил должного внимания, особенно в контексте его решающего влияния на победу над фашизмом. Работы учёных того времени в основном ограничивались общей оценкой вклада экономики Азербайджана в военные усилия, а также кратким упоминанием о стратегическом значении бакинской нефти как важнейшего ресурса для Советского Союза.

Азербайджан с его богатейшими природными

ресурсами занимал ключевое место в планах нацистской Германии, что придавало стратегическое значение нефтедобывающему Баку.

Летом 1940 г., когда на повестку дня встал вопрос о нападении Германии на Советский Союз, среди объектов военной агрессии особое место занимал Баку. 18 декабря 1940 г. был утвержден план молниеносной войны - «План Барбаросса». В соответствии с этим планом 9 января 1941 г. на совещании в штабе вермахта Адольф Гитлер разъяснил военно-политические цели нападения на СССР, где он особо отмечал стратегическую «необходимость захвата района Баку» (22, с. 30).

Для осуществления своих имперских устремлений в отношении СССР ставка фюрера мобилизовала все материальные ресурсы, включая стратегические запасы сырья. Германия рассчитывала пополнить свою сырьевую базу за счет захваченных советских территорий. Главным образом, она надеялась окончательно решить проблему нефти, запасов которой могло хватить лишь до осени 1941 г. В этом контексте особое значение придавалось южному направлению. "Германия может покрыть свою потребность в нефти только за счет Кавказа", указывал штаб ОКВ 4 мая 1941 г. Как писал в своем дневнике генерал Гальдер, операция имеет смысл только в том случае, если Россия будет разбита одним ударом, "одного захвата определенного пространства мало, лучше выждать, но разделаться с ней окончательно". На реализацию операции отводилось пять месяцев. Направление основных ударов: на Киев с выходом к Днепру, по окраинным государствам в направлении Москвы. Затем - массированные удары с севера на юг, позднее - частная операция по захвату Баку [14].

Для захвата Кавказа немецкое командование разработало план «Эдельвейс». В стратегии нацистской Германии Кавказ играл ключевую роль. Баку был важным источником нефти, Грозный — топлива, Грузия — марганца, а Зангезур — меди. Согласно, плану гитлеровцев захват «черного бриллианта» - Баку должен был состояться 25 сентября 1942 года [4, с.147].

В преддверии наступления на Восток Гитлер в беседе с адмиралом Редером отмечал, что рассматривает Россию как «жизненно важный регион, который сможет противостоять любой блокаде, если в его пределах будет находиться нефтегазо-

вый район Баку». В записях Йозефа Геббельса за 1942 год можно найти следующее: «Гитлер готов продолжать войну хоть 100 лет. Однако для того, чтобы выдержать её, необходимо прежде всего захватить нефть Баку». Сам Гитлер многократно утверждал, что Германия проиграет войну, если не овладеет нефтяными месторождениями Баку. Помимо этого, захват Азербайджана открыл бы германским войскам путь в страны Ближнего и Среднего Востока, а также позволил бы продвигаться к Индии [10, с. 835].

8 ноября 1942 года Черчилль в своем послании Сталину писал: «Когда Гитлер утратит надежду захватить Баку, он попытается уничтожить его с помощью воздушных ударов». Сталин ответил: «Благодарю за предупреждение по поводу Баку. Мы принимаем необходимые меры». Стоит также привести другое высказывание Черчилля: «Если нефть — королева, то Баку — её трон». Стоит напомнить, что со стратегической точки зрения Азербайджан был объектом интересов не только Германии, но и союзников СССР — США и Великобритании. Эти страны разработали план «Вильвет», согласно которому предполагалось отделить Азербайджан от Советского Союза и использовать его территорию для размещения своих военных баз [13, с.73].

В победе Советского Союза, одержанной во Второй мировой войне, нефть Баку сыграла решающую роль. За эти годы в Азербайджане было добыто 75 миллионов тонн нефти. Это составило более трех четвертей от общего объема нефти, добытой в Советском Союзе в период войны — 110 миллионов тонн. На фронте каждые 4 из 5 самолетов и танков использовали топливо, отправленное из Азербайджана. Когда Гитлер начал наступление на Кавказ, он сказал фельдмаршалу Манштейну: «Мы обязаны взять Баку. Если мы не захватим бакинскую нефть, мы проиграем войну».

В годы войны все нефтепродукты Советского Союза — бензин, керосин, мазут, смазочные масла, особенно высокооктановый авиационный бензин, — в значительной степени обеспечивались за счет Азербайджана. Бензин, производившийся на бакинских нефтехимических заводах, увеличивал скорость самолетов и позволял поднимать их в воздух за более короткое время. Летом 1941 года под руководством выдающегося

химика Юсифа Мамедалиева группа специалистов работала в лаборатории 28 дней без перерыва и совершила уникальное научное открытие в нефтехимии — они получили высокооктановое авиационное топливо и наладили его массовое производство.

Вклад Баку в дело успешного разгрома фашизма был неocenim. В политическом отчете ЦК ВКП(б) на XIV съезде партии отмечалось, что «...вопрос о нефти есть жизненный вопрос, ибо от того, у кого больше будет нефти, зависит, кто будет командовать в будущей войне».

Другой советский маршал Федор Толбухин писал: «Красная Армия в долгу перед азербайджанским народом и отважными бакинскими нефтяниками за многие победы, за своевременную поставку наступающим частям качественного топлива».

Маршал К. Рокоссовский, высоко оценивая труд бакинских нефтяников, говорил: «В каждом боевом ударе бесстрашных соколов, в каждом рейде советских танкистов, в каждой победе над немецко-фашистскими силами немалая доля успеха принадлежит бакинским нефтяникам» (20, с. 34).

Сегодня в Азербайджане существует глубокое убеждение в том, что, учитывая значимость бакинской нефти в победе Советского Союза над Германией, героический труд азербайджанских нефтяников получил бы свою достойную оценку лишь в случае присуждения городу Баку звания Города-Героя (20, с. 34).

Действительно, четыре из пяти самолетов, танков, автомашин были заправлены бензином, выработанным на бакинских нефтеперерабатывающих заводах из нефти, добытой на бакинских промыслах. Даже в осажденный Ленинград доставлялась бакинская нефть. В 1942 г. по дну Ладожского озера был проведен бензопровод длиной 28 км и пропускной способностью 400 тонн в сутки. Два с половиной года Ленинград и Ленинградский фронт обеспечивались этим горючим. Им заправлялись самолеты, которые защищали воздушное пространство над Ленинградом от вражеских налетов (20, с. 34).

Хотя Азербайджан не стал непосредственно ареной боевых действий, но именно благодаря самоотверженным подвигам азербайджанских нефтяников и в целом всего народа на ударном

фронте труда, миллионы людей были избавлены от чумы германского нацизма (20, с. 34).

Оккупация в конце августа 1942 года немецкими войсками Северного Кавказа и захват фашистами нефтяных районов Грозного еще больше увеличили значение и роль бакинской нефти в ходе войны, выдвинув ее на передний план. В этот период Азербайджан обеспечивал 80% всего бензина и 90% смазочных масел, необходимых для фронта, протянувшегося от Балтийского до Черного моря. В ходе Второй мировой войны, с увеличением использования военной техники, резко возросла потребность в нефтепродуктах. Если в 1942 году Советская армия расходовала 4-6 тысяч тонн топлива в день, то в 1944 году, в период наступательных операций, ежедневная потребность в топливе возросла до 40 тысяч тонн [5, с. 162].

В период с 1941 по 1945 годы в Советском Союзе было добыто 110,6 миллиона тонн нефти, из которых 75,2 миллиона тонн, то есть 68 % поступали из Баку. В целом, в годы Второй мировой войны (1939–1945) Советский Союз извлек 172 миллиона тонн нефти, из которых 118,9 миллиона тонн, или 69%, приходилось на долю бакинских месторождений. Эти цифры ярко свидетельствуют о самоотверженном труде нефтяников Баку, которые обеспечивали фронт необходимыми ресурсами в самых тяжёлых условиях войны. [12, с.126].

Азербайджанский народ внёс значительный вклад в Победу, в защиту своей родины в годы Второй мировой войны. Будущие поколения должны всегда помнить, что роль Азербайджана в этой войне была неocenimой. Мужество наших героев на фронтах, самоотверженный труд азербайджанского народа в тылу, а также его вклад в добычу нефти и производство необходимой для фронта продукции имели большое историческое значение.

Видный государственный и политический деятель Гейдар Алиев всегда высоко ценил и гордился героизмом своего народа. В своём выступлении в военном лицее имени генерала Джамшида Нахчиванского по случаю 49-ой годовщины Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев сказал: «49 лет назад все прогрессивные силы мира, миролюбивые государства избавили человечество от великого бед-

ствия, завершив Вторую мировую войну, и заложили основы установления мира и стабильности на планете. В этой войне, в достижении Великой Победы, активное участие принял и азербайджанский народ» [2].

В другом своём выступлении Общенациональный лидер азербайджанского народа отмечал: «Сейчас в Азербайджане не найдешь ни одной семьи, которая бы не имела отношения к этой войне, не понесла потерь. Разве это можно забыть? Тот, кто забывает, совершает большую ошибку. Пройдут годы, десятилетия, века, но эта война не будет забыта. Потому что эта война принесла страшные бедствия всему миру. Тогда только в Советском Союзе погибло 27 миллионов человек, а в целом по миру погибло в два раза больше людей...» [1].

Выступая на встрече с ветеранами войны, труда и вооружённых сил в связи с подготовкой к 50-летию Победы над фашизмом Гейдар Алиев также отметил: «Вы знаете, что дорога на Кавказ была перекрыта, армия Гитлера дошла до Моздока. Там не было железной дороги. Однако через Каспийское море и Среднюю Азию, несмотря на все трудности, нефть добывалась и отправлялась на фронт. И дело было не только в нефти. В то время на машиностроительных заводах Азербайджана производилось оружие. Это — история азербайджанского народа» [3].

Всё для фронта, всё для победы! Азербайджанский народ внёс неоценимый вклад в победу над фашистскими захватчиками в ходе Великой Отечественной войны, проявив исключительное мужество и стойкость на всех фронтах. С первых дней войны тысячи азербайджанцев отправились на фронт, готовые сражаться за свободу и независимость своей родины. Они сражались на самых опасных и ключевых направлениях, включая Сталинград, Курск, Кавказ и другие важнейшие направления.

Вклад азербайджанцев не ограничивался только боевыми действиями. Значительное влияние на ход войны оказала активная трудовая деятельность населения в тылу. С первых дней войны азербайджанский народ поднялся на борьбу с фашистскими захватчиками. В республике была развернута широкомасштабная работа по мобилизации промышленности, людского потенциала и материальных средств, что стало основой

для поддержания фронта. Баку с его нефтяной промышленностью, стал важнейшим стратегическим центром превратился в основной военный арсенал СССР.

Азербайджан был средоточием всех промышленных отраслей — от легкой до химической, все предприятия были переориентированы на выпуск продукции военного назначения. Без усилий азербайджанцев, как на фронте, так и в тылу, конечный успех был бы невозможен.

Множество предприятий работало круглосуточно, обеспечивая фронт необходимыми материальными ресурсами, оружием, боеприпасами и продовольствием. Трудящиеся на заводах и шахтах, а также женщины, старики и дети, стали настоящими героями труда, поддерживая армию и обеспечивая её победу. Население активно участвовало в сборе денег и материальных ценностей для обороны — были собраны золотые, серебряные изделия, деньги и облигации в крупных размерах.

Через Азербайджан проходила основная транспортная артерия, по которой в СССР следовали грузы стратегического и военного назначения из Канады, Великобритании, США со стороны Персидского залива. Железные дороги республики обеспечили доставку из этих стран 400 тыс. автомобилей, 18,7 тыс. самолетов, 10,8 тыс. танков, 9,6 тыс. пушек, 2,6 млн. тонн нефти и нефтепродуктов.

В грузообороте страны огромную роль играла Каспийская военная флотилия. Основными приоритетными грузами, определяющими значение Каспийского моря, являлись нефть и нефтепродукты. За 1942-1943 гг. по Каспию было перевезено около 24 млн. тонн нефтепродуктов и других важных грузов. За годы войны с Каспия фронт получил 277 кораблей, в том числе 15 подводных лодок и 64 бронекатера, также были переданы разведывательный авиаполк гидросамолетов и катера-охотники за подводными лодками.

Серьезные испытания в годы войны выпали на тружеников села. Несмотря на сокращение численности трудоспособного населения, ослабление материально-технической базы сельского хозяйства, только в 1942 г. было сдано полмиллиона пудов зерна, 8211 пудов масла, около 30 тыс. пудов шерсти и пр.

Наука также работала для нужд фронта, ее развитие было одним из главных факторов победы над фашизмом. В период войны научно-исследовательская работа в Азербайджане велась с особой интенсивностью. Война резко изменила характер деятельности ученых, но она не могла остановить научную мысль, заставить замереть научную жизнь.

Баку принимал множество беженцев, в том числе ученых, инженеров, рабочих, и размещал эвакуированные заводы. Полтора миллиона советских солдат получили лечение и были подняты на ноги в госпиталях Азербайджана. В Азербайджане также была проведена значительная работа по поддержке морального духа. Множество культурных и художественных мероприятий, в том числе концерты, театральные постановки, литература, поддерживали боевой дух как фронтовиков, так и тыловых рабочих.

Азербайджанцы также принимали активное участие в партизанской борьбе, сражаясь на оккупированных территориях и нанося удары по противнику. Эти действия отвлекали силы врага и помогали ослабить его позиции. Множество азербайджанцев сражались в составе партизанских отрядов, где они показывали не только храбрость, но и выдающиеся организаторские способности.

Судьба страны и победа в войне зависели не только от военных действий на фронтах, но и от способности мобилизовать все доступные ресурсы, будь то людские, материальные или моральные. Азербайджанцы смогли сплоченно и решительно поддержать страну в этот тяжёлый период, что сыграло ключевую роль в победе над фашизмом.

В годы Великой Отечественной войны множество азербайджанцев проявили исключительное мужество, героизм и самоотверженность, внося неоценимый вклад в общую победу над фашизмом. Азербайджанские герои сражались на всех фронтах, от обороны Сталинграда до битвы за Кавказ, и многие из них стали символами мужества и доблести.

В общей сложности за годы войны из Азербайджана в Советскую Армию было призвано около 700 тысяч человек (включая 11 тысяч женщин), из которых свыше 400 тысяч были награждены орденами и медалями [9, с.17]. Это составило 20% населения республики в 1941 году.

В первый же год войны начали интенсивно образовываться национальные формирования, которые уже в 1941 году приняли участие в боевых действиях сражающейся армии. К началу битвы за Кавказ армии Закавказского фронта, в основном, укомплектованные за счет сформированных на Южном Кавказе стрелковых дивизий. В 1941-1942 годах в Азербайджане были сформированы дивизии: 409, 223, 227, 396, 404, 416, 402, 271. 142 Кадровым национальным соединением являлась 77-ая стрелковая дивизия, которая была сформирована еще в 20-е годы. Лишь в 1942 году в Баку формировались 9-я, 10-я, 34-я, 43-я, 103-я, 164-я и 165-я стрелковые бригады и отдельная 143-я горно-стрелковая бригада. 5 июля 1941 года принято решение о формировании отрядов народного ополчения. [9, с.126].

Победа во Второй мировой войне была бы невозможна без героизма и самоотверженности азербайджанского народа. Многие выдающиеся военачальники и командиры, такие как Ази Асланов, Мехти Махмудов, Ягуб Гулиев и другие, не только руководили важнейшими сражениями, но и стали настоящими образцами мужества и преданности долгу. Их лидерство и смелость вдохновляли солдат и офицеров на героические поступки, сыгравшие ключевую роль в обеспечении победы. Вклад этих личностей стал одним из решающих факторов в разгроме фашизма.

За проявленную воинскую доблесть и подвиги, совершённые в годы Второй мировой войны 128 граждан Азербайджана были удостоены звания Героя Советского Союза, из которых трое получили эту награду дважды. Первым Героем Советского Союза среди азербайджанцев стал Исафил Мамедов. Среди награждённых были такие выдающиеся личности, как известный ученый-историк Зия Буниятов и многие другие.

В различных странах, таких как Франция, Италия, Белоруссия, были сформированы партизанские отряды и группы, возглавляемые азербайджанцами. Так, во Франции азербайджанский партизанский отряд возглавил Гусейн-рза Мамедов, в Италии – Джавад Хакимли, а диверсионную группу в Белоруссии возглавил Мамед Исаев. [15]

Также стоит отметить, что 30 человек из Азербайджана были награждены орденами Славы

всех трех степеней — высочайшая военная награда, свидетельствующая о проявленной доблести и героизме. В дополнение к этому 400 тысяч азербайджанцев были удостоены различных медалей и орденов, что подтверждает массовый героизм народа, сражавшегося и работавшего на благо общей победы. Это ещё раз подчеркивает высокий уровень боевого духа и профессионализма азербайджанцев, проявленных в годы войны.

Множество азербайджанцев сражались в самых горячих точках фронта. 44 азербайджанца принимали участие в обороне Брестской крепости, героически сопротивляясь фашистским захватчикам. В воздушных боях над Ленинградом летчик Гусейнбала Алиев сбил шесть вражеских самолетов, проявив исключительное мастерство и храбрость. Азербайджанцы активно участвовали в боевых действиях под Сталинградом, на Кавказе и в других решающих битвах, где они проявляли негибаемую стойкость. Особого внимания заслуживает подвиг командира танковой бригады Ази Асланова, который был награжден дважды званием Героя Советского Союза за свои действия под Сталинградом и освобождение города Плешень. Этот подвиг стал символом мужества и самопожертвования, что также вдохновляло целые армии на дальнейшее сопротивление врагу.

Не менее значительным был вклад азербайджанцев в партизанское движение, охватившее множество стран. Азербайджанцы активно участвовали в партизанских отрядах, сражаясь в Белоруссии, Польше, Югославии, Чехословакии, Франции и Италии. Одним из самых ярких примеров героизма стал Мехти Гусейнзаде, воевавший в партизанском движении Югославии и Италии. Он уничтожил более тысячи немецких офицеров и освободил около 700 военнопленных и героически погиб. Его подвиг был увековечен: в 1957 году ему посмертно присвоено звание Героя Советского Союза. О нём снят художественный фильм, а в Баку установлен памятник. Следует отметить, что памятники были воздвигнуты также в честь Рихарда Зорге, Ази Асланова, Габидуллы Гусейнова, Герая Асадова, а в Лянкяране сооружён Мемориал «Неизвестный солдат».

Великие ученые Юсиф Мамедалиев и Али Гулиев получили Государственную премию за изоб-

ретение высококачественного бензина. Помню, что именно за заслуги в области нефтедобычи и снабжения фронта нефтью в годы войны были удостоены звания Героя Социалистического Труда великие нефтяники, очень опытные люди Сулейман Везиров и Рустам Исмаилов (21).

Великий композитор Узеир Гаджибеков на свою зарплату и деньги купил самолет и отправил его на фронт. Разве Узеир Гаджибеков не знал, зачем он это делает? Были те, кто покупал танки у Азербайджана и отправлял их на войну. Передовые рабочие и крестьяне республики на свои деньги закупали танки и самолеты, и сколько денег было собрано. Это наши братья, отцы, деды, граждане, азербайджанцы (21).

Поэты и композиторы Азербайджана написали столько прекрасных песен и создали произведений, посвященных героям Отечественной войны, призывая народ к борьбе, воспитывая в людях дух патриотизма (21).

Азербайджанская Республика стала практически центром многих отраслей промышленности и все предприятия были переориентированы на выпуск военной продукции. В Баку, известном как крупный центр тяжелой промышленности, производились снаряды для "Катюш", более 130 видов оружия и боеприпасов, комплектовались самолеты-истребители УТИ-4 и ЯК-3, работал крупный авиаремонтный завод. На машиностроительных предприятиях производились минометы, автоматы и комплектующие изделия. Азербайджан был основным поставщиком нефти и вторым по значению хлопковым регионом в СССР. Военная обстановка потребовала эвакуации важнейших нефтеперерабатывающих и нефтехимических заводов, а также налаживания производства вооружений. Однако все трудности были преодолены, и страна получила важные ресурсы для победы.

Несмотря на важность и исключительный вклад в победу во Второй мировой войне, к сожалению, Баку не был удостоен своей заслуженной награды - звания города-героя.

Вторую мировую войну необходимо рассматривать как часть общей мировой истории. Не менее важно дать правильную оценку значимости и роли Азербайджана в победе над фашизмом в годы войны. В современных условиях в Азербайджане глубоко чтут память об этой во-

йне. Увековечение героизма и подвига соотечественников служит одним из важнейших факторов укрепления национального единства и гордости за свою страну.

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев неоднократно подчеркивал подвиг азербайджанского народа в годы Второй мировой войны. На заседании Совета глав государств СНГ в своей речи Ильхам Алиев отметил: «Азербайджан сыграл важную роль в нашей общей победе. При населении в 3 миллиона 400 тысяч человек в тот период на фронт отправилось около 700 тысяч азербайджанцев. Более 350 тысяч из них погибли на полях сражений. 130 представителей Азербайджана были удостоены звания Героя Советского Союза. В годы войны азербайджанские нефтяники обеспечивали фронт более 80% нефти и нефтепродуктов, а также 96% масел для военной техники. Все это было произведено в Азербайджане, который стал ключевым поставщиком этих ресурсов для всего СССР. В республике также выпускалось более 130 типов вооружения, боеприпасов и техники, включая знаменитые «Катюши» и истребители Як-3.

В Баку работали 41 военный госпиталь, где было пролечено 440 тысяч раненых. В марте 1942 года воины Азербайджанской 416-й стрелковой дивизии, также известной как Таганрогская, приняли присягу и начали свой боевой путь на Северном Кавказе, который завершился в Берлине. 21 апреля 1945 года 416-я Азербайджанская стрелковая дивизия одной из первых ворвалась в окраины Берлина. 2 мая бойцы этой дивизии под командованием полковника Рашида Меджидова водрузили Знамя Победы над Бранденбургскими воротами». [7]

Заключение. Таким образом, завершившаяся победой Советского Союза над нацистской Германией Великая Отечественная война стала важнейшей вехой не только в истории страны, но и в мировой политической истории. В этот период тысячи сыновей и дочерей Азербайджана, ценой своих жизней навсегда вписали свои имена в летопись Великой Победы. Примечательным является тот факт, что азербайджанцы проявили исключительное мужество сражаясь против фашистских захватчиков.

Прошло уже несколько десятилетий, и время

отделяет нас от событий Второй мировой войны. С каждым годом, когда уходят ветераны, память о тех, кто отдал свою жизнь за свободу, становится ещё более важной и дорогой. Это память и почтение, должны быть сохранены и переданы из поколения в поколение.

Необходимо осознать важность исторического наследия для формирования мирного будущего. К сожалению, иногда появляются попытки отдельных личностей, руководствующихся узкими интересами, игнорировать или даже умалять значимость победы над фашизмом. Важно помнить, не предавать забвению, не забывать, что цена Победы была слишком велика, чтобы можно было подвергать сомнению историческую правду. Тем более, что и в современных условиях это весьма актуально. И сегодня делаются отдельные попытки реанимировать такие явления как фашизм, нацизм.

Нет более высоких моральных и духовных ценностей, чем самоотверженность, бескорыстная любовь к Родине и готовность защищать её перед лицом любых угроз. Подобные проявления достойны глубочайшего уважения и признания не только на родине, но и в более широком контексте — как пример для всего человечества.

Сыновья и дочери Азербайджана внесли значительный вклад в общую победу советского народа над гитлеровской Германией во Второй мировой войне. Их подвиг навсегда вписан в яркие страницы отечественной истории.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1941-1945-ci illər müharibəsinin Qələbə ilə başa çatmasının 49-cu ildönümünü münasibətilə Şəhidlər Xiyabanında müharibə veteranları ilə görüşdə çıxışı - 9 may 1994-cü il. Welcome to Heydar Aliyevs Heritage Research Center 09.05.1994*
2. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin General C. Naxçıvanski adına İxtisaslaşdırılmış Hərbi Məktəbdə təntənəli mitinqdə çıxışı - 9 may 1994-cü il. Welcome to Heydar Aliyevs Heritage Research Center 09.05.1994*
3. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin faşizm üzərində Qələbənin 50 illiyinə hazırlıqla əlaqədar müharibə, əmək və silahlı qüvvələrin veteranları ilə görüşdə çıxışı - Prezident Sarayı, 7 aprel 1995-ci il Welcome to Heydar Aliyevs*

Heritage Research Center 07.04.1995

4. Əmrahov M. Erməni faşizmi Hitler faşizminin xidmətində. (1939-1945-ci illər) Bakı, "Turxan", NPB, 2020, 408.səh.

5. Əliyev Q, Musayeva Ə. Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində qələbəyə töhvəsi. *İpək Yolu*, № 2, 2022, səh.161-166.

6. Mədatov Q.Ə. Azərbaycan SSR 1941-1945-ci illər müharibəsində. (Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş nəşri). Bakı: "Turxan" NPB, 2018. -544 s.

7. Moskvada MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında İlham Əliyevin nitqi. Moskvada MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında İlham Əliyevin nitqi » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahəsi 08.10.2022

8. Абасов М. Г. Баку в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Баку, 1967

9. Гусейнова И., Алиев Н. Азербайджан и Кавказско-Каспийский регион в период Второй мировой войны (1939-1945). Баку: «Афполиграф», 2019, - 230с.

10. Гусейнова И. История Кавказских народов Баку, *Elm və Təhsil*, 2019, 1248 с.

11. Гусейнова И. Историческая энциклопедия Кавказа. Баку, «Чышыоглу», 2010, 956 стр.

12. Ибрагимова Х. «Роль Бакинской нефти в победе над фашистской Германией и отношение руководства СССР к Азербайджану двойным стандартом (1941-1945). Том 30 (69) № 3 Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2019

13. Переписка Председателя СМ СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой отечественной войны 1941-1945 гг. РГВИА.Т/м1957, С.57.

14. Султанов С. Нефть. — Баку, 2000 <https://sultanov.azeriland.com/books/oil/book.php> (03.03.2025)

15. Самир Ализаде. Вклад Азербайджана в победу в Великой Отечественной войне. Страница не найдена <http://1905.az>

16. Там же.

17. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на встрече с ветеранами войны, труда и Вооруженных сил в связи с подготовкой к 50-летию Победы над фашизмом - Президентский дворец, 7 апреля 1995 года *Welcome to Heydar Aliyevs Heritage Research Center* - 09.05.1994)

18. Vətən müharibəsinin Qəhrəman şəhərləri – milli birliyə minnətdarlıq. Vətən müharibəsinin Qəhrəman şəhərləri – milli birliyə minnətdarlıq | *Report.az* (03.12.2020)

19. Фарида Багирова. «Одна на всех». В Азербайджане отмечают День Победы над фашизмом. «Одна на всех». В Азербайджане отмечают День Победы над фашизмом | *Inews.az* | *Новости* (09.05.2021)

20. В.А. Кулиева, А.А. Гусейнов, Г.А. Мадатов. Вклад Азербайджана в победу над фашизмом. Курск : Планета+, 2022. – 312 с. :с. 34)

21. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на встрече с ветеранами войны, труда и Вооруженных сил в связи с подготовкой к 50-летию Победы над фашизмом - Президентский дворец, 7 апреля 1995 года *Welcome to Heydar Aliyevs Heritage Research Center* 09.05.1994)

22. Гасанлы Дж. П. Советская политика по расширению южных границ: Сталин и азербайджанская карта в борьбе за нефть (1939—1945). М. Политическая энциклопедия, 2017., с. 30

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вклада азербайджанского народа в победу над гитлеровской Германией в ходе Второй мировой войны, подчеркивается многогранность этого вклада, который охватывает как военные действия, так и тыловую деятельность. Важное внимание уделяется подвигам солдат и офицеров азербайджанской армии, чьи героические действия на фронте не только способствовали успешным операциям, но и стали частью общей победы антигитлеровской коалиции.

Не менее значимым является вклад Азербайджана в стратегическое обеспечение фронта. Азербайджанская нефтяная отрасль, являясь одной из важнейших в Советском Союзе, сыграла решающую роль в снабжении советской армии топливом. Высококачественная октановая нефть, добываемая в Азербайджане, использовалась для обеспечения работы боевой техники и авиации, а также для нужд промышленности, производящей вооружение и боеприпасы. Это позволило существенно повысить мобильность и боеспособность советских войск в услови-

ях интенсивных боевых действий. Кроме того, статья анализирует трудовой подвиг мирных жителей, которые в условиях напряженной военной обстановки активно участвовали в производственном процессе и всеми имеющимися средствами помогали фронту. То есть, участие азербайджанцев в победе над фашизмом не ограничивалось лишь военным вкладом, но и представляло собой целый комплекс действий, направленных на поддержку фронта и укрепление победы. Вторая мировая война также показала, что при возникновении серьезной угрозы с первых же дней войны азербайджанский народ сумел проявить нерушимость, солидарность, непоколебимую волю и дать решительный отпор немецким захватчикам.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Азербайджан, фашистская Германия, патриотизм, фронт, нефть, победа.*

XÜLASƏ

Məqalədə İkinci Dünya müharibəsi illərində faşist Almaniyası üzərində qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan xalqının göstərdiyi əzmkarlığı, qəhrəmanlığı, tarixi rolu, onun müharibəyə həm hərbi əməliyyatları, həm də maddi-texniki təminatı baxımından verdiyi dəyərli töhfələri, Azərbaycan ordusunun əsgər və zabitlərinin rəşadəti, onların cəbhədəki göstərdiyi qəhrəmanlığı, anti-Hitler koalisiyasında fəal iştirakı nəzərdən keçirilir.

Azərbaycanın cəbhənin strateji təminatındakı rolu da olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sovet İttifaqının ən mühüm sahələrindən biri sayılan Azərbaycan neft sənayesi Sovet Ordusunun yanaqla təchizatında həlledici rol oynamışdır. Azərbaycanda hasil olunan yüksək keyfiyyətli oktanlı benzin döyüş texnikası və aviasiyanın fəaliyyətini təmin etmək, həmçinin silah və sursat istehsal edən sənayenin tələbatını ödəmək üçün istifadə olunurdu. Bu, intensiv döyüş əməliyyatları şəraitində sovet qoşunlarının hərəkətililiyini və döyüş qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan vermişdir.

Bundan əlavə, məqalədə gərgin hərbi vəziyyət şəraitində mövcud imkanlarla cəbhəyə yardım göstərən və istehsalat prosesində fəal iştirak edən mülki əhəlinin əmək rəşadəti də təhlil olunur. Başqa sözlə, azərbaycanlıların faşizm üzərində Qələbədə iştirakı yalnız hərbi töhfə ilə məhdudlaşmamış, eyni

zamanda cəbhənin dəstəklənməsi və ümumi Qələbənin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli fəaliyyətlər kompleksini əhatə etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi bir daha sübut etdi ki, müharibənin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan xalqı qarşılaşdığı ciddi təhlükə fonunda sarsılmaz iradə, milli həmrəylik və qətiyyət nümayiş etdirərək düşmən işğalçılarına layiqli cavab verməyi bacarmışdır.

Açar sözlər: *İkinci Dünya müharibəsi, Azərbaycan, cəbhə, faşist Almaniyası, vətənpərvərlik neft, qələbə.*

SUMMARY

The article is devoted to an in-depth study of the contribution of the Azerbaijani people to the victory over Nazi Germany during World War II, emphasizing the multifaceted nature of this contribution, which encompassed both military operations and rear support. Particular attention is given to the heroism of Azerbaijani soldiers and officers, whose actions at the front not only contributed to successful operations but also played a role in the overall victory of the anti-Hitler coalition.

Equally important is Azerbaijan's contribution to the strategic support of the front. The Azerbaijani oil industry, one of the most vital in the Soviet Union, played a decisive role in supplying the Red Army with fuel. Oil produced in Azerbaijan ensured the operation of military equipment and aviation, as well as supported the production of weapons and ammunition. This made it possible to significantly increase the mobility and combat effectiveness of Soviet troops under conditions of intense military engagement.

The article also analyzes the labor achievements of civilians, who, under conditions of evacuation and military tension, actively participated in production processes. It highlights that the contribution of Azerbaijanis to the victory over fascism was not limited to military efforts alone but included a wide range of actions aimed at supporting the front and strengthening the overall war effort.

Keywords: *World War II, Azerbaijan, front, fascist Germany, patriotism oil, victory.*

ŞƏHZADƏ BƏYAZİDİN ŞAH TƏHMASİBƏ SİĞINMASININ SƏFƏVİ OSMANLI ƏLAQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

FƏRHAD RÜSTƏMZADƏ

AMEA A.A.Bakıxanov adına

Tarix və Etnologiya institutunun doktorantı

E-mail: ferhadrustemzade@gmail.com

Şəhzadə Bəyazid hadisəsinə qədər Şah Təhmasib dönəmi Səfəvi Osmanlı münasibətləri

Şah Təhmasiblə Sultan Süleyman arasında ilk əlaqələr elə Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan bir il sonra, yəni 1525-ci ildə Sultan Süleymanın Təhmasibə göndərdiyi təhdid dolu məktubla başlamışdır. Bu məktubda sultan niyə Osmanlıya bağlılığını bildirmədiyini şahdan soruşmuş və yaxın zamanda orduları ilə birlikdə səfərə çıxacaqlarını bildirdi. Atası Sultan Səlimin İsmayılı məğlub etməsini xatırladan Qanuni eyni taleyin Təhmasibi də gözlədiyini bildirmişdir. Bu məktubda sultan həmçinin: “Dünyanın ən mükəmməl və çətin qalalarından olan Rodos və Belqrad qalalarının tutulması sənəin dövlətinin varlığı səbəbi ilə gecikdi. Bu səbəblə atımın üzəngilərini sənəin üstünə çevirdim. Ərən sultanların öz düşmənlərinə hücum etməzdən əvvəl bunu elan etməsi adət olduğundan sənə bildirirəm: Babalarının dərviş qiyafələrini geyin, tacını başından çıxar, dərvişlərlə bərabər ibadətə xanana çəkil. Çünki, qarışqa kimi torpaq altında gizlənsən də, quş kimi göylərdə uçsan da axtarıb tapacağam sənəi. Ərsənsə vaxtında hazır ol.”

Bu məktubdan da açıqca görünürdü ki, Sultan Süleyman Şah Təhmasib hakimiyyətə çıxdığı ilk illərdən onun üzərinə yürüş hazırlamış, lakin 1526-cı ildə sultanın fikrini dəyişdirərək, qərbə hücum etməsi səbəbi ilə bu yürüş baş tutmamışdır.

Osmanlı qoşunlarının qərbdə səfərdə olmasından istifadə edən, Anadoluda yaşayan şiə əhali də burada üsyanlara qalxmışdır. Türk tarixçilərin əsərlərində bu üsyanların əsas səbəbinin Səfəvilərin xalqı ayaqlanmağa təhrik etməsi olduğu bildirilir. Bu məsələdə doğruluq payı olsa da osmanlı vergi məmurlarının haqsızlıqları, vergilərin həddən artıq çox olması da bu üsyanlara səbəbdır. Bu üsyanlara Bozok bölgəsində Kadri Hoca Baba və Baba Zün-nun üsyanları, Vəli Xəlifə, Yekçə bəy, Qələndər bəy kimi üsyanları misal göstərə bilərik

Bütün bunların ardınca 1534, 1535, 1548 və 1554-cü illərdə Osmanlı orduları Səfəvilər üzərinə yürüş etmiş və bu müharibə Amasiya sülhü ilə nəticələnmişdir. Amasiya sülhü ilə Osmanlılar bütünlüklə İraqı, Anadolunu və Qərbi Gürcüstanı ələ keçirdi.

Səfəvilərin əlində isə Şərqi Gürcüstan torpaqları qaldı [6, s.140, 7, s.200].

Şəhzadə Bəyazidin Səfəvi imperiyasına sığınması

Qanuni Sultan Süleymanın 2 oğlu uşaq ikən həyatını itirmiş, digər 5 oğlundan şəhzadə Mehmed 1543-cü ildə ölmüş Şəhzadə Mustafa 1553-cü ildə edam edilmiş, daha dəqiq desək boğdurulmuşdur. Şəhzadə Cahangir isə qardaşı Mustafanın öldürülməsinə kədərlənərək ölmüşdür.

Beləliklə, Sultan Süleymanın ölümünə yaxın sadəcə iki oğlu həyatda qalmışdı: Şəhzadə Səlim və Şəhzadə Bəyazid. Qanuni Sultan Süleyman bu iki oğlu arasında seçim etmiş və Şəhzadə Səlimin taxta çıxmasını daha uyğun görmüşdür. Şəhzadə Bəyazid isə Səlimin taxta keçib onu öldürəcəyi günü gözləməkdənsə taxt üçün mübarizəyə qalxmaya qərar vermişdir. Bəyazidin ən böyük dəstəkçisi anası Hür-rəm sultan və Rüstəm paşa idi.

Şəhzadələr arasındakı mübarizə barədə ən geniş məlumatı biz İstanbulda olan Avstriya elçisi Busbec-qin “Türk məktubları” adlı qeydlərində tapa bilərik. Bu qeydlərə görə, Şəhzadə Bəyazid qardaşı Mustafanın ölmədiyini iddiasını yaymağa başladı. O, bu iddianı əsasən Mustafanın ən çox sevildiyi- Timarlı sipahilərin çox sayda yerləşdirildiyi Trakya, Tuna, Moldaviya və Eflak bölgələrində yaymağa başladı. Hətta, qardaşı Mustafaya bənzəyən bir sadiq əsgər tapmış və bu bölgəyə üsyan başlatmaq üçün göndərmişdir. Lakin, Sultan Süleyman bu üsyandan tez xəbər tutmuş və tez bir şəkildə “Düzməcə Mustafanı” İstanbula gətizdirib sorğulatmışdır. Bu hadisənin arxasında oğlu Bəyazidin olduğunu öyrənən Sultan çox qəzəblənmiş, lakin Hür-rəm sultanın xahişlərindən sonra oğlu Bəyazidi əfv etmişdir. Amma bu hadisə sultanın kiçik oğluna olan inamını daha da azaltmış Səlimin taxta gedən yolunu açmışdır [8, s.114].

Sultan hər vaxt iki qardaş arasındakı münaqişəni həll etmək üçün əlindən gələni edirdi. 1558-ci ildə Sultan Süleyman şəhzadə Səlimin Manisa sancağının idarəsindən alınıb Konya sancağına verildi. Şəhzadə Bəyazid isə Kütahya sancağından alınaraq Amasiyaya göndərildi. Lakin, Bəyazid bu qərardan

çox narahat olmuş, sultana dəfələrlə onu Amasiya yerinə Ankaraya göndərməsini bildirsə də, sultan buna razı olmamışdı. Söylərinin əbəs yerə olduğunu anlayan şəhzadə 21 dekabr 1558-ci ildə Amasiyaya getməyə məcbur oldu.

Lakin, Bəyazid atasının Səlimə olan dəstəyini qəbul edə bilmir və ona qarşı durmadan öz gücünü artırmağa çalışırdı. Təbii ki, onun qarşısında sadəcə Səlim deyil, Sultan Süleyman və Lələ Mustafa paşada yer alırdı. Beləki, Sultan Süleyman Səlimə necə ordu yarada biləcəyini belə izah edirdi.

Bütün bu hazırlıqlar iki qardaşın 29 may 1559-cu ildə Konya ovasında qarşılaşmasına gətirib çıxardı. “Şəhzadələr müharibəsi” adlanan bu savaşda qələbə qazanan Səlim bu döyüşlə Osmanlının gələcəyini təyin etmişdi. Bu döyüşdən məğlub ayrılan şəhzadə Bəyazid sürətlə valisi olduğu Amasiyaya doğru geri çəkildi. Buradan atası Qanuni Süleymana bağlılaşması üçün məktublar yazsa da, bu istəyində müvəffəq ola bilmədi. Bəzi məlumatlara görə onun bu məktubları yolda şəhzadə Səlimin əlinə keçmiş və heç atasına belə çatı bilməmişdi.

Sultan Süleyman Bəyazid “fitnəsini” ortadan qaldırmaq üçün Sokollu Mehmed paşanı, Rumeli bəylərbəyi Kızıl Mustafa paşanı yeniçərilər ilə birlikdə şəhzadə Səlimin yanına göndərmişdi. Birləşmiş qoşunlar Bəyazidin üzərinə Amasiyaya doğru hərəkətə başladılar. Bundan xəbər tutan Bəyazid övladlarını da götürüb 1559-cu il iyun ayının sonlarında Amasiyadan çıxaraq şərqə Səfəvi sərhədlərinə doğru hərəkətə başladı. Bu məlumat həm Səlimi, həm də bu hadisələri sarayında diqqətlə izləyən sultanı çox qorxutdu. Şəhzadə Səlim bu səbəblə Sokollu Mehmet paşanın sürətlə Ərzuruma gedib Bəyazidin yolunu kəsməsini əmr etdi [4, s.527]. Lakin sürətlə hərəkət edən Bəyazid yalnız Arz çayı yaxınlığındakı Qaradərə bölgəsində yetişə bildilər. Lakin burada iki ordu arasında döyüş olub olmadığı ilə bağlı əlimizdə dəqiq məlumat təəssüf ki yoxdur. Belə ki, Şərafəttin Turan iki ordunun qarşılaşmadığını, Münəccimbaşı isə Ərzurum bəylərbəyinin şəhzadə Bəyazidin ordularının məğlubiyyətə uğratıldığını hətta ordudakı önəmli şəxsləri əsir aldığını da qeyd etmişdir. Ancaq dəqiq olan bir məlumat var ki, Bəyazid Səfəvi sərhədlərinə gəlmiş və İrəvan valisi Nizaməddin Şahqulu sultana sığınma üçün icazə verməsini xahiş edən bir məktub göndərmişdir (78). Bu barədə Səfəvi şahına məktub yazan İrəvan hakimi şəhzadənin bu məktubuna çox şübhəli yana-

şırdı. Bu məktubu alan Şah Təhmasib çox sevinmiş və içində intiqam hissləri yüksəlməyə başlamışdır. Belə ki, 1547-ci ildə Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə qardaşına qarşı üsyan etmiş, bu üsyan yatırıl-sa da, Əlqas Mirzə Osmanlılara sığınmış və Sultan Süleyman 1548-ci ildəki səfərində Əlqas Mirzədən istifadə etmiş, hətta onu qısa müddətlikdə olsa Azərbaycanın başında vali təyin etmişdi. Bu hadisədən sonra Şəhzadə Bəyazidin Səfəvilərə sığınması Təhmasib üçün əldən verilməyəcək bir fürsət idi. Təhmasib cavab məktubu yazaraq Bəyazidin yüksək səviyyədə qarşılanmasını tələb etmişdi. Və onun ilkin olaraq Naxçıvana gətirilməsi, burada ən bahalı hədiyyələr təqdim edilməsini əmr etmişdi. Burada 5 gün qaldıqdan sonra Təbrizə, ardınca isə Səfəvilərin paytaxtı Qəzvinə gətiriləcəkdə. [2, s.194]

23 oktyabr 1559-cu ildə Şəhzadə Bəyazid Qəzvinə yetişmiş və burada Şah Təhmasib tərəfindən qarşılanmışdı. Nəql edilən rəvayətlərə görə, Təhmasiblə Bəyazid ata-oğul kimi qucaqlaşmışdılar. Qardaşının Səfəvi sarayına sığındığını öyrənən Səlim həm atasına bunu bildirmiş, həm də Sultan Süleymanın daha əvvəldən bu hadisənin baş verəcəyini anlayaraq Təhmasibə yazdığı məktubunu özünün məktubu ilə birlikdə Qəzvinə doğru yola salmışdır. Məktubda O, “..*binaen ‘al a zalike, eger Hüda-vend-gar-ı keramet-kar hazretleriyle ma-beyniñizde bünyan-ı mersus gibi üstüvar olan kaime-i sulh ü salah ki, müte zammin-i fevz ü necahdur, anı ri ‘ayet idüp, muhibbiñiz serhadde.....cem’iyyet müterakku-b-ı asar-ı lütf ve mürüvvet iken, siparisname-i hümayun-ı Padisahi, zat-ı ferhunde-sıatuñuzuñ nəzar-ka-hı olup, mes’ulleri hemdem kabul vaki’ olup, rıza hair-ı ‘airları mukteasinca, ber-vech-i istihcal bu canibe irsal buyurulursa, insa’a’llahü’l-Melikü’l-Mütezal, “kema tedinü tüdanü.....”* Hadisi səmaye-i ahval ve piraye-i a’mal ve amal olup, ol silsile-i devlet ve ikbal ile mühalesat ve müsadakatımız la yezulü ve la yüzalü olduğundan kayri, bey-ne’l-canibeyn ahali-i re’aya ki, vedayi’-i dalik-i berayadur, yümn-i himmet bihemtañız ile asude-i hal ve fariku’l-bal olup, fi’l-kudüvvi ve’l-asal medh u sena ve hayr-du’añıza iştigal itmeleri mukarrerdür.”

Qısaca Şəhzadə Səlim diplomatik bir dillə hər iki dövlət arasında bir problemin baş verməməsi üçün tək yolun Şahın Bəyazidi təslim etməsi olduğunu bildirirdi. Bundan əlavə, Sultan Süleyman Hələbdə Osmanlı qüvvələri yerləşirmiş və şahın Bəyazidlə birlikdə ani hücum etməsini də mümkün hesab etmişdir [5, s.452].

Qəzvində Səadətəbad sarayında Şah Təhmasib Bəyazidin şərəfinə ziyafət vermiş və Osmanlı sultanı Süleymanla Səlimin məktublarını ona oxumuş və ondan fikirlərini soruşmuşdur. Şəhzadə isə bağışlanmadan təslim edilərsə, böyük ehtimalla edam ediləcəyini bildirdi və şahdan sultana oğlunu bağışlaması üçün bir məktub yazmasını xahiş etdi.

Bu məktubu alan Sultan Süleyman 27 aprel 1560-cı ildə cavab məktubu yazaraq, Konya savaşıdan sonra baş verən hadisələri anlatmış və şəhzadənin üsyanı səbəbi ilə çox sayda insanın ölməsinin Allah qatında böyük günah sayıldığını, bu səbəblə də öldürülməli olduğunu bildirmişdir. Lakin, şahın şəfaəti ilə onun bəzi şərtləri yerinə yetirilərsə bağışlanacağını bildirdi. Bu şərtlərdən biri Bəyazidin yanındakı Ferruh, Abdülganioglu, Dursun və Aksak Seyfəddinin öldürülməsi, ordunun geridə qalanlarını İranda əsir saxlamalı olduğunu, şəhzadənin isə oğulları ilə birlikdə Osmanlı sərhəddinə gətirib təslim etməli olduğu idi.

Bir də məsələnin Səfəvi və şah Təhmasib aspekti mövcuddur. Şah ilk olaraq, Bəyazidin yanında gələn və sayıları təxminən 12.000 nəfərə çatan ordunu müxtəlif bəhanələrlə hissələrə ayıraraq Qəzvin ətrafı yaylalarda yerləşdirdi. Buna səbəb isə Şahın Bəyazidə heç güvənməməsi idi. Dəqiq məlumat olmasa da, şahın Bəyazidin yaxın adamlarından olan Quduz Fərhadın şahə qarşı sui-qəsd təşkil edib, əllərindəki ordu ilə rahatlıqla Səfəvilər dövlətinin ərazisini ələ keçirməsi fikrini şəhzadəyə bildirməsi ilə bağlı məlumat əldə etməsi və ya Şəhzadə Bəyazidin Konya döyüşündən əvvəl yazdığı: “Əgər padşah olsam, Təhmasibin başını bir qılınc zərbəsi ilə gövdəsindən ayıracağam” tipli şeirlərinin Təhmasibin əlinə keçməsi ehtimalı idi. Bütün bunları nəzərə alan şah, Bəyazidi 14 fevral 1560-cı ildə oğlanları ilə birlikdə zindana atdırdı. Bu xəbər Qanuni Sultan Süleyman və Şəhzadə Səlimi sevindirmiş və artıq Şah Təhmasibin Bəyazidi Osmanlıya qarşı istifadə etməyəcəyini düşündürmüşdür. Bu hadisədən sonra Şah Təhmasib həm şəhzadəyə, həm də sultana məktublar göndərmişdir. Bu məktubların hər ikisində fərqli üslub istifadə edən Təhmasib, sultana göndərdiyi məktubda Osmanlı sultanının Bəyazidin taleyi ilə bağlı qərarını gözlədiyi və artıq əfv edilməsi üçün xahiş etməyəcəyini vurğulamış, Şəhzadə Səlimə göndərdiyi məktubda isə bəlkə də gələcək sultanın könlünü almaq üçün Bəyazidin öldürülməsinin daha uyğun olacağını qeyd etmişdir [5, s.455].

Qanuni 1561-ci ildə həm oğlunun vəziyyəti ilə maraqlanmaq, əgər mümkün olarsa onu Təhmasibdən təslim almaq üçün, həmdə şahə hədiyyələr təqdim etmək üçün bir nümayəndə heyətini Qəzvinə doğru yola saldı. Bu nümayəndə heyəti, 8 aprel 1561-ci ildə Qəzvinə çatmış və şahə hədiyyələri təqdim etmiş və sultanın məktubunu şahə oxumuşdur. Lakin, Şah Təhmasib Bəyazidə verdiyi sözlə əlaqədar olaraq onu yalnız şəhzadə Səlimin nümayəndə heyətinə verə biləcəyini bildirmişdir. Hətta, Türk tarixçi Şərafəddin Turan bu görüş zamanı Şah Təhmasibin Osmanlı sultanına yazdığı məktubdan bəhs etmiş və bu məktubda Təhmasibin Süleymandan “həddi aşan” ehəsanlar istədiyi bildirilir. Belə ki, guya Şah Təhmasib Səfəvi ölkəsindən 2 nəfərə məsum imamların şəhidliklərinin idarəsinin verilməsini, Şahın övladlarına Osmanlı ərazisində valiliklər verilməsini, hətta Bağdadın Səfəvilərə buraxılmasını qeyd etmişdir. Lakin, tarixçi burada heç də obyektiv qaynaqlara istinad etməmiş, Təhmasibə aid etdiyi məktubu təqdim etməkdən belə aciz qalmışdır. Bu görüşdə elçilər Təhmasibə, əgər Bəyazidi onlara verməsə Sultan Süleymanın Səfəvi ərazilərinə hücum etməsi ehtimalını bildirmiş, bunun üzərinə şah Bəyazidi sərbəst buraxacağını deyərək onların bu təhdidinə qarşılıq vermişdir.

Bu hadisələrdən sonra Qanuni və Sultan Səlim məktublarının üslubunu daha da yumşaltmağa məcbur oldular. Belə ki, Osmanlı qaynaqlarının iddialarına görə Sultan Süleyman Səfəvi torpaqlarından Osmanlı ərazilərinə icazəsiz daxil olanların geriye qaytarılması üçün şəhzadə Səlimdən sərhəddəki əmirlərə xətti-şərif yazmasını tələb edirdi. Bundan əlavə, Van bəylərbəyi Lələ Mustafa paşanı da tutduğu vəzifədən kənarlaşdıran Qanuni Sultan Süleyman Şah Təhmasibin “könlünü xoş tutmağa” çalışdığı görülür. Həmçinin, imamlarının məzarlarına xidmət etmək və Səfəvi ərazilərindən gələn nəzirələrin buraya təhlükəsiz çatdırılmasını da təmin etmək üçün Səfəvi sarayının təyin etdiyi iki şəxsın Kərbəlayə gəlməsinə icazə verildiyi də bildirilir.

1562-ci ilin ortalarında Osmanlı sultanı, Bəyazidin təslim alınması üçün yeni təyin olunan Van bəylərbəyi Xosrov paşanın başçılığı ilə 200 nəfərlik elçi heyətini Səfəvi sarayına göndərməyi qərarlaşdırdı. Bu heyət 16 iyulda Qəzvinə çataraq burada Şah Təhmasib ilə görüşdü. Van bəylərbəyi Xosrov paşə şəhzadənin onlara təslim edilməsinin qarşılığında Sultanın və şəhzadə Səlimin qiymətli hədiyyələr və

ehsanlar təqdim edəcəyini bir daha vurğuladı. Şah Təhmasib bu diplomatik gərginliyin daha da uzadılmasının mənasız olduğunu görərək 23 iyul 1562-ci ildə Bəyazidi elçi heyətinin qarşısına çıxardı. Elçi heyətindən Sinan ağanın təqdim edilən bu şəxsin Bəyazid olduğunu təsdiq etməsindən sonra, şəhzadə çavuş başı Əli ağaya təslim edildi. Osmanlı qaynaqlarında bildirildiyinə görə Bəyazid və 5 oğlu- Orxan, Əhməd, Abdullah, Mahmud və 3 yaşındakı oğlu Osman da elə həmin gün Qəzvin şəhərində boğularaq edam edildilər. Bu hadisə Səfəvi xalqı arasında bu nümayəndə heyətinə qarşı çox böyük nifrət oyandırdı, hətta əhali Osmanlı heyətini Səfəvi torpaqlarını tərk edəndək yol boyu daş-qalaq etdilər. Osmanlı dəfn adətinə görə vəfat edən şəhzadələr Bursada dəfn edilsə də, Bəyazid və övladları Sivas qalasından kənarda bir yerdə dəfn edildilər. Bu hadisədən sonra Şah Təhmasib Səlimə məktub yazaraq bu qətləli törədənlərin tezliklə cəzalandırılmalı olduğunu bildirdi. Şəhzadə Səlim isə narahat olmamasını bunu edənlərin tezliklə etdiklərinin qarşılığını alacağını qeyd etdi.

Şəhzadə Bəyazidin Səfəvi sarayına sığınması XVI əsr Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində mühüm diplomatik dönüm nöqtələrindən biri olmuşdur. Bu hadisə, Şah Təhmasibin xarici siyasətində həm dini-ideoloji amilləri, həm də siyasi realizmi necə ustalıqla uzlaşdırdığını aydın şəkildə göstərir. O, ilkin mərhələdə Bəyazidi qəbul etməklə sünni Osmanlılara qarşı şiə legitimliyini gücləndirsə də, daha sonra onun təslim edilməsinə razılıq verməklə regional sülh və dövlətin uzunmüddətli sabitliyini prioritet kimi qiymətləndirmişdir. Bu qərar, Şah Təhmasibin siyasi uzaqgörənliyini və rəqiblə qarşıdurmadan çox, strateji balans yaratmaq meylini əks etdirir. Bəyazid məsələsi həmçinin sübut edir ki, Səfəvi dövləti yalnız dini motivasiyalarla deyil, eyni zamanda geosiyasi reallıqları nəzərə alan bir diplomatiya ilə idarə olunurdu. Beləliklə, bu epizod Təhmasibin dövlətçilik portretində əhəmiyyətli yer tutur və onun regional siyasətdəki çevik mövqeyini təsdiqləyir [1. s.125].

Şəhzadə Bəyazidin Səfəvi sarayına sığınması XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin taleyini müəyyən edən mühüm hadisələrdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu epizod təkcə iki imperiya arasında siyasi münasibətlərin deyil, həm də o dövrün diplomatik mədəniyyətinin və dövlət maraqlarının qarşılıqlı təsirinin bariz nümunəsidir. Şah

Təhmasibin bu məsələyə münasibəti, onun idarəçilik fəlsəfəsində dini-ideoloji meyillərlə siyasi pragmatizmin necə vəhdət təşkil etdiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Nəticə:

Əvvəlcə Bəyazidi qəbul etməklə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mənəvi və ideoloji üstünlük qazanan Şah Təhmasib, sonradan onun təslimi ilə imperiyalar arasında hərbi qarşıdurmanın qarşısını almağa, diplomatik balansı qorumağa və dövlətinin uzunmüddətli sabitliyini təmin etməyə nail olmuşdur. Bu qərar, Təhmasibin siyasi uzaqgörənliyini, eləcə də onun şəxsi və dövlət maraqları arasında rəşional seçim edə bilmək bacarığını göstərir. Şəhzadə Bəyazid məsələsi göstərir ki, Səfəvi dövləti sırf dini motivasiyalı siyasət yürütməklə kifayətlənmir, eyni zamanda geosiyasi reallıqları da nəzərə alaraq çevik və məqsədyönlü diplomatik strategiya həyata keçirirdi. Beləliklə, bu hadisə Şah Təhmasibin siyasi portretində mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ertaylan, İ. H. - *Şah Tahmasb ve Osmanlı-Safevi Münasebetleri. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s365*
2. Savory, R. - *Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980, s404*
3. Imber, C. - *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power. Palgrave Macmillan 2002, s352*
4. Həsən Bəy Rumlu- *Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin ən Yaxşısı), tər. Oqtay Əfəndiyev, Namiq Musalı, 2007, Kastamonu s661*
5. İsgəndər bəy Münşi- *Tarix-i aləmarə-yi Abbasi (Abbasiin dünyanı bəzəyən tarixi). I cild. Bakı, 2009, «Təhsil», s792*
6. Hüseynov, R. - *Azərbaycanın Səfəvi dövrü tarixi. Bakı: Elm və Təhsil 1994, s348*
7. Oqtay Əfəndiyev – *Səfəvilər dövləti, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, s353*
8. Busbecq, O. – *Türk Məktubları (Latınca: Legationis Turcicae Epistolae IV) s240*

XÜLASƏ

Bu tədqiqat XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində əhəmiyyətli rol oynamış Şəhzadə Bəyazidin Səfəvi sarayına sığınmasının siyasi və diplomatik nəticələrini araşdırır. Şah Təhmasibin

bu hadisəyə verdiyi cavab, onun hökumətçilik fəlsəfəsində ideologiya ilə siyasi realizm arasında tarazlıq yaratdığını nümayiş etdirir. Bəyazidin qəbul edilməsi Səfəvilərin Osmanlılarla münasibətində müvəqqəti gərginliyə səbəb olmuş, lakin onun edamına razılıq verilməsi siyasi uzaqgörənliyin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu qərar Şah Təhmasibin yalnız dini lider deyil, həm də pragmatik dövlət adamı olduğunu təsdiqləyir. Araşdırmada Təhmasibin daxili sabitiyi qorumaq və Osmanlı ilə münasibətləri normallaşdırmaq üçün atdığı addımlar təhlil edilir. Nəticə etibarilə, Şah Təhmasibin bu məsələdə tutduğu mövqe onun siyasi çevikliyini və Səfəvi dövlətinin regional siyasətdə yürütdüyü çoxistiqamətli diplomatiyanı ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Səfəvi imperiyası, Osmanlı imperiyası, Şah Təhmasib, Amasiya müqaviləsi, Möhtəşəm Süleyman.*

SUMMARY

This study investigates the political and diplomatic ramifications of Prince Bayezid's asylum at the Safavid court, a pivotal episode in the context of 16th-century Safavid-Ottoman relations. Shah Tahmasp's response to this event reflects a calculated balance between ideological commitment and political pragmatism within his approach to governance. While the reception of Bayezid temporarily strained ties with the Ottoman Empire, the eventual acquiescence to his execution can be interpreted as an act of strategic foresight. This decision underscores Shah Tahmasp's dual role as both a religious authority and a pragmatic statesman. The analysis further examines the measures taken by Tahmasp to preserve internal stability and to recalibrate diplomatic relations with the Ottoman state. Ultimately, his handling of the situation illustrates his political adaptability and reveals the multidirectional diplomacy employed by the Safavid state in navigating the complex regional dynamics of the period.

Key words: *Safavi Empire, Ottoman Empire, Shah Tahmasp, The Treaty of Amasya, Magnificent Süleyman.*

РЕЗЮМЕ

Данное исследование анализирует политические и дипломатические последствия предоставления убежища принцу Баязиду при дворе Сефе-

видов — события, сыгравшего ключевую роль в османо-сефевидских отношениях XVI века. Реакция шаха Тахмаспа на этот инцидент демонстрирует его стремление к выстраиванию баланса между идеологической приверженностью и политическим прагматизмом в управлении государством. Хотя принятие Баязида привело к временному обострению отношений с Османской империей, последующее согласие на его казнь может быть интерпретировано как проявление стратегического политического предвидения. Это решение подчеркивает двойственную природу власти шаха Тахмаспа — как религиозного лидера и как прагматичного государственного деятеля. В исследовании также рассматриваются меры, предпринятые шахом с целью сохранения внутренней стабильности и нормализации дипломатических связей с Османской Портой. В конечном итоге, позиция шаха в данном вопросе свидетельствует о его политической гибкости и раскрывает характер многовекторной дипломатии, которую проводило Сефевидское государство в условиях сложной региональной геополитики.

Ключевые слова: *Сефевидская империя, Османская империя, шах Тахмасп I, Амасийский договор, Сулейман Великолепный.*

TRANSATLANTİK MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN ENERJİ SİYASƏTİ VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL ƏMƏKDAŞLIQ PERSPEKTİVLƏRİ

GÜNEL ƏFƏNDİYEVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası "Tarix"
kafedrasının baş müəllimi*

E-mail: efendigunel@gmail.com

Azərbaycan Respublikası həm ABŞ-nin, həm də Avropa İttifaqının (Aİ) enerji siyasətində mühüm mövqeyə malikdir. Buna səbəb onun strateji baxımdan Cənubi Qafqaz regionunda yerləşməsi və zəngin enerji ehtiyatlarına, xüsusilə təbii qaz və neftə malik olmasıdır. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi ölkəni Xəzər dənizindən enerji resurslarının qlobal bazarlara nəqlində əsas oyunçulardan birinə çevirir.

Amerika Birləşmiş Ştatları Azərbaycanın enerji ehtiyatlarına xüsusi maraq göstərir və bu ölkə ilə enerji sahəsində əməkdaşlığı fəal şəkildə davam etdirir. ABŞ, Avropanın Rusiya qazından asılılığını azaltmaq məqsədilə Azərbaycanı alternativ enerji mənbəyi kimi dəstəkləyir. Bu kontekstdə, Cənub Qaz Dəhlizi (CQD) kimi genişmiqyaslı enerji infrastrukturunu layihəsi ABŞ-nin Azərbaycanla bağlı enerji siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. CQD Azərbaycanın "Şahdəniz" yatağından hasil olunan təbii qazın Türkiyə üzərindən Avropaya nəqlini təmin etməklə, enerji təchizatının şaxələndirilməsini və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsini hədəfləyir.

Bilirik ki, ABŞ, Cənub Qaz Dəhlizinin əsas elementlərindən olan Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin (TANAP) tikintisini dəstəkləmişdir. Avropa İttifaqı da Azərbaycanın enerji resurslarının strateji əhəmiyyətini dərk edərək bu ölkə ilə enerji sahəsində fəal əməkdaşlıq edir. Aİ enerji təchizatını şaxələndirmək, tək mənbədən asılılığı azaltmaq və enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək istiqamətində səylər göstərir [5.87]. Bu baxımdan, Cənub Qaz Dəhlizi Avropa İttifaqının enerji siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Layihə Xəzər regionu ilə Avropa bazarları arasında birbaşa əlaqənin qurulmasına şərait yaradır.

Aİ yalnız Cənub Qaz Dəhlizinin inkişafına siyasi və texniki dəstək verməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda TAP və TANAP boru kəmərlərinə sərmayə də yönəlmişdir. Azərbaycanın təbii qaz tədarüku Avropa İttifaqının enerji təchizatını şaxələndirmə

strategiyasına mühüm töhfə verir və Rusiya qazına əhəmiyyətli alternativ kimi qiymətləndirilir.

Enerji sahəsində əməkdaşlıqla yanaşı, Azərbaycan həm ABŞ, həm də Avropa İttifaqı ilə daha geniş siyasi və iqtisadi tərəfdaşlıqlar həyata keçirmişdir. ABŞ və Aİ Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləməklə, bu ölkə ilə əlaqələri Qərb dövlətləri kontekstində daha da möhkəmləndirmişdir.

Ümumilikdə, Azərbaycanın enerji ehtiyatları, xüsusilə təbii qazı və əlverişli coğrafi mövqeyi ölkəni həm ABŞ-nin, həm də Avropa İttifaqının enerji siyasətində strateji aktora çevirir. Xüsusilə, Cənub Qaz Dəhlizi Avropada enerji təchizatının şaxələndirilməsi və enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məqsədi daşıyan əməkdaşlığın əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu kontekstdə, Xəzər enerji resurslarının inkişafı ABŞ-nin maraqları çərçivəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji diplomatiyası artıq uzun illərdir ki, ABŞ-nin Cənubi Qafqazda iştirakında mühüm alət kimi çıxış etmişdir. O dövrdə ABŞ-nin əsas məqsədlərindən biri qlobal enerji təchizatının şaxələndirilməsi idi və Xəzər hövzəsinin enerji resurslarının inkişafı bu strategiyanın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilirdi.

Lakin son onillikdə qlobal enerji bazarlarında mühüm dəyişikliklər baş vermiş və bu dəyişikliklər Xəzər regionunun enerji resurslarının qlobal bazarlara verdiyi töhfəni müəyyən qədər kölgədə qoymuşdur. Yeni enerji texnologiyalarının inkişafı, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişlənməsi və geosiyasi dinamika enerji sektorunun əvvəlki balansını dəyişdirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın enerji geosiyasəti və regional əməkdaşlıq potensialı hələ də ABŞ və Aİ üçün strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Xəzər enerji resursları ilə bağlı ən iddialı və müzakirə olunan məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu ehtiyatlar Avropanın Rusiya enerji idxalından asılılığını azalda bilər. Bu fikir uzun illərdir irəli sürülsə də, onun nəzəri cəlbədiciliyinə baxmayaraq, nə Avropada, nə də digər regionlarda geniş kom-

mersiya marağı doğura bilmişdir. Məsələnin həyata keçirilməsi üçün adekvat resurslar ayırmağa hazır olan dövlət sponsorlarının olmaması bu təşəbbüslərin reallaşmasına mane olmuşdur.

Avropa İttifaqı enerji baxımından Rusiya ilə dərin asılılıq münasibətlərinə malikdir. Məsələn, 2016-cı ildə Aİ-nin ümumi qaz istehlakının təxminən 34 faizi Rusiya qazı hesabına təmin olunmuşdur [5]. Xəzər regionunun enerji potensialı isə bu miqyasda əsaslı dəyişikliklər yaratmaq üçün kifayət qədər güclü resurs bazasına malik deyil. Üstəlik, Rusiya ilə Avropa arasında Baltik və Qara dəniz regionlarında aparılan tikinti işləri və yeni boru kəmərlərinin layihələndirilməsi Moskvanın Avropa enerji bazarındakı mövqelərini qorumağa davam etdiyini göstərir.

Qlobal enerji bazarında isə son illər əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Enerji sektorunda tələb və təklif balansında ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur və bu dəyişikliklər sektorda "enerji inqilabı" ab-havası yaratmışdır. Xüsusilə, qaya qazı (shale gas) hasilatı və qeyri-nüvə enerji texnologiyalarının inkişafı nəticəsində Qərb yarımkürəsində, xüsusilə də ABŞ-da üstünlük yaranmışdır. ABŞ bu sahədə texnoloji və hasilat baxımından liderliyini qoruyur, bu isə onun iqtisadi gəlirlərini artırmaqla yanaşı, daxili bazarda işsizliyin azalmasına və qlobal təsir imkanlarının artmasına səbəb olur [8:87].

Digər ölkələr bu sahədə müəyyən irəliləyişlər əldə etsələr də, texnoloji üstünlük baxımından hələ də ABŞ-dan geri qalırlar ki, bu da onların qlobal enerji bazarındakı rəqabətqabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Neft ehtiyatlarının azalması dünyanın istənilən nöqtəsində baş verdikdə, neft hasil edən ölkələrə siyasi və ya hərbi müdaxilə üçün bəhanə tapmaq daha vacib və aktual məsələ halına gəlmişdir. Bu cür bəhanələrin yaradılması və müxtəlif vasitələrdən istifadə olunaraq strateji planların qurulması sahəsində Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) xüsusilə ön plana çıxmışdır. Bəzi hallarda reallıqdan uzaq olan təhlükə ssenariləri süni şəkildə yaradılmış, geosiyasi müdaxilələrə əsaslandırıcı çərçivə kimi təqdim edilmişdir.

ABŞ bu məqsədlə transatlantik tərəfdaşlıq əlaqələrini, NATO-nu, "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramını və müəyyən dərəcədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatını öz maraqlarının həyata keçirilməsi üçün alətə çevirmişdir. 2001-ci ildən sonra isə "terrora qarşı mübarizə" konsepsiyası ABŞ-nin xarici siyasətinin əsas narrativinə çevrilmiş və bu çərçivədə bütün ölkələrdən bu mübarizəyə qoşulmaq tələb

olunmuşdur. Bu yanaşmanı qəbul etməyən dövlətlər isə ya birbaşa düşmən, ya da qeyri-dost aktor kimi təsnif edilmişdir.

Bütün bu siyasətin arxasında, əlbəttə, daha dərin və real geosiyasi maraqlar dayanırdı. ABŞ-nin başlıca məqsədi qlobal enerji resursları üzərində nəzarəti gücləndirməklə iqtisadi hegemonluğunu möhkəmləndirmək idi. Eyni zamanda, Avropa İttifaqını enerji baxımından daha çox ABŞ-a bağlı vəziyyətə salmaq, bununla da onun müstəqil enerji siyasəti yürütmək imkanlarını məhdudlaşdırmaq strateji hədəflərdən biri idi. Bundan əlavə, ABŞ Çin, Hindistan və Rusiya kimi yüksələn güclərin enerji resurslarına çıxışını çətinləşdirməklə bu dövlətlərin iqtisadi inkişaf tempini ləngitməyi və onların beynəlxalq sistemdə təsir dairəsini zəiflətməyi hədəfləyirdi.

Bu yanaşma bir daha göstərir ki, enerji resursları yalnız iqtisadi dəyər kəsb edən təbii sərvət deyil, eyni zamanda qlobal güc balansında ciddi rol oynayan geosiyasi alətdir. Avropa İttifaqı və ABŞ-nin strateji məqsədlərindən biri Transqafqaz və Orta Şərq regionlarındakı enerji ehtiyatlarına və istehsal potensialına nəzarət etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, ehtimal ki, region ölkələrinin Avropa İttifaqına və NATO-ya üzvlüyü prosesi təşviq ediləcəkdir. Beləliklə, Qərb dövlətləri – xüsusilə ABŞ və Aİ – yüksələn gücləri əhatə edən bir siyasi və iqtisadi çevrə formalaşdırmaqla beynəlxalq münasibətlər sistemində oyun qaydalarını müəyyənləşdirmək niyyətindədirlər [2.15].

Bu yanaşmanın əsas məqsədlərindən biri yüksələn güclərin – xüsusilə Hindistan, Çin və enerji sahəsində potensial supergüc olaraq dəyərləndirilən Rusiyanın – inkişaf sürətinə nəzarət etməkdir. ABŞ və Aİ bu dövlətlərin dünya iqtisadiyyatında və qlobal siyasi sistemdə təyinedici aktor kimi çıxış etməsindən narahatlıq keçirir. Bu narahatlıq, həm də enerji resurslarının geosiyasi alətə çevrildiyi bir kontekstdə daha da aktuallaşır.

Rusiyanın zəngin enerji ehtiyatları ilə yanaşı, Hindistan və Çin kimi ölkələrin bu resurslara çıxış imkanları onların qlobal təsir gücünü artırmaqdadır. Bu çərçivədə İranın enerji resurslarının gələcəkdə bu ölkələrlə birgə istifadə olunması və onların enerji təhlükəsizliyinə töhfə verməsi, ABŞ və Aİ üçün strateji risk kimi qiymətləndirilir. İranın potensialı, Hindistan, Çin və Rusiya üçlüyünü qlobal güc mərkəzinə çevirə biləcək bir amil kimi nəzərdən keçirilir və bu səbəbdən İranın enerji resurslarının idarəsi məsələsi

təsadüfi müzakirə predmeti deyil, məqsədyönlü geosiyasi maraqların tərkib hissəsidir [9].

ABŞ-nin qiymətləndirməsinə görə, iqtisadi baxımdan potensial supergüc statusuna malik olan Avropa İttifaqından doğa biləcək strateji təhdid transatlantik əməkdaşlıq çərçivəsində nəzarət altına alınmışdır. ABŞ bu çərçivədə Avropa İttifaqının siyasi və enerji siyasətlərinə təsir imkanlarını qoruyaraq onun müstəqil strateji kurs formalaşdırmasının qarşısını almağa çalışır. Beləliklə, transatlantik əməkdaşlıq bir tərəfdən qlobal təhlükəsizlik məsələlərində koordinasiya vasitəsi kimi çıxış etsə də, digər tərəfdən Aİ-nin strateji muxtariyyətini məhdudlaşdırmaq alətinə çevrilmişdir.

İranın nüvə proqramına qarşı çıxmaq kimi müxtəlif səbəblərlə, başda Amerika Birləşmiş Ştatlari olmaqla, nüvə texnologiyasının əsas daşıyıcıları "sülh məqsədli" nüvə enerji istifadəsinin beynəlxalq nəzarət çərçivəsində tənzimlənməsinə erkən mərhələlərdə təşəbbüs göstərmişlər.[6] Bu yanaşma, bəzi ölkələrin nüvə enerjisindən dağıdıcı məqsədlərlə – ölüm və genişmiqyaslı dağıntı yaratmaq üçün – istifadə edə biləcəyi ehtimalına əsaslanır. Lakin belə risklərin idarə olunması ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, bu sahədə mandatı olan beynəlxalq təşkilatların səlahiyyətində olmalıdır.

Bu kontekstdə ABŞ-nin əsas niyyətlərindən biri, ucuz və alternativ enerji mənbələrinə ümumi çıxış imkanlarını məhdudlaşdırmaqla, enerji üzərində regional və qlobal miqyasda strateji üstünlük əldə etməkdir. ABŞ-nin enerji siyasəti və təhlükəsizlik yanaşmaları bir növ "qlobal şahmat taxtası"nın qaydalarını müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir.

Avropa İttifaqı ilə sərmayələrin, xidmətlərin və malların vahid bazar çərçivəsində integrasiyası, kapital axınlarının qloballaşmasına və ABŞ modelinə əsaslanan liberal kapitalizmin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu da ABŞ-a, iqtisadi və geosiyasi məqsədlərinə çatmaqda əlavə üstünlük qazandırmışdır. Beləliklə, ABŞ-nin qlobal investisiya imkanlarının güclənməsi və Avropa ilə iqtisadi sinxronizasiya, onun beynəlxalq sistemdəki liderliyini daha da möhkəmləndirmişdir.

Bütün bu proseslər, Qərbin – xüsusilə ABŞ-nin və onun transatlantik müttəfiqlərinin – siyasi və hərbi suverenlik imkanlarını artırmaqla, qlobal güc balansında hegemon statusunu qoruyub saxlamağa xidmət edir. Enerji, təhlükəsizlik və ticarət strategiyalarının bu şəkildə uzlaşdırılması, Qərbin dünya

nizamını öz maraqları istiqamətində formalaşdırmaq məqsədinə uyğun gəlir.

Enerji xərclərinin artması, Avropa İttifaqının (Aİ) enerji tədarükündə xarici asılılığını nəzarət altına almaq üçün daha güclü və integrasiya olunmuş bir "Avropa Enerji Siyasəti"nin yaradılması ideyasını gücləndirmişdir. Aİ-nin enerji siyasətinin tarixi əsasları kömür sahəsində Avropa Kömür və Polad Birliyini (AKPB) təsis edən 1951-ci il Paris Müqaviləsinə, nüvə enerjisi sahəsində isə 1957-ci il Euratom Müqaviləsinə dayanır. Bu çərçivədə Aİ artıq on ildən çoxdur ki, təbii qaz və elektrik bazarlarını liberallaşdırmağa çalışır. Məqsəd vahid və rəqabətə-davamlı Avropa enerji bazarının yaradılması olmuşdur, lakin bu proses gözlənilən nəticələri tam olaraq verməmişdir.

Aİ üzv dövlətləri arasında enerji siyasəti, xüsusilə nüvə enerjisinə investisiyalar məsələsində ətraf mühitə təsirlər və təhlükəsizliklə bağlı ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Məsələn, bəzi ölkələr nüvə enerjisini iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aləti kimi dəstəklədiyi halda, digərləri bu texnologiyanın təhlükəli və dayanıqsız olduğunu vurğulayır. Bu səbəbdən vahid enerji siyasətinin formalaşdırılması istiqamətində konsensus əldə olunması çətindir.

Bununla belə, Aİ daxilində vahid enerji siyasətinin ən böyük tərəfdarları Orta və Şərqi Avropa ölkələridir. Bu region dövlətləri enerji ehtiyaclarını – xüsusilə təbii qaz və neft – demək olar ki, tam şəkildə Rusiyadan qarşılayır və bu asılılıq onları enerji təhlükəsizliyi baxımından həssas duruma salır.

Digər tərəfdən, enerji siyasətində transatlantik fərqliliklər də diqqətəlayiqdir. ABŞ-da Barak Obama administrasiyası enerji siyasətinə ətraf mühitin qorunması prizmasından yanaşaraq bərpa olunan enerji mənbələrinə üstünlük verirdi. Lakin Donald Trampın prezidentliyi dövründə bu yanaşma dəyişmişdir. Tramp seçki kampaniyası və prezidentlik müddəti ərzində dəfələrlə ABŞ-da "yeni enerji inqilabı" başlatmağı planlaşdırdığını bəyan etmişdi. Onun enerji strategiyası əsasən neft, təbii qaz və kömür hasilatının artırılmasına, bu sahələrdə tənzimləyici mexanizmlərin sadələşdirilməsinə yönəlmişdi.

Bu fərqli yanaşmalar Aİ və ABŞ arasında enerji siyasətinin ekoloji, təhlükəsizlik və iqtisadi aspektlər baxımından necə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdiyini göstərir. Nəticədə enerji siyasəti tək cəhətli iqtisadi məsələ deyil, həm də geosiyasi, ekoloji və texnoloji çalarlar daşıyan kompleks bir strategiya sahəsidir.

ABŞ Prezidenti Barak Obama rəhbərliyi dövründə bərpa olunan və yaşıllıq enerji sahələrinə üstünlük verərək, neft, təbii qaz və kömür kimi ənənəvi enerji mənbələrinin hasilatında məhdudiyyətlərə səbəb olan ciddi tənzimləyici tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun enerji siyasəti çərçivəsində əsas məqsədlərdən biri istixana qazı emissiyalarının azaldılması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə idi. Bu strategiya, “Təmiz Enerji Planı” (Clean Power Plan) kimi təşəbbüslərlə dəstəklənmiş və enerji sektorunda tədricən yaşıllıq keçidə yönəlmişdi [7:].

Lakin Donald Tramp administrasiyası dövründə bu siyasətdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Tramp, Obama dövründə qəbul edilmiş bir sıra ekoloji tənzimləmələri ləğv etmiş və ənənəvi enerji sektorunun – xüsusilə neft, təbii qaz və kömür hasilatının – stimullaşdırılması üçün yeni addımlar atmışdır [4]. Onun enerji siyasəti daha çox iqtisadi artım, enerji müstəqilliyi və sənaye sektorunun gücləndirilməsi məqsədlərinə yönəlmişdi.

D.Tramp administrasiyası iqlim dəyişikliyi ciddi təhlükə kimi qəbul etməmiş və bir sıra hallarda onu “uydurma” və ya “şişirdilmiş problem” kimi təqdim etmişdi. Bu yanaşmanın ən bariz nümunələrindən biri, 2018-ci ilin dekabrında Trampın ABŞ-nin 195 ölkə tərəfindən qəbul edilmiş Paris İqlim Müqaviləsindən çıxacağını bəyan etməsi olmuşdur. Qeyd edilən müqavilə 2016-cı ildə qüvvəyə minmiş və qlobal iqlim dəyişikliyinə qarşı birgə mübarizə çərçivəsini müəyyənləşdirmişdi. ABŞ-nin bu müqavilədən çıxışı beynəlxalq ictimaiyyətdə geniş tənqidlərə səbəb olmuş və Vaşinqtonun qlobal iqlim siyasətindəki liderlik roluna zərbə vurmuşdur [5].

“Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verir” [2:13]. Azərbaycanın enerji strategiyasının həm regional, həm də qlobal miqyasda oynadığı rolu açıq şəkildə göstərir. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi (TANAP və TAP daxil olmaqla) Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərində enerji diplomatiyasını əsas sütuna çevirib. Bu layihə vasitəsilə Azərbaycan yalnız enerji ixracatçısı deyil, həm də enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi çıxış edir və bu da onun beynəlxalq nüfuzunu artırır.

“Transatlantik münasibətlər kontekstində Azərbaycanın enerji ehtiyatları Qərbi ölkələrinin, xüsusən ABŞ və Aİ-nin enerji siyasətində alternativ və sabit mənbə kimi strateji dəyər daşıyır” [2:14].

Aygün Ələkbərova elmi məqaləsində Azərbaycanın transatlantik blok – yəni ABŞ və Aİ ilə münasibətlərində enerji siyasətinin oynadığı rolun şəxəli izahını təqdim edir. Enerji ehtiyatları yalnız iqtisadi mənfəət vasitəsi deyil, həm də siyasi və geosiyasi təsir alətinə çevrilmişdir. ABŞ və Aİ üçün Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları Rusiya və Yaxın Şərqdən asılılığı azaltmaq baxımından vacib alternativ mənbə rolunu oynayır. Bu da Azərbaycanın enerji siyasətini Qərb üçün etibarlı və siyasi baxımdan neytral partnyor modelinə çevirir.

Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişənin həlli və Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi düzəni əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş və ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişafı üçün yeni imkanlar açmışdır. Uzun illər davam edən münaqişə regionu qeyri-sabit vəziyyətdə saxlamış və bu qeyri-müəyyənlik bir çox hallarda xarici investorların regiona yönəlməsinə maneə yaratmışdır. Lakin mövcud reallıqlar fonunda iqtisadi inkişaf templərinin artması və investisiya fəallığının güclənməsi proqnozlaşdırıla bilər.

Yeni dövrdə regional əməkdaşlıq formatlarının inkişaf etdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu baxımdan, ticarət sahəsində maneələrin aradan qaldırılması, birgə müəssisələrin yaradılması, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, nəqliyyat və turizm infrastrukturunun modernləşdirilməsi, həmçinin humanitar əlaqələrin dərinləşdirilməsi bütün region dövlətlərinin ortaq maraqlarına cavab verir.

2020-ci il dekabrın 15-də Ankarada Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi arasında Türkiyənin İğdır bölgəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına təbii qazın nəqlinə dair Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Bu əməkdaşlıq strateji enerji tərəfdaşlığının daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir [10].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən vurğulandığı kimi, daha genişmiqyaslı layihələrin reallaşdırılması üçün də real perspektivlər mövcuddur. Xüsusilə regionda Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, İran, Gürcüstan və, əgər siyasi iradə göstərilərsə, Ermənistanın da daxil ola biləcəyi “Altıpartiyalı Platforma”nın yaradılması təklifi gündəmə gətirilmişdir. “Altıpartiyalı Platforma” ifadəsi post-münaqişə dövründə regional əməkdaşlıq və enerji təhlükəsiz-

liyi kontekstində tez-tez istifadə olunur. Ermənistan rəhbərliyinin yeni regional reallıqları qəbul edəcəyi təqdirdə bu platformaya qoşulması mümkündür.[]

Bununla belə, Ermənistanın hazırkı mürəkkəb daxili siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq, ilkin mərhələdə əməkdaşlığın bu ölkə istisna olmaqla – yəni “Platforma 5+1” formatında – davam etdirilməsi ehtimalı da ciddi şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu platforma regional sabitlik, iqtisadi integrasiya və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün yeni bir zəmin formalaşdırma bilər [8].

Bu təşəbbüs sərhədlərin açılmasını, yeni nəqliyyat, iqtisadi və logistika əlaqələrinin qurulmasını nəzərdə tutur. Belə bir təşkilatın yaradılması təkcə Qafqaz üçün deyil, həm də Yaxın Şərq üçün sabitləşdirici xarakter daşıya bilər.

Gürcüstan bəyan edib ki, Rusiya onun ərazi bövlüyünü tanımayana qədər bu təşəbbüsün bir hissəsi olmayacaq. Gürcüstanın xarici işlər nazirinin müavini Laşa Darsaliya Gürcüstanın Birinci kanalına mü sahibəsində bildirib ki, Rusiya “beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyə qədər” Gürcüstanın hər hansı birgə formatlarda iştirakı qeyri-mümkündür. Gürcüstanın sabiq Prezidenti Salome Zurbəişvilinin “Qafqaz Sülh Platforması” təşəbbüsü 11 dekabr 2020-ci ildə Gürcüstan parlamentinin ilk iclasında irəli sürülmüşdür [6].

Prezident Zurbəişvili çıxışında qeyd etmişdir ki, bu platforma Qafqaz ölkələri, xarici aktorlar və beynəlxalq təşkilatları bir araya gətirə bilər. O, həmçinin vurğulamışdır ki, platforma birgə infrastruktur, iqtisadi və mədəni layihələrin həyata keçirilməsini asanlaşdırma bilər və bölgənin nəqliyyat, kommunikasiya və energetika sahəsinə rolunu oynamaq üçün potensialını gücləndirə bilər [11].

Bu təşəbbüs Gürcüstanın regionda birləşdirici rolunu bərpa etmək və Cənubi Qafqazda sülh və əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədi daşıyır.

Cənub və Qərb arasında siyasi tarazlıq Gürcüstan bütünlük təkliflərinin birmənalı şəkildə rədd edilməsindən daha çox nəzərəcarpacaq fayda gətirə bilər. Bundan başqa, Yaponiya–Rusiya–Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə–Avropa marşrutu üzrə yüklərin daşınması üçün Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun istismarına bir çox ölkələrin marağının artması, rəsmi Tbilisi tərəfindən müsbət qərarın qəbulu üçün signal ola bilər. Bundan əlavə, Rusiya artıq öz mallarını Türkiyəyə və daha sonra Avropaya daşımaq üçün Bakı–Tbilisi–Qars xəttindən fəal şəkildə isti-

fadə edir. Elə isə, Gürcüstan Prezidentinin özünün dediyi kimi, “Qafqaz ölkələrini, xarici aktorları və beynəlxalq təşkilatları bir araya gətirəcək” [9:161].

İran digər imkanları əldən verərək Amerika sanksiyaları divarına qarşı mübarizəni çoxdan dayandıraraq. Demokratlar Partiyasından prezidentliyə namizəd Jou Bayden andiçmə mərasimindən sonra İranla nüvə sazişi üzrə danışıqlara qayıtmağa söz verib. Lakin bu, çox vaxt apara bilər və bundan başqa, ABŞ-ın İrana nə təklif edə biləcəyi hələ də böyük sual olaraq qalır.

Azərbaycanın enerji siyasəti təkcə iqtisadi maraqlar deyil, həm də siyasi və geosiyasi məqsədlərlə sıx bağlıdır. Transatlantik münasibətlər kontekstində Azərbaycanın enerji resursları həm ABŞ, həm də Avropa İttifaqı üçün alternativ enerji mənbəyi olaraq strateji əhəmiyyət daşıyır. Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP və TAP kimi layihələr Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaş rolunu möhkəmləndirmişdir. Eyni zamanda, bu layihələr Azərbaycanın özünün də siyasi müstəqilliyini və beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır.

“Altıpartiyalı Platforma” təşəbbüsü və Gürcüstanın, İranın, Türkiyənin və digər regional aktorların bu platformadakı mövqeyi göstərir ki, enerji təhlükəsizliyi təkcə enerji ehtiyatlarının istifadəsi deyil, həm də regional sabitliyin və əməkdaşlığın inkişafı üçün vacib şərtidir. Ermənistanın bu əməkdaşlıqdan kənarda qalması isə regionda real təhlükəsizlik və integrasiya imkanlarının yalnız qismən reallaşmasına səbəb olur.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan həm enerji diplomatiyası, həm də regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə Cənubi Qafqazda və daha geniş transatlantik məkan daxilində sabitlik və tərəfdaşlıq mühitinin qurulmasına töhfə verən əsas aktor kimi çıxış edir. Azərbaycanın bu mövqeyi enerji sahəsində olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər sistemində də strateji güc olaraq davamlı təsir imkanlarını artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aras O.N. Əsrin müqaviləsi və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. \Journal of Academic Research Journal of Academic Research\ 30. 2006\ 41-59.

2. Aygün Əkbərova: “ Azərbaycanın enerji resursları Xəzər-Qarqə Dəniz regionunda geosiyasi vəziyyətin transformasiyasının mühüm katalizatoru kimi”\ Geosiyasət\ <https://geostrategiya.az/documents/2024/06/Jurna-1719387493.pdf>

3. Azad İsaədəninin "Azərbaycan və ABŞ: 21-ci əsrdə strateji tərəfdaşlıq 1991-2016 (Məqalələr toplusu. SAM) 2018. 910 s.

4. Hacızadə, E. Milli enerji strategiyası: konseptual əsaslandırma və perspektivləri. 2008. "Dirçəliş-XXI əsr", 2008, № 124 - 125. səh. 283. https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2008_442j.htm

5. Energetika Nazirliyi . Azərbaycanın enerji siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. <https://minenergy.gov.az/az/beynelxalq-emekdasliq>

6. Gürcüstan Prezidenti : "Qafqaz sülh platforması yaradılmalıdır" https://azertag.az/xeber/gurcistan-prezidenti_qafqaz_sulh_platformasi_yaradilmalidir-1663733?utm_source=chatgpt.com 11/12/2020

7. Frederick Starr and Svante E. Cornell "The South Caucasus: Transition, Development, and Geopolitics" <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/279777/1/1869377958.pdf>

8. Trump dönməndə ABD -nin enerji politikasının dəyişməsi bekleniyor. <http://www.trthaber.com/haber/dunya/trump-doneminde-abdnin-enerji-politikalarinin-degismesi-bekleniyor-281761.html>

9. Kostas Andriosopuluos and Gulmira Rzaeva "The Southern Gas Corridor and Its Role in European Energy Security. The New Era of Energy Transition of " \ <https://www.energymanagement-centre.eu/media/569837/thegcanditsimportance-forsoutheasteurope.pdf> / BP 2020

10. Stephen Blank "Transatlantic Relations and Regional Security in the South Caucasus" <https://dailycaller.com/2025/05/30/stephen-miller-tells-cnn-host-point-blank-to-stop-turning-lazy-assumptions-into-questions/>

11. https://report.az/region-xeberleri/gurcistan-prezidenti-qafqaz-sulh-platformasi-nin-yaradilmasini-teklif-edib/?utm_source=chatgpt.com

12. <https://www.xalqqazeti.az/az/siyaset/211949-33-perspektivli-regional-emekdasliq-platformasidir>

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycanın enerji siyasəti və onun Transatlantik münasibətlər kontekstində geosiyasi əhəmiyyəti təhlil olunur. Tədqiqatda ABŞ və Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi strategiyalarında Azərbaycanın rolu, xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin geoiqtisadi və geosiyasi nəticələri dəyərləndirilir. Məqalədə həmçinin "Altıpartiyalı Platforma" təşəbbüsü fonunda regional əməkdaşlıq

imkanları, Gürcüstan və İranın mövqeyi, Ermənistanın iştirakı ilə bağlı dilemmalar araşdırılır. Enerji resurslarının nəqli, beynəlxalq sərmayələrin rolu və Azərbaycanın bərpa olunmaz ehtiyatlarının regional təhlükəsizlik strategiyası ilə integrasiyası əsas analitik xətti təşkil edir. Qlobal enerji bazarındakı dəyişikliklər fonunda Azərbaycanın həm regional güc mərkəzi, həm də etibarlı tərəfdaş kimi formalaşması elmi əsaslarla izah edilir.

Açar sözlər: enerji siyasəti, transatlantik, əməkdaşlıq, altıpartiyalı platforma, enerji təhlükəsizlik, regional integrasiya.

Efendiyeva Gunel Mammad gizi

Senior lecturer of the Department of "History" of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
E-mail: efendigunel@gmail.com

Azerbaijan's energy policy in the context of transatlantic relations and prospects for regional cooperation in the South Caucasus

SUMMARY

This article examines the energy policy of the Republic of Azerbaijan and its strategic importance within the context of transatlantic relations. It analyzes Azerbaijan's role in the energy security strategies of the United States and the European Union, particularly focusing on the geopolitical and geo-economic implications of the Southern Gas Corridor and related infrastructure projects such as TANAP and TAP. The study also evaluates the potential for regional cooperation through the proposed "Six-Party Platform," considering the positions of Georgia, Iran, and the challenges posed by Armenia's political stance. Furthermore, the paper explores the interplay between energy diplomacy, national security, and international investment, emphasizing how Azerbaijan integrates its hydrocarbon resources into a broader regional security strategy. Against the backdrop of global energy market transformations, Azerbaijan's emergence as both a regional power center and a reliable partner is substantiated. The article highlights how oil and gas reserves function not only as economic assets but also as geopolitical instruments, shaping the dynamics of cooperation and competition in the South Caucasus.

Key words: *energy policy, transatlantic, cooperation, sub-party platform, energy security, regional integration.*

Эфендиева Гюнель Мамед кызы
*Старший преподаватель кафедры «История»
 Академии государственного управления при
 Президенте Азербайджанской Республики*
E-mail: efendigunel@gmail.com

**Энергетическая политика Азербайджана в
 контексте трансатлантических отношений и
 перспективы регионального сотрудничества
 на Южном Кавказе**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается энергетическая политика Азербайджанской Республики и её стратегическое значение в контексте трансатлантических отношений. Анализируется роль Азербайджана в стратегиях энергетической безопасности Соединённых Штатов и Европейского Союза, в особенности внимание уделено геополитическим и геоэкономическим последствиям реализации Южного газового коридора и связанных с ним инфраструктурных проектов, таких как TANAP и TAP.

Отдельное внимание уделено потенциалу развития регионального сотрудничества через инициативу «Шестисторонней платформы», с учётом позиций Грузии, Ирана и политических ограничений со стороны Армении. В статье также рассматриваются взаимосвязи энергетической дипломатии, национальной безопасности и международных инвестиций, подчёркивается интеграция углеводородных ресурсов Азербайджана в более широкую стратегию региональной стабильности.

На фоне глобальных трансформаций в сфере энергетики обосновывается формирование Азербайджана как надёжного партнёра и регионального центра силы. Показывается, как энергетические ресурсы, помимо своей экономической ценности, выступают геополитическим инструментом влияния, формируя новую динамику сотрудничества и соперничества на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *энергетическая политика, трансатлантический, сотрудничество, шести-*

сторонняя платформа, энергетическая безопасность, региональная интеграция.

FİZİKİ ZORAKILIĞIN BİOARXEOLÖJİ ANALİZİ

LAMIYƏ TOMAEVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu-
nun Antropologiya şöbəsinin Fiziki Antropologi-
ya laboratoriyasının kiçik elmi işçisi, doktorant

E-mail: l.habibova@student.uw.edu.pl

Orcid: 0000-0003-3713-6297

Bioarxeologiya insan sümük qalıqlarını arxeoloji və mədəni kontekstlərdə öyrənən və antropologiya ilə arxeologiyanın kəsişməsində dayanan bir elm sahəsidir. Bu elm keçmiş cəmiyyətlərdə insanların hansı həyat tərzini sürdüklərini, necə yaşadıklarını, hansı xəstəliklərə yoluxduqlarını və hansı səbəblərdən öldüklerini öyrənir. Bioarxeoloji yanaşma və təhlil sayəsində həm fərdin həyat tarixçəsi, həm də genişmiqyaslı sosial və sağlamlıq nümunələri təhlil olunur.

Bioarxeologiyanın əsas istiqamətlərindən biri də zorakılığın izlərini müəyyənləşdirmək və interpretasiya etməkdir. Bu elm keçmiş cəmiyyətlərin sosial rəftarlarının rekonstruksiya edilməsi üçün fiziki şiddət və konfliktlərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Qədim insan sümükləri üzərində aparılan bioarxeoloji və ya osteoloji analizlər, travmatik yaraların müşahidə edilməsi, dəfn formaları, kontekstual məlumatlar keçmiş cəmiyyətlərdəki zorakılıq izlərinin forma və sosial mənalərini anlamağa kömək edən sübutlardır.

Bu məqalənin əsas məqsədi bioarxeoloji yanaşmalar vasitəsilə keçmiş cəmiyyətlərdə zorakılıq izlərinin necə aşkarlandığını, anlaşıldığını və şərh edildiyini nəzəri baxımdan təhlil etməkdir. Məqalədə həmçinin zorakılığın yalnız fiziki travmalarla məhdudlaşmadığını, eyni zamanda onun sosial, mədəni və struktur səviyyələrdə də təzahür etdiyi vurğulanır. Bioarxeoloji təhlillər göstərir ki, zorakılıq təkcə fərdlərarası qarşıdurmalarla deyil, həm də gender, status, etnik mənsubiyyət və iqtisadi bərabərsizlik kimi amillərlə də sıx bağlı olan bir aktdır. Bu çərçivədə məqalə zorakılığın bioarxeologiyada necə nəzəri çərçivəyə salındığını və interpretasiya edildiyini araşdırır.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda bioarxeoloji kontekstlərdə zorakılığın rolunu və təzahürlərini araşdırmaq üçün nəzəri yanaşmadan istifadə edilib. Məqalə skelet qalıqları və arxeoloji sübutlar vasitəsilə zorakılığın necə tanındığını, təsnif edildiyini və başa düşüldüyünü şərh etmək üçün mövcud ədəbiyyatı və nəzəri modelləri

sintez edir. Zorakılıq, travma və paleopatologiyaya dair təməl araşdırmalar və son töhfələr bu tədqiqatın əsasını təşkil edir. Zorakılığın bioarxeoloji kontekstlərdə necə təyin edildiyi, tanındığı və şərh edildiyində təkrarlanan nümunələri müəyyən etmək üçün seçilmiş mənbələr tematik olaraq təhlil edilmişdir. Metodoloji problemlərə, travmanın mədəni şərtlərinə və keçmiş zorakılığın öyrənilməsində etik məsələlərə də diqqət yetirilmişdir. Nəzəri sintez olaraq, bu tədqiqat skelet materialının birbaşa təhlilini ehtiva etmir. Buna görə də şərhlər dərc edilmiş məlumatların keyfiyyətinə və həcmində və mövcud ədəbiyyatda mövcud olan nəzəri arqumentlərə əsaslanır.

Zorakılıq nədir?

Zorakılıq qədimdən bəri insan sosial münasibətlərində əhəmiyyətli rol oynayıb və insan yaradılışının fundamental hissəsi olub. Bu akt insan orqanizmində, sümüklər üzərində iz buraxan, məqsədli və ya sistemli şəkildə həyata keçirilən fiziki güc tətbiq etmə aktı kimi başa düşülür [7, s. 3]. Şiddət özlüyündə bioloji və mədəni fenomen olduğuna görə bioarxeologiya bir disiplin olaraq bu aktı anlamağımızda köməkçi rol oynayır. Müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, şiddətin daha çox fərdi konfliktlər, müharibələr, ritual qətlər və sosial bərabərsizliklə bağlı ola biləcək növləri insanlar arasında geniş yayılmışdır, lakin keçmiş populyasiyalardan əldə edilən maddi sübutların azlığı şiddətin əsas motivlərini və mədəni səbəblərini araşdırmağı qəlizləşdirir. Buna görə də gələcəkdə şiddətin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Zorakılıq formaları müxtəlif kontekstlərdə təzahür edə bilər və əsasən aşağıdakı kateqoriyalarda qruplaşdırılır:

- İnterpersonal (fərdlərarası zorakılıq)

Bu növ zorakılıq fərdlər arasında baş verən qarşıdurmaları əhatə edir və bura əlbəyaxa döyüş, cinayət tərkibli hücumlar, ailədaxili zorakılıq və digər birbaşa fiziki aqressiya formaları daxildir. Bu cür zorakılıq bioarxeoloji cəhətdən, adətən, skelet üzərində aşkarlanan kəskin (məsələn, kəsik izləri), küt (məsələn, sınıqlar) və təkrarlanan travmalar vasitə-

silə müəyyən edilə bilər.

● Struktural zorakılıq

Bu növ zorakılıq fərdlərin və ya qrupların cəmiyyət daxilində sosial, iqtisadi və ya siyasi qeyri-bərabərlik səbəbilə uzunmüddətli zərər görməsinə səbəb olan şiddət formasıdır. Məsələn, yoxsulluq, qida çatışmazlığı, zəif qidalanma, sosial diskriminasiya və marginalizasiya nəticəsində yaranan sağlamlıq pozuntuları buraya aiddir və bioarxeoloji analizlərdə struktural zorakılığın izləri kimi qəbul edilə bilər [9, s. 2].

● Rituallaşdırılmış və ya simvolik zorakılıq

Şiddət həm də dini, ideoloji və ya mədəni mənalar daşıya bilər. Məsələn, insan qurbanvermə ayinləri, cəza tətbiqləri və ya ölüm sonrası bədənə edilən müdaxilələr (məsələn, kəllələrin kəsilməsi, bədənlərin parçalanması, kannibalizm və s.) bu kateqoriyaya aiddir. Bu cür zorakılığın izləri çox vaxt dəfn təcrübələrində və skelet qalıqlarında özünü göstərir. Ritual zorakılıq sosial-iqtisadi və siyasi normalar daxilində törədildiyinə görə həm də qəbul edilmiş və ya legitim şiddət adlanır [6, s. 32].

Bu növ şiddət zorakılığın yalnız fərdi travmalarla məhdudlaşmadığını, onun geniş sosial və mədəni çərçivədə başa düşülməsinin vacibliyini vurğulayır. Travmatik yaralar və patologiyaların mədəniyyətlə empirik bağını yaratmaqla keçmiş cəmiyyətlərdə güc, nəzarət, müqavimət və etno-sosial əlaqələr haqqında dərin məlumatlar əldə edilə bilər [7, s. 7].

Müharibələr

Fiziki şiddətin ən yayılmış formalarından biri müharibədir. Müharibə gündəlik həyatın bir çox aspektinə təsirli izlər qoya biləcək məqsədli şiddət növüdür [3, s. 421]. Bioarxeoloji analizlər tarixəncəsi cəmiyyətlərdə müharibələrin kiçik həcmli və irihəcmli qırğınlara qədər yaygın olduğuna dair sübutlar əldə etmişdir [6, s. 141].

Tarixəncəsi zamanlarda fərdlər və qruplar arasında baş vermiş müharibələrin başlıca motivlərini öyrənmək çətin ola bilər, həmçinin güc sahibi bir individualın müharibə motivi, digər icma üzvlərindən fərqli ola bilər. İnsan sümük qalıqları üzərində aparılan osteoloji analizlər zamanı müəyyən kriteriyalar istifadə edilməklə müharibə ilə bağlı ola biləcək şiddətin izlərinə rast gəlinir [7, s. 10]. Onlar aşağıdakılardır:

1) baş dərisinin soyulması ilə əlaqəli kraniumda kəsik izləri (bu, əsasən, intrapersonal (icma xarici şiddət) zamanı müşahidə olunur. Kəsik izləri iti və ya küt alətin uc hissəsindən əmələ gəlir);

2) başın kəsilməsi və parçalanmasının izləri;

3) kəllə sümüyünə küt qüvvə travması;

4) İtiüclü alətlərdən yaranan zədələri;

Baş dərisinin soyulması və ya zəfər kuboku götürmək kimi bilinən şiddət aktı ilə bağlı kəsik izləri, adətən kəllənin ətrafında çevrəvi olaraq, çox vaxt əzələlərin ən çox bağlandığı yerlərdə nazik, düz kəsiklərdən ibarətdir [7, s. 19]. Onların qalınlığı, uzunluğu və lokasiyaları fərqli ola bilər. Bununla yanaşı, dəri soyulması heç də həmişə sümükdə izlər buraxmır. Kəllənin ritualistik olaraq bədəndən ayrılması zamanı osipital sümükdə (kəllənin arxa hissəsi), alt çənədə və servikal onurğa sümüyündə, həmçinin uzun borulu sümüklərin bitişmə sonluqlarında dairəvi kəsik izlərinə rast gəlinir. Yaranın forması, kəllənin yerləşməsi və sağalmanın hansı dərəcədə olması bioarxeoloqlara imkan verir ki, zədənin təsadüfən yoxsa qəsdlə baş verdiyini, istifadə edilmiş silahı, həmçinin şiddətin icmadaxili, yoxsa icma xarici olduğunu müəyyən etsinlər.

Əsirlik

Zorakılığın bir növü olan əsirlik populyasiyalara, mədəniyyətlərə, əsir götürülən şəxsin cinsinə, yaşına və həm də əsir götürənlə arasındakı şəxsi münasibətlərə görə böyük ölçüdə dəyişir. Bundan başqa, modern dünyadakı və keçmişdəki əsirlik anlayışı əsir götürülmüş şəxslərlə necə rəftar edildiyi baxımından da fərqlənir. Elitaya məxsus olmayan bir cəmiyyətdə əsir götürülmüş şəxsə rəftarla, hiyerarxik strukturlu elit cəmiyyətlərdə göstərilən rəftar dəyişkən ola bilər. Həmçinin əsirlik müddəti də tarixi periodlara görə dəyişir, belə ki, burada mədəni və cəmiyyətdaxili dinamikalar əsirliyin nə qədər uzun çəkə biləcəyini göstərən əsas faktorlardır. Bəzi əsirlər bir neçə saat əsirlikdə qaldığı halda, bəziləri qalan həyatları boyunca əsirlikdə yaşaya bilirlər [7, s.12].

Bir çox hallarda, dəfn olunan şəxslərin sosial-iqtisadi və siyasi statusları dəfn etmə adətlərindən, formalarından müşahidə edilə bilsə də, əsir götürülənlər üçün eyni metodu tətbiq etmək düzgün olmaz. Status eyni qrup daxilində olan şəxslərə aid edildiyi halda, əsirlər əsir götürüldüyü qrup üçün qrup xarici fərdlər hesab edirlər, buna görə də, dəfn etməyə görə onların aşağı və ya yuxarı statuslu olduğunu söyləmək bir qədər çətindir.

Kannibalizm

Bəşər tarixinin bütün xronoloji dövrlərində rast gəlinən kannibalizmin ümumi fikir və müzakirələri

arxeoloji və antropoloji spektr vasitəsilə müxtəlif və mübahisəli şərhlər almışdır. Müasir "kannibal" və "kannibalizm" adları öz mənşəyini "Karib" sözündən götürmüşdür, bu ad İspan dilindən səhv tələffüz yolu ilə "Kanib"ə və nəhayət, "cannibal"a çevrilmişdir. "Adamyeyən" sözü ilk dəfə 1492-ci ilin noyabrında Xristofer Kolumbun gündəliklərinə əsasən Avropa leksikonunun bir hissəsi olmuşdur.

Kolonializm çağının başlaması ilə birlikdə, kannibalizm də tədricən kolonial yeni dünyada şiddətin bir növü olaraq görülməyə və qəbul edilməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi isə Avropadan kənarda kannibalizmlə məşğul olan tayfaların Avropa dünya görüşünə olduqca yad olması və onların "barbar", "geridəqalmış" və "idarə edilməyə möhtac" populyasiyalar olaraq görülməsi idi [1, s. 451].

Bioarxeologiyada insan sümükləri üzərində kannibalizm izləri aşağıdakı əlamətlərlə müəyyən edilə bilər [2, s.161]:

1) Fəqərələrin yoxluğu - sümük iliyi və yağı çıxarmaq üçün əzilmə və ya sümüyün qaynadılması səbəbiylə;

2) Uzun sümüklərdə qırılma izləri - sümük iliyini xaric etmək üçün;

3) Bütöv qorunmuş skeletlərdə kranial kəllə bazasının olmaması - beyinin xaric edilməsi üçün;

4) Sümük səthinə iti daşla vurulma nəticəsində yaranan dərin, geniş V formalı çapıqlar, kəsik və doğranma izləri [7, s. 20].

Yuxarıda sadalanan izlər tarixəncəsi zamanlardan etibarən dünyanın müxtəlif yerlərindən əldə edilən insan sümük qalıntıları üzərində rast gəlinib. Belə yerlərdən İspaniyada Tunc dövrü mağarası olan El-Mirador, Fransada Neolit dövrü mağarası Papua-Yeni Qvineya, Fici və digər əraziləri göstərmək olar. Bununla belə, bir çox tədqiqatçılar bu izlərin belə kannibalizmi sübut etmək üçün kifayət etmədiyini və əslində, bunu sübut edəcək heç bir iz olmadığını dəstəkləyirlər. Başlıca səbəb, eyni travma izlərinin başqa şiddət növləri ilə də əlaqələndirilə biləcəyidir, məsələn, sümükdə rast gəlinən diş izləri heyvanlara da aid ola bilər, və ya digər tafonomik izlər nəticəsində meydana gəlmiş ola bilər.

Bioarxeoloji metodlar

Fiziki antropoloqlar skelet analizi zamanı zorakılığı interpretasiya edə bilmək üçün biomədəni yanaşmadan istifadə edirlər. Bunun üçün əvvəlcə mövcud faktiki data, yəni skelet üzərində analiz aparılır, daha sonra material kulturanın, sosial, etnomədəni-iqtisadi ətraf-mühitin və dəfnetmə xüs-

siyyətlərinin rekonstruksiyası yaradılır və sonra isə etnoqrafik mənbələrə müraciət edilməklə hipotezlərin dəyərləndirilməsinə başlanılır [7, s.2-4].

Skelet analizi zamanı travma və şiddət izləri, həmçinin zərbə varsa, hansı kateqoriyaya aid edildi müəyyən edilir (iti və ya küt alətlə baş verməsi). Digər mühüm məsələ tafonomik dəyişikliklərin nəzərə alınmasıdır [10, s. 36]. Yəni travmanın ante-mortem (ölümdən öncə), peri-mortem (ölüm zamanı və ya ölməyə səbəb amil) yoxsa post-mortem (ölümdən sonra) yarandığını müəyyən etmək vacibdir [8, s. 4-5]. Digər analiz metodları kimi izotop analizi, radioqrafik şəkilləndirmə, məhkəmə-patoloji yanaşmalardan da istifadə etmək olar [7, s. 9].

Çətinliklər və etik yanaşmalar

Zorakılıq izlərini bioarxeoloji təhlil etməyin ən yaxşı üsullarından biri də onu arxeoloji yaşayış məskənindən gələn birbaşa data ilə birlikdə öyrənməkdir, çünki yalnızca sümüklər üzərində travmaların analiz edilməsi şiddətin necə və nə üçün baş verməsi ilə bağlı məhdud məlumatlar verə bilər, həmçinin, bir-birinə oxşar yaralarla nəticələnən izlərin ayırd edilməsi də osteoloji olaraq xeyli çətinliklər yarada bilər. Məsələn, ölümcül zərbə ilə müqayisədə ölümcül olmayan zərbənin analiz edilməsində çətinlik burasındadır ki, sağalmış travma izləri interpretasiya zamanı müxtəlif faktorlar səbəbindən mübahisələr doğura bilər [7, s. 3]. Əlbəyaxa döyüş, məişət bulinqi və yaxud da fərdin uzunmüddətli şiddətə məruz qalması bənzər nəticələrlə sonlana bilər.

Həmçinin torpaq altında baş verən kimyəvi proseslər, torpağın skeletə təzyiqindən yaranan dəyişikliklər, yırtıcı heyvanlar tərəfindən sümüklərdə görünən dəyişikliklər də zorakılıqın dəqiq interpretasiyasını çətinləşdirə bilər.

İnsan sümükləri üzərindən zorakılığın bioarxeoloji interpretasiyası zamanı mövcud tarixi periodun mədəni və etik dəyərlərini göz ardı etməmək ən vacib məsələlərdən biridir. İlk olaraq, insan sümüklərinə istər toxunarkən, istər nümayiş etdirərkən və ya nəşr etdirərkən hörmət və ehtiramla yanaşılmalıdır [7, s. 21]. Əgər mümkündürsə, yerli icmalarla danışılmalı və zorakılıq adlandırılacaq aktı şərh etməzdən öncə onların mədəni perspektivlərinə hörmətlə yanaşılmalıdır. Bu hal, əsasən, kannibalizm aktı zamanı müəyyən populyasiyaların sosial-mədəni yaşayış və inanc tərzində özünü büruzə verir. Son olaraq isə şərh edən zaman sensasiya məqsədi daşımayan, yalnızca elmi faktlara və yanaşmalara əsaslanan açıqlamalar verilməlidir.

Nəticə

Bu tədqiqat keçmiş populyasiyalardakı zorakılığın bioarxeoloji yanaşmalar vasitəsilə necə müəyyən edilə, şərh oluna və kontekstləşdirilə biləcəyini araşdırdı. Skelet travma nümunələrini təhlil edərək və onların tapıldığı mədəni və arxeoloji kontekstləri nəzərə alaraq, bioarxeoloqlar keçmişdə fərdlərin və icmaların yaşanmış təcrübələri haqqında dəyərli fikirlər əldə edirlər. Fərdlərarası zorakılıqdan struktur və ritual zorakılığına qədər – insan cəmiyyətlərində zorakılığın müxtəlif təzahürləri və motivlərini vurğulanaraq bu zorakılıq formalarının təkcə fiziki deyil, həm də sosial, siyasi və ideoloji strukturlarda dərin kök saldığına nəzər salınmışdır. Həmçinin, tədqiqatda zorakılığın şərh edilməsində yarana biləcək metodoloji çətinliklər və etik mülahizələr də vurğulanır. Travmaların qeyri-müəyyənliyi, tafonomik dəyişikliklər və insan qalıqlarına münasibətdə mədəni həssaslıq kimi məsələlərə də nəzər salınır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axtell J., Sturtevant C. W. *The Unkindest Cut or Who Invented Scalping?* Jstor, Vol 37, No. 3, 1980, p.451-472.
2. Billman R. B., Lambert M. P., Leonard L. B. *Cannibalism, Warfare, and Drought in the Mesa Verde Region During the Twelve Century A.D.* American Antiquity, 65(1), Cambridge University Press, 2000, pp. 145-178.
3. Durrant R. *Collective violence: An evolutionary perspective*, Aggression and Violent Behavior, Vol 16, Issue 5, 2011, p.428-436.
4. Farmer P. *An Anthropology of Structural Violence*, Current Anthropology Vol 45, No. 3, 2004, p. 305-325.
5. Martin D., Osterholt A. *A Bioarchaeology of Captivity, Slavery, Bondage and Torture*, New Directions in Bioarchaeology, Part II, Vol.12, No.3, 2012, The SAA Archaeological Record, p.32-34.
6. Martin D., Harrod R., Pérez R. V. (eds.). *The Bioarchaeology of Violence*, Gainesville, University of Florida Press, 2012.
7. Martin D., Harrod R. *Bioarchaeological Contributions to the Study of Violence*, Yearbook of Physical Anthropology, Wiley Periodicals, INC, 2014, p.1-30.
8. Mol G. C., Sealy J., Stynder D. D., Le Roux J.P., Gibbon E. V. *Bioarchaeology and evidence of violence from a precolonial later stone age communal burial in South Africa*, PLOS ONE, p.1-28.
9. Nystrom C. K. *The Bioarchaeology of Struc-*

tural Violence and Dissection in the 19th-Century United States, American Anthropologist, Vol. 116, No. 4, 22014, pp. 1–15.

10. Pérez R. V. *The Bioarchaeology of Violence. Infusing Method with Theory*, New Directions in Bioarchaeology, Part II, Vol.12, No.3, 2012, The SAA Archaeological Record, p.35-38.

TOMAEVA LAMIYA

Physical Anthropology laboratory of the Anthropology department of the Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS, junior researcher, PhD candidate

Bioarchaeological analysis of physical violence SUMMARY

The article discusses how the concept of physical violence in past populations can be identified through bioarchaeological approaches by analysing human skeletal remains. It also examines the role of bioarchaeology in the reconstruction and interpretation of physical violence. Several types of violence are theoretically analysed from a bioarchaeological perspective, and their connections to socio-cultural and political causes are explored. Additionally, the article addresses the potential challenges and misinterpretations that may arise during the bioarchaeological interpretation of violence.

Key words: violence, cruelty, wars, bioarchaeology, skeletal trauma, cannibalism.

XÜLASƏ

Məqalədə insan sümük qalıqları üzərində keçmiş populyasiyalarda fiziki şiddət anlayışının bioarxeoloji yanaşmalar vasitəsilə aşkara çıxarılmasından bəhs edilir. Həmçinin bioarxeologiyanın fiziki şiddətin rekonstruksiya və şərh edilməsindəki rolundan da danışılır. Burada şiddətin bir neçə növü bioarxeoloji aspektdən nəzəri olaraq təhlil edilir və onun sosial-mədəni və siyasi səbəblərlə olan əlaqələrinə nəzər salınır. Bundan başqa, zorakılığın bioarxeoloji yanaşmalarla şərh edilməsi zamanı meydana çıxan biləcək çətinliklər və yanlışlıqlara da nəzər salınır.

Açar sözlər: zorakılıq, şiddət, müharibələr, bioarxeologiya, skelet travması, kannibalizm.

TÜRKİYƏ VƏ ABŞ ARASINDA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MƏSƏLƏSİNDƏ ŞİMALİ İRAQ AMİLİ

AYTƏN KƏRİMLİ

*Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi
Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və ən yeni tarixi
kafedrasının doktorantı*

E-mail: aytenkerimli92@gmail.com

Enerji ehtiyatlarına sahib olan dövlətlərin iqtisadi, sosial-siyasi komponentlərinə mühüm təsir göstərən dünya sənayesinin ən mühüm seqmenti onların hasilatı, emalı və dünya bazarında satışdır. Aydın ki, müasir dünyada neft-qaz amili mühüm rol oynayır və əksər ölkələrin daxili, xarici və iqtisadi siyasətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Amerikalı iqtisadçı D.Yergin çox düzgün vurğulamışdır ki, "neft az qala puldur və buna görə də karbohidrogenlərin hasilatı, emalı və satışı dövlətin siyasi strategiyasının formalaşması ilə sıx bağlıdır" [6, s.16]. ABŞ-nin İraqa müdaxiləsini şərh edən siyasətçilərin fikrincə bununla Vaşinqton bölgənin enerji resurslarına hakim olmaq istəyi ilə sıx bağlı idi. Çünki müharibədən əvvəl ABŞ-nin bəzi müharibəkar dairələrinin verdiyi bəyanatlarda, məsələn, vitse-prezident Dik Çeyninin Səddamın "dünyanın enerji təchizatının əksəriyyətinə nəzarəti ələ keçirmək üçün kütləvi qırğın silahlarından ibarət nəhəng arsenal qurmasına" dair bəyanatı buna inananların sayını artırmışdı [9]. Beləliklə müharibənin əsas səbəbi ABŞ-nin regionun enerji resurslarına nəzarət idi. Enerji təchizatının fasiləsiz saxlanmasının Amerikanın prioritetləri arasında olduğunu etiraf etmək lazım olsa da, bu prioritetin İraq müharibəsinin başlanmasının yeganə səbəbi olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. Belə ki, ABŞ mübarizə aparmadan dünya enerji bazarlarında və qiymətlərində hökmranlıq edə bilirdi. Lakin ABŞ şirkətlərinin müharibədən əvvəl uzun illər İraqın enerji bazarından kənarda qalması faktı onların Buş administrasiyasına təsir etmək imkanı əldə etməsinə yol açmışdır. Bu çərçivədə, İraqın enerji qaynaqlarına nəzarət, müharibəni başlatan səbəb olmasa belə, ABŞ rəhbərliyinin müharibədən sonrakı İraqda apardığı tənzimləmə siyasətində mühüm prioritetlərindən birinə çevrilmişdi. Beləliklə, enerji ehtiyatlarını şaxələndirmək yolu ilə enerji ehtiyacını ödəməyi və xarici asılılığı azaltmağı hədəfləyən Türkiyənin enerji siyasəti bu yaxınlaşmanı təmin edən hərəkətverici qüvvələrdən biri olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi Yaxın Şərq regionunda dünya neft və təbii qaz ehtiyatlarının 65%-i yerləşir.

Bunların təqribən 11%-i İraq torpağındadır və 2003-cü ildə ABŞ-nin işğalından sonra tam hasilat potensialına çatmasa da, neft ehtiyatlarına görə dünyada üçüncü yeri tutmuşdur. Lakin İraq müharibəsi ABŞ və müttəfiqlərinin ehtiyac duyduğu həyati enerji resurslarını və onların dünya bazarlarına daşınmasını təhlükə altına qoymuşdu. Çünki müharibə zamanı və ondan sonra dünyada neft və təbii qazın qiymətinin 30 dollardan 75 dollara yüksəlməsinə baxmayaraq İraqda hasilat azalmışdı. Müharibədən əvvəl, yəni 2002-ci il statistikasına görə gündəlik hasilat 2,2 milyon barel olduğu halda, 2006-cı ildəki hasilat hələ də müharibədən əvvəlki dövrə çata bilməmişdir. CIA World Factbook 2006 hesablamalarına görə, İraqın təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 112,5 milyard barel, təbii qaz ehtiyatları isə 3,115 trilyon bareldir [3].

Ölkədəki neft hasilatının zəifləməsinə səbəb olan digər problem S.Hüseynin iyirmi illik diktatorluğu dövrü və BMT-nin 13 ildir tətbiq etdiyi sanksiyalar olmuşdur. İllərdir mərkəzləşdirilmiş totalitar idarəçilikdən sonra ABŞ-nin işğalı ilə ölkə daxilində geniş bir təhlükəsizlik boşluğu yaranmışdı. Nəzarəti təmin etmək üçün koalisiya qüvvələrinin qeyri-kafi olması, İraqda Koalisiyanın Müvəqqəti Administrasiyasının qanunları və cəmiyyətdə legitimliyini tətbiq etmək səlahiyyətinin olmaması, silahlı birləşmələrin mövcudluğu kimi problemlərin olması ilə yanaşı İraq ordusunun ləğvi, etnik və məzhəb ayrılıqları da bunda təsirli olmuşdu. Belə ki, ABŞ nəzarəti altında yaranan təhlükəsizlik boşluğunu İraqın yeni ordusu və polisi ilə doldurmaq cəhdləri nəticə verməmişdir. Çünki ABŞ kifayət qədər iraqılı yetişdirməklə probleminin öhdəsindən gəlmək mümkün olmamış, çünki onlar arasında etnik və məzhəb qütbləşmələri, həmçinin zaman-zaman işğalçı qüvvələrlə əməkdaşlıqdan imtina etmələri də daxilə problemlərə səbəb olmuşdur [13].

İraqda böhranın yaranması Aİ-nin enerji siyasətinə də mənfi təsir göstərmişdi. Belə ki, Aİ dünyada enerji istehlakı ən çox olan regionlardan biri olsa da, enerji resursları baxımından kifayət qədər imkanlara malik deyildir. Enerji idxalında resurs müxtəlifli-

yinin yaradılmasının vacib olduğunu nəzərə alsaq, Aİ üçün İraqın əhəmiyyətli potensialından istifadə edilməsi vacib şərtdir. Koalisiya qüvvələrinin İraqı işğal etməsi ilə ölkədəki neft yataqları və neftayırma zavodlarının ABŞ-nin nəzarətinə keçməsi ilə Böyük Britaniyadan başqa mühüm Avropa ölkələrinin bu yataqlardan istifadə etməsinə müəyyən qadağalar qoymuşdur. Bu dövrdə Fransa da daxil olmaqla böyük neft şirkətlərinin Səddamın hakimiyyəti zamanında İraqda neft müqavilələrinə xitam verilmiş, BMT-nin 1483 sayılı qətnaməsi ilə İraq neftinin idxalına dair bağlanan əvvəlki sanksiyalar aradan qaldırılmış, neft şirkətlərinin idxal hüquqları ləğv edilmişdir [8]. Bu da Avropanın neftə olan tələbatının 1/3-nin, təbii qaza olan tələbatının isə 40%-nin Rusiya tərəfindən təmin edildiyi bir dövrdə Rusiyadan enerji asılılığının artmasına səbəb olmuşdur.

E.Todd ABŞ-Avropa münasibətlərinin ətraflı təhlil edərək yazırdı: "2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonrakı ilk günlərdə avropalılar arasında Amerikaya qarşı həmrəylik hissi hökm sürürdü. Bununla belə, ABŞ-nin terrorizmlə mübarizəsi, metodları ilə səmərəsiz və məqsədlərinin aydın olmaması son nəticədə Aİ və Birləşmiş Ştatlar arasındakı münasibətlərdə ciddi antaqonizmi üzə çıxarmışdı". Bu fikri davam etdirərək E.Todd qeyd edir ki, ABŞ-nin monopoliyasına son qoymaq üçün Aİ, "Boeing" təyyarəsinin istehsal etməyi və global peyk naviqasiyası "Galileo" layihəsini işə salmışdılar. E.Todd burada bir şeyi qeyd etməyi də yaddan çıxarmırdı "avropalılar hələ Amerika ilə integrasiya (bu, Avropada milli dövlətin sonu demək olardı) və müstəqillik arasında son seçimi etməyiblər" [14, s.195].

Onu da qeyd etməliyik ki, İraq müharibəsindən ən çox faydalanan ölkələrdən biri Rusiya olmuşdur. Müharibə səbəbi ilə artan neft və təbii qaz qiymətlərindən böyük gəlir əldə etməklə yanaşı, ABŞ-nin nüfuzunu itirməsindən də siyasi fayda əldə etmişdi. İraq kimi mühüm təchizatçının enerji bazarlarına gözlənilməyindən daha az neft tədarük etməsi Rusiyaya üstünlük vermişdir. Rusiya 2005-ci ildə neft ixracından təxminən 122 milyard dollar gəlir əldə etmişdir ki, bu rəqəm 2001-ci ildəki (39 milyard dollar) müqayisədə xeyli artmışdır [5]. ABŞ-nin İraqda düşdüyü çıxılmaz vəziyyətdən Rusiya həm də siyasi və psixoloji üstünlük əldə etməli imkanı qazanmışdı. Qlobal güc olaraq İraqda ABŞ-nin çarəsiz qalması, ərəb ölkələrində artan nifrət və reaksiyalar "soyuq müharibə" dövründə olduğu kimi Rusiyanın balans-

laşdırıcı faktor olma şansını artırmışdır. Məsələn, Rusiya Türkiyənin Şimali İraqa bağlı narahatlığına əsaslanaraq hökumət və ictimaiyyət qarşısında siyasi mövqeyini gücləndirməyə çalışırdı. Rusiya rəsmi çıxışında İraqda asayışı təmin etmək və onun ərazi bütövlüyünü qorumaq istədiyini bəyan edərək rəsmi Moskvanın dinc və mehriban bir görünüşünü təqdim etsə də, İraqda uzunmüddətli münaqişə mühiti Rusiyanın maraqlarına uyğun bir vəziyyət yaradırdı.

Rusiyanın xarici işlər naziri İ.S.İvanovun sözləri ilə desək, "Rusiya Yaxın Şərqdə beynəlxalq birliyin digər üzvləri ilə birlikdə ona lazım olan ədalətli, təhlükəsiz dünya istəyir" [7, s.45-46]. Bu şəraitdə Rusiya, şübhəsiz ki, İraqdakı hərbi əməliyyatların formal əleyhdarlarının, o cümlədən Fransa və Almaniyanın tərəfdarlarından birinə çevrilə bilərdi. Həm də Rusiya öz maraqları naminə "İraqa edilən təzyiqlərin" artırılmasının vacibliyini vurğulayırdı. Bu səbəbdən də, Rusiya İraq məsələsini müzakirə edərkən Təhlükəsizlik Şurasında veto hüququndan istifadə etmək istəmədiyini açıq şəkildə vurğulamışdı. Üstəlik, Fransanın TF-1 telekanalının müxbirinin "Amerika qəfildən Rusiya-Fransa-Almaniya blokuna qarşı hərəkət etmək qərarına gələrsə" rəsmi Moskva hansı addımlar atacağı ilə bağlı sualına Rusiya prezidenti açıq şəkildə cavablandıraraq deyirdi: "Biz işləmirik kiməsə qarşı və ya nəyəsə görə. Belə olan halda kəskin beynəlxalq böhranı sülh yolu ilə həll etmək üçün həqiqətən ümid edirik ki, rəyimiz dinləniləcəkdir" [7, s.47].

Digər tərəfdən İraqın işğalı ilə pozulan regional tarazlıqlarda İran ön plana çıxırdı. Belə ki, İran-ABŞ gərginliyi mühüm neft nəqli mərkəzlərindən biri olan Fars körfəzinin təhlükəsizliyini riskə atması mümkün idi. İran Fars körfəzindəki ölkələrdə yaşayan şiə əhaliyə təsirindən istifadə edərək, bu ölkələrdə qeyri-sabitlik yaratmaqla öz siyasətini həyata keçirməyə çalışır. Digər tərəfdən isə işğal olunmuş İraqda əlverişli mühitdən istifadə edən radikal təşkilatlar ABŞ-nin müttəfiqi olan neft hasil edən ölkələrin təhlükəsizliyini təhdid edə biləcək səviyyəyə gəlib çatmışdır. Əslində neft və təbii qaz obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çətinliklər bu obyektləri hücumlar üçün cəlbedici edirdi. Nəticədə boru kəmərləri, neftayırma zavodları və quyular terror hücumları, siyasi qeyri-sabitlik və sosial qarışıqlıqlar zamanı təəcüblü deyildir ki, hücumla məruz qalmışdılar

Ənənəvi olaraq mürəkkəbliyi xarakterizə olu-

nan İraq-Suriya münasibətlərinə gəlincə, Bağdadda rejim dəyişikliyindən sonra da onlar özünəməxsus mənfəəti xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Qeyd olunduğu kimi, 2003-cü ilin aprel ayında S.Hüseyn rejiminin devrilməsi Suriya tərəfindən narahatlıqla qarşılanmışdır. Məşhur tədqiqatçı Q.Mirskinin fikrincə, Suriya prezident B.Əsəd belə olan vəziyyətdə çətin dilemma qarşısında qalmışdı [12, s.100]. Çünki İraqda köhnə rejimin devrilməsi Suriyanın Şimali İraqdakı enerji layihələrində olmasını çətinləşdirirdi. Lakin rəsmi Dəməşq ölkədəki siyasi vəziyyəti nəzərə almaqla tam təcrid vəziyyətində olmaqla ABŞ ilə qarşıdurmaya gedə bilməzdi. ABŞ Dövlət Departamentinin Suriyanın beynəlxalq terrorizmi himayə edən ölkə kimi “qara siyahısı”na daxil etməsi və onun qondarma “demokratik dövlətlər”lə yaxınlığı rejim üçün ciddi signal olmuşdu. İraq əməliyyatı başa çatdıqdan sonra ABŞ prezident C.Buş Dəməşqə xəbərdarlıq edərək bildirmişdi ki, “o, ABŞ və onun koalisiya tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq etməli və ağır hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyanları: Baas Partiyasının üzvlərini və hərbi cinayətkarları sığıncaq verməməlidir, onlar məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Ümid edirik ki, suriyalılar bu sözlərin mənasını anlayarlar”[4, s.110]. Onu da qeyd edək ki, ABŞ-nin müdaxiləsi ilə 2003-cü ilin aprel ayında İraq müqavimət qüvvələrini açıq şəkildə dəstəklədiyinə görə Suriyanı “cəzalandırmaq” üçün Kərkük-Bəniyas neft kəməri ilə İraq neftinin nəqli dayandırılmışdır.

Türkiyənin isə müharibədən sonrakı dövrdə neft hasilatında nəzərdə tutulan hədəflərə nail olması mümkün olmamışdı. Çünki boru kəmərlərinin, neft quyularının və neft emalı zavodlarındakı təxribatların nəticəsi olaraq İraqda neft hasilatının azalması Türkiyənin istəklərinin qarşısını almış olmuşdur. Bu vəziyyət nəinki İraqda, eləcə də dünya bazarlarında neft məhsullarının bahalaşmasına səbəb olmuşdu ki, nəinki ölkə iqtisadiyyata hətta regiondakı dövlətlərə də mənfəəti təsir göstərmişdi. Nəticədə ölkə daxilində işğalçı qüvvələrə qarşı mənfəəti reaksiya yaranmışdı ki, bu da ölkədə etnik qarşıdurmalara yol açmış olurdu. Lakin Türkiyənin prezidenti R.T.Ərdoğanın Ərbilə səfəri zamanı ikitərəfli əlaqələrdə “qırılma” yaradacaq digər mühüm hadisə Kürdistan Regional Rəhbərliyinin Təbii Sərvətlər naziri Aşti Havramini ilə görüşü olmuşdur. Bu görüşlə Ankaranın Ərbilə enerji marağı əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başladı. İki ölkə arasında enerji əlaqələri 2012-ci ilə qədər davam etmişdir. Çünki Türkiyənin ucuz enerji

tapmaq, Rusiya və İrandan enerji asılılığını azaltmaq, regionun enerji transfer mərkəzinə çevrilmək siyasəti Ankaranı sürətlə Ərbilə yaxınlaşdırmışdır. Suriya vətəndaş müharibəsi kontekstində Ankara ilə Bağdad arasında gərginliyin artması və ölkənin çimalına PKK-nın hücumlarının güclənməsi enerji təhlükəsizliyinə əlavə edildikdə, Ankaranın Ərbilə münasibətlərinə ciddi təsiri öz əksini tapmış olmuşdur. Bütün bunların nəticəsidir ki, 20 may 2012-ci il tarixində Türkiyənin energetika naziri Taner Yıldızın səfəri zamanı mərkəzi İraq hökumətinin razılığı olmadan Kürd Regional Rəhbərliyinin Təbii Sərvətlər Naziri Aşti Havrami ilə müxtəlif enerji sazişləri imzalamışdır [1]. Bu razılaşmalara əsasən Kürdistan Regional Rəhbərliyinin nəzarət etdiyi ərazilərdən gündəlik bir milyon neft və təbii qaz ehtiyatlarının Türkiyə üzərindən ötürülməsi nəzərdə tutulurdu. Bunun nəticəsi idi ki, 2014-cü ilə qədər Ərbil Ankaranın ən mühüm enerji tərəfdaşına çevrildi və “Ərəb baharı”ndan sonra tarazlıqların dəyişdirildiyi Yaxın Şərqdə əlaqələrin ən yaxşı şəkildə həyata keçirildiyi aktyor statusuna yüksəldi. Ankara ilə Ərbil arasındakı bu ciddi yaxınlaşma PKK məsələsində də özünü göstərdi. Lakin Ərbilin dəstəyi ilə Ankara 2012-ci ilin sonunda bölgədə yeni sülh prosesinə başladı. Bu proses çərçivəsində PKK silahlıların geri çəkilməyi nəzərdə tutulurdu.

Başqa bir məsələ isə budur ki, ABŞ-nin İraqın neft sərvətlərindən istifadə edərək bu ölkəni bir yerdə saxlaya biləcəyi fikri indiyədək praktikada uğurlu olmamışdır. Belə ki, ölkədə sünni ərəblərin üstünlük təşkil etdiyi bölgələrdə neft və təbii qaz ehtiyatları yoxdur. ABŞ-a görə bu onların kürdlər və şiərlə birlikdə yaşamağa razı olacağı ehtimalını yaradırdı. Belə ki, ABŞ-nin bu istəyi ilə sözügedən iqtisadi “mükafat” yalnız rəşional hesab edilə bilən siyasi mühitlərdə və liderlərin iştirakı ilə funksional ola bilərdi. Lakin hadisələrin gəldiyi mərhələdə və İraqdakı məzhəblərarası münəqişə mühitində bu lahiyənin müzakirə oluna biləcəyi mühit yox idi. Çünki neft ehtiyatlarının cəmləşdiyi bölgələrə faktiki nəzarət edən və ya nəzarəti ələ keçirə biləcəklərini hiss edən şiə ərəblər, eləcə də kürdlər çox vaxt sünni ərəblərə qarşı əməkdaşlıq etməklə ölkənin bütövlüyünü qorumaq üçün kifayət qədər həvəsli deyildirlər. Bu səbəbdən də enerji sahəsində xarici bir ölkə olan Türkiyənin diversifikasiya siyasəti nəticəsində fərqli təchizatçılardan və marşrutlardan enerji təchizatı üçün vacibdir. Bu çərçivədə, İraqın Türkiyənin ener-

ji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyəti həm neft, həm də təbii qaz idxalına alternativ forması ilə əlaqədardır [10, s.54]. Belə ki, Türkiyənin neft idxal etdiyi ölkələr arasında İraqın payı son illərdə artmış və 2015-ci ildən bəri 46 faizə yüksəlmişdi [16]. Çünki İraqın neft hasilatı və tranzit infrastrukturunda ediləcək investisiyaların ardından demək olar ki, ölkənin ixrac gücü yenidən artmışdır. Təbii qazda mövcud tutum məhduddur, lakin ixrac potensialı yüksəkdir. 17 trilyon kubmetr sübut edilmiş təbii qaz ehtiyatı ilə dünyanın 12-ci yerdə duran İraq, 2017-ci ildən ixracat aşağı düşərək cəmi 1,1 milyard kubmetr olmuşdur [2]. Mövcud istehsal və ixrac infrastrukturunun qeyri-adekvat olmasına baxmayaraq, Qərb üçün İraqın ehtiyatları və Türkiyə əhəmiyyətli bir tədarük mənbəyi kimi görülürdü. Ancaq İraqın siyasi quruluşundakı "tıxanmanın" yaratmış olduğu problemlər və 2014-cü ildə yaranan İŞİD təhlükəsi səbəbindən qısa layihələrin həyata keçirilməsində maneə olmuşdur.

Türkiyənin coğrafi baxımdan yaxın olduğu bölgələrdən biri olan Yaxın Şərqdə öz maraqlarına zidd strategiyaların olması (Fələstin, İraq və İran kimi ölkələrlə əlaqələri) uzunmüddətli perspektivdə Ankaranın mühüm neft və təbii qaz planlarını alt-üst edirdi. Çünki enerji nəqli xətlərinin başqa ölkələrin ərazisindən keçmə ehtimalı Türkiyənin əleyhinə idi. Yaxın Şərq Türkiyənin təsir coğrafiyası daxilində olduğu halda, onun buradakı ölkələrlə əlaqələri günü-gündən zəifləyir. Bununla belə, rəsmi Ankara çalışırdı ki, Yaxın Şərqin enerji resurslarının Avropaya satan distribütor ölkə Türkiyə olsun. Belə ki, Fars körfəzində dünya neft yataqlarının təxminən 60%-i mövcuddur. Səudiyyə Ərəbistanı 20% neft ehtiyatı ilə dünyanın ən böyük neft istehsalçısı olsa da İran dünya təbii qaz ehtiyatlarının 15%-nə, İraq isə 12%-nə malikdir. Buna görə də Türkiyə ABŞ-nin İraq siyasətində kənarda qalmaq istəmirdi. Çünki Türkiyə enerji ehtiyatlarının Qərb bazarlarına təhlükəsiz ixracatında əsas tranzit yolu olmaq istəyi onun region siyasətində prioritet məsələ olmuşdur. Bu həm də Türkiyəni "mərkəzi dövlət" olmaq yolunda maneələri aradan qaldırmış olacaqdır ki, buna görə də rəsmi Ankara Vaşinqton ilə yaxın münasibətdə qalmağa çalışırdı. Digər tərəfdən isə Türkiyə bir şeyi anlayırdı ki, ABŞ dəstəyi olmadan regionda sülh və sabitliyə nail ola bilməyəcək, bu səbəbdən də şimal və cənub istiqamətində təhlükəsiz nəqlini inkişaf etdirmək üçün ABŞ-Türkiyə münasibətlərin normallaşması regionun gələcəyi üçün şərt olmuşdur.

Aparılan araşdırma nəticəsində onu qeyd etmək olar ki, Türkiyənin son 10 ildə regionun enerji ehtiyatları ilə bağlı ciddi addımlar atmaq imkanı olmamışdır. Digər tərəfdən İranın regionda irriqasiya və enerji sahəsində bir dövlət kimi fəaliyyət göstərdiyi müşahidə edilirdi. Yəni Türkiyənin yerinə bölgədə yaranan boşluqları başqa dövlətlərin doldurması mümkün idi. Hazırda isə demək olar ki, İraqda və şimalında özəl şirkətlərin fəaliyyəti üçün çox da uyğun mühit yoxdur. Bölgədəki qeyri-müəyyənlik davam etdikcə bu mümkün olmayacaqdır. Bu da Türkiyə şirkətlərinin qısa müddətdə bölgəyə qalıcı və irimiqyaslı sərmayə qoymasında çətinliklər yaradır. Lakin bu vəziyyəti yalnız mənfi cəhət kimi görmək düzgün deyildir. Çünki Türkiyənin özəl sektoru qeyri-sabit mühitə və İraqdakı kimi problemlərə öyrəşməmişdir. Bu səbəbdən ABŞ və yeni qurulan İraq rəhbərliyinin aparacağı iqtisadi siyasət nəticəsində ortaya çıxacaq imkanlardan əhəmiyyətli pay almaq mümkün olması qeyri-mümkündür. Amma bunlara baxmayaraq Qərb şirkətləri üçün yaranan coğrafi məsafə, mədəni fərqlər və rəqabət faktorları Türkiyə sərmayəsi üçün bir üstünlük idi. Bununla yanaşı, rəsmi Ankara və Bağdad arasındakı münasibətlərin əhəmiyyətli bir sütunu Türkiyənin İraqa enerji yatırımlarıdır. Bu baxımdan İraqın şimal hissəsi Türkiyə üçün cəlb edən bir bölgəyə çevrilmişdir [11, s.102]. Çünki qeyri-sabitliyə malik olan İraqda risklərin müqabilində Qərb dövlətləri üçün ön plana çıxan Türkiyə, onların investorları üçün geniş enerji investisiya imkanları təmin edə biləcəkdir. Bundan başqa Vaşinqtonun təzyiqlərinə baxmayaraq iki ölkə arasında əməkdaşlığın digər vacib sahəsi Türkiyədən İraqa elektrik enerjisi ixracıdır. Türkiyə, infrastruktur problemləri olan İraq üçün elektrik enerjisi ehtiyaclarını qarşılamaqda mühüm aktor kimi ön plana çıxmış və qonşusunun birtərəfli enerji ixracatına bir tarazlıq gətirmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq onu da qeyd etmək olar ki, Türkiyə nəyin bahasına olursa olsun İraqa münasibətlərini bərpa etməlidir. Çünki İraqdan gətirilən neft, sərhəd ticarəti, boru kəmərləri Türkiyə iqtisadiyyatının mühüm sütunlarıdır. Bu işdə ABŞ-nin yardımına ehtiyacı vardır. Çünki Türkiyənin enerji ehtiyatlarını daha uzaqlardan baha qiymətə idxal marşrutları ilə doldurmağa çalışması isə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsi mümkündür. Bundan əlavə, İraq dövlətinə tətbiq edilən embarqoya görə 36-cı paralel üzərindəki qa-

dağın olunmuş ərazi ölkənin cənub-şərqində iqtisadiyyata və sərhəd ticarətinə təsir edən terror mühiti yarada bilərdi. Bu səbəbdən Türkiyə İraqın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və bu işdə ABŞ-nin yardımı ilə fəal olmağa çalışırdı. Türkiyə İraqa münasibətlərinə uzunmüddətli və hədəf ölkə kimi baxmalıdır. İstər parçalanmış, istərsə də birləşmiş İraq olsun, hər cür şəraitdə bu ölkə ilə enerji ticarətini davam etdirmək Türkiyənin milli maraqlarına uyğundur. İraqın ABŞ vasitəsi ilə Türkiyəyə təsis etdiyi enerji əlaqəsi, həm onun mühüm enerji istehlakçısı kimi formalaşmasına köməkçi olacaq, həm də rəsmi Ankara Vaşinqtonun köməkliyi ilə dünya bazarlarına enerjinin təhlükəsiz daşınmasında bir dəhliz olmaq iddiasını reallaşdırmış olması mümkün idi. Başqa sözlə, ABŞ və Türkiyə həm enerji tələbatına, həm də İraqın tranzit təhlükəsizliyinə töhfə verə biləcək kritik regional tərəfdaşdır. Bunun üçün hər iki dövlətin İraqa bağlı “dövlət siyasəti” bölgədəki kürdlər və PKK ilə bağlı bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməli, bütövlükdə nəzərdən keçirilməlidir. Bu çərçivədə İraqda demokratiya və azad bazar nizamı vurğulanarkən, ABŞ demokratikləşmə prosesinin davam etdirməlidir. İraq siyasətlərində hər iki dövlət arasında fikir ayrılıqları aradan qaldırılmalı və strateji planlaşdırma özəl sektor da daxil olmaqla bütövlük göstərməlidir. Belə ki, Şimali İraq uzun illər problem bölgəsi olaraq qalacaq və Türkiyə üçün yaşamaq probleminə çevrilə bilər. Strateji inkişafa gətirib çıxaracaq belə bir xroniki problemin öhdəsindən gəlmək və mübarizənin maya dəyərini azaltmaq ancaq güclü siyasi iradə, funksional təşkilatlanma, kifayət qədər büdcə və ixtisaslı kadrlarla mümkün ola bilər. Bu çərçivədə, istər ABŞ, istərsə də Türkiyə İraqda strategiyaları koordinasiya edəcək və sürətli qərarlar alaraq həyata keçirəcək daimi bir struktur yaradılmasına çalışmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Balcı, A. *‘Enerji’ sine Kavuşan Komşuluk: Türkiye-Kürdistan Bölgesel Yönetimi İlişkileri*, SETA Analiz Serisi, (94), Haziran 2014
2. “BP Statistical Review of World Energy 2017”, BP, son erişim tarihi: 4 Mart 2018, <https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review-2017/bp-statistical-review-of-world-energy-2017-full-report.pdf>.
3. CIA, *The World Factbook 2007*, Iraq, <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/iz.html#Econ>
4. Волович А.А. Осложнение сирийско-американских отношений в контексте иракского кризиса // *Ближний Восток и современность*. М.: ИИИуБВ РАН, 2006. – С. 109-114 s. 110
5. Energy Information Administration (EIA), “OPEC Revenues Fact Sheet”, http://www.eia.doe.gov/cabs/OPEC_Revenues/OPEC.html.
6. Ергин, Д. *Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть : добыча. — Москва : ДеНов, 1999. — С. 16.*
7. Косач, Г.Г. *Россия и Арабский мир: отношение к Иракской проблеме. (Ed) Е.С.Мелкумян. Иракский кризис. международный и региональный контекст, - Москва: институт изучения израиля и ближнего востока, - 2003, - s.45-46*
8. James A. Paul, “Oil Companies in Iraq: A Century of Rivalry and War”, *Global Policy Forum*, Kasım 2003, <http://www.globalpolicy.org/security/oil/2003/2003companiesiniraq.htm>.
9. Laçiner, S. “Irak Savaşı: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme”, *USAK Stratejik Gündem*, <http://www.usakgundem.com/makale.php?id=153>
10. Matthew J. Byrza, “Turkey’s Dramatic Shift Toward Iraqi Kurdistan: Politics Before Peace Pipelines”, *Turkish Policy Quarterly* 11, sayı 2, 2012, 53–61.
11. Michael M. Gunter, “Economic Opportunities in Iraqi Kurdistan”, *Middle East Policy*, 2011, cilt 18 sayı 2, ss.102–109.
12. Мирский Г.И. *Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты*. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. –163 с. S.100
13. US Department of Defense, News Transcript, “Presenter: Lt. Gen. Martin Dempsey, commander, Multinational Security Transition Command in Iraq”, 2 Aralık 2005, <http://www.defenselink.mil/>

[transcripts/transcript.aspx?transcriptid=1358](https://www.mfa.gov.tr/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=1358)

14. Todd E. *Après l'empire. Essai sur la décomposition du système américain*. Paris, 2002. P. 195

15. "Türkiye'nin Enerji Profili ve Stratejisi", Dışişleri Bakanlığı, son erişim tarihi: 13 Kasım 2016, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa.

XÜLASƏ

Yaxın Şərq siyasi strukturların sürətlə dəyişdiyi və buna görə də son bir neçə ildə siyasi qarşıdurmaların hökm sürdüyü coğrafi bölgə kimi seçilir. Xüsusilə, son bir neçə ildə Suriya vətəndaş müharibəsinin yaratdığı qeyri-sabitlik, İraq və Suriya İslam Dövlətinin (İŞİD) bölgədəki vilayətləri ələ keçirməsi və neft emalı zavodları üzərində hökmranlığını qurması həm siyasət, həm təhlükəsizlik, həm də enerji təhlükəsizliyi baxımından Türkiyəyə təsir gücünə malik bir platforma yaratmaqdadır. Xüsusilə 2014-cü ilin iyun ayından etibarən Suriya və İraqda bir çox neft yatağına nəzarəti ələ keçirən İŞİD İraqın və bütün bölgənin enerji mənzərəsini yenidən formalaşıdır biləcək bir güc olaraq Türkiyənin təhlükəsizliyini və dolayısı ilə enerji təhlükəsizliyini təhlükə altına ala biləcək şərtləri də özünü ilə gətirdi. Bu araşdırmanın məqsədi ABŞ - Türkiyə arasında enerji ortaqlığını və onun gələcəyini son hadisələr işığında təhlil etməkdir.

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, Şimali İraq, Türkiyə, İŞİD.

The Northern Iraq factor in energy security and cooperation between Turkey and the US

SUMMARY

The Middle East is notable for its quickly shifting political institutions, which have resulted in political crises in recent years. In particular, the instability caused by the Syrian civil war in recent years, the Islamic State of Iraq and Syria's seizure of provinces in the region, and the establishment of dominance over oil refineries are providing Turkey with a platform from which to influence politics, security, and energy security. ISIS, in particular, has taken control of several oil fields in Syria and Iraq since June 2014, posing a threat to Turkey's security and, as a result, energy security, as a force capable of reshaping Iraq's and the region's energy landscapes. The goal of this study is to examine the

US-Turkey energy collaboration and its prospects in light of current events.

Keywords: Energy Security, Northern Iraq, Turkey, ISIS.

Фактор Северного Ирака в энергетической безопасности и сотрудничестве между Турцией и США

РЕЗЮМЕ

Ближний Восток отличается быстро меняющимися политическими институтами, что привело к политическим кризисам в последние годы. В частности, нестабильность, вызванная гражданской войной в Сирии в последние годы, захват Исламским государством Ирака и Сирией провинций в регионе, а также установление господства над нефтеперерабатывающими заводами предоставляют Турции платформу для влияния на политику, безопасность и энергетическую безопасность. В частности, ИГИЛ взял под контроль несколько нефтяных месторождений в Сирии и Ираке с июня 2014 года, представляя угрозу безопасности Турции и, как следствие, энергетической безопасности, как сила, способная изменить энергетический ландшафт Ирака и региона. Целью данного исследования является изучение энергетического сотрудничества США и Турции и его перспектив в свете текущих событий.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, Северный Ирак, Турция, ИГИЛ.

QAFQAZ ALBANİYASININ ƏHALİSİ (III-VII ƏSRLƏR)

AİDA TEYMUROVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun doktorantı

E-mail: aida.teymurova99@mail.ru

Orcid id: 0009-0002-0075-6871

Giriş

Qafqaz Albaniyası Şərqi Qafqazda yerləşən və mühüm coğrafi və tarixi əhəmiyyəti olan bir region olmuşdur. Bu ərazi tarixən müasir Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın bir sıra ərazilərini əhatə etmiş çoxlu tayfaların və etnik qrupların məskunlaşdığı mədəniyyətlərarası mərkəz olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının coğrafi mövqeyi strateji əhəmiyyətə malik idi. Çünki bu region Xəzər dənizinin sahilində yerləşirdi, istər ticarət yollarının, istərsə də hərbi münaqişələrin keçdiyi bir ərazi kimi həm Qərb, həm də Şərq mədəniyyətləri ilə sıx əlaqəyə malik olmuşdur. Bu regionda ayrı-ayrı xalqlar arasında mədəni və ticarət əlaqələri mövcud idi, eləcə də hərbi və siyasi münasibətlər qurulmuşdur. Qafqaz Albaniyasında yalnız albanlar deyil, o cümlədən müxtəlif etnik qruplar məskunlaşmışdır. Bunlara kaspilər, utilər, çilblər, leqlər, saklar, kəngərlər və başqalarını aid edə bilərik. Bu müxtəlif etnik qruplar özlərinə məxsus olan dilləri, mədəniyyətləri və sosial quruluşları ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Məqalədə Qafqaz Albaniyası ərazisində məskunlaşmış bu xalqların etnik quruluşu, eləcə də regionun coğrafiyası, tarixi və bu xalqların bir-biri ilə əlaqələri tədqiq edilmişdir. Bu region həm sosial, həm də coğrafi cəhətdən zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Ərazidə baş vermiş tarixi proseslər Qafqaz Albaniyasında əhalinin inkişafını və bu cəmiyyətdə etnik müxtəlifliyin rolunu formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə məqalənin məqsədi Qafqaz Albaniyasının ayrı-ayrı etnik qruplarının sosial-strukturlarını, həyatını, mədəniyyətini, eləcə də bu xalqların arasındakı qarşılıqlı təsiri işıqlandırmaqdır.

Tarixi və coğrafi vəziyyəti

Qafqaz Albaniyasının qədim və erkən orta əsrlər dövründəki siyasi sərhədləri və ərazisinin tədqiq edilməsi Qafqaz Albaniyasının tarixinin öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyəti olan mübahisəli və mürəkkəb bir məsələdir. B.Dorn, A.Yanovski, Z.Yampolski, V.Tomaşek, V.Leviatov, S.Yusikov, A.Krımiski, A.Novoseltsev, K.Trever, T.Papuaşvili, D.Musxelişvili, K.Əliyev, T.Məmmədov kimi bir

çox tədqiqatçılar tərəfindən Qafqaz Albaniyasının qədim və erkən orta əsr dövrü sərhədləri və ərazisi problemi araşdırılmışdır. Erkən orta əsr yazılı mənbələrində Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər dövründəki sərhədləri və ərazisi barədə müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Erkən orta əsr yazılı mənbəsi olan Yeqişe [18, s.3], Favstos Buzand [46, k. IV], Ananiya Şirakasi [39, s.17], M.Xorenasi [38 k.II, fəs.8, s.12, 51], o cümlədən erkən orta əsr alban tarixçisi M. Kalankatlı [37, k.I, fəs.4, s. 5] tərəfindən qeyd edilmişdir ki, Albaniya ərazi baxımından şimalda Böyük Qafqaz dağlarındakı uzanmış, eləcə də Sarmatiya ilə əlaqələnməmişdir [33, s.28,184]. F.Buzand [46, k.V, fəs.12], A.Şirakasi [39, s.17, 19, 20] və L.Parpesiyə [26, fəs.33, s.42] görə Qafqaz Albaniyası cənubda Paytakaran, Muğan və Mil də daxil olmaqla Kür-Araz çayları qovşağındakı uzanmışdır [33, s.29, 184]. Şərqdə isə Qafqaz Albaniyasının ərazisi Xəzər dənizində davam etmişdir [39, s.17; 33, s.29,184].

Erkən orta əsr yazılı mənbələrinin məlumatlarından belə qənaətə gəlmək olur ki, Qafqaz Albaniyası III-VII əsrlər dövründə çox böyük əraziyə malik olmuşdur. III-VII əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyası şimalda Böyük Qafqaz dağlarından başlamış cənubda Kür və Araz çaylarının qovşağındakı, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə isə İberiyaya qədər olan ərazini əhatə etmişdir.

Qafqaz Albaniyası ərazisində məskunlaşan tayfalar və etnik quruluş

Qafqaz Albaniyasında yaşayan tayfaların etnik tərkibi mübahisəli və mürəkkəb bir məsələ hesab edilir. İ.Əliyev, A.A.Bakıxanov, Z.Yampolski, S.Yeremyan, V.Minorski, M.Barxudaryan, T.Məmmədov, Z.Bünyadov, T.Papuaşvili, A.Novoseltsev, L.Melikset-Bek və başqa tədqiqatçılar tərəfindən bu problem müəyyən dərəcədə işıqlandırılmışdır. Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər dövründəki etnik tərkibi məsələsi həm siyasi, həm də elmi tərəfləri olan bir problemdir. Hazırkı Azərbaycanda bir sıra etnik qrupların qədimdə ölkəmiz ərazisində yerli tayfalar ilə qaynayıb-qarışması və həmin

tayfalardan kiçik bir qisminin hazırkı dövrə qədər ölkəmizin ərazisində məskunlaşması bu problemin elmi tərəfidir. Bu məsələdə siyasi tərəf isə odur ki, bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən yerli etnoslar özgələşdirilmiş, gəlmələr isə əksinə yerli xalq kimi təqdim edilmişdir. K.Trever [44, s. 11], S.Yeremyan [42, c.II, s.304,328-329], A.Mnatsakanyan [36, s.15-25] və bir sıra başqa tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, qədim və erkən orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasında yerli əhali qonşular tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Erməni tarixçisi A.Babaxanyan tərəfindən də tarixi həqiqət yanlış şəkildə təqdim edilmişdir. O qeyd etmişdir ki, V əsrin sonlarında Qafqaz Albaniyası əhalisinin təkcə yarısı öz milli mənsubiyyətlərində qalmışdır. Digərləri isə erməniləşmişdir [28-29, s.333-334]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasındakı etnik problemi tədqiq edənlərin demək olar ki, hər biri israr edirlər ki, türkmənşəli tayfalar bu əraziyə gəlmə tayfalarıdır.

Albanlar. Albanlar Qafqaz Albaniyasının ən qədim və böyük yerli tayfalarından olmuşdur. Bu məlumatı erkən orta əsr yazılı mənbələri olan Aqafanqel [13, s.117, kII fəs.85, s.58], Asoqik [43, k.II, fəs.1, s. 204], L.Parpesi [26, fəs.25, s. 26, 33, 75], Z.Ritor [40, s.109,114; 41. S.165], M.Kalankatlıdan [37, k.III, fəs.5 s. 29-32] əldə etmək mümkündür.

Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən albanların lokallaşdırılması problemi də araşdırılmışdır. Onlar yazılı mənbələrə əsasən müasir Mil və Qarabağ, o cümlədən Arazın sol sahil ərazilərindəki albanları lokallaşdırmışdır [45, c.I, s.224, 42, c.II, s.303.] Onlar Kürün şimalında yaşamışdır [44, s.44; 6, s.16], digər qismi isə İori, Alazan [42, c.II, s. 304; 6, s.16], Kambiçena [6, s.16] və Kaspı (Xəzər) dənizi [44, s.46; 6,s.16] yaxınlığında məskunlaşmışdır.

“Alban” sözü, ümumiyyətlə, iki mənada istifadə edilir. Bu sözə yazılı mənbələrdə həm ölkə, həm də etnos anlamında rast gəlinir. Latin və yunan dillərində qədim və erkən orta əsr yazılı mənbələrində “Albaniya”, qədim ermənicə isə “Alvan”, “Alvanik” olaraq qeyd edilmişdir. “Alban” sözü bir çox tədqiqatçılar tərəfindən etimoloji baxımdan təhlil edilmişdir [12, s.9 ;44, s.4]. Ancaq bu söz dövrümüzə qədər dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Tədqiqatçıların bir qisminin fikrincə, bu söz “dağlar ölkəsi” [44, s.5; 24, s.353-364], digər bir qisminin fikrinə görə isə “ağ” mənasındadır [12, s. 9; 44, s. 4-5]. Burada tədqiqatçıların hər iki qrupu bu sözün

mənasını latın-yunan dili çərçivəsində müəyyənləşdirmək istəmişdir. Başqa bir qrup tədqiqatçılar isə bu sözün “igid”, “cəsur” mənasını verən türkmənşəli söz olduğunu qeyd etmişdir [2, s.354-355]. Hazırkı dövrə qədər bu sözlər Azərbaycan dilində müəyyənləşdirilməmişdir. Ancaq “Alvank”, “Albaniya”, “Alvan” olaraq günümüzə qədər gəlib çatan bu sözləri ana dilimizdə aydınlaşdırmağa çalışdıqda başqa mənə ortaya çıxır.

Utilər. Qafqaz Albaniyasında utilər də yerli tayfalardan biri olmuşdur. Qədim və erkən orta əsr yazılı mənbələri F.Buzand, Aqafanqel, Yeqişə, L.Parpesi, A.Şirakasi, Vardan, Asoqik, M.Kalankatlı tərəfindən utilər barədə məlumat verilmişdir. [13, s.20-21, 441; 4, s.115, 117; 31, s.59]. Utilərin Qafqaz Albaniyasının yerli tayfalarından biri olması barədə həmçinin ərəb coğrafiyaçıları tərəfindən də məlumat verilmişdir [10, s.13]. V. Fon, A.Şifner, A. Dirr, L.Lopatinski, N.Yakovlev, N.Marr, L.Zaqurski, M.Djanaşvili, İ.Əliyev, B.Lalayan tərəfindən iddia edilir ki, utilər İber-Qafqaz qrupuna aiddir [21, s.9; 30, s.4]. Bir qrup tədqiqatçılar isə qədim və erkən orta əsr yazılı mənbələrinə əsaslanaraq haqlı olaraq qeyd edirlər ki, utilər İber-Qafqaz dil qrupuna deyil, türk dilləri qrupuna mənsubdurlar və türkmənşəlidirlər. Bunu toponimik faktlar da sübut edir [9, s. 60-61; 2, s.348-351]. Hələ 1834-1835-ci illərdə utilər E.Eyxvald tərəfindən udmiyrtlarla eyniləşdirilmiş və türkmənşəli olduğu bildirilmişdir, həmçinin utilərin uqor-fin dil qrupuna mənsub olduğu qeyd edilmişdir [7, s. 93-94].

Bunlar onu deməyə əsas verir ki, utilər Qafqaz Albaniyasında məskunlaşan yerli və qədim tayfalardan olmuşdur.

Kaspilər. Qafqaz Albaniyasında yerli tayfalardan biri də kaspilər olmuşdur. Kaspilər barədə erkən orta əsr yazılı mənbələrində məlumatlar mövcuddur. Erkən orta əsr yazılı mənbələri A.Şirakasi və F.Buzand bu tayfalar barədə məlumat vermişdir [46, k.V, fəs.14; 39,s.6]. F.Buzand tərəfindən qeyd edilmişdir ki, kaspilər Araz və Kür çaylarının aşağı qovşağında məskunlaşmışdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmişdir ki, bu ərazidə pars(fars)lar da məskunlaşmışdır [46, k.V, fəs.14; 31, s. 59]. A.Şirakasi tərəfindən qeyd edilmişdir ki, kaspilərin məskunlaşdığı ərazi Arazın cənub-şərqindəki torpaqlar olmuşdur [39, s.6; 31, s. 59]. IV əsr yunan-bizans mənbələrində də kaspı tayfaları barədə məlumatlar mövcuddur [27, s. 222,270,272,321].

Çilblər. Qafqaz Albaniyasında erkən orta əsrlər dövründə məskunlaşan tayfalarından biri də çilblər olmuşdur. Bu tayfalar yunan yazılı mənbələrində silvlər olaraq adlandırılır [44, s. 47]. Çilblər barədə erkən orta əsr yazılı mənbələri olan Yeqişe, F.Buzand, A.Şirakasi, Aqafanqel tərəfindən məlumatlar verilmişdir [46, k.III, fəs7; 31, s. 59; 44, s. 47]. Eyni zamanda M.Kalankatlı da çilblər barədə məlumat vermişdir [37, k.II, fəs10, s.68-75]. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən çilblərin yaşadıkları ərazilər araşdırılmışdır. M.Barxudaryan tərəfindən qeyd edilmişdir ki, çilblər Quba kəndi və Dəvəçi çayı arasındakı ərazilərdə yaşamışdır [11, s.76]. K.Trever isə qeyd etmişdir ki, çilblər Dağıstan bölgəsində məskunlaşmışdır [44, s. 192]. S.Yeremyan tərəfindən isə qeyd edilmişdir ki, çilblər Böyük Qafqazın cənubunda məskunlaşmışdır [20, s. 148]. K.Əliyev isə qeyd etmişdir ki, çilbər Samur çayından cənubda məskunlaşmışdır [6, s. 17]. Q.Qeybullayev toponimik materiallar əsasında belə qənaətə gəlmişdir ki çilblər Qafqaz dil qrupuna mənsub olmuşdur [6, s. 154-155]. Bu məlumatlar əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, çilblər Samur çayından cənubda, Alazanın yuxarı axarında, Böyük Qafqazın cənubunda məskunlaşmışdır və mənşə baxımından Qafqaz dil qrupuna mənsub olmuşdur.

Leqlər. Qafqaz Albaniyası ərazisində yaşayan tayfalarından biri də leqlər olmuşdur. A.Şirakasi tərəfindən qeyd edilmişdir ki, leqlər Sarmatiya ərazisində məskunlaşmışdır [39, s. 6]. Leqlər barədə həmçinin M.Xorenasi tərəfindən də məlumatlar verilmişdir [38, k.III, fəs.37, s. 38]. Qədim gürcü yazılı mənbələrində leqlər Lekan yaxud Lekos olaraq adlandırılmışdır [17, s.9]. Qədim gürcü yazılı mənbələrində qeyd edilmişdir ki, leqlər Kaspi dənizi, Terek və Volqa çayınadək olan torpaqlarda məskunlaşmışdır [17, s.9]. İ.Əliyev laklarla leqləri eyniləşdirmişdir [5, s. 104-105], o cümlədən qeyd etmişdir ki, leqlər irandilli olmamışdır [5, s.102-103]. K. Əliyevin fikrincə, leqlər Samur çayının cənub hissəsində yaşamışdır [6, s.16]. M.İxilov qeyd etmişdir ki, leqlər Samur və Qudyal çaylarının vadisində məskunlaşmışdır [23, s.68-106]. Bu məlumatlar əsasında belə qənaətə gəlinir ki, leqlər müasir laklar və ləzgilərin əcdadları olmuşdur. Məskunlaşdıqları ərazilər isə Qudyal və Samur çaylarının hövzəsindəki dağlıq ərazilər olmuşdur.

Saklar. Qafqaz Albaniyasında yaşayan tayfalarından biri də saklar olmuşdur. M.Kalankatlı tərəfin-

dən qeyd edilmişdir ki, Şakəşen vilayəti alban vilayətlərindən biri olmuşdur [37 k.II, fəs.2, s. 29-32]. A.Şirakasi də bu məlumatı təsdiq etmişdir [39, s.45, 51]. A.Şirakasi eyni zamanda onu da qeyd etmişdir ki, Şakəşen vilayəti Arsax və Kür çayı arasında idi, o cümlədən Uti nahiyyəsinin tərkib hissəsi olmuşdur [39, s. 51]. K.Trever isə belə hesab edir ki, Şakəşen vilayəti Alazan və İori çaylarının Kürə töküldüyü yerdə Kürün sağ sahilində mövcud olmuşdur [44, s.49]. K.Əliyevin fikrincə, Şakəşen hazırkı Gəncə ərazisində lokallaşmışdır [6, s.17]. Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən sakların mənşə və dil problemi də araşdırılmışdır, yazılı mənbələrə və tarixi faktlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, sakların müəyyən hissəsi türk ailə qrupuna mənsub olmuşdur və türkmənşəlidir [35, s.117-136; 16, s.103]. Tədqiqatlara əsasən saklar hazırkı Gəncə və Şəki ərazilərində Kürün sol sahilində məskunlaşmışdır.

Kəngərlər. Qafqaz Albaniyası ərazisində məskunlaşmış tayfalarından biri də kəngərlər olmuşdur. Erkən orta əsr yazılı mənbəsi Lazar Parpesi qeyd etmişdir ki, kəngərlər tayfası hazırkı Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan ərazisində, Gürcüstan və Ermənistan sərhədlərinə yaxın torpaqlarda, Kürün yaxınlığında məskunlaşmışdır və bu əraziləri isə kəngərlər torpağı adlandırmışdır [26, s.132]. A.Şirakasi yazır ki, kəngərlər tayfası Albaniya ilə İberiya arasındakı ərazilərdə məskunlaşmışdır [39, s. 51]. S.Klyastornı qeyd etmişdir ki, kəngərlər İberiya və Albaniya sərhədində lokallaşmışdır [309, s.175]. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən kəngərlər dil və mənşə baxımından türk dil qrupuna daxil edilmişdir [48, s.77-78; 15, s.120-121].

Qafqaz Albaniyasında erkən orta əsrlər dövrü etnik proseslər baxımından mühüm bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə yeni türkmənşəli tayfalar Qafqaz Albaniyası ərazisinə ardıcıl şəkildə gəlmiş və türk dil qrupuna mənsub tayfalar artmağa başlamışdır.

Nəticə

Qafqaz Albaniyasında III-VII əsrlər arasında məskunlaşan xalqlar regionun zəngin mədəniyyəti və tarixini təmsil edən ayrı-ayrı sosial və etnik strukturlara malik olmuşdur. Albanlar, kaspilər, utilər, çilblər, leqlər, saklar, kəngərlər kimi xalqlar arasında qarşılıqlı şəkildə mədəni mübadilə, ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu xalqların dilləri və mədəniyyətləri eyni olmasa da, bu müxtəliflik birgə həyatı daha da zənginləşdirmişdir, nəticədə region

unikal mədəniyyət mərkəzi hesab edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının etnik müxtəlifliyi, coğrafi mövqeyi bu ərazinin mədəniyyət, ticarət, hərbi cəhətdən rolunu daha da artırmışdır. Regionun Xəzər dənizi sahilində olması həm Qərb, həm də Şərq dünyası ilə əlaqələri daha da artırmış və regiondakı ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərini yaxınlaşdırmışdır. Eyni zamanda Qafqaz Albaniyasında əhali çoxlu xalqların və tayfaların birlikdə yaşadığı bir cəmiyyət yaratmış, mədəniyyətlərin birləşməsi nəticəsində bu ərazi dünya tarixində mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə aparılmış təhlillər Qafqaz Albaniyasının sosial və mədəni inkişafını, o cümlədən bu ərazidə məskunlaşmış xalqların qarşılıqlı əlaqələrini anlamaq baxımından mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, etnik tərkib, yerli tayfalar, tarixi-coğrafi bölgü.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hüseynov, R.Ə., Cavadov, Q.C. (1999) *Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı: Elm, 256 s.
2. Kazımov, Q. Ş. (2003) *Azərbaycan dilinin tarixi*. Bakı: Təhsil, 583 s.
3. Qeybullayev, Q. A. (1994) *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 248 s.
4. Агафангел. (1905) *Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием. Арабская версия (Пер. Н. Марра). В Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества, 16(вып. II–III), с.63–211.*
5. Алиев, И. Г. (1969) *История Мидии*. Баку: АН Азерб. ССР, 360 с.
6. Алиев, У. Г. (1960) *К вопросу о племенах Кавказской Албании*. В И. А. Орбели (Ред.), *Сборник в честь академика Орбели И. А.* Москва–Ленинград: АН СССР, сс. 15-19
7. Артамонов, М. И. (1962) *История хазар*. Л.: Гос. Эрмитаж, 522 с.
8. Ачарян, Р. (1897) *Мовсес Каганкатвацц. Исследование времени написания*. Базмавэн, с. 370–374.
9. Ашурбейли, С. Б. (1984) *Государство Ширваниахов (VI–XVI вв.)*. Баку: Элм, 342 с.
10. Балазури. (1927) *Книга завоевания стран (Пер. и ред. П. К. Жузе)*. В *Материалы по истории Азербайджана / Общество по изучению и обследованию Азербайджана*. Баку, 42 с.
11. Бархударян, М. (1893) *Агванк и их соседи*. Тифлис. (на арм. яз.), 302 с.
12. Бакиханов, А. А. (1926) *Гюлистан-и Ирам. В Труды Общества обследования и изучения Азербайджана (Вып. 4)*. Баку, 196 с.
13. Без автора. (1882) *История Армении, на древнеарм. яз., 524 с. Тифлис. Также издано: (1909) 582 с.*
14. Гевонд Вардапет. (1887) *История Халифов (на древнеарм. яз.)*. Санкт-Петербург, 202 с.
15. Гейбуллаев, Г. А. (1984) *К этногенезу азербайджанцев (по данным топонимии)*. В *К проблеме этногенеза азербайджанского народа*. Баку: Элм, 158 с.
16. Григорьев, В. В. (1871) *О скифском народе саках*. Санкт-Петербург.
17. Джанашвили, М. Г. (1897) *Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. Описание Осетии, Дзурдзукии, Дидоэтии, Тушетии, Алании и Джикетии. О царях Хазаретии, Алгузиании. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 22, отд. I. Тифлис, с.1-196*
18. Егише. (1892) *История Вардана и армянской войны, на древнеарм. яз., 291 с. Москва. Также издано: Тифлис, (1904) 296 с.*
19. Еремян, С. Т. (1939) *Раздел об Албании. В История СССР с древнейших времен об образовании древнерусского государства (ч. I–II)*. М.-Л.: АН СССР, с.207-209
20. Еремян, С. Т. (1939) *Моисей Каланкайтукский о посольстве албанского князя Варраз-Трдата к казарскому хакану Алп-Илитверу*. ЗИВАН СССР, 7, с.129–155.
21. Загурский, Л. П. (1888) *Этнологическая классификация кавказских народов. Приложение к Кавказскому календарю, извлечение из рукописного труда, с.129–155.*
22. Ибн Хордадбех. (1903) *«Книга путей и государств»*. В: Караулов, Н. А. *Сведения арабских писателей о Кавказе. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 32, отд. I, Тифлис, с. 1-21*
23. Ихтилов, М. И. (1969) *К вопросу о происхождении народностей Лезгинской группы. Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, Серия общественных наук, кн. II, т. 19, с.68–106.*
24. Казиев, С. М. (1965) *О древних погребаль-*

ных обрядах на территории Кабалы. В Материалы по истории и археологии Азербайджана (Т. VI, на азерб. яз.). Баку: АН Азерб. ССР, с.235-251

25. Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: Наука, 214 с.

26. Лазарь Парпеци. (1907) История (на древнеарм. яз.). Тифлис, 456 с.

27. Латышев, В. В. (1948) Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней Истории, 3, с.220–321. Латышев, В. В. (1949) Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней Истории, 3, с.220–291. Латышев, В. В. (1949) Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней Истории, 4, с.230–244.

28. Лео. (1947) История Армении (Том II, на арм. яз.). Ереван, 764 с.

29. Лео. (1967) Собрание сочинений (Том I, на арм. яз.). Ереван, 587 с.

30. Лопатинский, Л. Г. (1921) Лекции по кавказоведению. Известия Курсов Кавказской журналистики, (2), с.1–16.

31. Мамедов, Т. М. (1975) К вопросу об этническом составе Азербайджана IV–VII вв. (по древнеармянским источникам). Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, 31(9), с.58–61.

32. Мамедов, Т. М. (1977) Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV–VII вв.). Баку: Элм, 147 с.

33. Мамедов, Т. М. (1993) Кавказская Албания (IV–VII вв.). Баку: Маариф, 214 с.

34. Манандян, Я. А. (1957) Критический обзор истории армянского народа. Часть I (на арм. яз.). Ереван, 462 с.

35. Миллер, В. Ф. (1887) Осетинские этюды (ч. III). Москва.

36. Мнацаканян, А. Ш. (1969) О литературе Кавказской Албании. Ереван: АН Арм. ССР, 220 с.

37. Мовсес Каганкатвацци. (1860) История Албанской страны (на древнеарм. яз.) 286 с. Москва. Также издано: Париж, 1960 432 с.

38. Мовсес Хоренацци. (1881) История Армении (на древнеарм. яз.). Тифлис, 656 с.

39. Патканов, К. П. (1877) Армянская география VII в. (приписываемая Моисею Хоренскому): Текст и перевод с древнеармянского с присовокуплением карт и объяснительных примечаний.

Санкт-Петербург, с. 26-84

40. Пигулевская, Н. Б. (1939) Сирийские источники VI в. о народах Кавказа. Вестник древней истории, (1[6]), с.107–115.

41. Пигулевская, Н. В. (1941) Сирийские источники по истории народов СССР. Москва–Ленинград: АН СССР, 170 с.

42. Рыбаков, Б. А. (Ред.). (1958) Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР (III–IX вв.) (Том II). Москва: АН СССР, 947 с.

43. Степанос Таронский (Асогик). (1885) Всеобщая история (на древнеарм. яз.). Санкт-Петербург, 438 с.

44. Тревер, К. В. (1959) Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва–Ленинград: АН СССР, 389 с.

45. Третьяков, П. Н., & Монгайт, А. А. (Ред.). (1956) Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР (Том I). Москва: АН СССР, 615 с.

46. Фавстос Бузандацци. (1832) История Армении (на древнеарм. яз.). Венеция.

47. Шанидзе, А. Г. (1960) Язык и письмо Кавказских албанцев. Вестник отделения общественных наук АН Груз. ССР, (1), с.168–189.

48. Юсифов, Ю. Б. (1974) О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинения албанского историка. Советская тюркология, (2), с.71–79.

49. Юшков, С. В. (1937) К вопросу о границах древней Албании. Исторические записки АН СССР, 1, с.129–148.

The population of Caucasian Albania (3rd-7th centuries)

A.A.Teymurova

PhD student at the A.A.Bakikhanov Institute of
History and Ethnology of ANAS

SUMMARY

This article examines the ethnic composition, social and cultural structure, and the geopolitical context of Caucasian Albania during the 3rd to 7th centuries. Based on various early medieval written sources and modern scholarly research, the study investigates the origin, settlement areas, and linguistic

affiliation of local tribes such as the Albans, Utians, Caspians, Gargar, Lipins, Leggs, Maskuts, Saks, and others. The paper also explores the interrelations among these tribes and their influence on the ethnocultural landscape of Caucasian Albania. The findings demonstrate that the region's diverse ethnic composition played a significant role in its historical development.

Keywords: *Caucasian Albania, ethnic composition, local tribes, historical-geographical division.*

Население Кавказской Албании (III–VII века)

А.А.Теймурова

*Аспирант Института Истории и
Этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается этнический состав, социальная и культурная структура, а также геополитическое положение Кавказской Албании в III–VII веках. На основе различных средневековых письменных источников и современных научных исследований анализируются происхождение, ареалы расселения и языковая принадлежность таких местных племён, как албаны, утии, каспии, гаргары, липины, леги, маскуты, саки и другие. Также исследуются взаимосвязи между этими племенами и их влияние на этнокультурную структуру Кавказской Албании. В результате установлено, что этническое разнообразие региона сыграло важную роль в его историческом развитии.

Ключевые слова: *Кавказская Албания, этнический состав, местные племена, историко-географическое районирование.*

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞI VƏ POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA BƏRPA VƏ YENİDƏNQURMA SİYASƏTİ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI KONTEKSTİNDƏ

ALİYƏ HACIYEVA

*Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin dissertantı,
Azərbaycan Universiteti, müəllim**E-mail: hajiyeva_aliya04@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-8979-1498>*

Giriş

XX yüzillikdə Azərbaycan tarixində baş vermiş ən faciəli münaqişələrdən biri kimi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi tarixə qara hərflərlə yazılmışdır. Bu münaqişənin nəticəsində I Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan 20 faizdən çox tarixi torpaqlarını itirmiş, minlərlə soydaşımız ermənilər tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmiş, Azərbaycana çox böyük maddi və mənəvi ziyan dəymişdir. 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsinin nəticəsində Azərbaycan xalqı və ordusu tarixi bir qələbəyə imza atmışdır. Təqribən 30 ildən artıq bir müddət ərzində işğal altında qalan tarixi Azərbaycan torpaqları yenidən geri qaytarılmış və Azərbaycan Respublikası düşmən qüvvələri üzərində şanlı qələbə qazanmışdır. Qələbə Azərbaycana sadəcə itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmamış, o cümlədən Azərbaycana Cənubi Qafqaz və dünya miqyasında yeni perspektivlər və daha güclü, sağlam siyasi və iqtisadi əlaqələr üçün fərsətlər yaratmışdır. Bu tarixi qələbədən sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi qarşısında dayanan ən önəmli vəzifələrdən biri isə işğaldan azad edilmiş torpaqlarını yenidən bərpa etmək, Qarabağı yenidən həm ölkə, həm də dünya iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və turizminə qovuşdurmaq, 30 ildən artıq bir müddət ərzində doğma torpaqlarından didərgin düşmüş azərbaycanlıları güvənli və hərtərəfli cəhətdən təmin edilmiş formada öz yurdlarına köçürmək idi. Bu məsələnin həlli ilə bağlı addımlar müharibənin qələbə ilə nəticələnməsinin ardından artıq atılmağa başlanmışdır. Belə ki, işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası və yenidənqurulmasına “Böyük Qayıdış” adlı tədbirlər planı əsasında həyata keçirilməyə başlanmışdır. “Böyük Qayıdış” layihəsi 2030-cu ilə qədər Azərbaycanın həyata keçirməyi planlaşdırdığı beş önəmli milli prioritetindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. “Böyük Qayıdış” devizi altında Prezident İlham Əliyev tərəfindən Qarabağın bərpası və yenidənqurulması istiqamətində fərman və sərəncamlar qələbənin ardından artıq verilməyə başlanmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər isə olduqca planlı və məqsədyönlü xarakter daşımaqla, gələ-

cəkdə də bölgənin dayanıqlı inkişafını təmin edəcək formada həyata keçirilməyə çalışılır. Bu da dövlətimizin bərpaya necə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşdığının bariz göstəricisidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda artıq yeni reallıqlar yaranmağa başlamışdır. Müharibədə haqlı zəfərin ardından həm Cənubi Qafqazda, həm də dünyada nüfuzu durmadan artan Azərbaycanın bölgədə sülhün bərpası prosesində irəli sürdüyü təkliflər və təşəbbüslər istər region ölkələri, istərsə də dünyanın bir sıra supergücləri və beynəlxalq təşkilatları tərəfindən qəbul edilib, dəstəklənməyə davam etmişdir. Müstəqil Azərbaycan, bildiyimiz kimi, dövlətçilik tarixində daim bütün dövlətlər və xalqlarla sülh və dostluq siyasəti çərçivəsində öz məqsəd və hədəflərini yerinə yetirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə də ölkəmiz dəfələrlə təmsil olunduğu beynəlxalq və regional təşkilatlarla olan tərəfdaşlığında, dövlətlərlə olan qarşılıqlı əlaqələrin və tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, sülhün, təhlükəsizlik və əmin-amanlığın qorunması istiqamətində daim çalışmış, öz töhfələrini vermişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanın həyata keçirdiyi siyasət çərçivəsindəki irimiqyaslı bir çox layihələr region dövlətlərinin iqtisadi inkişafını və xalqlarının rifahını təmin etmişdir. Məhz bu sadaladığımız amillər Azərbaycanın yalnız region dövlətləri ilə deyil, müxtəlif ölkələrlə olan ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin sürətlə inkişafına təkan verir. Bu baxımdan Qarabağda həyata keçirilən və həyata keçirilməsi planlaşdırılan bir çox layihələr də region və dünya dövlətlərinin sadəcə Azərbaycanla deyil, ümumilikdə iqtisadi, siyasi, mədəni, turizm və s. əlaqələrinin inkişafına çox böyük töhfə verir. Buna görə də müasir dövrdə bir çox dövlətlər Qarabağda həyata keçirilən yenidənqurma və bərpa layihələrində fəal şəkildə iştirak etməyə can atırlar.

Türkiyə-Azərbaycan strateji tərəfdaşlığının yaranması. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində həyata keçirdiyi bərpa və quruculuq işləri, Azərbaycanın ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı olan ölkələrlə arasında olan

münasibətlərin daha da möhkəmlənməsi və şəxələnməsi istiqamətində böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici siyasi əlaqələrində də çox böyük önəm kəsb edən, eyni soy və kökdən olan, ortaq tarixi və mədəniyyəti paylaşan dövlətlərin Qarabağın bərpa və quruculuq işlərində iştirakı daim Azərbaycan tərəfindən dəstəklənmişdir. Belə ölkələrdən biri və Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrində çox böyük yeri olan dövlət Türkiyə Cümhuriyyətidir. Azərbaycanın Ümummillə lideri Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət” adı ilə xarakterizə etdiyi Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ideoloji əsası XIX əsrin əvvəllərində hər iki dövlətin maarifçi ziyalıları tərəfindən atılmışdır. Dövlətlər arasında ilk rəsmi münasibətlər 1918-ci ildə AXC zamanında yaradılmışdır. Sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələrin nəticəsində formal şəkildə Azərbaycan və Türkiyə beynəlxalq və regional aləmdə bir-birinə rəqib olan təşkilatların üzvləri olmuşlar. Lakin 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, onun müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri məhz Türkiyə olmuşdur. Türkiyənin Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması digər dünya dövlətləri üçün də nümunə olmuş, bundan sonra Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınma prosesi sürətlə getməyə başlamışdır [6, 100].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dövlət bir-biri üçün olduqca mühüm strateji əhəmiyyətə sahibdir. Belə ki, Türkiyə üçün Cənubi Qafqaz siyasəti hər zaman tarix boyu ön planda olan bir məsələ olmuşdur. Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı strateji önəmli yerə sahib olması isə demək olar ki, bütün dünya dövlətləri daxil olmaqla Türkiyənin ən qədim zamanlardan bildiyi bir məsələ idi. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin ardından Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti Bakı mərkəzli olmuşdur. Türkiyənin keçmiş xarici işlər və daha sonra baş naziri olmuş Əhməd Davudoğlu Türkiyə üçün Cənubi Qafqazın əhəmiyyətini Türkiyənin Asiyaya çıxışının təmin edilməsi, Qərbi Asiya, Xəzər hövzəsi və Şimal-Cənub dəhlizində geosiyasi məkan kimi göstərmişdir. Həmçinin bunun üçün “Azərbaycanın regionda güclü olmadan Türkiyənin bu regionda güclü olmayacağını” da qeyd etmişdir. Azərbaycanın sahib olduğu enerji ehtiyatları da Türkiyənin enerji ehtiyaclarının təmin olunması baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bundan başqa Türkiyənin nəqliyyat sahəsində də Avropa ilə Yaxın Şərq, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya arasında

körpü və tranzit ölkə olmaq iddiasında da Azərbaycan mühüm rol oynayır. Eynilə Azərbaycan üçün də Türkiyə ilə əlaqələrin qurulması və müsbət məcrada davam etdirilməsi olduqca önəmli bir məsələ olmuşdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub kəsişməsində yerləşir, lakin buna baxmayaraq açıq dənizlərə birbaşa çıxışı yoxdur. Bu hal müstəqilliyini təzəcə qazanmış bir dövlət üçün XX əsrdə olduqca önəmli bir problem idi. Bu həmin ölkənin iqtisadi blokadada olması mənasına da gəlirdi. İqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün Azərbaycanın etibarlı bir şəkildə, təhlükəsizliyinə və xarici siyasi əlaqələrinə zərər gəlmədən sahib olduğu enerji ehtiyatlarını xarici bazara çıxarması lazım idi. Bunun üçün ən etibarlı tərəfdaş həm iki ölkə arasında qədimdən bəri mövcud olan tarixi bağlar və qarşılıqlı etimad, həm də bu vaxta qədər Qərb dövlətləri olan siyasi və iqtisadi əlaqələri baxımından Türkiyə idi. Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizində rolunun möhkəmləndirilməsi baxımından da Türkiyə Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyətli idi. Bu və digər məsələlər hər iki dövlətin bir-biri üçün strateji, siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əhəmiyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır və hər iki dövlət bu məsələlərin həyata keçirilməsində dostluq, qardaşlıq və sülh çərçivəsində çıxış etmişdir [2, 102-107].

Türkiyənin Qarabağ münaqişəsində mövqeyi.

O cümlədən Qarabağ münaqişəsinin ortaya çıxdığı 1988-ci ildən etibarən Türkiyə Cümhuriyyəti münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllini daim dəstəkləmişdir. Bu məsələnin söylənilən plan üzrə həlli istiqamətində də əlindən gələni etmişdir. Belə ki, məsələni beynəlxalq təşkilatların gündəminə gətirmiş, bu təşkilatlarla Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək verən qərarların hazırlanması və qəbul edilməsində iştirak etmiş, Ermənistanla sərhəd qapılarını, hava dəhlizini bağlamışdır. Lakin qeyd etmək də yerinə düşər ki, Türkiyə Cümhuriyyəti münaqişənin olduğu fərqli dövrlərdə fərqli taktiki gedişlər etmişdir. Təbiidir ki, bunlar qəbul edilən hallardır, çünki dövlətçilik siyasəti bunu tələb edirdi. Belə ki, Türkiyənin Qarabağ siyasətini biz üç mərhələdə dəyərləndirə bilərək. Əvvəla, Sovet İttifaqı dağılmamışdan qabaq Türkiyə Qarabağ münaqişəsinin İttifaqın daxili işi olaraq qiymətləndirmişdir. Lakin verdiyi açıqlamalarda Türkiyə tərəfi daim münaqişənin dinc yolla həll edilməsinin tərəfdarı olduğunu vurğulamışdır. 1990-cı illərdə baş verən hadisələr zamanı eyni dili və mədəniyyəti bö-

lüşdükləri azərbaycanlılarla təbii olaraq yaxınlıq hiss edən türk milləti yaşanan qətləyə qarşı mənfi reaksiyasını ortaya qoymaqdan çəkinməmişdir. Ermənistanın Azərbaycana hücumlarının artması, 1992-ci il mayın 8-də Şuşanı, mayın 17-də Laçını işğal etməsi, 1993-cü ildə aprelin 3-də Kəlbəcərin işğalı və daha sonra ermənilərin Füzuliyə hücumu keçməsi Türkiyə hökumətinin bəzi tədbirlər almasına səbəb olmuşdur. Artıq Qarabağ münaqişəsinə Türkiyənin mövqeyi yeni bir mərhələyə keçmişdi. Türkiyə Ermənistan hücumları ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırmış və Ermənistanın Azərbaycana olan hücumlarını pisləyən bir layihə mətni hazırlayaraq onu Təhlükəsizlik Şurasına təqdim etmişdir. 1993-cü ildə isə Türkiyə Cümhuriyyəti Ermənistanla olan sərhəd qapılarını bağlamışdı [1, 102-107]. 2003-cü ildə Azərbaycana səfər etmiş Rəcəb Tayyib Ərdoğan Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin əvvəl qəbul etdiyi siyasətini davam etdirəcəyini bildirmişdi. 2008-ci ildə BMT Baş Assambleyasında keçirilən səsvermədə Türkiyə Azərbaycanın bütövlüyünü yenidən dəstəklədiyini bildirmişdi. Rəcəb Tayyib Ərdoğan Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın istədiyi formada və onun ərazi bütövlüyü təmin olunmadan həll edilmədiyi müddətdə Ermənistanla sərhədlərinin açılmaması siyasətinin davam etdiriləcəyini bildirmişdir. Bundan sonrakı mərhələdə də davamlı olaraq Türkiyə dövlət xadimləri xarici ölkələrin, əsasən də Mink Qrupunun həmsədri olan dövlətlərlə görüşlərində Qarabağ münaqişəsinin həllinin sürətləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsini tələb etmişlər [6, 124-130].

Postmünaqişə dövründə Qarabağda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma layihələrində Türkiyənin iştirakı. Nəhayət ən müasir dövrdə, 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsi zamanında da Türkiyə Azərbaycana olan dəstəyini daim ifadə etmiş və Azərbaycanın mübarizəsinin haqlı olduğunu deməkdən çəkinməmişdir. İstər müharibə dövründə, istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə Türkiyənin Azərbaycana olan mövqeyi və dəstəyi dəyişməmiş, əksinə iki ölkə arasında olan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr Qarabağın geri qaytarılmasından sonra daha da artırılmışdır. Təbiidir ki, qələbədən sonra Azərbaycan da daim onu dəstəkləyən dövlətlərin, xüsusilə də Türkiyənin Qarabağda həyata keçiriləcək bərpa və yenidənqurma tədbirlərində iştirakını istəmiş və bununla əlaqədar iki dövlət arasında razılaşdırmalar həyata keçirilmişdir. Prezident İlham

Əliyevin dediyi kimi, “Hədəfimiz Qarabağı dünya- nın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirməkdir. Əlbəttə ki, ilkin tərəfdaşlarımız türk qardaşlarımızdır” [9]. Belə ki, “Böyük Qayıdış”ın ilk mərhələsi olan işğaldan azad edilmiş torpaqların minalardan təmizlənməsi və zəruri infrastrukturla (yol, su, elektrik və s.) təmin edilməsi prosesində Türkiyə yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycana Türkiyə tərəfindən 20-ə yaxın minatəmizləyən maşın göndərilmişdir [8]. O cümlədən, Qarabağda çəkilən bir çox yol infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində Türkiyə şirkətləri yaxından iştirak etmişdir. Hətta Azərbaycan hökuməti tərəfindən yenidənqurma və bərpa prosesi zamanı inşaat layihələrində Türkiyə modelinin istifadə olunması istiqamətində qərar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2020-ci il noyabrın 17-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalanmışdı. Başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürən 101 kilometrlik Zəfər yolu Qarabağın göz bəbəyi olan Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçməklə inşa edilən Zəfər yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla bu rayonların onlarla yaşayış məntəqəsini əhatə edir. Bu baxımdan olduqca mühüm əhəmiyyətə sahib olan və “Zəfər yolu” adını almış bu yolun tikintisi yerli şirkətlə yanaşı məşhur türk şirkəti olan “Kolin inşaat”la birgə həyata keçirilmişdi. Layihəyə əsasən bu yolun və onun üzərində inşa olunan körpü və tunellərin inşasının bir hissəsini Türkiyə şirkətləri həyata keçiriblər. Bundan başqa, Azərbaycanda “Zirvə Holding”, “Kalyon Holding”, “Cengiz” kimi bir sıra nüfuzlu türk şirkətləri də Qarabağda bərpa və quruculuq işlərində uğurla fəaliyyət göstərirlər [7].

Prezidentin 2021-ci il mayın 29-da imzaladığı sərəncama əsasən Qaşqaçay, Elbəydaş və Ağduzdağ filiz yataqları bu holdinqin tərkibinə daxil olan şirkətlərə icarəyə verilmişdir. Sərəncamda qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanın normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq Qaşqaçay filiz yatağı “Eti Bakır A.Ş.” şirkətinə, Elbəydaş və Ağduzdağ filiz yataqları “Artvin Maden A.Ş.” şirkətinə öyrənilmə, tədqiqat, kəşfiyyat, işlənmə və istismar məqsədləri üçün 30 il müddətinə müqavilə əsasında istifadəyə verilsin. Bu qızıl yataqları işğaldan yeni azad olunan Kəlbəcər rayonunda yerləşir. “Eti Bakır A.Ş.” 2004-cü

ildə Cengiz Holdingin tərkibinə daxil edilən şirkətdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yenidən inşasında Azərbaycanın Türkiyə şirkətlərinə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərən çox önəmli fakt baş nazir Əli Əsədovun Ankarada keçirilən Türkiyə-Azərbaycan İş Adamları Forumunda çıxışında söylədiyi aşağıdakı fikirdir: “Türk şirkətləri artıq infrastruktur layihələrini icra etməyə başlayıblar. “Zəfər yolu” adlanan Füzuli-Şuşa yolu, həmçinin Toğana-Kəlbəcər yolunun tikintisində artıq türk şirkətləri iştirak edirlər. Ümumiyyətlə, bərpa işlərinin layihələrində türk qardaşlarımızı görməkdən çox məmnunuq”.

2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında “Şuşa Bəyannaməsi” imzalanmışdır. “Şuşa Bəyannaməsi” ilə də qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri daha yüksək bir mövqeyə çatmış, Türkiyə dövlətinə bağlı olan şirkətlərin Qarabağın bərpası prosesində xüsusi fəallıqla iştirak etməsinə zəmin yaratmışdır. Bunu “Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi” (ATİB) İdarə Heyətinin sədri Cemal Yanqının çıxışı da açıq şəkildə göstərir. O bildirmişdir ki, “Avropadakı, Afrikadakı bütün türk şirkətlərini Qarabağın bərpası üçün dəvət edərək bildirirəm ki, Azərbaycanda iş görmək üçün əlverişli mühit var və burada hər hansı bir problemlə üzləşməyəcəksiniz. Qarabağda hazırda infrastruktur işləri gedir və bitdikdən sonra o bölgə çox müasir və inkişaf edən bir yer olacaq” [4].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 3 may 2021-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzalanmışdır. İşğaldan azad edilən torpaqlarımızın “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi prosesində türk şirkətlərinin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. 2021-ci ilin dekabr ayında Bakıda keçirilən “Azərbaycan-Türkiyə 1-ci Enerji Forumu” Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə strateji enerji əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirilməsi və Qarabağın “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi ilə bağlı layihələrinin həyata keçirilməsində türk şirkətlərinin iştirakının təmin edilməsi ilə bağlı önəmli addım oldu. Forumda çıxışı zamanı Azərbaycanın energetika naziri Pərviz Şahbazov qeyd etmişdir ki, “Türkiyə bərpa olunan enerjinin inkişafı və elektrik enerjisi bazasının liberallaşdırılması ilə bağlı zəngin təcrübəsini

bizimlə bölüşür və bu, ölkələrimizin enerji transformasiya prosesində birgə addımlarına dəstək verir”. Həmçinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə günəş, külək enerjisi potensialı, zəngin daxili su ehtiyatları layihələri üzrə planlaşdırılan hərracların, “yaşıl enerji zonası”nın yaradılması ilə bağlı digər planların Türkiyə investorları üçün geniş üfüqlər açdığı da qeyd edilmişdi. Türk şirkətləri də azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji layihələrində iştirakda olduqca maraqlıdirlər. Xüsusilə Laçın və Kəlbəcərdə külək elektrik stansiyalarının tikintisi layihələri üzrə əməkdaşlıq imkanları var. Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən də türk şirkətlərinin Qarabağın “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi prosesində iştirakının önəmini qeyd etməklə yanaşı, həmin şirkətlərə dəstək verəcəklərini də açıqlamışdır.[5]

Qarabağda həyata keçirilən, bölgənin bərpası və yenidənqurulmasında önəmli rol oynayan layihələrdən biri də “Dost Aqropark” layihəsidir. “Dost Aqropark” türk və azərbaycanlı sərmayədarlar tərəfindən Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaradılan ilk özəl kənd təsərrüfatı kompleksidir. Üç mərhələdə həyata keçirilən layihənin təməli 2021-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulub. Layihənin birinci mərhələsi artıq başa çatdırılmış, digər mərhələlərin də tezliklə bitirilməsi planlaşdırılır. Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, sıfır tullantı, bərpaolunan enerji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı mexanizmlərinin tətbiq olunması əsas götürülən “Dost Aqropark” ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, halal qida prinsipi ilə fəaliyyət göstərməyi planlaşdırır. Layihə tam başa çatdırıldıqda kompleksdə 500 nəfər işlə təmin olunacaq. Bu da, bölgəyə köçürülən əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi, ərazinin iqtisadi inkişafını təmin edəcək. Həmçinin bu kompleks Azərbaycanın və Türkiyənin ərzaq təhlükəsizliyinə də mühüm töhfə verəcək [11].

Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən növbəti sosial-iqtisadi əhəmiyyətli layihələrdən biri də hava limanlarının tikilməsidir. Bölgə üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən hava limanı layihələrinin həyata keçirilməsi həm Qarabağın paytaxtla sürətli və intensiv əlaqələrin təmin edilməsi, həm də yerli əhalinin və bölgənin inkişafı üçün çox böyük iqtisadi imkanlar yaratmaqla, Azərbaycan Türkiyə daxil olmaqla digər ölkələrlə olan hava nəqliyyatını artırır. Belə ki, beynəlxalq hava limanlarının açılması

həm də Türkiyə və Azərbaycan arasında olan bölgə üzrə rahat gediş-gəlişi təmin etməklə turizm əlaqələrini inkişaf etdirəcək, ən önəmlisi iki dövlət arasında logistik integrasiyanı da artırmaqda mühüm rol oynayacaq strateji layihələrdir. Məhz işğaldan azad olunmuş torpaqlarda yerləşən hər üç beynəlxalq hava limanının açılmasında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan şəxsən iştirak etmişdir [10].

Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, Qarabağda həyata keçirilən layihələrdə birgə iştirak gələcəkdə region, türk dövlətləri vasitəsilə həyata keçiriləcək layihələrdə Azərbaycanın, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinin əhəmiyyətini qəbul etdiyini və dəstək olacağına da bariz göstəricisidir. Bununla yanaşı Türkiyənin bərpa prosesində iştirak etməsi, ona sadəcə Azərbaycanla olan siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əlaqələrini gücləndirmək imkanı vermir, həmçinin layihələrdən yüksək məbləğdə gəlir də əldə edir və bərpa prosesində iştirak edən digər dövlətlərlə əlaqələrin qurulmasında vasitəçilik edir. Belə ki, "Turan"ın yaradılmasını istəyən Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizi layihəsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu layihə vasitəsilə sadəcə Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymaqla kifayətlənməyəcək, o cümlədən qardaş dövlət digər türk dövlətləri ilə də birbaşa əlaqə qurmaq imkanına sahib olacaq. Həmçinin Türkiyənin daşınmalar zamanı İrandan olan asılılığı da olduqca azalacaq. Türkiyənin Orta Asiya ilə olan ticarət həcmının artırılmasına da müsbət yöndə təsir göstərəcək [3, 48].

Nəticə

Türkiyə və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması və qorunması hər iki dövlət üçün diqqət mərkəzində olan bir məsələ olmuşdur. Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan bir-biri üçün strateji əhəmiyyətlik baxımından önəm kəsb edən dövlətlərdir. Qarabağ münaqişəsi zamanı Türkiyənin mövqeyi də bir daha bunu sübut edir. Sadaladığımız bu layihələr və onların həyata keçirilməsində Türk şirkətlərinin iştirakı, o cümlədən işğaldan azad edilmiş torpaqlarda təməl atma layihələrində və tamamlanmış layihələrin açılışında Türkiyə Prezidentinin şəxsən iştirak etməsi Türkiyənin istər münaqişə, istərsə müharibə, istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın rolunu və strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Atmaca T. 20.Yüzyıl Sonunda Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1993-1998). – Ankara: - "Şafak Matbaası". – 1999. – 336 s.
2. Cahangirli C. Müasir dövrdə Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri. – Bakı: - "Araz" nəşriyyatı. – 2006. – 109 s.
3. Əliyev Z. "Zəngəzur Dəhlizi: geosiyasi reallıqlar və perspektivlər". – Bakı. – "Tərəqqi". – 2023. – 108 s.
4. Hacıyeva A. "Karabağ'ın Yeniden İnşasında Türk Şirkətlərinin Rolü". VI. International New York Academic Research Congress On Humanities And Social Sciences Proceedings Book. – Türkiyə: - "BZT Akademi Yayınevi". – 2022. – 446 s.
5. Hacıyeva A. "Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsində türk şirkətlərinin rolu". AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Cənubi Qafqaz: Mövcud vəziyyət və perspektivlər, respublika elmi konfrans materialları. Tezislər. – Bakı: - "Aspoliqraf". – 2023.- s. 106-107.
6. Vəliyev C. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (1991-2016) / Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016) / məqalələr toplusu/ - Bakı: - "Poliart" MMC. – 2017. – s. 97-125.
7. <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf> İstinad tarixi: 02.06.2025
8. <https://oxu.az/ordu/turkiyeden-azerbaycana-gonderilen-minatemizleyenler-ugurla-sinaqdan-kecib-foto?ysclid=mbf1g4d4h6500553556> İstinad tarixi: 02.06.2025
9. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract> İstinad tarixi:02.06.2025
10. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2> İstinad tarixi:02.06.2025
11. <https://president.az/az/articles/view/57642> İstinad tarixi: 02.06.2025

XÜLASƏ

Məqalədə Türkiyə-Azərbaycan strateji tərəfdaşlıqlarının yaranması tarixinə toxunulmuş, ilk əlaqələrin yaradıldığı dövrlərdən Azərbaycanın Türkiyə üçün strateji əhəmiyyəti və Türkiyənin Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyəti məsələləri araşdırılmışdır. Həmçinin Qarabağ münaqişəsi zamanı Türkiyənin mövqeyi, problemə yanaşması araşdırılmışdır. Türkiyənin Qarabağ münaqişəsində mövqeyi 3 mərhələyə ayrılaraq, tədqiq olunmuşdur.

Qarabağ münaqişəsinin ilk mərhələsində Türkiyə münaqişəyə İttifaqın daxili işi kimi baxmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra və ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarını işğalı və günahsız əhalinin qətlə yetirilməsindən sonra Türkiyənin münaqişəyə mövqeyi dəyişmiş və Ermənistanla əlaqələrində dəyişikliklər baş vermişdir. Münaqişə boyunca Azərbaycana verdiyi dəstək və II Qarabağ müharibəsindən sonra həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma layihələrində iştirakı məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsi, bərpa və yenidənqurma.*

**Алия А.ГАДЖИЕВА
СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЁРСТВО
АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ И
ПОЛИТИКА ВОССТАНОВЛЕНИЯ
И РЕКОНСТРУКЦИИ В КАРАБАХЕ
В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД
В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-
ТУРЕЦКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается история формирования стратегического партнёрства между Турцией и Азербайджаном, начиная с первых этапов установления двусторонних отношений. Исследуется стратегическая значимость Азербайджана для Турции, а также значение Турции для внешнеполитического и геоэкономического курса Азербайджана. Особое внимание уделяется позиции Турции в период нагорно-карабахского конфликта, а также её подходу к урегулированию данного вопроса. Позиция Турции в отношении конфликта проанализирована поэтапно и условно разделена на три периода. На первом этапе Турция рассматривала конфликт как внутреннее дело Советского Союза. Однако после обретения Азербайджаном независимости и начала вооружённой агрессии Армении, сопровождавшейся оккупацией исторических территорий Азербайджана и массовыми убийствами мирного населения, позиция Турции изменилась, что привело к пересмотру её отношений с Арменией. В статье также анализируется поддержка, которую Турция оказывала Азербайджану на протяжении конфликта, а

также её активное участие в послевоенных восстановительных и инфраструктурных проектах на освобождённых территориях после Второй Карабахской войны. Эти процессы рассматриваются как важный элемент углубления двустороннего сотрудничества в политической и экономической сферах в постконфликтный период.

Ключевые слова: *Турция, Азербайджан, Нагорно-Карабахский конфликт, восстановление и реконструкция.*

**Aliya A.HAJIYEVA
AZERBAIJAN–TURKEY STRATEGIC
PARTNERSHIP AND POST-CONFLICT
RECONSTRUCTION POLICY IN
KARABAKH IN THE CONTEXT OF
AZERBAIJAN–TURKEY COOPERATION**

SUMMARY

The article examines the historical development of strategic partnerships between Turkey and Azerbaijan, focusing on the establishment of their initial relations and the evolving mutual strategic significance of each country for the other. It investigates Azerbaijan's importance within Turkey's regional policies and, conversely, Turkey's vital role in Azerbaijan's geopolitical and economic orientation. Additionally, the study explores Turkey's position during the Nagorno-Karabakh conflict, analyzing its approach to the issue in detail. Turkey's stance on the conflict is divided into three chronological phases. In the first phase, Turkey considered the conflict as an internal matter of the Soviet Union. However, following Azerbaijan's declaration of independence and the occupation of Azerbaijani historical territories by Armenian forces, accompanied by civilian massacres, Turkey's position underwent a substantial shift, leading to a reevaluation of its relations with Armenia. The article also addresses Turkey's support for Azerbaijan throughout the conflict and its active participation in post-war reconstruction and rehabilitation initiatives following the Second Karabakh War. These efforts demonstrate the deepening of bilateral cooperation in both political and economic dimensions during the post-conflict period.

Keywords: *Turkey, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, reconstruction and rehabilitation.*

İNFLYASIYANIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ PANEL MƏLUMAT ANALİZİ

ELŞƏN MUXTARLI

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
İqtisadiyyat İnstitutu, "Monetar və fiskal
tənzimləmə problemləri" şöbəsi,
doktorant*

E-mail: muxtarlielsen@gmail.com

Giriş

İnflyasiya ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən əmək bazarı kimi həssas segmentə çoxşaxəli təsir göstərən əsas makroiqtisadi hadisələrdən biridir. Ümumi qiymət səviyyəsinin artması həm əhalinin real alıcılıq qabiliyyətinə, həm də işəgötürənlərin davranışına, biznesin investisiya qərarlarına və məşğulluq dinamikasına təsir edir.

Mövzunun aktuallığı xüsusilə qiymət dəyişmələrinin iqtisadi və sosial sahələrdə struktur dəyişiklikləri ilə müşayiət olunduğu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha yüksəkdir. Qlobal qeyri-sabitlik, enerji şokları və xarici iqtisadi-geosiyasi amillərin yaratdığı inflyasiya təzyiqləri fonunda yalnız cari inflyasiya səviyyəsini ölçmək deyil, eyni zamanda onun məşğulluq, əmək haqqı və işçi qüvvəsinin hərəkətililiyinə uzunmüddətli təsirini anlamaq da vacibdir.

İnflyasiya — iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsində davamlı və sistematik artımdır. Bu proses bir sıra makroiqtisadi amillərin, o cümlədən pulun təklifi və tədavül sürəti, məcmu tələbin səviyyəsi, istehsal xərcləri, dövlətin maliyyə siyasəti, məşğulluq göstəriciləri, istehlakçı və istehsalçı davranışları, eləcə də qlobal xarici iqtisadi şokların təsiri ilə formalaşan mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində baş verir. Bununla belə, müasir qloballaşan bazar şəraitində bu proseslər daha sinxron və struktur xarakter alır [9, p. 233–246].

Beləliklə, müasir inflyasiya getdikcə daha çox transsərhəd xarakter daşıyan bir fenomen kimi özünü göstərir və iqtisadiyyatların, eləcə də maliyyə bazarlarının qlobal qarşılıqlı asılılığı şəraitində daha da güclənir. Bu şəraitdə makroiqtisadi idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri xarici qiymət şoklarının yaratdığı sinxron inflyasiyaya nəzarət mexanizmlərinin formalaşdırılmasıdır.

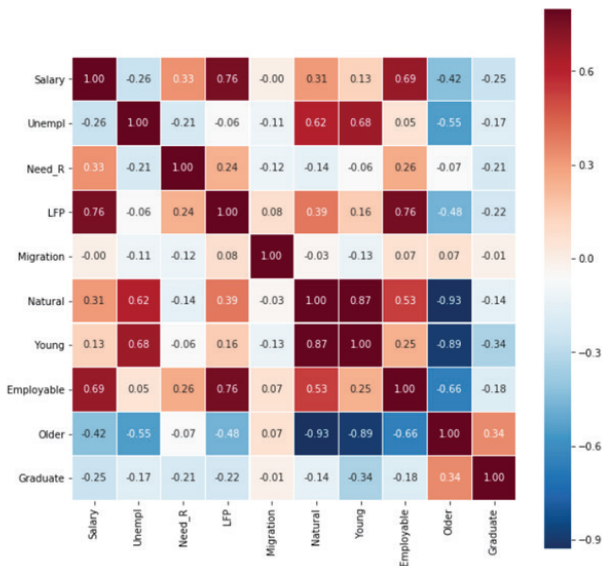
Əsas hissə

İnflyasiyanın müasir iqtisadi təhlili təkcə qiymət səviyyəsinin qeyd olunması ilə kifayətlənmir, həm də onun əsas səbəb-nəticə əlaqələrini, strukturunu, tərkib hissələrini və mənbələrini qiymətləndirməyə imkan verən statistik və ekonometrik metodların kompleksindən istifadə etməyi tələb edir. Ən ümumi alətlər — istehlak qiymətləri indeksi (İQİ), istehsalçı qiymətləri indeksi (ÜQİ) və ÜDM deflyatoru — əksər ölkələrdə inflyasiyanın hesablanması üçün əsas vasitələr kimi qalır. Lakin müasir reallıqlarda bu alətlər artıq kifayət etmir və tətbiqi ekonometriyanın daha mürəkkəb üsullarına ehtiyac yaranır.

Panel reqressiya modelləri ölkələrin yaxud regionların fərdi xüsusiyyətlərini və institusional fərqlərini nəzərə almaqla inflyasiyanın təhlilinə imkan yaradır. Bu modellər qlobal şoklar kontekstində xüsusilə əhəmiyyətlidir: bəzi iqtisadiyyatlar inflyasiya impulslarına sürətli qiymət artımı ilə cavab verir, digərləri isə daha mülayim reaksiya göstərir. ARIMA və GARCH kimi zaman seriyası modelləri inflyasiyanın proqnozlaşdırılması, onun dəyişkənliyinin qiymətləndirilməsi və keçmiş dəyərlərin cari dinamika təsirinin təhlili üçün geniş istifadə olunur. Phillips əyrisi modelləri, xüsusilə də yeni Keynsian modifikasiyaları, inflyasiyanı işsizlik, inflyasiya gözləntiləri və istehsal boşluqları ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Bundan əlavə, pul kütləsi və qiymət səviyyəsini birləşdirən monetar tənliklər inflyasiya proseslərinin təhlili üçün hələ də əsas alətlərdən biri olaraq qalır.

Beləliklə, müasir dünyada inflyasiyanın statistik qiymətləndirilməsi ənənəvi makroiqtisadi modellərlə yanaşı, yeni məlumat mənbələri və rəqəmsal alətləri birləşdirən çevik, çoxsəviyyəli və fənlərəarası yanaşma tələb edir.

Rəsm. 3. Əmək bazarı göstəricilərinin korrelyasiya matrisi

Qiymət indeksləri inflyasiyanın ölçülməsi üçün istifadə olunan əsas alətlərdəndir. Ən çox istifadə edilən göstərici isə istehlak qiymətləri indeksidir (İQİ). Bu indeks ev təsərrüfatlarının istehlak səbətinin qiymətindəki dəyişiklikləri əks etdirir və əhalinin mal və xidmətlərə çəkdiyi real xərclərin nə dərəcədə dəyişdiyini qiymətləndirməyə imkan verir. İstehsalçı Qiymət İndeksi (ÜFE) istehsal mərhələsində qiymət dəyişikliklərini izləyir və İQİ üçün aparıcı göstərici kimi çıxış edə bilər. Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) deflyatoru isə istehsal olunan bütün əmtəə və xidmətlərin dəyərini əhatə edən, inflyasiyanı daha geniş, lakin daha az operativ şəkildə ölçən göstəricidir.

Qlobal inflyasiya dəyişiklikləri kontekstində, xüsusilə 2021–2023-cü illərdə qiymət indekslərinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ərzaq, yanacaq və enerji qiymətlərinin kəskin bahalaşması dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində İQİ-nin nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu dövrdə ən dəyişkən komponentləri – qida və enerjini – istisna edən Əsas İstehlak Qiymətləri İndeksi (Core CPI) xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Bu indeks uzunmüddətli inflyasiya meyllərini daha dəqiq qiymətləndirməyə və həmin meyllərdən pul siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə etməyə imkan verir.

İdxal inflyasiyasının ölçülməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, xüsusilə Azərbaycan kimi açıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə. Belə ölkələrdə isteh-

lak mallarının əhəmiyyətli hissəsi idxal olunur və dünya qiymətlərindəki artımlar, həmçinin valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər daxili qiymət səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir [2, p. 51–79].

ABŞ

Birləşmiş Ştatlar iqtisadiyyatı inflyasiya ilə əmək bazarının nəticələri arasındakı əlaqənin dərin təhlili üçün zəruri olan geniş empirik məlumatları təqdim edir. Ən xarakterik və geniş tədqiq olunan dövrlərdən biri 1970-ci illərdir. Həmin dövrdə ölkə unikal bir makroiqtisadi hadisə — staqflyasiya ilə üzləşmişdir. Bu dövr inflyasiya və işsizliyin eyni vaxtda artması ilə səciyyələnir ki, bu da bu dəyişənlər arasındakı ənənəvi münasibətə dair fikirləri şübhə altına almışdır. İnflyasiyanın sürətlənməsi xüsusilə 1973-cü il neft şoku ilə təkan almış, bundan sonra istehlak qiymətləri kəskin artmış və onilliyin sonuna doğru 11%-i keçmişdir. Bu, real əmək haqqının azalmasına, istehlak xərclərinin daralmasına və iqtisadi artımın zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Artan istehsal xərclərinə cavab, işəgötürənlər investisiyaları azaltmağa, yeni işçilərin işə götürülməsini məhdudlaşdırmağa və istehsal proseslərini optimallaşdırmağa üstünlük vermişlər. Bu tədbirlər işsizliyin artmasına, məhsuldarlığın azalmasına və ev təsərrüfatlarının inamının zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Yalnız Pol Volkerin rəhbərliyi altında Federal Ehtiyat Sistemi-nin həyata keçirdiyi sərt antiinflyasiya siyasəti və əsas faiz dərəcələrinin kəskin artırılması nəticəsində ABŞ 1980-ci illərdə inflyasiya spiralını dayandırmağa, qiymət sabitliyini bərpa etməyə və iqtisadi artım ilə məşğulluğun dirçəlməsi üçün şərait yaratmağa müvəffəq olmuşdur. [1, p. 247–280], [6]

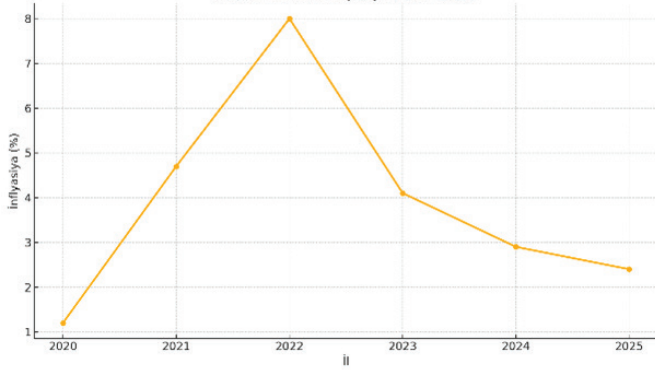
Qrafik 1. ABŞ, Sinqapur, Yaponiya, Avropa birliyi və Azərbaycan üçün son 5 ildə inflyasiya göstəriciləri

ABŞ-da inflyasiya dinamikası (2020–2025)

İl	İllik orta inflyasiya (%)
2020	1.2
2021	4.7
2022	8.0
2023	4.1
2024	2.9
2025 (mart ayına olan göstərici)	2.4

Mənbə: ABŞ Əmək Statistikaları Bürosu (U.S. Bureau of Labor Statistics)

ABŞ-da illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

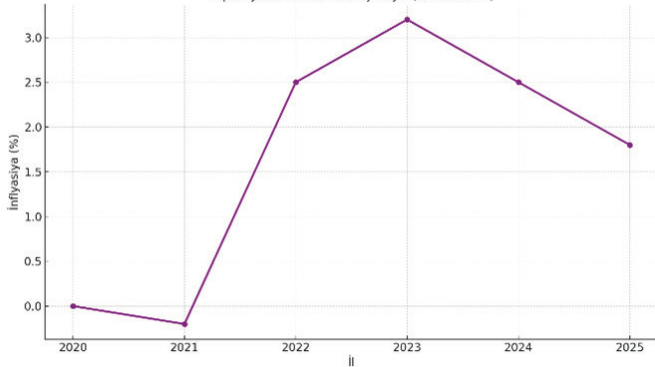

JP Yaponiya üçün illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

İl	İnflyasiya (%)
2020	0.0
2021	-0.2
2022	2.5
2023	3.2
2024 (proqnoz)	2.5
2025 (proqnoz)	1.8

Mənbə: Japan Statistics Bureau, IMF World Economic Outlook

Yaponiyada illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

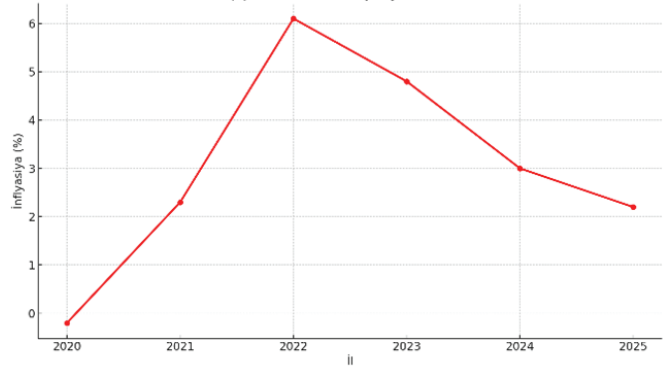

sg Sinqapur üçün illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

İl	İnflyasiya (%)
2020	-0.2
2021	2.3
2022	6.1
2023	4.8
2024 (proqnoz)	3.0
2025 (proqnoz)	2.2

Mənbə: Singapore Department of Statistics, IMF

Sinqapurda illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

EU Avropa Birliyi üçün illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

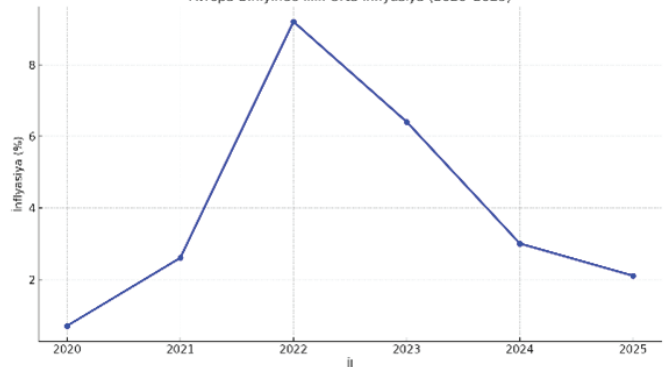
İl	İnflyasiya (%)
2020	0.7
2021	2.6
2022	9.2
2023	6.4
2024 (proqnoz)	3.0
2025 (proqnoz)	2.1

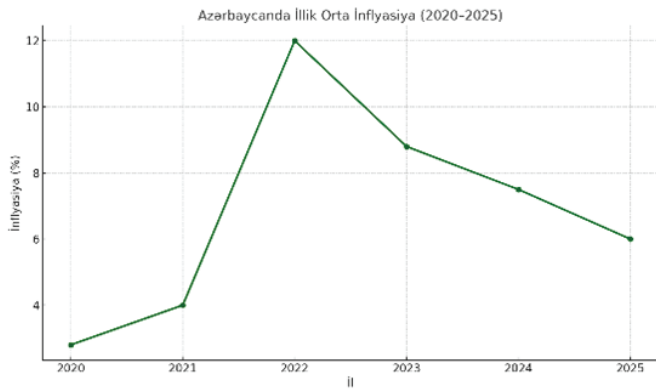
Mənbə: Eurostat, IMF, ECB Projections

Azərbaycanda inflyasiya (2020-2025)

İl	İllik orta inflyasiya (%)
2020	2.8
2021	4.0
2022	12.0
2023	8.8
2024 (proqnoz)	7.5
2025 (proqnoz)	6.0

Avropa Birliyində illik Orta İnflyasiya (2020-2025)

Yaponiya inflyasiya ilə əmək bazarı arasında ki əlaqənin öyrənilməsində xüsusi bir nümunədir, çünki son üç onillikdə inflyasiya deyil, xroniki deflyasiya ilə üzləşmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində maliyyə və daşınmaz əmlak köpüyünün çöküşündən sonra ölkə iqtisadiyyatı əslində iki onillik davam edən və "İtirilmiş Onillik" adlandırılan uzunmüddətli durğunluq dövrünə qədəm qoydu. Bu şəraitdə inflyasiya ardıcıl olaraq ya mənfi, ya da sıfır səviyyəsində olmuş və investisiya ilə əməkhaqqı artımı üçün stimulları zəiflətdi. Rəsmi işsizlik göstəriciləri nisbətən aşağı səviyyədə qalsa da, əmək bazarında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verirdi – qeyri-standard məşğulluğun payı artmışdır: müvəqqəti müqavilələr, yarımştat işlər və aşağı ödənişli saatlıq işlər yayılmışdır. Real əməkhaqqı ya durğunlaşmış, ya da azalmış, bu da daxili tələbin artımını məhdudlaşdırmış və deflyasiya meyillərini davam etdirmişdir. Yaponiya hökuməti "Abenomics" iqtisadi strategiyası çərçivəsində əməkhaqqı artımını təşviq etmək, istehlakçı fəallığını gücləndirmək və əmək bazarını canlandırmaq üçün ultra-loyallıq xarakterli pul siyasəti və fiskal stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirmiş, o cümlədən 2%-lik inflyasiya hədəfini müəyyən etmişdir. [10]

Sinqapur dövlətin əsas rol oynadığı, əmək bazarının tənzimlənməsinin yüksək səviyyədə təşkil olunduğu və çevik modelin nümunəsini nümayiş etdirən ölkələrdən biridir. Bu modelin əsas xüsusiyyətlərindən biri hər il inflyasiya və məhsuldarlıq səviyyələrindən asılı olaraq əməkhaqqı tənzimləmələri üçün tövsiyələr verən Milli Əməkhaqqı Şurasının fəaliyyətidir. Əmək qanunvericiliyinin çevikliyi, eləcə də rəqəmsallaşma və uyğunlaşma səviyyəsinin yüksəkliyi ölkə iqtisadiyyatına xarici dəyişikliklərə operativ reaksiya verməyə imkan yaratdı. Sonrakı illərdə inflyasiya risklərinin məşğulluq və əməkhaqqı sahəsində kəskin dalğalanmalara səbəb

olmadan, makroiqtisadi sabitlik çərçivəsində tənzimlənməsi davam etdirilmişdir [8, c. 1-70].

ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya və Sinqapurun beynəlxalq təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, inflyasiyanın əmək bazarına təsirləri çoxşaxəlidir və bir sıra amillərdən asılıdır: inflyasiyanın xarakteri (məlayim, yüksək, deflyasiya), əmək bazarının çevikliyi və təhlükəsizliyi, institutlara inam səviyyəsi, əməkhaqqı və məşğulluğun əlaqələndirilməsində dövlətin rolu inkişaf etmiş sosial müdafiə sistemində və fəal makroiqtisadi siyasətə malik olan ölkələrdə inflyasiyanın əmək bazarına təsiri kompensasiya və uyğunlaşmanın institusional mexanizmləri vasitəsilə yumşaldılır.

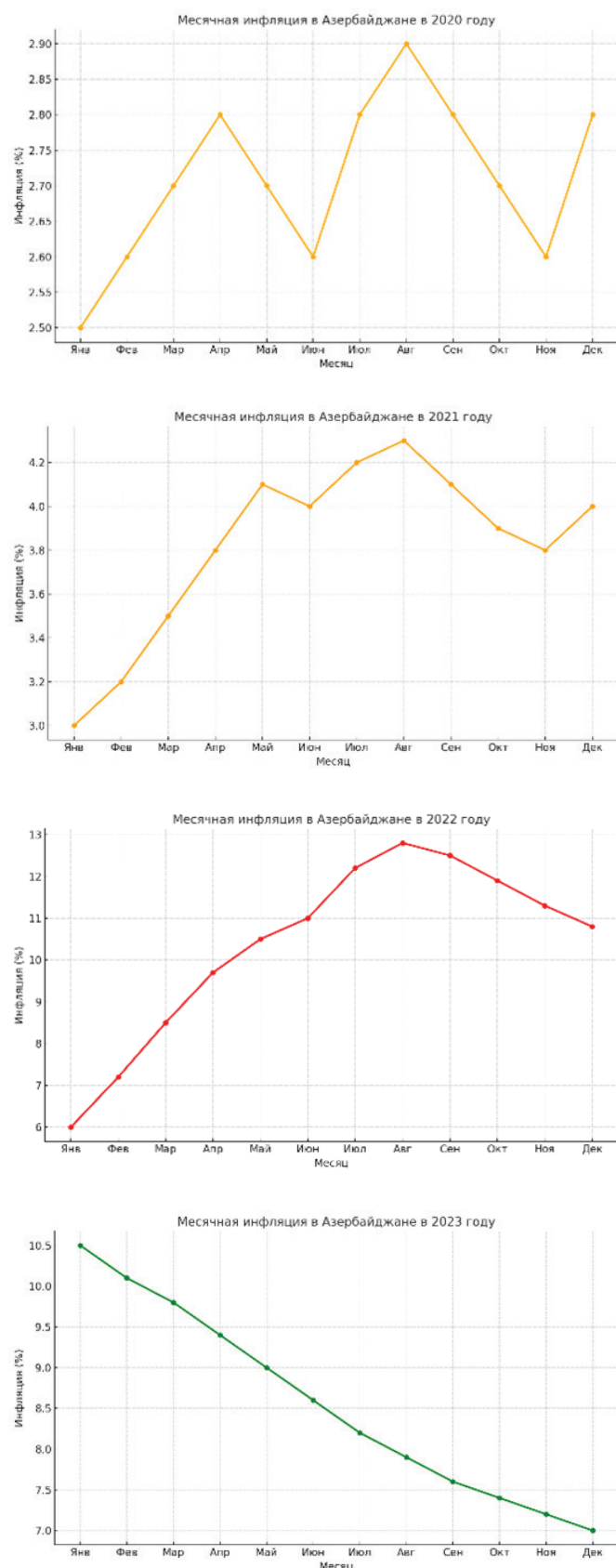
Analiz

Azərbaycanda inflyasiya xüsusilə 2021–2023-cü illərdə özünü açıq şəkildə büruzə verən inersiya ilə xarakterizə olunmuşdur. Təqdim olunan ekonometrik analiz modeli bu ətalət effektinin mövcudluğunu təsdiqləyir: gecikmiş inflyasiya dəyişəni üzrə əhəmiyyətli müsbət əmsalın (0,442) mövcudluğu əvvəlki dövrdəki inflyasiya göstəricilərinin cari inflyasiya səviyyəsini nəzərəcarpacaq dərəcədə müəyyən etdiyini göstərir.

İqtisadi artım (lnGDPG). Azərbaycanda son illərdə real ÜDM artım templəri qeyri-sabit olmuşdur, bu da əsasən iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan yüksək asılılığı ilə əlaqəlidir. Məsələn, 2022-ci ildə ölkədə ÜDM 4,6% artmışdır, lakin bu artım əsasən karbohidrogen ixracı hesabına təmin edilmiş, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində analogi artım müşahidə olunmamışdır. Statistik model iqtisadi artım templəri ilə inflyasiya səviyyələri arasında əhəmiyyətli korrelyasiya aşkar etmir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində ÜDM-in artımı istehlak qiymətlərinə ciddi təsir göstərmir. Bu, ÜDM-in struktur xüsusiyyətləri ilə izah olunur: burada aparıcı rol daxili tələb deyil, xarici mənbələr – əsasən enerji ixracı oynayır. Beləliklə, ölkədə makroiqtisadi dinamika, yəni istehsalın artımı inflyasiya proseslərinə əhəmiyyətli təsir göstərmədən müsbət ola bilər. [10]

Qrafik 1. Azərbaycanda 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 illər üçün inflyasiya göstəriciləri

Пул kütləsi M2 (MSG). Azərbaycan Mərkəzi Bankı son illərdə pul kütləsinin artımını mülayim saxlamaq siyasəti həyata keçirir və eyni zamanda qiymət sabitliyini qorumağa çalışır. M2 göstəricisi ümumilikdə artım nümayiş etdirmişdir, lakin hiperinflyasiya səviyyəsinə çatmamışdır. Bu, ekonometrik modelin nəticələri ilə üst-üstə düşür: pul kütləsinin artım tempi inflyasiyanın statistik baxımdan əhəmiyyətli determinantı kimi çıxış etmir. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyanın pul kütləsi vasitəsilə ötürülmə kanalı zəif qalır. Bu hal idarə olunan emissiya siyasəti, yüksək səviyyədə dollarlaşma və bank sektorunun məhdud imkanları ilə izah oluna bilər. Nəticədə, pul kütləsinin artması qiymətlərin dərhal artması ilə müşayiət olunmur, xüsusilə də istehlakçı tələbinin məhdud olduğu və xarici valyutada əmanətlərə meylliliyin yüksək olduğu şəraitdə.

İqtisadiyyatın açıqlığı (AÇIQ). Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək dərəcədə xarici asılılığa malikdir: ixrac gəlirlərinin təqribən 90%-i neft və qaz sektorunun payına düşür. Eyni zamanda, istehlak mallarının, xüsusilə ərzaq və texnoloji məhsulların əhəmiyyətli hissəsi idxal olunur. Modelləşdirmə nəticələri iqtisadi açıqlığın statistik əhəmiyyətə yaxın olduğunu göstərir ($p = 0,094$), bu isə beynəlxalq ticarətin daxili qiymət səviyyələrinə müəyyən dərəcədə təsir göstərdiyini sübut edir. Bundan əlavə, idxal olunan ərzaq, yanacaq və texniki avadanlıqların yüksək payı iqtisadiyyatı xarici qiymət şoklarına və valyuta məzənnəsi dəyişikliklərinə qarşı daha həssas edir. Nəticədə, qeyri-sabit beynəlxalq iqtisadi mühit və dünya bazarlarında qiymət dalğalanmaları şəraitində Azərbaycanın iqtisadi açıqlığı idxal inflyasiyasının təsirini artırır, xüsusilə də xarici tədarükdən birbaşa asılı olan sahələrdə.

İşsizlik (UNEMPL). Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi nisbətən sabit

dir və 5–6% ətrafında dəyişir. Lakin qeyri-formal məşğulluğun və kölgə sektorunun geniş yayılması səbəbindən real işsizlik səviyyəsi daha yüksək ola bilər. Model işsizlik və inflyasiya arasında iqtisadi baxımdan məntiqi olan zəif əks əlaqəni göstərir: işsizlik artdıqca əhalinin istehlak tələbi azalır və bu da qiymət artımına ləngidici təsir göstərir. Bu xüsusilə alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olduğu və daxili bazarın məhdud resurslara malik olduğu şəraitdə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir [5, p. 14–21], [3, p. 403–411].

Real əməkhaqqı (Əməkhaqqı). Son illərdə Azərbaycanda nominal əməkhaqqının artımı qismən hökumətin sosial təşəbbüsləri, o cümlədən minimum əməkhaqqı və pensiyaların artırılması hesabına baş vermişdir. Lakin 2022–2023-cü illərdə inflyasiya səviyyəsi bu artımı faktiki olaraq kompensasiya etmiş və əksər sektorlarda əhalinin real alıcılıq qabiliyyətində artım müşahidə olunmamışdır. Modelləşdirmənin nəticələrinə əsasən, real əməkhaqqının artımı inflyasiya üzərində statistik baxımdan əhəmiyyətli, lakin mötədil təsir göstərir.

İslahatlar (AYİB2). Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) İslahat Göstəricisi iqtisadiyyatda bazar islahatlarının və institusional inkişafın səviyyəsini qiymətləndirir. Azərbaycanın timsalında, son illərdə bu sahədə həyata keçirilmiş tədbirlər əsasən seçmə xarakter daşıyır və dərin struktur islahatlarından daha çox inzibati və rəqəmsallaşma istiqamətində dəyişiklikləri əhatə edir. Modelləşdirmə nəticələri göstərir ki, bu göstəricinin yüksəlməsi inflyasiyanın mülayim azalmasına səbəb ola bilər. Bu isə onu göstərir ki, institusional keyfiyyətin artırılması, tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, rəqabətin genişləndirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması inflyasiyaya qarşı uzunmüddətli sabitləşdirici təsir göstərə bilər. Vergi sistemi, ədliyyə sahəsi və korporativ idarəetmədə islahatların dərinləşdirilməsi həm də iqtisadiyyatın daxili dayanıqlığını gücləndirərək onu xarici inflyasiya şoklarına qarşı daha az həssas edə bilər [9].

Neft qiymətləri (InOIL). Azərbaycan iqtisadiyyatı neft ixracından yüksək dərəcədə asılıdır və neftin dünya qiymətləri dövlət büdcəsinə, tədiyə balansına və milli valyutanın məzənnəsinə birbaşa təsir göstərir. Neftin qiymətinin artması valyuta gəlirlərini artırır və dövlətin büdcə xərclərini maliyyələşdirmək imkanlarını genişləndirir. Bununla belə, bu

artım daxili tələbin güclənməsi, dövlət sektorunda əməkhaqlarının yüksəlməsi və enerji ilə bağlı malların bahalaşması yolu ilə inflyasiya təzyiqləri yarada bilər. Model nəticələri bu amilin statistik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir ki, bu da neftin qiymət artımının karbohidrogenlərə yüksək büdcə və ixrac asılılığı olan iqtisadiyyatda inflyasiyanı stimullaşdırdığı fərziyyəsini təsdiqləyir. Beləliklə, global neft şokları kontekstində yüksək qiymətlərin büdcəyə verdiyi müsbət təsirlərlə yanaşı, Azərbaycan inflyasiya riskləri ilə də üzləşir.

Ərzaq qiymətləri (InFOODchangePos). Azərbaycan ərzaq təminatı baxımından əsasən idxaldan asılıdır. Ərzaq məhsullarının, xüsusilə də taxıl,ət, şəkər və tərəvəz kimi əsas ərzaqların qiymətləri beynəlxalq bazarların vəziyyətindən və tədarük zəncirlərinin davamlılığından asılıdır. Model göstərir ki, ərzaq indeksindəki dəyişikliklər ölkədə inflyasiya səviyyəsinə ən güclü və statistik baxımdan əhəmiyyətli təsirlərdən birini göstərir. Nəzərə alsaq ki, ərzaq məhsulları istehlak səbəbində, xüsusilə aztəminatlı ailələrin büdcəsində mühüm yer tutur, hətta bu məhsulların qiymətlərində cüzi artım belə istehlak qiymətləri indeksinin sürətli yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, ərzaq inflyasiyası xarici şokların Azərbaycanın daxili iqtisadiyyatına ötürülməsinin əsas kanallarından birinə çevrilir və bu sahə tənzimləyici orqanların xüsusi diqqətini tələb edir [2, p. 51–79].

Nəticə və təkliflər

İqtisadi inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan ölkələrin panel təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, inflyasiya ölkənin iqtisadi və institusional xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əmək bazarına fərqli təsir göstərir. Əvvəla, inflyasiya real əməkhaqqına təsir edir — qiymətlər artdıqda alıcılıq qabiliyyəti adətən aşağı düşür, xüsusən də əməkhaqqı indeksləşdirilməyən sektorlarda. Həmçinin qeyd olunur ki, məşğulluq səviyyəsi inflyasiyaya müxtəlif yollarla reaksiya verir: məsrəf inflyasiyası şəraitində (məsələn, xammal və enerji qiymətlərinin artması) şirkətlər tez-tez işçiləri ixtisar etmək məcburiyyətində qalır, tələb inflyasiyası zamanı isə istehlakın artması səbəbilə iş yerlərinin sayında müvəqqəti artım müşahidə edilə bilər.

İdxaldan çox asılı olan, qeyri-sabit valyutalara malik və əməyin mühafizəsi zəif olan iqtisadiyyatlar inflyasiyaya qarşı xüsusilə həssasdır. Həmkar-

lar ittifaqlarının fəallığının aşağı səviyyədə olması, əməkhaqqının indeksasiya edilməməsi və qeyri-rəsmi məşğulluğun yüksək olması inflyasiyanın mənfi təsirini gücləndirir. Eyni zamanda, bəzi amillər bu təsirləri yumşalda bilər — sağlam makroiqtisadi siyasət, effektiv tənzimləmə, müstəqil mərkəzi bank və Aİ kimi güclü iqtisadi birliklərdə iştirak.

Tədqiqatın praktiki dəyəri ondadır ki, nəticələr əmək bazarının ən həssas segmentlərini müəyyənləşdirməyə və onlar üçün dəstək tədbirləri təklif etməyə imkan verir. Həmçinin bu, hökumətlərə inflyasiya şəraitində məşğulluq siyasətini daha düzgün proqnozlaşdırmaq və planlaşdırmaq imkanı verir. Fərqli pul siyasətlərinə malik ölkələr — məsələn, inflyasiya hədəfləməsini tətbiq edən və etməyənlər arasında reaksiyalar fərqlənir ki, bu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın daha da təkmilləşdirilməsi üçün modellərə qeyri-xətti təsirlərin daxil edilməsi (məsələn, inflyasiyanın məşğulluğa kəskin təsir göstərməyə başladığı həddin müəyyənləşdirilməsi), qeyri-sabit iqtisadiyyata malik ölkələrin təhlilə daxil edilməsi, coğrafi miqyasın genişləndirilməsi və təhlil dövrünün uzadılması tövsiyə olunur. Əlavə olaraq, sektor səviyyəsində aparılacaq təhlillər — yəni inflyasiyanın iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məşğulluğa necə təsir etdiyini öyrənmək — gələcək üçün perspektivli istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. DeLong J. B. *America's Peacetime Inflation: The 1970s // Reducing Inflation: Motivation and Strategy*. – 1997. – P. 247–280.
2. Čaklovica L., Efendic A. S. *Determinants of inflation in Europe: A dynamic panel analysis // Financial Internet Quarterly*. – 2020. – Vol. 16, No. 3. – P. 51–79.
3. Gasimly O. *The Nexus Between Inflation and Trade Openness in Azerbaijan: An Empirical Investigation // International Journal of Economics, Commerce and Management (UK)*. – 2019. – Vol. 7, Issue 3. – P. 403–411.
4. Nabatov E. *The Analysis of the Relationship Between Money Supply, Budget Deficit and Inflation Rate in Azerbaijan // International Journal of Business and Economics Research*. – 2022. – Vol. 11, No. 1. – P. 14–21. – DOI: 10.11648/j.ijber.20221101.13.
5. Nelson E. *How Did It Happen?: The Great Inflation of the 1970s and Lessons for Today*. – Was-

hington: *Federal Reserve System*, 2022.

6. Sargent T. J., Wallace N. *Некоторые неприятные монетаристские арифметические расчёты // Quarterly Review*. – 1981. – Vol. 5, No. 3. – С. 1–17.

7. Deniz P., Tekce M., Yilmaz A. *Investigating the Determinants of Inflation: A Panel Data Analysis // International Journal of Financial Research*. – 2016. – Vol. 7, No. 2. – P. 233–246.

8. *Singapore: 2009 Article IV Consultation — Staff Report; Staff Statement; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Singapore*. – IMF Country Report No. 09/269. – Washington, D.C.: *International Monetary Fund*, 2009. – August. – 75 p.

9. <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/real-effective-exchange-rate?utm>

10. https://fred.stlouisfed.org/series/AZEPCCIP-CHPT?utm_

11. <https://ru.tradingeconomics.com/azerbaijan/inflation-cpi>

XÜLASƏ

Məqalədə həm sənaye, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edən panel məlumatlardan istifadə etməklə inflyasiyanın əmək bazarına təsiri təhlil olunur. Diqqət inflyasiyaya təsir edən əsas makroiqtisadi dəyişənlərə yönəldilir: pul kütləsi, valyuta məzənnəsi, ÜDM-in artım tempi, istehsal boşluğu, büdcə balansı və real əmək haqqı. Nəzəri təhlildə əmək məhsuldarlığının artımı, inflyasiya və əmək haqqı səviyyəsi arasında əlaqəni təsdiqləyən Balassa–Samuelson effekti araşdırılır. Həmçinin valyuta məzənnəsinin keçid effekti və onun idxal mallarının qiymətlərindəki dəyişikliklərə cavab olaraq əmək bazarına – məşğulluq səviyyəsindəki dəyişikliklərə – təsiri tədqiq olunur. Monetarist yanaşma (Fridman, 1956) nəzərə alınmaqla, pul kütləsinin inflyasiyanın əsas amili kimi rolu və onun iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında məşğulluğun yenidən bölüşdürülməsinə dolayı təsiri təhlil edilir. Panel məlumatlardan istifadə ölkələr, sahələr və əhalinin sosial-demoqrafik qrupları arasında məşğulluğun inflyasiya şoklarına reaksiyasında müşahidə olunan fərqlilikləri müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, inflyasiyanın təsirinin qiymətləndirilməsi üçün institusional və struktur amilləri nəzərə alan kompleks yanaşma vacibdir.

Açar sözlər: *inflasiya, panel məlumat, əmək bazarı, iqtisadiyyat, təhlil.*

SUMMARY

The article analyzes the impact of inflation on the labor market using panel data covering both industrial and developing economies. The focus is on key macroeconomic variables that affect inflation: money supply, exchange rate, GDP growth rate, output gap, budget balance, and real wages. The theoretical analysis considers the Balassa-Samuelson effect, which confirms the relationship between labor productivity growth, inflation, and wages in the tradable sector. The phenomenon of exchange rate pass-through and its impact on the labor market, which is expressed in changes in the level of employment in response to fluctuations in the prices of imported goods, are also studied. Taking into account the monetarist approach (Friedman, 1956), the role of money supply as a key determinant of inflation and its indirect impact on the redistribution of employment between economic sectors are analyzed. The use of panel data allows us to identify differences in the response of employment to inflation shocks between countries, industries, and socio-demographic groups of the population. The study concludes that a comprehensive approach to assessing the impact of inflation is needed, taking into account the institutional and structural features of national economies.

Key words: *inflation, panel data, labor market, economy, analysis.*

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN İNKİŞAFININ NƏZƏRİYYƏVİ PERSPEKTİVLƏRİ

UOT 005.94

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.587>

GÜLNAR SƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC),
doktorantE-mail: gulnar_safarova@list.ru<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

Giriş

Müasir dövrdə intellektual kapital təşkilatın uğuru üçün ən vacib resurs hesab olunur. Bu dövrdə təşkilatlar, biliklərini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, daha məhsuldar olmaq üçün böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Torpaq, əmək və kapital kimi istehsalə əsaslanan iqtisadiyyatın hələ də əhəmiyyətli olduğu şübhəsizdir. Ancaq, hazırda təşkilatlarda qeyri-maddi aktivlərə, xüsusilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata daha çox diqqət yetirilir. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat, biliklərin istehsalı, bölüşdürülməsi və tətbiq olunduğu iqtisadiyyat olaraq təyin olunur və bu bilik, bütünlükdə böyümənin, sərvətin yaradılmasının və məşğulluğun əsası hesab olunur. Bu, yalnız yüksək texnologiyalı və ya bilik tutumlu sənayeləri deyil, digər sənayeləri də əhatə edir. Məlumat tutumlu təşkilatlar, həm məlumat yaratmaq, həm də bu məlumatı səmərəli şəkildə yaymaq və bilikləri tətbiq etmək bacarıqlarına malik olan təşkilatlardır. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda təşkilatlar, öz unikal imkanlarından istifadə edərək rəqabət üstünlüyü saxlamaq və rəqiblərindən daha sürətli öyrənmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün rəqabət aparırlar. Bilik, təşkilatların rəqabət üstünlüklərinə nail olmaq üçün davamlı strateji bir aktiv olaraq qəbul edilir. Bundan əlavə, biliyin təşkilatın ən vacib resurslarından biri olduğu vurğulanır.

1. İntellektual kapital nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı

Biliklərin idarə edilməsi və intellektual kapital, XXI əsrdə bir təşkilatı idarə etmək üçün tələb olunan əsas faktorlardır. Biliklərin idarə edilməsi, intellektual kapital baxımından dəyər yaratmaq üçün bilikdən istifadə edən proseslər olaraq müzakirə olunur. İntellektual kapital, biliklərə və digər qeyri-maddi aktivlərə, məsələn, bacarıqlara, münasibətlərə, işçilərin intellektual çevikliyinə, müştəri məmnuniyyətinə, loyallığa, şəbəkələrə, infrastruktur və sistemlərə, prosedurlara, innovasiyalara, sosial dəyəərə, inanca və dürüstlüyə malikdir. Buna görə də intellektual kapital, təşkilatın imkanlarını və dəyəri-

ni artırmaqla yanaşı, performansını da yüksəldir.

İntellektual kapital nəzəriyyəsinin inkişafında bir çox tədqiqatçı bu nəzəriyyənin resurslara əsaslanan nəzəriyyə və biliyə əsaslanan nəzəriyyənin qabaqcıl forması olduğunu qəbul edir. İntellektual kapital, təşkilatı performansın yüksəlməsi üçün ən mühüm və kritik uğur faktoru kimi ortaya çıxmışdır. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat əsasən təşkilatların intellektual kapitalına dayanır. Bir çox tədqiqatçı isə intellektual kapital nəzəriyyəsinin resurslara və biliyə əsaslanan nəzəriyyələrin qabaqcıl forması kimi qiymətləndirir.

XX əsrin son iki onilliyində təşkilatın resurslara əsaslanan yanaşması, ənənəvi məhsula əsaslanan yanaşmaya nəzərən böyük diqqət cəlb etmişdir. Davamlı rəqabət üstünlüklərinin izahı əsasən təşkilatın sahib olduğu və ya endogen faktorlara nəzarət etməsi ilə əlaqələndirilir. Təşkilatın resurslara əsaslanan nəzəriyyəsi, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, təşkilatların rəqabət üstünlükləri onların resurslarından istifadə etməklə əldə edilir. Hazırda resurslara əsaslanan yanaşma müasir və perspektivli bir nəzəriyyə olaraq qəbul edilir.

Penrose qeyd etmişdir ki, təşkilatın resurslara əsaslanan yanaşması, onun resurslarının həm maddi, həm də qeyri-maddi aktivlərə aid olduğunu göstərir. Eyni zamanda bir çox tədqiqatçılar təşkilatların resurslara əsaslanan nəzəriyyəsinin Penrose-nin yanaşmasındakı təməllərdən başladığını müdafiə edirdilər. Penrose təşkilatın resurslarını əsasən maddi və insan resurslarının birləşməsi kimi qeyd edir. Maddi aktivlər torpaq, avadanlıqlar və digər əsas vəsaitləri, insan resursları isə təşkilata xidmət edən əlavə dəyərləri əhatə edirdi [1].

Buna paralel olaraq, resurslara əsaslanan nəzəriyyə, təşkilatların resurslardan necə istifadə edərək davamlı rəqabət üstünlüklərinə nail olduqlarını başa düşməkdə onlara kömək edir. Barney, firmanın fiziki aktivlərini, insan kapitalı və təşkilatı resurslar kimi kollektiv bir anlayış olaraq qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Lakin, bəzi tədqiqat-

çılar iddia edirlər ki, təşkilatların yüksək texnoloji resursları asanlıqla satın alınmır, çünki bu resurslar hərtərəfli öyrənmə prosesi və ya korporativ mədəniyyətin dəyişməsinə tələb edir. Resurslar müəssisə üçün unikal xarakter daşıyır və buna görə də rəqiblər tərəfindən təqlid edilməsi daha çətindir [2].

Resurslara əsaslanan nəzəriyyənin əhəmiyyətindən əlavə, bir çox tədqiqatçılar bu nəzəriyyə ilə bağlı bəzi fikirləri irəli sürmüşlər. Onların fikrincə, resurslara əsaslanan nəzəriyyənin bəzi zəiflikləri mövcuddur. Məsələn, bu nəzəriyyə əsasən təşkilatın resurslarının daxili hissəsinə və imkanlarına diqqət yetirir. Təşkilatın resurslara əsaslanan nəzəriyyəsi rəqabət üstünlüyü əldə etməyə və təşkilatın daxili resurslarını idarə edərək fəaliyyətini artırmağa yönəlmişdir [1]. Əvvəlki empirik təhlillər göstərmiş ki, resurslara əsaslanan nəzəriyyənin iki əsas nöqsanı mövcuddur. Birincisi, bu nəzəriyyə xüsusilə, təşkilatın daxilində olan resurslara müraciət edir. İkincisi, bir çox tədqiqatçılar resurslara əsaslanan nəzəriyyənin statik təbiətinə görə bəzi çatışmazlıqların olduğunu, həmçinin, bu nəzəriyyənin daim dəyişən və rəqabət mühitində bəzi çətinliklərlə üzləşə biləcəyini qeyd etmişdilər. Bu zəif cəhətləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yanaşmalar ortaya qoyulmuş və təşkilatların daxili perspektivinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yeni fikirlər inkişaf etdirilmişdir.

Təşkilatlar mövcud olma və rəqabət üstünlüklərini əldə etmək üçün ümumi biznes mühitinin tələblərinə uyğunlaşmaq, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Müasir dövrdə bilik, təşkilatların uğurunun əsas amili kimi qəbul edilir və yeni biliklərin yaranması və tətbiqi, rəqabət üstünlüklərini əldə etmək və qorumaq üçün əsas amil hesab olunur. Eyni zamanda, bilik istehsalının əsas amil olduğu və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın əsasını təşkil etməsi fikri də geniş yayılmışdır. Biliyə əsaslanan aktivlər, dəyər yaradılmasında böyük rol oynayır. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda təşkilatların imkanları, əsasən, biliyə əsaslanmalı və menecerlər rəqabət üstünlüklərini qorumaq, saxlamaq üçün hansı bacarıqların lazım olduğunu başa düşməlidirlər.

Curado və Bontis təşkilatların biliyə əsaslanan yanaşmasını, resurslara əsaslanan nəzəriyyənin genişləndirilməsi kimi qiymətləndirmişdir. Bu yanaşma həmçinin, resurslara əsaslanan nəzəriyyə ilə sıx əlaqəli olduğunu bildirən tədqiqatçılar tərəfindən dəstəklənmişdir [3].

Sveiby də təşkilatların getdikcə daha çox biliyə əsaslandığını qeyd etmişdir. Bilik, rəqabətin əsas faktoru olaraq qəbul edilir və təşkilatların biliyə əsaslanan baxışının əsasını təşkil edir. Bilik, xüsusi bir strateji resurs kimi qəbul edilir və ənənəvi iqtisadi aktivlərdən fərqli olaraq dəyərdən düşür. Çünki biliyə əsaslanan resursların təbiəti qeyri-maddi və dinamikdir. Bundan əlavə, biliyə əsaslanan nəzəriyyə, biliyin təşkilatların ən vacib sərvəti olduğunu və təşkilati imkanları optimal şəkildə istifadə etmək üçün əsas resurs olduğunu vurğulamışdır [4].

Biliyə əsaslanan nəzəriyyə, resurslara əsaslanan nəzəriyyənin nöqsanlarını aradan qaldırmağa çalışmışdır. Biliyə əsaslanan nəzəriyyə dinamik xarakter daşıyır və təşkilatların daxili və xarici resurslarını nəzərə alaraq rəqabət üstünlüyü əldə etməyə yönəlir. Resurslara əsaslanan nəzəriyyə, təşkilatın yalnız maddi resurslarına və insan səriştəliklərinə diqqət yetirir və yalnız mövcud resurslardan istifadə edərək rəqabət üstünlüyü əldə etməyə yönəlmişdir. Bu nəzəriyyə statik xarakter daşıyır və yalnız təşkilat daxilində mövcud resurslara fokuslanır.

Biliyə əsaslanan nəzəriyyə isə, resurslara əsaslanan nəzəriyyənin davamı olaraq onun çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq məqsədilə inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyə dinamikdir və həm daxili, həm də xarici resursları nəzərə alır. Təşkilatlarda bilik idarəçiliyi daxili və xarici hissələrdən ibarətdir. Daxili bilik idarəçiliyi, təşkilat daxilində ünsiyyət, biliklərin toplanması həmçinin, tətbiqini əhatə edərkən, xarici bilik idarəçiliyi digər təşkilatlarla əməkdaşlıq və bilik mübadiləsinə fokuslanır. Bu, təşkilatın rəqabət üstünlüyünü artırmaq üçün əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Biliyin idarə edilməsinin dinamik təbiəti, təşkilatların qeyri-maddi resurslardan istifadə edərək məhsullardan dəyər yaratmasına və xidmətlər təklif etməyə kömək edir. Buna görə də intellektual kapital nəzəriyyəsi, görkəmli tədqiqatçılar, akademiklər və praktikerlər tərəfindən bu məsələnin həlli üçün təklif edilmişdir.

2. İntellektual kapitalın əsas komponentləri

İntellektual kapital termini ilk dəfə 1969-cu ildə Jon Kenneth Galbraith tərəfindən təqdim edilmişdir. Bu sahədə bir çox tədqiqatçı tərəfindən intellektual kapitalın tərifləri və onun rolunun izahları verilmişdir. Kozak intellektual kapitalın hələ də tam inkişaf etmədiyini və vahid bir tərifinin olmadığını qeyd etmişdir [5].

Edvinsson intellektual kapitalı insan kapitalı ilə struktur kapitalının cəmi olaraq müəyyən etmişdir [6]. Stewart intellektual kapitalı üç Əsas hissəyə ayırmışdır: insan kapitalı, müştəri kapitalı və struktur kapitalı. Eyni şəkildə bir çox tədqiqatçı intellektual kapitalın üç komponentdən ibarət olduğunu və əlavə olaraq, intellektual kapitalın müxtəlif qeyri-maddi resurslara əsaslandığı qeyd etmişdir. Bu qeyri-maddi resurslara işçilərin səriştəsi, biliyi, təhsili, bacarığı, intellektual çevikliyi, brend adı, müştəri əlaqələri və təşkilatın quruluşu daxildir. Bueno və digər tədqiqatçılar sosial kapitalın və texnoloji kapitalın da intellektual kapitalın ayrılmaz hissələri olduğunu müdafiə etmişdirlər [7].

Bəzi tədqiqatçılar isə intellektual kapitalın tərkib hissələrinə insan kapitalı, təşkilati kapital və ya struktur kapital, texnoloji kapital, sosial kapital və biznes prosesi kapitalını, həmçinin, müştəri kapitalını daxil etmişdirlər. Ədəbiyyatlara baxış zamanı məlum oldu ki, intellektual kapitalın komponentləri müxtəlif tədqiqatlarda fərqli şəkildə təqdim olunmuşdur. Lakin, bəzi tədqiqatçılar yeni bir konsepsiyani təqdim edərək, intellektual kapitalın əsas komponentlərini aşağıdakı kimi vermişdilər: insan kapitalı, müştəri kapitalı, struktur kapital, sosial kapital, texnoloji kapital və mənəvi kapital. Tədqiqatçılar intellektual kapitalın təşkilatların müvəffəqiyyəti üçün kritik bir amil olduğunu vurğulamış və bunun, təşkilatların bazarda rəqabət üstünlüyünü əldə etmələri üçün əvəzolunmaz olduğunu müdafiə etmişdirlər.

Cədvəl 1. İntellektual kapitalın əsas komponentləri

İnsan Kapitalı	İşçilərin bilikləri, bacarıqları, təcrübələri, təhsili, intellektual çevikliyi və digər insan resursları.
Müştəri Kapitalı	Müştəri əlaqələri, müştəri məmnuniyyəti, müştəri loyallığı və müştəri ilə olan əlaqələrin gücləndirilməsi.
Struktur Kapitalı	Təşkilatın daxili prosesləri, iş strukturu, texnoloji sistemlər, prosedurlar və təşkilati strukturlar.
Sosial Kapital	Təşkilatın daxili və xarici əlaqələri, əməkdaşlıq və şəbəkələr, sosial əlaqələrdən faydalanma.
Texnoloji Kapital	Təşkilatın texnoloji bilikləri, yenilikçi texnologiyaları, texnoloji infrastrukturunu və inkişafı.
Mənəvi Kapital	Təşkilatın etikas, dəyərləri, inanc sistemi, təşkilati mədəniyyət.

Mənbə: Müəllifin araşdırmaları əsasında.

Bontis təşkilati səviyyədə insan kapitalını innovasiya və strateji yenilənmə mənbəyi olaraq qəbul etmişdir. Eyni zamanda, Bontis bildirir ki, işçilər öz səriştələri, münasibətləri və intellektual çevikliyi ilə intellektual kapital yaradırlar. İnsan kapitalı, işçilərin bacarıqları, təhsili, münasibətləri və intellektual çevikliyi kimi müxtəlif amilləri əhatə edir. Bu bacarıqlar işçilərin innovativliyini və biznes problemlərini həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Təşkilatlarda intellektual kapitalın yaradılmasının əsas mənbəyi məhz insan kapitalıdır[8].

Müştəri kapitalı intellektual kapitalın kritik bir tərkib hissəsidir və əsasən təşkilat ilə müştəriləri arasındakı əlaqələrə əsaslanır. Bontis və başqalarına görə, müştəri kapitalı, marketing kanallarına daxil edilmiş biliklərə əsaslanır və təşkilatın fəaliyyətini həyata keçirərkən inkişaf etdirdiyi müştəri münasibətlərindən yaranır. Müştərilərlə əlaqənin təşkilatların rəqabət üstünlükləri əldə etməsi üçün çox vacib olduğunu qeyd edirlər, çünki müştərilər müəssisələrdən məhsul və ya xidmət alırlar. Bir təşkilat üçün əsas gəlir mənbəyinin müştərilərdən gəldiyi şübhəsizdir. Buna görə də təşkilatların müştərilərini qazanması və onların ehtiyaclarını ödəməsi vacibdir. Nəticə olaraq, müştəri kapitalı intellektual kapitalın həyati əhəmiyyət daşıyan tərkib hissəsidir, müştəri məmnuniyyəti, loyallıq və şəbəkə ilə sıx bağlıdır.

Struktur kapitalına təşkilatın qeyri-insanlardan ibarət olan bütün resursları, məsələn, məlumat bazaları, təşkilati sxemlər, proses təlimatları, bilik bazaları, strategiyalar, rutinlər və siyasətlər aiddir. Stewart struktur kapitalın təşkilatın biznes mühitini təmin etdiyini, fərdlərə öz biliklərini yaratmaq və istifadə etmək üçün öz insan kapitalına sərmayə qoymağa kömək etdiyini şərh etmişdir[9]. Ramezan isə struktur kapitalı daha dəqiq şəkildə təşkilatın sistemi və strukturu ilə əlaqələndirmişdir. Bunun əlavə dəyərli məhsul və xidmətlər yaratmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmişdir. Çünki bu, təşkilatın rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə imkan verir [10].

Sosial kapitalın intellektual kapitalın mühüm komponentlərindən biri olduğunu bir çox tədqiqatçılar nəzəriyyələrində müdafiə edirlər. Nahapiet və Ghoshal sosial kapitalın bazarda rəqabətə davamlı bir qurum olmaq üçün təşkilatda mühüm rol oynadığını müəyyən etmişdilər. Onlar sosial kapitalın üç əsas ölçüsünü təqdim edirlər: struktur, koqnitiv və əlaqə. Bu ölçülər təşkilatın intellektual kapitalının

dəyərini yaratmaqda əhəmiyyətli rol oynayır [11]. Bourdieu və Wacquant sosial kapitalı "təşkilatdaxili münasibətlərin sabit şəbəkəsi tərəfindən təşkilatda toplanan resursların məcmusu" olaraq müəyyən etmişlər. Eyni şəkildə, Nahapiet və Ghoshal sosial kapitalı "fərdi və ya sosial birliyin malik olduğu əlaqələr şəbəkəsinə daxil edilmiş, mövcud və ondan əldə edilən cari və potensial resursların məcmusu" kimi müəyyən etmişlər. Cohen və Prusak isə sosial kapitalın inam və şəxsi şəbəkələrə əsaslanan insan əlaqələrinin dəyərini təmsil etdiyini vurğulamışlar. Bueno sosial kapitalın, intellektual kapitalın bir tərkib hissəsi olduğunu və təşkilatların fəaliyyətinə əhəmiyyətli töhfə verdiyini müdafiə etmişlər. Sosial kapital, təşkilatlar və işçilər arasında əlaqələri gücləndirərək, rəqabət üstünlüyü əldə etməyə və müsbət iş mühitini inkişaf etdirməyə kömək edir [7].

Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda texnoloji kapital kritik komponent kimi meydana çıxmışdır. Fernándeş və başqaları texnoloji kapitalın əsasən, innovasiyaların istifadəsinə Giriş və istehsal texnikası ilə bağlı biliklərə əsaslandığını qeyd ediblər. Bueno və başqaları isə texnoloji kapitalı innovasiyaya əsaslanan qeyri-maddi aktivlərin və texniki proseslərin cəmi kimi qeyd etmişlər. Texnoloji kapitalın, təşkilatların əqli kapitalına töhfə verdiyi və onların performansına müsbət təsir göstərdiyini vurğulanmışdır. Ramezan texnoloji kapitalı qeyri-maddi aktivlərdən biri olaraq qeyd etmiş, onu intellektual kapitalın bir hissəsi olaraq qiymətləndirmişdir. Texnoloji kapital, təşkilatların innovasiya və inkişaf proseslərini dəstəkləyərək, onların bazar rəqabətində üstünlük qazanmalarına kömək edir.

Berger və Hefner mənəvi kapitalın güc, təsir və ruh üzərində qurulduğunu və bu biliklərin dindən əldə edilə biləcəyini müdafiə etmişdir. Fry liderin mənəvi resursları sosial kontekstdə yerləşdirməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Liderin, ilahi qanunlara və dəyərlərə uyğun davranışları gündəlik həyatında tətbiq etməsi, mənəvi kapitalın əhəmiyyətini artırır. İsmayıl mənəvi kapitalı intellektual kapitalın əlavə komponenti kimi təqdim etmiş və onun təşkilati fəaliyyətə mühüm təsir göstərdiyini bildirmişdir. O, mənəvi kapitalı qeyri-maddi bilik, iman və fərdlərin şüurunda mövcud olan dəyər kimi təsvir etmişdir [12]. Liu mənəvi kapitalı güc və təsir yaradan bir resurs olaraq təsvir etmiş, bunu dini, mənəvi inanc və biliyin köməyi ilə şəxs və ya təşkilat tərəfindən yaradılan təsir kimi qeyd etmişdir

[13]. Bəzi tədqiqatçılar mənəvi kapitalın əsasən iki dəyərə əsaslandığını müdafiə etmişlər: dini və etik dəyərlər. Bu dəyərlər təşkilatlarda güvən və bağlılıq yaradır, həmçinin təşkilatların liderlik fəaliyyətlərini gücləndirir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, intellektual kapital nəzəriyyəsi resurslara və biliyə əsaslanan nəzəriyyənin inkişaf etmiş bir formasıdır. Əksər tədqiqatçılar intellektual kapital nəzəriyyəsinin resurslara və biliyə əsaslanan nəzəriyyə ilə bağlı olduğunu göstərmişlər. Bu yanaşma intellektual kapitalın təşkilatların strateji üstünlük əldə etməsi və davamlı uğurlarını təmin etməsi üçün əsas bir amildir. Ramezan isə bildirib ki, bilik intellektual kapitalın əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, intellektual kapitalın ən vacib tərkib hissəsi olaraq qeyri-maddi varlıqlar ön plana çıxır. Belə qeyri-maddi varlıqlar, təşkilatların rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün istifadə etdikləri ən kritik resurslardan biridir [10]. Sveiby, Stewart kimi tədqiqatçılar da bu nəzəriyyəni dəstəkləyərək intellektual kapitalın təşkilatların inkişafı və dəyər yaratması üçün mühüm olduğunu vurğulamışlar.

İntellektual kapital nəzəriyyəsi, təşkilatların müxtəlif resurslarını dəyər yaratmağa necə yönəltməli olduqlarını araşdırır. Bu nəzəriyyə təşkilatın nüfuzu, ticarət markası, işçilərin bilikləri, işçilərin sadıqlığı, müştəri məmnuniyyəti və işgüzar əlaqələr kimi müxtəlif komponentləri birləşdirir. Ənənəvi idarəetmə nəzəriyyələri, xüsusən də resurs əsaslı və biliyə əsaslanan nəzəriyyələr, bu amilləri nəzərə almamışdır. Bu səbəbdən intellektual kapital nəzəriyyəsi təşkilatların qeyri-maddi resurslarından necə istifadə edərək rəqabət üstünlüyü əldə edəcəyini daha yaxşı izah edir.

Bu nəzəriyyə, təşkilatların yalnız maddi resurslara deyil, həm də biliklərə və qeyri-maddi resurslara sərmayə qoyaraq daha dayanıqlı, gəlirli nəticələr əldə etmələrini təmin edir. Şübhəsiz ki, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat, intellektual kapitalın təşkilatlar üçün rəqabət üstünlüyü əldə etməsində ən vacib resurs kimi çıxış edir. Volkov və Garanina mövcud iqtisadiyyatın biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat olduğunu və təşkilatlarda məhsul və xidmətlərin dəyərinin yalnız maddi aktivlərdən deyil, həm də intellektual kapital kimi qeyri-maddi aktivlərdən qaynaqlandığını qeyd edirlər. Bu yanaşma intellektual kapitalın təşkilatların inkişafında və bazarda üstünlük qazanmasında nə qədər önəmli olduğunu

göstərir. Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən Stewart, intellektual kapitalın istifadə edilə bilən biliklərə əsaslandığını və bu biliklərin mənfəəti artırmaq, məhsul və xidmətlərdə dəyər yaratmaq üçün istifadə edildiyini vurğulamışdır. Edvinsson intellektual kapitalın biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın episentri olduğunu və təşkilatların qeyri-maddi resurslarını istifadə edərək dəyər yaratmasının bu anlayışa əsaslandığını qeyd edir [6]. Viedma, Cabrita və Vaz qlobal miqyasda intellektual kapitalı, təşkilatların işlərinin təşkili və təkmilləşdirilməsi üçün ən vacib resurs kimi tanıyırlar. Martin-de-Castro və digərləri də bu yanaşmanı dəstəkləyərək intellektual kapitalın təşkilatın rəqabət üstünlüyü qazanmasında əsas rol oynadığını qeyd etmişlər. Bu anlayışa görə, təşkilatların müasir biznes rəqabətində üstünlük əldə etməsi üçün "biliyə əsaslanan" və ya "intellektual əsaslı" yeni bir forma təqdim etmələri vacibdir.

Bütün bu nəzəriyyələr intellektual kapitalın yalnız təşkilatın daxili resursları deyil, həm də xarici əlaqələri və şəbəkələri ilə bağlı olduğunu, bunların düzgün idarə olunmasının təşkilatın rəqabət üstünlüyünü qorumaqda əvəzsizliyini göstərir. Bu, təşkilatların bazarda uğur qazanmasında və inkişaf etməsində intellektual kapitalın vacib bir amil olduğunu ortaya qoyur.

İntellektual kapital, biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda təşkilatlar üçün uğurun əsas amili kimi meydana çıxmışdır. Andriessen qeyd etmişdir ki, intellektual kapital hələ də cəlbədicə bir mövzu olaraq qalır və intellektual kapital nəzəriyyəsi kifayət qədər gəncdir. Bu yanaşma, xüsusilə qloballaşma prosesinin sürətlənməsi ilə əlaqədar olaraq, təşkilatların ənənəvi idarəetmə üsullarını dəyişdirmələrini vacib edir [14]. İndiki dövrdə, dəyərin yaradılması intellektual kapitala əsaslanır və təşkilatların bazarda uğurla rəqabət aparması üçün bu kapitalı anlamaq və düzgün idarə etmək vacibdir. Cabrita intellektual kapitalın hər bir komponentini araşdıraraq, təşkilatların bu fərqli təşkilati elementləri sistematik şəkildə necə birləşdirərək maddi dəyər yaratdıqlarını başa düşməyi təklif edir. Bu yanaşma təşkilatların dəyər yaradılması prosesinin ümumi mənzərəsini daha aydın şəkildə görməyə imkan verir [15].

Nəticə

İntellektual kapitalın qlobal miqyasda əhəmiyyəti artmaqda davam edir. Bu konsepsiya, xüsusilə Avropa, Skandinaviya və ABŞ-da böyük diqqətə sa-

hib olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılara görə, intellektual kapitalın konsepsiyasının Avropada və Skandinaviya ölkələrində tarixi kökləri var və bir neçə təşkilat son on ildən on beş ilədək bu konsepsiyanı sınaqdan keçirərək və tətbiq edərək rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışmışdır. Bəzi tədqiqatçılar isə intellektual kapitalın tətbiqi və konsepsiyasının artıq yetkinləşdiyini və bu anlayışın Avropa, Skandinaviya və ABŞ-da geniş yayılaraq təşkilatlar tərəfindən rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün daha çox qəbul olunduğunu iddia etmişdir. Bu baxımdan, intellektual kapital yalnız təşkilatların daxili resursları kimi deyil, həm də bazarda mövcud rəqabətə uyğunlaşma və müsbət inkişaf üçün kritik bir amil kimi çıxış edir. Bu, təşkilatların bazarda qalib gəlməsi üçün intellektual kapitalın əhəmiyyətinin və onun düzgün şəkildə idarə edilməsinin vacib olduğunu göstərir. Bəzi tədqiqatçılar inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda və xüsusilə ABŞ-da işçilərin 60%-dən çoxunun bilik işçiləri olduğunu vurğulamışlar. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə intellektual kapitalın konsepsiyası və tətbiqi hələ yenicə yaranmaqdadır. Bu, o deməkdir ki, bu ölkələrdə intellektual kapitalın yaradılması və onun iş həyatına inteqrasiyası hələ də başlanğıc mərhələsindədir və yüksək inkişaf potensialına malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Penrose E. (1980). *The theory of the growth of the firm*, 2nd ed. Basil blackwell publisher. Oxford.
2. Barney J. (1991). "Firm resources and sustained competitive advantage", *Journal of management*. Vol. 17, No. 1, pp.99–120.
3. Curado C. and Bontis N. (2006). "The knowledge-based view of the firm and its theoretical precursor". *International journal of learning and intellectual capital*. Vol. 3, No. 4, pp.367–381.
4. Sveiby K.E. (2001). "A knowledge-based theory of the firm to guide strategy formulation". *Journal of intellectual capital*. Vol. 2, No. 4, pp.344–358.
5. Kozak M. (2011). "Strategic approach to intellectual capital development in regions". *Int. J. learning and intellectual capital*. Vol. 8, No. 1, pp.76–93.
6. Edvinsson L. (2002). *Corporate Longitude*. Prentice Hall. London.
7. Bueno E., Salmador, M.P., Rodriguez O. and de Castro G.M. (2006). "Internal logic of intellectual capital: a biological approach". *Journal of intelle-*

ctual capital. Vol. 7, No. 3, pp.394–405.

8. Bontis N. (1998). "Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models". *Management decision*. Vol. 36, No. 2, pp.63–76.

9. Stewart T.A. (2022). *The wealth of knowledge: Intellectual capital and the twenty first century organization*. Doubleday. New York.

10. Ramezan M. (2011). "Intellectual capital and organizational organic structure in knowledge society: how are these concepts related?". *International journal of information management*. Vol. 31, No. 1, pp.88–95.

11. Nahapiet J. and Ghoshal S. (1998). "Social capital, intellectual capital and the organizational advantage". *Academy of management review*. Vol. 23, No. 2, pp.242–266.

12. İsmail M.B. (2005). "The influence of intellectual capital on the performance of telekom Malaysia", PhD thesis, Universiti Teknologi Malaysia.

13. Liu A. (2008). "Measuring spiritual capital as a latent variable". Available at: <http://www.researchmethods.org/MeasuringSpCapital.pdf>.

14. Andriessen D. (2001). "Weightless wealth four modifications to standard intellectual capital theory", *The 4th world congress on the management of intellectual capital*. Hamilton, Ontario Canada.

15. Cabrita M.R. (2009). "Intellectual capital: a phenomenon of interrelationships". *Int. J. business and system research*. Vol. 3, No. 2, pp.229–256.

XÜLASƏ

Müasir biznes mühitində intellektual kapital təşkilatların uğurunun və rəqabət üstünlüyünün əsas amillərindən biri kimi qəbul edilir. Qloballaşma və texnoloji inkişafa paralel olaraq təşkilatlar bilik əsaslı iqtisadiyyata uyğunlaşmalı və intellektual kapitalın idarə edilməsinə daha çox diqqət yetirməlidirlər. İntellektual kapital təşkilatın dəyərini, innovasiya qabiliyyətinin, bilik menecmentinin və strateji inkişafının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu kapital altı əsas komponentdən ibarətdir: insan kapitalı, müştəri kapitalı, struktur kapitalı, sosial kapital, texnoloji kapital və mənəvi kapital. Hər bir komponent təşkilat daxilində bilik və bacarıqların yaradılmasına, qorunmasına və yayılmasına töhfə verir. Tədqiqatçılar intellektual kapital nəzəriyyəsinin əsasən resurslara əsaslanan və biliyə əsaslanan nəzəriyyələrlə sıx əlaqəli olduğunu bildirirlər. Resurslara əsaslanan yanaşma təşkilatın mad-

di və qeyri-maddi resurslarından istifadəyə fokuslanır, biliyə əsaslanan yanaşma isə biliklərin əldə olunması, ötürülməsi və tətbiqinə üstünlük verir. Bu məqalə mövcud ədəbiyyatı araşdıraraq, intellektual kapital nəzəriyyəsinin bu iki yanaşma ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, intellektual kapital nəzəriyyəsi resurslara və biliyə əsaslanan yanaşmaların vəhdətindən formalaşmışdır. Məqalə həmçinin intellektual kapitalın effektiv idarə olunmasının təşkilatların innovativ inkişafına və bazardakı mövqeyinin gücləndirilməsinə təsirini araşdırır. Bundan əlavə, mövcud elmi bilikləri genişləndirmək, intellektual kapitalın idarə edilməsi və inkişafı sahəsində yeni nəzəri və praktik yanaşmaları müəyyən etmək məqsədini daşıyır. Bu tədqiqat intellektual kapital nəzəriyyəsinə dair gələcək araşdırmalara və praktiki tətbiqlərə töhfə verməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: *resurslara əsaslanan nəzəriyyə, biliyə əsaslanan nəzəriyyə, intellektual kapital, insan kapitalı, struktur kapitalı, sosial kapital.*

Gulnar Vugar Safarova

Azerbaijan State University of Economics

(UNEC), Doctoral Student

Baku, Azerbaijan

gulnar_safarova@list.ru

<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

THEORETICAL PERSPECTIVES ON THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL CAPITAL

SUMMARY

In the modern business environment, intellectual capital is recognized as one of the key factors determining the success and competitive advantage of organizations. Alongside globalization and technological development, organizations must adapt to a knowledge-based economy and place greater emphasis on managing intellectual capital. Intellectual capital plays a crucial role in shaping an organization's value, innovation capacity, knowledge management, and strategic development. This capital consists of six main components: human capital, customer capital, structural capital, social capital, technological capital, and moral capital. Each component contributes to the creation, retention,

and dissemination of knowledge and skills within an organization. Researchers argue that the theory of intellectual capital is closely linked to resource-based and knowledge-based theories. The resource-based approach focuses on the utilization of an organization's tangible and intangible resources, while the knowledge-based approach prioritizes the acquisition, transfer, and application of knowledge. This article examines the interaction between intellectual capital theory and these two approaches by analyzing existing literature. The research findings indicate that intellectual capital theory has emerged from the integration of resource-based and knowledge-based approaches. Additionally, the article explores how the effective management of intellectual capital influences the innovative development of organizations and strengthens their market position. Furthermore, it aims to expand existing scientific knowledge and identify new theoretical and practical approaches in the field of intellectual capital management and development. This research seeks to contribute to future studies and practical applications related to intellectual capital theory.

Keywords: *resource-based theory, knowledge-based theory, intellectual capital, human capital, structural capital, social capital.*

Сафарова Гюльнар Вугар
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Докторант
Баку, Азербайджан
gulnar_safarova@list.ru
<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА

РЕЗЮМЕ

В современном бизнес-среде интеллектуальный капитал рассматривается как один из ключевых факторов успеха организаций и их конкурентного преимущества. В условиях глобализации и технологического развития организации должны адаптироваться к экономике, основанной на знаниях, и уделять больше вни-

мания управлению интеллектуальным капиталом. Интеллектуальный капитал играет важную роль в формировании ценности организации, ее инновационного потенциала, управления знаниями и стратегического развития. Этот капитал включает шесть основных компонентов: человеческий капитал, клиентский капитал, структурный капитал, социальный капитал, технологический капитал и моральный капитал. Каждый из этих компонентов способствует созданию, сохранению и распространению знаний и навыков внутри организации. Исследователи отмечают, что теория интеллектуального капитала тесно связана с ресурсным и знание-ориентированным подходами. Ресурсный подход фокусируется на использовании материальных и нематериальных ресурсов организации, тогда как знание-ориентированный подход делает акцент на приобретении, передаче и применении знаний. Данная статья анализирует существующую литературу и рассматривает взаимосвязь между теорией интеллектуального капитала и этими двумя подходами. Результаты исследования показывают, что теория интеллектуального капитала формируется на основе синтеза ресурсного и знание-ориентированного подходов. Кроме того, в статье рассматривается влияние эффективного управления интеллектуальным капиталом на инновационное развитие организаций и укрепление их позиций на рынке. Также ставится цель расширить существующие научные знания и определить новые теоретические и практические подходы в области управления и развития интеллектуального капитала. Данное исследование нацелено на внесение вклада в дальнейшие научные изыскания и практическое применение теории интеллектуального капитала.

Ключевые слова: *ресурсный подход, знание-ориентированный подход, интеллектуальный капитал, человеческий капитал, структурный капитал, социальный капитал.*

BİLİYİN SAHİBKARLIĞA ÇEVRİLMƏSİ: AZƏRBAYCANIN İNNOVASİYA EKOSİSTEMİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİNİN ROLU

RAUF RZAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: rrzayev2020@ada.edu.az

ORCID: 0000-0002-4855-2336

Giriş

İqtisadiyyatlar biliyə əsaslanan modellərə doğru təkamül etdikcə, ali təhsil müəssisələrinin sahibkarlıq təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsində və akademiya ilə sənaye arasında uçurumun aradan qaldırılmasında rolu getdikcə kritikləşir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda aparılan tədqiqatlar (məsələn, MIT \$100,000 Sahibkarlıq Çağırışı) yaxşı hazırlanmış təhsil marketinq təşəbbüslərinin nəinki yüksək səviyyəli istedadları cəlb etdiyini, həm də tədqiqatın kommersiyalaşdırılmasına təkan verdiyini, universitet-sənaye əməkdaşlığını gücləndirdiyini və müəssisənin formalaşmasını sürətləndirdiyini göstərir. Bu təşəbbüslərə tez-tez mentorluq proqramları, maliyyələşdirmə şəbəkələri və tələbələrə və fakültələrə akademik tədqiqatları əlverişli biznes təşəbbüslərinə çevirmək imkanı verən strateji tərəfdaşlıqlar daxildir.

Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda aparılan tədqiqatlar, məsələn, “Braziliyanın özəl ali təhsil müəssisələrində innovativ marketinq təcrübələrinin tədqiqi – sektorun unikal xidmət atributlarını tanıyan uyğunlaşdırılmış strategiyaların institusional rəqabət qabiliyyətini gücləndirə və stimullaşdırma biləcəyini nümayiş etdirir” [1 s. 20]. Biliyə əsaslanan marketinq üsullarından, sənayeyə uyğunlaşdırılmış kurikulumlardan və biznes inkubasiya proqramlarından istifadə etməklə, bu regionlardakı universitetlər getdikcə iqtisadi inkişafın katalizatorları kimi özlərini yerləşdirirlər. Qeyd edək ki, bu cür yanaşmalar yerli bazar tələblərinə, mədəni mülahizələrə və resurs məhdudiyyətlərinə cavab verir, məzunların həm məşğulluq, həm də sahibkarlıq üçün zəruri olan bacarıqlarla təchiz olunmasını təmin edir.

Azərbaycanda maraqlı tərəflər daha möhkəm və şəxələndirilmiş iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında təhsil marketinqinin transformativ potensialını dərk edərək bu cür modelləri təkrarlamağa və uyğunlaşdırmağa başlayıblar. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının siyasət sənədləri və hesabatları, Dünya Bankının ali təhsil islahatları ilə bağlı müzakirələrində qeyd olunan təşəbbüslər

göstərir ki, Azərbaycan neftdən asılı iqtisadiyyatdan şəxələndirilmiş, innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata keçidi dəstəkləmək üçün təhsil marketinqindən tədricən istifadə edir” [4].

Bundan əlavə, bu yaxınlarda dərc edilmiş tədqiqatların töhfələri məsələn, “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) kimi aparıcı universitetlərin sahibkarlıq düşüncəsini inkişaf etdirmək və sənaye ilə möhkəm əlaqələr yaratmaq üçün öz kurikulumlarını necə fəal şəkildə dəyişdirdiyini təsvir edir” [2]. Bu universitetlər biznes innovasiyası, venture kapitalının maliyyələşdirilməsi və startap inkubasiyası üzrə ixtisaslaşdırılmış proqramlar təqdim etmiş, bununla da tələbələrə rəqabətli bazarlarda navigasiya üçün vacib olan praktiki bacarıqlarla təchiz etmişlər. Digər tərəfdən yerli və beynəlxalq biznes icmaları ilə əməkdaşlıq sürətləndirici proqramların, təcrübə imkanlarının və əməkdaşlıq məkanlarının yaradılmasını asanlaşdırıb, tələbələrə və müəllimlərə praktiki sahibkarlıq təcrübələri ilə məşğul olmaq imkanı verib.

Bu transformasiyanın kritik komponenti marketinq prinsiplərinin təhsil strategiyasına düşünülmüş şəkildə integrasiyasıdır. Azərbaycanda dövlət qurumlarının G Cloud miqrasiyası və Technest Təqaüd Proqramı kimi təşəbbüslər həm öyrənmə, həm də innovasiyanı dəstəkləyən müasir rəqəmsal infrastrukturun yaradılması üçün hökumətin əlaqəli siyasətini vurğulayır. Dövlət əməliyyatlarını rəqəmsallaşdırmaq və texnologiyaya əsaslanan təhsilə çıxışı genişləndirməklə, bu təşəbbüslər daha çox qarşılıqlı əlaqəli və biliyə əsaslanan iqtisadiyyat üçün zəmin yaradır. Bu təşəbbüslər Azərbaycanı rəqəmsal təcrübə və innovasiyalar üçün regional mərkəz kimi yerləşdirmək üçün strateji yanaşma nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İnnovasiya Agentliyi, n.d.) kimi dövlət tərəfindən dəstəklənən qurumlar, təşəbbüskar sahibkarlara praktiki təlim, əsas maliyyələşdirmə və mentorluq təklif edən Yeni Fikir startap müsabiqəsi kimi inkubasiya layihələrinə dəstək verirlər. Bu proqramlar təhsil mənzərəsinin formalaşdırılmasında ikili rol oynayır: real dünya tətbiqlərini

öyrənməyə inteqrasiya etməklə tələbə təcrübəsinin keyfiyyətini artırır və eyni zamanda sahibkarlıq və innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirir. Tələbələr əsas işgüzarlıq və praktiki bacarıqlarla təchiz etməklə, bu təşəbbüslər universitet və sənaye arasında uçurumu aradan qaldırmağa, məzunların məşğulluq imkanlarını və onların milli iqtisadiyyata töhfə vermək qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

Daxili səylərlə yanaşı, beynəlxalq əməkdaşlığa artan vurğu Azərbaycanın akademik müəssisələrinin global standartlara uyğunlaşdırılmasında təhsil marketinqinin rolunu daha da gücləndirir. UNEC ilə Siegen Universiteti (UNEC, n.d.) kimi xarici qurumlar arasındakı əməkdaşlıq tələbələrin və müəllimlərin ən son pedaqoji nailiyyətlərdən və sənaye tendensiyalarından faydalanmasını təmin edərək, bilik mübadiləsi, tədqiqat əməkdaşlığı və kurikulumun inkişafı üçün katalizator rolunu oynayır. Bu cür əməkdaşlıqlar təkcə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrini dünya miqyasında yüksəltmir, həm də xarici investisiyaları cəlb edir, tələbə mobilliyini asanlaşdırır və tədqiqat nəticələrinin kommersiya-laşdırılması üçün yollar yaradır.

Birlikdə götürüldükdə, bu səylər Azərbaycanı müasir təhsil və innovasiya sahəsində lider kimi yerləşdirmək üçün strateji təşəbbüslərdən, hökumət tərəfindən dəstəklənən rəqəmsal transformasiyadan və beynəlxalq tərəfdaşlıqlardan istifadə etməklə marketinqin təhsilə inteqrasiyasına vahid yanaşmanı nümayiş etdirir. Akademik biliklərin maddi iqtisadi və sosial faydalara çevrildiyi dinamik ekosistemi inkişaf etdirməklə Azərbaycan öz işçi qüvvəsini sürətlə inkişaf edən global mənzərənin tələblərinə hazırlamaqda mühüm addımlar atır.

Beynəlxalq və milli göstəricilər

Müqayisəli nümunələr göstərir ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar uzun müddətdir ki, innovasiya və iqtisadi artıma təkan vermək üçün sahibkarlıq təhsilindən istifadə etsələr də, buna misal olaraq MIT-in 100 min ABŞ dolları miqdarında müsabiqəsi kimi təşəbbüslər, inkişaf etməkdə olan ölkələr indi oxşar ekosistemləri inkişaf etdirməkdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edirlər. MIT müsabiqəsi (cədvəl 1) yüksək potensiallı startapların yetişdirilməsində strukturlaşdırılmış mentorluğun, maliyyə stimullarının və institusional dəstəyin təsirini nümayiş etdirərək, güclü sahibkarlıq nəticələri üçün meyar rolunu oynayır.

Cədvəl 1

MIT 100 milyard ABŞ dolları dəyərində sahibkarlıq müsabiqəsinin nəticələri

İllər	Müsabiqə nəticəsi	Şirkət	Nəticə	Qiymətləndirmə
1998	Böyük mükafat qalibi	Direct Hill	Acquired (2000)	517 milyon ABŞ dolları
1998	İkincilik	Akami	IPO (1999)	Bugünkü dəyəri 12.5 milyard ABŞ dolları
2003	Finalçı	Brontes Technologies	Acquired (2006)	95 milyon ABŞ dolları
2006	Finalçı	HubSpot	Davam edir (dövlət tərəfindən)	Bugünkü dəyəri 2.29 milyard ABŞ dolları
2010	İkincilik	Flywire (fka PeerTransfer)	IPO (2021)	250 milyon ABŞ dolları

Mənbə: *Massachusetts Texnologiya İnstitutu* 'nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Həmin təşəbbüslərə yerli nümunələr də vermək olar. “Yeni Fikir” (cədvəl 2) kimi proqramlar yerli sahibkarlıq təşəbbüslərinin artan miqyasını və potensialını vurğulayır. Bu onu göstərir ki, universitetlər və innovasiya mərkəzləri gənc sahibkarları resurslar, lazımi bacarıqlar və şəbəkələrlə təmin etməkdə artan rol oynayır.

Cədvəl 2

Azərbaycanda Yeni Fikir Startap Müsabiqəsinin Statistika

Metrik	Dəyər
Keçirilmiş müsabiqənin sayı	6
Startap layihələri	977
Təmin edilmiş ümumi investisiya	Təxminən 260.000 ABŞ dolları
İnkubasiya edilən Startapların sayı	40

Mənbə: *Ədəbiyyat icmalı* [2]

Eynilə, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin statistik məlumatları (cədvəl 3) bu tendensiyanın artma imkanını vurğulayır. Məlumatlar deməyə əsas verir ki, sahibkarlıq təşəbbüsləri innovasiya və iqtisadi inkişafa təkan verən təhsil müəssisələri tərəfindən dəstəklənən genişlənilir.

Cədvəl 3

UNEC statistikas (2022)

Statistika	Dəyər
Quruluş ili	1930
Fakültə sayı	13
Ümumi tələbə sayı	18500
Professor-müəllim heyəti	1000-ə yaxın
Gəlirləri	51465613 Azərbaycan manatı
Elmi-tədqiqata ayrılan büdcə	Ümumi büdcənin 2%
Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin əldə olunan gəlir (2020)	546243 Azərbaycan manatı
İştirak edilən beynəlxalq mübadilə proqramlarının əhatə etdiyi ölkələrin sayı	13 (2023)

Mənbə: *Ədəbiyyat icmalı [3]*

Universitetin rəhbərlik etdiyi səylərdən əlavə, hökumət tərəfindən idarə olunan rəqəmsal transformasiya strategiyaları (cədvəl 4) Azərbaycanın rəqəmsal startapları və yüksək texnologiyalı innovasiyaları təşviq edən biznes üçün əlverişli mühiti təşviq edərək texnologiya və sahibkarlığın integrasiyasına sadiqliyini nümayiş etdirir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda seçilmiş hökumət rəqəmsal transformasiya təşəbbüsləri

Təşəbbüs	Əsas metrik/nəticə
G-Cloud Migration	2024-cü ilin fevralına 110 dövlət qurumu köçüb
Technest təqaüd proqramı	2021: 671; 2022: 782; 2023: 4006
AzDataCom Network	Əsas regionları əhatə etmək üçün dörd mərhələdə genişlənilib
Milli məlumat mərkəzi	Birinci TIER III, ISO 20000 və ISO 27001 sertifikatlı mərkəz; >700 m ²

Mənbə: *Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.*

Bundan əlavə, innovasiyaya dəstək agentliklərinin maliyyə göstəriciləri (son iki ildə zərər) dövlət tərəfindən dəstəklənən qurumların startapın maliyyələşdirilməsinə, biznes inkubasiyasına və siyasətin inkişafına necə töhfə verdiyi barədə daha aydın təsəvvür yaradır. Bu elementlər birlikdə dövlət və

özəl sektor əməkdaşlığının sahibkarlıq mənzərəsini formalaşdırdığı çoxşaxəli yanaşmanı əks etdirir. Bununla belə, bu nailiyyətlərə baxmayaraq, xüsusilə resursların bölüşdürülməsi, vençur kapitalına çıxış və bu təşəbbüslərin uzunmüddətli davamlılığının təmin edilməsi sahələrində problemlər qalmaqdadır [5].

Təhsil marketinqinin rolu

Azərbaycanın innovasiya yönümlü sənayelərə və sahibkarlığa can atması diqqətlə araşdırılmalı olan bir sıra struktur və sistem problemləri ilə xarakterizə olunur. Ölkənin iqtisadi çərçivəsi karbohidrogenlərdən böyük dərəcədə asılı olaraq qalır, neft və qaz ixrac gəlirlərinin təxminən 90%-ni və ümumi daxili məhsulun 40%-ni təşkil edir. Neft və qaz sektorlarının inkişafını vurğulayan tarixi siyasət prioritetlərindən qaynaqlanan bu açıq asılılıq, daha şaxələndirilmiş və innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatı inkişaf etdirə biləcək alternativ sektorlara kifayət qədər sərmayə qoyulmamasına səbəb olmuşdur. Nəticədə sıxışdırılma effekti qeyri-neft sənayelərinin inkişafını məhdudlaşdırır və ölkənin ümumi iqtisadi dayanıqlığını məhdudlaşdırır.

Digər əhəmiyyətli maneə tədqiqat və inkişafa (R&D) investisiyaların nisbətən aşağı səviyyəsidir. 2020-ci ildə Azərbaycanın elmi-tədqiqat və inkişaf xərcləri ÜDM-in cəmi 0,2%-i səviyyəsində qeydə alınıb ki, bu da təxminən 1,7%-lik qlobal orta göstəricidən kəskin şəkildə fərqlidir. Bu təvazökar sərmayə məhdud innovasiya məhsulunda əks olunur, bunu eyni ildə yalnız 135 patentin verilməsi sübut edir. Bu cür rəqəmlər onu göstərir ki, qısamüddətli neft gəlirlərinin prioritetləşdirilməsi texnoloji tərəqqi və biliklərin yaradılması üçün uzunmüddətli strategiyaları çox vaxt kölgədə qoyub. Bundan əlavə, möhkəm dövlət-özəl tərəfdaşlıqların azlığı tədqiqat və işləmələr fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və texnoloji yeniliklərin bazara ötürülməsi potensialına daha da mane olur.

Maliyyə məhdudiyyətləri də Azərbaycanda innovasiya ekosisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ölkənin “Kredit əldə etmək” kateqoriyasında 89-cu yeri tutması startapların lazımi maliyyələşməni təmin etməkdə üzləşdiyi çətinlikləri vurğulayır. Mövcud maliyyə mühiti riskdən çəkinən bank sektoru və vençur kapitalı ekosistemlərinin qurulmasına və böyüməsinə kollektiv şəkildə mane olan inkişaf etməmiş kapital bazarları ilə xarakterizə olunur. Nəticədə yeni yaranmaqda olan müəssisələr

öz inkişafı üçün tələb olunan kredit və investisiyaya çıxışda əhəmiyyətli maneələrlə qarşılaşır və bununla da onların innovasiya və genişlənmə imkanlarını məhdudlaşdırırlar.

Çətinliklər insan kapitalı ilə bağlı məsələlərlə daha da mürəkkəbləşir. 2019-cu ildə qeydə alınan təxminən 60 000 ixtisaslı mühacirin nəzərəcarpaq axını və ali təhsilə qəbul nisbətinin cəmi 25%-i ilə Azərbaycan elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) kimi əsas sektorlara təsir edən istedad axını yaşayır. Bu beyin axını, innovasiya və sahibkarlıq bacarıqlarını kifayət qədər vurğulaya bilməyən təhsil kurikulumları ilə birlikdə ixtisaslı kadrların davamlı çatışmazlığına səbəb olur. Nəticədə, ölkə həm innovativ ideyaların yaradılmasında, həm də kommersiyalaşdırılmasında məhdudiyyətlərlə üzləşir ki, bu da öz növbəsində onun qlobal rəqəbat qabiliyyətinə təsir göstərir.

Rəqəmsal infrastruktur boşluqları texnologiyaya əsaslanan startapların inkişafında əlavə maneə yaradır. Qlobal miqyasda 91-ci yerdə olan sabit genişzolaqlı sürətdə nisbətən aşağı reyting texnoloji modernləşmədə daha geniş problemləri əks etdirir. Rəqəmsal infraqururura, xüsusən də böyük şəhər mərkəzlərindən kənarda olan ərazilərə bu az sərmayə qoyulması inkişaf etməkdə olan texnoloji müəssisələrin əməliyyat imkanlarını məhdudlaşdırır və rəqəmsal idarə olunan qlobal bazarda onların sürətlə miqyasını məhdudlaşdırır.

Nəticə

Sahibkarlıq mənzərəsinin formalaşmasında mədəni amillər rol oynayır. Dövlət sektorunda məşğulluğa cəmiyyət daha çox üstünlük verir ki, bu da nisbətən aşağı sahibkarlıq niyyəti və risk götürməkdən ümumi qorxu ilə müşayiət olunur. Təhsil sisteminin yaradıcılığın və innovasiyanın təşviqinə məhdud diqqəti bu mədəni meylləri daha da gücləndirə bilər və bununla da sahibkarlıq fəaliyyətinin ümumi səviyyəsini və cəmiyyətdə risk qəbulunu azalda bilər.

Azərbaycanın innovasiya yönümlü sənayelərin və sahibkarlığın inkişafı sahəsində çətinlikləri çoxşaxəlidir. Karbohidrogenlərə həddən artıq asılılıq, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə qeyri-kafi investisiya, məhdud maliyyə resursları, istedadların itirilməsi, rəqəmsal infraqururura çatışmazlıqları, mədəni risklərdən qaçınma və geosiyasi mürəkkəbliliklər arasında qarşılıqlı əlaqə hərtərəfli və əlaqələndirilmiş siyasət müdaxilələri tələb edən mənzərə

yaradır. Bu məsələlərin həlli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, elmi-tədqiqat və innovasiyaların maliyyələşdirilməsinin artırılmasını, bazar ehtiyaclarına daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün təhsil təcrübələrinin islahatını, maliyyəyə çıxışın yaxşılaşdırılmasını və beynəlxalq texnoloji tərəfdaşlıqların təşviqini əhatə edə bilər. Yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması kimi son təşəbbüslər irəliləyiş üçün potensial yolları göstərir, baxmayaraq ki, onların uğuru çox güman ki, bir çox sektorlar üzrə davamlı və geniş əsaslı islahatlardan asılı olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Riccomini, F. E., Cirani, C. B. S., de Carvalho Pedro, S., Garzaro, D. M., Kevin, K. S. *Innovation in educational marketing: A study applied to Brazilian private higher education institutions // Journal of Marketing for Higher Education*, – 2021. – №4. Cild 34, – s. 1–21.

2. *Angel Investor Review*. (2023, February 19). *Azerbaijan on its way to become a regional hub of entrepreneurial education*. Retrieved from <https://angel-investor.review/azerbaijan-on-its-way-to-become-a-regional-hub-of-entrepreneurial-education/>

3. <https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar%C4%B1/UNEC%20-%20YH%20-%2004.07.2023.pdf>

4. [https://en.wikipedia.org/wiki/Innovation_Agency_\(Azerbaijan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Innovation_Agency_(Azerbaijan))

5. https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/assets/67729/2000%20Global%20Innovation%20Index%202024_WEB-3lite.pdf

Rauf Rzayev

PhD student at Nakhchivan State University

ORCID: 0000-0002-4855-2336

Transforming Knowledge into Entrepreneurship: The Role of Education Marketing in Azerbaijan's Innovation Ecosystem

SUMMARY

Empirical evidence emerging from developed economies underscores the critical role of structured education marketing initiatives in advancing these objectives. Strategically implemented programs—encompassing institutional branding, mentorship schemes, and targeted outreach—serve to

attract high-caliber talent and foster an institutional climate conducive to innovation, startup incubation, and the formation of new ventures. When conceived in parallel with institutional innovation strategies, education marketing has the potential to significantly enhance collaboration between universities and industry stakeholders. By articulating their core competencies, research capacities, and innovation outputs with clarity and precision, universities can strategically position themselves as preferred partners for enterprises seeking joint research opportunities, technological solutions, and a highly skilled workforce. In this context, education marketing transcends its traditional promotional function to operate as a strategic instrument that supports the commercialization of academic research, facilitates the acquisition of external funding, and amplifies the societal relevance and impact of higher education institutions.

Key words: *university-industry collaboration, higher education, venture incubation, research commercialization, knowledge economy.*

Рауф Рзаев

*аспирант Нахичеванского Государственного
Университета*

ОРКИД: 0000-0002-4855-2336

**Трансформация Знаний в
Предпринимательство: Роль
Образовательного Маркетинга в**

Инновационной Экосистеме Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Эмпирические данные, полученные в странах с развитой экономикой, подчеркивают важнейшую роль структурированных инициатив в области образовательного маркетинга в достижении этих целей. Стратегически реализованные программы, включающие в себя брендинг учебных заведений, схемы наставничества и целевую работу с населением, позволяют привлечь высококвалифицированных специалистов и создать институциональный климат, благоприятный для инноваций, инкубации стартапов и создания новых предприятий. Если образовательный маркетинг разрабатывается параллельно с институциональными инновационными стратегиями,

он способен значительно расширить сотрудничество между университетами и заинтересованными сторонами в промышленности. Четко и ясно формулируя свои ключевые компетенции, исследовательский потенциал и инновационные результаты, университеты могут стратегически позиционировать себя как предпочтительных партнеров для предприятий, ищущих возможности совместных исследований, технологические решения и высококвалифицированную рабочую силу. В этом контексте образовательный маркетинг выходит за рамки своей традиционной рекламной функции и становится стратегическим инструментом, поддерживающим коммерциализацию академических исследований, облегчающим получение внешнего финансирования и повышающим значимость и влияние высших учебных заведений на общество.

Ключевые слова: *сотрудничество университетов и промышленности, высшее образование, венчурное инкубирование, коммерциализация исследований, экономика знаний.*

XÜLASƏ

Qabaqcıl iqtisadiyyatlardan əldə edilən artan sübutlar toplusu bu məqsədlərə çatmaqda strukturlaşdırılmış təhsil marketing təşəbbüslərinin əhəmiyyətli təsirini vurğulayır. Strateji brendinq, mentorluq proqramları və məqsədyönlü təbliğat vasitəsilə bu cür təşəbbüslər yüksək istedadlı şəxsləri cəlb edir və yaradıcılıq, startap inkubasiyası və vençurların formalaşması üçün əlverişli mühit yaradır. BU prosesə paralel olaraq strateji diqqətlə tərtib edildikdə təhsil marketingi universitet-sənaye əməkdaşlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. İnstitusional gücləri, tədqiqat imkanlarını və innovasiya nəticələrini aydın şəkildə çatdırmaqda, universitetlər birgə tədqiqat, texnoloji həllər və bacarıqlı məzunlar axtaran sənaye maraqlı tərəfləri üçün özlərini cəlbəedici tərəfdaşlar kimi yerləşdirə bilərlər. Bu baxımdan, marketing sadəcə təşviq vasitəsi deyil, həm də tədqiqatın kommersiyalaşdırılmasını asanlaşdıran, xarici maliyyələşdirməni təmin edən və akademik səylərin cəmiyyətə təsirini gücləndirən strateji funksiyadır.

Açar sözlər: *universitet-sənaye əməkdaşlığı, ali təhsil, startap inkubasiyası, tədqiqatın kommersiyalaşdırılması, bilik iqtisadiyyatı.*

SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY IN AZERBAIJAN: ALTERNATIVE ENERGY ECONOMY

TALAT ALIZADA

*Nakhchivan State University, PhD student**E-mail: talatalizade@gmail.com**<https://orcid.org/0000-0002-2381-0458>*

Introduction

“Sustainable development” is commonly defined as development that satisfies the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs [6, p. 4]. This concept has become the foundation for long-term policy planning at both national and global levels, aiming to balance economic progress with environmental stewardship and social equity. The 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States in 2015, provides a universal framework that emphasizes the interdependence of economic growth, environmental protection, and inclusive social development. Within this framework, 17 Sustainable Development Goals (SDGs) guide national development priorities, with SDG 7 specifically calling for affordable, reliable, sustainable, and modern energy for all. In the case of Azerbaijan, the country’s rapid economic expansion since independence has been largely fueled by oil and natural gas revenues. These fossil fuels continue to account for more than 90 % of the country’s total exports, creating a significant dependency on a volatile and environmentally harmful resource base [2, p. 5]. However, this growth model is becoming increasingly unsustainable in the context of global decarbonization trends, fluctuating energy markets, and the mounting impacts of climate change. As a result, a strategic shift toward an alternative energy economy—centered on renewable energy sources such as solar, wind, and hydro—is not only a matter of environmental responsibility but also a national economic necessity. Transitioning to a more diversified and resilient energy mix will allow Azerbaijan to stabilize its revenue streams, reduce its greenhouse-gas emissions, and make tangible progress toward international commitments, including SDG target 7.2, which seeks to increase substantially the share of renewable energy in the global energy mix [5, p. 3].

Sustainable Development

Sustainable development is a multidimensional concept that integrates three foundational pillars:

economic vitality, social equity, and environmental stewardship. These pillars are not isolated; rather, they interact in complex ways that shape national policy, investment decisions, and long-term societal well-being. Economically, sustainable development emphasizes inclusive growth, productivity, and innovation. Socially, it seeks to eliminate poverty, promote equality, and ensure access to basic services. Environmentally, it calls for the preservation of ecosystems, responsible natural resource management, and climate change mitigation. These principles are operationalized through the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), which offer a comprehensive roadmap for global progress by 2030. Of particular relevance are SDG 7, which aims to ensure access to affordable, reliable, sustainable, and modern energy for all; SDG 9, which promotes resilient infrastructure, inclusive industrialization, and innovation; and SDG 13, which urges immediate action to combat climate change and its impacts. These goals are interconnected and reinforce each other, forming the basis of a sustainable development strategy that promotes low-carbon economic growth, fosters poverty reduction, and enhances resilience to external shocks, including economic crises and environmental disasters [7, p. 1]. Within this framework, energy transition emerges as a linchpin that connects efficient resource use with wider socio-economic objectives. Moving from a fossil fuel-based economy to one driven by renewable energy sources supports job creation, enhances energy security, and contributes to emissions reduction—thereby fulfilling key targets under all three pillars of sustainability.

Sustainable Development Strategies in Azerbaijan

In addition to these national reforms, Azerbaijan has actively engaged in multilateral initiatives and regional cooperation to bolster its sustainable development agenda. The country participates in the EU-4Energy program, a European Union initiative that supports energy policy reform and data transparen-

cy in Eastern Partnership countries. This collaboration has enabled Azerbaijan to adopt best practices in energy planning and efficiency while facilitating regional integration in electricity and gas markets [2, p. 7]. Through this partnership, Azerbaijan also receives technical assistance to align its legislation with European energy directives, especially those concerning renewable energy integration and demand-side management.

Furthermore, the establishment of the Ministry of Energy's dedicated Renewable Energy Agency in 2021 marked a significant institutional step toward promoting alternative energy development. This agency is tasked with coordinating renewable energy projects, attracting foreign investment, conducting feasibility studies, and overseeing the implementation of solar and wind power initiatives. It serves as a key actor in executing the country's green transition, in coordination with other public and private stakeholders.

Efforts to localize the SDGs are also gaining traction in Azerbaijan, as evidenced by the inclusion of sustainability indicators in national budget planning and sectoral strategies. For example, environmental impact assessments (EIAs) are increasingly required for new infrastructure projects, particularly those funded through public-private partnerships. This ensures that large-scale investments align with Azerbaijan's environmental goals and international obligations under the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Moreover, the integration of gender and social equity considerations into rural electrification and energy access programs reflects a growing understanding of the SDGs as a framework for inclusive development.

Azerbaijan has also initiated national dialogues on the circular economy, green jobs, and sustainable finance, in partnership with international organizations such as the UNDP, World Bank, and the International Renewable Energy Agency (IRENA). These discussions aim to foster innovation in waste management, energy-efficient building practices, and climate-smart agriculture—sectors that are crucial for reducing environmental degradation and promoting economic diversification. In parallel, financial institutions in Azerbaijan are beginning to explore green bonds and sustainability-linked loans, indicating an emerging interest in aligning capital markets with the country's green transition objectives.

Through these interconnected strategies, Azerbaijan is not only responding to global sustainability expectations but also reshaping its national development model. The convergence of energy policy, climate strategy, and socio-economic planning reflects a maturing governance approach that seeks long-term resilience rather than short-term gains. As the country advances toward its 2030 goals, continuous institutional reform, private sector engagement, and international cooperation will be essential to ensure the effectiveness and credibility of its sustainable development strategy.

Alternative Energy in the Sustainable Economy

Azerbaijan possesses significant untapped renewable energy potential that could substantially contribute to its sustainable development goals and economic diversification. According to the International Energy Agency (IEA), the country's theoretical renewable capacity includes approximately 23,000 megawatts (MW) from solar energy, 3,000 MW from wind power, 520 MW from small-scale hydropower, 800 MW from geothermal resources, and 380 MW from biomass [2, p. 26–27]. Despite these abundant resources, the share of renewables in the country's total primary energy supply remains strikingly low—just 1.5 % as of recent data—reflecting limited integration into the national energy mix [2, p. 6]. Furthermore, private investment in the renewable sector has remained minimal over the last decade, hindered by structural and regulatory constraints [4, p. 1].

Several key obstacles impede the rapid deployment of renewables in Azerbaijan. The energy sector continues to exhibit monopolistic characteristics, with state-owned enterprises dominating generation, transmission, and distribution. This market concentration limits competition and discourages independent power producers from entering the sector [3, p. 2]. Additionally, the legal and institutional framework for renewable energy is still in a nascent stage, lacking detailed secondary legislation and long-term enforcement mechanisms to ensure policy continuity. Although the Law on Using Renewable Energy Sources, adopted in 2021, was a notable milestone, the law's implementation remains incomplete. While it introduces important tools such as auctions, Power Purchase Agreements (PPAs), and net-metering schemes, specific capacity targets, monitoring systems, and financial guarante-

es are still being developed [2, p. 26].

To accelerate renewable energy deployment and attract investment, a series of coordinated policy measures are necessary. First, Azerbaijan should enhance the financial attractiveness of renewable projects by introducing robust feed-in tariffs and expanding competitive bidding mechanisms. These instruments help lower financing costs, reduce investor risk, and promote technological innovation [4, p. 6]. Second, administrative procedures for permitting, land acquisition, and grid connection must be streamlined. Current processes are often fragmented and opaque, leading to costly delays for project developers [1, p. 33].

Third, mobilizing concessional finance from multilateral development banks (MDBs) such as the World Bank and the Asian Development Bank, alongside private-sector blended finance instruments, will be critical to scale up investment in large-scale renewable infrastructure and off-grid solutions [7, p. 1]. Fourth, energy efficiency must be prioritized as a parallel strategy. The Energy Efficiency Law, adopted in 2021, provides a framework for conducting mandatory energy audits, establishing efficiency standards for buildings and appliances, and promoting demand-side management. Expanding the scope and enforcement of this law could reduce energy waste and complement renewable integration [2, p. 28].

Finally, Azerbaijan must invest in building local technical capacity and fostering public awareness. Skills development programs in universities and vocational institutions should focus on renewable technologies, system integration, and green entrepreneurship. At the same time, public awareness campaigns can improve social acceptance of renewable projects, particularly in rural communities where land-use conflicts and aesthetic concerns may arise [3, p. 3]. These actions, taken together, can enable Azerbaijan to unlock its renewable potential and move toward a low-carbon, inclusive, and resilient energy future.

Conclusion

Azerbaijan currently stands at a pivotal crossroads in its development trajectory. On one path lies continued dependence on hydrocarbons, a model that, while historically lucrative, increasingly exposes the nation to significant economic and environ-

mental vulnerabilities. Volatility in global oil prices, declining fossil fuel demand driven by international climate commitments, and rising carbon emissions threaten to undermine long-term stability and sustainability. On the other path, Azerbaijan has the opportunity to transition toward an alternative energy economy—one that promotes diversified, innovation-driven growth, strengthens resilience to climate-related shocks, and aligns with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), particularly in areas such as clean energy (SDG 7), climate action (SDG 13), and sustainable industrialization (SDG 9).

The country has made commendable progress in establishing the strategic and legal foundations for this shift. Key national frameworks such as the “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development,” sector-specific reforms, and the adoption of renewable energy legislation provide a roadmap for structural transformation. However, the success of these initiatives will ultimately hinge on the quality of their implementation. Realizing the promise of a green energy future requires a comprehensive policy ecosystem that includes well-designed market incentives, regulatory certainty, transparent governance, and robust enforcement mechanisms. Additionally, attracting international finance—both concessional and private—will be essential to bridging the investment gap in renewable infrastructure and supporting innovative financing models such as green bonds, sustainability-linked loans, and public-private partnerships.

Moreover, Azerbaijan must adopt an inclusive and integrated approach to ensure that the benefits of the energy transition are broadly shared across society. This includes fostering local content development, supporting workforce retraining, promoting gender equality in the energy sector, and ensuring equitable access to clean energy services. By strategically mobilizing its abundant renewable energy resources—ranging from solar and wind to geothermal and biomass—and embedding them within its broader national development framework, Azerbaijan is well-positioned to become a regional model for a just, inclusive, and prosperous energy transition. This would not only enhance the country's global standing but also secure a more sustainable and resilient future for its citizens and future generations.

REFERENCES:

1. International Energy Agency. (2021). *Azerbaijan Energy Policy Review* (pp. 12, 19, 29, 33). IEA.
2. International Energy Agency. (2023). *Azerbaijan Energy Profile Overview* (pp. 5–7, 26–28). IEA.
3. Mustafayev, F., Kulawczuk, P., & Orobello, C. (2022). *Renewable Energy Status in Azerbaijan: Solar and Wind Potentials for Future Development*. *Energies*, 15(2), 401 (pp. 1–4).
4. United Nations Development Programme. (2013). *Promoting the Development of Renewable Energy in Azerbaijan* (p. 1). UNDP.
5. United Nations Development Programme. (2024). *Integrated SDG Insights – Azerbaijan* (p. 3). UNDP.
6. United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development* (p. 4). United Nations.
7. World Bank Group. (2025, January 28). *World Bank Group to support a greener, more competitive economy in Azerbaijan* (p. 1). Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/01/28/world-bank-group-to-support-a-greener-more-competitive-economy-in-azerbaijan>

Талат Ализаде

Аспирант Нахчыванского государственного
университета
talatalizade@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2381-0458>

СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: АЛЬТЕРНАТИВНАЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИКА

РЕЗЮМЕ

Устойчивое развитие в Азербайджане требует стратегического поворота от углеводородной зависимости к альтернативной энергетической экономике. В этой статье рассматриваются глобальные определения устойчивого развития, излагаются политические рамки и стратегические документы Азербайджана (в частности, его Стратегия социально-экономического развития на 2022–2026 годы), а также оценивается потенциал солнечных, ветровых, гидро-, биомассовых и геотермальных ресурсов. Хотя законодательство, такое как Закон 2021 года об использовании возобновляемых источников энергии в

производстве электроэнергии, и законы об энергоэффективности обеспечивают прочную основу, возобновляемые источники энергии остаются недостаточно используемыми. Институциональные барьеры, низкая вовлеченность частного сектора и унаследованные субсидии еще больше тормозят прогресс. Опираясь на передовой международный опыт и национальные приоритеты ЦУР, мы предлагаем меры по совершенствованию рыночных механизмов, оптимизации тарифов на электроэнергию и привлечению инвестиций, обеспечивая при этом справедливый доступ и наращивание потенциала. Надежная альтернативная энергетическая экономика может сократить выбросы парниковых газов, укрепить энергетическую безопасность и поддержать обязательства Азербайджана по ЦУР до 2030 года.

Ключевые слова: устойчивое развитие, альтернативная энергетика, возобновляемая энергетика, Азербайджан, энергетическая стратегия.

AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: ALTERNATİV ENERJİ İQTİSADİYYATI

Tələt Əlizadə

Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant
<https://orcid.org/0000-0002-2381-0458>
talatalizade@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf karbohidrogen asılılığından alternativ enerji iqtisadiyyatına doğru strateji dönüş tələb edir. Bu məqalədə dayanıqlı inkişafın global tərifləri araşdırılır, Azərbaycanın siyasət çərçivəsi və strateji sənədləri (xüsusən 2022-2026-cı illər üçün Sosial və İqtisadi İnkişaf Strategiyası) təsvir edilir və günəş, külək, hidro, biokütlə və geotermal resursların potensialı qiymətləndirilir. Elektrik Enerjisi İstehsalında Bərpa Olunan Enerji Mənbələrinin İstifadəsi haqqında 2021-ci il Qanunu və enerji səmərəliliyi qanunları kimi qanunvericilik möhkəm zəmin yaratsa da, bərpa olunan enerji mənbələrindən kifayət qədər istifadə olunmur. İnstitusional maneələr, özəl sektorun aşağı iştirakı və irsi subsidiyalar irəliləyişə daha da mane olur. Bu məqalədə ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə

və milli DİM prioritetlərinə əsaslanaraq potensialın yaradılmasını təmin etməklə yanaşı, bazar mexanizmlərini təkmilləşdirmək, əlavə tarifləri optimallaşdırmaq və investisiya cəlb etmək üçün tədbirlər təklif araşdırılır. Güclü alternativ enerji iqtisadiyyatı istixana qazı emissiyalarını azalda, enerji təhlükəsizliyini gücləndirə və Azərbaycanın 2030-cu ilədək DİM üzrə öhdəliklərini dəstəkləyə bilər.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, alternativ enerji, bərpa olunan enerji, Azərbaycan, enerji strategiyası.*

SUMMARY

Sustainable development in Azerbaijan requires a strategic pivot from hydrocarbon dependency toward an alternative energy economy. This article examines global definitions of sustainable development, outlines Azerbaijan's policy framework and strategic documents (notably its 2022–2026 Social and Economic Development Strategy), and evaluates the potential of solar, wind, hydro, biomass, and geothermal resources. Although legislation—such as the 2021 Law on Using Renewable Energy Sources in Electricity Production—and energy-efficiency laws provide a solid foundation, renewables remain under-exploited. Institutional barriers, low private-sector engagement, and legacy subsidies further hinder progress. Drawing on international best practices and national SDG priorities, we propose measures to enhance market mechanisms, optimize feed-in tariffs, and attract investment, while ensuring equitable access and capacity building. A robust alternative-energy economy can reduce GHG emissions, strengthen energy security, and support Azerbaijan's 2030 SDG commitments.

Keywords: *sustainable development, alternative energy, renewable energy, Azerbaijan, energy strategy*

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İNSAN KAPİTALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN AKTUAL PRİORİTETLƏRİ

AYSEL BƏDƏLZADƏ

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
doktorantu*

E-mail: ayselbedelzade9@gmail.com

Qeyd edək ki, müasir şəraitdə bütün dünyada iqtisadiyyatın və sosial həyatın davamlı intellektuallaşması prosesi gedir. Belə bir şəraitdə insan kapitalı böyük önəm daşıyır və yeni biliklərin, sərişələrin, bacarıqların və praktiki təcrübənin yaradılmasında ifadə olunan yığılma xüsusiyyətinə malikdir. Bu, o deməkdir ki, insan kapitalının dəyəri yaradıcı işləri yerinə yetirmək bacarığında təcəssüm olunan insan resurslarının bilik, təcrübə və bacarıqları kimi keyfiyyətlər məcmusu ilə müəyyənləşdirilir. Milli sərvətdə hökmranlıq edən insan kapitalı ETT-nin və iqtisadi inkişafın sürətini müəyyənləşdirir. İnsan kapitalı bazar iqtisadiyyatında vacib rol oynayır, ölkənin rəqabət qabiliyyətini önəmli dərəcədə artırır [1, s.169].

Məlumdur ki, insan kapitalının idarə edilməsi əsas şərtidir ki, onun xüsusiyyətləri innovativ inkişaf yoluna qədəm qoyarkən dövlətin strateji vəzifələrinin həlli ilə sıx bağlıdır. İnsan kapitalının həyat dövrü iki əsas mərhələni əhatə edir: formalaşma və istifadə. İnsan kapitalı insanın həyatı boyu formalaşdığından, bu proses müxtəlif mərhələlərdə baş verir və hər birində onun inkişafına investisiyalar qoyulur. İnsan kapitalının idarə edilməsi sahəsində siyasətin reallaşdırılması da innovativ inkişafın ehtiyacları nəzərə alınmaqla müxtəlif mərhələlərdə baş verir. İnsan kapitalının keyfiyyəti ilə dövlətin innovativ inkişafı arasında əlaqə müxtəlif sahələrdə müşahidə oluna bilər.

Qloballaşmanın indiki mərhələsində yüksək keyfiyyətli insan kapitalına malik olan ölkələrin digər ölkələrlə müqayisədə bir çox üstünlükləri var. Yüksək keyfiyyətli insan kapitalı dedikdə, ölkənin yüksək intellektual səviyyəsinə və yüksək peşəkar kadr potensialına malik olması nəzərdə tutulur ki, bu da onun iqtisadi sisteminin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Müasir qloballaşma dövründə istənilən ölkənin iqtisadi yüksəlişi dolayısı ilə insan kapitalının həcmi və keyfiyyəti ilə bağlıdır [2, s.12]. Bunlarla bərabər, yüksək keyfiyyətli insan kapitalının formalaşmasına təkan verən və ya maneə törədən bir sıra amilləri müəyyənləşdirmək olar: ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi; demoqrafik vəziyyət və gözlənilən ömür

uzunluğu; əhəlinin gəlir səviyyəsi; ölkədə təhsil və səhiyyənin keyfiyyəti və əlçatanlığı; cəmiyyətdə azadlıq və demokratiyanın səviyyəsi; ölkədə ətraf mühitin vəziyyəti; insan kapitalına investisiyanın həcmi və müddəti; ictimai institutların və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsi. Məhz insan kapitalının formalaşmasında bu amillər ölkədə insan inkişafı vəziyyətinin cari göstəricilərini müəyyənləşdirmək və bu əsasda insan inkişafı səviyyəsinə görə ölkələrin reytinglərini tərtib edərkən alimlərin tədqiqat obyektidir [3, s.83-84].

Dövlətin səmərəliliyinin, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin, o cümlədən əhəlinin yaşayış səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi insan kapitalının səmərəli istifadəsindən asılıdır. İnsan kapitalı qlobal iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verən təcrübə, şəxsi keyfiyyətlər, təhsil və sərişələrin məcmusudur. Ən rəqabətli insan kapitalı Çin, Yaponiya, Hindistan, Cənubi Koreya kimi ölkələrdədir. Beynəlxalq təcrübənin tədqiqindən görünür ki, insan kapitalına investisiya qoyulmadan iqtisadi artıma nail olmaq mümkün deyil. İnsan kapitalından səmərəli istifadənin bariz nümunəsi Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur kimi ölkələrdir, çünki onların kifayət qədər təbii ehtiyatları yoxdur, lakin bu ölkələr inkişaf etdirilir və hər il iqtisadiyyata daha çox yeni innovativ məhsullar və yanaşmalar tətbiq edirlər. Almaniya qlobal iqtisadiyyatın əsas oyunçularından biri olmaqla, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, iqtisadi potensialının miqyasına, dünya istehsalındakı payına, BƏB-də iştirak dərəcəsinə və digər iqtisadi göstəricilərə görə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biridir. Almaniyada da insan kapitalı yüksək səviyyədə inkişaf edir. Almaniyada təhsilə ayrılan xərclər hərbi ehtiyacları ayrılan xərclərdən 2 dəfə, insan inkişafına yönəldilən bütün investisiyalar isə hərbi xərclərdən 15-20 dəfə çoxdur.

Yaponiya uzun müddətdir ki, bir çox sənaye sahələrində yüksək səviyyəli insan kapitalına malikdir. İnsan kapitalının Yaponiya iqtisadiyyatının böyüməsinə təsiri çox əhəmiyyətlidir. İntellektual fəaliyyəti ilə tanınan ölkədə insan kapitalının iqtisadi

sadi artıma da ciddi təsiri var. Bu ölkədə təhsil səviyyəsi və gözlənilən ömür də daxil olmaqla, insan kapitalı həmişə yüksək səviyyədə olub. Yaponiyada həmin kapitalın inkişafı dövlət tərəfindən dəstəklənən informasiya texnologiyaları inqilabının prioritet sahəsi hesab olunur. Yaponiya təhsil, səhiyyə və sosial təminat üçün güclü dövlət dəstəyi sistemi yaratmışdır. Ölkənin unikallığı ondadır ki, ömürlük məşğulluq sistemi mövcuddur. Hər şey işin insana uyğunlaşdırılması, ən əlverişli iş şəraitinin yaradılması, insanı diqqət və qayğı ilə əhatə etməsi üçün edilir. Yaponlar hesab edirlər ki, istənilən müəssisədə əsas məhsuldar qüvvə işçidir, onun intellektual qabiliyyəti, yaradıcı təşəbbüskarlığı və fədakarlığıdır [4, s.107]. Bu ölkədə insan kapitalının inkişafı rəqəmsal inqilabın prioritet istiqaməti hesab olunur. Burada həmin kapitalın inkişaf səviyyəsi, o cümlədən təhsil səviyyəsi və sağlam ömür uzunluğu həmişə yüksək olub. Yaponiyanın təbii ehtiyatları çox məhduddur, ona görə insan kapitalının inkişafı onun iqtisadi səmərəliliyi və bütövlükdə ölkənin inkişafı baxımından çox vacib amildir. Yaponiyada təhsil dövlət dəstəyi sistemi çox yüksək səviyyədədir, sosial təminat və səhiyyə sistemləri də diqqətdən kənarda qalmır.

Yaponiyada ömürlük məşğulluq sistemi vardır ki, bu, insan kapitalının formalaşmasına, toplanmasına və qorunub saxlanmasına yönəlib. Yapon işçiləri ömürlük zamanətli işə malikdirlər və maaşlarının 30%-i şirkətin mənfəətindən asılı olduğundan, yapon işçisi öz təşkilatının hər bir nailiyyətində maraqlıdır. Avadanlıq və texnologiyaların daim yenilənməsi bu sahədə biliklərin, işçilərin ixtisasının artırılmasını və yenidən hazırlanmasını tələb edir. Əksər hallarda, Yaponiyada bir işçinin yenidən hazırlanması onu əvəz etməkdən daha sərfəlidir, çünki bir mühəndisin yenidən hazırlanmasının dəyəri yeni işçinin axtarışı, işə götürülməsi, öyrədilməsi və uyğunlaşdırılmasından üç dəfə azdır. Yapon təşkilatları hər 1,5-2 ildən bir kadr rotasiyasını reallaşdırırlar, hər bir işçini hərtərəfli inkişaf etdirməyə, ona sərmayə qoymağa, yeni bacarıqlar öyrətməyə, peşəkar və karyera yüksəlişini təmin etməyə çalışırlar. Bu, onu nəzərdə tutur ki, Yaponiyada biliyin sürətlə qocalması səbəbindən işçilər hər 1,5-2 ildən bir yenidən hazırlanır və işçilər ömürlük işə götürülür. Burada hər bir insan diqqət və qayğı ilə əhatə olunub.

İnsan kapitalından səmərəli istifadənin formalaşdırılması sahəsində Cənubi Koreya təcrübəsi son

onilliklərdə əldə olunan nailiyyətlər baxımından cəlbedici hesab olunur. Məsələn, bu ölkədə global iqtisadi çağırışlar şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissələrindən ən əsası insan kapitalından səmərəli istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətində effektiv tədbirlərin və konseptual yanaşmaların təmin edilməsidir. Habelə, Cənubi Koreya son illər İKT-nin inkişafına görə dünya lideri olub. Ölkədə təhsilin səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilir və bu sahəyə ardıcıl strateji yanaşmalar təmin edilir. Cənubi Koreyada uşaq və yeniyetmələrin təhsilinə və müasir biliklərə yiyələnməsinə yanaşmalar təkmilləşdirməklə yanaşı, intellektual inkişafa, yüksək bacarıqlara, peşəkar səviyyəyə, o cümlədən çoxşaxəli və işə yönümlü bacarıqlara yiyələnməyə kifayət qədər investisiya yönəldilir. Ümumiyyətlə, Cənubi Koreya insan kapitalına və onun təhsil komponentinə investisiyalara üstünlük verib ki, bu da ona bilik iqtisadiyyatı modellərini yaratmağa imkan verib. Cənubi Koreyada bu kapitalın formalaşmasının əsasını əhalinin yüksək təhsil və mədəni səviyyəsi təşkil edir. Ölkə rəhbərliyi aydın başa düşür ki, təkcə istehsalın deyil, bütövlükdə ölkənin uğurlu iqtisadi inkişafının ilkin şərtləri məhz təhsilin və elmin inkişafıdır. Dövlət təhsil müəssisələri vergi ödəməkdən azad edilir, özəl təhsil müəssisələri isə təhsil prosesinin təmin edilməsinə yönəldiyi üçün vergi ödəmirlər. Cənubi Koreyada iri korporasiyaların ianələri hesabına elmin inkişafına qoyulan özəl investisiyalar həcminə görə dövlət investisiyalarından heç də geri qalmır. Cənubi Koreyanın uğurlu inkişafı özəl sahibkarlıq, yüksək keyfiyyətli məhsullarla və innovasiya ilə müəyyənləşdirilir.

Təhsil, səhiyyə, elm, mədəniyyət sahələrinin inkişafına özəl kapitalın fəal şəkildə cəlb edilməsi üzrə ABŞ və Cənubi Koreyanın təcrübəsi diqqətə layiqdir. Bu gün ABŞ və Almaniya təcrübəsinə əsaslanaraq təşkilatlarda, idarələrdə, müəssisələrdə kadrların daimi rotasiyasının reallaşdırılması çox vacibdir. Universitetlər və şirkətlər arasında mütəxəssislərin birgə multidissiplinar hazırlığı proqramının hazırlanması və reallaşdırılması üzrə Almaniya təcrübəsi maraqlıdır. ABŞ və digər ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, məzunların peşəkar karyeraları ilə bağlı davamlı tədqiqatların aparılması da eyni dərəcədə vacibdir [5, s.112]. İnsan kapitalının formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı məsələlər dünyanın iqtisadi cəhətdən güclü ölkələrindən biri olan ABŞ-da hökumət tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, insan kapita-

lının inkişafında önəmli rol oynayan elmin inkişafına ÜDM-in təxminən 2,5-3,0%-i, səhiyyənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə 15,0-17,0%-i həcmində maliyyə resursları ayrılır [6, s.142].

ABŞ elm və yüksək texnologiyanın demək olar ki, bütün sahələrində, eləcə də iqtisadiyyatda dünyanın ən yaxşı mütəxəssislərinə malikdir. ABŞ-da unikal təhsil mədəniyyəti formalaşmış, universitetlər əmək bazarının müəyyən peşələrə olan ehtiyaclarını və gedən dəyişiklikləri izləmək üçün onunla qarşılıqlı əlaqə qurmuşlar. Məzunların hazırlanması və gələcək həyata uyğunlaşdırılması məqsədilə tədris proqramlarının keyfiyyəti qiymətləndirilir, məzunların peşəkar karyerasına nəzarət edilir. ABŞ dövlətin əsas üstünlüklərindən biri olan və inkişaf amili kimi özünü göstərən insan kapitalının formalaşması və inkişafı baxımından əlverişli şərait yaratmışdır.

İnsan kapitalına investisiyaların təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanması üçün III-yə görə dünya ölkələri reytingində son illər ilk üçlükdə yer tutan İsveçrənin təcrübəsinə nəzər salaq. İlk olaraq diqqət təhsil sisteminə yönəldək. İsveçrədə məktəbəqədər təhsil icbari deyil və gəlir səviyyəsinə asılı olaraq qismən dövlət, qismən də valideynlər tərəfindən maliyyələşdirilir. Məktəb təhsili seçmək üçün bir sıra təhsil proqramları mövcuddur. Ölkədə ali təhsil ödənişlidir, bakalavr, magistratura və doktorantura təhsili olmaqla üç pilləlidir. Habelə İsveçrə universitetlərinin diplomları bütün dünyada yüksək qiymətləndirilir. Biznes, turizm və qonaqpərvərlik sektoru ali təhsilin ən güclü sahələri kimi tanınır. Ölkə əhalisinin əksəriyyəti turizm və xidmət sektorunda çalışır. Səhiyyə dövlət və özəl strukturların sintezi ilə təmsil olunur. Səhiyyə büdcəsi üç mənbədən formalaşır: icbari tibbi sığortanın vəsaitləri; birbaşa hökumətin maliyyələşdirilməsi; sağlamlıq və həyat üçün sosial sığortanın digər növləri (bədbəxt hadisələr, qocalıq, əlillik, hərbi sığortası) [7, s.102].

Son illər İsveçrə dünya ölkələri üzrə gözlənilən ömür uzunluğu və səhiyyəyə ayrılan xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisinə görə reyting sıralamasında ilk onluqdadır. İsveçrə yüksək vergi cəlbəediciliyinə malikdir, çünki vergi dərəcələri fiziki və hüquqi şəxslər üçün aşağıdır. İsveçrə sabit valyuta, liberal əmək qanunları, az sayda qanuni məhdudiyyətlər və sosial sabitlik ilə xarakterizə olunur. İsveçrə müəssisələri tədqiqat və inkişafa sərmayə qoyaraq məhsullarını, xidmətlərini, proseslərini daim tək-

milləşdirir və əmək mübahisələri sosial tərəfdaşlar tərəfindən həll edilir. Konfederasiya iş motivasiyasına görə Norveç və Danimarkadan sonra dünyada üçüncü yerdədir. Beləliklə, İsveçrə əhalini yüksək həyat səviyyəsi ilə təmin edir.

Dünyanın ən böyük insan kapitalına malik ölkələrindən biri Çindir. Çin bu sahədə digər ölkələrə nisbətən böyük üstünlüyə malikdir. Çinin ən önəmli inkişaf strategiyalarından biri məhz insan kapitalından maksimum və səmərəli istifadə etməkdir. Bunlara baxmayaraq, bu ölkədə insan kapitalının inkişafına böyük həcmdə investisiyalar tələb olunur. Son illərdə Çin hökuməti insan kapitalının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında insan kapitalının önəmli rol oynaya bildiyini əsas götürərək, elmə ayırdığı vəsaitin həcmi xeyli artırmışdır. İnvestisiyaların artması həmin kapitalın toplanmasına və artmasına, eləcə də onun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına kömək edir.

Deməli, bütün dünyada insan kapitalının inkişafına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac var, onun əhəmiyyəti və effektivliyi çoxdan təsdiq olunub. Lakin hər bir ölkədə belə bir kapitalın özünəməxsus xüsusiyyətləri və problemləri var. Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərdi ki, müasir dünyada bir ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün belə bir kapitaldan istifadənin səmərəliliyinə, onun dəstəklənməsinə və innovativ texnologiyaların inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bütün bunlar isə həmin kapitalla investisiya qoymadan mümkün deyil. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşu sahəsində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər verə bilərik: 1. Düşünülmiş miqrasiya siyasətinin aparılması. Yüksək, ixtisaslı işçilərin ölkəyə daxil olmasına üstünlük verilməlidir. Əvvəllər ölkəni tərk etmiş görkəmli alimlərin ölkəyə qayıtması stimullaşdırılmalı, yenilərinin gətməsinin qarşısının alınması üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. 2. Xarici tələbələr ölkəmizin universitetlərində təhsil almağa daha geniş cəlb edilməsi, birgə tələbə mübadiləsi proqramlarının yaradılması. 3. Əhəlinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mədəni-kütləvi tədbirlərin (konsertlər, idman yarışları və s.) keçirilməsi zamanı daha demokratik qiymət siyasətinin aparılmasının təmin edilməsi. 4. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşunda xarici təcrübədən geniş istifadə edilməsi. 5. Öz dərman istehsalımızı yaratmaqla, yüksək ixtisaslı tibbi kadrlarla təmin etməklə, qidalanmanın keyfiyyətini yüksəltməklə, idmanı inkişaf etdirməklə əhalinin, o cümlədən əmək

qabiliyyətli yaşda olanların yüksək ömür müddətini və həyat keyfiyyətini təmin edən əlçatan səhiyyə və sosial təminat sisteminin yaradılması.

YEKUN

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə insan kapitalının ETT-nin artmasının və ölkənin iqtisadi inkişafının əsas amili olduğunu göstərir. İnsan kapitalının formalaşmasında və səmərəli istifadəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili bizə müəyyən təsirli tədbirləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- ✓ təhsilin, səhiyyənin və bütövlükdə sosial sahənin maliyyələşdirilməsi;
- ✓ universitetlərlə müəssisələr arasında mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı proqramların hazırlanması və reallaşdırılması;
- ✓ mütəxəssislər hazırlanarkən müəssisələrin tələblərinin əsas götürülməsi;
- ✓ təcrübə yönümlü mütəxəssis hazırlığının reallaşdırılması;
- ✓ intensiv şəkildə işçilərin yenidən hazırlanması və onların ixtisaslarının daha da artırılması;
- ✓ ölkənin elm potensialının gücləndirilməsi;
- ✓ elmi tədqiqatların inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiqi və qrantların verilməsi;
- ✓ elmi tədqiqatların aparılması məqsədilə əlverişli infrastrukturun formalaşdırılması;
- ✓ elmi-tədqiqat institutlarının və mərkəzlərinin yaradılması və onların fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi;
- ✓ biznes imkanları və yeni iş yerləri yaratmaq məqsədilə intellektual və rəqəmsal texnologiyaların potensialından tam gücü ilə istifadə edilməsi;
- ✓ rəqəmsal mexanizmlərini tətbiqi yolu ilə insan kapitalının inkişafına yeni imkanların yaradılması;
- ✓ daha səmərəli biznes prosesləri və dövlət dəstəyi vasitəsilə məhsuldarlığın artırılması və s.

Açar sözlər: *insan kapitalı, dünya ölkələri, insan kapitalından səmərəli istifadə modelləri, insan kapitalından istifadənin aktual prioritetləri, insan kapitalından istifadə problemləri, insan kapitalından istifadə üzrə beynəlxalq təcrübə, insan resursları.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Мусатова, И.В. Роль человеческого капитала в современной экономике: ключевые аспекты и вызовы / И.В. Мусатова, А.А. Кочубей, Д.А.

Штода // Тенденции и технологии управления процессами и системами в современной экономике: Материалы III Всероссийской конференции, Орёл, 15–18 мая 2024. – С. 163–170.

2. Bağırılı, L.B. İnsan kapitalı Azərbaycanda sosial inkişafın əsas amili kimi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2021, 28 s.

3. Шестакова, О.Г., Скубрий, Е.В., Левицкий, М.Л. Мировой опыт формирования и развития человеческого капитала в современных условиях. Вестник МГПУ ■ Серия «Экономика», 2019. № 2. – С.80–84.

4. Вельбой, Т.С. Особенности формирования человеческого капитала в Китае и Японии / Т.С. Вельбой // Сельскохозяйственные науки: материалы 57-й Международной научной студенческой конференции, Новосибирск, 14–19 апреля 2019. – С. 106–107.

5. Тамахина, Л.Ф. Зарубежный опыт инвестирования в человеческий капитал / Л.Ф. Тамахина, Л.М. Хагажеева // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – № 10–10. – С. 111–113.

6. Abdullayev, L.İ. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafı proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları. Audit № 3, Cild 25, 2019, s.139–152.

7. Богдан, Я.А. Опыт Швейцарии в развитии и сохранении человеческого капитала / Я.А. Богдан // Актуальные вопросы и перспективы развития науки, техники и технологий: материалы Международной научно-практической конференции, Чистополь, 27 марта 2020. – С. 100–103.

АЙСЕЛЬ БАДАЛЗАДЕ,
Докторант Азербайджанского
государственного университета
нефти и промышленности,
Баку, Азербайджан
E-mail: ayselbedelzade9@gmail.com

**Актуальные приоритеты эффективного
использования человеческого капитала в
странах мира**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные приоритеты эффективного использования чело-

веческого капитала в группе стран мира. Были рассмотрены модели и практики повышения эффективности использования человеческого капитала. Приведены основы политики, формируемой и проводимой государством в отношении человеческого капитала. Рассмотрены конкретные механизмы эффективного и продуктивного использования человеческого капитала в ряде стран мира. Обоснована важность повышения эффективности использования человеческого капитала в соответствии с глобальными вызовами. Сделаны обобщения по проблемам и перспективам применения прогрессивных механизмы использования человеческого капитала в странах мира в новых условиях.

Ключевые слова: *человеческий капитал, страны мира, модели эффективного использования человеческого капитала, современные приоритеты использования человеческого капитала, проблемы использования человеческого капитала, международный опыт использования человеческого капитала, человеческие ресурсы.*

AYSEL BADALZADE,
*Doctoral student of Azerbaijan State
 Oil and Industry University,
 Baku, Azerbaijan
 E-mail: ayselbedelzade9@gmail.com*

Current priorities for the effective use of human capital in countries around the world

SUMMARY

The article examines the current priorities of the effective use of human capital in a group of countries around the world. Models and experience of increasing the efficiency of the use of human capital are examined. The foundations of the policy formulated and pursued by the state regarding human capital are given. Mechanisms for the effective and productive use of human capital are given in a number of countries around the world. The importance of increasing the efficiency of the use of human capital in accordance with global challenges is substantiated. Generalizations are made on the problems and prospects of applying progressive experience in the use of human capital in countries around the world in new conditions.

Keywords: *human capital, countries of the world, models of efficient use of human capital, current priorities of human capital use, problems of human capital use, international experience in human capital use, human resources.*

FİSKAL BORCLANMANIN MAKROİQTİSADI DİNAMİKAYA, XÜSUSİLƏ DƏ İQTİSADI İNKİŞAF VƏ FAİZ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ

UOT 338.26/28; 339.97
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.601>

AMİN RƏŞİDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: aminrashidov78@gmail.com

ORCID: 0009-0009-2753-5754

Giriş

Dövlət borcu ölkənin fiskal siyasətində həlledici rol oynayır və onun dinamikası iqtisadi artım, faiz dərəcələri və inflyasiya kimi əsas makroiqtisadi göstəricilərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Azərbaycan kimi təbii sərvətlərlə zəngin, lakin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi prosesində olan ölkələrdə dövlət borcunun idarə edilməsi və onun nəticələri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Diversifikasiya ehtiyacı ilə hökumət tez-tez infrastruktur inkişafını, sosial proqramları və digər mühüm investisiyaları maliyyələşdirmək üçün borc götürməyə müraciət edir. Dövlət borcu ilə makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqənin başa düşülməsi sabitliyi və davamlı inkişafı təşviq edən sağlam iqtisadi siyasətin yaradılması üçün vacib olur.

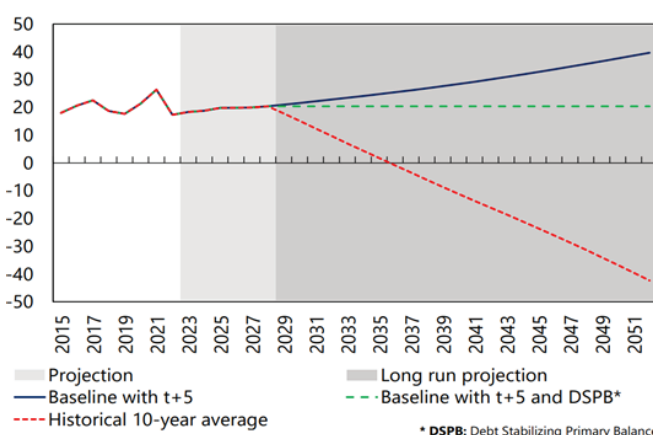
Azərbaycanın dövlət borcunun vəziyyəti xüsusilə maraqlıdır, çünki ölkə neft və qaz gəlirlərindən çox asılı olan iqtisadiyyatdan kənd təsərrüfatı, istehsal və xidmət sahələri daxil olmaqla, daha müxtəlif sahələri inkişaf etdirməyi hədəfləyən iqtisadiyyata keçid mərhələsindədir. Hökumətin öz dövlət borcunu idarə etmək və eyni zamanda iqtisadi diversifikasiyanı dəstəkləmək bacarığı ölkənin böyümə trayektoriyasına, valyutasının sabitliyinə və ümumi inflyasiya səviyyələrinə böyük təsir göstərə bilər. Bu qarşılıqlı əlaqələr qısamüddətli iqtisadi nəticələr baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, Azərbaycanın fiskal və pul sistemlərinin uzunmüddətli davamlılığı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət borcu və iqtisadi artım əlaqəsi

Dövlət borcunun iqtisadi artıma təsiri çoxşaxəli məsələdir. Bir tərəfdən borclanma kritik infrastruktur, təhsilə və səhiyyəyə investisiya üçün alət kimi istifadə oluna bilər ki, bu da öz növbəsində artımı təşviq edə bilər. Bununla belə, həddindən artıq borc həm də özəl investisiyaları sıxışdırır və borcun ödənilməsi yükü səbəbindən gələcək iqtisadi artımın azalmasına səbəb ola bilər. Qrafik 1.-də Bazelin nəticələri təqdim edilir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanın dövlət borcu onun iqtisadi inkişafında xüsusi ilə infrastruktur xərclərinə yönəlməsi nəticəsində müsbət təsirə malikdir.

Qrafik 1

Azərbaycanın dövlət borcuna dair Bazelin təhlil nəticələri

Mənbə: *Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən aparılan təhlil nəticəsinə müəllif tərəfindən şərh verilmişdir.*

Bundan əlavə, borcun tərkibi – istər qısamüddətli, istərsə də uzunmüddətli, xarici və ya daxili olsun – onun artıma təsirinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda dövlət borcunun strukturu, iqtisadiyyatın böyümə sürəti və bu borcların idarə edilməsi ölkənin ümumi inkişaf perspektivlərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Azərbaycanda dövlət borcu ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə həqiqətən də mürəkkəbdir və kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif iqtisadi mexanizmləri əhatə edir. Qeyd edildiyi kimi, dövlət borcunun yüksək səviyyəsi əsas resursları məhsuldar sektorlara investisiyalardan yayındırmaqla iqtisadi artıma mane ola bilər, dövlət borcunun strateji istifadəsi də uzunmüddətli artımı asanlaşdırır bilər. Bu dinamikanı başa düşmək xüsusilə neft ixracından asılı olmayaraq iqtisadiyyatını şaxələndirməyə çalışan Azərbaycan kimi təbii ehtiyatlarla zəngin bir ölkə üçün çox vacibdir.

Dövlət borcunun iqtisadi artıma mane ola biləcəyi əsas üsullardan biri “sıxışdırma” effektidir. Hökumət geniş şəkildə borc aldıqda, mövcud kapital üçün özəl sektorla rəqabət aparır və bu, daha yüksək faiz dərəcələrinə səbəb olur. Bu, bizneslərin borc gö-

türməsinə və investisiya qoymasını daha baha edir, bu da ümumi özəl sektor investisiyalarını və iqtisadi fəallığı azalda bilər. Həm faiz ödənişlərini, həm də əsas borcun ödənilməsinə əhatə edən hökumətin borclarına xidmət də milli büdcənin əhəmiyyətli bir hissəsini tuta və infrastruktur, səhiyyə və təhsil kimi sahələrə kritik investisiyalar üçün daha az yer buraxa bilər. Resursların bu dəyişməsi beləliklə, iqtisadi artımın yavaşlaması ilə nəticələnə bilər. Kumar və Vu (2010) tərəfindən vurğulandığı kimi, “dövlət borcunun yüksək səviyyələri borclara xidmət yüklərini artıraraq və vəsaitləri məhsuldar investisiyalardan yayındırmaqla inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda potensial olaraq artıma mane ola bilər” [7, s. 246]. Tədqiqat göstərir ki, dövlət borcunun iqtisadi artıma mənfi təsiri borcun ÜDM-ə nisbəti müəyyən həddi aşdıqda özünü daha qabarıq göstərir.

Azərbaycan təmsalında ölkə tarixən öz neft gəlirlərini infrastruktur layihələrindən tutmuş sosial proqramlara investisiyalara kimi müxtəlif inkişaf layihələrini maliyyələşdirmək üçün istifadə edib. Bu yanaşma, xüsusilə bu investisiyalar iqtisadiyyatın istehsal potensialının yaxşılaşmasına səbəb olduqda, qısa müddətdə iqtisadi artıma təkan verə bilər. Bununla belə, müxtəlif alimlərin, o cümlədən Reinhart və Rogoff (2010) tərəfindən iddia edildiyi kimi, “dövlət borcu ilə maliyyələşdirilən investisiyaların effektivliyi həmin vəsaitlərin səmərəli şəkildə bölüşdürülməsindən və idarə olunmasından asılıdır. Hökumətin investisiyadan əhəmiyyətli gəlir gətirən yüksək təsirli layihələri seçmək bacarığı bu investisiyalar üçün çəkilən borcun gəlirlərin azalmasına və ya idarəolunmaz borc yükünün yaranmasına gətirib çıxarmamasını təmin etmək üçün vacibdir” [8, s. 578]. Məsələn, magistral yollar, enerji stansiyaları və ictimai nəqliyyat sistemləri kimi infrastruktur layihələri məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırır, biznes şəraitini yaxşılaşdırır və iqtisadi artımı stimullaşdırır bilər. Bununla belə, bu layihələr səmərəli şəkildə icra edilməlidir ki, düzgün idarə olunması və resursların israf edilməsi riskindən qaçın, nəticədə müvafiq iqtisadi faydalar olmadan daha yüksək borc yükünə səbəb ola bilər.

Üstəlik, neft qiymətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu dövlət borcu ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni daha da çətinləşdirir. Nəzərə alsaq ki, ölkə iqtisadiyyatı neft ixracından böyük dərəcədə asılı olaraq qalır, qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalar dövlət gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə

təsir göstərə bilər. Yüksək neft qiymətləri dövründə hökumətin maliyyə sağlamlığına təhlükə yaratmadan borcla maliyyələşdirilən investisiyaları həyata keçirmək üçün daha çox imkan var. Bununla belə, neft qiymətlərinin aşağı düşdüyü dövrlərdə neft sektorundan gələn gəlirlər azalır ki, bu da hökumətin borclarına xidmət göstərmək imkanlarını çətinləşdirə bilər. Bu, Azərbaycanın dövlət borcunun davamlılığını qlobal əmtəə bazarlarında xarici şoklara qarşı həssas edir. Alper və Belen (2018) tərəfindən müşahidə edildiyi kimi, “Azərbaycan kimi təbii sərvət gəlirlərindən asılı olan ölkələr bazar dəyişkənliyi dövründə həddindən artıq yüklənməmək üçün dövlət borcunu diqqətlə idarə etməlidirlər” [3, s. 44].

Beləliklə, Azərbaycanın problemi təkcə dövlət borcunun səviyyəsini idarə etməkdə deyil, həm də borcla maliyyələşdirilən investisiyaların davamlı, uzunmüddətli iqtisadi artıma gətirib çıxarmasını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət borcunun artım üçün katalizator kimi çıxış etmək potensialı olsa da, əsas müəyyənədicisi faktor borc vəsaitlərinin məhsuldar istifadəsidir. Əgər bu vəsaitlər ölkənin infrastrukturunu təkmilləşdirən, insan kapitalını gücləndirən və iqtisadiyyatı şaxələndirən layihələrin maliyyələşdirilməsinə sərf edilərsə, onlar iqtisadi ekspansiyaya təkan verən multiplikator effekti yarada bilərlər. Digər tərəfdən, borcla maliyyələşdirilən investisiyaların düzgün idarə edilməməsi borc yükünü artırır və artımı boğa bilər. Nəticə etibarilə, hökumətin dövlət borcunu səmərəli planlaşdırmaq və idarə etmək bacarığı, eləcə də ölkənin neft gəlirlərinin investisiya edilməsinin strateji istiqaməti dövlət borcunun Azərbaycanın iqtisadi artımına uzunmüddətli təsirini müəyyən edən mühüm amillərdir.

Dövlət borcu və faiz əlaqəsi

Faiz dərəcəsi, dövlət borcuna olan yanaşmaya təsir edir. Azərbaycanda dövlət borcu ilə faiz dərəcələri arasındakı əlaqəni müxtəlif iqtisadi dinamikalar, o cümlədən fiskal siyasətlər, pul siyasətinin mövqeyi, yerli və beynəlxalq investorların təsəvvürləri formalaşdırır. Dövlət borcunun səviyyələri faiz dərəcələrinə müxtəlif yollarla, çox vaxt onların suveren riskə, inflyasiya gözləntilərinə və ümumi investor inamına təsirləri vasitəsilə təsir etmək potensialına malikdir. Dövlət borcunun yüksək səviyyələri suveren riski artırır və beləliklə də daha yüksək faiz dərəcələrinə səbəb ola bilsə də, Azərbaycanın spesifik konteksti bu münasibətlərə mürəkkəblik əlavə edir,

xüsusən də ölkə həm xarici şoklar, həm də daxili siyasət qərarları qəbul edərkən.

Hökumət əhəmiyyətli dövlət borcu toplayanda investorların gözündə defolt və ya maliyyə qeyri-sabitliyi perspektivini artırır. Bu risk tez-tez dövlət istiqrazları üzrə yüksək gəlirdə əks olunur, çünki investorlar daha riskli aktivlər kimi qəbul etdikləri şeyləri saxlamağa görə mükafat tələb edirlər. Baum və başqaları. (2013) bu əlaqəni araşdıraraq qeyd edir ki, “dövlət borcunun artması dövlətin borclanma ehtiyacları artdıqca uzunmüddətli faiz dərəcələrinin daha yüksək olmasına səbəb ola bilər. Daha yüksək borc səviyyələri tez-tez fiskal stress və ya zəifləmiş kredit qabiliyyətinin əlaməti kimi şərh olunur, beləliklə, investorları qəbul edilən risk üçün kompensasiya kimi daha yüksək gəlirlər axtarmağa sövq edir” [4, s. 812]. Onu da qeyd edək ki, bəzi iqtisadçılara görə “riskli aktivlər daha yüksək verim normasına malikdir” [1, s. 506]. Bu, xüsusilə insti-tusional çərçivələrin hələ də inkişaf etdiyi və qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalar kimi xarici şoklara qarşı zəifliklərin borclanma ilə bağlı riskləri artırma biləcəyi inkişaf etməkdə olan bazarlarda və iqtisadiyyatlarda özünü göstərir.

Bununla belə, dövlət borcu ilə faiz dərəcələri arasındakı əlaqə həmişə göründüyü kimi xətti olmur. Avrozona və ya Yaponiya kimi bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda davamlı aşağı faiz dərəcələri ilə yanaşı yüksək səviyyəli dövlət borcları da müşahidə edilmişdir. Bu fenomen pul siyasəti müdaxilələri, mərkəzi bankın hərəkətləri və ümumi investor əhvali-ruhiyyəsi kimi amillərin faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsində əsas rol oynaya biləcəyini göstərir [2, s. 28].

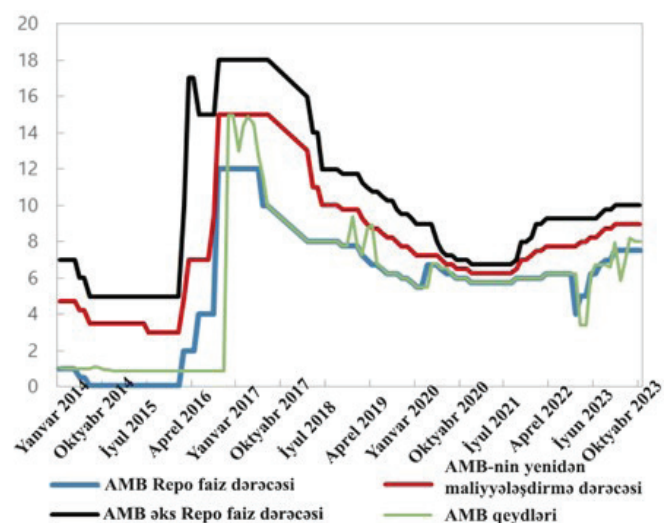
Bu iqtisadiyyatlarda mərkəzi banklar tez-tez aşağı faiz dərəcələri və kəmiyyət yumşaltma proqramları da daxil olmaqla güzəştli pul siyasəti həyata keçirmişlər ki, bu da dövlət borcunun yüksək səviyyələrinə baxmayaraq borclanma xərclərini aşağı səviyyədə saxlamağa kömək etmişdir. Blanchard və başqalarına görə (2020), “təkcə fiskal siyasət bəzi hallarda daha yüksək faiz dərəcələrinə səbəb ola bilər, mərkəzi bankların inflyasiya gözləntilərinin idarə edilməsində və likvidliyin təmin edilməsində fəal rolunu bir sıra qabaqcıl iqtisadiyyatlarda yüksək dövlət borcunun faiz dərəcələrinə təsirini yumşaltmağa kömək etmişdir” [6, s. 1051-1074].

Azərbaycanda dövlət borcu ilə faiz dərəcələri arasındakı əlaqə ölkənin spesifik makroiqtisadi və

geosiyasi xüsusiyyətlərinə görə xüsusilə nüanslıdır. Bu münasibətə təsir edən əsas elementlərdən biri də Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) rolu və onun pul siyasəti mövqeyidir. AMB inflyasiya gözləntilərinin idarə olunmasında və milli valyutanın sabitləşdirilməsində mühüm rola malikdir ki, bu da öz növbəsində investorların inamına və faiz dərəcələrinə təsir göstərir. Yüksək dövlət borcunun inflyasiya təzyiqlərinə səbəb ola biləcəyi situasiyalarda Mərkəzi Bankın pul kütləsinin sərtləşdirilməsi və ya faiz dərəcələrinin artırılması kimi siyasəti inflyasiyanın nəzarət altına alınmasına və faiz dərəcələri üzrə yuxarı təzyiqin azaldılmasına kömək edən kompensasiyaedici qüvvə kimi çıxış edə bilər. Son illərdə AMB əsas diqqətini etibarlı və şəffaf pul siyasəti çərçivəsinin saxlanmasına yönəldib ki, bu da inflyasiya gözləntilərini tənzimləməyə və valyutanın dəyərdən düşməsi və ya fiskal idarəetmənin pozulması riskini azaltmağa kömək edib. Bu siyasət yanaşması yüksək dövlət borcunun faiz dərəcələrinə bilavasitə təsirinin qarşısını almaqda təsirli olmuşdur, hətta hökumət dövlət sektoru investisiyalarını və sosial proqramları maliyyələşdirmək üçün borclanma ehtiyaclarını genişləndirməyə davam edir. Qrafik 2-də təqdim edilən Mərkəzi Bankın faiz siyasəti ölkənin xüsusi ilə 2018-ci ildən etibarən investisiya imkanlarının genişləndirmə siyasəti üzərinə qurulduğu təsəvvürünü yaradır.

Qrafik 2

Azərbaycan Mərkəzi Bankının dövrlər üzrə faiz dərəcələri

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankın hesabatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın təcrübəsi dövlət borcu ilə faiz dərəcələri arasında əlaqənin formalaşmasında investorların qavrayışlarının vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan kimi sərvətlərlə zəngin iqtisadiyyat kontekstində investorların inamına neft qiymətlərinin sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilməsi böyük təsir göstərir. Neftin qiyməti yüksək olduqda, Azərbaycanın fiskal vəziyyəti yaxşılaşır və investorlar ölkəyə aşağı riskli borcalan kimi baxır və bununla da faiz dərəcələrinə daha az yuxarı təzyiq göstərilir. Əksinə, neft qiymətləri düşdüyü zaman, son illərdə global neft qiymətlərinin düşməsi zamanı şahidi olduğu kimi, hökumətin borclarına xidmət göstərmək qabiliyyəti sual altına düşə bilər ki, bu da investorlar tərəfindən tələb olunan faiz dərəcələrinin artmasına səbəb ola bilər. Berument və başqalarının araşdırması (2021) ortaya qoyur ki, “neftin qiymətinin dəyişkənliyinin neftdən asılı olan iqtisadiyyatlarda risk mü kafatlarına necə təsir etdiyini araşdırır və vurğulayır ki, neft qiymətlərindəki eniş həm hökumətlər, həm də özəl sektor üçün borclanma xərclərini artırmağa meyllidir, çünki bu, dövlət gəlirlərini və xarici valyutanı azaldır” [5, s. 235].

Azərbaycanın dövlət borcunun faiz dərəcələrinə təsirini yumşaltmaq qabiliyyəti həm də borcun strateji idarə olunması ilə bağlıdır. Xüsusilə, hökumətin sabit faiz dərəcələri ilə uzunmüddətli kreditlər kimi əlverişli maliyyələşdirmə şərtlərinin təmin edilməsinə diqqət yetirməsi yüksək borcun ölkənin borclanma xərclərinə bilavasitə təsirinin məhdudlaşdırılmasında əsas rol oynamışdır. Azərbaycan borcu əlverişli şərtlərlə təmin etməklə ölkənin dövlət borcunun səviyyəsinin dəyişməsinə faiz dərəcələrinin həssaslığını azalda bilər. Bir digər ifadə ilə yüksək dövlət borcu suveren risklə bağlı narahatlıqlar səbəbindən faiz dərəcələrinə yuxarı təzyiq göstərə bilər və, Mərkəzi Bankın monetar siyasəti, hökumətin borcun idarə edilməsi strategiyaları və ölkənin neft gəlirlərindən asılılığı bu münasibətlərin formalaşmasına kömək edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda dövlət borcu ilə inflyasiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin sadə səbəb-nəticə çərçivəsindən kənara çıxaraq çoxşaxəli və dinamik bir struktur daşdığı müşahidə olunur. Bu əlaqənin dərəcəsi və istiqaməti bir sıra amillərdən - xüsusilə də dövlət borcunun daxili və xarici komponentlərdən ibarət olan strukturundan, milli val-

yutanın məzənnə dinamikasından və Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi pul siyasətinin çevikliyindən və effektivliyindən asılıdır. Dövlət borcunun həcmə artması bir tərəfdən dövlət xərclərinin genişlənməsinə şərait yaratsa da, digər tərəfdən valyutanın dəyərsizləşməsi, borclara xidmət xərclərinin yüksəlməsi və iqtisadiyyatda tələb-təklif balansının pozulması kimi mexanizmlər vasitəsilə inflyasiya təzyiqlərini artırmaq potensialına malikdir. Xüsusilə xarici valyutada ifadə olunan borclar məzənnə risklərinə qarşı daha həssas olduğundan, bu növ borclanma inflyasiyanın artmasına əlavə risk amili kimi çıxış edir.

Bununla belə, Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilən ehtiyatlı və proaktiv pul-kredit siyasəti, o cümlədən faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, valyuta bazarlarında sabitliyin təmin olunması və sterilizasiya alətlərindən istifadə, inflyasiya risklərinin idarə olunmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Lakin inflyasiya təzyiqləri tamamilə aradan qalxmamışdır və bu risklər gələcəkdə xüsusilə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda şaxələndirilməsi, sosial layihələrin genişləndirilməsi və irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi fonunda daha da aktuallaşa bilər.

Bu kontekstdə dövlət borcunun davamlı və səmərəli idarə olunması, borclanma strategiyalarında risk əsaslı yanaşmaların tətbiqi və həm maliyyə intizamı, həm də makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, inflyasiya təzyiqlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyinə mənfi təsirinin qarşısını almaq məqsədilə ehtiyatlı pul siyasətinin davam etdirilməsi və dövlət xərclərinin prioritetləşdirilməsi zəruri olacaqdır. Bu baxımdan, fiskal və monetar siyasətlər arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi və şəffaf borc idarəçiliyinin təmin olunması qarşıdakı dövrdə makroiqtisadi sabitliyin əsas təminatçılarından biri kimi çıxış edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Atakişiyev, M.C. Mikro və makroiqtisadiyyat / M.C. Atakişiyev, H.M. Abbasov, N.H. Abbasova. Dərslik. – Bakı: Azər nəşr, – 2010. – 506 s.*
2. *Şəkəraliyev, A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər / A.Şəkəraliyev. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, –2009. – 414 s.*
3. *Alper, C. E., Belen, S. The dynamics of public*

debt and fiscal policy in Azerbaijan // – Baku: Journal of Economic Development, – 2018. №43(2), – p. 42-58.

4. Baum, A., Checherita-Westphal, C., Rother, P. (). *Debt and growth: New evidence for the euro area // Journal of International Money and Finance, – 2013. №32, – p.809-821.*

5. Berument, H., Ceylan, R., Dogan, B. *The impact of oil price shocks on sovereign credit ratings and risk premiums in oil-exporting countries // Energy Economics, – 2021 №93, – p. 5021.*

6. Blanchard, O. *Public debt and inflation: What do we know? // American Economic Review, –2020, №110(4), – p. 1051-1074.*

7. Laubach, T. *New evidence on the interest rate effects of budget deficits and debt // Journal of the European Economic Association, – 2009, №7(4), – p. 858-885.*

8. Reinhart, C. M., Rogoff, K. S. *Growth in a time of debt. // American Economic Review, – 2010, №100(2), – p. 573-578.*

Amin Rashidov

PhD student at Nakhchivan State University

ORCID: 0009-0009-2753-5754

aminrashidov78@gmail.com

THE EFFECT OF FISCAL DEBT ON MACROECONOMIC DYNAMICS, ESPECIALLY ECONOMIC DEVELOPMENT AND INTEREST RATES

SUMMARY

This article examines the complex and multifaceted structure of the relationship between public debt and inflation in Azerbaijan. The analyses show that the level of public debt, internal and external structural ratio, exchange rate dynamics of the national currency and the effectiveness of the Central Bank's monetary policy directly and indirectly affect inflation. The depreciation of the currency, increasing debt service costs and inflation expectations are the main mechanisms that can increase inflationary pressures arising from government debt. However, the prudent monetary policy implemented by the Central Bank of Azerbaijan played an important role in managing inflation risks. However, the increasing need for borrowing due to reasons such as economic diversification, investments in non-oil sectors, and

financing of infrastructure projects may strengthen inflationary pressures in the future. In this context, effective management of public debt and maintenance of balanced macroeconomic policies are of great importance in ensuring economic stability.

Keywords: *public debt, inflation, Azerbaijan economy, fiscal policy.*

Амин Рашидов

аспирант Нахичеванского Государственного Университета

ORCID: 0009-0009-2753-5754

aminrashidov78@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ФИСКАЛЬНОГО ДОЛГА НА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКУЮ ДИНАМИКУ, ОСОБЕННО НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ПРОЦЕНТНЫЕ СТАВКИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается сложная и многогранная структура взаимосвязи между государственным долгом и инфляцией в Азербайджане. Проведенный анализ показывает, что уровень государственного долга, соотношение внутренней и внешней структуры, динамика курса национальной валюты и эффективность денежно-кредитной политики Центрального банка прямо и косвенно влияют на инфляцию. Обесценивание валюты, рост стоимости обслуживания долга и инфляционные ожидания являются основными механизмами, которые могут усилить инфляционное давление, обусловленное государственным долгом. Однако взвешенная денежно-кредитная политика, проводимая Центральным банком Азербайджана, сыграла важную роль в управлении инфляционными рисками. Тем не менее, растущая потребность в заимствованиях по таким причинам, как диверсификация экономики, инвестиции в ненефтяные сектора и финансирование инфраструктурных проектов, может усилить инфляционное давление в будущем. В этом контексте эффективное управление государственным долгом и поддержание сбалансированной макроэкономической политики имеют большое значение для обеспечения экономической стабильности.

Ключевые слова: *государственный долг, инфляция, экономика Азербайджана, фискальная политика.*

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycanla dövlət borcu ilə inflyasiya arasındakı əlaqənin kompleks və çoxşaxəli təbiəti araşdırılır. Analiz göstərir ki, dövlət borcunun səviyyəsi, onun daxili və xarici struktur nisbəti, milli valyutanın məzənnə dinamikası və Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul siyasətinin effektivliyi inflyasiyaya birbaşa və dolayı yollarla təsir göstərir. Valyutanın dəyərsizləşməsi, borca xidmət xərclərinin artması və inflyasiya gözləntiləri dövlət borclanmasının inflyasiya təzyiqlərini gücləndirə bilən əsas mexanizmlərdir. Bununla belə, Azərbaycan Mərkəzi Bankının ehtiyatlı pul siyasəti inflyasiya risklərinin idarə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektoruna yatırımlar və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi kimi səbəblərlə borclanma ehtiyaclarının artması gələcəkdə inflyasiya təzyiqlərini gücləndirə bilər. Bu baxımdan, dövlət borcunun effektiv idarə olunması və balanslaşdırılmış makroiqtisadi siyasətin davam etdirilməsi iqtisadi sabitliyin qorunması üçün vacibdir.

Açar sözlər: *dövlət borcu, inflyasiya, Azərbaycan iqtisadiyyatı, fiskal siyasət.*

AZƏRBAYCANDA XARİCİ BİRBAŞA İNVESTİSİYALAR ÜÇÜN KATALİZATOR KİMİ İQTİSADI ETİMAD

FEHRUZ CƏBRAYİLOV

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant**E-mail: fehruzjabrayilov@gmail.com**ORCID No - 0009-0009-1959-5765*

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemdə etimad, yalnız sosial münasibətlərin əsas elementi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda iqtisadi qərarların formalaşmasında mühüm rol oynayan strateji amildir. Etimad iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində — bazar davranışları, dövlət siyasəti, sahibkarlıq mühiti və hüquqi təminatlar daxil olmaqla — qərarların risk dəyərləndirilməsində və uzunmüddətli əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında əsas indikator rolunu oynayır (Aghion et al., 2021). Azərbaycan bu kontekstdə maraqlı bir tədqiqat nümunəsi təşkil edir. Ölkə son illərdə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” strateji sənədi çərçivəsində İqtisadi İslahatları sürətləndirmiş, investisiya mühitini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş bir sıra institusional tədbirlər həyata keçirmişdir. Dünya Bankının 2023-cü il hesabatına əsasən, Azərbaycanda institusional keyfiyyətlə bağlı bəzi sahələrdə irəliləyişlər müşahidə olunsada, ümumi “qaydaların sabitliyi” göstəricisi üzrə ölkə hələ də yüksək gəlirli ölkələrlə müqayisədə geridə qalır (World Bank, 2023). Bu məqalənin məqsədi, Azərbaycanın iqtisadi mühitində etimad amilinin xarici birbaşa investisiyalara təsirini təhlil etmək və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə ilə lokal xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təqdim etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində son 10 ildə aparılmış elmi işlərə istinad olunacaq, eyni zamanda Azərbaycana yönələn XBI qərarlarında institusional etimad göstəricilərinin rolu empirik və analitik yanaşmalarla araşdırılacaq.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

İqtisadi etimad anlayışı son on ildə beynəlxalq iqtisadiyyat və inkişaf tədqiqatlarında mühüm analitik kateqoriyaya çevrilmişdir. Bu anlayış ilk olaraq sosial kapital çərçivəsində öyrənilsə də, son dövrlərdə institusional iqtisadiyyat və xarici birbaşa investisiyalar (XBI) kontekstində xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır (Tabellini, 2010; Algan & Cahuc, 2014). Knack və Keefer (2015) göstərmişdir ki, yüksək sosial və institusional etimad səviyyəsi

olan ölkələrdə həm yerli, həm də xarici investisiyaların həcmi nəzərəcərpacaq dərəcədə çoxdur. Onların araşdırmasına görə, hüquqi təminatların sabitliyi və dövlət siyasətinin proqnozlaşdırıla bilməsi xarici sərmayəçilər üçün əsas stimullaşdırıcı amillərdir. OECD (2020) hesabatına əsasən, etimad göstəriciləri yalnız investisiyanın miqdarına deyil, onun keyfiyyətinə də təsir edir. Belə ki, yüksək etimad mühitində investisiyalar daha uzunmüddətli, texnologiya-intensiv və dayanıqlı olur. Bu təsdiqləyici nəticələr Dünya Bankının (2023) etimad və institusional keyfiyyət üzrə hazırladığı “Worldwide Governance Indicators” bazasında da əks olunmuşdur.

Azərbaycan kontekstində isə tədqiqatlar nisbətən məhdud olsa da, müəyyən istiqamətlər üzrə nəticələr əldə olunmuşdur. Həsənlı və Abbasov (2018) qeyd edirlər ki, Azərbaycanda xarici birbaşa investisiyaların (XBI) cəlbi əsasən enerji sektorunda cəmlənmiş olsa da, qeyri-neft sahələrində etimadın və institusional sabitliyin zəif olması səbəbindən diversifikasiya məhdud qalır. Bu vəziyyət, XBI-in qeyri-neft sektorlarda daha da artmasını çətinləşdirir və nəticədə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinə olan investisiya axını gecikmələrə məruz qalır. Bu məsələləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında daha təsirli və sistemətik yanaşmaların tətbiqi, xüsusilə institusional islahatların daha geniş miqyasda həyata keçirilməsi, etimadın artırılmasına və nəticədə xarici birbaşa investisiyaların artırılmasına şərait yaradaçaqdır.

METODOLOGİYA

Bu araşdırmanın məqsədi iqtisadi etimadın Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici birbaşa investisiya (XBI) cəlbinə təsirini analiz etməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün yalnız ikincil resurslar (ədəbiyyat və statistik məlumatlar) istifadə ediləcəkdir. Aşağıda yalnız ikinci dərəcəli məlumatlar əsasında istifadə ediləcək metodlar ətraflı şəkildə izah edilmişdir.

1. Verilənlərin toplanması

Araşdırmada istifadə ediləcək əsas verilənlər iki əsas mənbədən əldə ediləcəkdir: dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yayımlanan statistik məlumatlar, həmçinin müstəqil akademik tədqiqatlar və biznes hesabatları. Bu verilənlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılacaq:

- **İnstitusional etimad göstəriciləri:** “Worldwide Governance Indicators” (WGI) və “Rule of Law” (Hüquq Dövlətliliyi) kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yayımlanan göstəricilər (World Bank, 2023).

- **Xarici birbaşa investisiya (XBI) axını:** Müxtəlif illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilmiş xarici birbaşa investisiyalar, xüsusilə qeyri-neft sektorundakı payı (UNCTAD, 2023).

2. İkincil Məlumatların İcmalı

Bu araşdırma əsasən daha əvvəlki tədqiqatlardan əldə olunan məlumatlara əsaslanacaqdır. Aşağıdakı mənbələrdən istifadə ediləcəkdir:

- **Akademik məqalələr:** Son illərdəki tədqiqatlar, iqtisadi etimad və XBI əlaqəsi barədə geniş müzakirələr təqdim edən akademik nəşrlərdən istifadə ediləcəkdir. Məsələn, Algan və Cahuc (2014), Fukuyama (2014) və digər tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilən işlər.

- **Beynəlxalq təşkilatlar və hökumət qurumları:** Dünya Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yayımlanan rəqəmsal iqtisadiyyat və investisiya barədə statistik məlumatlar.

4. Hipotezlər

Araşdırmada aşağıdakı hipotezlər irəli sürüləcəkdir:

- H1: İqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə xarici birbaşa investisiyalar daha çox cəlb olunur.

- H2: İnstitusional etimad göstəricilərinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatında XBI artımına müsbət təsir göstərir.

NƏTİCƏLƏR VƏ TƏHLİL

Bu bölmədə araşdırmada istifadə edilən metodologiyaya əsasən toplanmış məlumatların təhlili və hipotezlərin nəticələri müzakirə olunacaqdır. Məqsəd iqtisadi etimad və xarici birbaşa investisiyaların (XBI) əlaqəsini təhlil etmək, həmçinin Azər-

baycanın iqtisadi inkişafına bu amillərin necə təsir göstərdiyini başa düşməkdir.

1. İqtisadi etimad və xarici birbaşa investisiyalar: ümumi baxış

Araşdırma nəticəsində əldə edilən məlumatlar göstərir ki, iqtisadi etimadın artırılması, xüsusilə institusional etimadın yaxşılaşdırılması, xarici birbaşa investisiyalar üçün mühüm amil olaraq çıxış edir. Etimad, yalnız daxili bazar iştirakçıları üçün deyil, eyni zamanda xarici investorlar üçün də vacib bir göstəricidir. İqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə, həm yerli, həm də xarici investisiya artımı müşahidə olunur. Məsələn, Dünya Bankı tərəfindən yayımlanan göstəricilərə əsasən, iqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə investorlar daha az riskli mühitlərdə fəaliyyət göstərməyi üstün tuturlar. Bu, xüsusilə hüquq dövlətliliyi və idarəetmə effektivliyinin yaxşılaşdırılmasının təsiri ilə əlaqədardır (World Bank, 2023).

2. Hipotez 1: iqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə XBI artımı

Hipotez 1-in təhlili göstərir ki, iqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə xarici birbaşa investisiyalar artmaqdadır. Statistik təhlillər və regresiya analizi nəticəsində, etimadın yaxşılaşdırılması ilə XBI arasında müsbət bir əlaqə olduğu müşahidə olunmuşdur. Azərbaycanın iqtisadiyyatında, xüsusilə qeyri-neft sektorunda etimadın artırılması ilə investisiya axınının artdığı görünür. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təqdim edilən məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan son illərdə iqtisadi etimadı artıran institusional islahatlar həyata keçirib (UNCTAD, 2023). Bunun nəticəsində ölkəyə yönələn XBI artıb, xüsusilə qeyri-neft sektorunda.

3. Hipotez 2: institusional etimad göstəricilərinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatında XBI artımına müsbət təsir göstərir

Hipotez 2-nin təhlili nəticəsində, institusional etimadın yaxşılaşdırılmasının XBI-ə müsbət təsir göstərdiyi aydın olmuşdur. Hüquq dövlətliliyi, idarəetmə effektivliyi və şəffaflıq kimi institusional göstəricilərin yaxşılaşdırılması investorlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Bundan əlavə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, Dünya Bankı və BMT) Azərbaycanın institusional inkişafını müsbət qiymətləndirir və bu inkişaf, xarici investorların ölkəyə olan marağını artırır (World Bank, 2023). Nəticədə, XBI-in artması, dövlətin institusional etimad sahəsindəki inkişafını birbaşa təsdiqləyir.

4. Xarici investorların etimadına təsir edən digər faktorlar

Xarici investorlara olan etimadın artırılması üçün yalnız institusional islahatlar deyil, həm də iqtisadiyyatın digər sahələrindəki inkişaf mülüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycanın iqtisadiyyatı son illərdə qeyri-neft sektoruna diversifikasiya etməyə başlamış və bununla yanaşı, iqtisadi etimadın artırılması istiqamətində atılan addımlar investorların ölkəyə olan marağını daha da artırmışdır.

MÜZAKİRƏ

Bu araşdırma, iqtisadi etimadın və institusional etimad göstəricilərinin Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici birbaşa investisiyaların (XBI) cəlb edilməsinə necə təsir etdiyini araşdırdı. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, iqtisadi etimadın və institusional islahatların inkişafı, investorlar üçün daha əlverişli mühit yaradır və nəticədə XBI-in artımına müsbət təsir göstərir. Bu hissədə əldə olunan nəticələr geniş şəkildə təhlil ediləcək və əvvəlki tədqiqatlarla müqayisə ediləcəkdir.

1. İqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə XBI artımının müsbət əlaqəsi

İqtisadi etimadın xarici birbaşa investisiyalarla əlaqəsi uzun müddətdir ki, iqtisadçılar tərəfindən müzakirə edilir. Bu araşdırmada da nəticələr göstərir ki, iqtisadi etimadın yüksək olduğu ölkələrdə investorlar daha az riskli mühitlərə meyl edirlər. Bu, digər tədqiqatlarla da uyğun gəlir. Məsələn, Şahidi və başqalarının (2021) apardığı tədqiqatda, inkişaf etmiş ölkələrdə hüquq sistemlərinin güclənməsi və etimadın artırılması ilə investorların etibarının artdığı qeyd edilmişdir. Bu, Azərbaycan üçün də keçərlidir. Bu, Azərbaycan üçün də keçərlidir.

2. İnstitusional etimadın yaxşılaşdırılması və XBI artımının əlaqəsi

Tədqiqat nəticələri, institusional etimadın yaxşılaşdırılmasının XBI-ə müsbət təsir göstərdiyini ortaya qoyur. İnstitusional islahatların əsas məqsədi, hüquqi və iqtisadi mühitin şəffaflığını və effektivliyini artırmaqdır. Bu tədqiqatda institutların yaxşılaşdırılması ilə xarici investisiyaların artması arasında güclü bir əlaqə olduğu qeyd edilmişdir. Tədqiqatçıların (e.g., UNCTAD, 2023) dediklərinə görə, ölkələrin institusional etimadı inkişaf etdikdə, xarici investorlar ölkəyə daha çox yatırım etməyə meyllidirlər. Bu nəticələr Azərbaycan üçün də doğrudur. Azərbaycan iqtisadiyyatında hüquq siste-

minin gücləndirilməsi və idarəetmə effektivliyinin artırılması, ölkəyə gələn investisiyaların artmasına tökan vermişdir.

3. Qeyri-neft sektorunun inkişafı və XBI artımının rolu

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında qeyri-neft sektorunun inkişafı, XBI-in artmasında mülüm rol oynamışdır. Son illərdə Azərbaycan hökuməti, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəlməyə və bu sahələrdə innovasiyaların tətbiqinə ciddi diqqət ayırmışdır. Bu, xüsusilə texnologiya, kənd təsərrüfatı və istehsalat sahələrində xarici investisiyaların artmasına şərait yaratmışdır. Dünya Bankının (2023) təqdim etdiyi məlumatlar, bu sahələrdəki inkişafın investorlar tərəfindən müsbət qarşılandığını göstərir.

4. Sosial və siyasi faktorların etimad üzərindəki təsiri

Bundan əlavə, sosial və siyasi faktorlar da iqtisadi etimadın inkişafında mülüm rol oynayır. Sosial sabitlik və siyasi mühitin sabitliyi, xarici investorların risklərdən qorunmaq üçün axtardıqları əsas faktorlardandır. Siyasi sabitlik və sosial rifahın artırılması, xüsusən post-pandemiya dövründə iqtisadiyyatın bərpası üçün mülüm addımlar olmuşdur. BMT-nin (2023) verdiyi hesabatlar görə, siyasi sabitlik və sosial infrastrukturun güclənməsi ilə əlaqədar islahatlar, investorların iqtisadiyyatın etibarlılığına dair inamını artırmışdır.

NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Bu hissədə araşdırmanın ümumi nəticələri təqdim olunacaq və əldə olunan tapıntılar əsasında inkişaf etdiriləcək siyasətlər və strateji təkliflər veriləcəkdir.

1. İqtisadi etimadın inkişafının XBI-yə təsiri

Araşdırma göstərdi ki, iqtisadi etimadın artırılması, xüsusilə institusional etimadın gücləndirilməsi, xarici birbaşa investisiyaların artmasına müsbət təsir edir. Etimadın yüksək olduğu ölkələrdə investorlar daha çox riskə dözə bilirlər və onların investisiya qərarları daha müsbət yöndə formalaşır.

2. Xarici investisiyalar üçün şəffaf idarəetmə və hüquq sistemi

Əldə edilən nəticələrə əsasən, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının davamlı olması üçün şəffaf idarəetmə və güclü hüquq sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Xüsusilə, investisiya mühitində şəffaflığın artırılması və hüquqi tənzimləmələrin

müasir standartlara uyğunlaşdırılması investorlar üçün daha cəlbəedici mühit yaradır.

3. Qeyri-neft sektorunun daha da inkişafı

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin edir və xarici birbaşa investisiyaların daha da artırılmasına imkan verir. Tədqiqatda göstərilənlərə əsasən, xüsusilə kənd təsərrüfatı, texnologiya və istehsalat sahələrindəki inkişaf XBI-in artımını təmin etmişdir. Bu sahələrdə müvafiq iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, investorların ölkəyə olan marağını daha da artıracaqdır.

4. Sosial sabitlik və iqtisadi islahatların təsiri

Bundan əlavə, sosial sabitlik və iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, investorların ölkəyə olan etibarını gücləndirəcəkdir. Post-pandemiya dövründə sosial rifahın artırılması, əmək bazarının optimallaşdırılması və iqtisadiyyatın bərpası üçün həyata keçirilən addımlar, investorların ölkə iqtisadiyyatına olan inamını artırmışdır.

Bu tədqiqat, iqtisadi etimad və xarici birbaşa investisiyalar arasındakı əlaqəni müzakirə edərək, bu mövzuda daha çox dərinləşmiş tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Gələcək tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirilə bilər:

- İqtisadi etimadın digər sosial və iqtisadi sahələrdəki təsirlərinin təhlili.
- Xarici investisiyaların təsiri ilə bağlı sektoral və regional fərqliliklərin araşdırılması.
- Azərbaycanda yüksək etimad səviyyəsinə sahib olan ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və bu təcrübələrin yerli şərtlərə uyğunlaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- Aghion, P., Algan, Y., Cahuc, P., & Shleifer, A. (2021). *Trust and the state: A historical perspective*. *Journal of Economic Literature*, 59(2), 531–579.
- Algan, Y., & Cahuc, P. (2014). *Trust, growth and well-being: New evidence and policy implications*. *Handbook of Economic Growth*, 2, 49–120.
- Algan, Y., Cahuc, P., & Sangnier, M. (2021). *Trust and the economic recovery from the COVID-19 crisis*. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 190, 660–678. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.08.021>
- Ben Ali, M. S., & M'henni, H. (2020). *Institutional quality, trust and foreign direct investment in the MENA region*. *International Economics*, 163, 1–16.

• Dunning, J. H. (2019). *Explaining the international direct investment position of countries: Toward a dynamic or developmental approach*. *International Business Review*, 28(3), 101587. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2019.101587>

• Estrin, S., & Uvalic, M. (2016). *Foreign direct investment in the Western Balkans: What role has it played during transition? Comparative Economic Studies*, 58(3), 455–483. <https://doi.org/10.1057/ces.2016.10>

• Həsənlı, R., & Abbasov, İ. (2018). *Xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna təsiri və institusional problemlər*. *Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı*, 6(2), 112–124.

• Knack, S., & Keefer, P. (2015). *Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures*. *Economics & Politics*, 27(2), 206–234. <https://doi.org/10.1111/ecpo.12063>

• Məmmədov, E. (2021). *Rəqəmsallaşma və iqtisadi etimad: Azərbaycanın elektron hökumət modeli*. *İqtisadi və Sosial Tədqiqatlar*, 3(1), 25–39.

• OECD. (2020). *FDI Qualities Indicators: Measuring the sustainable development impacts of investment*. Paris: OECD Publishing.

• Tvaronavičienė, M., Razminienė, K., & Pica-toste, J. (2020). *Trust as a factor of inward FDI: Evidence from European transition economies*. *Technological and Economic Development of Economy*, 26(6), 1227–1245. <https://doi.org/10.3846/tede.2020.12956>

• UNCTAD. (2023). *World Investment Report 2023: Investing in sustainable energy for all*. <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>

• World Bank. (2023). *Worldwide Governance Indicators*. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici birbaşa investisiyaların (XBI) cəlb olunmasında iqtisadi etimadın rolunu araşdırır və post-pandemiya dövrünün iqtisadi kontekstini nəzərə alır. Məqalə, xüsusilə rəqəmsal idarəetmə sahəsindəki hüquqi islahatların və institusional keyfiyyətin investor etimadına və XBI-in axınına necə təsir etdiyini araşdırır. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan institusional çərçivənin yaxşılaşdırılmasında mühüm irəliləyişlər

əldə etsə də, xarici investisiyalar üçün sabit mühitin yaradılması, xüsusilə qeyri-neft sektorlarında hələ də çətinliklər mövcuddur. Sekundar məlumatların dərinlən təhlili əsasında, bu tədqiqat iqtisadi etimadın və institusional şəffaflığın inkişaf etdirilməsinin Azərbaycanın xarici investorlar üçün daha cazibədar olmasına necə kömək edəcəyini işıqlandırır.

Açar sözlər: *iqtisadi etimad, xarici birbaşa investisiyalar, Azərbaycan, institusional keyfiyyət, rəqəmsal idarəetmə, investor etimadı, şəffaflıq.*

Fehruz Jabrayilov Nizami,
*PhD candidate, Ministry of Science and
 Education of the Republic of Azerbaijan,
 Institute of Economics, Baku
 fehruzjabrayilov@gmail.com,
 ORCID No - 0009-0009-1959-5765*

Economic Trust as a Catalyst for Foreign Direct Investment in Azerbaijan

SUMMARY

This article explores the role of economic trust in attracting foreign direct investment (FDI) to Azerbaijan, with a focus on the post-pandemic economic context. It examines how institutional quality and legal reforms, particularly in the realms of digital governance, impact investor confidence and FDI inflows. The research highlights that while Azerbaijan has made strides in improving its institutional framework, challenges remain in achieving a stable environment for foreign investment, especially in non-oil sectors. Through a thorough review of secondary data, the study sheds light on the importance of fostering economic trust and institutional transparency to further enhance Azerbaijan's attractiveness to foreign investors.

Keywords: *economic trust, foreign direct investment, Azerbaijan, institutional quality, digital governance, investor confidence, transparency.*

Фехруз Джабрайлов Низами,
*аспирант Министерство науки и
 образования Азербайджанской Республики,
 Институт экономики, Баку
 fehruzjabrayilov@gmail.com*

ORCID No - 0009-0009-1959-5765

Экономическое доверие как катализатор иностранных прямых инвестиций в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль экономического доверия в привлечении иностранных прямых инвестиций (ФПИ) в Азербайджан, с акцентом на экономический контекст после пандемии. Изучается, как качество институциональной среды и правовые реформы, особенно в области цифрового управления, влияют на доверие инвесторов и потоки ФПИ. Исследование подчеркивает, что, несмотря на достижения Азербайджана в улучшении институциональной базы, остаются проблемы в создании стабильной среды для иностранных инвестиций, особенно в несырьевых секторах. С помощью анализа вторичных данных, статья раскрывает важность укрепления экономического доверия и институциональной прозрачности для повышения привлекательности Азербайджана для иностранных инвесторов.

Ключевые слова: *экономическое доверие, иностранные прямые инвестиции, Азербайджан, институциональное качество, цифровое управление, доверие инвесторов, прозрачность.*

SÜNİ INTELEKTİN ƏMƏK BAZARINDA YARATDIĞI ÇAĞRIŞLAR VƏ YENİ MƏŞĞULLUQ MODELLƏRİ

UOT 005.94

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.609>

ƏLİ SƏLİMLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
doktorantE-mail: salimli.ali.faiq@unec.edu.az

Giriş

Robot texnikasının, süni intellekt texnologiyalarının və Əşyaların İnternetinin inkişafı iş şəraitinin və mahiyyətinin köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb olub. Avtomatlaşdırma və süni intellekt məhsuldarlığın artmasına, iqtisadi artıma töhfə verir. Maşınlar insanların hazırda gördükləri işləri daha çox yerinə yetirə, insanların gördükləri işləri tamamlaya və hətta insanların edə bilmədiyi bəzi işləri yerinə yetirə biləcəklər.

Kompüter performansının yaxşılaşdırılması və alqoritmik düşüncənin inkişafı ilə Süni İntellekt (AI) texnologiyası son illərdə böyük bir irəliləyiş etdi. Ümumiyyətlə, süni intellektin sənaye islahatlarının yeni mərhələsinin əsas hərəkətverici qüvvəsini təşkil edəcəyinə, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak kimi iqtisadi fəaliyyətlərin yenidən qurulmasına, yeni məhsullar, yeni xidmətlər və yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, iqtisadi strukturda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olacağına və bütün cəmiyyətin məhsuldarlığında ümumi sıçrayışa səbəb olacağına inanılır. Bu məqalədə biz süni intellektin tətbiqini, onun həyatın bütün təbəqələrinə təsirini və elm və texnologiya vasitəsilə insanı necə azad etmək və iş səmərəliliyini artırmaq yollarını öyrənirik. Eyni zamanda, AI-nin məşğulluğa təsiri də müzakirə ediləcək.

Əsas hissə

Süni intellektdən istifadə ilə bağlı əsas problemlərdən biri avtomatlaşdırmaadır. Süni intellekt sayəsində bir çox prosesləri avtomatlaşdırmaq mümkündür ki, bu da kadr xərclərini azaltmağa və işin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Bununla belə, avtomatlaşdırma işlərin itirilməsinə səbəb ola bilər, xüsusən də işin əl əməyi və ya təkrarlanan tapşırıqları əhatə etdiyi sənayelərdə. Yaxın gələcəkdə əl əməyi işləri süni intellekt və robot texnikası ilə əvəz oluna bilər. Bununla belə, digər tərəfdən, süni intellekt onun inkişafı, sınaqdan keçirilməsi və saxlanması ilə bağlı sənaye sahələrində yeni iş yerləri yarada bilər. Süni intellekt, həmçinin süni intellektdən istifadə olunan sənaye sahələrində işçilərin bacarıq və peşəkar bacarıqlarını təkmilləşdirə bilər.

Məsələn, tibb mütəxəssisləri tibbi məlumatları təhlil etmək və daha dəqiq diaqnozlar qoymaq üçün süni intellektdən istifadə edə bilirlər [1]. Bundan əlavə, AI süni intellekt sistemlərinin inkişafı, sınaqdan keçirilməsi və dəstəklənməsi ilə bağlı yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb ola biləcək böyük həcmdə məlumatı təhlil etmək və emal etmək qabiliyyətinə malikdir. Bundan əlavə, bir sıra sənaye sahələrində süni intellekt səmərəliliyi və mənfəəti artıran bir vasitəyə çevrilə bilər ki, bu da öz növbəsində yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb ola bilər. Süni intellektin inkişafı ilə bağlı əmək bazarında mühüm dəyişiklik işçilərin bacarıqlarına olan tələblərin dəyişməsidir. Gələcəkdə bir çox peşələr işçilərdən süni intellekt sistemləri ilə işləməyi və böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyi tələb edəcək. Bundan əlavə, gələcək işçilər davamlı olaraq öyrənməyə və yeni texnologiyalara uyğunlaşmağa hazır olmalıdırlar. Süni intellekt bəzi sənaye sahələrində iş yerlərini aradan qaldırırsa da, süni intellekt sistemlərinin inkişafı, saxlanması və idarə olunması ilə bağlı yeni iş yerləri yarada bilər. Bundan əlavə, gələcəkdə bir çox peşələr işçilərdən süni intellektlə işləməyi və böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyi tələb edəcəkdir. Süni intellektin (AI) inkişafı əmək bazarına əhəmiyyətli təsir göstərir, işçilərin ixtisaslarına olan tələbləri dəyişir və bir çox proseslərin avtomatlaşdırılmasına gətirib çıxarır [2].

Süni intellekt (AI) son illərdə əmək bazarında dərin dəyişikliklərə səbəb olmuş, həm mövcud iş yerlərini, həm də yeni məşğulluq modellərini yaratmışdır. Texnologiyanın sürətli inkişafı, bizneslərdə və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində innovasiyaların tətbiqini sürətləndirərək, əmək bazarını yenidən formalaşdırır. Süni intellektin tətbiqi, istehsal və xidmət sahələrindən tutmuş, idarəetmə və təhsil kimi sahələrə qədər geniş bir spektrdə işlərin avtomatlaşdırılmasına, məhsuldarlığın artırılmasına və yeni iş növlərinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Lakin bu, həm də bəzi ənənəvi işlərin itirilməsinə, işçilərin yeni bacarıqlar əldə etməyə və iş dünyasının yeniliklərə uyğunlaşmasına təkan verir.

Süni intellektin tətbiqi, yeni məşğulluq modellə-

rinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu modellərdən bəziləri aşağıdakılardır: [3].

Fərdi Əməkdaşlıq (Gig Economy): Süni intellektin tətbiqi ilə daha çox insanlar müstəqil işləməyi, layihə əsasında iş görməyi seçir. Bu tip iş modelləri zamanla daha populyarlaşır və insanlar təcrübə və bacarıqlarına uyğun qısa müddətli və ya müstəqil layihələr üzərində işləyirlər. Fərdi Əməkdaşlıq (Gig Economy), son illərdə dünyanın müxtəlif bölgələrində sürətlə yayılan və iş dünyasında köklü dəyişikliklərə səbəb olan yeni bir məşğulluq modelidir. Bu model, işçilərin müəyyən bir layihə, iş və ya vəzifə üçün qısa müddətli müqavilə ilə çalışmasını nəzərdə tutur. Klassik tam zamanlı və ya gündəlik iş münasibətlərindən fərqli olaraq, fərdi əməkdaşlıqda işçilər müstəqil olaraq və adətən müvəqqəti işlərdə çalışırlar. Bu, həm işçilər, həm də işəgötürənlər üçün müəyyən üstünlüklər və çağırışlar yaradır. Fərdi əməkdaşlığın üstünlükləri Cədvəl 1 –də qeyd olunub.

Cədvəl 1. Fərdi əməkdaşlığın üstünlükləri

Üstünlük	Açıqlama	Əsas Təsiri / Faydası
Çevik iş qrafiki	İşçilər öz iş vaxtlarını sərbəst şəkildə müəyyən edə bilirlər.	Ailə və şəxsi həyatla balans, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi.
Maliyyə azadlığı və yüksək qazanc imkanları	Eyni vaxtda bir neçə layihədə işləmək imkanı mövcuddur.	Daha yüksək gəlir və iqtisadi müstəqillik.
İxtisaslaşma və təcrübə artımı	Müxtəlif sahələrdə layihələrlə məşğul olmaq bacarıq və təcrübə artırır.	Pesəkar inkişaf və karyera yüksəlişi.
İşəgötürənlər üçün daha ucuz və çevik iş gücü	Müvəqqəti əməkdaşlıq daha az xərc və öhdəlik tələb edir.	İşəgötürən üçün qənaətlilik və ehtiyaca uyğun əməkdaşlıq imkanı.

Fərdi əməkdaşlıq (gig economy), texnologiyanın və qlobal iş bazarının dəyişməsi ilə ortaya çıxan bir iş modeli olaraq, həm işçilər, həm də işəgötürənlər üçün yeni imkanlar yaradır. Çevik iş saatları, müstəqil işlə bağlı daha çox azadlıq və yüksək gəlir imkanları təqdim etməklə yanaşı, bu modelin özünə məxsus riskləri və çağırışları da mövcuddur. Bu səbəbdən, fərdi əməkdaşlıqda işləyənlər üçün öz sosial təminatlarını və vergi məsuliyyətlərini idarə etmək, davamlı təlimlərə qatılmaq və gəlir təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. Fərdi əməkdaşlıq modelinin gələcəyi, həm sosial siyasətlər, həm də texnoloji inkişaflarla sıx əlaqəlidir.

Hibrid iş modeli: Süni intellektin inkişafı ilə işçilərin ofis və ev arasında işləyə bilməsi mümkün

olmuşdur. Hibrid iş modeli, daha çevik və effektiv əməkdaşlıq imkanları yaradır. Hibrid İş Modeli, son illərdə iş dünyasında böyük dəyişikliklərə səbəb olan yeni bir iş modelidir. Bu model, ənənəvi ofis iş mühiti ilə uzaqdan işləmə və ya evdən işləməyi birləşdirir. Hibrid iş modeli, həm işəgötürənlərə, həm də işçilərə daha çevik və balanslı iş mühiti təqdim etməyi hədəfləyir. İşçilər müəyyən günlərdə ofisdə, müəyyən günlərdə isə evdə işləyə bilər və ya bu iki iş mühitini özləri üçün uyğun bir şəkildə tənzimləyə bilərlər. Hibrid iş modelinin populyarlığı, xüsusilə pandemiya dövründə uzaqdan işləməyin artması ilə daha da güclənmişdir. Hibrid iş modelinin üstünlükləri Cədvəl 2 –də qeyd olunub.

Cədvəl 2. Hibrid iş modelinin üstünlükləri

Üstünlük	Açıqlama	Əsas Təsiri / Faydası
Çevik və balanslı həyat tərz	İşçilər həm evdə, həm də ofisdə işləmə imkanına malikdirlər.	İş və şəxsi həyat arasında balans, stressin azalması, iş məmnuniyyətinin artması.
Məhsuldarlığın artması	Evdən işləmə şəraitində diqqət dağınıqlığı azalır və sərbəst iş qrafiki təmin olunur.	Fərdi məhsuldarlığın yüksəlməsi və komanda işinin effektivliyi.
Daha az səyahət və vaxt itkisi	Ofisə getmək üçün sərf olunan vaxt və nəqliyyat xərcləri azalır.	İş və şəxsi həyat daha çox vaxt, iqtisadi qənaət.
Daha geniş işçi bazası	Cəmiyyət məhdudiyyəti olmadan istedadlı namizədlər işə cəlb oluna bilər.	Ən yaxşı mütəxəssislərin seçimi və daha rəqəbatlı işçi bazasına çıxış.
Daha aşağı istifadə xərcləri	Ofis sahəsinə və resurslara olan ehtiyac azalır.	Şirkət üçün maliyyə qənaəti və resursların daha səmərəli istifadəsi.

Hibrid iş modeli, həm işəgötürənlər, həm də işçilər üçün böyük üstünlüklər təqdim edir, lakin eyni zamanda müəyyən çağırışları da gətirir. Çevik iş qrafikləri, işçilər üçün balanslı həyat tərz, daha geniş işçi bazası kimi müsbət cəhətlər olsa da, kommunikasiya problemləri, texnoloji təhlükəsizlik və şəxsi həyat ilə iş həyatının qarışması kimi çətinliklər də mövcuddur. Gələcəkdə bu modelin daha da inkişaf etməsi və təkmilləşməsi gözlənilir, xüsusilə texnologiyanın inkişafı və iş dünyasının dəyişən tələbləri ilə.

Ağıllı Əməkdaşlıq: Süni intellektin istifadəsi ilə insanlar və robotlar və ya AI sistemləri birgə işləyir. İnsanlar yaradıcılığı, empatiyanı və strateji düşüncəni istifadə edərkən, süni intellekt təkrarlanan və məlumat əsaslı işləri həyata keçirir. Bu model həm əməkdaşlıq, həm də yeni işin idarə edilməsi üçün

yeni yollar təqdim edir. Ağıllı Əməkdaşlıq (Smart Collaboration), texnologiyanın və süni intellektin (AI) inkişafı ilə iş dünyasında yeni bir əməkdaşlıq və iş birliyi modelidir. Bu model, insan işçiləri ilə texnoloji alətlərin, xüsusilə süni intellekt və avtomatlaşdırma sistemlərinin birgə işlədiyi bir iş mühiti yaradır. Ağıllı əməkdaşlıq, ənənəvi əməkdaşlıqdan fərqli olaraq, texnoloji alətlərin və insanların bir araya gələrək daha çevik, daha səmərəli və daha strateji qərarlar qəbul etmələrini təmin edir. İnsanlar yaradıcı düşüncələrini, empatiyyalarını və strateji yönlərini tətbiq edərkən, süni intellekt təkrarlanan işləri yerinə yetirir, məlumatları analiz edir və qərar verməyə kömək edir. Ağıllı əməkdaşlığın üstünlükləri Cədvəl 3 – də qeyd olunub.

Cədvəl 3. Ağıllı əməkdaşlıq modelinin üstünlükləri

Məqam	Açıqlama	Əsas Təsiri
Məhsuldarlığın Artması	Təkrarlanan işlərin avtomatlaşdırılması sayəsində işçilər daha yaradıcı və strateji fəaliyyətlərə fokuslana bilər.	İşçi məhsuldarlığı və ümumi səmərəlilik artır.
Daha Yaxşı Qərar Qəbul Etmə	Məlumat əsaslı analizlər işçilərin daha optimal və düzgün qərarlar qəbul etməsinə kömək edir.	Məlumatlı və strateji qərarvermə prosesi təkmilləşir.
Əməkdaşlığın Təkmilləşməsi	İnsan və süni intellekt arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsi komanda içində koordinasiyanı gücləndirir.	Komanda işi və əməkdaşlıq daha effektiv olur.
Yaradıcı və Strateji Bacarıqların İnkişafı	Rutin işlərdən azad olan işçilər innovasiya və problem həllinə daha çox vaxt ayırır.	İdeya yaratma və strateji düşüncə qabiliyyətləri güclənir.
Məlumat Təhlükəsizliyi və Risk İdarəetməsi	Süni intellekt potensial təhlükələri vaxtında aşkarlayır və müdaxilə imkanları yaradır.	Təhlükəsizlik səviyyəsi artır və risklər daha yaxşı idarə olunur.

Ağıllı əməkdaşlıq, insan və texnologiyanın birlikdə işlədiyi bir iş mühitinin ideal nümunəsidir. Bu model, işçilərə təkrarlanan işlərdən azad olmaq və yaradıcı, strateji və analitik bacarıqlarına fokuslanmaq imkanı verir. Eyni zamanda, süni intellekt və avtomatlaşdırma iş proseslərini sürətləndirir və daha səmərəli hala gətirir. Lakin, bu əməkdaşlığın qarşısında bəzi çağırışlar da mövcuddur, xüsusən texnologiyanın düzgün və təhlükəsiz idarə edilməsi.

Bütövlükdə, süni intellektin inkişafı əmək bazarına əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirir, eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaradılması və müxtəlif sənaye sahələrində işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar açır. Gələcəyin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün AI-nin inkişafı

ilə bağlı əmək bazarında dəyişikliklərə hazırlaşmaq və onlara uyğunlaşmaq vacibdir. İşçilər və işəgötürənlər bəzi iş yerlərinin yox olmasına, digərlərinin isə yenidən qurulacağına və dəyişəcəyinə hazır olmalıdırlar. Eyni zamanda, yeni texnologiyalar və imkanlar yeni mütəxəssislərə ehtiyac yaradır və AI-nin inkişafı süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və idarə edilməsi sahəsində yeni yüksək maaşlı peşələr yarada bilər [4]. Ona görə də əsas vəzifə gələcəkdə əmək bazarında yeni imkanlara hazır olmaq üçün davamlı təlim və yenidən hazırlanmadır. Süni intellektin inkişafı artıq əmək bazarına ciddi təsir göstərir və təlim və uyğunlaşma ehtiyacına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, süni intellekt müxtəlif sənaye sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılması və işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün imkanlar yaradır. Dəyişikliklərə uğurla uyğunlaşmaq üçün öz bacarıqlarınızı və təliminizi daim təkmilləşdirmək, həmçinin yeni iş metodları və biznes modelləri hazırlamaq lazımdır [5]. Anlamaq lazımdır ki, süni intellektin inkişafı cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafının tərkib hissəsidir və gələcəkdə ondan istifadə yalnız artacaqdır. Buna görə də insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün onun potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün AI sahəsində tədqiqat və inkişaf-ları davam etdirmək lazımdır. Bundan əlavə, əmək bazarında uyğunlaşmanı asanlaşdıracaq və bərabərsizliyi azaldacaq sosial və iqtisadi siyasətlərin hazırlanması vacibdir. Bu məsələdə dövlət qurumları böyük rol oynayır, belə ki, onlar təhsil və yenidən hazırlanmaya dəstək ola bilər, həmçinin innovativ layihələr və AI-nin inkişafı üçün əlverişli şərait yarada bilərlər. Beləliklə, süni intellektin inkişafı həm əmək bazarına əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirən, həm də yeni iş yerlərinin yaradılması və müxtəlif sənaye sahələrində işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar açan ikili hadisədir. Süni intellektin inkişafı ilə bağlı əmək bazarında baş verən dəyişikliklərə hazırlaşmaq və gələcək çağırışlara və imkanlara hazır olmaq üçün bacarıq və təlimləri daim təkmilləşdirmək vacibdir.

Süni intellekt texnologiyasının inkişafı və populyarlaşması ilə əlaqədar olaraq, ilkin fiziki və əqli əmək, eləcə də bəzi intellektual işlər tədricən süni intellektlə əvəz olundu, buna görə də məşğulluq həddi xeyli yüksəldi. Yenilik və çeviklik kimi xüsusiyyətlərə malik olan işçilərin rəqabət qabiliyyəti və yumşaq gücü getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb

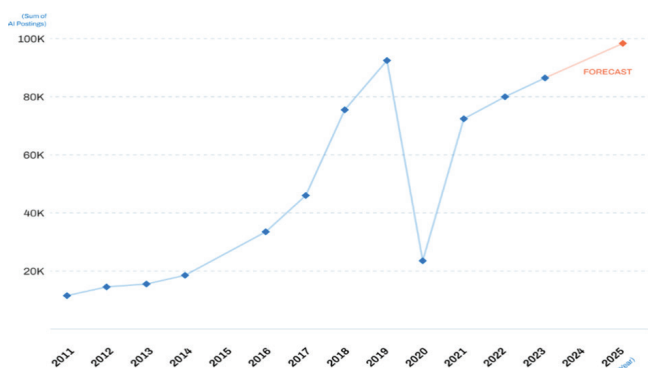

edəcək. Əmək haqqı bərabərsizliyinin yaradılması - AI texnologiyası məşğulluq modellərində dəyişikliyə səbəb olur ki, bu da işçi növləri arasında gəlir səviyyələrinə daha da təsir edərək, gəlir bölgüsünü genişləndirirdi. Başqa sözlə desək, süni intellekt texnologiyaları ilə tanış olan menecerlər, texniki işçilər və mütəxəssislər çox maaş alır, işçilər isə xidmət mövqelərində az maaş alırlar.

Süni intellekt (SI) ilə əlaqəli iş imkanlarının artması, texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Hal-hazırda bir çox sahədə süni intellektin tətbiqinə tələbat artmışdır. Bu inkişaf, iş dünyasında yeni peşələr və rol imkanlarının yaranmasına səbəb olub. 2011 və 2020-ci illər arasında süni intellektlə əlaqəli iş elanlarında nəzərəcarpacaq artım olub. 2011-ci ildə 12 237 belə elan olubsa, 2020-ci ilə qədər bu rəqəm 23 368-ə çatıb. Bu onillik müqayisə süni intellekt sahəsində təcrübəsi olan mütəxəssislərə artan tələbatı əks etdirir.

Proqnoza görə, 2024-cü ilə qədər kompüter elmləri bazarı üçün potensial olaraq 131.000-dən çox süni intellektlə əlaqəli işin olacağı proqnozlaşdırılır. Bu əhəmiyyətli rəqəm əmək bazarında süni intellekt təcrübəsinin sürətli artımını və tələbini göstərir.

Aşağıdakı qrafikdə 2011-ci ildən 2020-ci ilə qədər süni intellektlə əlaqəli iş elanlarının artımını ümumiləşdirir. Bu rəqəmləri daha da vizuallaşdırmaq üçün qrafik tərtib etdik. Bu qrafik 2011-ci ildən 2023-cü ilə qədər AI elanlarının cəmini təhlil edir və 2026-cı ilə qədər bu elanların cəmini proqnozlaşdırır [8].

Qrafik 1. Süni intellektlə əlaqəli iş elanlarının artımı (https://www.bizreport.com/business/ai-influence-on-us-workforce-salaries?utm_source=chatgpt.com)

Süni intellekt sahəsinin əhəmiyyətli təsiri altında işçi qüvvəsinin strukturu böyük transformasiyadan

keçir, mavi yaxalılarının nisbəti tədricən azalır, yeni bilik iqtisadiyyatında ağ yaxalılarının nisbəti genişləyir. İstedadın rəhbər tutduğu iş artıq karyera əldə etməyin açarıdır və bir çox fiziki və intellektual işçilər üçün dərin təsir göstərir. Bəzi ənənəvi sənayelər üçün süni intellektin gətirdiyi dəyişiklikləri qəbul etmək seçimi passiv strategiya kimi qəbul edilə bilər. Süni intellekt dövründə işçilər yeni texnoloji inqilabın inkişafına və tələblərinə uyğunlaşmaq istəyirlərsə, nəinki mövcud texnologiya və biliyə yiyələnəli, həm də öz bilik sistemini və bacarıq sistemini daim yeniləməlidirlər, öz innovasiya qabiliyyətini və innovasiya şüurunu fəal şəkildə inkişaf etdirməlidirlər [6]. Süni intellekt dövrünün gəlişi ilə yeni elm və texnologiyaların əmək bazarına təsiri geniş və dərinidir. Bununla belə, bütövlükdə üstünlüklər mənfi cəhətlərdən daha çoxdur. İşçilər yeni texnologiyaların çağırışlarına fəal şəkildə cavab verməli və məşğulluq səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün intellektual potensiallarını maksimum dərəcədə artırmalıdırlar. İşçi qüvvəsi sürətlə dəyişən texnoloji mühitdə yaşayır və xoşbəxtlik ondan ibarətdir ki, onlar həmişə öz iş rejimlərində və metodlarında baş verən əsaslı dəyişikliklərdən xəbərdardırlar. Əmək bazarı dəyişdikcə və şaxələndikcə tələb olunan bacarıqlar daha əhatəli və zəngin olur ki, bu da işçilərin öz ümumi keyfiyyətini davamlı olaraq təkmilləşdirməsini zəruri edir. İş yerində süni intellekt texnologiyasına olan tələbat tez bir zamanda əmək bazarına əks olunaçaq. İş axtaranlar şəxsi bilik və bacarıqlarına uyğun olaraq yeni iş tələbləri ilə üzləşməli və bazarda baş verən daimi dəyişikliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müvafiq düzəlişlər etməlidirlər [7].

Ümumiyyətlə, gündəlik, tələbkər işlərlə məşğul olanların gələcəkdə süni intellektlə əvəzlənmə ehtimalı daha yüksəkdir ki, bu da onların məşğulluq imkanlarının və eyni zamanda müavinətlərinin kəsilməsinə səbəb ola bilər. Bununla belə, yüksək səviyyəli texniki təcrübəyə və ya idrak texnologiyasına malik olan işçilər üçün unikal bacarıqlarının dəyişkənliyi süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarının onları əvəz etməsini çətinləşdirir, buna görə də onların işə tələbatı arta bilər.

İlk növbədə təkrarlanan və daha əsas bacarıqları əvəz edən süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları daha yüksək ixtisaslı işçilərə daha yüksək tələbat yaradır ki, bu da yaxın müddətdə gəlir bərabərsizliyi təzyiqlərini gücləndirə bilər.

Nəticə

Süni intellekt texnologiyası sosial quruluşu, iqtisadi sistemi və insanların həyat tərzini kökündən dəyişdirdi və müxtəlif sahələrin və müxtəlif insan qruplarının işinə və məşğulluğuna köklü dəyişikliklər gətirdi. Avtomatlaşdırma və yeni məşğulluq modelləri bəzi işlərin yox olmasına səbəb olsa da, yeni sahələr və bacarıqların yaranmasına da şərait yaradır. Bu vəziyyətə uyğun olaraq işçilərin və təşkilatların süni intellektə uyğunlaşması, təlim və yenilikçiliklərlə davamlı inkişaf etmələri vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Agrawal A., Gans J., Goldfarb A. *Artificial Intelligence: The Ambiguous Labor Market Impact of Automating Prediction* // *Journal of Economic Perspectives*. – 2019. – № 2. – p. 31-50.
2. Bessen J., *AI and Jobs: The role of demand*. NBER Working Paper No. 242.
3. Bowles J. *The computerisation of European jobs*. Bruegel blog. URL: bruegel.org/2014/07/the-computerisation-of-european-jobs/
4. Cockburn I., Henderson R., Stern S. *The Impact of Artificial Intelligence on Innovation*. Nber. URL: <http://dx.doi.org/10.3386/w24449>
5. Liu Xiaoli, Xu Yan li. [J] *The impact of artificial Intelligence on the employment of skilled talents from the perspective of skills-based technological progress*. *China Vocational and Technical Education*, 2018 (15).
6. Qi Hong Qiang. *The impact of Intelligent Technology on Employment* [J]. *People's Forum*, 2018 (21) : 74-75.
7. Shen Y. *Evaluation of employment effect of artificial intelligence* [J]. *China Business Theory*, 2019 (11) : 238-239. (in Chinese)
8. https://www.bizreport.com/business/ai-influence-on-us-workforce-salaries?utm_source=chatgpt.com

CHALLENGES AND NEW EMPLOYMENT MODELS CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE LABOR MARKET

SUMMARY

Due to the improvement of the productivity of modern computer equipment and the continuous development of algorithms, the application of artificial intelligence is more widely used in all areas of

life. In this work, the application of artificial intelligence technology in the fields of finance, medical services, industry, information, education and social life, especially in the manufacturing industry, has formed an irresistible trend. The advent of artificial intelligence for future careers is also thought-provoking. In addition to bringing many new jobs, it has also allowed some low-value, labor-intensive jobs to disappear, causing great pressure on the labor market, and managers and experts familiar with artificial intelligence receive much higher salaries than manual workers, so that the income model of workers is gradually extended. The advent of artificial intelligence technology has also led to changes in the labor market, with labor market and automation technologies largely replacing repetitive and more basic skilled workers.

Keywords: *Artificial intelligence (AI), automation, rising unemployment, digital transformation, new employment models.*

ПРОБЛЕМЫ И НОВЫЕ МОДЕЛИ ЗАНЯТОСТИ, СОЗДАННЫЕ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ НА РЫНКЕ ТРУДА

РЕЗЮМЕ

Благодаря повышению производительности современной вычислительной техники и постоянному развитию алгоритмов применение искусственного интеллекта находит все более широкое применение во всех сферах жизни. В данном случае применение технологий искусственного интеллекта в сфере финансов, медицинских услуг, промышленности, информации, образования и общественной жизни, особенно в обрабатывающей промышленности, сформировало непреодолимую тенденцию. Появление искусственного интеллекта также заставляет задуматься о будущей карьере. Помимо создания большого количества новых рабочих мест, существенно вырос уровень занятости, что оказало сильное давление на рынок труда, а также привело к исчезновению некоторых малооплачиваемых, трудоемких рабочих мест. Менеджеры и специалисты, знакомые с искусственным интеллектом, зарабатывают гораздо больше, чем работники физического труда, поэтому модель

доходов работников постепенно расширяется. Появление технологий искусственного интеллекта также привело к изменениям на рынке труда: технологии автоматизации в значительной степени заменили повторяющихся и более квалифицированных рабочих.

Ключевые слова: *искусственный интеллект (ИИ), автоматизация, рост безработицы, цифровая трансформация, новые модели занятости.*

XÜLASƏ

Müasir kompüter avadanlığının məhsuldarlığının təkmilləşdirilməsi və alqoritmlərin davamlı inkişafı səbəbindən süni intellektin tətbiqi həyatın bütün sahələrində daha geniş istifadə olunur. Bu işdə süni intellekt texnologiyasının maliyyə, tibbi xidmət, sənaye, informasiya, təhsil və sosial həyat sahələrində, xüsusilə də istehsal sənayesində tətbiqi qarşısıalınmaz tendensiya formalaşdırıb. Gələcək karyeralar üçün süni intellektin gəlişi də düşündürücüdür. Bir çox yeni iş yerləri gətirməklə yanaşı, həm də bəzi aşağı qiymətli, əmək tutumlu işlərin yox olmasına imkan verərək, əmək bazarında böyük təzyiqə səbəb olan məşğulluq həddi əhəmiyyətli dərəcədə artdı, süni intellektlə tanış olan menecerlər və ekspertlər əl işçilərindən qat-qat yüksək maaş alırlar, belə ki, işçilərin gəlir modeli tədricən uzadılır. Süni intellekt texnologiyasının gəlişi həm də əmək bazarında dəyişikliklərə səbəb oldu, əmək bazarı və avtomatlaşdırma texnologiyaları əsasən təkrarlanan və daha əsas ixtisaslı işçiləri əvəz etdi.

Açar sözlər: *Süni intellekt (AI), avtomatlaşdırma, işsizliyin artması, rəqəmsal dönüşüm, yeni məşğulluq modelləri.*

TRANSREGIONAL SƏVİYYƏDƏ AZAD TİCARƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN RƏQABƏT VƏ İNTEQRASIYA ASPEKTLƏRİ

Giriş

Transregionalizm meyillərinin yaranmasının səbəbləri kifayət qədər genişdir. Bunlar arasında son global maliyyə-iqtisadi böhran nəticəsində proteksionizm meyillərinin atması, regional dəyər zəncirlərinin quruluşunda yeni konfiqurasiyaların yaranması, rəqəmsal və yaşıllıq iqtisadiyyat tələblərinin güclənməsi kimi vacib meyilləri qeyd etmək olar. Proteksionist tədbirlərin tətbiq olunması vasitəsilə ən çox qorunan sənaye sahələrinin maşınqayırma və kənd təsərrüfatına aid olması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müasir transregional alyanslar, xüsusən də dünyada ən böyük tərəfdaşlıq formatı hesab olunan - TPP, RCEP, T-TIP, digər əksəriyyəti isə azad ticarət sazişləri (FTA) kimi təyin olunur. Transregionalizmin gələcək ssenariləri, geoiqtisadi nəticələri və regional iqtisadi integrasiya proseslərindən faydalanma imkanlarının genişləndirilməsi dünya iqtisadiyyatının mürəkkəb iqtisadi problemlərdən birini təşkil edir.

1. Qlobal iqtisadi məkanın transregionallaşması: aktuallığı, üstünlükləri və ziddiyyətləri

Son onilliklərdə global iqtisadiyyatın inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif regionlara aid ölkə qruplarını əhatə edən regionallaşma proseslərinin güclənməsi olmuşdur. Regional qarşılıqlı fəaliyyətin inkişafı global iqtisadiyyatda yeni bir fenomenin - transregionalizmin yaranmasının əhəmiyyətindən danışmağa imkan verir ki, onun prioriteti ilk növbədə ərazi yaxınlığı və ümumi sərhədlərin mövcudluğu deyil, iqtisadi maraqların ümumiliyidir. Eyni zamanda yeni nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı şəraitində coğrafi yaxınlığın ənənəvi həlledici iqtisadi rolu dəyişir. Transregional layihələr sayəsində iqtisadi əlaqələr intensivləşir və coğrafi amilin rolundan istifadəyə geoiqtisadi cəhətdən daha geniş imkanlar yaranır.

Birləşmiş Ştatlar, Avropa İttifaqı, Yaponiya və hətta Çin kimi böyük iqtisadiyyatlar ticarət maraqlarını Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı (TPP), Transatlantik Ticarət və İnvestisiya Tərəfdaşlığı (TTIP)

və Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq (RCEP) daxil olmaqla, meqa-regional miqyaslı sazişlərə yönəldiblər (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Dünyada ən böyük transregional alyansların ticarət tərəfdaşlığı potensialı

Transregional sazişlər	Əhatə dairəsi	İqtisadi potensialı	Mənfi təsirləri
Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq ("RCEP") [1] 2020-ci ildə imzalanıb və 2022-ci ildə qüvvəyə minib.	16 ölkəni əhatə edir. ASEAN-in 10 Üzv Dövləti (Bruney, Kamboca, İndoneziya, Laos, Malayziya, Myanma, Filippin, Singapur, Tailand və Vyetnam) və 6 FTA tərəfdaşı (Avstraliya, Yaponiya, Çin, Yeni Zelandiya, Koreya Respublikası, Hindistan).	Qlobal ÜDM-in 30%-ni və dünya əhalisinin üçdə birini təşkil edən ən böyük azad ticarət zonasıdır. RCEP danışıqlarına daxildir: ticarət, investisiya, texniki əməkdaşlıq, əqli mülkiyyət, rəqabət, e-ticarət, KOB və s.	Yaponiya, Yeni Zelandiya və Avstraliyadan subsidiyalı məhsulların rüsumsuz idxalı aqrar sektorda dolanışq vasitələrini təhdid edəcək. Hindistan və Vyetnam çox təsirlənəcək.
Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı (TPP) [2]. 2017-ci ildə D. Tramp ABŞ-in sazişdən çıxması haqqında soruncam imzalayıb.	2015-ci ildə Sakit okean hövzəsinin 12 ölkəsi ən əhatəli regional ticarət sazişi olan TPP üzrə danışıqları yekunlaşdırdı: Avstraliya, Bruney, Kanada, Çili, Yaponiya, Malayziya, Meksika, Yeni Zelandiya, Peru, Singapur, ABŞ və Vyetnam.	Hamı tərəfindən ratifikasiya olunarsa, saziş 2030-cu ilə qədər üzv ölkələrdə ÜDM-i orta hesabla 1,1 faiz artırma bilər. Həmçinin 2030-cu ilə qədər üzv ölkələrin ticarətini 11 faiz artırmaqla regional ticarətə təkan verə bilər.	Yüksək gəlirli sahələrin daha çox qazanc əldə etməsi; patent razılaşması ucuz generikləri azalda və dərmanların qiymətini qaldıra bilər; ətraf mühitin qorunması üçün stimulların azaldılması.
Transatlantik Ticarət və İnvestisiya Tərəfdaşlığı (TTIP) [3]. 2017-ci ildən bəri TTIP danışıqları raundu dayandırılıb.	TTIP ABŞ və Aİ arasında müzakirə edilən hərtərəfli və yüksək standartlı ticarət və investisiya sazişidir. TTIP üzrə danışıqlar 2013-cü ildə Atlantik okeanının hər iki tərəfinin böyük siyasi dəstəyi ilə başladı [4].	TTIP ABŞ sənaye istehsalı üçün Avropa bazarlarına çıxışı artırmağa kömək edəcək. TTIP transatlantik ticarət və investisiyalar tərəfindən dəstəklənən 13 milyondan çox iş yerini yarada bilər.	Saziş iş yeri və ətraf mühit standartlarının aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Sazişin dövlət və investor münasibətləri bölməsi Aİ-də ən mübahisəli məsələ kimi görünür.
BRİCS [5]. 2009-cu ildə Rusiyada BRIC-in ilk sammiti keçirildi.	BRİCS Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika Respublikasından ibarət transregional qrupdur.	BRİCS 3 milyard insanı əhatə edir və ÜDM-i 16 trilyon dollar təşkil edir. Aİ və ABŞ-dən sonra "üçüncü nəhəng"dir.	BRİCS ölkələri iqtisadi və siyasi gücü baxımından çox fərqlidirlər və çox az sinerjiyə malikdirlər [6].

Müəllif tərəfindən [1,2,3, 4,5 və 6] mənbələr əsasında tərtib edilmişdir.

2009-cu ildən bəri BRİCS hər il toplanır və əhəmiyyətli bir geosiyasi bloka çevrilir. Azərbaycan 20 avqust 2024-cü ildə BRİCS-ə üzvlük üçün müraciətini açıqlayıb və müraciət Rusiya tərəfindən dəstəklənib. Ölkəmizin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və BRİCS formatında münasibətləri əhəmiyyətli dərəcə

cədə aktualdır. Azərbaycan-Çin ikitərəfli əlaqələri strateji xarakter alır və digər transregional təşəbbüslər çərçivəsində əməkdaşlıq məsələlərinin əhəmiyyəti artır.

2. Meqa-regional ticarət sazişlərinin riskləri və faydaları nəzəri tədqiqatlarda birmənalı qiymətləndirilmir.

Beynəlxalq ticarət meqaregional miqyasda əvvəllər görünməmiş şəkildə dəyişir. Getdikcə çoxsaylı regional və meqa-regional azad ticarət sazişlərinin ortaya çıxması ilə qlobal bazarlarda böyük ticarət bloklarının iştirakçılarının maraqları üçün risklər yarana bilər. Məsələn üçün TTIP-in üçüncü ölkələrə mənfəətləri gözləniləndir. Belə ki, meqaregionalizm ənənəvi regional integrasiya nəzəriyyəsindən kənara çıxır və onun sənaye, tədqiqat və innovasiya, rəqabət qabiliyyəti, iqlim dəyişikliyi və sosial hüquqlarla bağlı siyasətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi aktuallaşır. Tədqiqatımız megaregional ticarət sazişlərindəki mövcud problemləri və boşluqları müəyyən edir və ümumi olaraq aşağıdakı nəticələri müəyyən etməyə imkan verir:

-Birincisi, megaregional birliklərin daxili azad ticarət siyasəti ilə regiondan kənar siyasətləri arasında koordinasiya və sinerjinin olmaması maraqlı konfliktinə səbəb olur.

-İkincisi, megaregional birliklərin daxili azad ticarət siyasətinin müsbət təsirləri də qeyri-bərabər paylanır ki, bu da ölkələr daxilində bərabərsizliyin artmasına səbəb olur.

-Üçüncüsü, artan sayda proteksionizm alətləri və rəqabət aparıcı idarəetmə modelləri inzibati mürəkkəbliyi daha da artırır.

Azad ticarət sazişlərinin iqtisadi nəticələrinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu sazişlərin bir çoxu hökumətlərdən öz siyasət sahəsinin genişlənməsindən imtina etməyi tələb edir. Onların istifadəsini məhdudlaşdırmaq ölkələrin maraqlarına təsir edir. Eyni məsələni meqa-regional səviyyəli əksər sərhəddən siyasətlər üçün söyləmək olmaz. Qlobal nöqtəyi-nəzərdən düzgün təyin olunarsa, yerli vergilər, subsidiyalar və qaydalar əsas bazar uğursuzluqlarını həll etmək üçün ən yaxşı siyasətdir. Meqa-regional danışıqlarda tələskənlik düşünülməmiş məhdudiyyətlər yarada bilər [7]. Məsələn üçün nəzəri olaraq, ABŞ və Aİ arasında ticarət ucuzlaşdıqdan sonra TTIP ölkələri təbii olaraq kənar ölkələrlə deyil, bir-birləri ilə daha çox ticarət etməyə meylli ola-

caqlar. Almaniya Ifo İnstitutunun professoru Qabriel Felbermayr tərəfindən aparılan araşdırmanın nəticələrinə baxsaq, bu cür ticarət yönləndirməsinin xüsusilə Çin və Asiya regionu ətrafındakı ölkələrə necə mənfəətlər etdiyini aydın görə bilərik [8].

Transregional tərəfdaşlıq münasibətlərində həssas mövzulardan biri valyuta məsələləri təşkil edir. BRİCS və qərb siyasətçilərinin yanaşmalarındakı həlledici fərqlərə görə ödəniş mexanizminin yaradılması müzakirə predmeti səviyyəsindən çox uzağa gedə bilmədi. Bu məsələnin nəzəri və praktiki əsası vardır. BRİCS ölkələri arasında iqtisadi asimetriyalar təbii, milli valyutalarda aparılan zaman blok daxilində ticarətin dərinləşməsinə mane ola bilər. Buna görə də, BRİCS çərçivəsində universal mübadilə vasitəsinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, xüsusən də ənənəvi Qərb perspektivlərindən baxdıqda sözün tam mənasında "vahid valyuta" yaratmaqdan söhbət gedə bilməz. Hesablaşmalar üçün BRİCS valyutalarından birinin ayrılması da qeyri-mümkündür, çünki bu, əhəmiyyətli bir siyasi qərarı ehtiva edir. Məsələn, Çin yu-anın bu rola xidmət etməsi ilə bütün BRICS üzvləri razı olmaz. Bu yanaşma mövcud sistemin əsas məsələsini həll edə bilmir və mahiyyətcə ABŞ kimi başqa bir dominant güc yaradır. Üstəlik, Çin daim ticarət kəsiri yaşayan yeni Amerika olmağa razı olma- [9].

Qloballaşma proseslərində olduğu kimi, transregional tərəfdaşlıqların inkişafının bir sıra problem və ziddiyyətlərinə də elmi tədqiqatlarda nəzər salınır. 1990-cı illərə təsadüf edən bu fenomen, dövlətlərarası ittifaqlarla bağlı rəqabətli regionalizmi tədqiq edən elmi işlərin əksəriyyəti çoxtərəfli regional ticarət sazişlərinin (RTA-ların) sayının kəskin artdığı [10] və transregional ittifaqların meydana çıxmağa başladığı 2000-2010-cu illərdə daha da genişlənməmişdir [11]. Bununla bağlı analitik tədqiqatlarda və ekspertlərin yanaşmalarında qlobal iqtisadiyyat üçün əsas risklər qeyd olunur və bildirirlər ki, proses az sayda ölkələri əhatə edir və əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdən yan keçir. Bir sıra yanaşmalara görə əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin özlərini yeni transregional alyanslardan kənarda qalması iqtisadi bərabərsizlik problemini daha da kəskinləşdirəcək [12].

Tənqidi yanaşmaların digər mühüm cəhəti transregionalizmin korporativ yönümlü olmasıdır. Başqa sözlə, bu meqa-tərəfdaşlıqlar böyük TMK-ları hə-

dəfləyir və iştirakçı ölkələrdə insan potensialının inkişafına kömək etmir, sənayeni dəstəkləmir və ya ayrı-ayrı regionların inkişafına kömək etmir [13]. Beləliklə qlobal iqtisadi məkanın transregionallaşması əhəmiyyətli üstünlüklərlə yanaşı, eyni zamanda bir sıra ziddiyyətlərə malik prosesdir.

3. Dünya ticarətinin ən yeni meylləri və rəqabət gücləri arasında ticarət konfliktləri

Dünya ticarətinin ən yeni meyllərdən birini rəqabət gücləri arasında mövqelərin gücləndirilməsi uğrunda baş verən ticarət konfliktləri təşkil edir. Bu zaman oyun qaydalarını "bazarın görünməz əli" ilə deyil, tarif müdafiəsi və proteksionist siyasət vasitələri müəyyən edir. Təsədüfi deyil ki, hazırda ABŞ qlobal iqtisadiyyatda yeni ticarət strategiyasının iki baza istiqamətini açıqlamaqdadır.

Birinci məqsəd ABŞ sənayesinin həlledici sektorlarını canlandırmaqdır. Sözügedən əsas sektorlara, ilk növbədə, alüminium, polad, yarımkeçiricilər, avtomobil sənayesi və s. məhsullar aiddir. Birləşmiş Ştatlar hesab edir ki, qeyd olunan sahələrdə onun daxili potensiala malik olması lazımdır. Bu sənayeləri qorumaq və zəruri potensialı yaratmağın yolu ABŞ-da istehsal üçün iqtisadi stimulları təmin etməkdir.

İkinci məqsəd dəyişən dünya şəraitində qlobal ticarəti yenidən balanslaşdırmaqdır. 20-ci əsrin son onilliklərində Avropada sənaye və innovativ klasterlər fəal şəkildə formalaşmağa başladı. Keçmiş sənaye nəhənglərinin yerində sənaye parkları və texnoparklar yarandı ki, bu da beynəlxalq ticarətdə yeni istehsal və texnoloji zəncirlərin formalaşması üçün əsas oldu [14]. Avropa İttifaqı, Yaponiya, Çin və Böyük Britaniya ABŞ iqtisadiyyatı ilə müqayisədə inkişaf xüsusiyyətləri baxımından fərqlərə malikdir, eyni zamanda aşağı maaşlı iqtisadiyyatlar deyil (cədvəl 2). Çin hökumətində azad ticarət müqavilələri, xarici və daxili iqtisadiyyatı integrasiya etmək və iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək üçün mühüm vasitə hesab olunur [15]. Hazırda Çinin 24 azad ticarət sazişi var, bunlar arasında isə 16 saziş imzalanmış və həyata keçirilmişdir.

Aİ iqtisadiyyatı ABŞ-dan daha aşağı iqtisadi dinamizm, araşdırma və tədqiqat xərcləri və daha yüksək enerji xərcləri xarakterikdir. Nəticədə ortaya çıxan mənzərə Aİ siyasətçiləri üçün narahatlığa səbəb olur [16].

Cədvəl 2. Dünya iqtisadiyyatının iqtisadi güc mərkəzləri və azad ticarət münasibətləri (2025)

Ölkələr	ÜDM trln dol	Adam başına ÜDM min dol	Azad ticarət müqavilələrinin sayı, o cümlədən transregional səviyyəli	Ümumi Açıqlıq İndeksi (bütün aktiv kateqoriyalarda)	İnnovasiya və iqtisadi integrasiya indeksi	İnsan kapitalı və əmək bazarı indeksi	İxrac diversifikasiya indeksi
ABŞ	30,51	89,11	14 (USMCA) [17]	0,82	0,18	0,18	1,72
Avropa İttifaqı	19,99	44,22	41 [18] (MERCOSUR)	-	0,16	0,16	2,12
Çin	19,23	13,69	16 (RCEP, ASEAN) [19]	0,09	0,15	0,15	2,01
Yaponiya	4,19	33,96	16 (əlavə iki- Aİ və ASEAN) [20]	0,91	0,18	0,17	2,12
Böyük Britaniya	3,84	54,95	39 (CPTPP) [21]	0,8	0,16	0,17	1,95

Müəllif tərəfindən sistemləşdirilib. Mənbə: Country Data Profile, World Economic Outlook (April 2025) <https://www.imf.org/external/datamapper/profile>

Aİ-nin azad ticarət müqavilələri məzmununa görə fərqlənir [22]: İqtisadi Tərəfdaşlıq Sazişləri (EPAs) - Afrika, Karib və Sakit okean ölkələrindən ticarət tərəfdaşlarının inkişafına dəstək; Azad Ticarət Sazişləri (FTAs), Assosiasiya Sazişləri (AA), həmçinin Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişləri (PCA) daha geniş sövdələşmələrin bir hissəsi kimi qeyri-preferensial ticarət sazişləri bağlayır.

Aİ-nin ABŞ ilə əlaqələri müsbət ticarət balansına malikdir. ABŞ-nı narahat edən məqamlara gəldikdə, hər şeydən əvvəl, alüminium, polad, yarımkeçiricilər, avtomobillər kimi kritik sənayelərdən bəhs olunur. Prezident Tramp hesab edir ki, Birləşmiş Ştatların daxili potensiala malik olması lazımdır və bu sənayeləri qorumaq və bu potensialı yaratmağın yolu ABŞ-da istehsal üçün iqtisadi stimullar təmin etməkdir [23]. D.Tramp 10 fevral 2025-ci ildə polad, alüminium və törəmə məhsulların idxalına 25% rüsum tətbiq edəcəyini açıqladı. Avropa Komissiyasının Prezidenti Fon Der Leyen dərhal xəbərdarlıq etdi ki, bu cür tariflər "biznes üçün və xüsusən də istehlakçılar üçün daha pisdır" və möhkəm və mütənasib Avropa reaksiyasına səbəb olacaq. ABŞ-nin bu tarifləri martın 12-də tətbiq edilib. ABŞ-da 25%-ə qədər tariflər sənaye polad və alüminium, digər polad və alüminium yarımfabrikat və hazır məhsullara, həmçinin onların törəmə kommersiya məhsullarına tətbiq edilir.

Lakin Avropa İttifaqı Aİ-ABŞ danışıqlarına vaxt və məkan vermək üçün ABŞ-nin əsassız ticarət tarifləri ilə bağlı əks tədbirlərini dayandıraraq [24]. Aİ Komissiyasının məlumatlarına əsasən, Aİ-nin dayandırılmış əks tədbirləri ABŞ ixracatının 21 milyard avrosunu əhatə edir. Qlobal təsirlərə gəldikdə

müxtəlif reaksiyalar müşahidə olunur və yeni tərifi təhlükəsi altında olan Aİ ölkələri öz strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə başlayır. Eyni zamanda, Kanada müdafiə sahəsində əməkdaşlıqda mümkün fəsadları gözləyərək, artıq bəzi alternativlər axtarır. Bu, global ticarətin əsaslı formatlaşdırılmasının yalnız başlanğıcı hesab oluna bilər. Eləcə də Çin və Kanada arasında hazırda mini ticarət müharibəsi aparılır. Çin Kanadaya tariflər tətbiq etdikdən sonra Kanada bir sıra qarşılıqlı və ya cavab tarifləri tətbiq etmişdir. Qlobal olaraq hesab edilir ki, dünya ticarət balansını təmin oluna bilmir.

Beləliklə, formalaşmış ticarət status-kvosu dünya ölkələri üçün faydalı olsa da, ABŞ maraqlarını təmin etmir və yeni status-kvo quruculuğunu qarşıya qoyur. ABŞ iqtisadiyyatında sənaye istehsalının azalması (deindustrialization), fabrikləri, iş yerlərini, sənaye potensialını başqa ölkələrə miqrasiyasının nəticələri hesab olunur. Lakin ABŞ-nin bir sıra mühüm sektorda ən qabaqcıl oyunçulardan biri kimi mövcud göstəricilərinə siyasətçilərin və analitiklərin fərqli yanaşmaları da mövcuddur. Sektorun daha az amerikalını işlətməsi və iqtisadi fəaliyyətin əvvəlki illərlə müqayisədə daha az faiz təşkil etməsi, əsasən məhsuldarlığın artması və istehlakçı seçimlərində xidmətlər və daha az maddi sərvətlərin xeyrinə dəyişikliklərlə bağlıdır. Bundan əlavə, ABŞ-nin bəzi bölgələrində, o cümlədən «Pas Kəməri» (Rust Belt) adlanan fabriklərin bağlanması beynəlxalq deyil, yerli dəyişiklikləri əks etdirir, çünki istehsal daha səmərəli istehsal mərkəzləri hesab edilən yerlərə köçürülür [25].

Aİ – də daxili regional bərabərsizlikləri azaltmaq istiqamətində institutlar strategiyaları təkmilləşdirməyə çalışırlar. Bu məsələnin həlli inteqrasiya siyasətinin digər siyasətlərlə necə qarşılıqlı əlaqədə olmasından asılı olacaq [26].

Nəticə və təkliflər

Aparılan araşdırmanın nəticələrinə əsasən transregional səviyyəli azad ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq proseslərinin inkişafı hər şeydən əvvəl regional bərabərsizliklərin azaldılması yolları ilə təmin oluna bilər. İnkişaf etmiş iqtisadi güc mərkəzlərinin regional siyasətlərinin status-kvoya, rəqabətə və inteqrasiyaya aktiv təsirlərinin nəticələri regional bərabərsizlikləri necə dərinləşdirməsini anlamağa kömək edir. Bu araşdırmada tədqiq edilən yeni meyillər iqtisadi regionalizmin transformasiyasından və ya

onun ayrı-ayrı elementlərinin inteqrasiyasından asılı olaraq, aşağıdakı tədbirlərlə regional əməkdaşlıq problemlərinin həllinə kömək edə bilər:

- ərazi təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Ərazi təsirinin qiymətləndirilməsi transregional lahiyələrin həyata keçirilmə mərhələlərində assimetriya və fərqliliklərin miqyasının dərinləşməsinin qarşısını ala bilər;

- regional inteqrasiyaya nail olmaq təkcə milli siyasətinin vəzifəsi deyil və onun müvəffəqiyyəti bütün digər tərəflərin faydalı və bərabərtərəfli siyasətlərinin yaxınlaşdırılmasına birgə töhfəsindən asılıdır. İnteqrasiyaya töhfə verməsinə və regional bərabərsizlikləri daha yaxşı həll etməsinə təmin etmək üçün azad ticarət siyasətinin yeni dizaynı milli və regional maraqların vəhdətinə əsaslanmalıdır;

- rəqabət strategiyalar üçün sektoral yanaşmanın təmin edilməsi. Burada diqqət rəqabət qabiliyyətinin, iqtisadi artımın və məşğulluğun artırılmasına, potensial olaraq transregional inkişaf məqsədlərinə yönəldilməlidir.

Azərbaycan beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya proseslərində iştirakını azad və milli maraqların tam təmini prinsipləri əsasında həyata keçirir. Dünya iqtisadiyyatının müasir meyllərindən faydalanma və yeni perspektivlərin təmini məqsədilə transregional miqyaslı ticarət və kommunikasiya sistemlərinə inteqrasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

[1] *Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP)* <https://www.mti.gov.sg/Trade/Free-Trade-Agreements/RCEP>, <https://asean.org/our-communities/economic-community/integration-with-global-economy/regional-comprehensive-economic-partnership-rcep/>

[2] *Potential Macroeconomic Implications of the Trans-Pacific Partnership*, <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/847071452034669879-0050022016/original/GlobalEconomicProspects-January2016ImplicationsTransPacificPartnershipAgreement.pdf>

[3] *Transatlantic Trade and Investment Partnership (T-TIP)*, <https://ustr.gov/ttip>

[4] *Transatlantic Trade And Investment Partnership (TTIP)*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/544564/EXPO_BRI\(2015\)544564_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/544564/EXPO_BRI(2015)544564_EN.pdf)

[5] History of BRICS, <https://infobrics.org/page/history-of-brics/>

[6] 5 factors limiting the impact of the BRICS nations, Jul 8, 2015, <https://www.weforum.org/stories/2015/07/5-factors-limiting-the-impact-of-the-brics-nations/>

[7] Chad P. Bown, *Mega-Regional Trade Agreements and the Future of the WTO*, First published: 07 February 2017, <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12391>, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1758-5899.12391>

[8] Fritz Putzhammer March 29, 2015 TTIP, TTP and the Formation of a New World Trade Order, <https://globaleurope.eu/globalization/ttip-ttp-formati-on-new-world-trade-order/>

[9] Rais Hussin, *BRICS' Currency Dilemma: A Necessary Quality Leap Beyond the Dollar*, 16/09/2024, <https://www.emirresearch.com/brics-currency-dilemma-a-necessary-quality-leap-beyond-the-dollar/> (04.05.2025)

[10] Baldwin R., Low P. (2009) *Multilateralizing Regionalism: hallenges for the Global Trading System*. Cambridge University Press

[11] Keating M., Loughlin J. (2013) *The Political Economy of Regionalism*. Business & Economics.

[12] Wood A. (2015) *Trade Reform and the Development Defi cit Beyond 2015: Mega-regional Trade Agreements and their Impact on Developing Country Third-Party Members*. Paper prepared for the International Studies Association Global South Caucus. Singapore. 8–10 January. P. 5

[13] Nakagawa J. (2014) *TPP, RCEP and Global Trade Governance* (<https://www.swp-berlin.org>). P. 8.

[14] Mushfig Guliyev, Hijran Muradova, Leyla Hacıyeva, Lamiya Huseynova, *Comparative Analysis of Marketing Strategies of Global Corporations in Industrial and Innovation Clusters in Europe and China*, *Strategic Change*, 2025; 0:1–13 <https://doi.org/10.1002/jsc.2647>

[15] Aliyev, M., Guliyev, M., Abdullaev, U., Huseynova, L., & Azizova, G. (2024). *Strategies for improving the competitiveness of agricultural products and China's trade policy in the world market*. *Scientific Horizons*, 27(11), 129-140. <https://doi.org/10.48077/scihor11.2024.129>

[16] *If the EU was a State in the United States: Comparing Economic Growth between EU and US States*, POLICY BRIEF – No. 07/2023, By Fredrik Erixon, Oscar Guinea and Oscar du Roy, Director,

Senior Economist and Research Assistant at ECI-PE, respectively.

[17] U.S. Comprehensive Free Trade Agreements and Other Trade Agreements <https://www.cbp.gov/trade/priority-issues/trade-agreements/free-trade-agreements> (13 may 2025)

[18] Global Europe The value of free and fair trade, <https://www.consilium.europa.eu/fr/global-europe-the-value-of-free-and-fair-trade/>

[19] China FTA Network, <http://fta.mofcom.gov.cn/english/index.shtml>, (13 may 2025)

[20] Trade Agreements, <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/japan-trade-agreements> (13 may 2025)

[21] The UK's trade agreements, <https://www.gov.uk/government/collections/the-uks-trade-agreements>

[22] EU trade agreements, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/trade-agreements/#:~:text=EU%20trade%20agreements%20shape%20trade,and%20overcome%20barriers%20to%20trade>.

[23] Transcript: Secretary of State Marco Rubio on "Face the Nation with Margaret Brennan," March 16, 2025, <https://www.cbsnews.com/news/marco-rubio-secretary-of-state-face-the-nation-transcript-03-16-2025/> (retrieved 10 may 2025)

[24] EU pauses countermeasures against US tariffs to allow space for negotiations, Apr 14, 2025 Brussels, https://ec.europa.eu/commission/press-corner/detail/en/ip_25_1058

[25] The Reality of American "Deindustrialization", October 24, 2023 • Publications By Colin Grabow, <https://www.cato.org/publications/reality-american-deindustrialization>

[26] Lenka Jančová and Christa Kammerhofer-Schlegel and Marco Centrone, *The future of EU cohesion: Scenarios and their impacts on regional inequalities*, *Cost of non Europe EPRS | European Parliamentary Research Service, European Added Value Unit PE 762.854 – December 2024*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/762854/EPRS_STU\(2024\)762854_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/762854/EPRS_STU(2024)762854_EN.pdf)

XÜLASƏ

Məqalədə qlobal iqtisadi məkanın köklü şəkildə transformasiyasına səbəb olan transregionallaşma proseslərinin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tranregionallaşma prosesi iki aspektdə nəzərdən keçirilir. Bi-

rincisi, regionalizmin inkişafı və beynəlxalq ticarət sisteminə inteqrasiya problemləri işıqlandırılır. İkinci transregionalizmin təbiəti açıqlamaqla göstərilir ki, yaxın keçmişdəki bəzi regional alyanslara üzvlük faktiki olaraq digərlərində iştiraka mane olurdu. Təqdim olunan məqalənin əsas töhfəsini transregionalizmin rəqabət və inteqrasiya aspektlərini izah edən arqumentlərin irəli sürülməsi və transregional inteqrasiya layihələrinin asimmetriyasının nəticələri təşkil edir. Rəqabət üstünlüklərinin meqaregional azad ticarətə təsirləri araşdırılır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) çoxtərəfli ticarət sisteminə azad ticarət münasibətlərinin gücləndirilməsinin konseptual istiqamətləri təklif olunur.

Açar sözlər: *Azad ticarət sazişləri (FTA), transregional alyanslar, proteksionizm, global iqtisadi məkan, ÜTT.*

JEL: *F15; F16;F63; L51;O19*

Murad Akhundov

*Doctoral Student, The Academy of
Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan
E-mail: makhundov77@gmail.com
ORCID:0009-0009-8266-9501*

Competitive and integration aspects of free trade relations at the transregional level

SUMMARY

The article analyzes the characteristics of trans regionalization processes that have led to a radical transformation of the global economic space. The trans regionalization process is considered in two aspects. First, it highlights the development of regionalism and the problems of integration into the international trade system. Second, it reveals the nature of trans regionalism, showing that until recently, membership in some regional alliances actually prevented participation in others. The main contribution of the presented article is the presentation of arguments explaining the competitive and integration aspects of trans regionalism and the consequences of the asymmetry of trans regional integration projects. The effects of competitive advantages on mega regional free trade are studied. Conceptual directions for strengthening free trade relations in

the multilateral trading system of the World Trade Organization (WTO) are proposed.

Keywords: *Free trade agreements (FTAs), trans-regional alliances, protectionism, global economic space, WTO.*

JEL: *F15; F16;F63; L51;O19*

Мурад Ахундов

*докторант, Академия государственного
управления при Президенте
Азербайджанской Республики
E-mail: makhundov77@gmail.com
ORCID:0009-0009-8266-9501*

Конкурентные и интеграционные аспекты отношений свободной торговли на трансрегиональном уровне

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности процессов транс регионализации, приведших к радикальной трансформации мирового экономического пространства. Процесс транс регионализации рассматривается в двух аспектах. Во-первых, освещаются развитие регионализма и проблемы интеграции в международную торговую систему. Во-вторых, необходимо прояснить природу транс регионализма, показав, что до недавнего времени членство в некоторых региональных альянсах фактически исключало участие в других. Основным вкладом представленной статьи является изложение аргументов, объясняющих конкурентные и интеграционные аспекты транс регионализма и последствия асимметрии транс региональных интеграционных проектов. Изучается влияние конкурентных преимуществ на мега региональную свободную торговлю. Предложены концептуальные направления укрепления отношений свободной торговли в многосторонней торговой системе Всемирной торговой организации (ВТО).

Ключевые слова: *Соглашения о свободной торговле (ССТ), транс региональные альянсы, протекционизм, глобальное экономическое пространство, ВТО.*

JEL: *F15; F16;F63; L51;O19*

TURİZM LOGİSTİKASINDA XARİCİ TƏCRÜBƏ

UOT:33

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.612>

GÜNEL İSAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

"Bələdiyyə və turizm" kafedrasının baş müəllimi,
"İqtisadiyyat və marketing" kafedrasının dissertantıE-mail: gunelisayeva@ndu.edu.az

Orcid id: 009-0004-3321-0714

Giriş

Müasir dövrdə turizm sektoru yalnız iqtisadi fəaliyyət sahəsi deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsi və regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Onun davamlı inkişafı isə səmərəli logistik təminatla sıx bağlıdır. Turizm logistikası nəqliyyatın təşkili, marşrutların planlaşdırılması, xidmət infrastrukturunu ilə integrasiya və turizm resurslarına çıxış imkanlarının optimallaşdırılmasını əhatə edir.

Fərqli ölkələrin bu sahədəki təcrübələri Azərbaycanın regional inkişaf siyasəti, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilər və Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin reintegrasiyası üçün əhəmiyyətlidir. Uzunmüddətli izolasiya nəticəsində yaranmış infrastruktur boşluqları dayanıqlı turizm axınlarının formalaşmasını çətinləşdirir.

Bu səbəbdən, multimodal nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı, xidmət infrastrukturunu ilə koordinasiya və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi prioritet sayılır. Eyni zamanda, institusional və normativ çərçivələrin təkmilləşdirilməsi bu prosesin effektivliyini artırır.

Logistika turizm sektorunun ayrılmaz hissəsidir və onun keyfiyyəti turizm təcrübəsinin uğuruna birbaşa təsir edir. Turizm logistikası turist axınlarının idarə olunması, marşrutların və xidmətlərin əlaqələndirilməsi, resursların səmərəli istifadəsi və informasiya-kommunikasiya axınlarının təşkili kimi amilləri əhatə edir. Bu, turistlərə rahat və təhlükəsiz səyahət imkanı yaratmaqla yanaşı, xidmət təminatçıları arasında koordinasiyanı da gücləndirir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, Yaponiya, Çin və Türkiyənin turizm logistikası sahəsindəki təcrübələri göstərir ki, regional turizmin uğurlu inkişafı səmərəli nəqliyyat infrastrukturunu və integrasiya olunmuş logistik sistemlərin qurulması ilə sıx bağlıdır. Yaponiya ağıllı nəqliyyat sistemləri və sürətli dəmir yolları vasitəsilə şəhər və kənd turizm məkanları arasında çevik əlaqə təmin edir (9). Mobil tətbiqlər və elektron xidmətlər sayəsində turistlər üçün rahat marş-

rut planlaşdırılması və informasiya əldə olunması mümkün olur. Bu model Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün dayanıqlı nəqliyyat və ekoturizm baxımından nümunə ola bilər.

Beynəlxalq təcrübə və xarici nümunələr

Turizm logistikasında müxtəlif ölkələrin yanaşmaları (cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Ölkə	Logistika modeli	Nəqliyyat infrastrukturunun vəziyyəti	Texnologiyanın rolu	Regional inkişafa təsiri
Yaponiya (Osaka Logistics Hub)	Regional "smart mobility" və "slow tourism" yanaşması	Sürətli dəmir yolları, yerli hava limanları, kənd yolları	Ağıllı mobillik sistemləri, elektron marşrutlar	Regionların bərabər iqtisadi inkişafı
Çin (Yiwu Logistik Mərkəzi)	İnfrastruktur əsaslı integrasiya və dövlət dəstəyi	Geniş dəmir yolu şəbəkəsi, sürətli yollar, daxili uçuşlar	Turizm axınlarının rəqəmsal idarəetməsi, marşrut planlaşdırılması	Aşağı inkişaf etmiş bölgələrin bərpası
Türkiyə (Kayseri Logistik Köyü)	Regional və təbii turizmi birləşdirən integrasiya olunmuş model	Böyük hava limanları, yüksək sürətli dəmir yolu, təbiət parkları	Dijital turizm xidmətləri, onlayn sifariş sistemləri	Bölgələrarası turizmin təşviqi, infrastruktur layihələri

Çin geniş turizm bazası və "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsü ilə beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları yaradır. Çinli turistlərin mədəni və təbiət yönümlü səfərlərə üstünlük verməsi Azərbaycanın Gəncə, Naxçıvan və azad olunmuş əraziləri üçün əlavə potensial yaradır (6). Bu istiqamətdə yüksək keyfiyyətli nəqliyyat, dilə uyğun xidmət və müvafiq infrastrukturun qurulması vacibdir.

Türkiyə isə nəqliyyat-logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi və regional hava limanlarının açılması ilə sərhəd turizmini gücləndirməyə nail olmuşdur. Kars, Van və Gaziantep kimi şəhərlərdə turizm xidmətləri nəqliyyatla effektiv şəkildə koordinasiya olunur (7). Azərbaycan bu modeli Naxçıvan və Qarabağda tətbiq etməklə turizm axınlarını təşviq edə və regionların iqtisadi potensialını artırmaqla bilər.

Azərbaycanın Turizm Logistikası: Mövcud Durum və Perspektivlər

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii-mədəni irsi və müxtəlif iqlim zonaları turizm üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin bu potensialın reallaşdırılması üçün dayanıqlı və integrasiya olunmuş nəqliyyat-logistika infrastrukturuna ehtiyac var. Xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilər və Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün bu sahədə səmərəli təşkili vacibdir. Bu kontekstdə logistik kəndlər mühüm rol oynaya bilər. Onlar yalnız yük və sərnişin daşımaları üçün deyil, həm də turizm xidmətlərinin koordinasiyası, mədəni tədbirlərin təşkili və marşrutların integrasiyası baxımından funksional mərkəzlər ola bilər. Bu kəndlər, müxtəlif nəqliyyat növlərinin uzlaşdırılması və turistlərə xidmətlərin bir məkanda təqdim olunması ilə regional iqtisadiyyata da müsbət təsir göstərə bilər.

Zəngəzur dəhlizi boyunca yaradılacaq logistik mərkəzlər, Qarabağ və digər bölgələrə turist axını asanlaşdırmaqla yanaşı, Şuşa kimi mədəni mərkəzlərə Girişin rahatlaşması və turizm xidmətlərinin optimallaşdırılması bu strukturların imkanları daxilindədir. Eyni zamanda, yaşıl enerji və rəqəmsal texnologiyalarla dəstəklənən ekoloji və ekoturizm marşrutları burada inkişaf etdirilə bilər.

Naxçıvan regionu üçün də logistik kəndlər turizm inkişafını sürətləndirə bilər. Nəqliyyat marşrutlarının optimallaşdırılması, sərhəd keçidlərinin səmərəliliyi və xidmət sahələrinin mərkəzləşdirilməsi, bu ərazini daxili və beynəlxalq turistlər üçün daha əlçatan edə bilər. Bu yanaşma həm də bölgədə məşğulluğu artıraraq, sosial-iqtisadi reintegrasiyanı gücləndirə bilər.

Turizm logistikası və regional inkişaf:

Qarabağ və Zəngəzur regionları

Qarabağ və Zəngəzur regionları, Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik və zəngin təbiətə, mədəni irsə və tarixi abidələrə sahib əraziləridir. İşğaldan azad olunmuş bu ərazilərdə turizm sektorunun inkişafı, regionların iqtisadi və sosial inkişafına böyük töhfə verə bilər. Logistik kəndlərin yaradılması, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını təmin etməklə yanaşı, turizmin təşviqində də mühüm rol oynayır. Logistik kəndlər, ticarət və nəqliyyat xidmətlərini integrasiya edən, həm də turizmə xidmət edən infrastrukturlardır. Bu kəndlər, regionlara olan əlaqələri asanlaşdırmaqla yanaşı, həm də turistlərin hərəkətinin və təcrübələrinin optimallaşdırılması-

na kömək edir. Qarabağ və Zəngəzur kimi coğrafi baxımdan əhəmiyyətli regionlarda — xüsusilə Qaraxuxur, Füzuli, Laçın, Zəngilan, Cəbrayıl, Şuşa, Qubadlı, Xocavənd və Kəlbəcər kimi strateji rayonlarda — logistik kəndlərin yaradılması, həm regionların daxili, həm də xarici bazarlarla ticarət və turizm əlaqələrini gücləndirə bilər.

Turizm sektoru yalnız mədəniyyətin deyil, həm də iqtisadi artımın və dayanıqlı inkişafın mühüm sütunlarından biridir. Bu sahədə logistika, yəni turistlərin hərəkəti, xidmətlərə çıxışı və informasiya təminatı – sektorun səmərəliliyini və davamlılığını müəyyən edir. Turizm nəqliyyat, ticarət, xidmət və məşğulluq sahələrinə canlılıq gətirir. Effektiv logistika turist məmnunluğunu artırmaqla yanaşı, resursların düzgün bölgüsünü və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir (2). Xüsusilə Azərbaycan kimi ölkələrdə turizm iqtisadi diversifikasiyanın əsas vasitəsinə çevrilə bilər. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə və Naxçıvanda bu sahədə atılan addımlar regional reintegrasiyanı gücləndirə bilər. Burada infrastrukturun qurulması, əlçatanlığın təmin olunması və ekoloji xidmətlər prioritetdir.

Ekoloji dayanıqlıq da önəmlidir. "Yaşıl enerji zonası" konsepsiyası, xüsusilə Laçın və Zəngilan kimi bölgələrdə, ekoturizmin inkişafını dəstəkləyir. Alternativ nəqliyyat vasitələri və enerji effektivliyi, davamlı turizm modelinə töhfə verir.

Nəticə: Azərbaycanın turizm-logistika sektoru, işğaldan azad edilmiş ərazilərin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının potensialından tam faydalanmaq üçün strateji yanaşmalar tələb edir. Bu kontekstdə, xarici ölkələrin təcrübələri Azərbaycanın sektorda daha effektiv və dayanıqlı inkişafını təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Xarici təcrübələr, Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafında həm müasir texnologiyaların tətbiqini, həm də ekoloji və sosial məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanan modellərin təşviqini təmin edə bilər. Xüsusilə, Çinin "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsü və Asianın digər ölkələrinin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, Azərbaycanın Orta Dəhlizdəki rolunu möhkəmləndirə bilər. Avropa və ABŞ-da tətbiq olunan yüksək keyfiyyətli xidmətlər, rəqəmsal platformalar və turizm məhsullarının müxtəlifliyi, Azərbaycanın regional turizmini dünya bazarına təqdim etməsi baxımından əsas təcrübələrdir.

Azərbaycanın turizm-logistika sektorunun inkişafı üçün xarici təcrübələrin tətbiqi, həm də yerli

şəraitə uyğunlaşdırılmış strateji planlamaları tələb edir. Bu, infrastruktur layihələri, xidmət keyfiyyətinin artırılması, rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi və ekoturizmin inkişafı kimi sahələri əhatə etməlidir. Dövlətin strategiyası və bu sahəyə dair investisiyaların stimullaşdırılması, Azərbaycanın turizm-logistika sektorunun gələcəyini gücləndirəcək və ölkənin iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Bu təcrübələr, həmçinin Azərbaycan üçün vacib olan mədəniyyətlərarası turizmin inkişafını və regionlararası əlaqələrin gücləndirilməsini dəstəkləyəcəkdir. Nəticə olaraq, xarici təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi, Azərbaycanın turizm sektorunun global miqyasda rəqabət qabiliyyətini artıracaq və turizm-logistika sahəsindəki inkişafı sürətləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Xinyan Zhang, Haiyan Song, George Q. Huang "Tourism Supply Chain Management: A New Research Agenda" DOI: 10.1016/j.tourman.2008.12.010 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S02615177080>

2. Heybətulla Mabud oğlu Əhmədov, Qəzənfər Nəsrulla oğlu Axundov "TURİZM LOGİSTİKASI VƏ ONUN MƏHSULU OLAN NƏQLİYYAT TƏŞKİLEDİCİSİNİN ARAŞDIRILMASI" https://www.researchgate.net/publication/381389574_TURIZM_LOGISTIKASI_V_ONUN_MHSULU_OLAN_NQLIYYAT_TSKILEDICISININ_ARASDIRILMASI

3. J. Guo. Y. Zhang. Do Logistics Development and Tourism Development Contribute to a Low-Carbon Economy? Empirical Evidence from Technological Innovation and Clean Energy Utilization in China (May 2023) https://www.researchgate.net/publication/370683075_Do_Logistics_Development_and_Tourism_Development_Contribute_to_Low-Carbon_Economy_Empirical_Evidence_from_Technological_Innovation_and_Clean_Energy_Utilization_in_China

4. R. Chen. The contribution of tourism to China's new development trajectory (October 2024) https://www.researchgate.net/publication/384599600_The_contribution_of_tourism_to_China's_new_development_trajectory

5. J. Chocholac. T. Kucera. S. Dana Smart City and Urban Logistics - Research Trends and Challenges: Systematic Literature Review (October 2023) https://www.researchgate.net/publication/374788340_Smart_City_and_Urban_Logistics_-_Research_Trends_and_Challenges_Systematic_Literature_Review

on/374788340_Smart_City_and_Urban_Logistics_-_Research_Trends_and_Challenges_Systematic_Literature_Review

6. Joint Declaration of the Republic of Azerbaijan and the People's Republic of China on the establishment of a strategic partnership was adopted in Astana (03 July 2024) <https://president.az/en/articles/view/66389>

7. Dr. V. Karadeniz. Dr. E. Akpınar TÜRKİYE'DE LOJİSTİK KÖY UYGULAMALARI VE YENİ BİR LOJİSTİK KÖY ÖNERİSİ. MARMARA COĞRAFYA DERGİSİ SAYI: 23, OCAK - 2011, S. 49-71 İSTANBUL – ISSN:1303-2429 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3253>

8. N. Ivasyshyna. Development of transport logistics in tourism (April 2024) https://www.researchgate.net/publication/379626141_Development_of_transport_logistics_in_tourism

9. N. and V. Matviienko. STATE AND PROSPECTS OF INTERNATIONAL TOURISM DEVELOPMENT IN JAPAN https://www.researchgate.net/publication/348094644_STATE_AND_PROSPECTS_OF_INTERNATIONAL_TOURISM_DEVELOPMENT_IN_JAPAN

XÜLASƏ

Turizm logistikası anlayışı yalnız nəqliyyatın təşkili ilə məhdudlaşmayıb, həm də turizm marşrutlarının planlaşdırılması, xidmətlərin əlaqələndirilməsi, informasiya axınının təmin edilməsi və regionlar üzrə infrastrukturun səmərəli şəkildə yönəldilməsi kimi komponentləri özündə ehtiva edir.

Məqalədə turizm logistikasının təşkilində və idarə olunmasında beynəlxalq təcrübələrin müqayisəli təhlili aparılmış, müxtəlif ölkələrin uğurlu modelləri kontekstində Azərbaycanın mövcud potensialı qiymətləndirilmişdir. Həmçinin, Türkiyənin regionlararası integrasiya siyasəti və sərhədyanı turizm infrastrukturunun formalaşdırılması təcrübəsi, eləcə də Yaponiyanın mədəni irsin müasir texnoloji yanaşmalarla vəhdət təşkil edən logistik strukturları ətrafı təhlil edilmişdir. Xüsusi olaraq vurğulanmışdır ki, Çin Xalq Respublikasının geniş turizm bazarı və bu ölkənin beynəlxalq nəqliyyat-logistika zəncirində artan rolu fonunda Azərbaycan üçün yeni regional imkanlar yaranır. Azərbaycanın İpək Yolu üzərində yerləşməsi və Orta Dəhliz strategiyasındakı mövqeyi, Çin bazarına istiqamətlənmiş turizm-logistika məhsullarının hazırlanmasına zəmin yaradır.

Nəticə etibarilə, turizm logistikasında beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və yerli xüsusiyyətlərə uyğun şəkildə tətbiqi, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında dayanıqlı turizm sisteminin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əraziyə uyğunlaşdırılmış nəqliyyat infrastrukturunun qurulması, turizm klasterlərinin yaradılması və xidmətlərin koordinasiyalı təşkili bu sahədə prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *turizm; turizm logistikası; beynəlxalq təcrübələr; Qarabağ; Şərqi Zəngəzur.*

Gunel Isayeva SUMMARY

The concept of tourism logistics extends beyond the mere organization of transportation; it also encompasses the planning of tourism routes, the coordination of services, the provision of information flows, and the efficient allocation of infrastructure across regions. This article conducts a comparative analysis of international experiences in the organization and management of tourism logistics, assessing Azerbaijan's existing potential within the context of successful models implemented in various countries. The study highlights Turkey's experience in interregional integration policies and the development of cross-border tourism infrastructure, as well as Japan's logistics structures that harmonize cultural heritage with modern technological approaches. Notably, the paper emphasizes that China's large-scale tourism market and its growing role in international transport-logistics chains present emerging opportunities for Azerbaijan. The country's strategic location along the Silk Road and its involvement in the Middle Corridor initiative provide a solid foundation for developing tourism-logistics products tailored to the Chinese market.

Ultimately, the study concludes that the adaptation of international best practices to local conditions is of critical importance for building a sustainable tourism system, especially in the territories liberated from occupation and in the Nakhchivan Autonomous Republic. The establishment of transport infrastructure tailored to the geographic context, the development of tourism clusters, and the coordinated organization of services are identified as key strategic priorities in this field.

Keywords: *tourism; tourism logistics; international experiences; Karabakh; Eastern Zangazur.*

Гюнель Исаева РЕЗЮМЕ

Понятие туристической логистики выходит за рамки организации только транспортных средств и включает в себя планирование туристических маршрутов, координацию услуг, обеспечение информационного потока и эффективное распределение инфраструктуры по регионам.

В статье проведён сравнительный анализ международного опыта в сфере организации и управления туристической логистикой, а также дана оценка существующего потенциала Азербайджана в контексте успешных моделей, реализованных в различных странах. В частности, рассмотрен опыт Турции в формировании трансрегиональной интеграционной политики и приграничной туристической инфраструктуры; Японии — в интеграции культурного наследия с современными технологическими подходами к логистике. Особо подчёркнуто, что широкий туристический рынок Китайской Народной Республики и её растущая роль в международных транспортно-логистических цепочках открывают новые региональные возможности для Азербайджана. Геостратегическое расположение страны на Великом Шёлковом пути и её участие в реализации концепции Среднего коридора создают основу для разработки турпродуктов, ориентированных на китайский рынок.

В результате подчёркивается, что изучение международного опыта и его адаптация к местным особенностям имеет важное значение для формирования устойчивой туристической системы, особенно в освобождённых от оккупации территориях и в Нахичеванской Автономной Республике. Приоритетными направлениями определены развитие транспортной инфраструктуры с учётом географических условий, создание туристических кластеров и координированная организация услуг.

Ключевые слова: *туризм; туристическая логистика; международный опыт; Карабах; Восточный.*

“МЕТОДОЛОГИЯ УЧЕТА И ОЦЕНКИ ЦЕННЫХ БУМАГ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ”

Введение:

В современном мире финансовые рынки становятся все более сложными и динамичными, отражая широкий спектр экономических, политических и технологических изменений. В таких условиях актуальность исследований по методологии учета и оценки ценных бумаг нельзя недооценивать. Рыночные условия в современном мире могут быстро меняться из-за различных факторов, таких как макроэкономические тенденции, политические события, технологические инновации и стихийные бедствия. Эти изменения могут существенно повлиять на ценовую динамику и ликвидность рынков, а также на цену ценных бумаг. Современные коммуникационные технологии и информационные системы позволяют инвесторам и трейдерам проводить быстрые транзакции на мировых рынках. Это создает новые проблемы для оценки ценных бумаг, поскольку цены и данные могут быть связаны с различными факторами, включая международные события и изменения в мировой экономике. С развитием новых финансовых продуктов, таких как высокочастотный трейдинг, алгоритмические стратегии, криптовалюты и деривативы, стандартные методы оценки могут оказаться недостаточными или неприменимыми. Например, традиционные модели оценки рисков могут не учитывать высокую волатильность криптовалют или быстрое изменение цен на рынке деривативов. Сегодняшние инвесторы все чаще ищут инвестиции, которые не только обеспечивают финансовую отдачу, но и соответствуют их ценностям и целям устойчивого развития. Он включает не только финансовую оценку, но и экологические, социальные и управленческие (ESG) критерии при принятии инвестиционных решений. В истории финансовых рынков было немало случаев финансового кризиса, вызванного различными экономическими, политическими или природными факторами. В таких условиях методология учета и оценки ценных бумаг должна иметь возмож-

ность адаптироваться к изменениям и обеспечивать устойчивость инвестиционных портфелей. Гибкость и надежность методов оценки являются ключом к минимизации потерь во времена рыночной волатильности и неопределенности, что делает их подходящими для инвесторов и управляющих активами.

Основная часть:

Для эффективной реализации экономической политики очень важно иметь механизмы, способствующие правильному использованию всех ресурсов. В рыночной экономике роль такого механизма обычно играет рынок ценных бумаг. Ценные бумаги представляют собой собственность в акционерных обществах, и эмитент этих документов принимает на себя ответственность по связанному с ними долгу. Этот рынок функционирует как система экономических отношений между участниками, участвующими в выпуске и торговле ценными бумагами. Хорошо развитый рынок ценных бумаг является важной составляющей устойчивого экономического роста и способствует экономической безопасности страны. Основная роль рынка ценных бумаг заключается в сборе финансовых ресурсов и обеспечении их перераспределения посредством покупки и продажи ценных бумаг между участниками рынка. К основным целям рынка ценных бумаг относятся мобилизация существующих финансовых ресурсов для конкретных инвестиций, создание рыночной инфраструктуры, соответствующей международным стандартам, содействие развитию вторичного рынка, проведение исследований рынка, трансформация структур собственности, совершенствование рыночных механизмов и систем управления, а также обеспечение фонд контроля капитала (Анисимов А.А., Тихонова О.Б., 2021: с. 972). По мнению некоторых исследователей, рынок ценных бумаг выполняет следующие функции:

- ✓ обеспечивает стабильное движение капитала и надежное установление прав собственности

УДК 336; 336.11

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.614>

Phd, ХАМИД ХАЛИЛОВ

Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

E-mail: hamidx@list.ru

сти, выступает посредником между ее владельцем и пользователями;

- ✓ направление капитала на создание и функционирование эффективных субъектов рынка; определение справедливой рыночной цены капитала в результате деятельности предприятия;

- ✓ оказывает положительное влияние на другие рынки, такие как недвижимость, инновации и сырьевые товары.

Кроме того, рынок ценных бумаг для населения и организаций различного типа позволяет инвестировать в ценные бумаги, что положительно влияет на развитие в результате конкуренции между различными секторами финансового рынка и координирует доходы этих субъектов. Через перераспределение доходов в обществе формируется институт социального сотрудничества. Поэтому активное и широкое участие граждан в инвестиционном процессе рынка ценных бумаг в результате экономической деятельности субъектов рынка и увеличения их капитализации позволяет более справедливо распределять прибыль между различными группами населения (Берзон Н.И., 2016: с. 443).

На уровень экономического роста большое влияние оказывает объем инвестиций. При анализе инвестиционной ситуации в Азербайджане известно, что банки в основном выдают кредиты нефинансовому сектору экономики из-за ограниченности личных ресурсов, финансирования из бюджета и низкого уровня иностранных инвестиций. Следует отметить, что совокупные активы банковской системы Азербайджана последовательно увеличиваются; однако уровень капитализации все еще ниже ожиданий. По состоянию на 2020 год в стране действуют 26 банков с совокупными активами 32055,3 миллиона манатов, что соответствует 44,3% валового внутреннего продукта. Для сравнения, в 2018 году эти показатели составили 29 502,4 миллиона манатов и 36,8%.

Принятая 6 декабря 2016 года «Стратегическая дорожная карта перспектив национальной экономики Азербайджанской Республики» является программным документом, отражающим развитие рынка ценных бумаг в Азербайджане. В этом документе подчеркивается развитие финансовых услуг как важное стратегическое направление и определяются пять основных стра-

тегических целей.

Одной из важнейших работ, проведенных в сфере рынков капитала в Азербайджане, стала подготовка Государственной программы в этой сфере. Программа была утверждена Указом Президента Азербайджанской Республики от 16 мая 2011 года № 1504 и направлена на развитие и модернизацию рынка капитала при поддержке уполномоченных учреждений в соответствии с установленными целями. Основной целью данной программы является создание современного высокоэффективного рынка ценных бумаг, предоставляющего широкие возможности капитализации в соответствии с международными стандартами и обеспечивающего надежное управление рисками. Реализация программы направлена на решение глобальной нестабильности, негативных тенденций в реальных секторах экономики, ограничения доступа к финансовым ресурсам, проблем на валютном и денежном рынке. Однако на текущий этап влияют различные факторы, в том числе экономический рост, развитие финансового сектора и фондового рынка. С этой целью в центре внимания находится реализация следующих задач (Gubadli M., 2018: с.87-88):

- ✓ Приведение механизмов регулирования рынка ценных бумаг в соответствие с передовой международной практикой, повышение уровня институционального развития рынка ценных бумаг и обеспечение соответствия международным стандартам.

- ✓ Повышение уровня капитализации в экономике страны и расширение использования неинфляционных инвестиционных средств, привлеченных рынком ценных бумаг, в финансировании экономических проектов.

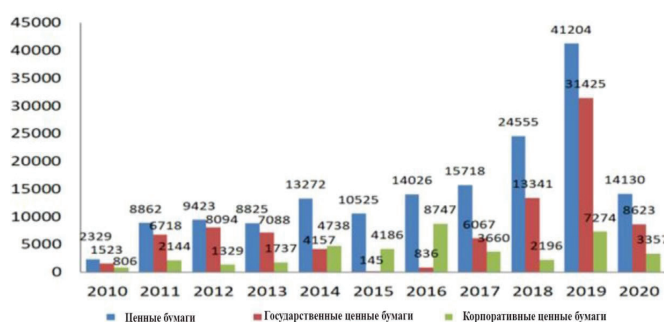
- ✓ Создание соответствующих условий для защиты инвестиций и надежного управления рисками для эффективного использования средств, находящихся в собственности хозяйствующих субъектов и общества в сфере ценных бумаг

- ✓ Создание благоприятных условий для постепенной интеграции рынка ценных бумаг страны в международные рынки капитала.

Рынок ценных бумаг страны в последнее время продемонстрировал значительный прогресс как в количественном, так и в качественном отношении. По сравнению с 2010 и 2020 годами

рынок инвестиционных ценных бумаг вырос в 6,1 раза, а рынок корпоративных ценных бумаг – в 4,2 раза (<https://cbar.az/page-190/capital-market>). Однако в 2020 году по сравнению с 2019 годом наблюдалось существенное снижение объема рынка ценных бумаг. Это снижение можно объяснить снижением деловой активности, вызванным глобальной пандемией. Кроме того, к концу 2020 года на рынок еще больше повлияла Вторая Карабахская война, которую Азербайджан вел для защиты своей территориальной целостности. В результате на рынке ценных бумаг наблюдалось точное снижение на 72,6% по сравнению с 2019 годом, чуть меньшее снижение. Рынок корпоративных ценных бумаг сократился на 53,9%.

Рисунок 1: Динамика развития рынка инвестиционных ценных бумаг Азербайджана (в миллионах манатов)

Источник: Составлено автором на основе данных Центрального банка Азербайджанской Республики.

Хотя в период с 2017 по 2019 год произошел значительный рост объема государственных ценных бумаг, в 2020 году наблюдалось снижение этой тенденции. Аналогичным образом, рост объема ценных бумаг, наблюдавшийся в 2015-2019 годах, сменился снижением в 2020 году. Обширный анализ и исследования показывают, что на рынке корпоративных ценных бумаг произошли существенные изменения. Хотя в результате мер, реализуемых в рамках Государственной программы «Развитие рынка ценных бумаг в Азербайджанской Республике в 2011-2020 годах», достигнут определенный прогресс, важно обеспечить непрерывность улучшений в этой области. В следующей таблице представлен

обзор основных показателей рынка ценных бумаг за январь-декабрь 2021 года.

Таблица 1: Сводные показатели рынка ценных бумаг (январь-декабрь 2021 года), в миллионах манатов

Сегменты рынка	Количество сделок	Сумма (млн)
Корпоративные ценные бумаги	6076	2395.1
Первичный рынок	1277	2164.4
Вторичный рынок	4799	230.7
Государственные ценные бумаги	2206	7287.8
Первичный рынок	1425	6188.6
Вторичный рынок	781	1099.3
Репо/обратное репо	4284	7196.3
Рынок ценных бумаг	12566	16879.3
Первичный рынок	2702	8353.0
Вторичный рынок	9864	8526.3

Источник: <https://uploads.cbar.az/assets/178419fd20eabf59d16elf9f1.pdf>

Из таблицы видно, что в течение 2021 года с корпоративными ценными бумагами было проведено 6 076 сделок на общую сумму 2 395,1 миллиона манатов. Кроме того, по государственным ценным бумагам заключено 2206 сделок на общую сумму 7287,8 миллиона манатов, а на рынке ценных бумаг заключено 12566 сделок на общую сумму 16879,3 миллиона манатов. В 2023 году на рынке ценных бумаг Азербайджана осуществлено сделок на сумму 28 миллиардов 69,2 миллиона манатов. По данным Центрального банка Азербайджана, это означает рост на 80,4% по сравнению с предыдущим, 2022 годом. Доля первичного рынка от общего годового показателя составила 8 миллиардов 227,4 миллиона манатов, что на 1 процент меньше, чем в предыдущем году, а доля вторичного рынка - 19 миллиардов 841,8 миллиона манатов, что показало существенный рост в 2,7 раза. За отчетный период на рынке ценных бумаг было заключено 13 545 сделок, что представляет собой значительный рост на 22,9% по сравнению с предыдущим годом. Из этих сделок 2292 сделки произошли на первичном рынке, рост составил 6,3%, а 11 253 сделки произошли на вторичном рынке, значительный рост составил 27%. В прошлом

году 8 миллиардов 405,6 миллиона манатов составили 8 миллиардов 405,6 миллиона манатов, что составляет 29,9 процента от общего объема операций, осуществленных на рынке ценных бумаг. Корпоративные ценные бумаги составили 2 миллиарда 279,1 миллиона манатов и составили 8,1% от общей суммы, а операции репо составили 61,9% от общей суммы на 17 миллиардов 384,5 миллиона манатов. Эти цифры представляют собой рост в 1,1%, 4,1% и 3,4 раза соответственно по сравнению с предыдущим годом. По распределению сделок 20,7% от общего объема сделок составили государственные ценные бумаги, 29,2% - корпоративные ценные бумаги, 50% - операции репо. По сравнению с предыдущим годом эти цифры означают рост на 12%, снижение на 10% и значительный рост на 64,8% соответственно.

Таблица 2: Ключевые показатели по ценным бумагам (2023 г.)

Дата	Объём в обращении по номиналу, млн. манат			Срок обращения (дней)			Доля на рынке госценных бумаг, %	
	Итого	ОГВЗ	Ноты ЦБА	Итого	ОГВЗ	Ноты ЦБА	ОГВЗ	Ноты ЦБА
2023	7697,5	6377,4	1320,1	728,8	855,1	119,0	82,8	17,2
01	5587,6	4186,5	1401,1	663,9	853,5	81,8	74,9	25,1
02	5327,2	4301,0	1026,1	689,0	853,3	-	80,7	19,3
03	5227,0	4342,0	885,0	706,9	851,0	-	83,1	16,9
04	5382,0	4512,0	870,0	729,0	845,3	126,0	83,8	16,2
05	5784,7	4584,8	1199,9	695,9	849,4	109,3	79,3	20,7
06	6129,7	4794,8	1334,9	694,2	849,3	137,0	78,2	21,8
07	6560,7	4997,3	1563,4	679,2	849,3	135,6	76,2	23,8
08	6979,2	5435,8	1543,4	681,4	842,4	114,4	77,9	22,1
09	7528,8	5918,3	1610,4	671,1	823,0	113,2	78,6	21,4
10	7331,7	5813,3	1518,4	667,9	800,7	159,2	79,3	20,7
11	7332,5	5949,0	1383,5	722,3	849,7	174,5	81,1	18,9
12	7697,5	6377,4	1320,1	728,8	855,1	119,0	82,8	17,2

Источник: <https://www.cbar.az/page-190/capital-market>

Ценные бумаги являются важным видом активов для предприятий, и достоверность информации об их существовании и движении в учете и отчетности напрямую связана с применяемыми методами и процедурами оценки. Соответствующие нормативные документы и стандарты содержат рекомендации по оценке ценных бумаг для целей бухгалтерского учета и отчетности. Такие операции, как покупка и продажа ценных бумаг, использование их в качестве залога или включение их в капитал компании, способ-

ствуют росту рынка ценных бумаг страны. Это, в свою очередь, обуславливает необходимость оценки ценных бумаг.

В силу своих уникальных характеристик ценные бумаги требуют иного подхода к их оценке, чем другие виды имущества на рынке недвижимости. Основная цель – определение рыночной стоимости ценных бумаг. Оценка ценных бумаг должна осуществляться в соответствии со стандартами и правилами бухгалтерского учета и основываться на объективных и поддающихся проверке данных. Точные измерения необходимы для определения финансового влияния ценных бумаг на финансовое положение компании и для расчета таких показателей, как чистая прибыль и прибыль на акцию. При оценке ценных бумаг оценщик должен учитывать их номинальную и рыночную стоимость, а также такие характеристики, как характеристики капитала, ликвидность, обеспечение, балансовую и балансовую стоимость. Для определения рыночной стоимости ценных бумаг оценщик должен учитывать особенности долевого (обыкновенных и привилегированных), долговых (облигации и векселя), производных (опцион, фьючерс) ценных бумаг. Особенно актуальна оценка акций и векселей, которые являются наиболее распространенными ценными бумагами на финансовом рынке. При оценке этих ценных бумаг очень важно собрать все необходимые документы, указать время и стоимость оценки, определить эмитента и тип ценной бумаги (Нәсәnzadə F., 2021). Время, необходимое для оценки ценной бумаги и составления отчета, может варьироваться в зависимости от того, определяется ли ее цена на финансовом рынке. Если ценная бумага торгуется на бирже и информация легко доступна, процесс оценки относительно прост, и гонорар оценщика, вероятно, будет минимальным. Однако если цена ценной бумаги не котируется на фондовой бирже или информация о ее торговых ценах на открытом финансовом рынке отсутствует, рыночная стоимость определяется путем анализа текущей ситуации на финансовом рынке. Оценщик также примет во внимание такие факторы, как доходность ценных бумаг, финансовая стабильность эмитента и его надежность. Для оценки финансового состояния эмитента оценщик изучит имеющуюся финансовую и бухгалтерскую

отчетность, определит дополнительную ставку дисконтирования и оценит риск инвестирования в ценную бумагу. Поскольку этот процесс требует от оценщика значительного опыта и времени, плата за оценку обычно выше.

Ценные бумаги предпочтительнее в качестве залога по сравнению с другими видами имущества по ряду причин:

1) Сумма долга может быть скорректирована в зависимости от стоимости ценных бумаг, что облегчает определение суммы залога.

2) Ценные бумаги можно использовать для получения более крупных сумм, чем недвижимость.

3) Ценные бумаги более ликвидны и их легче реализовать, чем недвижимость.

4) В отличие от недвижимости, где выселение членов семьи при обращении взыскания может вызвать серьезные проблемы, для обращения взыскания и продажи ценных бумаг согласие членов семьи не требуется.

5) После государственной регистрации залога ценные бумаги замораживаются в соответствующих вкладах, защищающих их от порчи и утраты.

6) Поскольку владельцы заложенных акций заинтересованы в своевременном выдаче залога, они стремятся использовать полученный кредит по назначению и способствовать увеличению производства.

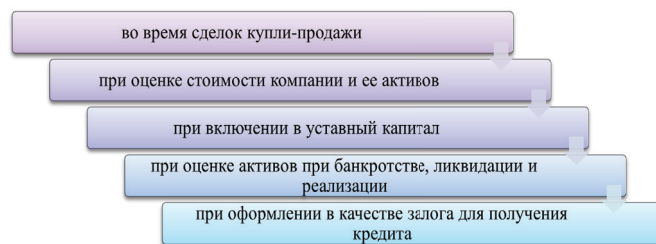
7) Доходы, выплачиваемые по обеспечению (дивиденды, проценты, дисконт и т.п.), могут быть направлены на выплату процентов по полученным кредитам, что не всегда возможно при других видах залога.

В Азербайджане залогом могут служить различные виды корпоративных ценных бумаг, в том числе государственные ценные бумаги, векселя, акции и облигации. Очень важно оценить стоимость этих заложенных ценных бумаг и долговых обязательств. Согласно закону «О залоге», стоимость заложенного имущества определяется договором между участвующими сторонами. Если какая-либо из сторон не согласна с определенной стоимостью, для оценки ее стоимости вызывается дополнительный эксперт, например оценщик. Процесс оценки ценных бумаг имеет свои особенности. Каждая ценная бумага имеет номинальную стоимость, но ее рыночная

стоимость варьируется. Наиболее эффективным подходом к определению рыночной стоимости ценных бумаг является учет обменных курсов, установленных на фондовых рынках. Для обеспечения точности рекомендуется привлечь независимых оценщиков, поскольку цена, согласованная при обращении взыскания, может быть не совсем точной. Выпуск, обращение и погашение ценных бумаг в Азербайджане регулируются Гражданским кодексом. Кроме того, закон «О бухгалтерском учете» и инструкция по применению «Учетного плана счетов» регулируют порядок учета и отчетности по ценным бумагам. Точная оценка ценных бумаг и финансовой отчетности является важным требованием. Это касается не только определения стоимости ценных бумаг, но и методики и правил, принятых для расчета требований и мероприятий, связанных с финансовой отчетностью, которые должны осуществляться в соответствии с нормативными правовыми актами.

Согласно решению Коллегии «Министерства финансов Азербайджанской Республики» от 30 января 2017 года № Q-01 N о «Правилах ведения бухгалтерского учета по международным стандартам финансовой отчетности», процесс бухгалтерского учета ценных бумаг было объявлено. Этот процесс предполагает изменение также основных счетов и перенос синтетического учета ценных бумаг из старого плана счетов в новый.

Рисунок 2: Необходимость определения рыночной стоимости ценных бумаг

Источник: *Həsənzadə F., 2021: с. 61*

Приобретение до двадцати процентов акций дочерней компании считается обычной инвестицией. Согласно этим стандартам совместное предприятие определяется как экономическая деятельность, совместно контролируемая двумя или более сторонами на основе договоров. В це-

лом учет инвестиций в дочерние компании следует определенным правилам. Когда материнская компания владеет более 50% акций другой компании, она создает дочерние отношения. Дочерняя компания – это компания, на которую инвестор имеет значительное влияние и которая учитывается по методу долевого участия. Первоначально инвестиции в дочерние предприятия признаются по первоначальной стоимости. Если для определения балансовой стоимости инвестиций в дочерние общества применяется метод справедливой стоимости и происходит увеличение их стоимости, то напротив, при уменьшении балансовой стоимости вложений в дочерние организации по методу справедливой стоимости. Если инвестиция в дочернюю компанию, классифицируемую как предназначенную для продажи, больше не соответствует данному классификационному критерию, она учитывается по методу долевого участия (Насиуев F., Насиуев T., с. 40-41).

Заключение и предложение:

Можно подвести итог тому, как развивалась методология учета и оценки ценных бумаг в современных условиях. Важно отметить, что с развитием технологий, появлением новых финансовых инструментов и изменением регулирования рынка методы бухгалтерского учета и оценки претерпели существенные изменения. Результаты могут включать улучшенный анализ на основе большего количества данных, учет рисков и прогнозирование цен, а также использование современных аналитических инструментов, таких как алгоритмы машинного обучения и искусственного интеллекта. Также стоит подчеркнуть важность защиты принципов прозрачности и справедливости при оценке ценных бумаг, особенно в контексте регулирования и защиты интересов инвесторов. В целом, следует подчеркнуть важность постоянного развития методов бухгалтерского учета и оценки и адаптации к меняющимся условиям финансового рынка, чтобы обеспечить их стабильность и эффективность.

Считаю необходимым реализовать следующее:

✓ Современные условия требуют развития методологии учета и оценки ценных бумаг в связи с динамичным характером финансовых рынков, глобализацией и новыми инвестиционными инструментами, такими как криптовалюты и

деривативы. Быстро меняющиеся цены и нестабильные рынки требуют совершенствования методов оценки риска и стоимости ценных бумаг для обеспечения точности и своевременности финансовой информации

✓ В современных условиях большое внимание уделяется вопросам стабильности и прозрачности финансовых рынков, что обуславливает необходимость разработки и применения стандартов оценки, соответствующих международным требованиям и нормам. Оценка ценных бумаг с использованием единых стандартов позволяет инвесторам и регулирующим органам принимать обоснованные решения на основе объективной информации, что способствует устойчивому и эффективному функционированию финансовых рынков.

✓ В условиях быстрого технологического развития и распространения алгоритмической торговли методология учета и оценки ценных бумаг должна учитывать новые аспекты, такие как высокочастотная торговля и автоматизированные алгоритмы принятия решений. Эти факторы могут существенно повлиять на ценообразование и ликвидность рынков, поэтому методы оценки необходимо адаптировать с учетом их влияния на стоимость ценных бумаг.

✓ В контексте устойчивого развития и социальной ответственности инвесторов применение методологий учета и оценки, учитывающих экологические, социальные и управленческие аспекты (критерии ESG), становится все более важным. Инвесторы все чаще ищут инвестиции, которые не только приносят более высокую прибыль, но и соответствуют их ценностям и целям устойчивого развития, что требует разработки соответствующих методологий оценки.

✓ В условиях неопределенности и финансовых кризисов, которые могут возникнуть в результате различных экономических, политических или природных факторов, методология учета и оценки ценных бумаг должна иметь возможность адаптироваться к изменениям и обеспечивать устойчивость инвестиционных портфелей. Гибкость и надежность методов оценки являются ключом к минимизации потерь в условиях волатильности и неопределенности рынка, что делает их подходящими для инвесторов и управляющих активами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Gubadlı M. (2018), "Bağımsızlık sonrası Azərbaycan Sermaye Piyasasının yapısı ve gelişim sürecinin incelenmesi", Marmara Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, s. 87-88.
2. Hacıyev F., Hacıyev T., "Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızların uçuşu və təhlilinin metodikası", *Audit 1* (2020), Cild 27, səh. 37-46.
3. Həsənzadə F., "Qiymətli kağızların reyting qiymətləndirmə modeli", *magistr dissertasiyası, UNEC, 2021, s. 61-65.*
4. Анисимов А.А., Тихонова О.Б. "Российский рынок ценных бумаг: особенности развития и их влияние на экономическую безопасность страны" // *Экономическая безопасность. Том 4. № 4. 2021, стр. 971-990.*
5. Рынок ценных бумаг : учебник для академического бакалавриата/ Н. И. Берзон [и др.]; под общей редакцией Н.И.Берзона. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2016, 443 стр.
6. Центральный банк Азербайджанской Республики.
7. <https://cbar.az/page-190/capital-market>
8. <https://uploads.cbar.az/assets/178419fd20eabf59d16e1f9f1.pdf>

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования: В современных условиях финансовые рынки становятся все более сложными и динамичными, требуя непрерывного совершенствования методологии учета и оценки ценных бумаг. Глобализация, технологические инновации, изменчивость рыночных условий и внезапные экономические события создают необходимость в точных и надежных методах оценки рисков и стоимости ценных бумаг. Актуальное исследование в этой области позволяет не только обеспечить эффективное функционирование финансовых рынков, но и помогает инвесторам и регуляторам принимать информированные решения, минимизируя потенциальные риски и способствуя устойчивому развитию экономики.

Результаты исследования: По результатам исследования стоит подчеркнуть важность защиты принципов прозрачности и справедливости при оценке ценных бумаг, особенно в контексте регулирования и защиты интересов инвесторов.

В целом следует подчеркнуть важность постоянного развития методов учета и оценки и их адаптации к меняющимся условиям финансового рынка, чтобы обеспечить их стабильность и эффективность.

Сферы применения результатов исследований: Результаты, полученные в результате проведенных исследований и анализа, могут быть использованы в качестве базы данных при разработке программ и проектов по развитию учета ценных бумаг, а также при проведении дальнейших исследований, связанных с темой исследования, написании научных статей и исследовательских работ. При анализе финансовых показателей методология оценки ценных бумаг используется для проведения финансового анализа и принятия управленческих решений. Методика учета и оценки ценных бумаг важна для компаний, занимающихся финансовой отчетностью и аудитом. Точные и надежные методы оценки активов помогают обеспечить достоверность финансовой информации и доверие инвесторов и регулирующих органов. При проведении слияний и поглощений, оценке инвестиционных проектов или оценке акций на рынке инвесторы часто используют методологии бухгалтерского учета и оценки для определения справедливой стоимости компаний и их активов.

Ключевые слова: ценные бумаги, методология учета, оценка ценных бумаг, финансовые рынки, прозрачность и справедливость, управление рисками, финансовый анализ, инвестиционные решения.

**MÜASİR ŞƏRAİTDƏ QİYMƏTLİ
KAGIZLARIN UÇOTU VƏ
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
METODOLOGİYASI
XÜLASƏ**

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir şəraitdə maliyyə bazarları getdikcə mürəkkəb və dinamik xarakter alır ki, bu da qiymətli kağızların uçuşu və qiymətləndirilməsi metodologiyasının daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Qloballaşma, texnoloji yeniliklər, dəyişkən bazar şəraiti və qəfil iqtisadi hadisələr qiymətli kağızların risklərinin və dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün dəqiq və etibarlı metodlara ehtiyac yaradır. Bu sahədə müasir tədqiqatlar təkcə maliyyə

bazarlarının səmərəli fəaliyyətini təmin etmir, həm də investorlara və tənzimləyicilərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, potensial riskləri minimuma endirməyə və davamlı iqtisadi inkişafı təşviq etməyə kömək edir.

Tədqiqatın nəticələri: Qiymətli kağızların qiymətləndirilməsində şəffaflıq və ədalətlik prinsiplərinin, xüsusən də investorların maraqlarının tənzimlənməsi və qorunması kontekstində qorunmasının vacibliyi vurğulanmalıdır. Ümumiyyətlə, mühasibat uçotu və qiymətləndirmə metodlarının davamlılığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün onların davamlı inkişafının, maliyyə bazarının dəyişən şərtlərinə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

Tədqiqat nəticələrinin tətbiqi sahələri: Aparılmış tədqiqat və təhlillər nəticəsində əldə edilmiş nəticələr qiymətli kağızların uçotunun inkişafı üzrə proqram və layihələrin işlənilib hazırlanmasında, həmçinin tədqiqat mövzusu ilə bağlı gələcək tədqiqatların aparılmasında, elmi məqalələrin və avtoreferatların yazılmasında məlumat bazası kimi istifadə edilə bilər. Maliyyə göstəriciləri təhlil edilərkən maliyyə təhlilinin aparılması və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi metodologiyasından istifadə edilir. Qiymətli kağızların uçotu və qiymətləndirilməsi metodologiyası maliyyə hesabatı və auditü ilə məşğul olan şirkətlər üçün vacibdir. Aktivlərin dəqiq və etibarlı qiymətləndirilməsi üsulları maliyyə məlumatlarının etibarlılığını və investorların və tənzimləyicilərin etimadını təmin etməyə kömək edir. Birləşmə və satınalmalar həyata keçirərkən, investisiya layihələrini qiymətləndirərkən və ya bazarda səhmləri qiymətləndirərkən investorlar şirkətlərin və onların aktivlərinin ədalətli dəyərini müəyyən etmək üçün çox vaxt mühasibat uçotu və qiymətləndirmə metodologiyalarından istifadə edirlər.

Açar sözlər: *qiymətli kağızlar, uçot metodologiyası, qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi, maliyyə bazarları, şəffaflıq və ədalətlik, risklərin idarə edilməsi, maliyyə təhlili, investisiya qərarları.*

METHODOLOGY OF ACCOUNTING AND VALUATION OF SECURITIES IN MODERN CONDITIONS SUMMARY

Relevance of the study: In modern conditions, financial markets are becoming increasingly complex

and dynamic, which requires continuous improvement of the methodology of accounting and valuation of securities. Globalization, technological innovations, volatility of market conditions and sudden economic events create a need for accurate and reliable methods of assessing the risks and value of securities. Modern research in this area allows not only to ensure the effective functioning of financial markets, but also helps investors and regulators make informed decisions, minimizing potential risks and promoting sustainable economic development.

Results of the study: It is necessary to emphasize the importance of protecting the principles of transparency and fairness in the valuation of securities, especially in the context of regulation and protection of investors' interests. In general, it is necessary to emphasize the importance of continuous development of accounting and valuation methods, their adaptation to changing financial market conditions in order to ensure their sustainability and effectiveness.

Application of the research results: The results obtained as a result of the conducted research and analysis can be used as a database in developing programs and projects for the development of securities accounting, as well as in conducting further research related to the research topic, writing scientific articles and SUMMARIES. When analyzing financial indicators, the methodology of securities valuation is used to conduct financial analysis and make management decisions. The methodology of accounting and valuation of securities is important for companies engaged in financial reporting and auditing. Accurate and reliable methods of asset valuation help ensure the reliability of financial information and the confidence of investors and regulators. When conducting mergers and acquisitions, evaluating investment projects or evaluating shares on the market, investors often use accounting and valuation methodologies to determine the fair value of companies and their assets.

Keywords: *securities, accounting methodology, valuation of securities, financial markets, transparency and fairness, risk management, financial analysis, investment decisions.*

“NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN SÜRƏTLİ ARTIMININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ: PROBLEMLƏR VƏ PROQNOZLAR”

AZƏR MUXTAROV

Azərbaycan Texniki Universiteti,

“Nəqliyyat və Logistika”

SABAH qrupları magistrantu

E-mail: azer.muxtarov02@mail.ru

Aktuallıq

Avtomobillərin sayının dünya miqyasında sürətlə artması XXI əsrin ən aktual ekoloji problemlərindən birinə çevrilmişdir. Urbanizasiya və iqtisadi artım, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətləndiyi üçün avtomobil sahibliyi misli görünməmiş tempdə artır. Bu tendensiya mobilizasiyanı və iqtisadi fəaliyyəti dəstəkləsə də, bir sıra ekoloji çətinliklər də yaradır.

Ən kritik problemlərdən biri hava çirklənməsidir. Nəqliyyat vasitələri karbon qazı (CO₂), azot oksidləri (NO_x) və hissəcik maddələri (PM) kimi müxtəlif çirkləndiricilər buraxır ki, bunlar da iqlim dəyişikliyinə, smog yaranmasına və tənəffüs yolu xəstəliklərinə səbəb olur. Beynəlxalq Enerji Agentliyinə (IEA) görə, nəqliyyat sektoru qlobal CO₂ emissiyasının təxminən 25%-ə, yol nəqliyyatı isə bu həcmə dördüncü yerə məsuldur. Bundan əlavə, şəhərlərdə havanın çirklənməsinin əsas səbəbi çox vaxt avtomobil emissiyalarıdır ki, bu da ictimai sağlamlığa və həyat keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir [9. Sims, Ralph et al. (IPCC). Transport. In: Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Intergovernmental Panel on Climate Change.].

Havanın keyfiyyəti ilə yanaşı, avtomobil parkının sürətlə genişlənməsi səs-küy çirklənməsi, enerji istehlakının artması və yol-parking infrastrukturunu ehtiyacının artımı səbəbilə torpaq degradasiyasını şiddətləndirir. Genişlənən yol şəbəkələri tez-tez vəhşi təbiət yaşayış yerlərini pozaraq bioloji müxtəlifliyin itirilməsinə töhfə verir.

Proqnozlara görə, cari tendensiyalar davam etdiyi təqdirdə, xüsusilə Asiya və Afrikada dünyada avtomobillərin sayı 2050-ci ilə qədər iki dəfə artıb 2 milyardı keçə bilər. Təsirli azaldılma strategiyaları qəbul edilmədikdə, bu artım qlobal istixana qazı emissiyalarını kəskin şəkildə artırmağa bilər. Lakin optimizmə səbəb olan inkişaf da mövcuddur: elektrikli avtomobillərə (EV) keçid, yanacaq səmərəliliyinin yaxşılaşması və ictimai nəqliyyat sistemlərinə investisiyalar ümidverici addımlardır. IEA-nın məlumatına görə, elektrikli avtomobillərin geniş yayılması, xüsusilə bərpa olunan enerji mənbələri ilə birləşdirildikdə, 2040-cı ilə qədər illik 2

gigaton CO₂ emissiyasının qarşısını ala bilər. [7. Banister, David. The Sustainable Mobility Paradigm. Transport Policy, Vol. 15, Issue 2, 2008. DOI: 10.1016/j.tranpol.2007.10.005]

Avtomobillərin sürətli artımı ciddi ekoloji problemlər yaratsa da, təmiz texnologiyalar, siyasi islahatlar və davamlı şəhər planlaşdırmasının kombinasiyası mənfi təsirləri azaltmağa kömək edə bilər. Nəqliyyatın gələcəyi gələcək nəsillər üçün yaşana bilən planeti təmin etmək üçün qlobal iqlim məqsədləri ilə uyğunlaşmalıdır.

Avtomobil sahibliyinin qlobal genişlənməsi son onilliklər ərzində kəskin şəkildə sürətlənmişdir. Bu, həm rahatlıq, həm də ciddi ekoloji nəticələr gətirir. Əhali artdıqca və urbanizasiya gücləndikcə, şəxsi və kommersiya nəqliyyat vasitələrinə tələbat davamlı şəkildə artır. Nəqliyyat iqtisadi fəaliyyəti dəstəkləsə də, bu artımın ekoloji təsirləri getdikcə daha aydın görünür.

Avtomobillərin sayının artımından yaranan əsas ekoloji problemlərdən biri hava çirklənməsidir. Daxiliyanma mühərrikli nəqliyyat vasitələri, xüsusilə karbon qazı (CO₂), azot oksidləri və hissəcik maddələri kimi əhəmiyyətli miqdarda istixana qazları buraxır. Bu emissiyalar qlobal istiləşməyə, turş yağışlara və şəhər əhalisində tənəffüs yolu xəstəliklərinə səbəb olur. Beynəlxalq Enerji Agentliyinə (IEA) görə, nəqliyyat sektoru qlobal CO₂ emissiyalarının təxminən 24%-ə, yol nəqliyyatı isə bu həcmə 75%-dən çoxuna məsuldur. [6. Litman, Todd. Transportation and Environmental Policy. Victoria Transport Policy Institute (VTPI), 2022.]

Şəhər əraziləri xüsusilə daha çox təsirlənir: yüksək tranzit həcmi xronik tıxaclarla və havanın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, avtomobillərin istehsalı və utilizasiyası nəhəng enerji və xammal resursları tələb edir ki, bu da ekoloji tarazlığın pozulmasını daha da dərinləşdirir.

Gələcəyə baxdıqda, proqnozlar qarışıq mənzərə təqdim edir. Təsirli dəyişikliklər edilmədiyi təqdirdə, 2050-ci ilə qədər qlobal avtomobil parkının 2 milyardı keçəcəyi və ekoloji təzyiqləri kəskinləşdirəcəyi gözlənilir. Lakin ümid də var: elektrikli

avtomobillərin (EV) sürətli yayılması, ictimai nəqliyyatın inkişafı və emissiya normalalarının sərtləşdirilməsi ekoloji təsirləri azaltmaq üçün potensial yollar təklif edir. Aşağı Emissiyalı Zonalar (AEZ) və yaşıl infrastruktura investisiyalar Avropa və Asiya şəhərlərində artıq müşahidə olunan müvəffəqiyyətlər göstərir.

Bu problemləri yumşaltmaq üçün koordinasiya qlobal səylər lazımdır: təmiz texnologiyaların təşviqi, alternativ mobil həllərin dəstəklənməsi və güclü ekoloji siyasətlərin həyata keçirilməsi. Bu tədbirlər olmadan, avtomobil artımının ekoloji xərcləri onun faydalarını üstələyə bilər, nəticədə həm insan sağlamlığını, həm də planetin sabitliyini təhdid edər [8. World Health Organization (WHO). Transport and Health. WHO, 2017.].

Dünyanın müxtəlif ölkələrində avtomobil sayının artmasının yaratdığı ekoloji problemlərin həlli üçün görülən işlərin nümunələri və nəticələri

Dünyada avtomobillərin sayı sürətlə artır — 2050-ci ilə qədər bu rəqəmin 2 milyardı keçəcəyi gözlənilir. Bu səbəbdən bir çox ölkələr bu artımın yaratdığı ətraf mühit problemləri ilə mübarizə aparmaq üçün strateji tədbirlər görür. Bu tədbirlər adətən hava çirkliliyinin, istixana qazı (GHG) emissiyalarının, tıxacların və şəhər mühitinin pisləşməsinin azaldılmasına yönəlikdir.

Norveç: elektrikli nəqliyyatda lider

Norveç hökuməti elektrikli nəqliyyat vasitələrinin yayılmasını təşviq etmək məqsədilə bir sıra əhatəli tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərə EV-lər üçün idxal rüsumu, ƏDV, yol haqqı azadlıqları və bir çox şəhərlərdə pulsuz parklama imkanları daxildir. Bununla yanaşı, ölkə üzrə 20,000-dən çox ictimai şarj stansiyası olan güclü infrastruktur qurulmuşdur. Hökumət 2025-ci ilə qədər yeni benzin və dizel avtomobillərin satışını qadağan etməyi hədəfləyir. Bu siyasətlərin nəticəsində 2023-cü ildə Norveçdə satılan yeni avtomobillərin 80%-dən çoxu elektrikli olmuşdur ki, bu da dünya üzrə ən yüksək göstəricidir. 2010–2023-cü illər ərzində yeni avtomobillərdən gələn CO₂ emissiyaları 60%-dən çox azalmış, Oslo və Bergen kimi şəhərlərdə hava çirkliliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Böyük Britaniya: Aşağı Emissiyalı Zonalar və ULEZ Genişlənməsi

Böyük Britaniyada, xüsusilə London şəhərində Ultra Aşağı Emissiyalı Zonalar (ULEZ) yaradılmış və bu zonalar yüksək çirkləndirici avtomobillərin daxil olması üçün ödəniş tələbi qoyulmuşdur. Bu

təşəbbüslə yanaşı, təmiz nəqliyyat vasitələrinin alışı üçün qrantlar və subsidiyalar təqdim edilmiş və köhnə avtomobillərin dövriyyədən çıxarılması məqsədilə utilizasiya proqramları həyata keçirilmişdir. Nəticədə, Londonun genişlənməmiş ULEZ zonasında NO₂ səviyyəsi 44% azalmış, hər gün şəhərə daxil olan 77,000-dən çox uyğun olmayan avtomobilin sayı azalmışdır. Bütün ölkə üzrə hibrid və elektrikli avtomobillərin istifadəsi artmaqdadır.

Çin: ictimai nəqliyyatın elektrifikasiyası

Çin hökuməti elektrik avtobusları və taksi parklarının genişləndirilməsi üçün böyük məbləğdə subsidiyalar ayırmışdır. Eyni zamanda, əsas şəhərlərdə avtomobil sahibliyinə kvotalar tətbiq olunmuş və yeni qeydiyyatlar üçün lotereya sistemləri qurulmuşdur. 40-dan çox şəhərdə metro sistemlərinin genişləndirilməsi də həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində Shenzhen şəhəri 16,000-dən çox elektrik avtobusu ilə dünyanın ilk tam elektrikli avtobus parkına sahib olmuşdur. Çin dünya üzrə EV satışlarının yarısından çoxuna sahibdir və Pekin və Şanxay kimi böyük şəhərlərdə PM2.5 səviyyələri nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır. [5. International Energy Agency (IEA). Global EV Outlook 2024. <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2024>]

Niderland: velosiped və EV infrastrukturunun integrasiyası

Niderland nəqliyyat siyasətində həm elektrikli nəqliyyat vasitələrinin təşviqinə, həm də velosiped istifadəsinin artırılmasına fokuslanmışdır. Ölkədə 35,000 kilometrədən çox xüsusi velosiped yolları yaradılmış, EV istifadəçiləri və elektrikli çatdırılma vasitələrindən istifadə edən müəssisələr üçün vergi güzəştləri təklif olunmuşdur. Şəxsi avtomobildən istifadənin azaldılması məqsədilə ictimai nəqliyyat və velosiped paylaşım proqramları integrasiya edilmişdir. Bu tədbirlərin nəticəsində gündəlik səfərlərin 27%-i velosipedlə həyata keçirilir və 2023-cü ilə qədər yeni avtomobil satışlarının 30%-dən çoxu elektrikli avtomobillərdən ibarət olmuşdur. Utrecht və Amsterdam kimi şəhərlərdə hava keyfiyyəti davamlı olaraq yaxşılaşmışdır. [5. International Energy Agency (IEA). Global EV Outlook 2024. <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2024>]

Almaniya: yaşıl zonalar və ictimai nəqliyyatın genişləndirilməsi

Almaniya bir çox şəhərlərində yalnız aşağı emissiyalı avtomobillərin daxil ola bildiyi “Umweltzono-

nen" (Ətraf Mühit Zonaları) tətbiq etmişdir. Elektrikli avtomobillərin alışı üçün bonuslar və güzəştlər təqdim olunmuş, bəzi yerlərdə isə pulsuz parklama imkanı yaradılmışdır. Berlin və Münhen kimi şəhərlərdə dəmir yolu və avtobus şəbəkələrinə əhəmiyyətli sərmayələr yönəldilmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində bəzi şəhərlərdə dizel avtomobillərin Girişinin məhdudlaşdırılması ilə NO₂ səviyyəsi 40%-ə qədər azalmışdır. İctimai nəqliyyatdan istifadə səviyyəsi yüksək olaraq qalmaqda davam edir ki, bu da şəxsi avtomobillərə olan asılılığın azalmasına gətirib çıxarır. Almaniya 2030-cu ilə qədər ölkə yollarında 15 milyon elektrikli nəqliyyat vasitəsinin olmasını hədəfləmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatları (Kaliforniya): sıfır emissiyalı avtomobillər üçün tələblər

Kaliforniya ştatı avtomobil istehsalçılarına sıfır emissiyalı avtomobillərin (ZEV) satışını artırmaq üçün ciddi tələblər qoymuşdur. Aşağı gəlirli ailələrə təmiz nəqliyyat vasitələrinin alınması üçün qrantlar və geri qaytarma proqramları təqdim edilmiş, ştat üzrə geniş EV şarj infrastrukturunu qurulmuşdur. Nəticədə, 2024-cü ilə qədər Kaliforniyada 1.5 milyon ZEV qeydiyyatı alınmışdır. 1990-cı illərdən bəri Los-Anceles kimi şəhərlərdə NO_x kimi smog yaranan çirkləndiricilər 50% azalmışdır. Ştatın əsas məqsədi 2035-ci ilə qədər bütün yeni avtomobil satışlarının sıfır emissiyalı nəqliyyat vasitələrindən ibarət olmasıdır.

Dünya üzrə ümumi strategiyalar vergi güzəştləri və şarj infrastrukturunu ilə nəqliyyatın elektrifikasiyasını, yüksək emissiyalı avtomobillərə Giriş məhdudiyyətlərini, ictimai nəqliyyatın genişləndirilməsini və avtomobilsiz zonalarla davamlı şəhər planlaşdırılmasını əhatə edir.

Ölkəmizdə avtomobillərin sayının artması nəticəsində yaranan ekoloji problemlərin həlli istiqamətində görülən işlər

Azərbaycan, bir çox sürətlə urbanizasiya olunan ölkələr kimi, xüsusən Bakı və digər böyük şəhərlərdə şəxsi avtomobil sahibliyinin kəskin artımını yaşamışdır. Bu, iqtisadi inkişafı əks etdirsə də, eyni zamanda tıxacların, hava çirklənməsinin, istixana qazı emissiyalarının artmasına və şəhər havasının keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə nəqliyyat vasitələrinin sayının artması nəticəsində yaranan ekoloji problemlərin həlli üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Bu sözlər emissiyaların azaldılmasına və dayanıqlı nəqliyya-

tın təşviqinə yönəlmiş siyasət islahatları, infrastruktur inkişafı və texnoloji irəliləyişləri əhatə edir.

Elektrik və hibrid avtomobillərin təşviqi Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun dekarbonizasiyası istiqamətində atdığı əsas addımlardan biridir. Bu sahədə ilk mühüm təşəbbüslərdən biri kimi, 2022-ci ildə hökumət elektrik və hibrid avtomobillər üçün gömrük rüsumları və əlavə dəyər vergisini (ƏDV) ləğv etmişdir. Bu, həmin nəqliyyat vasitələrinin maliyyə baxımından daha əlçatan olmasına və bazarda marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində, 2023-cü ildə ölkəyə 3,102 elektrik avtomobil idxal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə ciddi artım təşkil edir. Strateji baxımdan isə, Azərbaycan hökuməti 2035-ci ilə qədər şəhər nəqliyyat vasitələrinin azı 30%-nin elektrik və ya hibrid modellərdən ibarət olması hədəfini müəyyən etmişdir. Nəticə etibarilə, Bakıda elektrik avtomobillərinin istifadəsi və görünürülmüyü nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış, eyni zamanda ENV dilerləri və texniki xidmət infrastrukturunu genişlənməyə başlamışdır.

Elektrik nəqliyyat vasitələrinin artımı paralel olaraq ENV şarj infrastrukturunun genişləndirilməsini zəruri etmişdir. Bu məqsədlə Energetika Nazirliyi və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi ölkə üzrə vahid şarj stansiyaları şəbəkəsinin yaradılması üzərində işləyir. Eyni zamanda özəl sektor da bu sahəyə cəlb olunmuşdur. Azpetrol və SOCAR kimi aparıcı şirkətlər artıq yanacaq doldurma məntəqələrində və ictimai yerlərdə şarj stansiyaları quraşdırmağa başlamışdır. Hazırda Bakı şəhəri və əsas magistral yollar boyunca 100-dən çox ictimai şarj nöqtəsi mövcuddur və bu sayın 2026-cı ilədək əhəmiyyətli dərəcədə artırılması planlaşdırılır. [1. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi. *Bərpa Olunan Enerji və Elektrikli Nəqliyyatın İnkişafı Strategiyası*.]

Bütün bu təşəbbüslər ictimai nəqliyyat islahatları və infrastruktur inkişafı ilə müşayiət olunur. Bakı Metropolitenu 2016-cı ildən bəri üç yeni stansiyanın istifadəyə verilməsi və yeni xətlərin inşası ilə genişlənməkdədir. Bununla yanaşı, metro xətləri ilə avtobus və dəmir yolu sistemlərinin inteqrasiyası həyata keçirilir ki, bu da multimodal nəqliyyatı təkmilləşdirir və şəxsi avtomobillərdən asılılığı azaldır. Eyni zamanda, Bakının nəqliyyat parkına sıxılmış təbii qazla (CNG) işləyən və aşağı emissiyalı avtobuslar əlavə olunmuşdur. Şəhərin əsas yolları, o cümlədən Heydər Əliyev prospektində avtobus zolaqları tətbiq edilmişdir ki, bu da ictimai nəqliyyatdan istifadəni stimullaşdırır, tıxacları azaldır və səyahət vaxtını qısaldır.

Köhnə və yüksək emissiyalı avtomobillərin istismardan çıxarılması məqsədilə 2024-cü ildə hökumət "yaşıl iqtisadiyyata" keçid çərçivəsində Avtomobil Utilizasiya Fonduna 50 milyon manat ayırmışdır. Bu fond köhnə nəqliyyat vasitələrinin utilizasiyasını dəstəkləməklə yanaşı, əvəzində daha təmiz alternativlərin alınmasına maliyyə stimulları təqdim edir. Bundan əlavə, Dövlət Avtomobil Nəqliyyatı Xidməti qeydiyyatda olan bütün avtomobillərə illik texniki baxış və emissiya yoxlamaları tətbiq edir. Bu tədbirlər nəticəsində, yollarda texniki və ekoloji cəhətdən istismardan çıxmalı olan köhnə nəqliyyat vasitələrinin sayı azalmağa başlamış və Avro emissiya standartlarına uyğunluq artırılmışdır.

Azərbaycanın iqlim strategiyasına uyğun olaraq, Paris Sazişi çərçivəsində ölkə 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 1990-cı illə müqayisədə 35% azaltmağı öhdəsinə götürmüşdür. Nəqliyyat sektoru bu emissiyaların 15%-dən çoxunu təşkil etdiyinə görə xüsusi diqqət mərkəzindədir. 2024-cü ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək COP29 tədbiri ərəfəsində "Yaşıl Nəqliyyat" təşəbbüsləri daha da genişlənməmişdir. Bu təşəbbüslərə elektrik ictimai nəqliyyatının inkişafı, karbon emissiyalarının kompensasiyası üçün ağacəkmə aksiyaları və təmiz nəqliyyat vasitələri üçün "yaşıl dəhliz" yollarının yaradılması daxildir. Bu səylər Azərbaycanın beynəlxalq ekoloji öhdəliklərini daha tanınan etməkdə və yaşıl nəqliyyat məsələsini milli planlaşdırma sənədlərinin bir hissəsinə çevirməkdədir. [3. COP29 Hazırlıq Komitəsi. COP29 çərçivəsində yaşıl nəqliyyat strategiyası. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2024.]

Nəqliyyat və logistika sahəsində də yaşıl təşəbbüslər həyata keçirilir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı 2035-ci ilə qədər karbon neytral olmaq məqsədilə sıfır xalis emissiya strategiyasını elan etmişdir. Bu çərçivədə limanda elektrik xidməti avtomobillərinin istifadəsi, günəş enerjisi sistemlərinin quraşdırılması və 60,000 ağacın əkilməsi planlaşdırılır. Bu tədbirlər nəticəsində Bakı limanı Xəzər regionunda yaşıl logistika sahəsində nümunəyə çevrilmiş və Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və nəqliyyat yollarında davamlılığı gücləndirilmişdir.

Bütün bu texniki və infrastruktur tədbirlərlə yanaşı, ictimai maarifləndirmə və ekoloji təhsil də yaşıl nəqliyyatın uğurla tətbiqi üçün vacib elementlərdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə yerli qeyri-hökumət təşkilatları ölkə üzrə hava çirklənməsi, onun sağlamlığa təsirləri və dayanıqlı nəqliyyatın faydaları barədə məlumatlandırıcı kampaniyalar hə-

yata keçirirlər. Gəzinti, velosiped sürmə və ictimai nəqliyyatın istifadəsinin təşviqi bu kampaniyaların əsas mövzularındandır. Həmçinin məktəb proqramlarında ekoloji təhsil modulları tətbiq olunaraq davamlı davranışlar formalaşdırılır. Nəticə etibarilə, ətraf mühit islahatlarına ictimai dəstək artır və ekoloji məsuliyyətli sürücülük vərdisləri yayılmağa başlayır [4. Əliyev Fikrət. Nəqliyyat və Ətraf Mühit: Müasir Çağırışlar və Həll Yolları. Bakı Dövlət Universiteti, Ekologiya Jurnalı, 2021.]

Nəticə

İctimai nəqliyyatın əlçatanlığı ilə şəxsi avtomobil sahibliyi arasında qarşılıqlı əlaqə müasir urbanizasiya proseslərinin əsas dinamikalarından birini təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, ictimai nəqliyyat sistemlərinin inkişaf səviyyəsi və bu sistemlərə olan çıxış imkanları birbaşa şəkildə insanların nəqliyyat seçiminə təsir edir. Belə ki, yüksək keyfiyyətli, davamlı və rahat ictimai nəqliyyat şəbəkələri mövcud olduqda insanlar gündəlik həyatlarında şəxsi avtomobildən istifadəyə daha az üstünlük verirlər. Bu isə təkcə fərdi iqtisadi yükü azaltmır, həm də şəhər mühitində nəqliyyat sıxlığının, hava çirkliliyinin və yol infrastrukturuna düşən təzyiqin azalmasına səbəb olur.

Müasir şəhərsalma təcrübələri və elmi tədqiqatlar göstərir ki, ictimai nəqliyyatın əlçatanlığının artırılması şəxsi avtomobil sahibliyinin artım tempini ləngidən ən effektiv strategiyalardan biridir. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan nəqliyyat siyasətləri bu istiqamətdə mühüm nəticələr vermişdir. Məsələn, Niderland, Yaponiya, Almaniya və Skandinaviya ölkələri ictimai nəqliyyatın əhatəliliyini və keyfiyyətini artırmaqla həm vətəndaşların nəqliyyata çıxış imkanlarını genişləndirmiş, həm də şəxsi nəqliyyat vasitələrinə olan tələbi azaldaraq şəhər içi ekoloji tarazlığı qorumağı bacarmışlar. Bu ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, nəqliyyat sahəsində strateji və məqsədyönlü dövlət siyasəti uzunmüddətli sosial-iqtisadi və ekoloji faydalar yarada bilər.

Azərbaycan reallığında da bu yanaşmaların tətbiqi xüsusilə paytaxt Bakı və digər iri şəhərlərdə vacib əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin sıx məskunlaşdığı bölgələrdə ictimai nəqliyyatın çatışmazlığı, gecikmələr və infrastruktur problemləri vətəndaşların şəxsi avtomobil almasına və istifadə etməsinə səbəb olur. Bu isə nəqliyyat sıxlığı, hava çirkliliyi, park yerlərinin çatışmazlığı kimi əlavə şəhər problemlərini dərinləşdirir. Məhz bu kontekstdə Azərbaycan üçün ictimai nəqliyyat sahəsində islahatların gücləndirilməsi, innovativ nəqliyyat həllələrinin tətbiqi və müasir texno-

logiyaların nəqliyyat sistemlərinə inteqrasiyası zəruri və təxirəsalınmaz məsələlər sırasındadır.

İctimai nəqliyyatın əlçatanlığının artırılması yalnız infrastruktur layihələri ilə məhdudlaşmamalı, həm də institusional və idarəetmə sahəsində paralel islahatlar həyata keçirilməlidir. Planlaşdırma və idarəetmədə uzunmüddətli yanaşma tətbiq edilməli, urbanizasiya prosesləri və əhali artımı nəzərə alınmaqla gələcəyə hesablanmış nəqliyyat strategiyaları hazırlanmalıdır. Eyni zamanda ictimaiyyət arasında maarifləndirmə tədbirləri gücləndirilməli, ictimai nəqliyyatdan istifadənin ekoloji və iqtisadi üstünlükləri geniş təbliğ olunmalıdır. Nəqliyyatda rəqəmsallaşma, ağıllı sistemlərin tətbiqi, vahid biletlər sistemləri və real vaxt rejimində marşrut izləmə xidmətləri kimi yeniliklər vətəndaşların ictimai nəqliyyata olan inamını artırmağa kömək edə bilər.

Nəticə etibarilə, ictimai nəqliyyatın əlçatanlığının artırılması şəhər mühitinin daha yaşana bilər, davamlı və ekoloji baxımdan təhlükəsiz olmasına mühüm töhfə verə bilər. Şəxsi avtomobil sahibliyinin artımının qarşısını almaq üçün yalnız texniki deyil, həm də sosial, mədəni və inzibati yanaşmalar bir arada tətbiq edilməlidir. İctimai nəqliyyata edilən investisiyalar, əslində, təkcə nəqliyyat sahəsinə deyil, həm də sağlam ətraf mühitə, sosial bərabərliyə və iqtisadi dayanıqlılığa qoyulan sərmayə kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi.

Bərpa Olunan Enerji və Elektrikli Nəqliyyatın İnkişafı Strategiyası.

2. Banister, David.

The Sustainable Mobility Paradigm. Transport Policy, Vol. 15, Issue 2, 2008. DOI: 10.1016/j.tranpol.2007.10.005

3. COP29 Hazırlıq Komitəsi.

COP29 çərçivəsində yaşıl nəqliyyat strategiyası. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2024.

4. Əliyev, Fikrət.

Nəqliyyat və Ətraf Mühit: Müasir Çağırışlar və Həll Yolları. Bakı Dövlət Universiteti, Ekologiya Jurnalı, 2021.

5. International Energy Agency (IEA).

Global EV Outlook 2024. <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2024>

6. Litman, Todd.

Transportation and Environmental Policy. Victoria Transport Policy Institute (VTPI), 2022.

7. Sims, Ralph et al. (IPCC).

Transport. In: Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Intergovernmental Panel on Climate Change.

8. World Health Organization (WHO).

Transport and Health. WHO, 2017.

Azar Namig oğlu Mukhtarov
AZTU, "Transport and Logistics"
SABAH Groups Master's Student
E-mail: azer.muxtarov02@mail.ru
"The Environmental Impact of Rapid Growth in Transport Vehicles: Problems and Projections"

SUMMARY

In the 21st century, the rapid increase in the number of automobiles has caused serious environmental problems on a global scale. Urbanization and economic development, especially in developing countries, have led to a rise in car ownership, resulting in air, noise, and land pollution. Transport vehicles emit harmful pollutants such as carbon dioxide (CO₂), nitrogen oxides (NO_x), and particulate matter (PM), which contribute to climate change, smog, and respiratory diseases.

According to the International Energy Agency (IEA), the transportation sector is responsible for 25% of global CO₂ emissions, with road transport accounting for 75% of that amount. The deterioration of air quality in urban areas, traffic congestion, and increased energy consumption pose significant threats to public health and biodiversity. Expanding vehicle infrastructure also damages wildlife habitats and leads to land degradation.

Projections indicate that if current trends continue, the global number of vehicles will double and exceed 2 billion by 2050. This will further increase greenhouse gas emissions. Nevertheless, there are promising developments such as the widespread adoption of electric vehicles (EVs), improved fuel efficiency, and investment in public transportation. For instance, by 2040, widespread use of EVs could prevent up to 2 gigatons of CO₂ emissions annually.

In conclusion, although the rise in car ownership creates major environmental challenges, the adoption of clean technologies, strong environmental policies, and sustainable urban planning are key strategies to mitigate these effects. Changes in the transport sector will play a crucial role in ensuring a livable planet for future generations.

Keywords: *Automobile, ecology, growth, infrastructure, carbon emissions.*

Азар Намиг оглы Мухтаров
AЗТУ, магистрант программы SABAH,
факультет «Транспорт и логистика»
E-mail: azer.muxtarov02@mail.ru

«Воздействие быстрого роста количества транспортных средств на окружающую среду: проблемы и прогнозы»

РЕЗЮМЕ

В XXI веке стремительный рост количества автомобилей вызвал серьезные экологические проблемы в глобальном масштабе. Урбанизация и экономическое развитие, особенно в развивающихся странах, привели к увеличению владения личным автотранспортом, что стало причиной загрязнения воздуха, шума и почвы. Транспортные средства выбрасывают вредные вещества, такие как углекислый газ (CO₂), оксиды азота (NO_x) и твердые частицы (PM), способствующие изменению климата, смогу и заболеваниям дыхательных путей.

Согласно данным Международного энергетического агентства (IEA), на транспортный сектор приходится 25% глобальных выбросов CO₂, из которых 75% — это автомобильный транспорт. Ухудшение качества воздуха в городах, пробки и рост потребления энергии представляют серьезную угрозу для общественного здоровья и биоразнообразия. Расширение дорожной инфраструктуры также наносит ущерб дикой природе и приводит к деградации земель.

По прогнозам, если текущие тенденции сохранятся, к 2050 году количество автомобилей в мире удвоится и превысит 2 миллиарда. Это приведет к ещё большему увеличению выбросов парниковых газов. Тем не менее, существуют обнадеживающие тенденции, такие как широкое распространение электромобилей (EV), повышение топливной эффективности и инвестиции в общественный транспорт. Например, к 2040 году активное использование EV может предотвратить до 2 гигатонн выбросов CO₂ ежегодно.

В заключение, хотя рост количества автомобилей создаёт серьёзные экологические проблемы, внедрение чистых технологий, эффективная экологическая политика и устойчивое городское планирование являются ключевыми стратегия-

ми по смягчению этих последствий. Изменения в транспортном секторе сыграют решающую роль в обеспечении пригодной для жизни планеты для будущих поколений.

Ключевые слова: *автомобиль, экология, рост, инфраструктура, выбросы углерода.*

XÜLASƏ

XXI əsrdə avtomobillərin sayının sürətlə artması qlobal miqyasda ciddi ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur. Urbanizasiya və iqtisadi inkişaf, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, avtomobil sahibliyini artıraraq hava, səs və torpaq çirklənməsinə yol açır. Nəqliyyat vasitələri karbon qazı (CO₂), azot oksidləri (NO_x) və hissəcik maddələri (PM) kimi zərərli emissiyalar buraxaraq iqlim dəyişikliyi, smog və tənəffüs xəstəliklərinə səbəb olur.

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) məlumatına görə, nəqliyyat sektoru qlobal CO₂ emissiyalarının 25%-nə, yol nəqliyyatı isə bunun 75%-nə cavabdehdir. Şəhər ərazilərində havanın keyfiyyətinin pisləşməsi, tıxaclar və enerji istehlakının artması ictimai sağlamlıq və bioloji müxtəliflik üçün təhlükə yaradır. Genişlənən avtomobil infrastrukturunu vəhşi təbiətə zərər vurur və torpağın degradasiyasına səbəb olur.

Proqnozlara əsasən, əgər mövcud tendensiyalar davam edərsə, 2050-ci ilə qədər dünya üzrə avtomobillərin sayı iki dəfə artaraq 2 milyardı keçəcək. Bu isə istixana qazı emissiyalarının daha da yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq. Bununla belə, elektrikli avtomobillərin yayılması, yanacaq səmərəliliyinin artırılması və ictimai nəqliyyatın inkişafı kimi müsbət təşəbbüslər mövcuddur. Məsələn, 2040-cı ilə qədər EV-lərin geniş tətbiqi illik 2 gigaton CO₂ emissiyasının qarşısını ala bilər.

Yekunda, avtomobil sahibliyinin artımı ekoloji cəhətdən böyük problemlər yaratsa da, qlobal səviyyədə təmiz texnologiyaların tətbiqi, güclü ekoloji siyasətlər və davamlı şəhər planlaşdırması bu təsirləri azaltmaq üçün əsas yollar hesab olunur. Nəqliyyat sektorunda edilən dəyişikliklər gələcək nəsillər üçün daha yaşana bilən bir planetin təmin olunmasında həlledici rol oynayacaq.

Açar sözlər: *Avtomobil, ekologiya, artım, infrastruktur, karbon emissiyası.*

AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYATIN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

UOT 330.341.1

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.618>

ƏFSANƏ CƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
dissertantE-mail: jafarova.afsana18@gmail.com<https://orcid.org/0009-0002-3465-4486>

Giriş

Qlobal iqlim dəyişikliyi və ətraf mühit problemləri dövlətləri daha dayanıqlı və ekoloji yönümlü iqtisadi modellər axtarmağa sövq etmişdir. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat anlayışı – iqtisadi artımı ekoloji davamlılıqla uzlaşdırən bir model – dünya miqyasında aktual tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan da bu çağırışlara cavab olaraq yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesinə start vermiş və bir sıra strateji sənədlər qəbul etmişdir. Bu keçidin uğurla həyata keçirilməsi isə ilk növbədə adekvat maliyyələşmə mexanizmlərinin mövcudluğu ilə sıx bağlıdır.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın maliyyə mənbələrinin strukturunu təhlil etmək, əsas aktorları və maliyyələşmə mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və bu sahədə mövcud çağırışları üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat analitik və müqayisəli yanaşmalar əsasında hazırlanmışdır və aktual statistika, dövlət proqramları və beynəlxalq hesabatlarla əsaslanır.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın maliyyə mənbələrinin təhlili

Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi və institusional transformasiyanı nəzərdə tutur. Bu modelə keçidin dayanıqlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri maliyyələşmə strategiyasıdır. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafı üçün tələb olunan maliyyə resurslarının mənbələrinin strukturlaşdırılması, onların effektivliyi və koordinasiyası məsələləri aktuallıq kəsb edir. Bu bölmədə yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşmə mənbələrinin sistemli analizi təqdim olunur və üç əsas istiqamət üzrə – dövlət maliyyəsi, beynəlxalq donor dəstəyi və özəl sektor investisiyaları geniş təhlili aparılır.

Dövlət büdcəsi və milli proqramların maliyyə çərçivəsi

Dövlət maliyyəsi Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında strateji əsaslardan biridir. Dövlət büdcəsi çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyatla bağlı xərclər müxtəlif sahələrə əhatə edir və çoxşaxəli proqram sənədləri vasitəsilə həyata keçirilir. Xüsusilə “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” və “2023–2030-cu illər üçün bərpaolunan

enerji mənbələrinin İnkişafı Strategiyası” bu istiqamətdə əsas hüquqi və institusional baza rolunu oynayır.

Bu proqramlar çərçivəsində dövlət vəsaitləri aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- Bərpa olunan enerji infrastrukturalarının inkişafı (günəş, külək və bioenerji); 2023-cü ildə beynəlxalq mənbələrin məlumatına əsasən Azərbaycan bərpa olunan enerji ehtiyatlarını ümumilikdə 567 MVt artıraraq 1688 MVt-a çatdırmışdır. Bu artım əsasən hidroenergetika, günəş və külək enerjisi sahələrində müşahidə edilmişdir [5]. Qeyd edək ki, bu rəqəm Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə strateji rol oynayır.

- Alternativ nəqliyyat sistemlərinin qurulması (elektromobil şəbəkələri, yaşıl nəqliyyat dəhlizləri);
- Ekoloji idarəetmə sistemlərinin modernləşdirilməsi;
- Resursların effektiv istifadəsini təşviq edən texnologiyaların tətbiqi.

Maliyyə Nazirliyinin 2023-cü il dövlət büdcəsi hesabatlarına əsasən, yaşıl enerji sahəsinə yönəldilən dövlət vəsaiti 230 milyon manatı ötmüşdür ki, bu da sektorun strateji prioritet olduğunu nümayiş etdirir [2].

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşmə mənbəyi kimi beynəlxalq donorların rolu

Azərbaycan Respublikası son illərdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, bərpa olunan enerji potensialının reallaşdırılması, enerji səmərəliliyi və ekoloji sabitliyin təmin olunması kimi sahələrdə beynəlxalq donor təşkilatlarının maliyyə və texniki dəstəyi həlledici rol oynayır. Bu dəstək həm layihə maliyyələşdirilməsi, həm institusional potensialın gücləndirilməsi, həm də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahələrini əhatə edir.

Aşağıda Azərbaycanın bu sahədə əsas tərəfdaşları qeyd edilib:

1. BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP):

UNDP Azərbaycanda enerji səmərəliliyi, iqlim dəyişmələri ilə mübarizə və bərpa olunan enerji sahəsində layihələrin əsas tərəfdaşlarından biridir. “Azərbaycan üçün İqlim Dəyişmələrinə Qarşı Dayanıqlılığın Gücləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində müxtəlif dövlət qurumlarına

texniki yardım göstərilmişdir.

2. Dünya Bankı (World Bank):

Dünya Bankı Azərbaycanda ekoloji dayanıqlı iqtisadi artımı təşviq edən layihələrin maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edir. 2022-ci ildə Dünya Bankının “Yaşıl, Elastik və İnküziv İnkişaf” (GRID) yanaşması əsasında hazırladığı qiymətləndirmə sənədində Azərbaycana tövsiyə və dəstək mexanizmləri təqdim edilmişdir.

3. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD):

EBRD Azərbaycanda yaşıl maliyyələşmənin təşviqi və özəl sektorda ekoloji standartların tətbiqi üzrə fəaliyyət göstərir. Bank “Yaşıl İqtisadiyyat Keçid Proqramı” (GET) çərçivəsində Azərbaycanda enerjiyə qənaət və yaşıl texnologiyaların tətbiqini dəstəkləyir.

4. Asiya İnkişaf Bankı (ADB):

ADB 2023-cü ildə təqdim etdiyi “Azərbaycan: Yaşıl Enerji Gələcəyi” strategiyasında ölkədə bərpa olunan enerji və ekoloji sabitliyə yönəlmiş layihələrin maliyyələşdirilməsini prioritet elan etmişdir. Bank tərəfindən texniki dəstək və güzəştli kreditlər vasitəsilə yaşıl enerji təşəbbüsləri maliyyələşdirilmişdir.

5. İslam İnkişaf Bankı (IsDB):

Bank xüsusilə kənd yerlərində dayanıqlı enerji təminatı və yaşıl infrastruktura dəstək verir. 2022–2024-cü illər ərzində Azərbaycanın kənd ərazilərində alternativ enerji texnologiyalarının tətbiqi üzrə maliyyə yardımı göstərilmişdir.

Beynəlxalq donorlar əsasən aşağıdakı maliyyə və institusional alətlər vasitəsilə fəaliyyət göstərirlər:

- Güzəştli kreditlər və qrantlar (soft loans and grants);
- Texniki yardım və ekspertiza dəstəyi;
- Pilot layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi;
- İqlim fondları (Green Climate Fund, GEF və s.);
- Sahibkarlıq və innovasiya fondlarının yaradılması;
- Qlobal donor platformaları (NAMA Facility, Climate Investment Funds).

Məsələn, 2020–2024-cü illərdə beynəlxalq donorlar tərəfindən Azərbaycana yaşıl iqtisadiyyatla bağlı layihələr üçün təxminən 500 milyon ABŞ dolları dəyərində texniki və maliyyə yardımı göstərilmişdir [6].

Azərbaycanda yaşıl maliyyələşmədə yaşıl istiqrazların potensialı və tətbiqi imkanları

Bu gün bütün dünyada yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində innovativ maliyyə alətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu alətlərdən biri və dünya praktikasında ən çox istifadə olunanı yaşıl istiqrazlar (green bonds) hesab olunur. Yaşıl istiqrazlar ətraf mühitə faydalı olan layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə buraxılan xüsusi borc alətləri olaraq həm dövlət, həm də özəl sektor üçün alternativ maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan üçün yaşıl istiqrazların tətbiqi həm iqlim dəyişmələrinə uyğunlaşma siyasətinin gücləndirilməsi, həm də maliyyə bazarlarının şaxələndirilməsi baxımından olduqca aktualdır. Ölkənin 2030-cu ilə qədər milli iqlim öhdəlikləri (NDC-lər) çərçivəsində karbon emissiyalarının azaldılması, bərpaolunan enerji payının artırılması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə hədəflər qoyulmuşdur. Bu məqsədlərə çatmaq üçün təkcə dövlət vəsaitləri kifayət etmədiyindən, yaşıl istiqrazlar vasitəsilə xarici və yerli investorların cəlb olunması strateji əhəmiyyət daşıyır.

Hazırda Azərbaycanda yaşıl istiqraz bazarı ilkin inkişaf mərhələsindədir. 2023-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Bakı Fond Birjası və bir sıra beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə yaşıl istiqrazların buraxılışı üçün normativ və texniki çərçivələrin formalaşdırılması üzərində iş aparmağa başlamışdır. Bakı Fond Birjası tərəfindən yaşıl, sosial və davamlı inkişaf istiqrazlarının siyahıya alınması üçün Xüsusi Listinq Qaydalarının hazırlanması planlaşdırılır. Buna baxmayaraq, ölkədə bu günə qədər praktiki olaraq yaşıl istiqraz buraxılışı həyata keçirilməmişdir. Bunun əsas səbəbləri sırasında uyğun hüquqi mexanizmlərin olmaması, investorlar üçün şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin zəifliyi, həmçinin maliyyə institutlarında bu alətə dair kifayət qədər bilik və təcrübənin olmaması göstərilə bilər.

Azərbaycanda yaşıl istiqrazların uğurla tətbiq olunması üçün aşağıdakı addımların atılması məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Normativ-hüquqi çərçivənin formalaşdırılması: Yaşıl istiqrazların buraxılması, istifadəsi və hesabatlılığına dair milli standartlar hazırlanmalı və beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılmalıdır (məsələn, ICMA Green Bond Principles əsasında).

2. Pilot layihələrin həyata keçirilməsi: Dövlət və özəl sektorun tərəfdaşlığı ilə enerji, su idarəçiliyi və tullantıların emalı kimi sahələrdə yaşıl istiqrazlar vasitəsilə ilk layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

3. İnvestor məlumatlılığının artırılması: Kapital bazarlarında iştirak edən tərəflər, xüsusilə banklar, sığorta şirkətləri və pensiya fondları yaşıl istiqrazların üstünlükləri barədə məlumatlandırılmalıdır.

4. Beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi: Dünya Bankı, AYİB, UNDP kimi qurumlarla texniki və maliyyə dəstəyi mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir.

Əgər bu sahədə zəruri addımlar atılarsa, yaşıl istiqrazlar Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidində əhəmiyyətli maliyyə alətinə çevrilə bilər. Bu, eyni zamanda ölkədə kapital bazarlarının dərinləşməsi və beynəlxalq investorlar üçün daha cəlbedici mühitin formalaşması ilə nəticələnəcəkdir.

Azərbaycanda özəl sektorun yaşıl maliyyələşmədə rolu

Korporativ sosial məsuliyyət strategiyaları çərçivəsində ətraf mühitə dost layihələrə investisiyaların artırılması özəl müəssisələrin yaşıl iqtisadiyyata inteqrasiyası prosesini sürətləndirir. Bu isə özəl şirkətlər üçün yalnız reputasiya və brend dəyəri baxımından deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılıq kontekstində də əhəmiyyətlidir. Buna görə də Azərbaycanda da qlobal səviyyədə olduğu kimi yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşməsində özəl sektorun rolu artan dinamika ilə inkişaf edir. 2023-cü ildə Azərbaycanda özəl sektor tərəfindən yaşıl iqtisadiyyata ayrılan maliyyə 720 milyon ABŞ dolları həddində olmuşdur [1]. Bu 2022-ci illə müqayisədə 35% artım təşkil edir. Burada xarici investorların payı 2022-ci ildə 68 %, 2023-cü ildə isə 4% artaraq 72% olmuşdur. Yerli investorların payı isə 2022-ci ildə 32 %, 2023-cü ildə isə 4 % azalaraq 28% olmuşdur. Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, xarici investorların artan üstünlüyü yerli kapitalın məhdud imkanları ilə əlaqədardır [7].

Cədvəl. 2023-cü ildə özəl sektorun yaşıl iqtisadiyyata investisiyalarının paylanması

Sektor	İnvestisiya həcmi (milyon dollar)	Ümumi investisiyada payı (%)	Əsas investorlar
Günəş enerjisi	320	44.4%	Masdar (BƏƏ), ACWA Power (Səudiyyə)
Külək enerjisi	180	25.0%	BP, Equinor (Norveç)
Tullantıdan əldə olunan enerji	75	10.4%	Azerclean, GreenTech (Türkiyə)
Hidroenerji	95	13.2%	Azərenerji, özəl yerli investorlar
Yaşıl nəqliyyat	50	7.0%	Bakı Elektrik Avtobusları (BakuBus)

Mənbə: Azərbaycan Energetika Nazirliyi (2024), EBRD *İnvestisiya Monitoru* [1] [4].

Özəl sektorun investisiyaları üçün əsas hədəf 2030-cu ilə qədər 2 milyard dollar yaşıl sərmayə cəlb etməkdir [3].

Nəticə

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafı üçün maliyyələşmə mənbələrinin müxtəlifləşdirilməsi və institusional çərçivənin təkmilləşdirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı mərhələdə yaşıl iqtisadiyyat layihələrinin maliyyələşməsi əsasən dövlət büdcəsi və beynəlxalq maliyyə institutlarının texniki və maliyyə yardımları hesabına həyata keçirilir. Lakin bu mexanizmlər uzunmüddətli inkişaf üçün yetərli deyil və alternativ maliyyələşmə alətlərinin —

yaşıl istiqrazlar, ekoloji investisiya fondları, dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində həyata keçirilən təşəbbüslər və vergi güzəştləri kimi təşviqedici tədbirlərin tətbiqi zərurəti ortaya çıxır.

Ölkədə yaşıl maliyyə alətlərinin tətbiqi üçün müvafiq hüquqi-normativ bazanın və maliyyə infrastrukturunun inkişafı da zəruridir. Bundan əlavə, maliyyə institutlarının və investorların yaşıl layihələrə dair bilik və bacarıqlarının artırılması, ekoloji və sosial risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və bu istiqamətdə şəffaf hesabatlılıq sistemlərinin qurulması da maliyyələşmə mexanizmlərinin effektivliyini artıran mühüm amillər kimi ön plana çıxır.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşmə potensialının reallaşdırılması üçün yalnız texniki və maliyyə vasitələri deyil, həm də institusional koordinasiya, siyasi iradə və cəmiyyətin ekoloji şüur səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi çoxölçüli yanaşmalar vacibdir. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın maliyyələşməsi sahəsində kompleks və sistemli yanaşmanın tətbiqi ölkənin ekoloji dayanıqlılıq və iqtisadi diversifikasiya hədəflərinə çatmasında əsas rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Energetika Nazirliyi*, 2024
2. *Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (2023) 2023-cü il üzrə dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat*. Bakı <https://maliyye.gov.az/>
3. *Azərbaycanın Yaşıl İqtisadiyyat Strategiyası*, 2021
4. *EBRD, 2024, Green Economy Transition Annual Review*. London
5. *IRENA, 2024, Renewable Capacity Statistics 2024*.
6. *UNDP & ADB, 2024*
7. *World Bank, 2024. Private Sector Participation in Green Finance*. Washington

XÜLASƏ

Müasir dövrdə iqlim dəyişiklikləri və ekoloji tarazlığın pozulması iqtisadiyyatların dayanıqlı inkişaf modelinə keçidini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat anlayışı – ekoloji cəhətdən davamlı, resurs effektiv və aşağı karbon emissiyalı inkişaf strategiyası – milli iqtisadi siyasətlərin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Yaşıl iqtisadiyyatın effektiv şəkildə formalaşdırılması və inkişafı isə əsasən onun maliyyələşmə mexanizmlərindən asılıdır. Bu məqalədə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın maliyyə təminatı məsələləri ətraflı təhlil olunur, mövcud maliyyə mənbələri (dövlət büdcəsi, beynəlxalq donorlar, kommersiya bankları, yaşıl fondlar və yaşıl istiqrazlar) sistemli şəkildə analiz edilir. Məqalə çərçivəsində qeyd olunur ki, yaşıl iqtisadiyyatın

davamlı inkişafı üçün yalnız dövlət resurslarına əsaslanmaq yetərli deyil, ona görə də alternativ maliyyə alətlərinin və institusional mexanizmlərin tətbiqi zəruridir. Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli yanaşma əsasında, Azərbaycanda yaşıl layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün mövcud imkanlar və struktur problemlər müəyyənləşdirilir. Həmçinin yaşıl istiqrazların tətbiqi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, ekoloji vergi və subsidiyalar, yaşıl kreditlər və beynəlxalq donor təşkilatların rolu kimi amillər diqqət mərkəzinə çəkilir. Məqalənin nəticəsi olaraq yaşıl maliyyələşmənin institusional əsaslarının gücləndirilməsi, hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə bazarlarında yaşıl alətlər üzrə şəffaflığın artırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə, davamlı inkişaf, maliyyələşmə mənbələri.*

Afsana Jafarova;
Doctoral Candidate, UNEC
E-mail: jafarova.afsana18@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-3465-4486>

Sources of Financing for the Green Economy in Azerbaijan

SUMMARY

In the modern era, climate change and environmental imbalance have necessitated a shift towards sustainable development models in national economies. In this context, the concept of a green economy — an ecologically sustainable, resource-efficient, and low-carbon development strategy — has become one of the primary directions of national economic policies. The effective formation and development of a green economy largely depend on its financial support mechanisms. This article provides a detailed analysis of the financing sources for the green economy in Azerbaijan, including state budget allocations, international donors, commercial banks, green funds, and green bonds. It is argued that relying solely on public funding is insufficient for the long-term sustainability of green initiatives; thus, the implementation of alternative financing tools and institutional mechanisms is essential. Through a comparative approach with international practices, the article identifies the current opportunities and structural challenges in financing green projects in Azerbaijan. Special attention is paid to the role of green bonds, public-private partnerships, environmental taxes and subsidies, green loans, and international donor organizations. The article concludes with proposals aimed at strengthening the institutional

foundations of green financing, improving the legal and regulatory framework, and enhancing transparency in green financial instruments.

Key words: *green economy, green finance, sustainable development, financing sources.*

Афсана Джафарова;
Аспирант, UNEC;
E-mail: jafarova.afsana18@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-3465-4486>

Источники финансирования зеленой экономики в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху изменения климата и нарушение экологического баланса требуют перехода к устойчивым моделям развития в национальных экономиках. В этом контексте концепция "зелёной экономики" — экологически устойчивой, ресурсосберегающей и низкоуглеродной стратегии развития — становится одним из приоритетных направлений государственной экономической политики. Эффективное формирование и развитие зелёной экономики во многом зависит от механизмов её финансирования. В данной статье подробно анализируются источники финансирования зелёной экономики в Азербайджане, включая государственный бюджет, международные доноры, коммерческие банки, зелёные фонды и зелёные облигации. Указывается, что опора только на государственные ресурсы недостаточна для устойчивого развития экологических инициатив; необходимо внедрение альтернативных финансовых инструментов и институциональных механизмов. На основе сравнительного анализа с международным опытом в статье выявляются существующие возможности и структурные проблемы в сфере финансирования зелёных проектов в Азербайджане. Особое внимание уделяется роли зелёных облигаций, государственно-частного партнёрства, экологических налогов и субсидий, зелёных кредитов и международных организаций-доноров. В заключение приводятся рекомендации по укреплению институциональных основ зелёного финансирования, совершенствованию правового регулирования и повышению прозрачности зелёных финансовых инструментов.

Ключевые слова: *Зелёная экономика, зелёное финансирование, устойчивое развитие, источники финансирования.*

AZƏRBAYCANDA KOB-LARIN RƏQƏMSAL MARKETING FƏALİYYƏTLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

ARİF İSGƏNDƏROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
doktorantE-mail: isgandarov.arif.2001@atmu.edu.az

Giriş

Kiçik və orta biznes (KOB), iqtisadiyyatın əsas qüvvələrindən biri olaraq, davamlı inkişafın təmin olunmasında və bazar iqtisadiyyatının təkamülündə mühüm rol oynayır. Azərbaycanda KOB-ların fəaliyyəti müxtəlif sahələrə yayılır və hər bir sektorun dinamik inkişafına öz töhfəsini verir. KOB-lar əsasən 3 əsas kateqoriyaya bölünür: mikro, kiçik və orta müəssisələr. Bu təsnifat, müəssisələrin illik dövriyyəsi, işçi sayı və texnoloji potensialına əsaslanır [7]. Mikro və kiçik müəssisələr adətən daha aşağı maliyyə dövriyyəsi və az sayda işçi ilə fəaliyyət göstərir. Orta müəssisələr isə daha geniş fəaliyyət sahəsinə və resurslara malikdirlər. Bu təsnifat KOB-ların dövlət tərəfindən tanınmasını və dəstəyini təmin edir.

Azərbaycanda KOB-ların iqtisadiyyatda oynadığı rol, xüsusilə son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası və davamlı inkişafı baxımından əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. KOB-lar yerli istehsalın inkişafına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və xarici bazarlara integrasiyaya öz töhfəsini verir. Bununla yanaşı, onlar iqtisadiyyatın dinamikliyini təmin edərək sosial sabitliyi dəstəkləyir [1]. Azərbaycan hökumətinin KOB-lara yönəldiyi dəstək proqramları, bu müəssisələrin bazar şərtlərinə uyğunlaşmasını və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin etməklə yanaşı, onların beynəlxalq bazarlarda da mövqeyini gücləndirir. Eyni zamanda, KOB-lar xüsusilə yerli istehsalın artırılması və sosial təşəbbüslərin gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda da KOB-lar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərərək həm istehsal, həm də xidmət sektorlarında müsbət dəyişikliklərə səbəb olurlar. Lakin bu müəssisələrin qarşılaşdığı əsas problemlər arasında müasir texnologiyaların və rəqəmsal marketing alətlərinin tətbiqi məsələləri də mühüm yer tutur.

Azərbaycandakı KOB-lar sosial media və digər rəqəmsal alətlərdən istifadə edərək müştəri əlaqələrini daha da möhkəmləndirə və yeni bazarlara daxil olmaq imkanı əldə edə bilirlər [6]. Rəqəmsal alətlərin

istifadəsi, həmçinin müştəri loyallığının artırılması, brend şəxsiyyətinin yaradılması və müştəri bazasının genişləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır [2]. Sosial media marketingi (SMM), bu baxımdan, KOB-ların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onların fəaliyyətlərini daha çevik hala gətirmək üçün əvəzsiz vasitədir. Müasir dövrdə sosial media və internet vasitəsilə müştəri davranışları və biznes modelləri dəyişir, bu da KOB-lara müştəri məlumatlarını toplamağa və fərdi yanaşmalarla xidmət göstərməyə imkan verir. Eyni zamanda, bu rəqəmsal platformalar müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmağa və onların fikirlərini əldə etməyə şərait yaradır [8]. Bu rəqəmsal texnologiyalar KOB-ların bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmalarına, müştərilərlə daha sıx əlaqələr qurmağa və müasir dövrün tələblərinə cavab vermələrinə kömək edir. Bu məqalədə Azərbaycandakı KOB-ların rəqəmsal marketing fəaliyyətləri və sosial media marketinginin roluna dair təhlil aparılacaqdır.

Azərbaycan KOB-larında rəqəmsal marketing: konsepsiya və tətbiq sahələri

Azərbaycanda KOB-ların rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsi son dövrlərdə mühüm bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. ERP, CRM və rəqəmsal marketing kimi müasir texnologiyaların tətbiqi müəssisələrin fəaliyyətlərini optimallaşdıraraq bazarda daha güclü mövqelər tutmalarına imkan verir. ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri müəssisələrin resurslarını daha effektiv idarə etməyə və müxtəlif biznes proseslərini integrasiya etməyə imkan tanıyır. Bu sistemlərin tətbiqi xüsusilə böyük müəssisələrdə geniş yayılmaqla yanaşı, kiçik və orta müəssisələrdə hələ də məhdud şəkildə istifadə olunur. Bu əsasən maliyyə məhdudiyyətləri və insan resursları ilə bağlı çətinliklərdən irəli gəlir [10]. CRM (Customer Relationship Management) sistemləri, müştəri münasibətlərini optimallaşdırmaq və müştəri məlumatlarını effektiv şəkildə idarə etmək məqsədilə geniş istifadə olunur. Azərbaycanda KOB-ların müştəri bazalarını idarə etmək üçün bu texnologiyadan istifadə səviyyəsi artmaqdadır, lakin tətbiqin

tam potensialından istifadə hələ də məhduddur. Rəqəmsal marketing xüsusən sosial media və axtarış motorları optimizasiyası (SEO) vasitəsilə məhsul və xidmətlərin reklamı, yeni müştərilərin cəlb edilməsi və şirkətlərin bazarda mövqeyinin gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bununla belə, rəqəmsal marketingin tətbiqi Azərbaycanda hələ də müəyyən çətinliklərlə üzləşir və kiçik və orta müəssisələr üçün bu sahədə daha çox maarifləndirmə və texnoloji dəstək tələb olunur [14].

Marketing müştərilərin ehtiyaclarını təyin edərək onlara uyğun məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsidir. Bu ənənəvi olaraq "4P" (məhsul, qiymət, yer və təşviqat) modelinə əsaslanır. Hər bir marketing fəaliyyətinin məqsədi müştəri məmnuuniyyətini artırmaq və müştəri davranışlarını təhlil edərək müəssisənin bazar mövqeyini gücləndirməkdir. Lakin rəqəmsal dövrün başlaması ilə marketing anlayışı daha genişləndi və rəqəmsal alətlərin və platformaların tətbiqi ilə müəssisələrin fəaliyyətləri sürətlə dəyişdi. Rəqəmsal marketingin tətbiqi müəssisələrin bazar tələblərinə daha sürətli uyğunlaşmalarına və resurslarını daha səmərəli istifadə etmələrinə kömək edir.

Rəqəmsal marketing müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə ortaya çıxmış və bizneslərə, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrə bazar mövqelərini gücləndirmək, müştəri bazalarını genişləndirmək və fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün keçirilən marketing fəaliyyətlərini əhatə edir. Rəqəmsal marketing ənənəvi marketing metodlarını təkmilləşdirərək daha çevik və müasir yanaşmalar təqdim edir. Beləliklə, müəssisələrə daha geniş auditoriyaya çatmaq və müştəri ilə daha effektiv əlaqə qurmaq imkanı verir.

Rəqəmsal marketingin ən mühüm elementlərindən biri istifadə olunan kanalların müxtəlifliyidir. Aşağıda bu kanalların hər biri haqqında daha detallı məlumat verilir:

- Sosial Media Marketingi (SMM). Sosial media platformaları, müasir rəqəmsal marketingin əsasını təşkil edir. Facebook, Instagram, LinkedIn və Twitter kimi platformalar müəssisələrə öz müştəri bazalarını hədəf almaq, müştəri rəylərini toplamaq və brend tanıtımını həyata keçirmək üçün imkanlar təqdim edir. Azərbaycandakı KOB-lar, sosial media platformalarında məhsul və xidmətlərini tanıtmaları, müştəri rəylərini toplamaq və brendin tanınması-

nı artırmaq üçün aktiv şəkildə istifadə edirlər. Bu kanallar həmçinin istifadəçilərlə birbaşa əlaqə yaratmaq və müştəri loyallığını artırmaq baxımından əvəzsizdir [5].

- Axtarış Motoru Optimizasiyası (SEO). SEO veb saytların axtarış motorlarında daha yüksək sıralanması üçün həyata keçirilən təkmilləşdirmə fəaliyyətidir. Bu axtarış motorlarında daha görünür olmaq və müştərilərin təbii olaraq veb saytına yönləndirilməsini təmin etmək məqsədini güdür. SEO rəqəmsal marketingin ən vacib komponentlərindən biri olub, müəssisələrin onlayn görünürsüylüyünü artırmaq üçün geniş istifadə edilir [13].

- E-poçt marketingi. E-poçt marketingi, müştərilərlə əlaqə saxlamağın ən təsirli vasitələrindən biridir. Bu xüsusilə fərdi və hədəfli təkliflər və məlumatların müştərilərə birbaşa çatdırılması üçün geniş istifadə olunur. Müştəri davranışlarına əsaslanaraq fərdiləşdirilmiş e-poçtlar göndərmək, müştəri əlaqələrini gücləndirir və satışları artırır [2].

- Məzmun marketingi. Məzmun marketingi istifadəçilərə faydalı və məlumatlandırıcı məzmun təqdim etməklə onların marağını çəkməyə yönəlmiş bir yanaşmadır. KOB-lar bloq yazıları, videolar, infografikalar və digər məzmun vasitəsilə müştərilərə əlavə dəyər təqdim edirlər. Bu növ marketing müştəri əlaqələrini möhkəmləndirir və brendin tanınmasına kömək edir. [8]

- Mobil marketing. Mobil tətbiqlər və SMS vasitəsilə müştərilərə yönəlik kampaniyalar, müştəri xidmətlərinin daha sürətli və effektiv həyata keçirilməsinə imkan verir. Mobil marketing xüsusilə müştəriyə hər zaman əlçatan olmaq və onların ehtiyaclarına dərhal cavab vermək üçün mühüm rol oynayır [6].

KOB-ların rəqəmsal marketing fəaliyyətində problemlər və inkişaf məhdudiyyətləri

Azərbaycanda KOB-ların rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsinin qarşısında bir sıra əsas məhdudiyyətlər mövcuddur. İlk növbədə maliyyə resurslarının çatışmazlığı KOB-ların texnoloji yeniliklərə uyğunlaşmasını əngəlləyən ən böyük amildir. Kiçik və orta müəssisələr yüksək qiymətli texnologiyaların tətbiqi üçün lazımi maliyyə resurslarına sahib deyillər və bu, onların rəqəmsal transformasiyasını əngəlləyir [7].

Digər tərəfdən, rəqəmsal bacarıqların çatışmazlığı da müəssisələrin texnoloji inkişafına mane

olur. Müəssisə rəhbərlərinin və işçilərinin rəqəmsal sahədə bilik və bacarıqlarının səviyyəsi, müasir texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsini məhdudlaşdırır. Resurs çatışmazlığı, xüsusən infrastruktur və kadr potensialı baxımından, kiçik müəssisələrin texnoloji yeniliklərə adaptasiya olunmasını çətinləşdirir [1].

Azərbaycanda KOB-ların rəqəmsal marketing sahəsində ən böyük çətinliklərindən qeyd etdiyimiz kimi büdcə məhdudiyyəti və mütəxəssis qıtlığıdır. Çox sayda kiçik və orta müəssisə, rəqəmsal marketing kampaniyalarını həyata keçirmək üçün kifayət qədər maliyyə resurslarına sahib deyil. Bu, xüsusilə SEO və PPC kimi uzunmüddətli və yüksək maliyyəli fəaliyyətlərin tətbiqində böyük çətinliklər yaradır [12]. Eyni zamanda, mütəxəssis çatışmazlığı da KOB-ların qarşılaşdıqları mühüm problemlərdən biridir. Azərbaycanda rəqəmsal marketing üzrə peşəkar mütəxəssislərin sayı hələ də məhduddur, bu da müəssisələrin rəqəmsal marketing strategiyalarını düzgün tətbiq etmələrinə mane olur.

KOB-ların rəqəmsal marketing fəaliyyətində mövcud texnoloji təşəbbüslər və dövlət dəstəyi

Azərbaycanda dövlətin KOB-ların rəqəmsal transformasiyasına dəstəyi müxtəlif təşəbbüslər və proqramlarla təmin edilir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal transformasiya proqramları KOB-ların texnoloji inkişafını stimullaşdırır və onların yeni bazarlara integrasiyasına kömək edir. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) və Azərbaycan İnvestisiya və Təşviq Agentliyi (AZPROMO) tərəfindən təqdim edilən maliyyə dəstəyi, təlimlər və texnoloji həllər, bu müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirir [10]. Həmçinin, dövlətin rəqəmsal iqtisadiyyata keçid üçün müəyyən etdiyi strategiyalar KOB-ların uzunmüddətli inkişafını təmin etmək və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə vermək məqsədini güdür.

Azərbaycanda kiçik və orta biznes (KOB) sektoru müasir dövrdə rəqəmsal marketing vasitələrindən geniş istifadə etməyə başlamışdır. Bu alətlər, müəssisələrə bazarda daha geniş bir yer qazanmağa və müştəri bazalarını artırmağa kömək edir. Ən çox istifadə edilən rəqəmsal marketing kanalları arasında sosial media marketingi (SMM), axtarış motoru optimizasiyası (SEO) və PPC (pay-per-click) reklamları yer alır [14]. Azərbaycan KOB-ları Facebook, Instagram, LinkedIn və TikTok kimi sosial

şəbəkələr vasitəsilə məhsul və xidmətlərini təqdim edirlər, həmçinin müştəri rəylərini toplamağa, müştəri loyallığını artırmağa və brend imici qurmağa çalışırlar [7].

Dünya üzrə edilən tədqiqatlar da göstərir ki, sosial media platformaları, müəssisələrə brendin tanınması, müştəri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi və hədəf auditoriyaya daha effektiv çatma imkanı verir [4]. YouTube və Twitter kimi video və yazılı məzmun yayımlayan platformalar da rəqəmsal marketingdə önəmli rol oynayır.

Rəqəmsal marketingin Azərbaycanda KOB-lar üçün tətbiqi, müştəri cəlb etmək və satışları artırmaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. SEO və PPC kimi alətlər, şirkətlərin müştərilərlə daha sürətli və daha effektiv əlaqə qurmasına imkan verir. SEO axtarış motorlarında yüksək sıralarda yer almağa kömək edərək, müəssisənin daha çox müştəriyə çatmasını təmin edir. Bununla belə SEO-nun tətbiqi zaman və resurs tələb edən bir prosesdir [9]. PPC reklamları isə qısa müddətdə yüksək dönüşüm əldə etmək üçün əlverişlidir, amma böyük maliyyə sərfiyyatı tələb edir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, çoxsaylı KOB-lar, xüsusilə sosial media və SEO kimi strateji alətlərdən istifadə etməklə, müştəri bazalarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirə biliblər. Məsələn, Starbucks kimi dünya brendləri, sosial media üzərindən müştərilərlə əlaqə quraraq marka imicini gücləndiriblər.

Kontent marketingi müasir rəqəmsal marketing strategiyalarının vacib tərkib hissəsidir. KOB-lar öz müştərilərinə daha çox məlumat vermək və onları cəlb etmək məqsədilə maraqlı və informativ kontent yaratmağa çalışırlar. Kontent yalnız məhsul və xidmətlərin tanınması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, şirkətlərin müştərilərə dəyərli məzmun təqdim etməsi ilə bağlıdır. Bu yanaşma müştəri əlaqələrini inkişaf etdirir və brendin etibarını artırır [11].

Azərbaycan KOB-ları bloq yazıları, videolar, infoqrafiklər və e-kitablar kimi məzmun növlərini istifadə edərək müştərilərlə əlaqə qururlar. Həmçinin, kontentin keyfiyyətini artırmaq və doğru auditoriyaya çatdırmaq üçün sosial media və SEO kimi alətlərdən istifadə edilir. Kontent marketinginin effektiv tətbiqi, həm də təhsil və inkişaf proqramları ilə gücləndirilməlidir [7].

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda kiçik və orta bizneslərin (KOB) rəqəmsal marketing fəaliyyətləri, müasir dövrdə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı və global rəqabət mühitində vacib bir amilə çevrilmişdir. KOB-lar bazar paylarını artırmaq və müştəri bazalarını genişləndirmək məqsədilə sosial media, axtarış motoru optimizasiyası (SEO), ödənişli reklam (PPC) və kontent marketingi kimi rəqəmsal alətlərdən fəal şəkildə istifadə edirlər. Sosial media platformaları (xüsusilə Facebook, Instagram və LinkedIn) müştəri əlaqələrini gücləndirmək, brend tanınmasını artırmaq və məhsul və xidmətləri təbliğ etmək üçün əhəmiyyətli kanallar kimi çıxış edir. SEO və PPC isə axtarış motorlarında yüksək sıralamalar əldə etməyə və hədəf kütləni cəlb etməyə imkan verir.

Bununla belə, rəqəmsal marketingin tətbiqində bəzi əhəmiyyətli məhdudiyyətlər mövcuddur. Birincisi, KOB-lar maliyyə resursları baxımından məhdudiyyətlərlə üzləşirlər və rəqəmsal marketingin tətbiqi üçün ayrılan büdcələr adətən kifayət etmir. Bu vəziyyət, rəqəmsal marketing strategiyalarının davamlı və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə mane olur. İkincisi, mütəxəssis çatışmazlığı KOB-ların rəqəmsal marketing fəaliyyətlərini həyata keçirmələrinə mühüm çətinliklər yaradır. Rəqəmsal marketing sahəsində ixtisaslaşmış kadrların sayı hələ də azdır və bu, müəssisələrin müasir alətlərdən effektiv istifadə etməsini çətinləşdirir.

Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin rəqəmsal marketing sahəsində göstərdiyi dəstək və təlim proqramları KOB-ların rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli bir addım ola bilər. Dövlətin təşviqi ilə həyata keçirilən proqramlar KOB-ların rəqəmsal marketing strategiyalarını daha yaxşı başa düşmələrini və tətbiq etmələrini təmin edə bilər. Eyni zamanda, mütəxəssis hazırlığı və təhsil sahəsində daha çox resurs ayrılması, KOB-ların bu sahədəki fəaliyyətlərini daha effektiv hala gətirə bilər. Azərbaycanda KOB-ların rəqəmsal marketingdən istifadəsi davamlı inkişaf və bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm bir amil olmaqla yanaşı, strateji yanaşmalar və dövlət dəstəyi ilə daha da yaxşılaşdırıla bilər. KOB-lar rəqəmsal marketingin bütün imkanlarından faydalananaraq global bazarda daha güclü və rəqabət qabiliyyətli mövqeyə sahib ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aliyev, E. (2020). *Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafı: Əsas məsələlər və perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Anderson, L. (2022). "SMEs in the Digital Age". *International Conference on Business and Technology*, Bakı, Azərbaycan, 23-28.
3. Azərbaycan İnvestisiya və Təşviq Agentliyi (AZPROMO). (2022). *KOB-lar üçün rəqəmsal həllər və dəstək proqramları*. Bakı: AZPROMO.
4. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). *Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice*. Pearson Education.
5. Davis, K., & Miller, R. (2021). *Social Media Marketing Strategies for Small Enterprises*. *Journal of Marketing Research*, 45(4), 112-130.
6. European Commission. (2021). *Digital Transformation of SMEs in the EU*. Alınma tarixi: 15 Noyabr 2023. URL: <https://ec.europa.eu/digital-strategy/>
7. Heydarov, R. (2021). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və KOB-ların inkişafı*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
8. Johnson, R., & Davis, P. (2022). *Digital Tools for Customer Engagement in SMEs*. *Global Business Review*, 27(1), 78-89.
9. Kotler, P., Keller, K. L., & Manceau, D. (2017). *Marketing Management*. Pearson Education.
10. Mammadov, T. (2021). *Azərbaycanda rəqəmsal marketingin tətbiqi və KOB-lar üçün perspektivlər*. Bakı: Bakı Biznes Məktəbi.
11. Pulizzi, J. (2014). *Epic Content Marketing: How to Tell a Different Story, Break Through the Clutter, and Win More Customers by Marketing Less*. McGraw-Hill.
12. Ryan, D. (2016). *Understanding Digital Marketing: Marketing Strategies for Engaging the Digital Generation*. Kogan Page Publishers.
13. Smith, J., & Johnson, P. (2020). *The Impact of Digital Marketing on SME Competitiveness*. *Journal of Business and Technology*, 34(2), 56-70.
14. Sultanov, R. (2021). *Rəqəmsal marketingin inkişafı və kiçik və orta biznesdə tətbiqi*. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

XÜLASƏ

Son illərdə Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin (KOB) rəqəmsal marketing fəaliyyəti əhəmiyyətli inkişaf yolu keçib. Rəqəmsal platfor-

malar və müasir texnoloji alətlər, xüsusilə sosial media, SEO və e-ticarət kanalları KOB-lara daha geniş müştəri bazasına çatmağa və məhsul və xidmətlərini daha effektiv şəkildə tanıtmaya imkan verir. KOB-lar bu vasitələrdən hədəf auditoriyaya fərdiləşdirilmiş reklamlar təqdim etmək, interaktiv kampaniyalar vasitəsilə müştəri loyallığını gücləndirmək və brend şüurunu artırmaq üçün istifadə edirlər. Rəqəmsal marketinq alətləri, xüsusən sosial media və e-poçt marketinqi satışların artırılmasında və müştəri münasibətlərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bununla belə, məhdud rəqəmsal bacarıq və resurslar bəzi KOB-lar üçün marketinq strategiyalarının həyata keçirilməsində çətinliklər yaradır. Azərbaycanın rəqəmsal infrastrukturunu və hökumət tərəfindən dəstəklənən təşəbbüslər KOB-ların rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirir, onların bazar şəraitinə uyğunlaşmasını və beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırır.

Açar sözlər: *KOB-lar, rəqəmsal marketinq, sosial media, SEO, e-ticarət, müştəri əlaqələri*

Assessment of the Current State and Development Specificities of Digital Marketing Activities of SMEs in Azerbaijan

SUMMARY

In recent years, the digital marketing activities of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan have undergone significant development. Digital platforms and modern technological tools, particularly social media, SEO, and e-commerce channels, enable SMEs to reach a broader customer base and promote their products and services more effectively. SMEs use these tools to present personalized advertisements to target audiences, strengthen customer loyalty through interactive campaigns, and increase brand awareness. Digital marketing tools, especially social media and email marketing, play a crucial role in driving sales and enhancing customer relationships. However, limited digital skills and resources pose challenges for some SMEs in implementing marketing strategies. Azerbaijan's digital infrastructure and government-supported initiatives are accelerating the digitalization process of SMEs, making it easier for them to adapt to market conditions and access international markets.

Keywords: *SMEs, digital marketing, social media, SEO, e-commerce, customer relationships.*

Оценка современного состояния и особенностей развития цифровой маркетинговой деятельности МСП в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

В последние годы цифровые маркетинговые активности малых и средних предприятий (МСП) в Азербайджане значительно развились. Цифровые платформы и современные технологические инструменты, в частности социальные сети, SEO и каналы электронной коммерции, позволяют МСП охватывать более широкую аудиторию и эффективно продвигать свою продукцию и услуги. Эти компании используют инструменты для представления персонализированных рекламных объявлений целевой аудитории, укрепления лояльности клиентов через интерактивные кампании и увеличения узнаваемости бренда. Цифровые маркетинговые инструменты, особенно социальные сети и email-маркетинг, играют ключевую роль в увеличении продаж и укреплении взаимоотношений с клиентами. Однако ограниченные цифровые навыки и ресурсы создают трудности для некоторых МСП при реализации маркетинговых стратегий. Цифровая инфраструктура Азербайджана и поддерживаемые правительством инициативы ускоряют процесс цифровизации МСП, облегчая им адаптацию к рыночным условиям и выход на международные рынки.

Ключевые слова: *МСП, цифровой маркетинг, социальные сети, SEO, электронная коммерция, отношения с клиентами.*

İMIŞLI ŞƏHƏRİNİN TORPAQ RESURLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏR VƏ TƏSİR AMİLLƏRİ

SƏMAYƏ MƏHƏRRƏMLİ

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
magistr

E-mail: semayemeherremlı2001@gmail.com

Giriş

Torpaq resursları hər bir şəhərin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan əsas təbii sərvətlərdən biridir. Onların düzgün idarə olunması və obyektiv qiymətləndirilməsi əmlak bazarının sağlam fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, regional planlaşdırma və investisiya strategiyalarının effektiv həyata keçirilməsinə də zəmin yaradır. İmişli şəhəri Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlərdən biri olmaqla, onun torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi müəssir tələblərə uyğun, çoxsahəli və elmi əsaslara söykənən yanaşmalarla aparılmalıdır.

Bu məqalədə İmişli şəhərinin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınan əsas göstəricilər və onların torpaq bazarındakı təsirləri təhlil edilir. Hüquqi, iqtisadi, fiziki, ekoloji və sosial aspektləri əhatə edən qiymətləndirmə metodları araşdırılır, həmçinin torpaq sahələrinin real bazar dəyərinin müəyyənəşdirilməsində önəmli rol oynayan amillər üzərində dayanılır. Məqsəd şəhərin torpaq resurslarının effektiv idarə olunmasına və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına töhfə verəcək kompleks yanaşmanın işlənilib hazırlanmasıdır.

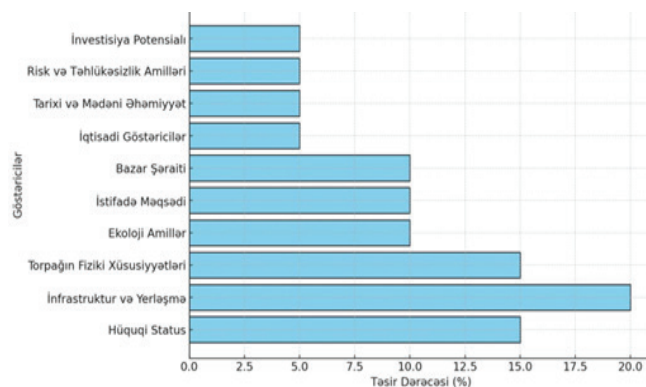
Əsas hissə

İmişli şəhərinin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı bir sıra əsas göstəricilər diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu göstəricilər torpağın iqtisadi, hüquqi, fiziki, ekoloji və sosial aspektlərini əhatə edir və onun dəyərinin obyektiv şəkildə müəyyən edilməsinə xidmət edir. Hər bir göstərici torpaq sahəsinin mövcud vəziyyətini və gələcək potensialını müəyyən etmək üçün vacib rol oynayır [1].

Torpağın hüquqi statusu qiymətləndirmə prosesində əsas amillərdən biridir. Torpaq sahəsinin mülkiyyət hüququnun dövlətə, bələdiyyəyə və ya xüsusi şəxslərə məxsus olması, habelə mübahisələr və ya məhdudiyyətlərin mövcudluğu qiymətə birbaşa təsir göstərir. Hüquqi cəhətdən aydın olmayan torpaqların qiyməti adətən aşağı olur, çünki bu, investisiya üçün riskli hesab edilir. Buna görə də, mülkiyyət hüquqlarının tamamilə aydın olması qiymətləndir-

mədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

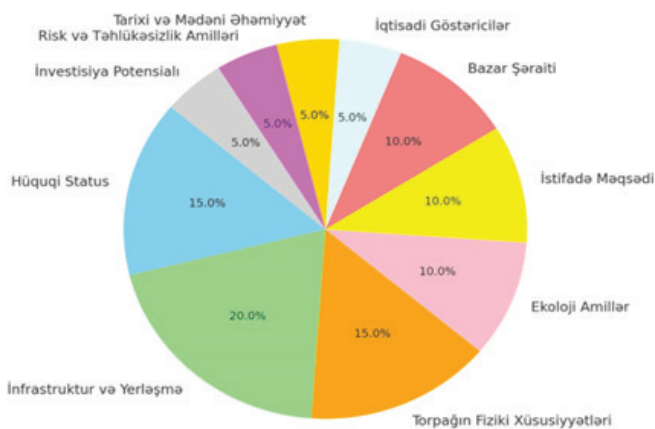
Torpaq sahəsinin yerləşdiyi coğrafi mövqe və infrastruktur obyektlərinə yaxınlığı qiymətin əsas təyinedici göstəricilərindən biridir. Şəhər mərkəzinə, əsas nəqliyyat yollarına və kommunal xidmətlərə yaxın torpaq sahələri daha yüksək qiymətləndirilir. İnfrastrukturun çatışmazlığı, məsələn, su təchizatı, elektrik və kanalizasiya kimi xidmətlərin olmaması, torpağın bazar dəyərini azalda bilər. Buna görə də, torpağın yerləşmə və infrastruktur baxımından üstünlükləri onun dəyərinə birbaşa təsir edir.

Şəkil 1. İmişli şəhərinin torpaq resurslarının qiymətləndirilmə göstəriciləri

Torpağın fiziki xüsusiyyətləri də qiymətləndirmədə əsas rol oynayır [2]. Torpaq sahəsinin ölçüsü, forması, məhsuldarlıq səviyyəsi və topoqrafiyası dəyəri müəyyən edən mühüm amillərdir. Düz, geniş və məhsuldar torpaqlar daha yüksək qiymətləndirilir. Dağlıq və ya bataqlıq ərazilər isə daha az dəyərə malik olur, çünki bu cür ərazilərdə tikinti və ya kənd təsərrüfatı fəaliyyəti məhdudlaşdırıla bilər.

Ekoloji amillər torpaq qiymətinə təsir edən mühüm göstəricilərdən biridir. Təmiz və ekoloji cəhətdən sağlam ərazilər daha yüksək qiymətləndirilir, çünki bu cür torpaqlar yaşayış və kommertiya məqsədləri üçün daha cəlbedicidir. Bunun əksinə, çirkənlənmiş və ekoloji problemlərlə üzləşən torpaq sahələrinin dəyəri aşağı olur. Ətraf mühitlə bağlı risklərin az olması torpağın dəyərini artıran əsas amillərdən biridir [3].

Şəkil 2. Torpaq qiymətləndirmə göstəricilərinin paylanması

Torpağın istifadə məqsədi qiymətləndirmə zamanı nəzərə alınan mühüm göstəricilərdən biridir. Kənd təsərrüfatı, sənaye, yaşayış və ya rekreasiya məqsədli torpaq sahələri arasında qiymət fərqlilikləri mövcuddur. Məsələn, sənaye tikintisi üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlar kənd təsərrüfatı torpaqlarına nisbətən daha yüksək qiymətləndirilə bilər. Torpağın potensial istifadə imkanları, onun gələcəkdə dəyər qazanma perspektivini də artırır.

Bazar şəraiti də qiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir. Əmlak bazarındakı təklif və tələbin səviyyəsi torpağın dəyərini müəyyən edir. Tələbatın yüksək olduğu dövrlərdə torpağın qiyməti artır, tələbat azaldıqda isə azalır. Şəhərin inkişaf planları ilə əlaqəli olan ərazilər daha yüksək qiymətləndirilir, çünki bu cür torpaqlar gələcəkdə yüksək gəlir gətirə bilər [4].

Torpağın iqtisadi göstəriciləri qiymətə birbaşa təsir edir. Yerli və regional iqtisadi inkişaf səviyyəsi, işsizlik və əhəlinin gəlir səviyyəsi kimi faktorlar torpağın bazar dəyərini müəyyən edən əsas göstəricilərdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bölgələrdə torpağın dəyəri daha yüksək olur, çünki bu ərazilərdə tələbat daha çoxdur.

Tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik olan torpaqlar xüsusi dəyərə sahibdir. Turizm potensialı olan ərazilər, tarixi abidələrə və ya mədəni obyektlərə yaxın torpaq sahələri daha yüksək qiymətləndirilir. Belə ərazilər əlavə iqtisadi dəyər yaradır və investorlar üçün daha cəlbedici olur.

Risk və təhlükəsizlik amilləri də qiymətləndirmə zamanı nəzərə alınır. Torpaq sahəsinin təbii fəlakətlərə, selə, zəlzələyə meyilli olması dəyərə mənfi təsir göstərir. Təhlükəsiz zonalarda yerləşən torpaqlar

isə daha yüksək qiymətə malik olur, çünki bu cür ərazilər investisiya üçün daha əlverişlidir.

Cədvəl 1. Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınan göstəricilər və onların təsir dərəcələri

Göstəricilər	Təsir dərəcəsi (%)
Hüquqi status	15
İnfrastruktur və yerləşmə	20
Torpağın fiziki xüsusiyyətləri	15
Ekoloji amillər	10
İstifadə məqsədi	10
Bazar şəraiti	10
İqtisadi göstəricilər	5
Tarixi və mədəni əhəmiyyət	5
Risk və təhlükəsizlik amilləri	5
İnvestisiya potensialı	5

Torpağın investisiya potensialı qiymətləndirmədə vacib rol oynayır. Şəhər planlaması, yaxınlıqda həyata keçirilən yeni layihələr və digər inkişaf perspektivləri torpağın dəyərini artırır. Gələcəkdə yüksək gəlir gətirə biləcək torpaqlar daha yüksək qiymətləndirilir və investorlar üçün prioritet hesab edilir [5].

Bu göstəricilər İmişli şəhərinin torpaq resurslarının obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kompleks şəkildə təhlil edilir. Bu yanaşma həm torpaq sahibləri, həm də potensial investorlar üçün şəffaf və ədalətli qiymətləndirməni təmin edir.

Nəticə

İmişli şəhərinin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif göstəricilər və amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. Hüquqi statusun aydınlığı, coğrafi mövqe və infrastruktur, torpağın fiziki və ekoloji xüsusiyyətləri, istifadə məqsədi, bazar şəraiti, iqtisadi vəziyyət, tarixi-mədəni əhəmiyyət, risk və təhlükəsizlik faktorları, eləcə də investisiya potensialı torpaq qiymətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu faktorların hər biri torpağın bazar dəyərinə fərqli səviyyədə təsir göstərərək qiymətləndirmənin obyektiv və dəqiq aparılmasını təmin edir.

Nəticədə, İmişli şəhərinin torpaq resurslarının

qiymətləndirilməsində kompleks və çoxşaxəli yanaşmanın tətbiqi həm torpaq sahibləri, həm də potensial investorlar üçün şəffaf və ədalətli qiymət müəyyənləşdirilməsi imkanları yaradır. Bu isə yerli torpaq bazarının inkişafına, investisiyaların artmasına və şəhərin davamlı sosial-iqtisadi tərəqqisinə mühüm töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aliyeva, F. R. (2022). *The Role of Investment Potential in Land Valuation*. Baku: *Journal of Economics and Management*, 15(1), 67-75.

2. Babayev, A. R. (2017). *The Impact of Ecological Factors on Land Prices*. Baku: *Ecology and Natural Sciences Publishing*.

3. Guliyev, S. M. (2019). *Infrastructure and Its Relationship with the Land Market*. Baku: *Journal of Construction and Urban Planning*, 8(2), 22-31.

4. Mammadov, T. A. (2018). *Risk Management in the Land Market*. Baku: *Journal of Finance and Economics*, 10(4), 33-44.

5. State Statistical Committee. (2023). *Annual Report on Land Resources of Azerbaijan*. Baku: *State Publishing*.

ASSESSMENT OF LAND RESOURCES OF IMISHLI CITY: KEY INDICATORS AND INFLUENCE FACTORS SUMMARY

The process of assessing land resources of Imishli city requires a multifaceted and complex approach. This assessment takes into account key factors such as the legal status of the land, its geographical location and proximity to infrastructure, physical characteristics, ecological condition, purpose of use, market conditions, economic indicators, historical and cultural significance, risk and security factors, as well as investment potential. Clarity of legal status reduces investment risks and increases the market value of the land, while geographical location and infrastructure determine the suitability of the land. Physical characteristics, including the size, shape and level of productivity of the land, play an important role in its use and value. Ecological factors are among the important indicators affecting the price of land; healthy and clean areas are valued higher. The purpose of use creates a difference in land prices, and there are value differences between industrial, agricultural and residential areas.

Market conditions and economic indicators play a key role in the formation of land prices, local economic development and the supply-demand ratio in the property market directly affect the price. Land areas of historical and cultural significance create additional economic value and increase tourism potential. Risk and security factors, especially susceptibility to natural disasters, can reduce the market value of land. Investment potential is an important factor indicating that land can bring high income in the future. Urban planning and development projects carried out nearby increase the price of land, creating priority conditions for investors. This comprehensive approach ensures a transparent, objective and fair assessment of the land resources of the city of Imishli, creating favorable conditions for both landowners and investors and supporting the sustainability of local economic development.

Keywords: *Imishli city, land resources, land assessment, legal status, economic indicators, environmental factors, investment potential.*

ОЦЕНКА ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ГОРОДА ИМИШЛИ: ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ РЕЗЮМЕ

Процесс оценки земельных ресурсов города Имишли требует многогранного и комплексного подхода. При оценке учитываются такие ключевые факторы, как правовой статус земли, географическое положение и близость к инфраструктуре, физические характеристики, экологическое состояние, предполагаемое использование, рыночные условия, экономические показатели, историческая и культурная значимость, факторы риска и безопасности, а также инвестиционный потенциал. Ясность правового статуса увеличивает рыночную стоимость земли за счет снижения инвестиционных рисков, а географическое положение и инфраструктура определяют пригодность земли. Физические характеристики, включая размер, форму и уровень плодородия земли, играют важную роль в ее использовании и ценности. Экологические факторы являются важными показателями, влияющими на цены на землю; Здоровые и чистые территории ценятся выше. Цель использования обуславливает разницу в ценах на землю, а также существуют

различия в стоимости между промышленными, сельскохозяйственными и жилыми зонами.

Рыночные условия и экономические показатели играют ключевую роль в формировании цен на землю, при этом местное экономическое развитие и соотношение спроса и предложения на рынке недвижимости напрямую влияют на цены. Территории, имеющие историческое и культурное значение, создают дополнительную экономическую ценность и увеличивают туристический потенциал. Факторы риска и безопасности, особенно подверженность стихийным бедствиям, могут снизить рыночную стоимость земли. Инвестиционный потенциал — важный фактор, указывающий на то, сможет ли земля приносить высокий доход в будущем. Городское планирование и близлежащие проекты застройки повышают стоимость земли, создавая льготные условия для инвесторов. Такой комплексный подход обеспечивает прозрачную, объективную и справедливую оценку земельных ресурсов города Имишли, создавая благоприятные условия как для землевладельцев, так и для инвесторов, а также поддерживая устойчивость местного экономического развития.

Ключевые слова: *город Имишли, земельные ресурсы, оценка земель, правовой статус, экономические показатели, экологические факторы, инвестиционный потенциал.*

XÜLASƏ

İmişli şəhərinin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi prosesi çoxşaxəli və kompleks yanaşma tələb edir. Bu qiymətləndirmədə torpağın hüquqi statusu, coğrafi mövqeyi və infrastrukturaya yaxınlığı, fiziki xüsusiyyətləri, ekoloji vəziyyəti, istifadə məqsədi, bazar şəraiti, iqtisadi göstəricilər, tarixi və mədəni əhəmiyyəti, risk və təhlükəsizlik amilləri, həmçinin investisiya potensialı kimi əsas faktorlar nəzərə alınır. Hüquqi statusun aydınlığı investisiya risklərini azaldaraq torpağın bazar dəyərini artırır, coğrafi mövqe və infrastruktur isə torpağın əlverişliliyini müəyyən edir. Fiziki xüsusiyyətlər, o cümlədən torpağın ölçüsü, forması və məhsuldarlıq səviyyəsi, onun istifadəsi və dəyərində mühüm rol oynayır. Ekoloji amillər torpağın qiymətinə təsir edən vacib göstəricilərdəndir; sağlam və təmiz ərazilər daha yüksək qiymətləndirilir. İstifadə məqsədi

torpaq qiymətlərində fərqlilik yaradır, sənaye, kənd təsərrüfatı və yaşayış sahələri arasında dəyər fərqləri mövcuddur.

Bazar şəraiti və iqtisadi göstəricilər torpaq qiymətinin formalaşmasında əsas rol oynayır, yerli iqtisadi inkişaf və əmlak bazarındakı təklif-tələb nisbəti qiymətə birbaşa təsir göstərir. Tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan torpaq sahələri əlavə iqtisadi dəyər yaradır və turizm potensialını artırır. Risk və təhlükəsizlik amilləri, xüsusilə təbii fəlakətlərə meyllilik, torpağın bazar dəyərini azalda bilər. İnvestisiya potensialı isə torpağın gələcəkdə yüksək gəlir gətirə biləcəyini göstərən mühüm amildir. Şəhər planlaması və yaxınlıqda aparılan inkişaf layihələri torpağın qiymətini artırır, investorlar üçün prioritet şərait yaradır. Bu kompleks yanaşma İmişli şəhərinin torpaq resurslarının şəffaf, obyektiv və ədalətli qiymətləndirilməsini təmin edərək, həm torpaq sahibləri, həm də investorlar üçün əlverişli şərait yaradır və yerli iqtisadi inkişafın davamlılığını dəstəkləyir.

Açar sözlər: *İmişli şəhəri, torpaq resursları, torpaq qiymətləndirilməsi, hüquqi status, iqtisadi göstəricilər, ekoloji amillər, investisiya potensialı.*

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA TURİZM SAHİBKARLIĞININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

UOT: 33, 379.85.

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.624>

CEYHUN NURİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Doktorant

E-mail: jeyhunuriyev@gmail.com

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi turizm sənayesi global miqyasda getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı və ölkələrin beynəlxalq imicinin formalaşması ilə kifayətlənməyərək, eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaradılması, regionların iqtisadi aktivliyinin artırılması və ümumi daxili məhsulun formalaşmasında mühüm rol oynayır [1]. Bu baxımdan, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sosial-iqtisadi tarazlığın təmin olunmasında əvəzsiz vasitə hesab olunur [2].

Azərbaycanda son illərdə turizmin inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni strateji yol xəritələri qəbul edilmiş, infrastruktur layihələri icra olunmuşdur. 2016-cı ildə təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasında Turizmin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" bu sahənin potensialını daha səmərəli dəyərləndirməyə yönəlmiş addımların hüquqi bazasını təşkil edir [3]. Qəbələ, Şəki, Lənkəran, Quba, Naftalan kimi regionlar turizm mərkəzlərinə çevrilmiş, daxili və xarici turist axını əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [4].

Lakin bu inkişafın dayanıqlı və uzunmüddətli olması üçün turizm sektorunda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması əsas prioritetlərdən biri kimi çıxış edir. Çünki məhz bu sahibkarlar yerli xüsusiyyətləri əks etdirən məhsul və xidmətlərin təqdim olunmasında, milli mədəniyyətin və adət-ənənələrin turizm məhsuluna çevrilməsində əsas rolu oynayırlar [5]. Onların təşəbbüskar fəaliyyəti regionların iqtisadi canlanmasına, yerli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərir [6].

Bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətində kompleks yanaşmaya ehtiyac duyulur.

Bu məqalədə Azərbaycanda kiçik və orta turizm sahibkarlığının mövcud vəziyyəti təhlil olunacaq, əsas problemlər müəyyən ediləcək və onların rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün effektiv və praktiki həll yolları təklif ediləcəkdir.

Turizmdə rəqabətqabiliyyətlilik

Turizmdə rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin, regionun və ya turizm müəssisəsinin digər rəqiblərlə müqayisədə turisti cəlb etmə və məmnun etmə qabiliyyətidir. Bu, yalnız qiymətlərlə bağlı deyil, həm də təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyəti, innovasiya, turizm infrastrukturunun səviyyəsi və davamlı inkişaf kimi faktorlarla bağlıdır.

Əsas faktorlar və onların izahı

1. Turizm məhsulunun keyfiyyəti və müxtəlifliyi

Turizm məhsulu dedikdə, bir yerin təqdim etdiyi təbii gözəlliklər, mədəniyyət, tarix, əyləncə imkanları nəzərdə tutulur. Məhsulun zənginliyi turistlər üçün daha çox seçim deməkdir, bu da rəqabətqabiliyyətliliyi artırır. Məsələn, İspaniyada həm dəniz turizmi, həm mədəni turizm, həm də tarixi abidələr genişdir və bu ölkəni rəqabətqabiliyyətli edir [7].

2. İnfrastruktur və nəqliyyat şəbəkəsi

Yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat (hava limanları, yollar, qatarlar) və keyfiyyətli otel, restoran kimi xidmət infrastrukturunu turizmi asanlaşdırır və turistlərin rahatlığını təmin edir. İnfrastruktur turizmin inkişafında əsas amillərdən biridir [8].

3. Xidmət keyfiyyəti

Turistlərin məmnuniyyəti göstərilən xidmətin səviyyəsindən çox asılıdır. Peşəkar bələdçilər, qonaqpərvər personal, yüksək keyfiyyətli otel və yemək xidmətləri turizmin rəqabətqabiliyyətliliyini artırır [9].

4. Qiymət siyasəti və dəyər təklifi

Turistlər üçün münasib qiymətlərin təklif olunması vacibdir. Qiymətlərin əlçatanlığı və təqdim olunan xidmətin dəyərinə uyğun olması turizmin rəqabətçi olmasına şərait yaradır [10].

5. Marketing və tanıtım

Turizm yerlərinin effektiv tanıtımı və reklamı turistlərin diqqətini cəkmək üçün vacibdir. Müasir dövrdə rəqəmsal marketing, sosial media platformaları və beynəlxalq sərgilər vasitəsilə tanıtım aparılır [9].

6. Davamlılıq və ətraf mühitin qorunması

Turizm sahəsində davamlılıq prinsiplərinə riayət olunması – təbii ehtiyatların qorunması, ətraf mühitin təmiz saxlanması və mədəni irsin qorunması

– uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü təmin edir [11].

7. Sosial və mədəni faktorlar

Yerli əhalinin turizmə münasibəti və qonaqpərvərliyi də rəqabətqabiliyyətlilikdə vacib rol oynayır. Mülayim sosial mühit və mədəni müxtəliflik turistləri cəlb edə bilər [7].

Kiçik və orta turizm sahibkarlığının əhəmiyyəti və ümumi vəziyyəti

Azərbaycanda turizm sektoru iqtisadiyyatın qeyri-neft istiqamətində inkişaf etdirilən əsas sahələrindən biri kimi mühüm rol oynayır.

Əsas çətinliklər

KOS-lar müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər:

- Maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu: Kredit faizlərinin yüksəkliyi, girov təminatının tələb olunması və kreditlərin qısamüddətli olması KOS-ların inkişafını ləngidir [12].

- Kadr çatışmazlığı: Turizm sahəsində mütəxəssis hazırlığı zəif təşkil olunmuşdur [13].

- Texnologiyaya çıxışın zəifliyi: KOS-lar onlayn satış platformalarından və rəqəmsal marketing alətlərindən istifadədə geri qalırlar [14].

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması strategiyaları Hüquqi və institusional islahatlar

Dövlətin normativ-hüquqi mühiti sadələşdirməsi və sahibkarlıq mühitinin şəffaflaşdırılması vacibdir [15]:

- Turizm lisenziyalarının verilməsi proseduru avtomatlaşdırılmalı və elektronlaşdırılmalıdır;

- Regionlar üzrə turizm strategiyaları hazırlanaraq yerli icra hakimiyyətləri ilə integrasiya edilməlidir;

- Turizm sahəsində çalışan KOS-ların hüquqi müdafiəsi üçün Sahibkar Ombudsmanı institutu yaradılmalıdır.

Maliyyə alətlərinin inkişafı

KOS-ların rəqabətqabiliyyətli olması üçün onların maliyyə dayanıqlığı təmin olunmalıdır:

- Sahibkarlığın İnkişafı Fondu və KOBİA tərəfindən aşağı faizli, uzunmüddətli kreditlər və zəmanət mexanizmləri genişləndirilməlidir [12];

İnsan kapitalının inkişafı

Turizm sahəsində uğur peşəkar kadrların olması ilə sıx bağlıdır [16]:

- Turizm üzrə peşə təhsili müəssisələrinin sayı və keyfiyyəti artırılmalıdır;

- Bölgələrdə fəaliyyət göstərən KOS-ların işçiləri üçün qısamüddətli ixtisasartırma proqramları təşkil olunmalıdır;

- KOS-lar üçün peşəkar mentorluq proqramları hazırlanmalı və onlara texniki dəstək göstərilməlidir.

Rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklər

Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin və əhatəliyi artırılması üçün texnologiyalardan istifadə zəruridir [17]:

- KOS-ların veb saytlarının və mobil tətbiqlərinin hazırlanması üçün texniki və maliyyə dəstəyi ayrılmalıdır;

- Turizm obyektlərinin vahid elektron xəritəsi yaradılmalı və turistlər üçün interaktiv şəkildə təqdim olunmalıdır;

- Süni intellekt, chatbot və Big Data kimi texnologiyalarla müştəri təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi təşviq edilməlidir.

Marketing və brendləşmə strategiyaları

Məhsulun bazarda tanınması onun uğurunda həlledici rol oynayır [14].

Klasterləşmə və şəbəkələşmə

İntegrasiya olunmuş turizm məhsulu formalaşdırmaq üçün klaster modelləri effektivdir [17].

- KOS-lar yerləşmə, nəqliyyat, qida, bələdçilik və əyləncə xidmətləri üzrə vahid turizm paketləri yarada biləcək klasterlərdə birləşdirilməlidirlər;

- Regional turizm assosiasiyaları yaradılaraq şəbəkələşməyə şərait yaradılmalıdır;

- Klaster iştirakçıları üçün ümumi satış platforması və lojistika infrastrukturunu qurulmalıdır.

Nümunələr və təcrübələr

- Gürcüstan modeli: "Georgian Travel Guide" və "Rural Tourism Portal" kimi platformalar regionların tanıtımını effektiv şəkildə təmin edir [18];

- Estoniya: Elektron hökumət infrastrukturundan istifadə edərək turizm lisenziyası, rezervasiya və qiymətləndirmə proseslərini rəqəmsallaşdırmışdır [19];

- İtaliya: Toskana bölgəsində ailəvi turizm klasterləri regional məhsulun beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xidmət edir [20];

Statistik göstəricilər və təhlil

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2023-cü il məlumatlarına görə, ölkədə turizm sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin təxminən 90%-i kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) kateqoriyasına daxildir [21]. Bu göstərici kiçik və orta müəssisələrin turizmin inkişafında nə qədər böyük rol oynadığını göstərir.

Bundan əlavə, 2022-ci ildə turizm sektorunun ümumi daxili məhsula (ÜDM) töhfəsi 7.5% səviyyəsində olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri

olduğunu təsdiqləyir [22]. KOS-lar tərəfindən təqdim olunan xidmətlər isə əsasən regionlarda yerləşən kiçik otellər, restoranlar, bələdçi xidmətləri və mədəni turizm sahələrini əhatə edir.

Regionlarda turizmin inkişafı sayəsində işsizliyin azaldılması və yerli iqtisadiyyatın canlandırılması müşahidə olunur. Məsələn, 2023-cü ilin I yarısında turizm sahəsində yaradılan iş yerlərinin 65%-i kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən təmin edilmişdir [23].

Bununla belə, KOS-ların qarşılaşdığı əsas problemlər arasında maliyyə resurslarının məhdudluğu, infrastrukturularla bağlı çatışmazlıqlar və bazar şərtlərinə uyğun innovasiyaların tətbiqində çətinliklər yer alır. Dövlət dəstəyi proqramlarının effektiv tətbiqi bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır [24].

Nəticə

Azərbaycanda turizm sektoru, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri vasitəsilə iqtisadiyyatın diversifikasiyası və regionların inkişafı üçün əvəzsiz potensiala malikdir. KOS-ların çevik idarəetmə qabiliyyəti, yerli resursların səmərəli istifadəsi və fərdi xidmətlər göstərmək imkanları onların rəqabətqabiliyyətliliyini artırır. Dövlət tərəfindən yaradılan dəstək mexanizmləri, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi turizm sektorunun dayanıqlı inkişafını təmin edə bilər. Buna görə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ölkənin turizm strategiyasında prioritet olmalıdır.

Gələcəkdə Azərbaycanda kiçik və orta turizm sahibkarlığının rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da artırılması üçün regional turizmin potensialından səmərəli istifadə edilməli, ekoturizm və mədəni turizm kimi sahələrə xüsusi diqqət verilməlidir. Eyni zamanda, turizm məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəqəmsal marketing imkanlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq tərəfdaşlıqların inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Nəticə etibarilə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanda turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün əsas amil olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlı və balanslı inkişafına da mühüm töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. UNWTO. (2022). *International Tourism Highlights – 2022 Edition*. United Nations World Tourism Organization. <https://www.unwto.org/international-tourism-highlights>

2. OECD. (2021). *Tourism Policy Responses to the coronavirus (COVID-19)*. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/tourism-policy-responses-to-the-coronavirus-covid-19-6466aa20>

3. Azərbaycan Respublikasında Turizmin İnkişafına Dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016). https://president.az/files/future_vision.pdf

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Turizm və İstirahət üzrə statistik göstəricilər*. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

5. Quliyev, R. M. (2020). *Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın turizm sektorunda inkişaf perspektivləri*. Bakı İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı, 12(3), 54-69.

6. Əliyev, T., & Rəhimov, E. (2021). *Azərbaycanda turizm sektorunda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf perspektivləri*. Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı, 5(2), 45-58.

7. Dwyer, L., & Kim, C. (2003). *Destination competitiveness: determinants and indicators*. *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369–414.

8. World Economic Forum (2019). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019*. <https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2019>

9. Buhalis, D. (2000). *Marketing the competitive destination of the future*. *Tourism Management*, 21(1), 97-116.

10. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). *Tourism Competitiveness Reports and Publications*. <https://www.unwto.org>

11. Ritchie, J.R.B., & Crouch, G.I. (2003). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing.

12. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2023). *Turizm sektorunun təhlili*. <https://www.enterpriseazerbaijan.com>

13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Rəsmi statistik göstəricilər*. <https://www.stat.gov.az>

14. Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.

15. KOBİA - Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2023). <https://www.smb.gov.az>

16. World Tourism Organization (UNWTO). (2022). *Tourism and SDGs*. <https://www.unwto.org>

17. OECD. (2020). *Tourism Trends and Policies*. <https://www.oecd.org>

18. Gürcüstan Milli Turizm Administrasiyası. (2022). <https://gnta.ge>

19. Estoniya Turizm Agentliyi. (2022). <https://visitestonia.com>

20. Italian National Tourist Board. (2022). <https://www.italia.it>

21. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Turizm və İstirahət üzrə statistik göstəricilər*. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

ka Komitəsi. (2023). *Turizm və İstirahət üzrə statistik göstəricilər*. Bakı: ARDSK. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

22. *World Travel & Tourism Council (WTTC)*. (2023). *Economic Impact Report – Azerbaijan*. <https://wttc.org>

23. *Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA)*. (2023). *Kiçik və orta biznesin illik fəaliyyəti üzrə hesabat*. <https://www.smb.gov.az>

24. *The World Bank*. (2021). *Azerbaijan Economic Update: Fostering private sector-led growth*. Washington, DC: The World Bank. <https://documents.worldbank.org>

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycanda turizm sektorunun mühüm tərkib hissəsi olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məsələsi tədqiq olunur. Müasir iqtisadi şəraitdə KOS-lar turizm məhsulunun formalaşdırılması, regionların iqtisadi inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Lakin maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu, peşəkar kadr çatışmazlığı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində gerilik və zəif marketinq kimi problemlər onların rəqabət mövqeyini zəiflədir. Məqalədə bu problemlər təhlil olunur və onların həlli üçün kompleks yanaşmalar – o cümlədən dövlət dəstəyi alətləri, rəqəmsallaşma strategiyaları, kooperasiya formaları və peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi kimi mexanizmlər irəli sürülür. Nəticə etibarilə, tövsiyə olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi KOS-ların dayanıqlılığını və beynəlxalq bazarlarda mövqelərini gücləndirə bilər.

Açar sözlər: *Turizm, kiçik və orta sahibkarlıq, rəqabətqabiliyyətlilik, dövlət dəstəyi, rəqəmsallaşma, Azərbaycan.*

Jeyhun Nuriyev İlqar
Azerbaijan State University of Economics,
PhD student

SUMMARY

This article examines the issue of increasing the competitiveness of small and medium-sized enterprises (SMEs), which are an important component of the tourism sector in Azerbaijan. In modern economic conditions, SMEs are of strategic importance in terms of shaping the tourism product, economic development of regions and creating new jobs. However, problems such as limited access to financial resources, lack of professional staff, lagging behind

in the application of digital technologies and weak marketing weaken their competitive position. The article analyzes these problems and puts forward comprehensive approaches to their solution - including mechanisms such as state support instruments, digitalization strategies, forms of cooperation and improving professional training. As a result, the implementation of the recommended measures can strengthen the sustainability of SMEs and their positions in international markets.

Keywords: *Tourism, small and medium-sized enterprises, competitiveness, state support, digitalization, Azerbaijan*

Джейхун Нуриев Ильгар
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет, докторант

АБСТРАКТ

В данной статье рассматривается вопрос повышения конкурентоспособности малых и средних предприятий (МСП), которые являются важной составляющей туристического сектора в Азербайджане. В современных экономических условиях МСП имеют стратегическое значение с точки зрения формирования туристического продукта, экономического развития регионов и создания новых рабочих мест. Однако такие проблемы, как ограниченный доступ к финансовым ресурсам, нехватка профессиональных кадров, отставание в применении цифровых технологий и слабый маркетинг, ослабляют их конкурентные позиции. В статье анализируются эти проблемы и предлагаются комплексные подходы к их решению, включающие такие механизмы, как инструменты государственной поддержки, стратегии цифровизации, формы сотрудничества и совершенствование профессиональной подготовки. В результате реализация рекомендуемых мер может укрепить устойчивость МСП и их позиции на международных рынках.

Ключевые слова: *Туризм, малый и средний бизнес, конкурентоспособность, государственная поддержка, цифровизация, Азербайджан.*

QLOBAL HÜQUQİ MÜQAVİLƏLƏR KONTEKSTİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN İNİZBATI VƏ HÜQUQİ TƏMİNATI

UOT 331.5:314;331.101.23

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.626>**ƏSRƏF ZEYNALOV***Azərbaycan Texniki Universiteti, magistr**E-mail: zeynalovsr222@gmail.com***RAHİDƏ PAŞAYEVA***Azərbaycan Texniki Universiteti, magistr**E-mail: rahida.pashayeva2001@mail.ru***ÜMÜD SƏFƏRLİ***Azərbaycan Texniki Universiteti, magistr**E-mail: seferliumid2000@gmail.com***YUSİF ZEYNALOV***Azərbaycan Texniki Universiteti, magistr**E-mail: yusifzeynali51@gmail.com*

Giriş

Gender bərabərliyi müasir dünyanın əsas insan hüquqları prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. Bu prinsip həm milli qanunvericiliklərdə, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərdə geniş şəkildə əks olunmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq qurumlar gender bərabərliyinin təmin olunması məqsədilə bir sıra hüquqi mexanizmlər və konvensiyalar qəbul etmişdir. Bu məqalədə gender bərabərliyinin beynəlxalq müqavilələrə əsaslanan təminat mexanizmləri təhlil olunacaq və bu mexanizmlərin milli hüquq sistemlərinə təsiri araşdırılacaq.

Əsas hissə

Gender bərabərliyinin beynəlxalq səviyyədə təmin edilməsi məqsədilə bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələr və sənədlər qəbul edilmişdir. Bu müqavilələr dövlətlərə hüquqi öhdəliklər qoyur və gender bərabərliyinin milli siyasətlərdə və qanunvericilikdə təmin olunmasını tələb edir.

Əsas beynəlxalq sənədlər və onların tətbiq mexanizmləri:

- ❖ BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyası;

- ❖ Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması (1995);

- ❖ Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG, 2015);

- ❖ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyası (2018–2023);

- ❖ İstanbul Konvensiyası (Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığına qarşı mübarizə haqqında, 2011).

BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyası (CEDAW, 1979) qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının beynəlxalq səviyyədə qadağan edilməsini və qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmasını təmin etməyi hədəfləyən ilk əsas sənəddir. Konvensiya qadınların siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ailə həyatında tam bərabərlik hüquqlarını müdafiə edir. Tətbiq mexanizmi olaraq, bu sənədə

qoşulan dövlətlər mütəmadi olaraq CEDAW Komitəsinə hesabatlar təqdim etməli və bu hesabatlar əsasında Komitə tərəfindən tövsiyələr almalıdırlar (BMT. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya (CEDAW, 2017).

Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması (1995) qadın hüquqları sahəsində global miqyasda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan strateji sənəddir. Bu bəyannamə qadınların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə iştirakı üçün bərabər imkanların yaradılmasını və gender bərabərliyinin təşviq edilməsini hədəfləyir. Dövlətlər Pekin Platformasına uyğun olaraq milli fəaliyyət planları hazırlamalı və bu planların icrasını təmin etməlidirlər. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə bu planların yerinə yetirilməsi monitorinq olunur (BMT, 2022).

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG, 2015) dünyada sosial, iqtisadi və ekoloji sahələrdə inkişafı təşviq etmək məqsədilə müəyyən edilmiş 17 əsas məqsəddən ibarətdir. Bu məqsədlər arasında 5-ci məqsəd xüsusi olaraq gender bərabərliyinin təmin edilməsinə yönəlib. Bu məqsəd qadınların hüquqlarının qorunması, gender əsaslı zorakılığın qarşısının alınması və qadınların cəmiyyətdə qərarvermə proseslərində tam iştirakının təşviq olunmasını nəzərdə tutur. Tətbiq mexanizmi olaraq, dövlətlər hər il milli hesabatlar hazırlayır və Dayanıqlı İnkişaf üzrə Yüksək Səviyyəli Forumda irəliləyişlərini təqdim edirlər (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2015).

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyası (2018–2023) Avropa məkanında qadın və kişilərin hüquq və azadlıqlarını bərabər şəkildə qorumağı və gender əsaslı ayrı-seçkiliyin qarşısını almağı hədəfləyir.

Konvensiya çərçivəsində dövlətlər gender bərabərliyinə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir və pozuntularında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət imkanları təmin olunur. Gender Bərabərliyi Strategiyası isə konkret sahələr üzrə – məsələn, siyasi təmsilçilik, məişət zorakılığına qarşı mübarizə və əmək bazarında bərabərlik kimi sahələrdə fəaliyyət planlarını və prioritetləri müəyyən edir (Avropa Şurası, 2018).

İstanbul Konvensiyası (Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığına qarşı mübarizə haqqında, 2011) qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığı hallarını aradan qaldırmaq məqsədilə qəbul edilmiş ilk məcburi beynəlxalq hüquqi sənəddir. Konvensiya qadınlara qarşı hər növ zorakılığın qarşısının alınması, zorakılıq qurbanlarının müdafiəsi və təqsirkarların effektiv şəkildə cəzalandırılması istiqamətində dövlətlərin öhdəliklərini müəyyən edir. Yerinə yetirilmə prosesi GREVIO adlı müstəqil ekspertlər qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və dövlətlər dövrü hesabatlar təqdim edərək fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradırlar (Avropa Şurası Standartları, 2011).

Cədvəl 1. Gender bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə əsas beynəlxalq sənədlər və onların tətbiq mexanizmləri

Sənədin adı	Məqsəd	Tətbiq mexanizmi
CEDAW (1979)	Gender ayrı-seçkiliyinin ləğvi.	Qanunvericilik dəyişiklikləri, CEDAW Komitəsinə hesabatlar.
Pekin Platforması (1995)	Qadın hüquqları və gender bərabərliyi.	Milli planlar, BMT monitorinqi.
SDG (2015)	Gender bərabərliyi və qadınların gücləndirilməsi.	Strategiyalar, hesabatlar, global monitorinq.
Avropa Strategiyası (2018–2023)	Avropada gender bərabərliyi və hüquqi müdafiə.	Dövlət tədbirləri, AİHM nəzarəti.
İstanbul Konvensiyası (2011)	Zorakılığın qarşısı, qurbanların müdafiəsi.	Qanun uyğunlaşdırması, GREVIO qiymətləndirməsi.

Gender bərabərliyinin dövlət səviyyəsində təmin edilməsi siyasəti

- ❖ Milli qanunvericilik;
- ❖ Milli fəaliyyət planları;
- ❖ İnstitutlar və strukturlar;
- ❖ İctimai maarifləndirmə və təhsil;
- ❖ Monitorinq və hesabatlılıq.

Dövlət səviyyəsində gender bərabərliyinin təmin olunmasının əsası milli qanunvericiliklə qoyulur. Konstitusiyada və xüsusi qanunlarda qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi təsbit olunur. Məsələn, “Gender bərabərliyinin təminatı haqqında” qanun

qadın və kişilər arasında hüquq və imkan bərabərliyinin bütün sahələrdə qorunmasını tələb edir. Eyni zamanda, əmək hüquqları, sosial müdafiə, zorakılığa qarşı müdafiə və siyasi iştirak sahələrində də gender yanaşması milli qanunvericiliyə daxil edilir. Dövlətlər beynəlxalq müqavilələrə qoşulduqdan sonra bu sənədlərin tələblərini milli qanunlara inteqrasiya etməyə borcludurlar (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2006).

Gender bərabərliyinin praktik səviyyədə həyata keçirilməsi üçün dövlətlər müəyyən dövrlər üçün konkret fəaliyyət planları qəbul edirlər. Bu planlarda qadınların və kişilərin bərabər hüquqlarla cəmiyyətdə iştirakını təşviq edən tədbirlər, qadınların əmək bazarında, təhsildə, səhiyyədə, siyasi həyatda iştirakı üçün xüsusi proqramlar müəyyən edilir. Eyni zamanda zorakılığa qarşı mübarizə, iqtisadi gücləndirmə, liderlik imkanlarının artırılması kimi prioritet sahələr üzrə də planlaşdırılmış tədbirlər yer alır. Bu planların icrası üçün büdcə ayrılır və aidiyyəti qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.

Gender bərabərliyinin təmin olunmasında dövlətin müəyyən etdiyi xüsusi institutlar və strukturlar mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycanda Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi bu sahədə əsas icraedici orqan rolunu oynayır. Eyni zamanda, Ombudsman (İnsan Hüquqları üzrə Məvəkkil) qurumu gender ayrı-seçkiliyi və hüquq pozuntularının araşdırılmasında və müdafiəsində iştirak edir. Hüquq-mühafizə orqanları, sosial müdafiə strukturları və bələdiyyələr də gender əsaslı fəaliyyətləri dəstəkləyən strukturlar arasında yer alır.

Gender bərabərliyinin dərinləşməsi üçün ictimaiyyətin maarifləndirilməsi və təhsil sistemində gender məsələlərinin inteqrasiyası vacibdir. Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində gender bərabərliyi ilə bağlı dərslər proqramları və təlimlər təşkil edilir. İctimai kampaniyalar, seminarlar, sosial media kampaniyaları və digər tədbirlər vasitəsilə qadın və kişilərin bərabər hüquq və imkanlara malik olması barədə cəmiyyətin məlumatlandırılması həyata keçirilir. Maarifləndirmə tədbirləri gender stereotiplərinin aradan qaldırılmasına və gender əsaslı zorakılığın qarşısının alınmasına yönəlik (Safarov E. 2018).

Gender bərabərliyinin təmin olunması üzrə aparılan işlərin səmərəliliyi mütəmadi monitorinq və hesabatlılıq mexanizmləri ilə qiymətləndirilir. Dövlət qurumları tərəfindən hazırlanan illik hesabatlar beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunur və bu hesabatlar

əsasında yerli və beynəlxalq səviyyədə irəliləyiş və çətinliklər qiymətləndirilir. Monitoring mexanizmləri tədbirlərin icrasını ölçür, çatışmazlıqları aşkar edir və yeni tövsiyələr hazırlayır. Həm dövlət qurumları, həm də vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları monitoring prosesində iştirak edir (UN Women, 2024).

Nəticə

Gender bərabərliyinin təmin edilməsi beynəlxalq hüququn prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və bu sahədə qəbul olunan müqavilələr dövlətlər üçün konkret öhdəliklər müəyyənləşdirir. Xüsusilə CEDAW və digər beynəlxalq sənədlər qadınların hüquqlarının qorunması, gender əsaslı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və praktiki mexanizmlər təqdim edir. Bu sənədlər əsasında dövlətlər milli qanunvericiliklərini təkmilləşdirir, müvafiq siyasət və proqramlar hazırlayır. Azərbaycan da bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış və beynəlxalq öhdəliklərə uyğun şəkildə hüquqi bazasını gücləndirmişdir. Lakin gender bərabərliyinə tam nail olmaq üçün hüquqi tədbirlərlə yanaşı, cəmiyyətdəki sosial stereotiplərin dəyişdirilməsi, maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi və qadınların ictimai-siyasi həyatda fəallığının artırılması davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə beynəlxalq mexanizmlər mühüm yol xəritəsi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Avropa Şurası Standartları*, (2011), "Gender bərabərliyi və qadın hüquqları" Avropa şurasının konvensiyaları (Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığının qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında Avropa Şurası Konvensiyası (İstanbul Konvensiyası)), 6s. <https://rm.coe.int/gender-equality-and-womens/1680a1aa86>
2. *Avropa Şurası*, (2018), *Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyası 2018–2023*. "Avropa Şurası", 26 s. <https://rm.coe.int/ge-strategy-2018-2023-azerbaijani/16808cdbd9>
3. *Azərbaycan Respublikasının Qanunu*, (2006). "Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında". Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. <https://e-qanun.az/framework/12424>
4. *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*, (2015). *BMT-nin Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə dəstəyi, Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri*. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>

5. *BMT* (2022), *BMT-nin Qadınlara qarşı Zorakılığın Ləğv edilməsi üzrə Komitəsinin Azərbaycanın təqdim etdiyi altıncı dövrü hesabat üzrə Yekun Müşahidələri*, BMT İHAK, 31 s.

<file:///C:/Users/Administrator/Downloads/Documents/CEDAW%20CO.pdf>

6. CEDAW, (2017), *İnsan Hüquqları*. "Qadınlara qarşı Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Edilməsi haqqında" Konvensiya (Qızların və qadınların təhsili hüququna dair 36 sayılı ümumi tövsiyə)

<https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2023-04/CEDAW%20GR%2336.pdf>

7. *Safarov E.* (2018). *Modern challenges and development of the gender equality system in the Republic of Azerbaijan*. "Gender problemi və müasir Azərbaycan" mövzusunda keçirilmiş II respublika elmi konfransının materialları, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 139 - 142s.

https://www.au.edu.az/upload-files/konfrans/Gender_2018.pdf

8. *UN Women*, (2024). *Mechanisms for the advancement of women in latin america and the caribbean: a necessary condition for the advancement of gender equality*, 80s.

https://lac.unwomen.org/sites/default/files/2024-02/en_report_mam-or_24feb24.pdf

XÜLASƏ

Məqalədə gender bərabərliyinin beynəlxalq hüquqi sənədlər – xüsusilə CEDAW, İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi və Pekin Fəaliyyət Platforması vasitəsilə necə təmin olunduğu araşdırılır. Beynəlxalq müqavilələr gender ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılması üçün dövlətlərə hüquqi öhdəliklər qoyur, monitoring və hesabatlılıq mexanizmləri təklif edir. Həmçinin, məqalədə milli səviyyədə qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması, ictimai maarifləndirmə və zorakılıqla mübarizə kimi tətbiqi mexanizmlər də təhlil edilir. Azərbaycan nümunəsində göstərilir ki, ölkə beynəlxalq öhdəliklərə uyğun addımlar atmış, gender bərabərliyini təmin etmək üçün qanunvericilik və institusional islahatlar həyata keçirmişdir. Sonda qeyd olunur ki, gender bərabərliyi yalnız hüquqi məsələ deyil, sosial ədalətin və davamlı inkişafın əsas amilidir.

Açar sözlər: gender bərabərliyi, beynəlxalq müqavilələr, insan hüquqları, qadın hüquqları, hüquqi mexanizmlər, gender siyasəti.

ADMINISTRATION AND LEGAL ENSURANCE OF GENDER EQUALITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL LEGAL TREATIES

Summary

The article examines how gender equality is ensured through international legal instruments - in particular CEDAW, the Universal Declaration of Human Rights and the Beijing Platform for Action. International treaties impose legal obligations on states to eliminate gender discrimination, and propose monitoring and accountability mechanisms. The article also analyzes implementation mechanisms at the national level, such as legislative harmonization, public education and combating violence. The example of Azerbaijan shows that the country has taken steps in line with international obligations and implemented legislative and institutional reforms to ensure gender equality. In conclusion, it is noted that gender equality is not only a legal issue, but also a key factor in social justice and sustainable development.

Keywords: *gender equality, international treaties, human rights, women's rights, legal mechanisms, gender policy.*

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ ДОГОВОРОВ

Резюме

В статье рассматривается, как гендерное равенство обеспечивается посредством международно-правовых инструментов, в частности КЛДЖ, Всеобщей декларации прав человека и Пекинской платформы действий. Международные договоры налагают на государства правовые обязательства по ликвидации гендерной дискриминации и предлагают механизмы мониторинга и подотчетности. В статье также анализируются механизмы реализации на национальном уровне, такие как гармонизация законодательства, повышение осведомленности общественности и борьба с насилием. Пример Азербайджана показывает, что страна предприняла шаги в соответствии с международными обязательствами и осуществила законодательные и институциональные реформы для обеспечения гендерного равенства. В заключение отмечается, что гендер-

ное равенство является не только юридическим вопросом, но и ключевым фактором социальной справедливости и устойчивого развития.

Ключевые слова: *гендерное равенство, международные договоры, права человека, права женщин, правовые механизмы, гендерная политика.*

ELEKTRON HÖKUMƏT VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA: İSLAHLARIN İCRA MEXANİZMLƏRİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

UOT: 33

<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.627>

TALE HÜSEYNLİ

Bakı Avrasiya Universiteti, doktorant

E-mail: talehuseynli15@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6913-9752>

Giriş

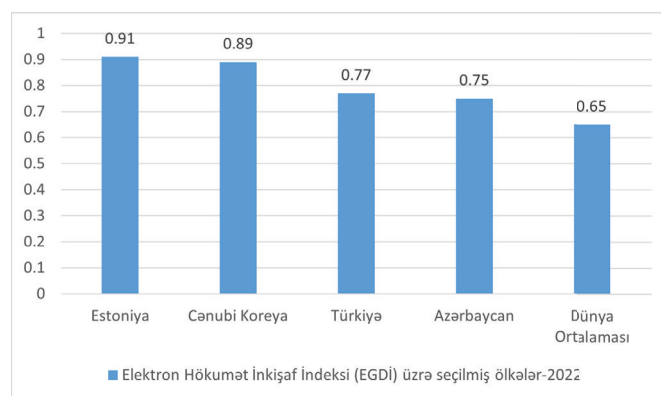
Elektron hökumət: anlayış, inkişaf mərhələləri və beynəlxalq kontekst

Elektron hökumət (e-hökumət) dövlət qurumlarının insanlara, bizneslərə və digər dövlət qurumlarına xidmət göstərmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından necə istifadə etdiyini təsvir etmək üçün istifadə edilən termindir. Bu anlayış təkcə elektron xidmətlərin göstərilməsini deyil, həm də bütün səviyyələrdə hökumətin rəqəmsallaşdırılmasını, açıq məlumatların istifadəsini və qərarların qəbuluna məlumat əsasında yanaşmanı əhatə edir.

Beynəlxalq təcrübədə elektron hökumətin inkişafı dörd əsas mərhələyə bölünür. İnformasiyanın təqdimatı mərhələsi, əlaqəli qarşılıqlı fəaliyyət mərhələsi, elektron xidmət mərhələsi, transformativ mərhələ.[5]

İnformasiyanın tədqiqat mərhələsində dövlət qurumları sadəcə informasiya təqdim edir. Məsələn, nazirliklər, icra hakimiyyətləri və digər qurumlar öz rəsmi saytlarında qanunlar, qərarlar, strukturlar, əlaqə məlumatları və xəbərlər yerləşdirirlər. Bu mərhələdə istifadəçi ilə qarşılıqlı fəaliyyət yoxdur. İkinci səviyyədə rezidentlər və şirkətlər dövlət qurumları ilə interaktiv şəkildə əlaqə saxlaya bilirlər. Məsələn, siz onlayn sorgular göndərə, sənədlər yükləyə və şikayət və ya şərhlerinizi bildirə bilərsiniz [6]. Bu nöqtədə informasiya artıq birtərəfli deyil, əksinə, qarşılıqlı mübadilə növüdür. Hazırda dövlət xidmətləri tamamilə rəqəmsal şəkildə təqdim olunur. Vətəndaşlar vergiləri ödəmək, cərimələri yoxlamaq, sosial müavinətlərə müraciət etmək və digər xidmətlərdən istifadə etmək üçün elektron imzadan istifadə edirlər. Xidmətlərin keyfiyyəti, sürəti və şəffaflığı yaxşılaşır. Bu da üçüncü səviyyəyə aiddir. 4-cü mərhələ yüksək mərhələ hesab olunur. Bu nöqtədə dövlət tamamilə rəqəmsal hökumətə keçir. Süni intellekt, blokçeyn, böyük verilənlər və avtomatlaşdırılmış qərar qəbul etmə sistemləri tətbiq olunur. Dövlət-vətəndaş qarşılıqlı əlaqələri qabaqlayıcı və uyğunlaşdırılmış xidmətləri əhatə edəcək şəkildə inkişaf edir [15].

Beynəlxalq təşkilatlar elektron hökumətin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif indekslər təqdim edir. BMT-nin Elektron Hökumətin İnkişaf İndeksi (EGDI) və Elektron İştirak İndeksi (EPI) bu sahədə əsas göstəricilər sayılır.

Qrafik 1. BMT Elektron Hökumət İnkişaf İndeksi üzrə seçilmiş ölkələrin sıralaması (2022) [14] (Azərbaycan, Estoniya, Türkiyə, Cənubi Koreya və dünya ortalaması ilə müqayisə)

Azərbaycan bu indekslərdə regional liderliyə doğru irəliləyir. 2020-ci ildən sonra elektron xidmətlərin əhatə dairəsi, istifadəçi sayı və keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu da müsbət göstəricidir.

Azərbaycanda elektron hökumət və rəqəmsal transformasiya prosesi üçün qanunvericilik bazası 2000-ci illərin əvvəllərində formalaşmağa başlayıb. Əsas sənədlər bunlardır:

“Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanun (2004) elektron sənədlərin hüquqi bərabərliyini təmin edir. “Dövlət informasiya sistemləri və ehtiyatları haqqında” Qanun (2011-ci il) informasiya sistemlərinin administrasiyasını tənzimləyir; “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanun (2005-ci il) açıqlıq və ictimai monitoring üçün qanunvericilik əsasını yaratdı. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında elektron hökumətə keçid strateji məqsəd kimi müəyyən edilib. Bundan əlavə, “Dövlət İnformasiya Sistemlərinin İntegrasiyası

Konsepsiyası” və “Rəqəmsal Azərbaycan 2022-2026” gündəliyi kimi nəşrlər bütövlükdə rəqəmsal idarəetməni inkişaf etdirməyə çalışır [15].

Azərbaycanın rəqəmsal idarəetmə paradigmasının icrasında bir neçə mühüm qurum iştirak edir. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi İKT infrastrukturunun bütün strateji idarəçiliyinə və inkişafına nəzarət edir. Elektron Hökumət İnkişaf Mərkəzi (EGD) vahid platformaları idarə edir və dövlət xidmətlərini elektronlaşdırır [7]. “ASAN Xidmət” dövlət xidmətlərinin şəffaf və sürətli çatdırılması üçün müstəsna platformadır. “AzInTelecom” MMC milli bulud sistemləri, hosting və təhlükəsizlik həlləri təqdim edir. Bu təşkilatlar arasında əməkdaşlıq nəticəsində xidmət inteqrasiyası və rəqəmsal ekosistemin böyüməsi sürətlənib [8].

Rəqəmsal transformasiya islahatların icrasının keyfiyyətini və effektivliyini artırmaqla, idarəetmə sistemində çevik, şəffaf və vətəndaşyönümlü yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur [3].

Ənənəvi tətbiq yanaşmaları bürokratik maneələr, vaxt itkisi və səmərəsiz resurs bölgüsü ilə xarakterizə olunurdu. Rəqəmsal üsullar avtomatlaşdırılmış əməliyyatlara, onlayn monitorinq və hesabat verməyə və məlumat əsasında qərar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, sosial təminat üçün “e-sosial.az”, biznes üçün “e-taxes.gov.az”, torpaq idarəçiliyi üçün “REAL ƏMLAK portalı” real vaxt rejimində məlumatların izlənilməsi və əməliyyat seçimlərinin aparılmasına imkan verir.

İcra nəzarətində rəqəmsal vasitələrdən qeyd edərkən, xüsusi olaraq da, rəqəmsal imza (SİMA) və blokçeyn texnologiyasını qeyd edə bilərik. Bu texnologiya icra proseslərində saxtakarlığın və təhrifin qarşısını alır. “ASAN Xidmət” portalı və mobil tətbiqlər vətəndaşlara xidmətlərə çıxış imkanlarını asanlaşdırır, icra prosesinə ictimai nəzarəti artırır. Elektron kabinələr və şəxsi hesablama sistemləri (məsələn, “my.gov.az”) islahatların yerinə yetirilməsi ilə bağlı fərdi monitorinq imkanları yaradır [11].

Rəqəmsallaşma ilə hər bir strukturun icra proseslərində vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilir və idarəetmə tarixi rəqəmsal izlərdən (loglardan) istifadə etməklə izlənilə bilər. Bu, dəyişiklikləri izləmək, qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün mühüm alətlə çevrilir.

Elektron xidmətlərin sektorial təhlili: vergi, sosial təminat, sahibkarlıq

Rəqəmsal transformasiya prosesində sektor strategiyası çox vacibdir. Bu, hər bir dövlət sektorunun fərdi tələblərinə uyğun olan texnoloji həllərin tətbiqini nəzərdə tutur. Azərbaycanda elektron xidmətlərin sektorlar üzrə tətbiqi iqtisadi və sosial dəyişikliklərin effektivliyini artırır.

e-taxes.gov.az portalı vergi sisteminin rəqəmsallaşdırılmasını asanlaşdırır. Bu platforma aşağıdakı imkanlara malikdir: vergi bəyannamələrinin elektron şəkildə ötürülməsi, elektron sertifikatlar və xəbərdarlıqlar almaq, onlayn ödəniş, vergi borcunun real vaxt rejimində izlənməsi. Bu yanaşmanın tətbiqi sadələşdirilmiş vergi inzibatçılığı və qeyri-rəsmi sektorun azaldılmasında böyük irəliləyişlə nəticələndi.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən fəaliyyət göstərən “e-sosial.az” portalı sakinlərə geniş məlumat və sosial xidmətlər üçün elektron müraciət etmək imkanı təqdim edir. Sistemin əsas üstünlükləri: Pensiya hesablarının elektron monitorinqi, sosial ödənişlərin avtomatik hesablanması, ünvanlı sosial yardım üçün elektron ərizədən istifadə imkanı. Bu sistem həm açıqlığı, həm də sosial xidmətlərə daha sürətli çıxışı təşviq edir.

Sahibkarlar “e-gov.az”, “e-lisenziya”, “onlayn Vergilər Nazirliyi”, “ASAN Login” kimi platformalardan istifadə edə bilərlər. Aşağıdakı alətlər: müəssisələrin qeydiyyatdan keçməsinə və lisenziya almasına icazə verin, gömrük əməliyyatlarının elektronlaşdırılması, elektron müqavilələrin və arayışların təqdimini mümkün edir. Elektron texnologiyalar korporativ məhsuldarlığı artıraraq korrupsiya təhlükəsini azaldıb.

Azərbaycanın elektron hökumət siyasəti müxtəlif beynəlxalq ölçülərdə təmsil olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin rəqəmsallaşma səviyyəsini obyektiv ölçmək üçün göstəricilər yaratdılar.

Azərbaycanın EGDI göstəricisi 2022-ci ildə 0.75 səviyyəsində olmuşdur ki, bu da dünya ortalamasından (0.65) yüksəkdir. Lakin Estoniya (0.91) və Cənubi Koreya (0.89) kimi lider ölkələrlə müqayisədə daha aşağıdır. Qeyd olunan göstəricilər yuxarıdakı qrafikdə qeyd olunmuşdur.

Dünya ölkələrində də bəzi uğurlu Elektron Hökumət İnkişaf İndeksi modellərini də qeyd etmək mümkündür. Cənubi Koreyada “Smart Govern-

ment” modeli və süni intellekt tətbiqləri ilə məşhur ölkədir. Cənubi Qafqazda isə Gürcüstan elektron notariat, elektron imza və dövlət qeydiyyatı sistemləri ilə inkişaf etmişdir. Şimali Avropada Estoniya “X-Road” sistemi ilə bütün dövlət qurumlarının məlumat mübadiləsini təmin edir. Ölkəmiz də bütün modelləri nəzərə almaqla, özünəməxsus hibrid model formalaşdırmışdır.

Rəqəmsallaşdırma və e-hökumət sahəsində irəliləyişlərlə yanaşı, digər struktur problemləri də mövcuddur. İlk növbədə rəqəmsal bərabərsizlik məsələsi göz qabağındadır, xüsusən də kənd yerlərində zəif internet infrastrukturunu və qeyri-adekvat texnologiya biliyi xidmətlərə bərabər çıxışa mane olur. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar ciddi problem olaraq qalmaqda davam edir: fərdi məlumatların qorunması, zəif kibertəhlükəsizlik tədbirləri və məlumatların sızması ehtimalı vətəndaşların rəqəmsal xidmətlərə inamını sarsıdır. Eyni zamanda, bir sıra dövlət qurumlarının texnologiyı infrastrukturunu köhnəlib və yeni platformalara uyğunlaşdırılmayıb, bu da integrasiya problemlərinə səbəb olub [9].

Bundan əlavə, peşəkarların, xüsusilə İKT və rəqəmsal idarəetmə sahəsində təcrübəsi olan mütəxəssislərin çatışmazlığı xidmət keyfiyyətinə və innovasiyaların tətbiqinə mənfi təsir göstərir. Bəzən rəqəmsal sistemlərin quraşdırılmasında süründürməçilik və koordinasiya boşluqlarının olması, qurumlararası məlumat mübadiləsi tam təmin olunmur, bu da təkrar proseslərə və islahatların həyata keçirilməsində vaxt itkisinə səbəb olur. Bəzi vətəndaşlar hələ də kompüterləşdirilmiş xidmətlərdən qorxur və ənənəvi üsullarla müraciət etməyə üstünlük verirlər ki, bu da rəqəmsallaşdırma təşəbbüslərini sarsıdır. Nəhayət, tənzimləyici və hüquqi çatışmazlıqlar, eləcə də köhnəlmiş tənzimləmə sistemləri rəqəmsal texnologiyanın tam istifadəsinə mane olur [10].

Rəqəmsal transformasiyanın uzunmüddətli və hərtərəfli artımını təmin etmək üçün ilk növbədə regional internet infrastrukturunun qurulması və yüksək sürətli internetə çıxışın təmin edilməsi lazımdır [4]. Bundan əlavə, əhəlinin rəqəmsal savadlılığını artırmaq üçün məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində cari rəqəmsal texnologiya kurikulumu, eləcə də işləyən fərdlər üçün davamlı təlim proqramları tətbiq edilməlidir. Rəqəmsal bərabərliyi təşviq etmək üçün yaşlılar və aztəminatlı qruplar üçün daha

sadə interfeysli proqramlar, eləcə də məqsədyönlü tədris səyləri tətbiq edilməlidir [2].

Eyni zamanda, məlumatların təhlükəsizliyi və fərdi məlumatların qorunması üçün qanunvericilik prosedurları gücləndirilməli, kibertəhlükəsizlik standartları milli səviyyədə hazırlanmalı və bütün dövlət qurumlarında zəruri olmalıdır. Dövlət qurumları xidmətlərin təkrarlanmasını və bürokratik əngəlləri azaltmaq məqsədi ilə vahid məlumat bazası və bulud texnologiyasına əsaslanan integrasiya olunmuş sistemlər qurulmalıdır. ASAN modeli kimi rəqəmsal vəziyyətə nəzarət etmək üçün çevik və şəffaf arxitekturdan istifadə yeni sektorlara genişləndirilməlidir. Bundan əlavə, dövlət-sahibkarlıq əməkdaşlığı nəticəsində startaplar və innovativ texnologiya firmaları üçün dəstək mexanizmləri yaradılmalı, rəqəmsal innovasiyalar isə dövlət sifarişləri ilə dəstəklənməlidir [1].

Nəhayət, dünya təcrübəsini və uğurlu modelləri (məsələn, Estoniya, Cənubi Koreya, Sinqapur) tədqiq etməklə lokallaşdırılmış rəqəmsal strategiyalar işlənilib hazırlanmalı və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, eləcə də dövlət qurumlarını bu istiqamətdə iş-tirək etməyə təşviq etmək üçün şərait yaradılmalıdır.

Nəticə

Son illər dövlət idarəçiliyi Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş iqtisadi və institusional islahatların həyata keçirilməsi mexanizmlərinin müasirləşdirilməsini, eləcə də rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşdırılmasını prioritet təşkil edir. Elektron hökumətin tətbiqi təkcə insanlara göstərilən xidmətlərin çevik və şəffaf şəkildə təşkili üçün deyil, həm də islahatların operativ icrasına nəzarət etmək, resurslardan daha yaxşı istifadə və ictimai fəallığı artırmaq üçün vacibdir.

Məqalənin təhlilinə əsasən, Azərbaycanda elektron xidmətlər sistemi artıq sektorlar səviyyəsində qurulub, vergi, sosial təminat, sahibkarlıq, torpaq idarəçiliyi və digər sektorlarda geniş rəqəmsal platformalar səmərəli şəkildə tətbiq olunur. “ASAN xidmət” və “e-gov” kimi təşəbbüslər dəyişikliklərin yerli səviyyədə səmərəli və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün effektiv alət olduğunu sübut edib. Bununla belə, regional-coğrafi bərabərsizliklər, zəif texnoloji infrastruktur, rəqəmsal savadsızlıq, informasiya təhlükəsizliyi və insan resurslarının çatışmazlığı sistemin uzunmüddətli böyüməsinə mane olmaqda davam edir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqəmsal idarəetmənin uğuru təkcə texnoloji platformaların qurulması ilə deyil, həm də qanunvericilik bazasının çevikliyi, institusional koordinasiya və sosial-iqtisadi inklüzivliklə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Azərbaycan bu sahədə Estoniya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edərək özünün rəqəmsal hökumət modelini yaratmalıdır. Bundan əlavə, süni intellekt, böyük məlumat analitikası və blokçeyn texnologiyasından istifadə dəyişikliklərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək potensialına malikdir.

Ümumiyyətlə, rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi metodlarına daxil edilməsi Azərbaycanda şəffaf, hesabatlı və vətəndaş mərkəzli hökumətin inkişafına kömək edir. Prosesin uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün hüquqi, texnoloji və sosial islahatlar eyni vaxtda həyata keçirilməli, dövlət, cəmiyyət və kommersiya sektoru arasında rəqəmsal həmrəylik təmin edilməlidir.

Ümumiyyətlə, rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi metodlarına daxil edilməsi Azərbaycanda şəffaf, hesabatlı və vətəndaş mərkəzli hökumətin inkişafına kömək edir. Prosesin uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün hüquqi, texnoloji və sosial islahatlar eyni vaxtda həyata keçirilməli, dövlət, cəmiyyət və kommersiya sektoru arasında rəqəmsal həmrəylik təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağazadə, Nərmin. "ASAN Xidmət Modeli və Rəqəmsal İnnovasiyalar" – ADNA, 2023, *Rəqəmsal xidmətlərin Azərbaycan modeli*.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2018). "Rəqəmsal Transformasiya üzrə Strateji Yol Xəritəsi". Bakı: Prezident Kitabxanası.
3. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). "Rəqəmsal Azərbaycan 2022–2026".
4. Azintelecom MMC (2023). "Milli bulud strategiyasının icra vəziyyəti və perspektivlər". Bakı.
5. Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi (EHİM). (2023). "Elektron xidmətlərin təhlili və inkişaf perspektivləri". Bakı.
6. Qasımova, T. (2022). "Elektron imzanın hüquqi qüvvəsi: beynəlxalq və milli çərçivədə".

Azərbaycan Hüquq Jurnalı, 2(4), 36–45. – Elektron imzanın hüquqi tanınması və hüquqi təsirləri.

7. Qasımova, Tünzalə. "Rəqəmsallaşmanın dövlət idarəetməsində rolu" – AMEA, 2022, *İdarəetmədə rəqəmsal alətlərin tətbiqi və effektivlik analizi*.

8. Margetts, H., & Dunleavy, P. (2013). *The second wave of digital-era governance*. *Government Information Quarterly*, 30(1), 1–17.

9. Meijer, A., Curtin, D., & Hillebrandt, M. (2012). *Open government: Connecting vision and voice*. *International Review of Administrative Sciences*, 78(1), 10–29.

10. Səfərov, Ə. (2024). "Azərbaycan rəqəmsal strategiyası və hüquqi transformasiya". AMEA İctimai Elmlər Jurnalı, 4(2), 27–39. – "Azərbaycan 2030" və "Rəqəmsal Azərbaycan" sənədlərinin hüquqi aspektləri.

11. Şirinov, Kamil. "Rəqəmsal texnologiyalar və yeni idarəetmə modeli" – BDU nəşriyyatı, 2024, *Rəqəmsal idarəetmənin strukturu və transformasiya prinsipləri*.

12. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi. (2022). "Elektron sənəd və rəqəmsal xidmətlər üzrə hüquqi mühitin təkmilləşdirilməsi" – Hüquq sistemində elektron əsaslı islahatların aparılması..

13. World Bank (2020). *Digital Government Readiness Assessment: Azerbaijan Country Report*. Washington DC.

14. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2022). "Rəqəmsal Azərbaycan – 2022–2026-cı illər üzrə Dövlət Proqramı". Bakı: RİNN., –Elektron hökumətin təkmilləşdirilməsi və informasiya sistemlərinin integrasiyası üzrə yol xəritəsi.

15. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. (2022). "Elektron hökumətin inkişafında normativ-hüquqi baza". Bakı: DİA nəşriyyatı., – Elektron sənəd dövriyyəsi və imzanın hüquqi əsaslandırılması.

XÜLASƏ

Son illərin global texnoloji inqilabı dövlət idarəçiliyi sahəsində mühüm inkişaflarla nəticələndi. Bu perspektivdə müasir dövlətlərin strateji inkişaf gündəmlərinə elektron hökumət və rəqəmsal transformasiya kimi mühüm ideyalar daxildir. Rəqəmsallaşma dövlət-vətəndaş qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsi, idarəetmənin çevikliyinin artırılması və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün mühüm alətə çevrilib. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının dövlət xidmətlərinə daxil edilməsi idarəetmənin açıqlığını, hesabatlılığını və çevikliyini təkmilləşdirmək şansı verdi, həmçinin islahatların həyata keçirilməsində əhəmiyyətli struktur islahatları üçün zəmin yaratdı.

Rəqəmsallaşma müasir iqtisadi və sosial idarəetmənin vacib komponentinə çevrilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, xüsusən də elektron hökumət sistemlərindən istifadə dövlət idarəçiliyində açıqlığın artırılmasına, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və islahatların səmərəli həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verib [13]. Son illərdə Azərbaycan Respublikası dövlət orqanının funksiyalarının optimallaşdırılması, daha sürətli qərarların qəbul edilməsi və vətəndaş məmnunluğunun yüksəldilməsi baxımından mühüm nailiyyətlərlə nəticələnən rəqəmsal transformasiya gündəmini həyata keçirmişdir.

Rəqəmsal idarəetməyə keçid də Azərbaycan Respublikasının son iqtisadi islahatlarında prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər” adlı sənəddə rəqəmsal transformasiyanın zəruriliyi vurğulanır. “Elektron hökumət” və “ASAN xidmət” konsepsiyaları artıq praktiki tətbiq baxımından səmərəli olduğunu göstərərək, sakinlərin dövlət xidmətlərindən daha asan istifadəsinə şərait yaradır. Rəqəmsal üsullar həyata keçirmə prosedurlarının səmərəliliyini artırdı və dəyişikliklərin nəticəyönümlü xarakterini artırdı.[12]

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal transformasiya və elektron hökumət layihələrinin iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi mexanizmlərinə təsiri, eləcə də mövcud metodologiyalar və gələcək inkişaf istiqamətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *rəqəmsal idarəetmə, elektron hökumət, iqtisadi islahatlar, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsallaşma.*

Tale Huseynli Huseyn

Baku Eurasia University, Ph.d student

ELECTRONIC GOVERNMENT AND DIGITAL TRANSFORMATION: NEW APPROACHES IN THE IMPLEMENTATION MECHANISMS OF REFORMS

Summary

The global technological revolution of recent years has resulted in significant developments in the field of public administration. In this perspective, the strategic development agendas of modern states include important ideas such as e-government and digital transformation. Digitalization has become an important tool for strengthening state-citizen interactions, increasing the agility of governance, and effectively implementing socio-economic changes. The integration of information and communication technologies into public services has provided a chance to improve the openness, accountability, and agility of governance, as well as laid the groundwork for significant structural reforms in the implementation of reforms.

Digitalization has become an essential component of modern economic and social governance. The development of digital technologies, in particular the use of e-government systems, has made a significant contribution to increasing transparency in public administration, improving the quality of services provided to citizens, and effectively implementing reforms. In recent years, the Republic of Azerbaijan has implemented a digital transformation agenda that has resulted in significant achievements in terms of optimizing the functions of state bodies, making faster decisions, and increasing citizen satisfaction.

The transition to digital governance has also been identified as a priority direction in the recent economic reforms of the Republic of Azerbaijan. The document “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” emphasizes the need for digital transformation. The concepts of “e-government” and “ASAN service” have already shown their effectiveness in practical application, creating conditions for easier use of public services by residents. Digital methods have increased the efficiency of implementation procedures and increased the result-oriented nature of changes.

This article examines the impact of digital trans-

formation and e-government projects on the mechanisms for implementing economic reforms in the Republic of Azerbaijan, as well as existing methodologies and future development directions.

Keywords: *Digital governance, e-government, economic reforms, digital transformation, digitalization.*

Тале Гусейнли Гусейн
Бакинский Евразийский Университет,
докторант

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ В МЕХАНИЗМАХ РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМ

Резюме

Глобальная технологическая революция последних лет привела к значительным изменениям в сфере государственного управления. В этом плане стратегические программы развития современных государств включают такие важные идеи, как электронное правительство и цифровая трансформация. Цифровизация стала важным инструментом укрепления взаимодействия государства и граждан, повышения гибкости управления и эффективной реализации социально-экономических изменений. Интеграция информационно-коммуникационных технологий в государственные услуги предоставила возможность повысить открытость, подотчетность и гибкость управления, а также заложила основу для значительных структурных реформ в ходе реализации реформ.

Цифровизация стала важнейшим компонентом современного экономического и социального управления. Развитие цифровых технологий, особенно использование систем электронного правительства, внесло значительный вклад в повышение прозрачности государственного управления, улучшение качества услуг, предоставляемых гражданам, и эффективную реализацию реформ. За последние годы в Азербайджанской Республике была реализована программа цифровой трансформации, которая привела к значительным достижениям в плане оптимизации функций государственных органов, ускорения принятия решений и повышения удовлетворенности граждан.

Переход к цифровому управлению также был определен в качестве приоритетного направления последних экономических реформ в Азербайджанской Республике. В документе «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» подчеркивается необходимость цифровой трансформации. Концепции «электронного правительства» и «службы ASAN» уже показали свою эффективность на практике, создав условия для более удобного пользования гражданами государственными услугами. Цифровые методы повысили эффективность процедур внедрения и повысили результативность изменений.

В статье рассматривается влияние проектов цифровой трансформации и электронного правительства на механизмы реализации экономических реформ в Азербайджанской Республике, а также существующие методологии и будущие направления развития.

Ключевые слова: *Цифровое управление, электронное правительство, экономические реформы, цифровая трансформация, цифровизация.*

PAŞA SIĞORTADA KADR SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

HƏMİDƏ BEHBUDOVA

Bakı Biznes Universiteti, magistr

E-mail: hemidebehbudova1@gmail.com

Paşa Sığortada biliklərin ötürülməsini asanlaşdırmaq və işçilərin şəxsi inkişafına dəstək olmaq üçün mentorluq proqramları tətbiq edilməlidir. Rəhbərlik, mentorluq və karyera məsləhətləri vermək üçün yüksək səviyyəli menecerlər daha az təcrübəli işçilərlə birləşdirilməlidir. Bu, təkcə bacarıqların inkişafına kömək etməyəcək, həm də işçilər arasında aidiyyət və sədaqət hissini gücləndirəcək [3].

Karyera yolunun inkişafı HR siyasətində prioritet olmalıdır. İşçilərə şirkət daxilində inkişaf potensialını görməyə imkan verən aydın, strukturlaşdırılmış karyera yolları göstərilməlidir. İrəliləyiş meyarlarını və irəliləyiş üçün lazımi bacarıqları müəyyən etməklə, işçilər yaxşı işləmək və təşkilat daxilində məşğul olmaq üçün daha çox motivasiya hiss edəcəklər. Bu yanaşma həm peşəkar artım, həm də iş təhlükəsizliyi arzusuna toxunduğu üçün işçilərin saxlanma dərəcələrini yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir. Paşa Sığortada kadr siyasəti bu inkişaf təşəbbüslərini həyata keçirməklə gücləndirilməlidir. Təlim, mentorluq və müəyyən edilmiş karyera yolları işçilərin işə cəlb olunmasını artırmaq və uzunmüddətli uğuru təmin etmək üçün şirkətin HR strategiyasına integrasiya edilməli olan kritik komponentlərdir.

Paşa Sığortada işçilərin bağlılığını və məmnuniyyətini artırmaq üçün müsbət və məhsuldar iş mühitini inkişaf etdirmək üçün bir sıra strateji tədbirlər həyata keçirilməlidir. Davamlı rəy kadr siyasətinə daxil edilməlidir. İşçilərin fəaliyyətinin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün rüblük fəaliyyətin təhlili kimi strukturlaşdırılmış əks-əlaqə mexanizmi yaradılmalıdır. Bu baxışlar təkcə işin nəticəsini qiymətləndirməməli, həm də işçilərin məmnunluğunu ölçməli, təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etməli və açıq ünsiyyət mədəniyyətini gücləndirməlidir. İşçilərin öz tərəqqilərindən və inkişaf edə biləcəkləri sahələrdən xəbərdar olmasını təmin etmək üçün bu təşəbbüsə üstünlük verilməlidir.

Bundan əlavə, işçi qüvvəsinin motivasiyaları, üstünlükləri və narahatlıqları barədə məlumat toplamaq üçün müntəzəm olaraq işçi sorğuları və fokus qrupları aparılmalıdır. Bu vasitələrdən işçilərin məmnunluğunu qiymətləndirmək və düzəliş tələb edən HR siyasətinin xüsusi aspektlərini müəyyən etmək üçün istifadə edilməlidir. İşçiləri qərarların qəbulu prosesinə fəal şəkildə cəlb etməklə şirkət

onların ehtiyaclarını ödəmək və işdə ümumi təcrübələrini artırmaq öhdəliyini nümayiş etdirə bilər. İş-həyat balansı şirkətin HR strategiyasının təməli daşı olmalıdır. İşçilərin şəxsi öhdəliklərini yerinə yetirmək və stressi azaltmaq üçün çevik iş saatları və uzaqdan iş variantları tətbiq edilməlidir [10]. Bundan əlavə, şirkət işçilərin öz rifahını doldurmaq və saxlamaq imkanına malik olmasını təmin etmək üçün adekvat ödənişli məzuniyyət təklif etməlidir. Bu tədbirlər sağlam iş-həyat balansını təşviq etmək üçün şirkətin siyasətlərinə integrasiya edilməlidir ki, bu da işçilərin uzunmüddətli məmnuniyyəti və işdə saxlanılması üçün vacibdir. Paşa Sığortada işçilərin bağlılığının və məmnunluğunun yüksəldilməsi iş-həyat balansının təşviqi ilə yanaşı, davamlı əks-əlaqə mexanizmlərinin, müntəzəm sorğuların və fokus qruplarının həyata keçirilməsini tələb edir. Həm işçilərin məmnunluğunu, həm də təşkilati uğuru təmin edən dəstəkləyici və cəlbədiçi iş mühiti yaratmaq üçün bu strategiyalara üstünlük verilməlidir.

Paşa Sığortada HR siyasətini təkmilləşdirmək üçün işə qəbul prosesləri yüksək səviyyəli istedadları cəlb etmək və integrasiya etmək üçün optimallaşdırılmalıdır. Yüksək keyfiyyətli namizədləri cəlb etmək üçün innovativ metodların tətbiqi ilə işə qəbulun sadələşdirilməsinə üstünlük verilməlidir. Şirkət əhatə dairəsini genişləndirmək üçün onlayn iş platformalarından istifadə etməlidir. Sosial media platformalarından da potensial namizədləri cəlb etmək və şirkətin işəgötürən brendini tanımaq üçün istifadə edilməlidir. Əlavə olaraq, ixtisaslı namizədlərlə birbaşa əlaqə yaratmaq üçün sənaye şəbəkəsi tədbirləri HR mütəxəssisləri tərəfindən təşkil edilməli və ya iştirak etməlidir. Bu səylər işə götürmə müddətini azaltmaqla və şirkətin müxtəlif və bacarıqlı istedadları cəlb etməsini təmin etməklə işə qəbul prosesini sadələşdirməyə yönəlməlidir.

Yeni işə qəbul olunanların şirkətə effektiv şəkildə integrasiyasını təmin etmək üçün hərtərəfli onboarding həyata keçirilməlidir. İşə qəbul prosesi cəlbədiçi və məlumatlandırıcı olmalı, yeni işçilərə şirkətin dəyərləri, gözləntiləri və siyasətləri haqqında aydın anlayış təmin etməlidir. Onboarding təcrübəsi interaktiv sessiyalar, mentorluq proqramları və əsas komanda üzvləri ilə tanışlıqları özündə birləşdirən əsas inzibati tapşırıqlardan kənara çıxmalıdır. Bu, yeni işə

qəbul olunanların özlərini xoş qarşılandığını və şirkətin mədəniyyətinə uyğun olduqlarını hiss etməyə kömək edərdi [9]. Prosesə həmçinin şirkət sistemləri, performans gözləntiləri və işçilərin mükafatları üzrə təlimlər daxil edilməlidir ki, bu da yeni işçilərin özlərinə yaxşı hazırlaşmasını təmin edir. Paşa Sığortada işə qəbulun optimallaşdırılması innovativ işə qəbul strategiyalarının qəbul edilməsini və hərtərəfli, cəlbəedici işə qəbul təcrübəsinin hazırlanmasını tələb edir. Bu təkmilləşdirmələr yüksək səviyyəli istedadları cəlb etmək və yeni işçilərin şirkətə effektiv şəkildə inteqrasiyasını təmin etmək üçün həyata keçirilməlidir ki, bu da işçilərin daha çox məmnuniyyətinə və işdə saxlanmasına gətirib çıxarır.

Paşa Sığortada insan resursları siyasətini təkmilləşdirmək üçün daha iş mühitini inkişaf etdirmək üçün müxtəliflik və inklüzivliyin təşviqinə üstünlük verilməlidir. Təşkilat daxilində inklüziv mədəniyyət fəal şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Şirkət diqqətini bütün işçilərin dəyərli, hörmətli və töhfə vermək səlahiyyətinə malik olduqları bir mühit yaratmağa yönəltməlidir. Rəhbərlik mədəni məlumatlandırma tədbirləri və müxtəlif perspektivlərin tanınması kimi təşəbbüslər vasitəsilə müxtəlifliyi qeyd etmək üçün fəal addımlar atmalıdır. Bu inklüziv mədəniyyət şirkətin əsas dəyərlərinə daxil edilməli və gündəlik fəaliyyətində əks olunmalıdır.

Bundan əlavə, həm menecerlər, həm də işçilər üçün müxtəliflik üzrə təlimlər keçirilməlidir. Bu təlim qərəzləri aradan qaldırmaq və iş yerində hörmətli qarşılıqlı əlaqələri təşviq etmək məqsədi daşıyan şüursuz qərəz, bərabərlik və inklüzivlik kimi mövzulara diqqət yetirməlidir. Qərəzləri tanımaq və aradan qaldırmaq üçün işçiləri bilik və alətlərlə təchiz etməklə şirkət daha ahəngdar və əhatəli iş mühiti yarada bilər. Müxtəliflik üzrə təlim bütün işçilər üçün məcburi olmalı və təşkilatda ardıcıl anlaşmanı təmin etmək üçün yeni işə qəbul olunanlar üçün işə qəbul prosesinə inteqrasiya edilməlidir.

Bütün işə qəbul və yüksəliş qərarlarının ləyaqətə əsaslanmasını təmin etmək üçün ədalətli işə qəbul təcrübələri həyata keçirilməlidir. İşə götürmə siyasətləri cinsindən, irqindən və mənşəyindən asılı olmayaraq bütün namizədlərə bərabər imkanlar təmin etmək üçün hazırlanmalıdır. Şirkət fərdi xüsusiyyətlərə deyil, bacarıqlara, təcrübəyə və ixtisaslara önəm verən standartlaşdırılmış qiymətləndirmə meyarlarını qəbul etməlidir [8]. Bu yanaşma rollar üçün ən ixtisaslı şəxslərin seçilməsini və bütün işçilərin şirkət daxilində irəliləmək üçün bərabər şansa malik olmasını təmin edəcək. Paşa Sığortada müxtəlifliyin və inklüzivliyin təşviqi inklüziv mədəniyyətin, məcburi

müxtəliflik təliminin və ədalətli işə qəbul təcrübələrinin qurulmasını tələb edir. Bu təşəbbüslər bütün işçilərin hörmət edildiyini hiss etdikləri və uğur qazanmaq üçün bərabər imkanlara malik olduğu bir mühit yaratmaq üçün həyata keçirilməlidir.

Paşa Sığortada kadr siyasətini təkmilləşdirmək üçün işçilərin həm fiziki, həm də ruhi rifahını dəstəkləmək üçün hərtərəfli işçilərin sağlamlıq proqramlarının həyata keçirilməsinə üstünlük verilməlidir. Ümumi sağlamlığı təşviq etmək üçün fiziki və əqli sağlamlıq təşəbbüsləri tətbiq edilməlidir. Şirkət işçilərin sağlam həyat tərzini saxlamağa təşviq etmək üçün idman zalı üzvlükləri və ya subsidiyalar təklif etməlidir. Bundan əlavə, işçilərə işlə bağlı stressi idarə etmək və çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarıqlarını artırmaq üçün müntəzəm olaraq stressin idarə edilməsi üzrə seminarlar keçirilməlidir. Məsələn, və ya işçilərə yardım proqramlarına (EAP) çıxış daxil olmaqla, psixi sağlamlıqla bağlı dəstək xidmətləri də təmin edilməlidir. Bu sağlamlıq təşəbbüsləri daha sağlam, daha məşğul işçi qüvvəsinə töhfə verməklə həm fiziki, həm də ruhi sağlamlığa yönəldilməlidir.

İşçilərin inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək üçün tibbi sığorta yenidən nəzərdən keçirilməli və gücləndirilməlidir. Şirkət həm fiziki, həm də psixi sağlamlıq üçün hərtərəfli əhatəni təmin edən rəqabət qabiliyyətli tibbi və sağlamlıq planları təklif etməlidir. Bu planlar geniş tibbi xidmətlər, psixi sağlamlıq təminatı və sağlamlıq faydaları təklif edərək işçilərin və onların ailələrinin müxtəlif ehtiyaclarına cavab verməsini təmin etmək üçün diqqətlə qiymətləndirilməlidir. Şirkət həmçinin işçilərə öz xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış planlar seçməyə imkan verən çevik sağlamlıq faydaları təklif etməyi nəzərdən keçirməlidir, beləliklə, şirkətin sağlamlıq təkliflərindən məmnunluq artır [2]. Paşa Sığortada işçilərin sağlamlıq proqramlarının həyata keçirilməsi fiziki və əqli sağlamlıq təşəbbüslərinin tətbiqini, həmçinin tibbi sığorta planlarının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini tələb edir. İşçilərin öz sağlamlıqlarını qorumaqda dəstək hiss etmələrini təmin etmək üçün bu tədbirlərə üstünlük verilməlidir ki, bu da işçilərin məşğulluğunun, məhsuldarlığın və işin saxlanmasına gətirib çıxaracaq.

Paşa Sığortada HR siyasətini təkmilləşdirmək üçün tanınma və mükafatlandırma proqramlarının tətbiqi işçilərin motivasiyası, mənafeyyətinin yüksəldilməsi və performansın artırılması üçün əsas diqqət mərkəzində olmalıdır. Təşviqlər şirkətin HR strategiyasına inteqrasiya edilməlidir. Görkəmli performans və töhfələri mükafatlandırmaq üçün işçilərin

tanınması proqramları yaradılmalıdır. Bu proqramlara, mükafatlar və işçilərin səylərini və nailiyyətlərini əks etdirən digər tanınma formaları kimi maddi mükafatlar daxil edilməlidir. Bu cür təşviqləri təqdim etməklə şirkət işçilər arasında minnətdarlıq və sədaqət hissini inkişaf etdirməlidir. Bu mükafatlar şirkətin məqsəd və dəyərlərinə uyğunluğunu təmin edərək, xüsusi performans göstəriciləri və davranışları ilə əlaqələndirilməlidir. Tanınma proqramı şəffaf və ardıcıl şəkildə tətbiq olunmalı, mükafatlandırma hüququ üçün aydın meyarlar olmalıdır.

Müstəsna nailiyyətləri ictimaiyyət qarşısında qeyd etmək üçün ayın işçisi proqramı həyata keçirilməlidir. Bu proqram öz işlərində ardıcıl olaraq mükəmməllik nümayiş etdirən, şirkətin ağır iş və fədakarlığı tanımaq öhdəliyini gücləndirən işçiləri fərqləndirməlidir. Bu cür nailiyyətlərin ictimaiyyət tərəfindən etiraf edilməsi mədəniyyəti artırmalı, başqalarını oxşar uğur üçün səy göstərməyə ruhlandırmaqlı və rəqabətli, lakin dəstəkləyici iş mühiti yaratmalıdır. Tanınma təkcə performans hədəflərinə çatmaq üçün deyil, həm də komanda işi, innovasiya və liderlik kimi əsas dəyərləri nümayiş etdirmək üçün verilməlidir. İşçilərin motivasiyasını və məmnunluğunu artırmaq üçün Paşa Sığortada tanınma və mükafat proqramlarının tətbiqinə üstünlük verilməlidir [7]. Məqsədli həvəsləndirmələr təklif etməklə və fərdi nailiyyətləri qeyd etməklə şirkət performansını artıran, mədəniyyətini yaxşılaşdıran və işçilərin saxlanması gücləndirən mükəmməllik mədəniyyəti qura bilər.

Paşa Sığortada insan resursları siyasətini təkmilləşdirmək üçün daxili kommunikasiyanın gücləndirilməsi şəffaflığın, etimadın və rəhbərlik və işçilər arasında uyğunluğun gücləndirilməsi üçün diqqət mərkəzində olmalıdır. Şəffaf ünsiyyət şirkət mədəniyyətinin əsas aspekti kimi qurulmalıdır. Müvafiq məlumatların operativ və effektiv şəkildə paylaşılmasını təmin etmək üçün rəhbərlik və işçilər arasında aydın kommunikasiya kanalları yaradılmalıdır. Buraya işçilərə şirkətin məqsədləri, siyasətləri və istiqamət dəyişikliyi ilə bağlı əsas yeniləmələrə Girişin təmin edilməsi daxildir. Bütün qarşılıqlı əlaqələrdə şəffaflıq vurğulanmalı və rəhbərlik narahatlıqları həll etmək, suallara cavab vermək və strateji qərarlara aydınlıq gətirmək üçün işçilərlə fəal şəkildə əlaqə saxlamalıdır. Bu yanaşma inamı artırmağa, qeyri-müəyyənliyi azaltmağa və işçiləri şirkətin məqsədlərinə uyğunlaşdırmağa kömək edəcək, daha vahid iş mühiti yaradacaq.

Bundan əlavə, yüksək səviyyəli rəhbərlik və işçilər arasında açıq dialoqu asanlaşdırmaq üçün

müntəzəm iclaslar həyata keçirilməlidir. Bu görüşlər müntəzəm olaraq keçirilməlidir, bu görüşlər zamanı rəhbərlər və menecerlər şirkətin tərəqqisi, qarşıdan gələn təşəbbüslər və siyasətlərdəki dəyişikliklər haqqında yeniliklər təqdim edirlər. Bu iclaslar işçilər üçün suallar vermək, rəy bildirmək və problemləri müzakirə etmək üçün platforma rolunu oynamalıdır [6]. Bu görüşlər işçilərin bütün səviyyələrdə iştirakını və cəlb olunmasını təşviq etmək, işçilərin özlərini dəyərlı hiss etmələrini və qərar qəbul etmə prosesinə daxil olmalarını təmin etmək üçün strukturlaşdırılmalıdır. Paşa Sığortada daxili kommunikasiyanın təkmilləşdirilməsi şəffaf kommunikasiya kanallarının yaradılmasını və mütəmadi olaraq iclasların həyata keçirilməsini tələb edir. Aydınlığı təşviq etmək, inamı gücləndirmək və işçilərin yaxşı məlumatlı olmasını və şirkətin məqsədlərinə uyğun olmasını təmin etmək, nəticədə daha məşğul və məhsuldar işçi qüvvəsinə töhfə vermək üçün bu tədbirlərə üstünlük verilməlidir.

Paşa Sığortada HR siyasətini təkmilləşdirmək üçün komanda işini təkmilləşdirmək, innovasiyalara təşviq etmək və işçilərin bağlılığını artırmaq üçün birgə iş mühitinin inkişaf etdirilməsi prioritetləşdirilməlidir. Komanda əsaslı layihələr, şöbələrarası əməkdaşlıq və sosial fəaliyyətlər vasitəsilə komanda qurulması təşviq edilməlidir. Şirkət departamentlər arasında əməkdaşlığı təşviq edən, işçilərə əlaqələr və etibar qurmağa kömək edən təşəbbüslər hazırlamalıdır. İşçiləri ortaq məqsədlər üzərində əməkdaşlığa və müxtəlif bacarıq dəstlərindən istifadə etməyə təşviq etmək üçün komanda əsaslı layihələr iş prosesinə daxil edilməlidir. Komanda səfərləri və ya tədbirlər kimi sosial fəaliyyətlər də işçilərə şəxsi səviyyədə əlaqə yaratmağa kömək etmək, yoldaşlıq hissini inkişaf etdirmək və komandalar arasında ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün təşkil edilməlidir. Bu təşəbbüslər idarələrarası əlaqələrin və komanda işinin gücləndirilməsində effektiv olmasını təmin etmək üçün müntəzəm və yaxşı strukturlaşdırılmış olmalıdır.

İşçilərə biznesin müxtəlif sahələrinə təsir edən təşəbbüslər üzərində işləmək imkanları təmin etmək üçün çarpaz funksional layihələr həyata keçirilməlidir. Bu layihələr işçilərə müxtəlif funksiyalara töhfə vermək, bununla da onların təcrübələrini genişləndirmək və departamentlər arasında əməkdaşlığı artırmaq üçün nəzərdə tutulmalıdır. Çarpaz funksional layihələrdə iştirak etməklə, işçilər şirkətin əməliyyatları və problemlərini daha dərinədən başa düşməlidirlər ki, bu da onların problem həll etmə qabiliyyətlərini və yaradıcılığını artırır. Bundan əlavə, əməkdaşlığın nəzərəcarpacaq biznes nəticələ-

rini təmin etmək üçün bu layihələr şirkətin strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalıdır [5]. İclasları zamanı mütəmadi təqdimatlar təşkil edilməlidir ki, bu da işçilərə funksiyalararası layihələrin innovasiyalarını və fikirlərini bütün şirkətlə bölüşməyə imkan verir. Paşa Sığortada birgə iş mühitinin inkişafı komanda quruculuğu fəaliyyətlərinin təşviqini və funksiyalar arasındakı layihələrin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu təşəbbüslər əməkdaşlığın, innovasiyaların və işçilərin ümumi cəlb edilməsinin gücləndirilməsi, daha effektiv və vahid işçi qüvvəsinə töhfə vermək üçün prioritetləşdirilməlidir.

Paşa Sığortada insan resursları siyasətini təkmilləşdirmək üçün işçilərin məmnunluğunu, işdə saxlanmasını və şirkətin məqsədlərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün kompensasiya və müavinət paketlərinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Rəqabətə davamlı əmək haqqı kompensasiya strategiyasının əsas komponenti kimi saxlanılmalıdır. Şirkət əmək haqqı strukturlarının sənaye standartları ilə rəqabətə davamlı olmasını təmin etmək üçün mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməlidir. Bu, bazar araşdırması və sığorta sənayesindəki oxşar şirkətlərə qarşı müqayisə aparılmalıdır. İnflyasiyaya, bazar tendensiyalarına və artan yaşayış dəyərində uyğunlaşmaq üçün maaşların müntəzəm təhlili aparılmalıdır. Bu yanaşma, işçilərin öz töhfələrinə görə adekvat kompensasiya hiss etmələrini və şirkətə ən yaxşı istedadları cəlb etmələrini təmin edəcək.

Bundan əlavə, yüksək performans stimullaşdırmaq və işçilərin maraqlarını şirkətin uğuru ilə uyğunlaşdırmaq üçün bonus və mənəfətin bölüşdürülməsi proqramları həyata keçirilməlidir. Performansla bağlı bonus strukturları biznes nəticələri ilə birbaşa əlaqəli olan aydın göstəricilərlə fərdi və komanda nailiyyətləri ilə əlaqələndirilməlidir. Yüksək performans mədəniyyətini gücləndirmək üçün bu bonuslar müntəzəm olaraq, məsələn, rüblük və ya illik olaraq paylanmalıdır. Bundan əlavə, işçilərin şirkətin maliyyə uğurundan birbaşa faydalanmasına imkan verən mənəfətin bölüşdürülməsi proqramları tətbiq edilməlidir. Bu proqram uzunmüddətli töhfələri mükafatlandıran, işçilər arasında sədaqət və sahiblik hissini gücləndirən şəkildə qurulmalıdır [10]. Həm bonuslar, həm də mənəfətin bölüşdürülməsi sxemləri uyğunluq və performansın ölçülməsi üçün aydın meyarlarla şəffaf olmalıdır. Paşa Sığortada kompensasiya və müavinət paketlərinin təkmilləşdirilməsi rəqabətə davamlı maaşların və performans əsaslanan təşviqlərin tətbiqini tələb edir. İstedadları cəlb etmək və saxlamaq, işçiləri həvəsləndirmək və onların maraqlarını şirkətin ümumi

uğuru ilə uyğunlaşdırmaq, nəticədə işçilərin məmnuniyyətini və təşkilati fəaliyyətini artırmaq üçün bu tədbirlərə üstünlük verilməlidir.

Paşa Sığortada kadr siyasətini təkmilləşdirmək üçün şirkətin idarəetmə imkanlarını gücləndirmək və yüksək məhsuldar iş mühitini inkişaf etdirmək üçün liderlik bacarıqlarının inkişafına üstünlük verilməlidir. Orta və yüksək səviyyəli menecerlər üçün liderlik təlimi həyata keçirilməlidir. Bu təlim proqramları komanda rəhbərliyi, qərarların qəbulu, münaqişələrin həlli və kommunikasiya kimi əsas sahələrə diqqət yetirməklə, idarəetmə bacarıqlarını artırmaq üçün tərtib edilməlidir. Proqramlar hərtərəfli olmalı, həm nəzəri bilikləri, həm də praktiki bacarıqları birləşdirərək menecerlərə komandalara effektiv rəhbərlik etməyə imkan verməlidir. İştirakçıların öyrəndikləri anlayışları gündəlik məsuliyyətlərində tətbiq edə bilmələrini təmin etmək üçün bu təlimə nümunələr, rol oyunları və real dünya ssenariləri daxil edilməlidir. Şirkət həmçinin tənzimləmə dəyişiklikləri, müştəri xidmətlərinin mükəmməlliyi və işçilərin cəlb edilməsi kimi müvafiq məsələləri həll etməklə, liderliyin inkişafı proqramlarının sığorta sənayesinin spesifik çağırışlarına və dinamikasına uyğunlaşdırılmasını təmin etməlidir.

Şirkət liderliyin inkişafı üçün davamlı öyrənmə mədəniyyəti yaratmalıdır. Liderlik təlimi birdəfəlik deyil, davamlı bir proses olmalıdır. Menecerlər əlavə təhsil almağa, liderlik seminarlarında iştirak etməyə və mentorluq proqramlarında iştirak etməyə təşviq edilməlidir. Bu yanaşma menecerlərin davamlı olaraq liderlik qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrini və daha yüksək məsuliyyət səviyyələrinə hazır olmalarını təmin edərək karyera yüksəlişi yollarına inteqrasiya edilməlidir [11]. Paşa Sığortada liderliyin təkmilləşdirilməsi orta və yüksək səviyyəli menecerlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlməmiş strukturlaşdırılmış liderlik təlim proqramlarının həyata keçirilməsini tələb edir. Bu proqramlar müntəzəm olaraq yenilənməli, şirkətin məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalı və davamlı öyrənmə imkanlarını əhatə etməlidir. Liderliyin inkişafına sərmayə qoymaqla şirkət öz idarəetmə komandasının effektivliyini artıracaq, müsbət iş mühitini gücləndirəcək və ümumi təşkilati performansını yaxşılaşdıracaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Eldar Rza oğlu İbrahimov, Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov, Elçin Arif oğlu Salahov, Yeganə Əziz qızı Abbasova. Sığorta işi. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2017, 297 səh.

2. Bechet T.P., "Human Resource Management:

Theories and Practices,” Chicago, “Irwin,” 2001, 480 p.

3. Collins C.J., & Clark K.D., “*Strategic Human Resource Practices,*” Oxford, “Oxford University Press,” 2003, 350 p.

4. Guest D.E., “*Human Resource Management and Performance: A Review and Research Agenda,*” *International Journal of Human Resource Management,* 2011, 40 p.

5. Jaffee D., “*Human Resource Management: A Global Perspective,*” New York, “Wiley,” 2012, 510 p.

6. Kotter J.P., “*Leading Change,*” Boston, “Harvard Business Review Press,” 2016, 350 p.

7. Mathis R.L., & Jackson J.H., “*Human Resource Management,*” Mason, “Cengage Learning,” 2019, 560 p.

8. Northouse P.G., “*Leadership: Theory and Practice,*” Thousand Oaks, “Sage Publications,” 2018, 480 p.

9. Robbins S.P., “*Organizational Behavior,*” Upper Saddle River, “Pearson,” 2021, 580 p.

10. Schuler R.S., Jackson S.E., & Lawler E.E., “*Organizational Justice and Human Resource Management,*” Thousand Oaks, “Sage Publications,” 2002, 360 p.

11. Taneja S., & Gupta P., “*Human Resource Management in Practice,*” New Delhi, “Sage Publications,” 2014, 450 p.

12. <https://www.pasha-insurance.az/az>

13. <https://www.wipfli.com/insights/articles/ins-op-talent-retention-in-the-insurance-industry-strategies-for-success>

XÜLASƏ

Məqalədə Paşa Sığortada kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi mövzusu müzakirə edilmişdir. Göstərilmişdir ki, Paşa Sığortada İnsan Resursları siyasətini təkmilləşdirmək üçün işçilərin inkişafı, motivasiyası və işdə qalmasını artırmaq üçün bir sıra əsas təşəbbüslər həyata keçirilməlidir. Birincisi, davamlı peşəkar inkişafı təmin etmək üçün hərtərəfli İşçi İnkişaf Proqramı yaradılmalıdır. Şirkət işçilərin seminarlara, sertifikatlara və seminarlara müntəzəm çıxışını təmin etməklə təlim və təhsilə üstünlük verməlidir. Bu imkanlar işçilərin sənaye tendensiyalarından xəbərdar olmasını və öz rollarında üstün olmaq üçün təchiz olunmasını təmin etmək üçün sənayeyə xas biliyə, müştəri xidməti mükəmməlliyinə və liderlik bacarıqlarına diqqət yetirməlidir.

Açar sözlər: sığorta, kadr, siyasət, liderlik, bacarıq.

IMPROVEMENT OF HUMAN RESOURCE POLICY AT PAŞA INSURANCE

Summary

The article discusses the topic of improving the personnel policy at Paşa Insurance. It is indicated that in order to enhance human resources policy at Paşa Insurance, a number of key initiatives must be implemented to promote employee development, motivation, and retention. First, a comprehensive Employee Development Program should be established to ensure continuous professional growth. The company should prioritize training and education by providing employees with regular access to seminars, certifications, and workshops. These opportunities should focus on industry-specific knowledge, customer service excellence, and leadership skills to ensure that employees stay informed about industry trends and are well-equipped to excel in their roles.

Keywords: insurance, personnel, policy, leadership, skills.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ПАША СИГОРТА

Резюме

В статье обсуждается тема совершенствования кадровой политики в компании Paşa Sığorta. Указано, что для улучшения политики управления человеческими ресурсами в Paşa Sığorta необходимо реализовать ряд ключевых инициатив, направленных на развитие, мотивацию и удержание сотрудников. В первую очередь следует создать комплексную Программу Развития Сотрудников, обеспечивающую непрерывное профессиональное развитие. Компания должна уделить приоритетное внимание обучению и образованию, обеспечив регулярный доступ сотрудников к семинарам, сертификатам и тренингам. Эти возможности должны быть ориентированы на отраслевые знания, совершенство в обслуживании клиентов и развитие лидерских навыков, чтобы сотрудники были осведомлены о тенденциях в отрасли и обладали необходимыми компетенциями для достижения высоких результатов в своей роли.

Ключевые слова: страхование, кадры, политика, лидерство, навыки.

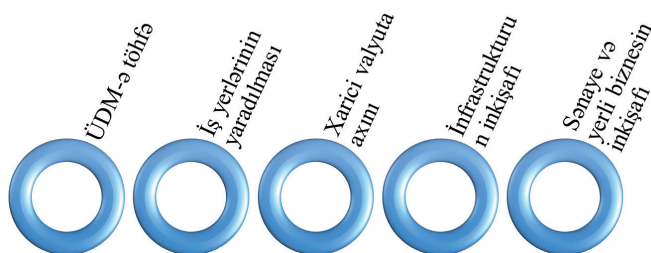

Giriş

Turizm qlobal iqtisadiyyatın mühüm sektorlarından biridir və bir çox ölkələr üçün əsas gəlir mənbəyi hesab olunur. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına görə, turizm sektoru dünya üzrə ÜDM-in (Ümumi Daxili Məhsul) əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir və milyonlarla insanın məşğulluğunu təmin edir.

Əsas hissə

Turizm qlobal iqtisadiyyata çox mühüm təsir göstərən bir sektordur. Bu təsirin davamlı və balanslı şəkildə idarə olunması vacibdir. Turizmin qlobal iqtisadiyyata təsiri bir neçə əsas sahədə özünü göstərir: [1. s 67].

Şəkil 1. Turizmin qlobal iqtisadiyyata təsiri

ÜDM bir ölkənin müəyyən dövrdə istehsal etdiyi bütün mal və xidmətlərin ümumi dəyərini əks etdirən əsas iqtisadi göstəricidir. ÜDM-in hesablanması istehsal, gəlir və xərclər yanaşmaları ilə aparılır.

Turizm sektoru ÜDM-ə həm birbaşa (otel, nəqliyyat, restoranlar), həm də dolay (infrastruktur, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinə tələbat) yollarla töhfə verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə turizmin ÜDM-də payı 8–10% arasında dəyişir, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici daha yüksək ola bilər.

Turizm sektoru məşğulluq yaratmaqla da ÜDM-ə töhfə verir, yaşayış səviyyəsini artırır və yoxsulluğun azaldılmasına şərait yaradır.

Pandemiya kimi qlobal hadisələr turizmin

ÜDM-ə təsirini azalda bilər. COVID-19 dövründə bu sektorun payı kəskin azalmış, lakin sonrakı illərdə bərpa prosesi başlamışdır.

Turizm eyni zamanda xarici valyuta axınına müsbət təsir göstərərək ticarət balansını və milli valyutanın sabitliyini dəstəkləyir [2, s 89].

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və qlobalizasiya ÜDM-ə töhfə verən əsas amillərdən biridir. Rəqəmsal texnologiyalar turizm sektorunun effektivliyini artırır, xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir və yeni biznes modellərinin yaranmasına səbəb olur. Elektron ticarət, onlayn rezervasiya platformaları və süni intellektin tətbiqi turizm sektorunu daha dinamik hala gətirir və bunun nəticəsində ÜDM-ə töhfə artır.

Dövlət siyasətləri və iqtisadi islahatlar turizmin ÜDM-ə töhfəsinə ciddi təsir göstərir. Dövlətlər turizmi stimullaşdırmaq üçün viza rejimlərini sadələşdirir, infrastruktur layihələrini maliyyələşdirir və investorları cəlb edirlər. Xüsusilə turizmə əsaslanan ölkələrdə bu tədbirlər ÜDM-in artımına səbəb olur [3, s. 72–75]. Pandemiya dövründə azalan töhfə post-pandemiya bərpa mərhələsində yenidən artmaqdadır. Ümumilikdə, turizm sektoru iqtisadi sabitlik, məşğulluq, investisiyalar və ümumi inkişaf baxımından mühüm rol oynayır.

Məşğulluq iqtisadi inkişafın əsas göstəricisidir. İş yerlərinin yaradılması işsizliklə mübarizə aparmaqla əhalinin rifahını yüksəldir. Bu proses kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorlarının, həmçinin texnologiya və innovasiya sahələrinin inkişafı ilə bağlıdır. Turizm sektoru otelçilik, restoran, nəqliyyat və əyləncə sahələrində birbaşa və dolay iş yerləri yaradır. Rəqəmsal iqtisadiyyat və startaplar da yeni məşğulluq imkanları təqdim edir.

Dövlətin iqtisadi islahatları və siyasətləri məşğulluğu stimullaşdırır. Vergi güzəştləri, investisiya təşviqləri, KOB-ların inkişafı və infrastruktur layihələri genişmiqyaslı iş yerləri yaradır [4, s. 45]. Eyni zamanda, beynəlxalq investisiyalar da yeni istehsalat sahələrinin və xidmət mərkəzlərinin açılması ilə məşğulluğa töhfə verir.

Cədvəl 1.

İnfrastruktur Növü	Əsas Obyektlər	Əsas Faydalar
Nəqliyyat	Yollar, dəmir yolları, hava limanları, limanlar, metro xətləri	Hərəkətliklik, ticarət və investisiya imkanlarının artması, beynəlxalq bazara çıxış
Enerji	Elektrik stansiyaları, bərpa olunan enerji, qaz xətləri, emal zavodları	Sənaye və xidmətlərin fasiləsiz işi, əhalinin enerji təminatı, ekoloji dayanıqlıq
Su və Kanalizasiya	İcməli su, tullantı su təmizləyiciləri, su ehtiyatlarının idarəsi	İctimai sağlamlıq, kənd təsərrüfatı, su qütlüyünün qarşısının alınması
Telekommunikasiya	İnternet, mobil şəbəkə, peyk, fiber-optik kəbllər	Məlumat mübadiləsi, dövlət və biznes əlaqələri, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı
Sosial	Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət obyektləri, sosial xidmətlər	Rifah, insan kapitalı, dayanıqlı iqtisadiyyat və səmərəli əmək bazarı

Pandemiya məşğulluğa mənfi təsir etsə də, post-pandemiya dövründə uzaqdan iş imkanlarının genişlənməsi və rəqəmsal sahələrin inkişafı yeni imkanlar yaratdı. Yüksək məşğulluq yoxsulluğun azalması, gəlirlərin artması və bazarın canlanmasına səbəb olur. Dayanıqlı məşğulluq strategiyaları həm iqtisadi, həm də sosial sabitliyə xidmət edir.

Xarici valyuta axını iqtisadi sabitlik üçün vacibdir. Bu axın əsasən ixrac, birbaşa xarici investisiyalar (FDI) və turizmdən formalaşır. Neft, qaz və sənaye məhsullarının ixracı ilə yanaşı, FDI həm maliyyə, həm də texnoloji cəhətdən iqtisadiyyatı gücləndirir [5, s. 155]. Turizm isə ölkəyə daxil olan turistlərin xərcləri vasitəsilə valyuta ehtiyatlarını artırır. Bu xüsusilə Türkiyə, İspaniya, Fransa və BƏƏ kimi ölkələrdə müşahidə olunur.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarından cəlb olunan borc və kreditlər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm xarici valyuta mənbəyidir. Bu vəsaitlər infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə və iqtisadi artıma şərait yaradır, lakin borcun artması iqtisadi risklər doğura bilər.

Miqrantların göndərdiyi pul köçürmələri də bir çox ölkələr üçün əhəmiyyətli xarici valyuta mənbəyidir. Bu vəsaitlər daxili istehlak və investisiyaları stimullaşdırır.

Xarici valyuta axınının idarə olunması iqtisadi sabitlik üçün vacibdir. Mərkəzi banklar valyuta ehtiyatlarını tənzimləməklə inflyasiyanın qarşısını alır və milli valyutanın sabitliyini təmin edir. Valyuta axını məzənnəyə, ticarət balansına və inflyasiyaya birbaşa təsir göstərir.

Qlobal iqtisadi və siyasi faktorlar, texnoloji inkişaf və rəqəmsal iqtisadiyyat valyuta axınına yeni imkanlar yaradır. Bu sahədə effektiv iqtisadi siyasət və uzunmüddətli strategiyalar vacibdir.

İnfrastruktur iqtisadi və sosial inkişafın əsas dayaqıdır. O, sərt (nəqliyyat, enerji, su və s.) və yumşaq (qanunvericilik, idarəetmə) infrastruktura bölünür. Hər iki növ infrastruktur bir-birini tamamlayaraq ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin edir [7, s. 39].(Cədvəl 1.)

Yumşaq infrastruktur qanunvericilik, idarəetmə, maliyyə və bank sistemləri, hüquq-mühafizə və tənzimləyici qurumları əhatə edir [8, s. 56].

1. Qanunvericilik və idarəetmə strukturları – Effektiv idarəçilik və hüquqi baza biznes mühitini yaxşılaşdırır, investisiyaları stimullaşdırır və korupsiyanı azaldır.

2. Maliyyə və bank sistemləri – Banklar, fond bazarları və digər institutlar kapitalın dövriyyəsinə təmin edir, iqtisadi sabitliyə dəstək olur.

3. Hüquq-mühafizə və tənzimləyici orqanlar – Sosial sabitlik və hüquqi etibarlılıq iqtisadi inkişafı gücləndirir.

Müasir dövrdə texnologiya və innovasiyaya əsaslanan infrastruktur – ağıllı şəhərlər, yaşıl enerji və avtomatlaşdırılmış sistemlər – qlobal tendensiyalarda mühüm yer tutur.

İnfrastruktur layihələri adətən dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə reallaşır və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına söykənir. Onlar şəhər-kənd fərqlərini azaldır, iqtisadi aktivliyi artırır və dayanıqlı inkişafı təmin edir.

Ümumilikdə, güclü infrastruktur beynəlxalq rəqəbətliliyi artırır, iş yerləri yaradır və əhalinin rifahını yüksəldir. Davamlı infrastruktur gələcək nəsillər üçün iqtisadi və ekoloji sabitliyin əsas təminatıdır.

Sənaye və yerli biznesin inkişafı hər bir ölkənin iqtisadi sisteminin əsasını təşkil edir və uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu iki sektor bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların güclənməsi milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırır. Sənayenin inkişafı böyük miqyaslı istehsal müəssisələrinin formalaşmasını və texnoloji yeniliklərin tətbiqini təmin edirsə, yerli biznes kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini əhatə edərək iqtisadiyyatda elastikliyi və dinamikliyi təmin edir. Hər iki sahənin balanslı şəkildə inkişaf etdirilməsi

iş yerlərinin yaradılmasına, investisiya axınının stimullaşdırılmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə səbəb olur.

Sənaye sektoru istehsal gücünün artırılması, ixrac potensialının yüksəldilməsi və texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Ağır sənaye, yüngül sənaye, avtomobil istehsalı, maşınqayırma, neft-kimya, metallurgiya və tikinti materialları sənayesi kimi sahələr sənaye inkişafının əsas istiqamətlərini təşkil edir. Sənaye sektorunun inkişafı birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunmasına və milli gəlirin artmasına səbəb olur. İri sənaye müəssisələri müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərərək digər sahələrin inkişafını stimullaşdırır və tədarük zəncirini gücləndirir.

Yerli biznes isə əsasən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini əhatə edir və iqtisadiyyatın lokomotivi hesab olunur. Yerli biznes sektoruna ticarət, xidmət, kənd təsərrüfatı, istehsalat və innovasiya sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr daxildir. Kiçik və orta biznes subyektlərinin inkişafı bazar rəqabətini artırır, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə imkan yaradır. Bu sektor həmçinin ölkənin daxili bazarının güclənməsinə və idxaldan asılılığın azalmasına kömək edir.

Sənaye və yerli biznesin inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri dövlətin iqtisadi siyasətidir. Dövlətin həyata keçirdiyi strateji islahatlar, vergi güzəştləri, kredit dəstəyi və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bu sahələrin dayanıqlı inkişafını təmin edir. İnfrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi, logistika mərkəzlərinin yaradılması və sənaye parklarının qurulması istehsal sahələrinin genişlənməsinə və biznes mühitinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir [8, s 56].

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və ixrac potensialının artırılması milli iqtisadiyyatın güclənməsində mühüm rol oynayır. Ticarət balansının müsbət olması sənaye sahələrinin inkişafına və valyuta ehtiyatlarının artmasına şərait yaradır.

Texnoloji inkişaf və innovasiyalar sənaye və yerli biznesin rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və yeni istehsal texnologiyaları səmərəliliyi yüksəldir və startup ekosisteminin formalaşmasına təkan verir.

İnsan kapitalının inkişafı və peşə təhsilinin gücləndirilməsi istehsal keyfiyyətini artırır. Bu, xüsusilə qadınlar və gənclər üçün məşğulluq imkanlarını genişləndirir.

Ekoloji dayanıqlılıq və yaşıl iqtisadiyyat yeni istehsal texnologiyalarının tətbiqini və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini təşviq edir. Bu sahələrdə ekoloji normativlərə riayət olunması sosial məsuliyyəti artırır və yeni biznes imkanları yaradır.

Pandemiya və global böhranlar sənaye və kiçik biznesə təsir göstərsə də, post-pandemiya dövründə dəstək proqramları ilə bərpa prosesi sürətlənmişdir.

Ümumilikdə, sənaye və yerli biznesin inkişafı dayanıqlı iqtisadi artım, sosial rifah və milli gəlirin artırılması baxımından əsas rol oynayır. Bu sahələrin gələcək inkişafı üçün innovasiya əsaslı iqtisadi model və ekoloji davamlılıq prioritet olmalıdır.

Nəticə

Turizm global iqtisadiyyatın dinamik və strateji sektorlarından biridir və onun davamlı inkişafı üçün ölkələr rəqabət qabiliyyətli və effektiv təşviq mexanizmləri tətbiq etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alan Fyall, Brian Garrod. "Tourism Marketing" –London, 2005.67 p.
2. Christopher Holloway J., Claire Humphreys. "The Business of Tourism" –Harlow, 2016. 89 p.
3. Larry Dwyer, Peter Forsyth, Wayne Dwyer. "Tourism Economics and Policy" –Bristol, 2010.72-75 p.
4. Nigel Evans. "Strategic Management for Tourism, Hospitality and Events" –London, 2015. 45 p.
5. Roy A. Cook, Laura J. Yale, Joseph J. Marqua. "Tourism: The Business of Hospitality and Travel" –Boston, 2010. 155 p.
6. Stephen J. Page. "Tourism Management" – London, 2019. 87 p.
7. William F. Theobald. "Global Tourism" –Oxford, 1994.39 p.
8. Кондратьева Н.В.. "Международный туризм: экономика и управление" –Москва, 2017. 56 с.

TOURISM IN THE GLOBAL ECONOMY SUMMARY

Tourism plays an important role in the global economy. The tourism sector is important not only for the economies of countries, but also for employment, income, trade and social development worldwide. Tourism is also considered one of the

important factors in the development of the world economy. The development of this sector is an important strategic issue for many countries, both economically and socially. At the same time, it is important to properly manage the tourism sector to maintain ecological balance.

Keywords: *Global economy, tourism, GDP, infrastructure development, foreign exchange.*

ТУРИЗМ В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ РЕЗЮМЕ

Туризм играет важную роль в мировой экономике. Сектор туризма важен не только для экономики стран, но и для занятости, доходов, торговли и социального развития во всем мире. Туризм также считается одним из важных факторов развития мировой экономики. Развитие этого сектора является важным стратегическим вопросом для многих стран как в экономическом, так и в социальном плане. Однако важно, чтобы туристический сектор управлялся надлежащим образом, чтобы поддерживать экологический баланс.

Ключевые слова: *мировая экономика, туризм, ВВП, развитие инфраструктуры, иностранная валюта.*

XÜLASƏ

Qlobal iqtisadiyyatda turizm mühüm rol oynayır. Turizm sektoru yalnız ölkələrin iqtisadiyyatı üçün deyil, həmçinin dünya miqyasında məşğulluq, gəlir, ticarət və sosial inkişaf üçün də vacibdir. Turizm həmçinin dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm faktorlardan biri sayılır. Həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan bu sahənin inkişafı bir çox ölkələr üçün mühüm strateji məsələdir. Bununla yanaşı, turizm sahəsinin ekoloji tarazlığı qorumaq üçün düzgün idarə olunması vacibdir.

Açar sözlər: *Qlobal iqtisadiyyat, turizm, ÜDM, infrastrukturun inkişafı, xarici valyuta.*

STRATEJİ İNTEQRASIYA: NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİNİN İQTİSADI TRANSFORMASIYADA VƏ REGIONAL TİCARƏTDƏ ROLU (ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ NÜMUNƏSİNDƏ)

NURLAN ABBASOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Akademik
Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Mərkəzi Asiya ölkələri şöbəsinin doktorantı*

E-mail: nabbasov1999@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-3230-5058

Giriş

Müasir Qloballaşma dövründə iqtisadi inkişaf və regional integrasiya prosesləri beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin strateji əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu dəhlizlər təkcə yüklərin və sərnişinlərin hərəkətini asanlaşdırmır, həm də ölkələr arasında ticarət əlaqələrini dərinləşdirir, investisiya axınlarını stimullaşdırır və regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir. Avrasiya məkanında yerləşən Azərbaycan da bu beynəlxalq nəqliyyat sisteminin mühüm bir hissəsidir. Tarixi İpək Yolunun bərpası və yeni nəqliyyat marşrutlarının formalaşması ilə ölkə, Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında etibarlı bir körpü rolunu oynayır.

Bu məqalə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi inkişafa təsirinin konseptual əsaslarını, mövcud dəhlizlərin müqayisəli təhlilini və Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində nəqliyyat amilinin rolunu araşdırır. Həmçinin, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin region ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrə təsiri təhlil ediləcək, Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri qiymətləndiriləcək və Türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətləri müzakirə olunacaq. Xüsusi diqqət, post-münaqişə dövründə regionun inkişafında həlledici rol oynaya biləcək Zəngəzur dəhlizinin Orta Dəhlizə integrasiyası və onun region ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafına, xüsusilə də Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində iqtisadi inkişafa və investisiyaların cəlbinə təsiri imkanlarına yönəldəcək.

Əsas hissə

Nəqliyyat infrastrukturunu iqtisadi inkişafın əsas sütunlarından biridir. İqtisadiyyat nəzəriyyəsinə nəqliyyat sektoru əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən, istehsal xərclərini azaldan və bazarları genişləndirən mühüm bir amil kimi qəbul edilir. Nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyi ölkələrin rəqabət qabiliyyətini birbaşa müəyyən edir.

Nəqliyyatın iqtisadi inkişafa təsiri bir neçə nəzəri-metodoloji aspektdən araşdırıla bilər:

- **Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) Təsiri:** Nəqliyyat sektorunun özü ÜDM-ə birbaşa töhfə verir, eyni zamanda digər sektorların (sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət) inkişafını təmin edərək dolaylı təsir yaradır. Yüksək keyfiyyətli nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu istehsalat səmərəliliyini artırır və məhsulların bazara çıxışını sürətləndirir.

- **İş Yerlərinin Yaradılması:** Nəqliyyat layihələrinin tikintisi və istismarı, həmçinin logistika, təchizat zənciri idarəçiliyi kimi əlaqəli sahələr genişmiqyaslı iş yerləri yaradır. Bu, məşğulluğu artırır və əhalinin rifahına müsbət təsir göstərir.

- **Ticarət Həcmnin Artması:** Nəqliyyat xərclərinin azalması və yüklərin daşınma müddətinin qısalması beynəlxalq ticarətə təkan verir. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr güclənir, yeni bazarlara çıxış imkanları yaranır.

- **Xarici İnvestisiyaların Cəlbə:** İnkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu xarici investorlar üçün ölkəni daha cəlbedici edir. Xarici investisiyalar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və innovativ texnologiyaların tətbiqinə kömək edir.

- **Regional İnkişaf və Integrasiya:** Nəqliyyat dəhlizləri regionlararası və beynəlxalq integrasiyanı təşviq edir. Bu, siyasi sabitliyə, mədəni mübadiləyə və ümumi rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır [6, s. 227].

Qlobal miqyasda bir neçə əsas beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi mövcuddur ki, bunlar da dünya ticarətinin və iqtisadi əlaqələrin əsas arteriyalarını təşkil edir. Bu dəhlizlər arasında aşağıdakıları nümunə kimi qeyd edə bilərik:

- **Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi (INSTC):** Hindistan, İran, Azərbaycan, Rusiya və Avropa ölkələrini birləşdirən bu dəhliz, yüklərin daşınma müddətini və xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Xüsusilə, Hindistan və Avropa arasında ticarətin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir.

- **Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi (Orta Dəhliz):** Çindən başlayaraq Orta Asiya, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Avropaya uzanan bu dəhliz, "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsünün

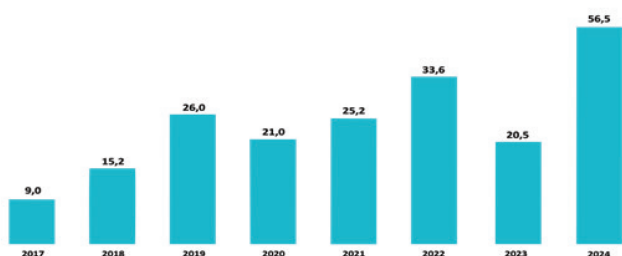
mühüm tərkib hissəsidir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti bu dəhlizin əsas elementlərindən biridir. Bu dəhliz Cənub-Şərqi Asiya və Avropa arasındakı ən qısa və iqtisadi cəhətdən səmərəli marşrutlardan biri hesab olunur. 10-12 gün ərzində Şərq-Qərb arası yükdaşıma üçün kifayət edir. Ölkələrarası gömrük prosedurları, tranzit haqları və s kimi məsələlərin daha da optimallaşdırılması halında Orta Dəhlizin cəlbediciliyi daha da çox olacaq.

- Trans-Sibir Dəmir Yolu: Rusiyadan keçən və Asiya ilə Avropanı birləşdirən bu dəhliz uzun illərdir ki, Şərq-Qərb ticarətində əsas rol oynayır. Lakin, Orta Dəhlizlə müqayisədə bəzi logistik çətinlikləri və geopolitik riskləri mövcuddur. Rusiya-Ukrayna müharibəsi səbəbindən son dövrlərdə yükdaşıma sahəsində bu marşruta maraq kəskin şəkildə azalıb və alternativ yolların axtarışı genişləniib.

- Ənənəvi okean yolu da Şərq-Qərb ticarətində yükdaşıma üçün əsas marşrutlardan hesab edilir. Lakin bu yol ilə yükdaşıma müddətinin 45-60 gün arası çəkməsi, Süveyş kanalının yük ötürmə qabiliyyətinin limitli olması kimi səbəblərdən dolayı alternativ marşrutlara maraq getdikcə artmaqdadır. [3]

Şərq-Qərb arası yükdaşıma üçün marşrutları müqayisəli təhlil etdikdə görə bilərik ki, Orta Dəhliz coğrafi üstünlükləri, daha qısa daşınma müddəti və geosiyasi sabitlik baxımından digər marşrutlara nisbətən getdikcə daha cəlbedici olur. Bu dəhlizlərin hər biri özünəməxsus üstünlüklərə və çağırışlara malikdir.

Orta Dəhlizdə konteyner daşımaları, min TEU

Şəkil 1. Mənbə <https://middlecorridor.com/en/> [2]

Yuxarıdakı şəkildə də göründüyü kimi, illər üzrə Orta Dəhliz üzrə yükdaşıma həcmələrində artım tendensiyası müşahidə olunur. İstisna hal kimi 2023-cü ildəki azalmanı qeyd etmək lazımdır. Lakin 2024-cü ildə artım tendensiyası əvvəlki vəziyyətinə qayıdıb və son illərdəki ən yüksək həddə çatıb.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında nəqliyyat amili həlledici rol oynayır. Ölkənin ix-

rac və idxal əməliyyatları üçün beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxış böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan öz coğrafi mövqeyini səmərəli şəkildə istifadə edərək tranzit ölkə statusunu gücləndirib. Müasir logistika mərkəzlərinin və xidmətlərinin inkişafı, yüklərin səmərəli idarə edilməsi, vaxtında çatdırılması və xərclərin optimallaşdırılması xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyini artırır. Azərbaycan, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kimi mərkəzlərlə regional logistika habına çevrilmə potensialına malikdir.

Müasir qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu dəhlizlər təkcə yüklərin və sərnişinlərin hərəkətini asanlaşdırmır, həm də ölkələrin iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərən strateji əhəmiyyətli arteriyalara çevrilir. Bu fəsil beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin regional iqtisadi əlaqələrə təsirini hərtərəfli təhlil edir və qiymətləndirir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu Şərq ilə Qərb, Şimal ilə Cənub arasında mühüm bir körpüyə çevirir. Tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən ölkə, müasir dövrdə də beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında əsas oyunçulardan biridir. Bu strateji mövqe Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük faydalar gətirir. Ölkənin tranzit potensialı sayəsində əldə olunan tranzit gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artır, bu da neft-qazdan asılılığın azalmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verir. Nəqliyyat və logistika sektorundakı canlanma, eyni zamanda, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və əlaqəli sahələrdə məşğulluğun artmasına səbəb olur. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə qoyulan investisiyalar, həmçinin xarici investorların diqqətini cəlb edərək ölkəyə xarici investisiyaların cəlbini sürətləndirir. Bütün bunlar Azərbaycanın regional mərkəz kimi mövqeyini möhkəmləndirir və regional əlaqələrin güclənməsinə şərait yaradır. Son illərdə Azərbaycan nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına böyük sərmayələr yatırır. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Xəzər dənizində ən böyük limanlardan biri olaraq tranzit yükdaşımalarda mühüm rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti isə tarixi İpək Yolunun bərpası ilə Avropa və Asiya arasında birbaşa dəmir yolu bağlantısı təmin edir. Müasir avtomobil yollarının və hava nəqliyyatı infrastrukturunun inkişafı da ölkənin beynəlxalq əlaqələrini genişləndirir. Bu infrastruktur layihələri ölkənin rəqəmsallaşma səyləri ilə də paralel inkişaf edir, nəqliyyat dəhlizlərində rəqəmsal həllərin tətbiqi logistika zəncirinin optimallaşdırılmasına kömək edir [3].

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. TDT-yə üzv ölkələr Avrasiyanın mərkəzi hissəsini əhatə edən strateji bir coğrafi mövqedə yerləşir və Orta Dəhliz bu ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat dəhlizləri Türk dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə birbaşa təsir göstərir. Tarif və qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması ilə ticarət həcmələrinin artması gözlənilir. Eyni zamanda, birgə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, xüsusilə nəqliyyat infrastrukturunu, enerji və sənaye sahələrində regional iqtisadi integrasiyanı sürətləndirir. Regionda logistika mərkəzlərinin yaradılması ümumi səmərəliliyi artıraraq ticarət dövriyyəsinə daha da canlandırır. TDT çərçivəsində əməkdaşlıq təkcə iqtisadi deyil, həm də mədəni və humanitar əlaqələri gücləndirir. Nəqliyyat dəhlizləri insanların, ideyaların və mədəniyyətlərin hərəkətini asanlaşdıraraq xalqlar arasında daha sıx bağlar yaradır. Bu sinerji effektləri Türk dövlətlərinin beynəlxalq nəqliyyat sistemində daha böyük çəkiyə sahib olmasına və dünya ticarətində rəqabət qabiliyyətini artırmasına imkan verir [1].

Regional nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı region ölkələrinin xarici ticarət əlaqələrinə birbaşa və müsbət təsir göstərir. Yüklərin daşınmasının asanlaşması və sürətlənməsi, həmçinin daşınma xərclərinin azalması, ümumi ticarət həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, region ölkələrinə təkcə bir-birinin bazarlarına deyil, həm də beynəlxalq bazarlara daha asan çıxış imkanı yaradır. Nəqliyyat imkanlarının genişlənməsi ticarətdə çeşidlənməyə də səbəb olur; daha çox məhsul və xidmət beynəlxalq ticarətə cəlb edilir. Ticarət əlaqələrinin güclənməsi öz növbəsində yerli istehsalı stimullaşdırır və yeni investisiya layihələrini cəlb edir. Dəhlizlərin səmərəliliyini artırmaq üçün gömrük və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, bu da daşınma müddətini və xərclərini daha da optimallaşdırır. Hazırda mövcud olan Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizləri ilə yanaşı, Zəngəzur dəhlizinin gələcəkdəki rolu region ölkələrinin dünya ticarətindəki rəqabət mövqeyini daha da yaxşılaşdıracaq. Bu dəhlizlərin birgə fəaliyyəti regionda yeni iqtisadi imkanlar yaradaraq ümumi inkişafa təkan verəcək. Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqaz regionunda və daha geniş mənada Avrasiya nəqliyyat şəbəkəsində strateji əhəmiyyətə malik yeni bir bağlantı olaraq xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu dəhliz, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasından sonra yaranmış

yeni geosiyasi reallıqlar fonunda bölgənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün böyük imkanlar vəd edir. Zəngəzur dəhlizi, Azərbaycanın Əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə birləşdirən, eyni zamanda Mərkəzi Asiyadan gələn yüklər üçün də yeni bir marşrut açan bir layihədir. Zəngəzur dəhlizi Naxçıvanı birbaşa Azərbaycanın Əsas hissəsinə bağlayacaq, bu da muxtar respublikanın iqtisadi potensialını tam reallaşdırmasına, ixrac imkanlarını genişləndirməsinə və idxal asanlıqına şərait yaradacaq. Naxçıvanın zəngin təbii ehtiyatları və aqrar potensialı sayəsində istehsal olunan məhsullar Azərbaycanın daxili bazarına və beynəlxalq bazarlara daha sürətli və az xərclə çatdırılacaq. Bu, həm Şərur Sənaye Məhəlləsi və Naxçıvan Sənaye Parkı kimi mövcud sənaye zonalarının inkişafına təkan verəcək, həm də investisiyaların cəlbinə, yeni istehsal sahələrinin və logistika mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olacaq. [4, s. 87]

Bu dəhlizin Orta Dəhlizə (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) integrasiyası, onun səmərəliliyini və beynəlxalq əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq:

- Marşrutun Qısalması və Xərclərin Azalması: Zəngəzur dəhlizi, Orta Dəhlizin Azərbaycan hissəsində yeni bir marşrut təmin edərək, yüklərin daşınma məsafəsini qısalacaq və logistika xərclərini azaldacaq. Bu, yüklərin sürətli və daha qənaətcil şəkildə Avropaya çatdırılmasını təmin edəcək.

- Alternativ Bağlantıların Yaradılması: Beynəlxalq nəqliyyatda sabitlik və etibarlılıq üçün alternativ marşrutların olması vacibdir. Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizin şaxələndirilməsinə kömək edəcək, beləliklə, regiondakı hər hansı bir fasilənin təsirini azaldacaq.

- Regional Bağlantıların Güclənməsi: Dəhliz Azərbaycanı Türkiyə ilə birbaşa dəmir yolu və avtomobil yolu ilə birləşdirəcək. Bu, Türk dövlətləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da güclənməsinə, regional ticarət dövriyyəsinin artmasına şərait yaradacaq.

- Transit Potensialının Artırılması: Azərbaycanın tranzit potensialı Zəngəzur dəhlizi ilə daha da artacaq. Bu, Orta Asiya, Çin və digər ölkələrdən gələn yüklərin Avropaya çatdırılması üçün Azərbaycanı əsas logistik mərkəzə çevirəcək [5].

Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsi region ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini bir neçə istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa qadir olacaq. İlk olaraq, bu dəhliz sayəsində ticarət həcmi genişlənməsi gözlənilir. Daşınma xərclərinin

azalması və yüklərin mənzil başına çatdırılma müddətinin qısalması, region ölkələri arasında ticarətə olan marağı təbii olaraq artıracaq. Yeni marşrutlar vasitəsilə daha çox məhsul və xidmət rahatlıqla ticarət dövryyəsinə daxil ediləcək, bu da iqtisadi aktivliyi yüksəldəcək. İkinci olaraq, Zəngəzur dəhlizi region ölkələrinin bir-birinin bazarlarına və üçüncü ölkələrin bazarlarına əlçatanlığını artıracaq. Bu asan və sürətli çıxış imkanı regional əməkdaşlığı daha da stimullaşdıracaq və yeni iqtisadi imkanlar yaradacaq. Üçüncüsü, daşınma imkanlarının artması ilə regionda yeni məhsul zəncirləri və sənaye klasterlərinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaranacaq. Bu, bölgədə istehsalın artmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə gətirib çıxaracaq. Nəhayət, dəhlizin tam funksionallığı və səmərəliliyi üçün tranzit ölkələr arasında gömrük və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi, həmçinin vahid standartların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlər yüklərin hərəkətini daha da sürətləndirərək dəhlizin ümumi faydasını artıracaq. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın post-konflikt ərazilərindəki iqtisadi canlanma və investisiyaların cəlbə üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Bu dəhliz, uzun illər işğal altında qalmış bu ərazilərin yenidən qurulması və integrasiyası prosesində əsas hərəkətverici qüvvə olacaq. Dəhlizin keçəcəyi ərazilər, həmçinin ona yaxın bölgələr üçün Zəngəzur dəhlizi nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına, kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorlarının canlanmasına səbəb olacaq. Bu, regionun iqtisadi həyatını əhəmiyyətli dərəcədə bərpa edəcək. Dəhlizin açılması azad edilmiş ərazilərə həm yerli, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün cəlbedici şərait yaradacaq; nəqliyyat əlçatanlığı iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsini daha səmərəli edəcək. Həmçinin, inşaat, nəqliyyat, logistika, xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində yeni iş yerləri yaradılacaq. Bu, əhalinin geri qayıtmasına və bölgədə məşğulluğun artmasına kömək edəcək. Dəhliz eyni zamanda regionda turizm sektorunun inkişafına da təkan verə bilər. Yeni yollar və əlaqələr regionun tarixi və təbii gözəlliklərinə çıxışı asanlaşdıracaq. Bütün bunlarla yanaşı, iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi və regional integrasiya bölgədə davamlı sülh və sabitliyin təmin edilməsinə kömək edəcək. Nəqliyyat dəhlizləri region ölkələrinin bir-birinə iqtisadi maraqlarla daha sıx bağlanmasına səbəb olacaq ki, bu da uzunmüddətli sabitlik üçün əsas təşkil edir [7, s. 27-28].

Nəticə

Ümumilikdə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri, xüsusilə də "Strateji Integrasiya: Nəqliyyat Dəhlizlərinin İqtisadi Transformasiyada və Regional Ticarətdə Rolu (Zəngəzur Dəhlizi Nümunəsində)" məqaləsində araşdırıldığı kimi, müasir dövrdə iqtisadi inkişaf və regional əməkdaşlığın əsas lokomotivi rolunu oynayır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ona Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub dəhlizlərində əsas oyunçu olmaq imkanı verir ki, bu da ölkənin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Tranzit gəlirlərinin artması, yeni iş yerlərinin yaradılması, xarici investisiyaların cəlbə və regional əlaqələrin güclənməsi bu təsirlərə aydın nümunələrdir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur dəhlizi regionda yeni bir iqtisadi və logistik era açma potensialına malikdir. Bu dəhlizin Orta Dəhlizə integrasiyası marşrutu qısaltmaqla yanaşı, region ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini artıracaq və Azərbaycanın post-konflikt ərazilərində iqtisadi canlanmaya, investisiyaların cəlbəsinə, eləcə də yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradacaq. Zəngəzur dəhlizi təkcə iqtisadi deyil, həm də regional təhlükəsizlik və sabitliyin təminatına əhəmiyyətli töhfə verəcək, beləliklə, Cənubi Qafqazda davamlı sülhün və çiçəklənmənin əsaslarından birinə çevriləcək.

Bu məqalə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin strateji əhəmiyyətini və Azərbaycanın bu global sistemdəki vacib rolunu bir daha vurğulayır. Dəhlizlərin tam potensialının reallaşdırılması üçün regional ölkələr arasında sıx əməkdaşlığın, gömrük və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsinin, həmçinin rəqəmsallaşma tədbirlərinin davam etdirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. Ankara Bəyannaməsi və Orta Dəhliz: Türk Dövlətlərinin Ticarət və İnvestisiya Əməkdaşlığı* / eReforms.gov.az. – 2024 URL: [Ankara Bəyannaməsi və Orta Dəhliz: Türk dövlətlərinin ticarət və investisiya əməkdaşlığı | Ereforms.gov.az](https://ankara-beyannamesi-orta-dahliz-turk-dovletlerinin-ticarət-ve-investisiya-əməkdaşlığı-ereforms.gov.az)
2. <https://middlecorridor.com/en/>
3. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
4. Qənbərov, Z. "Böyük İpək Yolu: Naxçıvanda Logistika imkanları", "İxracıyönü sənayenin inkişafı: sənayeləşmə siyasəti və infrastruktur təchizatları" Respublika konfransı materialları, Naxçıvan şəhəri, (2024, 10-11 oktyabr). səh 87.
5. Report.az. (2024, Fevral 27). Nazir müavini

ni: "Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizin daşıma qabiliyyətini illik 8-10 milyon tonadək artıracaq" <https://report.az/infrastruktur/nazir-muavini-zengazur-dehlizi-orta-dehlizin-dasima-qabiliyyetini-illik-8-10-milyon-tonadek-artiracaq/>

6. Rodrigue, J.-P. (2013). *The Geography of Transport Systems* (3rd edition, p. 227). Nyu-York: Routledge.

7. UNEC Ekspert Elmi Publisistik Jurnal. (tarix göstərilməyib, lakin əgər jurnalın konkret buraxılış nömrəsi və ya ili varsa, o da əlavə edilməlidir). Zəngəzur Koridoru Və Qarabağın İqtisadi Dirçəlişindəki Rolu. s. 27-28.

XÜLASƏ

Bu məqalə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin, xüsusilə də Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi inkişaf və regional ticarətdəki strateji əhəmiyyətini təhlil edir. Nəqliyyat infrastrukturunun ÜDM-ə töhfəsi, ticarət artımı, iş yerlərinin yaranması və investisiya cəlbindəki rolu vurğulanır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu tranzit ölkə edir, bu da iqtisadi şaxələndirməyə dəstək verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə blokadadan çıxışı, onun iqtisadi potensialını açaraq ixracı və investisiyaları artıracaq. Dəhlizin Orta Dəhlizə integrasiyası daşınma məsafəsini və xərclərini azaldacaq, yeni etibarlı alternativlər təqdim edəcək və Türk dövlətləri arasındakı əlaqələri gücləndirəcək. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın post-konflikt ərazilərindəki iqtisadi dirçəliş üçün kritikdir. O, yenidənqurmaya, investisiyalara, yeni iş yerlərinə və regionda davamlı sülhün təminatına dəstək verəcək. Ümumilikdə, bu dəhliz regionun iqtisadi transformasiyasında və əməkdaşlığının dərinləşməsində həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: Orta dəhliz, yükdaşıma, Türk Dövlətləri Təşkilatı, iqtisadiyyat, post-konflikt ərazilər

SUMMARY

This article analyzes the strategic importance of international transport corridors particularly the Zangezur Corridor in economic development and regional trade. It highlights the contribution of transport infrastructure to GDP, trade growth, job creation, and attracting investment. Azerbaijan's geographical position makes it a transit country, supporting economic diversification. The opening of the Nakhchivan Autonomous Republic via the Zangezur Corridor will unlock its economic potential, boosting exports and investment. Integration of the corridor

into the Middle Corridor will reduce transport distance and costs, offer reliable new alternatives, and strengthen ties among Turkic states. The Zangezur Corridor is critical for economic revival in Azerbaijan's post-conflict territories, supporting reconstruction, investment, new jobs, and sustainable peace in the region. Overall, this corridor plays a decisive role in the region's economic transformation and the deepening of cooperation.

Keywords: Middle Corridor, Freight Transportation, Organization of Turkic States, Economy, Post-conflict Territories.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется стратегическое значение международных транспортных коридоров, в частности Зангезурского коридора, для экономического развития и региональной торговли. Подчеркивается вклад транспортной инфраструктуры в ВВП, рост торговли, создание рабочих мест и привлечение инвестиций. Географическое положение Азербайджана делает его транзитной страной, что способствует экономической диверсификации. Открытие Нахичеванской Автономной Республики через Зангезурский коридор раскроет её экономический потенциал, увеличив экспорт и инвестиции. Интеграция коридора в Средний коридор сократит расстояние и расходы на перевозку, предоставит надёжные альтернативы и укрепит связи между тюркскими государствами. Зангезурский коридор имеет ключевое значение для экономического восстановления постконфликтных территорий Азербайджана, способствуя реконструкции, инвестициям, созданию рабочих мест и обеспечению устойчивого мира в регионе. В целом, данный коридор играет решающую роль в экономической трансформации региона и углублении сотрудничества.

Ключевые слова: Средний коридор, грузовые перевозки, организация тюркских государств, экономика, постконфликтные территории.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA AĞILLI TEKNOLOGİYALAR VƏ ONLARIN TƏTBİQİ İMKANLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

SƏYYARƏ AMANOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti.

Baş müəllim

E-mail: seyyare.amanova@aztu.edu.az

Giriş

Əkinçilik min illər boyu bəşəriyyətin həyatının mühüm bir hissəsi olmuşdur və sivilizasiyaların çiçəklənməsinə kömək etmişdir. Əhalinin sürətli artımı və bununla əlaqədar ərzaq ehtiyacı dünyanın ərzaq tələbatını ödəmək üçün kənd təsərrüfatı təcrübələrinin optimallaşdırılmasını əvvəlkindən daha vacib edib. Fermerlərin “ağıllı kənd təsərrüfatı” mövzusunda maarifləndirilməsinə ehtiyac var, çünki konsepsiya hələ başlanğıc mərhələsindədir. Məqsəd müxtəlif kənd təsərrüfatı resursundan asılılığı azaltmaqla kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırmaqdır.

Fermerlər kobud gücdən, mexaniki zəkadan və s. asılı olaraq və böyüyən əhalini təmin edə biləcək bol miqdarda ərzaq istehsal etməklə bu qədər irəliləyiş əldə ediblər. Sənaye İnqilabı zamanı elmi metodların və müasir texnologiyaların ərzaq istehsalında və əkinçilikdə məqsədyönlü tətbiqi nəticəsində ikinci böyük kənd təsərrüfatı inqilabı baş verdi. Artan məhsul mədarlığı, əkin dövriyyəsi və qabaqcıl texnikanın təkmilləşdirilməsi nəticəsində olmuşdur.

Qabaqcıl biotexnologiyaların və internet resurslarının sürətlə yayılması səbəbindən dünyanın getdikcə artan əhalisini təmin etmək üçün qida istehsalında innovativ üsullar əlçatan olmuşdur.

Ərzaq və kənd təsərrüfatı istehsalı hazırda şirin suyun ən böyük istifadəçisidir və global istixana qazı emissiyalarına böyük töhfə verir. Mövcud ərzaq və kənd təsərrüfatı təcrübələrimiz dünyanın vəziyyətinə ziyan vurur. Bəşəriyyət elə bir mərhələyə gəlib çatmışdır ki, qida sistemləri kifayət qədər keyfiyyətli və ucuz qida istehsal etmək zərurəti ilə mövcudluğumuz üçün etibar etdiyimiz ekosistemlərə zərər verməməyimizi təmin etmək kimi əsas məqsədlə birləşdirməlidir. İstədiyiniz “Kənd təsərrüfatı 5.0” hədəfinə çatmaq üçün ilk növbədə “Rəqəmsal Kənd Təsərrüfatı İnqilabından” sağ çıxmaq lazımdır.

Ağıllı əkinçilikdə texnoloji inqilablar

Qədim kənd təsərrüfatı, daha çox torpaq və heyvandarlıq sayəsində ərzaq istehsalını 1.0-dan 4.0-a qədər artırdı. Kənd təsərrüfatının inkişafı nisbətən yavaş idi. Kənd təsərrüfatının “1.0” dövründə in-

sanlar və heyvanlar sahədə işləyirdi; bu mərhələdə, əmək qüvvəsi məhdudiyyətləri səbəbindən, sadəcə çubuqlar, daşlar və çox az avadanlıqdan istifadə olunaraq az miqdarda məhsul əldə edilirdi. Hətta 19-cu əsrin buxar mühərriki kəşf edilməzdən əvvəl kənd təsərrüfatında enerji mənbəyi kimi sadəcə təbii gücdən istifadə olunurdu.

Daha sonra, 20-ci əsrdə, əvvəlki nəsillərin təcrübəsindən istifadə edilərək məhsuldarlığın artırılması məqsədilə “Kənd Təsərrüfatı 2.0” meydana gəldi. Bu dövrdə zərərvericilərin aradan qaldırılması, suvarma, əkmə və toxum hazırlığı üçün bir sıra kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri tətbiq olunaraq əmək xərcləri azaldıldı və məhsuldarlıq artırıldı. Əkinçilik 2.0-dakı yeni texnologiyaların inkişafı ilə qaz və neft əsas enerji mənbəyi kimi əvəz olundu. Bundan əlavə, nəqliyyat sahəsindəki uğurlar kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun məsafələrə daşınmasını təmin edən qida təchizat zəncirinə töhfə verdi. Lakin 20-ci əsrdə kimyəvi maddələrin kütləvi istifadəsi tarlaların çirklənməsinə, ətraf mühitin pisləşməsinə, enerjinin və təbii resursların israfına səbəb oldu.

Əsrin əvvəllərində kompüterlərin tətbiqi isə böyük texniki inkişafa yol açaraq “Kənd Təsərrüfatı 3.0”-ın başlanmasına şərait yaratdı. Tam funksional kompüterlərin və şəxsi kompüterlərin (PC-lərin) avtomatlaşdırmanı köklü şəkildə dəyişdirməsi, kənd təsərrüfatı cihazlarının bütün kompüter metodlarından ağıllı şəkildə istifadə edilməsinə imkan verdi. Dagar və başqaları (2018) bildirirlər ki, Kənd Təsərrüfatı 3.0, Kənd Təsərrüfatı 2.0-un çatışmazlıqlarını aradan qaldırır.

Sonrakı texnoloji inkişaf – pestisid istifadəsinin azaldılması, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və digər sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər “Kənd Təsərrüfatı 4.0”-ı mümkün etdi.

Kənd təsərrüfatı 4.0 –nədir?

Agriculture 4.0 kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini və davamlılığını artırmaq üçün müasir texnologiyalar və innovasiyaları birləşdirən növbəti nəsil kimi tanınır. İstehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması və avtomatlaşdırılması əsasında Dördüncü Sənaye İnqilabını təsvir edən modeldir.

Kənd təsərrüfatı 4.0-a tərkibinə Əşyaların İnterneti (IoT), Böyük Məlumat (BDA), Süni İntellekt (AI), Robotiklər (ARS) və s. istifadə daxildir. Kənd təsərrüfatı 4.0 həmçinin Ağıllı Kənd Təsərrüfatı, Ağıllı Fermerçilik və ya Rəqəmsal kənd təsərrüfatı kimi tanınır.

Rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi cəmiyyətin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tələb olunan məhsulların istehsal imkanlarının yüksək həcmdə artmasına gətirib çıxaracaq. GPS, sensorlar, dronlar şəklində kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal texnologiyalar əkin və torpağın hazırlanması proseslərinin avtomatlaşdırılmasına, məhsul şəraitinin, torpağın rütubət səviyyəsinin və bütün bitkiçilik məhsullarının becərilməsi prosesi boyunca temperatur şəraitinin monitorinqinə imkan verir. Müasir elektron xidmətlərdən istifadə fermerlərə kənd təsərrüfatı texnikasının istifadəsini planlaşdırmağa və izləməyə, məhsullarının alıcı və satıcılarını tapmağa, istehsalatdakı nöqsanları məsafədən müəyyən etməyə və itkilərdən qaçmağa imkan verir.

Texnologiyanın təsnifatı və tətbiq sahələri

Kənd təsərrüfatında süni intellekt (AI) rəqəmsallaşmanın əsas amillərindən biri hesab olunur. Kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunan süni intellekt bulud hesablamaları, əşyaların interneti və böyük verilənlərlə birləşir.

Kənd təsərrüfatında süni intellektdən istifadə nümunələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Süni intellekt keçmiş illərin hava, torpaq şəraiti, məhsul məhsuldarlığı ilə bağlı məlumatları təhlil edə və bunun əsasında məhsuldarlığı proqnozlaşdırma bilər;
- Süni intellekt dronlardan və ya stasionar kameralardan alınan görüntüləri emal edib təhlil edə və bunun əsasında bitki xəstəliklərini, zərərvericiləri və ya qida çatışmazlığını ilkin mərhələdə müəyyən edə bilər;
- Süni intellekt torpağın rütubəti, hava şəraiti və bitki ehtiyacları haqqında məlumatları təhlil edə və suvarma rejimlərini optimallaşdırma və su sərfini azalda bilər;
- Süni intellekt texnologiyalarından istifadə edən robotlar toxum əkmək, biçmək və əlaq otlarına qarşı mübarizə kimi müxtəlif vəzifələri yerinə yetirə bilər;
- Süni intellekt logistika proseslərini optimallaşdırma bilər: nəqliyyat, hava şəraiti və yol şəraiti nəzərə alınmaqla məhsulun çatdırılma marşrutlarını planlaşdırmaq;

Maşın öyrənməsi proqnozlar və ya qərarlar qəbul etməyə imkan verən alqoritmlərin və modellərin işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş süni intellektin (AI) sahəsidir. Maşın öyrənmə texnikası və alqoritmləri kənd təsərrüfatında məhsul məhsuldarlığını proqnozlaşdırmaq, xəstəlikləri və əlaq otlarını aşkar etmək, hava şəraitini (yağış) proqnozlaşdırmaq, torpağın xüsusiyyətlərini (növlünü, rütubətini, pH, temperaturu və s.) qiymətləndirmək, suyun idarə edilməsini, suyun optimal miqdarını müəyyən etmək üçün istifadə olunur (Karunathilake 2023).

• IoT texnologiyası müxtəlif kənd təsərrüfatı proseslərində inqilab edərək təsərrüfat idarəçiliyində və monitorinqində, heyvandarlıq monitorinqlərində, suvarma, istixana mühitinə nəzarətdə, avtonom kənd təsərrüfatı maşınlarında və dronlarda uğurla istifadə edilmişdir. Əşyaların İnterneti (IoT) ilə idarə olunan kənd təsərrüfatı sistemləri səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq qabiliyyətinə görə getdikcə məşhurlaşır. Bu sistem nümunələrinə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- Torpağın monitorinqi üçün ağıllı sensorlar. Bunlara misal olaraq torpaqdakı rütubəti, pH, temperatur və qida tərkibini ölçən sensorları aid etmək olar. Bu sensorlar vasitəsilə toplanan məlumatlar suvarma və gübrələməni optimallaşdırmağa kömək edir.
- Avtomatik suvarma sistemləri. Torpaq və hava şəraiti əsasında suvarma səviyyələrini avtomatik tənzimləmək üçün sensor məlumatlarından istifadə edən ağıllı suvarma sistemləridir. Bu, suya qənaət etməyə və bitki sağlamlığını yaxşılaşdırmağa imkan yaradır.
- Heyvanların monitorinqi. Heyvanların yerini, sağlamlığını və davranışını izləyən ağıllı sensorlardır. Bu, heyvanların sağlamlığına nəzarət etməyə və onların qidalanmasını optimallaşdırmağa kömək edir.
- Ağıllı istixanalar. Mikroiklimin bütün aspektlərinə, o cümlədən işıqlandırma, suvarma və ventilyasiyaya nəzarət etmək üçün IoT cihazlarından istifadə edən tam avtomatlaşdırılmış istixanalardır.
- Sahə monitorinqi üçün dronlar. Dronlar bitki örtüyünün səviyyəsini, zərərvericilər və xəstəliklər kimi sahələrin vəziyyəti haqqında məlumat toplayan kameralar və sensorlarla təchiz olunub. Bu məlumatlar lazımi tədbirlər haqqında məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir.
- Inventarların idarə edilməsi və logistika. Real vaxt rejimində toxum, gübrə və digər resursların ehtiyatlarını izləyən ağıllı sistemlərdir ki, inventarları

daha səmərəli idarə imkan verir.

- Məhsulun əmək məhsuldarlığının proqnozlaşdırılması sistemləri. İqlim şəraiti, torpaq şəraiti və digər amillər əsasında məhsulun əmək məhsuldarlığını proqnozlaşdırmaq üçün böyük verilənlər analitikasından və IoT-dən istifadə edərək daha yaxşı planlaşdırmağa kömək edir.

- Avadanlığın idarə edilməsi. Real vaxt məlumatlarından istifadə edərək toxum səpmə, məhsul yığımı və tarlaların becərilməsi kimi prosesləri avtomatlaşdırma bilən ağıllı kənd təsərrüfatı maşınlarına nəzarət sistemləri başa düşülür (Assimakopoulos 2024).

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması əsasən əmək məhsuldarlığının artmasına, istehsal olunan yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmünün artması fonunda istehsal xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxaracağa (Оборин 2022).

Ölkənin kənd təsərrüfatı imkanlarının artması da xarici malların idxaldan asılılığını azaldacaq. Beləliklə, innovativ informasiya idarəetmə sisteminin yaradılması olmadan müasir dünyada kənd təsərrüfatının rentabelliyyənin artırılması və onun davamlı inkişafı mümkün deyildir.

Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ və Çin hazırda kənd təsərrüfatı istehsalında rəqəmsal texnologiyaların fəal şəkildə tətbiqini həyata keçirir. Rəqəmsal kənd təsərrüfatına keçid edən fermerlər əhəmiyyətli dövlət investisiyaları alırlar. Çin kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal texnologiyalar və pilotsuz nəqliyyat vasitələrini fəal şəkildə tətbiq edir. 2023-cü ilin sonuna olan məlumata görə, ölkədə kənd təsərrüfatında istifadə olunan pilotsuz uçan aparatlarının sayı 200 mini keçib. Çində bir çox kəndlər rəqəmsallaşır. Fermerlər real vaxt rejimində istixana şəraitini izləmək və zəruri hallarda dəyərləri tənzimləmək üçün smartfonlardan istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatı istehsalının ənənəvi konsepsiyaları və üsulları transformasiya olunur. 2023-cü ilin sonunda Çində süni intellekt alqoritmləri ilə idarə olunan dünyanın ilk 20 mərtəbəli tərəvəz ferması istifadəyə verilmişdir (www.tadviser.ru).

Səmərəlilik və məhsuldarlıq gələcək illərdə daha da artacaq, çünki dəqiq əkinçilik daha geniş yayılır və təsərrüfatlar bir-birinə daha çox bağlıdır. 2020-ci ilə qədər 75 milyondan çox kənd təsərrüfatında IoT cihazının istifadə olunacağı təxmin edilir: 2050-ci ildə orta təsərrüfat 2014-cü ildəki 190 000-dən çox, gündəlik 4,1 milyon məlumat nöqtəsi yaradacaq (Vats və başqaları 2018).

Texnologiya tətbiqində Şimali Amerika fermer-

ləri liderlik mövqeyini qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, Latin Amerikası ən sürətli inkişaf templərindən birini nümayiş etdirib – 2022-ci ildən 2024-cü ilə qədər burada texnologiyanın tətbiqi göstəricisi on faizi keçib. Bu tendensiya kənd təsərrüfatında rəqəmsal transformasiyanın davam etdiyini və əməliyyat yönümlü texnologiyaların qlobal miqyasda getdikcə daha geniş yayıldığını göstərir.

Texnologiya tətbiqi artmağa davam edir, Şimali və Latin Amerikası liderlik edir

Cədvəl 1.

Hazırda ən azı bir texnologiyayı istifadə edən və ya tətbiq etməyə hazır olan respondentlərin faizi

Region	2022	2024
Qlobal	49%	52%
Şimali Amerika	69%	75%
Latin Amerikası	50%	60%
Avropa	62%	55%
Hindistan	11%	11%

Mənbə: McKinsey Global Farmer Insights 2024 göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir.

Hazırda fermerlər arasında texnologiyanın tətbiqi davam edir və tədricən artım müşahidə olunur. Ən azı bir yeni texnologiyayı istifadə edən və ya tətbiq etməyə hazır olan respondentlərin sayı 2022-ci ildən 2024-cü ilə qədər qlobal miqyasda 49%-dən 52%-ə yüksəlib.

Şimali Amerika fermerləri texnologiya tətbiqində lider mövqedə qalaraq, bu göstəricini 69%-dən 75%-ə qədər artırblar. Latin Amerikası isə ən yüksək artımı nümayiş etdirib – 2022-ci ildə 50% olan göstərici 2024-cü ildə 60%-ə çatıb.

Avropada isə əks tendensiya müşahidə olunub – texnologiyanın tətbiqi 62%-dən 55%-ə qədər azalıb. Hindistanda isə vəziyyət sabit qalıb, 2022 və 2024-cü illərdə bu göstərici 11% səviyyəsində olub.

Bu nəticələr texnologiyanın kənd təsərrüfatına təsirinin artdığını göstərsə də, regionlar arasında fərqlər mövcuddur. Şimali və Latin Amerikası bu sahədə liderlik etsə də, digər bölgələrdə texnologiya tətbiqinin dinamikası fərqli istiqamətlərdə dəyişir.

Böyük təsərrüfat sahələrinə malik ölkələr, məsələn, Braziliya və ABŞ rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində liderdirlər.

Xüsusilə, rəqəmsal aqronomiya və dəqiq kənd təsərrüfatı avadanlıqları ən çox istifadə olunan tex-

Cədvəl 2.

Fermerlər arasında hazırda istifadə olunan və ya tətbiq edilməyə hazır texnologiyaların bölgüsü (%-lə)

Texnologiya	ABŞ	Braziliya	Aİ	Hindistan
Rəqəmsal aqronomiya	~61%	~55%	~40%	~25%
Dəqiq kənd təsərrüfatı avadanlıqları	~51%	~45%	~35%	~20%
Uzaqdan müşahidə texnologiyaları	~38%	~30%	~25%	~20%
Fermaların idarə olunması proqram təminatı	~50%	~40%	~38%	~20%
Dayanıqlılıqla bağlı proqram təminatı	~20%	~20%	~18%	~15%
Avtomatlaşdırma, robot texnologiyaları və ya elektrik avadanlıqları	~15%	~15%	~13%	~12%

Mənbə: McKinsey Global Farmer Insights 2024 göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir.

nologiyalardır. Avropa İttifaqı və Hindistan isə bu texnologiyaları daha məhdud səviyyədə tətbiq edir.

Bu texnologiyaların tətbiq sahələri regionlara görə fərqlənir. Rəqəmsal aqronomiya sahəsində ən geniş tətbiq olunan texnologiya məhsuldarlığa nəzarət və optimizasiyadır.

- Şimali Amerika və Latin Amerikası
  - o Şimali Amerikada fermerlərin 60%-i, Latin Amerikada isə 49%-i məhsuldarlığa nəzarət texnologiyasından istifadə edir.
- Avropa
  - o Avropada isə bu texnologiya daha məhdud şəkildə tətbiq olunur – cəmi 27% fermer məhsuldarlığa nəzarət sistemlərindən istifadə edir.
- Xəstəliklərin idarə olunması
  - o Avropada rəqəmsal aqronomiyanın ən geniş yayılmış tətbiq sahəsi xəstəliklərin idarə olunmasıdır, burada bu texnologiya 28% fermer tərəfindən istifadə olunur.

Bu fərqlər regionların spesifik kənd təsərrüfatı ehtiyaclarına və bazar şərtlərinə uyğun texnologiyalara üstünlük verdiyini göstərir.

Bu göstəricilər regionların spesifik kənd təsərrüfatı ehtiyaclarına uyğun olaraq texnologiyaları fərqli formada mənimsədiyini göstərir. Şimali Amerikada məhsuldarlığa nəzarət və torpaq münbitliyinin qiymətləndirilməsi ön plandadır. Avropada xəstəliklərin idarə olunması əsas prioritet olaraq qalır. Latin Amerikası isə alaq otları və zərərvericilərlə mübarizəyə xüsusi diqqət ayırır.

Qlobal miqyasda aqroteknologiyaların tətbiqində əsas maneələr aydın olmayan investisiya gəliri (ROI) və yüksək tətbiq, həmçinin baxım xərcləridir. Şimali Amerikada, fermerlərin 53%-i aqroteknologiyaya sərmayə qoymadan əvvəl aydın şəkildə

sübut olunmuş ROI-yə malik olmağın vacibliyindən çox narahat olduqlarını bildirir, Avropada və Latin Amerikasında isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 26% və 25%-dir.

Eyni zamanda, Avropadakı fermerlərin üçdə biri təsərrüfatlarının ölçüsünün aqroteknologiyaların tam potensialından istifadə etmək üçün kifayət etmədiyini qeyd edərək, belə investisiyaları haqlı hesab etmədiklərini bildirib.

Cədvəl 3.

Aydın olmayan investisiya gəliri (ROI) və yüksək tətbiqetmə ilə texniki xidmət xərcləri, müxtəlif bölgələrdə aqroteknologiyaların qəbulunda əsas iki çətinlik kimi ortaya çıxır.

Respondentlərin ilk 3 problem sırasında qeyd etdiyi çətinliklərin faizi

Şimali Amerika	Avropa	Latin Amerikası	Hindistan
53% Qeyri-müəyyən ROI (gəlir qaytarımı)	33% Sərmayəni əsaslandıracaq miqyasın olmaması	33% Yüksək tətbiq və texniki xidmət xərcləri	45% Texniki problemlərdə dəstəyin olmaması
41% Yüksək tətbiq və texniki xidmət xərcləri	27% Yüksək tətbiq və texniki xidmət xərcləri	25% Texniki problemlərdə dəstəyin olmaması	34% Quraşdırma, anlama və istifadə üçün çox vaxt tələb olunur
35% Quraşdırma, anlama və istifadə üçün çox vaxt tələb olunur	26% Qeyri-müəyyən ROI (gəlir qaytarımı)	25% Qeyri-müəyyən ROI (gəlir qaytarımı)	31% Yüksək tətbiq və texniki xidmət xərcləri

Mənbə: McKinsey Global Farmer Insights 2024 göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir.

Bu cədvəl respondentlərin əsas problemlərini faizlərlə göstərir və regionlar üzrə müqayisə aparmağa imkan yaradır (McKinsey Global Farmer Insights 2024).

Süni intellektin iqtisadi təsirinin proqnozlaşdırılması

Süni intellektin və ya digər inqilabi texnologiyaların iqtisadi təsirini dəqiq proqnozlaşdırmaq olduqca çətindir. Çünki davamlı dəyişikliklərin baş verdiyi bir dünyada yaşayırıq. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, avtomatlaşdırmanın tətbiq sürəti və miqyası bir sıra dəyişənlərdən asılıdır. Bunlar arasında texniki imkanlar, texnologiyanın inkişaf və tətbiq xərcləri, əmək bazarının vəziyyəti (əməyin keyfiyyəti, miqdarı və əməkhaqları), avtomatlaşdırmanın əməkdaşkar faydaları, həmçinin tənzimləyici və ictimai qəbul səviyyəsi kimi faktorlar var.

Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalarla güclənmiş yeni rəqiblər gözlənilmədən meydana çıxa bilər artıq bazarda möhkəmlənmiş şirkətləri ciddi rəqabətə məruz qoya bilər. Tamamilə yeni bazarlar sürətlə inkişaf edə bilər. Məsələn, Çin 10 il əvvəl global e-ticarət əməliyyatlarının cəmi 1 faizini təşkil edirdi, lakin bu gün bu göstərici 40 faizi keçib.

Bu qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq, tədqiqat ssenarilər qurmuş və süni intellektin iqtisadi təsirini modelləşdirmək üçün simulyasiya üsulundan istifadə etmişdir.

Süni İntellektin ÜDM və Əmək Bazarı üzrə Simulyasiya Nəticələri

- 2030-cu ilə qədər süni intellekt global ÜDM-i 16 faiz artıraraq, əlavə 13 trilyon dollar dəyər yarada bilər.

- Bu, 26 faizlik ümumi ÜDM artımı, əməyin avtomatlaşdırılmasından yaranan xərclər və süni intellektin tətbiqi ilə əlaqəli transformasiya xərclərinin balanslaşdırılmış nəticəsidir.

- Ümumi nəticədə, 2030-cu ilə qədər illik orta hesabla ÜDM-in 1.2 faiz artmasına səbəb ola bilər.

- Bu təsirlər buxar mühərriklərinin, robot texnologiyalarının və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tarixi təsirləri ilə müqayisə edilir:

- 1850-1910-cu illərdə buxar mühərrikləri hər il məhsuldarlığı 0.3 faiz artırır.

- Robotların istehsalatda tətbiqi 0.4 faiz, İT texnologiyalarının tətbiqi isə 0.6 faiz illik məhsuldarlıq artımına səbəb olub.

- 2000-ci illərdə internet və digər erkən rəqəmsal

texnologiyalar illik 0.6 faiz məhsuldarlıq artımına gətirib çıxarıb.

Süni intellektin məhsul və xidmət innovasiyalarına təsiri

Süni intellektin məhsul və xidmətlərdə innovasiyanı artırması nəticəsində 2030-cu ilə qədər global ÜDM-ə 7% və ya təxminən 6 trilyon dollar əlavə dəyər gətirəcəyi proqnozlaşdırılır.

Süni intellektin innovasiyaya təsirinin əsas səbəbləri:

1. Mövcud məhsul və xidmətlərin yeni bazarlara çıxışını genişləndirir

- AI çətin əlçatan bazarlara mövcud məhsul və xidmətlərin çatdırılmasını optimallaşdırır.

- Məhsuldarlıq artımı ilk dövrlərdə əsasən mövcud bazar potensialından istifadə etməklə baş verir.

2. Uzunmüddətli dövrdə yeni sənaye sahələri və bazarlar yaradır

- Buxar mühərriki əvvəlcə fabriklərdə istifadə olunsada, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatında yeni sənaye inqilabına səbəb oldu.

- İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) internet iqtisadiyyatının əsasını qoydu və pərakəndə ticarət, nəqliyyat və media sahələrini yenidən formalaşdırdı.

- Süni intellekt isə genomika əsasında fərdi tibb bazarının inkişafına və tam avtomatlaşdırılmış nəqliyyat sistemlərinin qurulmasına səbəb ola bilər.

Süni intellekt mövcud bazarların böyüməsinə və yeni bazarların yaranmasına təkan verərək global iqtisadiyyata böyük töhfə verəcəkdir.

Süni İntellektin Şirkətlər Tərəfindən Mənimlənməsi: 2030-cu il Proqnozu

İqtisadi modelləşdirmə və sorğuların ilkin nəticələrinə əsasən, 2030-cu ilə qədər şirkətlərin təxminən 70%-nin süni intellekt texnologiyalarını tətbiq edəcəyi proqnozlaşdırılır. Hazırda bu rəqəm 33% səviyyəsindədir.

Lakin tam integrasiya edən şirkətlərin payı daha az olacaq:

- Tam mənimlənmə səviyyəsi: 3%-dən 35%-ə yüksələcək.

- Qismən mənimlənmə səviyyəsi: Daha geniş yayılacaq və süni intellektdən qismən faydalanan şirkətlərin sayı artacaq.

Bütün bu göstəricilər nəzərə alındıqda, ümumi

süni intellekt mənimsəmə səviyyəsi 2030-cu ildə 50%-ə çata bilər.

AI və rəqəmsal texnologiyalarla müqayisə

- Web, mobil, bulud və böyük verilər kimi rəqəmsal texnologiyalar son 10-25 ildə geniş yayılıb.
- 2017-ci ildə bu texnologiyaların mənimsənilməsi orta hesabla 37% idi.
- 2035-ci ilə qədər bu rəqəm 70%-ə çata bilər.
- Süni intellektin mənimsənmə tempi isə daha sürətlidir – bu texnologiya 2027-ci ilə qədər bugünkü rəqəmsal texnologiyalar səviyyəsinə çata bilər.

Süni intellektin bizneslərə integrasiyası sürətlə gedir və 2030-cu ilə qədər şirkətlərin yarısının bu texnologiyalardan geniş şəkildə istifadə edəcəyi gözlənilir. Bu da istehsalat, xidmət və innovasiya sahələrində ciddi dəyişikliklər yaradacaqdır (S-GEN-ISSUEPAPER-2018).

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin faydalarına gəldikdə aşağıdakıları göstərə bilərik:

- məhsuldarlığın idarə edilməsi və heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlığının artırılması sahəsində kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasının həyata keçirilməsi;
- əhəmiyyətli investisiyalar olmadan istehsal xərclərinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artırılması effektinin əldə edilməsi;
- neqativ xarici təhlükələrə vaxtında cavab vermək;
- idarəetmə risklərinin minimuma endirilməsi;
- kadr çatışmazlığının azaldılması və çatışmayan kadrların avtomatlaşdırılmış kənd təsərrüfatı istehsalı sistemləri ilə əvəz edilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün lazımi məlumat axınının vaxtında təmin edilməsi;
- xarici borclanma mənbələrinə çıxışın sadələşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqəmsal paylama kanallarına aktivləşdirilməsi (Оборин 2022).

Azərbaycan "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" layihələri ilə dünyaya öz rəqəmsal inqilabını təqdim edir. "Ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının bütün ölkə üzrə reallaşdırılması daha yüksək yaşam standartlarının tətbiqinə, kənd təsərrüfatında və istehsalatda yeni innovasiyalar sayəsində ciddi inkişafa, bütövlükdə isə enerji resurslarından səmərəli istifadəyə gətirib çıxara bilər. Bu konsepsiya əhalinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, ekoloji

dayanıqlılığı təmin etmək və resursların səmərəli istifadəsini optimallaşdırmaq üçün qurulur (respublika-news.az, 2024).

"Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə ölkənin innovasiya siyasəti həmçinin innovativ ölkə iqtisadiyyatının yaradılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər təyin edilmişdir. Bu fərmanda innovasiya fəaliyyəti istehsal və dövlətin idarəetmə sahələrində əmək məhsuldarlığının artırılması və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi, əmək resurslarının inkişafında fasiləsizliyin müəyyən edilməsi üçün əsas təkanverici qüvvə kimi təyin edilmiş və ölkədə innovasiyanın təşviqini stimullaşdırmaq məqsədilə hazırlanacaq fəaliyyət planları və dövlət proqramlarında bu istiqamətin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) — Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini — fermerlərə yaxınlıq, şəffaf və səmərəli idarəetmə, eləcə də innovasiyaların tətbiqini özündə birləşdirən, daxili və xarici sistemlərlə geniş integrasiya imkanlarına malik olan və kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinin formalaşdırılmasına zəmin yaradan vahid informasiya sistemidir.

EKTİS çərçivəsində qərar qəbulətməni dəstəkləyən, həmçinin gələcək inkişaf üçün planlaşdırma proseslərinin əsasını təşkil edən analitik hesabatların hazırlanması və modellərin qurulması, eləcə də müasir dövrün tələbi olan "Big Data"-nın (Böyük verilənlər) toplanması və istifadəsi üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Bununla yanaşı, EKTİS-in tətbiqi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq kənd təsərrüfatı subsidiyalarının verilməsində tam şəffaflığın təmin edilməsinə, aqrodatların sistemli şəkildə toplanmasına və dərin təhlilə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də rəqabətli əmək resursu və müasir dövrdə innovasiyalar yerinin formalaşdırılması növbəti onillikdə həyata keçiriləcək əsas məsələlər sırasına daxil edilmişdir (Fikrətzadə və başqaları, 2022).

Bundan əlavə, istifadəsiz torpaqların dövrüyyəyə

cəlb edilməsi, yeni aqroparkların, kollektiv təsərrüfatların yaradılması, yeniliyə cavab verən enerji və resursqoruyucu texnologiyaların, "Pivot" tipli avtomatik suvarma sistemlərinin tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. (Babayeveva 2020).

Lakin ölkəmizdə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması bağlı aparılan müsbət işlərlə yanaşı müəyyən problemlər də mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı mövcud problemlərə aşağıdakıları göstərə bilərik:

- mövcud maliyyə resurslarının olmaması;
- ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması;
- idxal texnologiyalarından yüksək asılılıq;
- regionlarda rəqəmsal infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin aşağı olması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları arasında yeniliklərə qarşı hazırlıqsız və motivasiyanın olmaması
- aqrar-sənaye kompleksində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş dövlət investisiyalarının aşağı səviyyəsi
- ölkənin dünya liderləri ilə müqayisədə elmi və texnoloji geriliyi;

SON NƏTİCƏ

Rəqəmsal transformasiya, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafını sürətləndirərək kənd təsərrüfatının ağıllı sistemə keçidinə imkan yaradacaq. Bu sahənin avtomatlaşdırılmasını təmin edən yüksək texnologiyalı həllər sayəsində kənd təsərrüfatının istehsal səmərəliliyi artacaq və sektorun rəqabət qabiliyyəti gücləndirəcək. Həmçinin, aqrobiznesə investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaranacaq. İxracın əvəzlənməsi və ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərini həll etmək məqsədilə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması əsas addımlardan biridir.

Bu rəqəmsallaşma daxili aqrar-sənaye kompleksinin rəqabət üstünlüklərini əldə etməyə və saxlamağa kömək edəcək, kompleksin daha səmərəli idarə olunmasını təmin edərək ərzaq təhlükəsizliyi məsələsini milli səviyyədə həll edəcək. Rəqəmsal texnologiyanın geniş tətbiqi üçün dövlətin aqrar-sənaye kompleksinə, xüsusilə kənd təsərrüfatına olan dəstəyinin gücləndirilməsi və müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması zəruridir.

Suni intellekt kənd təsərrüfatına inqilabi dəyişiklik gətirə bilər, çünki, bu texnologiya bütün avtomatlaşdırılmış əməliyyatlar fermerlərə məhsulun

miqdarını və keyfiyyətini artırmaq, karbon emissiyalarını azaltmaq, daha az əmək sərf edərək daha çox gəlir əldə etməkdə kömək edəcək. Ağıllı texnologiyaların iqtisadi təsiri böyük olacaq, lakin AI-nin məhsuldarlığa təsiri dərhal hiss olunmaya bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, AI-nin təsiri zamanla artacaq, buna görə ilkin investisiyaların faydaları tez bir zamanda görünməyə bilər.

Eyni zamanda, AI texnologiyalarını sürətlə qəbul edənlər ilə bu texnologiyaları qəbul etməyənlər arasında, eləcə də bu dövrdə tələblərə uyğun bacarıqları olmayan işçilər ilə uyğun bacarıqlara sahib olanlar arasında "AI uçurumu" artmaqda davam edəcək. AI-nin faydaları qeyri-bərabər paylanacaq və bu texnologiyaların inkişafı və tətbiqi düzgün idarə olunmazsa, bərabərsizlik daha da dərinləşə bilər, nəticədə cəmiyyətlərdə münafiqə riskləri yarana bilər. Bu çətinlikləri aşmaq üçün səbr və uzunmüddətli strateji yanaşma tələb olunacaq. Şirkətlər, AI texnologiyalarından faydalanmaq üçün insanların bacarıqlarını inkişaf etdirməli və hökumətlə əməkdaşlıq edərək yenidən təlim prosesləri təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Assimakopoulos F. and others, (August, 2024), *The Implementation of "Smart" Technologies in the Agricultural Sector: A Review. Information 2024, 15, 466.*
2. "Ağıllı şəhər" layihələri: gələcəyin texnologiyaları, 20.10.2024
3. Babayeveva V. (İyul 2020). "Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafının prioritet istiqamətləri". *Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı*, №3 (33), 41.
4. De Clercq M., Vats A., Biel A., (February, 2018), *AGRICULTURE 4.0: THE FUTURE OF FARMING TECHNOLOGY*, OliverWyman-Report_English-LOW.pdf
5. Dagar R. and others (July, 2018). *Smart farming-IoT in agriculture. In 2018 International Conference on Inventive Research in Computing Applications (ICIRCA) (pp. 1052-1056). IEEE.*
6. Fikrətzadə F. və başqaları. (Dekabr 2022). "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması". *Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı*, №4 (42), 9.
7. ITUTrends, *emerging trends in ICTs, Assessing the Economic Impact of Artificial Intelligence*, (September, 2018), *S-GEN-ISSUEAPER-2018-1-PDF-E.pdf*

8. M.Karunathilake and others, (August, 2023), *The Path to Smart Farming: Innovations and Opportunities in Precision Agriculture, Agriculture*, https://www.researchgate.net/publication/382936636_The_Path_to_Smart_Farming_Innovations_and_Opportunities_in_Precision_Agriculture

9. McKinsey Global Farmer Insights 2024, *Voice of the global farmer 2024: Farmer survey* | McKinsey

10. Обороин М.С., (Апрель, 2022), *Риски цифровизации в сельском хозяйстве, Риски цифровизации в сельском хозяйстве – тема научной статьи по экономике и бизнесу читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка*

11. Обороин М.С., (Апрель, 2022), *Риски цифровизации в сельском хозяйстве, Риски цифровизации в сельском хозяйстве – тема научной статьи по экономике и бизнесу читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка*

12. *The Implementation of “Smart” Technologies in the Agricultural Sector*: https://www.researchgate.net/publication/382936636_The_Implementation_of_Smart_Technologies_in_the_Agricultural_Sector_A_Review

13. 2023: 200 тыс. агродронов и искусственный интеллект. Как проходит цифровизация сельского хозяйства в Китае, *Сельское хозяйство в Китае*.

XÜLASƏ

İnsan sivilizasiyasının sütunu olan kənd təsərrüfatı daim artan ehtiyacla bağlı qida istehsalını davamlı şəkildə təmin etməlidir. Ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları dünyanın ehtiyaclarını təbiətə zərər vurmaqdan qorşılma bilmir. Ətraf mühitin qorunması və uzunmüddətli kənd təsərrüfatı davamlılığını təmin edən bir yeniliyə - ağıllı texnologiyaya ehtiyac vardır. Ağıllı texnologiya müasir fermer üçün vacib bir alətdir. Rəqəmsal texnologiyalar və ağıllı əkinçilik kənd təsərrüfatının rentabelliğini və davamlılığını artırmaq üçün böyük potensiala malikdir. Əşyaların interneti (IoT), Böyük məlumat (Big Data), süni intellekt (AI) kimi qabaqcıl texnologiyalardan istifadə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarını izləyərək təhlil edib, idarə etməklə yanaşı məhsuldarlığı artırmaq, resurslardan səmərəli istifadə və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yeni imkanlar yaradır.

Bu məqalə, ağıllı texnologiyaların davamlı kənd

təsərrüfatını necə dəstəklədiyini və onun tətbiqi ilə bağlı mümkün fayda və çətinlikləri araşdırır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, rəqəmsal texnologiya, big data, əşyaların interneti, süni intellekt, innovasiya, investisiya, məhsuldarlıq, ağıllı əkinçilik, aqrar sektor.

JEL: O13, Q16.

Amanova Sayyara Aman

Azerbaijan Technical University.

Senior Lecturer

E-mail: seyyare.amanova@aztu.edu.az

SMART TECHNOLOGIES IN AGRICULTURE AND THE EXPANSION OF THEIR APPLICATION OPPORTUNITIES

SUMMARY

Agriculture, the pillar of human civilization, must sustainably meet the growing demand for food production. Traditional agricultural methods cannot meet the world's needs without harming nature. There is a need for an innovation that ensures environmental protection and long-term agrarian sustainability—smart technology. Smart technology is an essential tool for the modern farmer. Digital technologies and smart farming hold great potential for increasing the profitability and sustainability of agriculture. The use of advanced technologies such as the Internet of Things (IoT), big data, and artificial intelligence (AI) allows for monitoring, analyzing, and managing agricultural operations, creating new opportunities to increase productivity, efficiently use resources, and ensure food security.

This article explores how smart technology supports sustainable agriculture and examines the potential benefits and challenges associated with its implementation.

Key words: agriculture, digital technology, big data, internet of things (iot), artificial intelligence (ai), innovation, investment, productivity, smart farming, agricultural sector

JEL: O13, Q16.

Аманова Саййара Аман
Азербайджанский Технический Университет.
Старший преподаватель
E-mail: seyyare.amanova@aztu.edu.az

РАСШИРЕНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПРИМЕНЕНИЯ УМНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Сельское хозяйство, являющееся основой человеческой цивилизации, должно устойчиво удовлетворять растущий спрос на производство продовольствия. Традиционные методы сельского хозяйства не способны полностью удовлетворить глобальные потребности без ущерба для окружающей среды. Для защиты окружающей среды и долгосрочной устойчивости сельского хозяйства необходимы инновации – умные технологии. Умные технологии являются важным инструментом для современного фермера. Цифровые технологии и умное земледелие обладают огромным потенциалом для повышения рентабельности и устойчивости сельского хозяйства. Применение передовых технологий, таких как Интернет вещей (IoT), большие данные (Big Data) и искусственный интеллект (AI), позволяет контролировать, анализировать и управлять сельскохозяйственными процессами. Это, в свою очередь, открывает новые возможности для повышения продуктивности, эффективного использования ресурсов и обеспечения продовольственной безопасности.

В данной статье рассматривается, как умные технологии поддерживают устойчивое сельское хозяйство, а также анализируются возможные преимущества и трудности, связанные с их внедрением.

Ключевое слово: *сельское хозяйство, цифровые технологии, большие данные, интернет вещей (IoT), искусственный интеллект (AI), инновация, инвестиция, продуктивность, умное земледелие, аграрный сектор.*

JEL: *O13, Q16.*

HEYDƏR ƏLİYEV FONDU VƏ MƏNƏVİ-ESTETİK DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI

RABİL MEHTİYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti, dosent

E-mail: ramehdiyev@beu.edu.az

Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində bir sıra istiqamətlər vardır ki, bunlardan da biri azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində mənəvi-estetik dəyərlərin humanizm fəlsəfəsinə əsaslanmaqla təbliğidir. Bu baxımdan Fondun təşviqçilik funksiyası mənəvi-estetik hisslərin insana sevgi, vətənə məhəbbət paradiqmasına hesablanmaqla nəcib missiya daşıyır. Xüsusilə gənc və yeniyetmələrdə Azərbaycan ilə assosiasiya oluna biləcək mədəni elementlərin təbliği kütləvi şüurda vətənə məhəbbət hissini gücləndirmişdir. Belə ki, ilk növbədə bir fakta diqqət çəkməlidir ki, ülvilik, cəmərdlik kimi xüsusiyyətlərin təbliğində əyaniliyin təmin olunması Fondun üstünlük verdiyi amildir.

Buna görə də, maddi mədəniyyət nümunələrinin bərpası və himayə olunması yalnız onların gələcək nəsillərə çatdırılması üçün deyil, indiki nəslin mənəvi tərbiyəsində də vacib rol daşıyır. Estetik dünyagörüşü görmək ilə başlayır. Tanınmış alim Xudu Məmmədov demişdir ki, siz gənclərə vətəni sevməyi öyrətməyin, vətəni göstərin onlar özləri sevcəklər. Bu fəlsəfədən baxdıqda Azərbaycanın maddi-mənəvi abidələrinin təbliği və təşviqində Fondun misilsiz missiyası bariz görünür.

Fondun Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi layihələr milli irsin qorunması ilə bəhəm, həm də onun gənc nəsillə aşılınması nöqtəyi-nəzərindən prinsipialdır. O cümlədən, "Qarabağ xanəndələri" adlı musiqi albomunun, Parisdə ingilis dilində "Azərbaycana qarşı müharibə: mədəni irsin hədəfə alınması", "Muğam haqqında əlyazmalar toplusu" və bu qəbildən olan digər nəşrlər estetik mədəniyyətimizin təbliğində misilsiz rol oynamışdır.

Fondun təşəbbüsü ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dini-mədəni abidələrimizin təmiri və bərpa edilməsi, məsələn, Şuşada Yuxarı Gövhərağa, Aşağı Gövhərağa, Ağdam şəhər məscidi, Zəngilan şəhər məscidi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən dirçəldilib. 2021-ci il mayın 12-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Cıdır düzündə "Xarıbülbül" musiqi festivalı təşkil olundu. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin Fond tərəfindən Şuşa filialı açılıb.

Heydər Əliyev Fondu təhsil, mədəniyyət, elm,

ekologiya və bir çox başqa sahələrdə həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq müstəvidə tarixi nəticələr əldə etmişdir. Başqa bir fikrə görə, cəmiyyətdə fəal maarifçilik xətti yeritməklə klassiklərin mütərəqqi əməllərini davam etdirən Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti elmə və təhsilə qayğı nümunələri ilə zəngindir. Bu da təsadüfi deyildir - müasir dövrdə elmi-intellektual potensial hər bir xalqın mütərəqqi inkişafının vacib şərti kimi çıxış edir (7).

Müasir dövrdə estetik zövqün formalaşmasında yalnız passiv amillər (məsələn abidələr, incəsənət əsərləri) deyil, strukturlaşmış təşkilatlar öz əməli fəaliyyəti ilə mütərəqqi rol oynayır. Bu baxımdan Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. İş istiqaməti çoxprofilli olan bu qeyri-hökumət təşkilatı Azərbaycanın sosio-mədəni həyatında dominant rol oynayır.

İlk növbədə Fondun fəaliyyətinin əsasən iki istiqamətdə olduğu qeyd olunmalıdır. Birinciyə, milli mədəniyyətin təşviqi və mühafizəsi. İkinci istiqamətə ölkəmizdən kənarda maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin qorunması və bərpası. Biri digərini tamamlayan bu iki istiqamət Azərbaycanın milli mədəniyyətinin himayə olunması ilə yanaşı, ölkəmizin beynəlxalq imicinin möhkəmlənməsində də vacib diplomatik bir missiyadır.

Fondun fəaliyyətini qlobal əhəmiyyətini əks etdirən fikirlərə görə: Heydər Əliyev Fondu xalqın milli varlığını özündə yaşadan maddi-mənəvi və intellektual irsə diqqət və qayğı ilə yanaşır, milli mədəniyyətimizin dünya arenasına çıxmasına və təbliğinə ciddi dəstək verir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən çoxşaxəli layihələri birləşdirən ümumi ortaqlıq xətti isə məhz milli genefondun qorunması, saf dəyər və duyğuların ictimai şüurda intişar tapmasıdır (3).

Fondun xaricdəki fəaliyyəti Azərbaycanın multikultural dəyərlərə rəğbətlə yanaşmasını nümayiş etdirməklə ölkəmizin beynəlxalq imicinin yüksəlməsində vacib rol oynayır.

Son illər Azərbaycanda gerçəkləşdirilən bir çox böyük miqyaslı tədbirləri məhz Heydər Əliyev Fondunun BMT, YUNESKO, İSESCO, İslam Əmək-

daşlıq Təşkilatı, QHT "Vital Voice" və digər mötəbər qurumlarla sıx və ardıcıl əməkdaşlığı sayəsində həyata keçirmək mümkün olub (5).

Bu diplomatiya xüsusən erməni lobbisinin anti-Azərbaycan fəaliyyətinin ifşa edilməsində tam bir ideoloji xətt yaradıb. Avropa və dünya ictimaiyyəti xoşməramlı ölkə kimi Azərbaycana daha çox dəyər verir.

Heydər Əliyev Fondunun ən böyük missiyası Azərbaycan mədəniyyətinə sahib çıxaraq onun təbliğidir. Fondun missiyasının mənəvi-estetik hisslərin transformasiyasındakı əhəmiyyətini səciyyələndirən Mehriban xanım Əliyevanın söylədiyi kimi, başqalarına yaxşılıq ömrü boyu onun üçün ümdə anlayışlara, ülvə insani keyfiyyətlərə çevrilmiş, eyni zamanda bu xeyirxahlıq missiyasının kökündə təmənnəsizlik prinsipi dayanmışdır (8, s.6).

Bir sıra hallarda əlaqədar dövlət strukturları ilə əməkdaşlıq şəraitində müxtəlif layihələrin reallaşdırılması görülməli işlərin miqyasını artırmaqla daha böyük əhatə dairəsi yaradır. Əlaqələndirmə missiyasını üzərinə götürən Fondun diqqət dairəsindən kənarda qalan heç bir mədəniyyət hadisəsi və ya prosesi yoxdur. Bu da vahid idarəetmə mexanizmi kimi keyfiyyətin təmininə, islahatların daimiliyinə zəmin yaradır.

“Heydər Əliyev Fondu həyata keçirdiyi qlobal layihələrlə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəçisi statusunda çıxış edir, respublikamızın hərtərəfli inkişafına və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verir, eləcə də vətəndaşların problemlərinin həllinə səy göstərir, imkanlarını bu istiqamətdə səfərbər edir”. (2).

Muğam klassikadır, fəlsəfədir, mentalitetdir, çağırışdır, təsəllidir. Bu siyahı daha da genişdir. Amma əhəmiyyətli olan muğama ümumxalq rəğbətidir. Muğam indiki mərhələdə həm də bir təbliğat markasıdır. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə muğamın bir xalq sənəti kimi dirçəldilməsi təmin olundu və beynəlxalq müstəvidə ölkəmizin mədəniyyətinin unikallığını göstərən faktorlardan birinə çevrildi. BMT-nin mədəniyyət təşkilatı olan YUNESKO muğamı bəşəriyyətin qeyri-maddi irs siyahısına daxil etdi. Muğam estetik baxımdan musiqi zövqü ilə yanaşı, həm də münasibət hissi yaradır. Belə ki, muğama millilik, tarixi ənənələrə söykənmə, mentalitetdən irəli gələn estetik məziyyətlər xasdır.

“Azərbaycanın maddi və mənəvi abidələrinin UNESCO-da pasportlaşması, tanınması, xalqımızın yaratdığı irsin dünyada təbliğ olunmasında Hey-

dər Əliyev Fondunun fəaliyyəti əvəzsizdir. Heydər Əliyev Fondu Ulu Öndər Heydər Əliyevin adına layiq olaraq humanist dəyərləri təbliğ edən mühüm bir təşkilat kimi tanınıb. Heydər Əliyev Fondu Ulu Öndərin yaratdığı milli irsimizin ən yaxşı təbliğatçısına çevrilib (1).

Digər fikrə görə, Heydər Əliyev Fondunun qarşıya qoyduğu və reallaşdırmaq üçün fəaliyyət göstərdiyi məqsədlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Belə ki, Azərbaycanın tərəqqisi və xalqımızın rifahı naminə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnmək, bu işə xidmət edən genişmiqyaslı proqram və layihələrin reallaşmasına dəstək olmaq, səhiyyə və tibbi təsisatları inkişaf etdirmək fondun fəaliyyətinin qayəsidir (6).

Qeyd olunanların yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin milli-mənəvi irsinin təbliği və mühafizəsində, estetik dünyagörüşünün zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu da insanlararası münasibətlərin, nəcibləşməsinə, daha humanist olmasına rəvac verir. İnsanların cəmiyyətə artdığı indiki mərhələdə əhali sıxlığı fonunda birgəyaşayış qaydalarında balansın saxlanması bu kimi amillər ilə determinasiya olunur.

Fondun Ulu Öndər Heydər Əliyev irsinin gələcək nəsillərə çatdırılmasındakı futuristik funksiyası haqda: Heydər Əliyev ideyalarının həmişəyaşar olmasını təmin edən ən mühüm hadisələr sırasında onun nəzəri-ideoloji irsinin öyrənilməsi, ideyalarının tədqiqi və təbliği ilə bağlı ictimai təşkilatların və elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyəti, Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq miqyasda həyata keçirdiyi tədbirlər, bu məqsədə xidmət edən araşdırma və tədris mərkəzləri, universitetlər, akademiyalar və s. xüsusi yer tutur (4). Əlavə edək ki, bu missiya Azərbaycanın müasir reallığında həm də tarixi səciyyə daşıyır.

Beləliklə, Heydər Əliyev Fondunun müasir mərhələdəki missiyasını ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, Fond keçmiş, indi və gələcək dialektikasında zərurətdən yaranan təşkilat kimi fəaliyyətini Ulu Öndərin irsinə layiqli formada qurmuşdur. Bu fəaliyyət, politoloji, fəlsəfi, kulturoloji, estetik və digər dəyərlərə istinad etməklə azərbaycançılıq ideologiyasını müqəddəs tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babaoğlu H. Heydər Əliyev Fondu Ulu Öndərin yaratdığı milli irsimizin ən yaxşı təbliğatçısına çevrilib <https://sia.az/az/news/politics/1154939.html>.

2. Əliyev Ə. Heydər Əliyev Fondu beynəlxalq

əlaqələrini genişləndirir <https://mehribanalileyeva.preslib.az/media-047cec75eb.html>

3. Əliyeva N. Milli-mənəvi dəyərlərə qəbən bağlı lider. <https://dq.mia.gov.az/upload/2.pdf>

4. Xəlilov S Heydər Əliyev irsi, ideya varisliyi və davamlı inkişaf. "Xalq qəzeti".-2011.-8 may.-N 99.-S.7.

5. Mehdiyeva Ü. Heydər Əliyev Fondu və ictimai diplomatiya. <https://mehribanalileyeva.preslib.az/media-tlfz9aCr1V.html>

6. Məlikli G. Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin tükənməz xəzinəsi - Heydər Əliyev Fondu 20 il. <https://science.gov.az/az/news/open/28990>.

7. Məmmədov Vüqar. Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın sosiomədəni inkişafına töhfələrini verir. Azərbaycan.- 2012.- 12 iyun.- № 128.- S. 3.

8. Ulu öndər. 5 cildə. V cild. Bakı. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi. 2013. 224 səh.

Xülasə

Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində diqqət çəkən məqamlardan biri estetiklik, insanın şəxsiyyətinin zənginləşməsində və tamamlanmasında ülvilik hissi aşılamaqdır. İnsanlararası münasibətlərdə nəciblik hissinin təşəkkülü daim dövrün şərtlərindən, sosio-mədəni mühitin səviyyəsindən asılı olur. Bu kontekstdə Fond yeniləşən Azərbaycanda mənəvi olanın maddidən üstünlüyünü mənəvi kredoya çevirən fəaliyyət fəlsəfəsinə əsaslanmaqla ölkənin simvollarından biri kimi qəbul edilməkdədir.

Müasir global çağırışlara adekvat siyasət formalaşdırmaq Fondun xaricdəki missiyasında da aydın görünür. Dünyanın müxtəlif hissələrində, fərqli mədəniyyət daşıyıcıları ilə qurulan ünsiyyət bir sıra hallarda unikal xarakter daşıyır və mütərəqqi haldır ki, Fondun Avropa və Asiya qitələrində ali səviyyədə qəbul olunması ölkəmizin beynəlxalq tərəfdaşlıq imkanlarını dəfələrlə artırmışdır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev Fondu, sosio-mədəni həyat, estetik dəyərlər, milli irs, mədəniyyətlərarası dialoq.*

HEYDAR ALIYEV FOUNDATION AND THE TRANSFORMATION OF MORAL AND AESTHETIC VALUES

Summary

One of the notable aspects of the Heydar Aliyev Foundation's activity is its endeavour to instill the sense of the sublime, aesthetic, which contributes to the enrichment and improvement of human perso-

nalinity. Formation of the sense of nobility in relations between people always depends on the conditions of the epoch and the level of socio-cultural environment. In this context, the Foundation is perceived as one of the symbols of the country based on the philosophy of activity, which is based on the priority of spiritual over material in the renewing Azerbaijan.

Formation of adequate policy in response to modern global challenges is clearly seen in the international mission of the Foundation. Establishing contacts with representatives of different cultures in different parts of the world is unique in some cases, and it is progressive that the high recognition of the Foundation in the countries of Europe and Asia has expanded the international partnership opportunities of our country many times.

Keywords: *Heydar Aliyev Foundation, socio-cultural life, aesthetic values, national heritage, intercultural dialogue.*

ФОНД ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ТРАНСФОРМАЦИЯ МОРАЛЬНЫХ И ЭСТЕТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

Одним из примечательных аспектов деятельности Фонда Гейдара Алиева является стремление привить чувство возвышенного, эстетического, которое способствует обогащению и совершенствованию человеческой личности. Формирование чувства благородства во взаимоотношениях между людьми всегда зависит от условий эпохи и уровня социокультурной среды. В этом контексте Фонд, опираясь на философию деятельности, в основе которой лежит приоритет духовного над материальным в обновляющемся Азербайджане, воспринимается как один из символов страны.

Формирование адекватной политики в ответ на современные глобальные вызовы чётко прослеживается и в международной миссии Фонда. Установление контактов с представителями различных культур в разных частях мира в ряде случаев носит уникальный характер, и прогрессивным является тот факт, что высокое признание Фонда в странах Европы и Азии многократно расширило международные партнёрские возможности нашей страны.

Ключевые слова: *Фонд Гейдара Алиева, социокультурная жизнь, эстетические ценности, национальное наследие, межкультурный диалог.*

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

ДИНАРА АЛИЕВА

*Докторант Кафедры Философии
Бакинского Государственного Университета.
Педагог в Сумгаитском Государственном Университете*

E-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

Введение

Исследователи определяют социальные изменения как трансформацию культур, институтов и функций. Большинство изменений не происходят мгновенно. В обществе изменения часто происходят очень медленно. В нем действуют различные элементы и силы, многие из которых сопротивляются нарушению статуса-кво. Все общества в какой-то момент претерпевают подобные изменения. Не нужно быть заядлым историком, чтобы знать это. Взгляните на современное общество и подумайте о том, как оно выглядело сотни лет назад. Часто общество становится неузнаваемым. Социальные изменения - это трансформация культуры, поведения, социальных институтов и социальной структуры с течением времени, часто под влиянием таких факторов, как рост населения. Ученые рассматривают их как естественную эволюцию человеческих взаимодействий и взаимоотношений с течением времени, ведущую к трансформации культурных и социальных институтов. Эти изменения, часто происходящие постепенно, служат для определения направленности развития общества. В самом широком смысле социальные изменения включают в себя любые изменения в социальных отношениях. Это касается всего: от едва заметных изменений в поведении отдельных людей до более значительных преобразований в общественных нормах и структурах [9].

Модели социальных изменений

Социальные изменения могут происходить из разных источников, включая контакты с другими обществами, изменения в экосистеме, технологические изменения, а также рост населения и другие демографические переменные. Социальные изменения также стимулируются идеологическими, экономическими и политическими движениями.

Социальные изменения в самом широком смысле - это любые изменения в социальных

отношениях. С этой точки зрения, социальные изменения - это постоянно присутствующее явление в любом обществе. Иногда проводят различие между процессами изменений внутри социальной структуры, которые служат отчасти для поддержания структуры, и процессами, которые изменяют эту структуру. Конкретное значение социальных изменений зависит в первую очередь от того, о каком социальном субъекте идет речь. Изменения в небольшой группе могут быть важными на уровне самой группы, но незначительными на уровне всего общества. Аналогичным образом, наблюдение за социальными изменениями зависит от изучаемого периода времени; большинство краткосрочных изменений оказываются незначительными, если рассматривать их в долгосрочной перспективе. Мелкомасштабные и краткосрочные изменения характерны для человеческих обществ, поскольку меняются обычаи и нормы, изобретаются новые методы и технологии, изменения окружающей среды подталкивают к новым адаптациям, а конфликты приводят к перераспределению власти.

Теории социальных изменений, как старые, так и новые, обычно исходят из того, что ход социальных изменений не произволен, а в определенной степени закономерен или закономерен. Три традиционные идеи социальных изменений - упадок, циклические изменения и прогресс - несомненно, повлияли на современные теории. Однако, поскольку эти теории не имеют научного обоснования, в них не проводится четкого различия между упадком и прогрессом. На самом деле, качества упадка и прогресса не могут быть выведены только научным путем, а определяются нормативными оценками и ценностными суждениями. Если исследование социальных изменений должно проводиться на научной и ненормативной основе, то можно рассматривать только две фундаментальные модели социальных изменений: циклическую, как было указано выше, и однонаправленную. Часто временной

промежуток изменения определяет, какой паттерн наблюдается.

Большая часть обычной социальной жизни организована в виде циклических изменений: день, неделя, год. Эти краткосрочные циклические изменения можно рассматривать как условия, необходимые для стабильности структуры. Другие изменения, имеющие более или менее циклический характер, менее предсказуемы. Одним из примеров является деловой цикл, повторяющийся явление капитализма, которое кажется в какой-то степени закономерным, но трудно предсказуемым. Известная теория делового цикла принадлежит русскому экономисту Николаю Дмитриевичу Кондратьеву, который попытался показать повторяемость длинных волн экономического подъема и спада в международном масштабе. Он построил график волн с конца XVIII века, причем каждая полная волна длилась около 50 лет. Однако последующие исследования показали, что модели в разных странах были далеко не одинаковыми [2].

Долгосрочные циклические изменения рассматриваются в теориях рождения, роста, расцвета, упадка и гибели цивилизаций. Тойнби представил всемирную историю в таком ключе в первых томах «Исследования истории» [1] как и Шпенглер в «Закате Европы» [3]. Эти теории подвергались критике за представление о цивилизациях как о естественных образованиях с резкими границами, что не учитывает взаимосвязи между цивилизациями.

Однонаправленное изменение

Этот тип изменений продолжается более или менее в одном и том же направлении. Такие изменения обычно носят кумулятивный характер и подразумевают рост или увеличение, например, плотности населения, размера организаций или уровня производства. Однако направление изменений может быть и таким: снижение или сочетание роста и снижения. Примером последнего процесса является то, что американский культуролог Клиффорд Гирц назвал «инволюцией», наблюдаемой в некоторых аграрных обществах, когда рост населения сочетается с уменьшением богатства на душу населения. Еще одним изменением может быть переход от одного полюса континуума к другому - например, от религиоз-

ного к светскому образу мышления. Такое изменение может быть определено как рост научного знания или упадок религии.

Самый простой тип однонаправленных изменений - линейный, когда степень социальных изменений постоянна во времени. Другой тип социальных изменений - экспоненциальный рост, при котором процент роста постоянен во времени, а изменения ускоряются соответственно. Известно, что рост населения и рост производства следуют этой модели в определенные периоды времени.

Модель долгосрочного роста также может соответствовать трехступенчатой S-образной кривой. На первом этапе изменения происходят медленно и почти незаметны. Затем изменения ускоряются. На третьем этапе темпы изменений снижаются, пока не приблизятся к предполагаемому верхнему пределу. Модель демографического перехода в индустриальных странах демонстрирует такую картину. На первом этапе и рождаемость, и смертность высоки, и, следовательно, население растет очень медленно; затем смертность снижается, и население растет гораздо быстрее; на третьем этапе и рождаемость, и смертность становятся низкими, и рост населения приближается к нулю. Та же модель, более гипотетически, была предложена для темпов технологических и научных изменений [10].

Комбинированные модели изменений

Циклические и однонаправленные изменения могут наблюдаться одновременно. Это происходит отчасти потому, что краткосрочные изменения имеют тенденцию к цикличности, в то время как долгосрочные изменения имеют тенденцию к однонаправленности. Например, уровень производства в индустриальных странах демонстрирует модель краткосрочных бизнес-циклов, происходящих в рамках долгосрочного экономического развития [11].

Эти закономерности нельзя просто и легко применить к социальной реальности. В лучшем случае они являются приближением к социальной реальности. Сравнение модели с реальностью не всегда возможно, поскольку не всегда доступны достоверные данные. Кроме того, что особенно важно, многие социальные процессы не поддаются точному количественному измере-

нию. Такие процессы, как бюрократизация или секуляризация, например, могут быть определены через изменения в определенном направлении, но трудно прийти к согласию относительно измеряемых параметров.

Остается только гадать, сохранятся ли долгосрочные социальные изменения в определенном направлении. Трансформация средневекового общества в современные государства Запады может быть представлена в виде нескольких взаимосвязанных долгосрочных однопавленных изменений. К числу наиболее важных из них относятся коммерциализация, усиление разделения труда, рост производства, образование национальных государств, бюрократизация, рост технологий и науки, секуляризация, урбанизация, распространение грамотности, рост географической и социальной мобильности, рост организаций. Многие из этих изменений произошли и в незападных обществах. Большинство изменений произошло не на Западе, но некоторые важные изменения, такие как промышленная революция и рост капитализма, имели место. Эти изменения впоследствии оказали сильное влияние на незападные общества. Кроме того, группы людей за пределами Западной Европы были втянуты в глобальное разделение труда, а западные национальные государства стали доминировать как в политическом, так и в экономическом плане [12].

Вопрос о том, насколько эти изменения являются частью глобального долгосрочного социального развития, является центральным вопросом социальной эволюции. Хотя знания по этому вопросу далеко не полны, можно предположить некоторые общие тенденции. Одна из тенденций прослеживается в технологических инновациях и достижениях в области научных знаний, которые позволили использовать природные силы для удовлетворения человеческих потребностей. Среди этих инноваций - использование огня, выращивание растений, одомашнивание животных, использование металлов и процесс индустриализации. Эти долгосрочные разработки в сочетании с длительным накоплением капитала привели к росту производства и открыли путь для роста населения и увеличения его плотности. Производство и потребление энергии росло если не на душу населения, то, по крайней мере, на квадратную милю [4].

Другая тенденция связана с методами производства, основанными на разделении труда и социальной дифференциации. Контроль над природными силами и последующий социальный прогресс были достигнуты только благодаря использованию разделения труда и соответствующей специализации знаний для повышения производительности труда сверх естественных пределов. Однако одним из следствий такого роста производительности и технологических инноваций стала социальная дифференциация. Другими словами, все больше людей могли специализироваться на тех видах деятельности, которые не являлись необходимыми для выживания. Рост численности и плотности населения и увеличение социальной дифференциации усилили взаимозависимость все большего числа людей на больших расстояниях. В охотничье-собираТЕЛЬСКИХ обществах люди были сильно взаимозависимы внутри своих небольших групп, мало от кого завися за их пределами. В наше время большинство людей в мире связаны сетями взаимозависимости, охватывающими весь земной шар [5].

Эти процессы не являются неизбежными в том смысле, что они соответствуют какому-либо «закону» социальных изменений. Однако они имеют свойство распространяться, когда бы они ни происходили. Например, как только в какой-либо точке мира произошел комплекс преобразований, известный как аграрная революция, их распространение на остальной мир стало предсказуемым. Общества, принявшие эти инновации, увеличивались в размерах и становились более могущественными. Как следствие, у других обществ было только три варианта: быть завоеванными и инкорпорированными более могущественным аграрным обществом, перенять инновации или быть вытесненными в маргинальные места земного шара. Нечто подобное можно сказать о промышленной революции и других инновациях, усиливающих власть, таких как бюрократизация и внедрение более разрушительного оружия. Пример с оружием показывает, что эти трансформационные процессы не следует отождествлять с прогрессом в целом. [8]

Один из способов объяснения социальных изменений - показать причинно-следственные связи между двумя или более процессами. Это

может принимать форму детерминизма или редукционизма, которые стремятся объяснить социальные изменения путем сведения их к одному предполагаемому автономному и всеопределяющему причинному процессу. Более осторожное предположение заключается в том, что один процесс имеет относительный каузальный приоритет, не подразумевая при этом, что этот процесс полностью автономен и всеопределяющ. Ниже перечислены некоторые из процессов, которые, как считается, способствуют социальным изменениям.

Механизмы однонаправленного изменения: накопление, отбор и дифференциация.

Некоторые эволюционные теории подчеркивают по существу кумулятивный характер человеческого знания. Поскольку люди являются инновационными, они дополняют существующие знания, заменяя менее адекватные идеи и практики лучшими. По мере того, как они учатся на ошибках, они отбирают новые идеи и практики с помощью процесса проб и ошибок (иногда по сравнению с процессом естественного отбора). Согласно этой теории, расширение коллективных знаний и возможностей за определенный предел возможно только за счет специализации и дифференциации. Рост технических знаний стимулирует накопление капитала, что приводит к повышению уровня производства. Рост населения также может быть включен в эту модель кумулятивной эволюции: именно за счет накопления коллективных технических знаний и средств производства люди могут увеличить свою численность; этот рост затем приводит к новым проблемам, которые решаются [6].

Механизмы криволинейного и циклического изменения: насыщение и истощение.

Модели однонаправленного изменения предполагают, что изменение в определенном направлении вызывает дальнейшее изменение в том же направлении; модели криволинейного или циклического изменения, с другой стороны, предполагают, что изменение в определенном направлении создает условия для изменения в другом направлении. Более конкретно, часто предполагается, что рост имеет свои пределы и что при приближении к этим пределам кривая изменения неизбежно будет искривлена. Напри-

мер, такие экологические условия, как наличие природных ресурсов, могут ограничивать рост населения, экономики и организации.

Краткосрочные циклические изменения объясняются сопоставимыми механизмами. Некоторые теории делового цикла, например, предполагают, что экономика периодически насыщается капитальными товарами; инвестиции становятся менее необходимыми и менее прибыльными, скорость инвестиций уменьшается, и эта тенденция к снижению приводит к рецессии [7].

Заключение

Подводя итоги, следует отметить, что вне зависимости от их характера, абсолютно все социальные изменения ведут к качественно новой перестройке социального пространства. Когда какая-то часть интегрированной социальной системы меняется, создается напряжение между этой и другими частями системы, которое будет разрешаться адаптивным изменением других частей. Важно помнить, что некоторые социальные изменения являются результатом инноваций, принятых в обществе. К ним могут относиться технологические изобретения, новые научные знания, новые убеждения или новая мода в сфере досуга. Диффузия не автоматическая, а селективная; инновации внедряются только людьми, мотивированными на это. Кроме того, инновации должны быть совместимы с важными аспектами культуры. Все вышеперечисленное в совокупности задает горизонты развития тех или иных систем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арнольд Дж. Тойнби., *Исследования истории*. М., 1934 С—61.
2. Кондратьев Н. Д. *Проблемы экономической динамики*. — М.: Экономика, 1989. — 526 с.
3. Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории*. М., 1993. С. 22—23.
4. Bartlett, F. C. (1958). *Thinking: An experimental and social study*. London: George Allen & Unwin.
5. Brinton, Mary C.; Nee, Victor (2001). *The New Institutionalism in Sociology*. Stanford University.
6. Calhoun, Craig J. (2002). *Classical Sociological Theory*. Wiley-Blackwell.
7. Cornish, F. (2012). *Collectives may protest*:

But how do authorities respond. In B. Wagoner, E. Jense, & J. Oldmeadow (Eds.), Culture and social change: Transforming society through the power of ideas (pp. 30–52). Charlotte: Information Age Public.

8. Diamond, J. (1997). *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. New York: W. W. Norton & Company.

9. Durkheim, Émile (1974) [1953]. *Sociology and Philosophy*. Translated by D. F. Pocock; with an introduction by J. G. Peristiany. Toronto: The Free Press.

10. Inkeles, A. (1959). "Personality and social structure". In R. K. Merton; L. Broom; L. S. Cottrell (eds.). *Sociological Today*. New York: Basic Books. pp. 249–276.

11. Shweder, R. (1991). *Thinking through culture: Expeditions in cultural psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

12. Stark, Rodney; Bainbridge, William Sims (1996). *Religion, Deviance and Social Control*. Routledge.

Динара Низами кызы Алиева
Докторант Кафедры Философии
Бакинского Государственного Университета
Педагог в Сумгаитском Государственном
Университете
E-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье проводится наглядный анализ социальных изменений с социально-философской точки зрения. Рассматриваются основные модели социальных изменений, а также векторы их развития. Кроме того, в статье детально изучается значимость трансформационных процессов и то, каким образом они могут повлиять на социальную реальность. Особое внимание уделяется значимости инноваций, принятых в обществе, к которым можно отнести: технологические изобретения и новые научные знания.

Ключевые слова: социальные изменения, трансформация, культурная идентичность, модели социальных изменений, социальная дифференциация, специализация.

Dinarə Nizami qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Fəlsəfə kafedrasının doktorantı.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi
E-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə sosial-fəlsəfi baxımdan sosial dəyişikliklərin əyani təhlili aparılır. Sosial dəyişikliklərin əsas modelləri və onların inkişaf vektorları nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, məqalədə transformasiya proseslərinin əhəmiyyəti və onların sosial reallığa necə təsir edə biləcəyi ətraflı öyrənilir. Cəmiyyətdə qəbul edilən innovasiyaların əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir, bunlara texnoloji ixtiralar və yeni elmi biliklər daxildir.

Açar sözlər: sosial dəyişikliklər, transformasiya, mədəni identiklik, sosial dəyişiklik modelləri, sosial differensiasiya, spesifikasiasiya.

Dinara N. Aliyeva
Doctoral student of the Department of Philosophy
Baku State University.
Teacher at Sumgait State University
E-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

SUMMARY

The article provides a visual analysis of social changes from a socio-philosophical point of view. The main models of social change, as well as the vectors of their development, are considered. In addition, the article examines in detail the significance of transformational processes and how they can affect social reality. Special attention is paid to the importance of innovations adopted in society, which include technological inventions and new scientific knowledge.

Key words: social changes, transformation, cultural identity, models of social changes, social differentiation, specialization.

İSLAM DÜNYASINDA ELMİN QƏRB TƏDQIQATLARINDA GÜNDƏMƏ GƏLMƏSİ

RÖYA MİRZƏBƏYOVA

*AMEA Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
doktorantı*

E-mail: royamirzabayova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1614-5103

Giriş

Bugünkü elmi səviyyə hər hansı bir əraziyə aid olmayıb, daha çox elmi paradigmlər yaradan insanlığın ortaq mirasıdır. Elmin tarixini öyrənmək ilk növbədə, insan inkişafını öyrənməkdir. Elm adamı öz sahəsinin və ya ümumən elmin genezisini və inkişafını anlamağa cəhd etməzsə, o öz vəzifəsini icra etməmiş sayılır. Müasir elmi paradigmdə elmi biliyin tarixi inkişafının qədim yunanlardan, nisbətən isə qədim Misirdən başladığı vurğulanmış və digər sivilizasiyaların, xüsusən də İslam sivilizasiyasının elmi biliyə verdiyi töhfələr nəzərə alınmamışdır. Lakin bir sıra elm tarixçiləri bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığını sübut etmiş və yeni bir sahənin başlanğıcını qoymuşlar.

Orta əsrlərdə İslam sivilizasiyası bəşər elminin sərhədlərini genişləndirməklə, İslam dünyasında elmi bütün dünyada, xüsusən də Qərbdə tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməyə layiq bir fenomenə çevirmişdir. Qərbdə İslam tədqiqatlarının akademik aləmdə təqdimatından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilisdilli qaynaqlarda İslam tədqiqatlarının tarixi çoxdan mövcuddur. Bu uzun tarixi mərhələ islama dair tədqiqatları məqsəd və məzmununa görə üç yerə bölür: teoloji mərhələ, siyasi mərhələ və elmi mərhələ. Teoloji mərhələdə aparılan tədqiqatlar VIII əsrdən başlamış, burada əsas tədqiqat obyekti İslam dini, Quran, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) həyatı olmuşdur. Siyasi mərhələ XII əsrdən başlamışdır, burada məqsəd daha çox Quranı və digər müsəlman mətnlərini tərcümə edərək İslam sivilizasiyasına qarşı çıxmaq idi. İslam tədqiqatlarının elmi mərhələsi isə kütləvi şəkildə XIX əsrdən başlanmışdır. İslam elminin Avropada tədqiq olunması tarixini də dörd mərhələyə bölmək məqsədəuyğun olardı:

- Missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi
- Səlib yürüşlərinin başlanması
- Müsəlman Şərqi öyrənən mərkəzlərin yaranması
- Şərqşünaslıq elminin yaranması

Bu mərhələlərdən Missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi və Səlib yürüşləri bu məsələnin tarixi və ideoloji istiqamətləri idi. Müsəlman Şərqi öyrənən mərkəzlərin yaranması və şərqşünaslıq elminin ayrıca bir sahə kimi inkişafı isə problemin elmi istiqamətləri idi.

Missionerlik fəaliyyətinin Şərq tədqiqatlarında rolu

Birinci mərhələdə missionerlər İslam mətnlərini öyrənir və İslam haqqında bilikləri xristianlar üçün əlçatan etmək üçün lingvistik bacarıqlarını inkişaf etdirirdilər. Müsəlman cəmiyyətləri kontekstində ilk dəfə İslamı mədəni realıq kimi öyrənən və bununla da Qərb müsəlman mədəniyyəti haqqında ilkin təsəvvürləri verən missionerlər olmuşdur. Britaniyalı şərqşünas Devid Kerr missionerlik fəaliyyətini də 2 hissəyə ayırırdı:

1) Şərq-xristian missionerliyi

2) Qərb-xristian missionerliyi

Şərq-xristian missionerliyi. İslam sivilizasiyasında elmin Qərb tarixşünaslığında tədqiqinin başlanğıcı bəzi xristianların və müsəlmanların ilk dəfə qovuşduğu məkana - eramızın 7-ci əsridə Fələstinə gedib çıxır. 638-ci ildə Qüdsün Rəşidi xilafəti tərəfindən işğal olunması İslam mədəniyyətini Qərb torpaqları üçün əlçatan etdi. İlk dəfə, Mar Saba monastırında Fələstin-xristian ilahiyyatının dili olaraq ərəb dilinin yunan dili ilə əvəz edilməsi bu tədqiqatların başlanğıc tarixi kimi götürülə bilər. [7, s.4] Mar Saba monastırı o zaman çoxdilli rahiblər icması idi, burada yunan, suriya, ərəb dillərini bilən rahiblər çalışırdı. Beləliklə, IX əsrin ortalarında apologetika, yəni rəşadət düşüncəsinə uyğun olaraq dini əhklamların əsaslandırılması öz yerini daha sistemli ərəb-xristian teologiyasına verdi. [3, s.95-96]

Qərb xristian missionerliyi. Qərb tarixşünaslığına baxsaq, İslam dünyasında elmin öyrənilməsinə ən erkən xristian marağını yenə də monastirlərdə görürük. Fransadan olan Kluniak rahibləri Əndəlusə missioner kimi gedən ilk Latın Xristi-

anları idi. XI əsrə qədər Kluni Monastırında artıq İslam ədəbiyyatı kitabxanası var idi və on ikinci Abbot Möhtərəm Peter (1094-1156) Toledoda bir qrup Kluniak alim-rahibini işə götürmüş və onlara İslam dini mətnlərini, o cümlədən Quranın ərəb dilindən latın dilinə tərcüməsini tapşırırmışdır. Toledo kolleksiyası orta əsr xristian dünyasında İslam haqqında mətn biliklərinin əsas mənbəyini təşkil edirdi [7, s.7].

Səlib yürüşlərinin İslam elmi tədqiqatlarında rolu

İkinci mərhələyə isə İslam dünyasında elmin tədqiqatını Qərb elmi ədəbiyyatına gətirən digər mühüm hadisə kimi səlib yürüşlərini aid etmək olar. Səlib yürüşləri Roma İmperiyası və Orta əsrlər dövründə Qərbi Avropa xalqı - frankları üstün bir mədəniyyət olan İslam mədəniyyəti ilə tanış etdi. İspaniya və Siciliyadakı müsəlmanlarla təmas qədim dünya elmi irsinin ərəbcəyə ötürülməsindən sonra Avropada davam etdirilməsinə imkan yaratdı.

Fransız islamşünas alim Maksim Rodinsonun "İslama Avropa baxışları" ilə bağlı araşdırmasında dediyi kimi, "Müsəlman dünyasının Qərb imici XI əsrdə daha kəskin şəkildə diqqət mərkəzində olmuşdur". Qərbi Avropanın siyasi cəhətdən parçalanmış olmasına baxmayaraq, papalığın öz mənəvi və hətta müəyyən dərəcədə siyasi üstünlüyünü təsdiqləməyə müvəffəq olduğu bir dövr idi. IX və X əsrlər Qərbi və Mərkəzi Avropaya dəfələrlə basqın etmiş bütpərəst xalqların xristianlığı qəbul etməsi, siyasi və mədəni cəhətdən integrasiyası kimi xarakterizə olunurdu. İspaniyada şimaldakı kiçik xristian dövlətlərinin kralları, İspaniyanın xristianlıq üçün tədricən "yenidən fəth edilməsi" olan Rekonkistanı başlatmaq üçün müsəlmanların idarə etdiyi İspaniyanın çoxsaylı knyazlıqlara parçalanmasından istifadə etdilər. Bizanslılar 1071-ci ildə Qərbi Asiyada öz imperiyalarını quran müsəlman Səlcuq türkləri tərəfindən fəlakətli məğlubiyyətə uğradılar və demək olar ki, bütün Anadolunu itirdilər. Müsəlmanlar indi Konstantinopolu ələ keçirməyə, bəlkə də cənub-şərqi Avropaya doğru irəliləməyə hazır görünürdülər. Bu hadisələr Bizans imperatorunun kömək üçün Qərb xristianlarına müraciət etməsinə səbəb oldu. Papa II Urban 1095-ci ildə hər yerdə xristianları birləşməyə, səfərbər etməyə və "Allahın düşmənlərinə" hücum etməyə çağırırdı. Beləcə, səlib yürüşləri başladı [9, s.28].

1101-ci ildə kiçik Xaç yürüşündən sonra Şərqdə yaranan üç Səlib dövlətindən (Yerusəlim krallığı, Antakya iyerarxiyası və Edessa əyaləti) 1144-cü ildə Edessanın, 1187-ci ildə Yerusəlimin ələ keçirilməsindən sonra "Sarasenlər"lə* (səlibçilərə qarşı olan mavrlar və ərəblər) mübarizə aparmaq üçün İslam dini və İslam torpaqları haqqında dəqiq bilik əldə etmək ideyası yarandı.

Avropa alimləri bu dövrdə özlərinin nisbətən yoxsul mədəniyyətlərinin faydalana biləcəyi böyük intellektual zənginliklərə malik olan müsəlman dünyasını dərk etməyə başladılar. Müsəlman İspaniyasında və 1085-ci ildən xristianların əlində böyük bir təhsil mərkəzi olan Toledoda, eləcə də İspaniyanın başqa yerlərində xristian alimləri ispan müsəlmanları, xristianları və yəhudilərinin köməyi ilə tibb, astronomiya, riyaziyyat ilə əlaqəli mətnləri və ispan məscidlərində və fəlsəfə saraylarında tapdıqları çoxlu ərəb dilli yazıları tərcümə etməyə, öyrənməyə və yaymağa başladılar. Bu, hər şeydən əvvəl, o dövrdə Avropa üçün bilik xəzinəsi idi. Məhz bu yolla Qərbi avropalılar ilk dəfə Qərbdə itmiş, lakin ərəb tərcümələrində qorunub saxlanılan yunan antik dövrünün bir çox əsərlərinə çıxış əldə etmişlər. Bu mətnləri tədqiq etmək Qərbi Avropanın intellektual həyatının bir çox arenalarına dərin təsir göstərmişdir. Tibb, riyaziyyat, astronomiya və digər elmlərə dair tərcümə olunmuş ərəb yazıları əsrlər boyu orta əsrlər Avropasında dərslik kimi istifadə olunurdu [9, s.31]. Avropada ilk şərqşünaslıq məktəbi 1250-ci ildə Toledoda Vaizlərin sifarişi ilə yaradılmışdır. Bu məktəb yəhudilər və müsəlmanlar arasında missionerlik etmək məqsədilə yaradılmışdır və burada ərəb və ibrani dilləri keçilirdi. Bu məktəbin ən dahi alimi, Akvinalı Tomasın müasiri ispan şərqşünas Raymund Martin idi. O, İslam dünyasında Əl-Fərabî, Ər-Razidən tutmuş İbn Sinaya qədər elm və fəlsəfə üzrə tədqiqatlar aparırdı [1, s.272].

XIII əsrin sonunda səlib yürüşləri dövrü mahiyyətə başa çatdı. Qərbi Avropa xristianları arasında Müqəddəs Torpaqları geri qaytarmaq üçün gələcək ittifaqlara az maraq və ya enerji var idi. İspaniyada isə Rekonkista yalnız uzaq cənubdakı Qranada müsəlmanların hakimiyyəti altında qalana qədər davam etdi. Buna baxmayaraq, bir çox müsəlman Kastiliya və Araqon xristian krallıqlarında yaşamağa davam etdi.

Müsəlman Şərqini öyrənən elmi mərkəzlərin yaradılması

İslam dünyasında elmi ingilisdilli elmi ədəbiyyata gətirən digər səbəblərdən biri də Müsəlman şərqini öyrənən mərkəzlərin yaradılması və bu mərkəzlərə ərəb, fars, türk dilində olan əlyazmaların gətirilməsi idi. Qərbi Avropada İslam və onun tarixinin ilk sistemli tədqiqi XVI əsrin sonlarına gedib çıxır. Bu mərhələnin mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələri isə 1602-ci ildə Bodleyn kitabxanasının yaradılması, 1613-cü ildə Hollandiyanın Leiden Universitetində ərəb dili kafedrasının yaradılması və məşhur alim Tomas Erpeniusun onun ilk rəhbəri olması, 1632-ci ildə Kembridcə, 1634-cü ildə isə Oksfordda ərəb dili kafedraların yaradılması idi. Bu vaxtdan ərəb dilinin ciddi və davamlı öyrənilməsinə başlanıldı.

İslam torpaqlarının qədim zamanlardan Hindistana və Uzaq Şərqə gedən yolda Avropa ticarəti üçün əsas məntəqələrdən olması da müsəlman elmi və mədəniyyətinin öyrənilməsinə təşviq edən əsas hadisələrdən idi. Düzdür ki, bu marşrut XIII əsrdən etibarən öz əhəmiyyətini xeyli itirmişdi, çünki monqollarla əlaqələr qurmaq üçün Rusiya və Orta Asiya vasitəsilə alternativ yol açılmışdı. Lakin bir sıra Avropa hökumətləri İslam dünyası ilə yeni və tamamilə fərqli münasibətlərə girmək məcburiyyətində qaldılar. I Səlimin (1512-20) dövründə Osmanlılar Yaxın Şərqin yeni gücü kimi ayağa qalxdı və onun varisi Süleymanın dövründə Balkanlar üçün əsas təhlükə oldu. 1529-cu ildə türklər ilk dəfə Vyana ilə qarşı-qarşıya gəldilər. Həmin il V Karl İsfahanda Səfəvi şahını Osmanlılara qarşı müttəfiq kimi qazanacağı ümidi ilə İrana diplomatik nümayəndəlik göndərdi. Onun rəqibi Fransa kralı I Fransuanın türklərlə danışıqları daha uğurlu oldu. Onların görüşü həm siyasi, həm də digər sahələrdə öz bəhrəsini verdi. [5, s.8] Məhz bu hadisələrdən sonra Parisdə, Fransa kollejinə 1539-cu ildə Quillam Postel üçün Ərəb kafedrası yaradıldı. Bundan sonra, Postel klassik ərəb dilinin ilk qrammatikasını hazırladı və ideallaşdırılmış təsvir şəklində nəşr etdi. [2, s.60-61]

Bundan əlavə, Heidelberg kitabxanasına çatan Postel əlyazmaları Almaniya və Hollandiyaya çataraq İslamşünaslığı zənginləşdirdi. Hollandiyalı şərqşünas Tomas Erpenius Əbül-Fidanın coğrafiyaya dair əsərini və Mirxand Xavəndşahın fars salnaməsini öyrənmişdi. O, Ət-Təbərinin əsərinin türk dilində olan əlyazmasına sahib idi və onunla erkən

İslam tarixinin əsas mənbəyinə çıxış əldə etdi. Erpeniusun Leydendəki Ərəb dili kafedrasında varisi və şagirdi Yakobus Qoliusun (1596-1667) ərəb-latın dilləri üzrə lüğəti (1653) təxminən 200 il ərəbşünaslıq üçün standart əsər olaraq qaldı. Üstəlik, o, şərqdən qiymətli əlyazmaları Leydenə qayıtardı. Təxminən 1609-cu ildə Qoliusun şagirdi, Konstantinopoldakı Səfirliyi təmsil edən almaniyalı şərqşünas Levinus Varner Leydendəki kitabxanaya minə yaxın əlyazma mirası verdi və bundan sonra Leyden Avropa ərəbşünaslığının Məkkəsinə çevrildi. [5, s.8]

Reformasıya diqqəti Bibliyanın mətninə və onun şərq versiyalarına yönəltdi, insanlar yəhudi dilində Tövrətin qohum semit köklərinin izahı üçün ərəb dilçilik tədqiqatlarının dəyərini qiymətləndirməyə başlamışdılar. Onların arasında Kembridcə ərəb dilinin öyrənilməsinə İngiltərəyə gətirən ilk müasir ərəbşünas Uilyam Bedvel (1563-1632), Kembridcədən Bedvellə yazışan Abraham Vilok (1593-1654), Oksfordda ilk ərəb kafedrasının vəzifəli şəxsi, ilahiyyatçı, İslam tarixini müfəssəl şəkildə yazan Edvard Pokok (1604-91) da var idi. Onların əsərləri sayəsində Ərəbistanın İslamdan əvvəlki tarixi və İslamın doqmatik teologiyası daha yaxşı tanındı. [6, s.445]

İslam dünyasındakı əlyazmaların Avropaya gətirilməsi və tədqiq olunması o dövrün ən mühüm tələblərindən biri idi. O dövrdə Avropa kitabxanaları ərəb, fars, türk əlyazmalarını öz kitabxanalarına gətirmək üçün böyük təşəbbüs göstərirdilər. Çünki bildirdilər ki, müxtəlif elmlərə aid olan bu əlyazmalar gələcəkdə Avropa elminin intibahına və çiçəklənməsinə səbəb olacaqdı. Belə əlyazmaların Avropa kitabxanalarına gətirilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri də ingilis diplomat və alim Tomas Bodley idi. 1602-ci ildə Tomas Bodley tərəfindən Bodleyn kitabxanası yaradılmışdır. Tomas Bodleyin məktublarından görünürdü ki, o bura ərəb, türk və fars dillərində əlyazmaların gətirilməsinə çox çalışırdı, hətta buradakı kitabxanaçı Tomas Ceymsə kitabxanada türkcə bir dənə də əlyazma olmadığına görə təəssüfləndiyini bildirmişdi.

1659-cu ildə ingilis saray xadimi və London Kral Cəmiyyətinin yaradıcılarından biri Ser Kenelm Diqbinin vəsiyyətinə əsasən kitabxanaya ərəb, fars və türk dillərində 150-yə yaxın əlyazma verilmişdir. 1692-ci ildə Bodleyn Kitabxanası Edvard Pokoka məxsus ərəb və türk, həmçinin ivrit və fars dillərində 400-ə yaxın cildədən ibarət Şərq əlyazmaları kollek-

siyasını əldə etmişdir. Kitabxanaya Thomas Hayd və Robert Hantinqon tərəfindən 600-dən çox əlyazma gətirilmişdir. 1720-ci ilə qədər burada artıq 1500-dən çox ərəb, fars və türk əlyazmaları var idi. [12, s.45]

Beləliklə, ingilis tarixçisi və şərq ölkələri üzrə tədqiqatçı Peter Malcolm Holt XVII əsrdə Oksforda gələn şərq əlyazmalarının mühüm sütunları kimi üç əsas kolleksiyasını göstərirdi. Bunlar İngiltərə kilsəsinin keşişi və Okford Universitetinin kansleri Uilyam Laudun yüzrlərlə ərəb əlyazmaları olan böyük fond kolleksiyası, Pokokun şəxsi kolleksiyası, ərəb əlyazmalarının üçüncü mühüm mənbəyi Robert Hantinqtonun təqdim etdiyi əlyazmalar idi [6, s.450].

Şərqşünaslığın ayrıca bir elm sahəsi kimi inkişafı və İslam dünyasında elm üzrə tədqiqatlar

XVIII əsr bəşəriyyət tarixinə intellektual fikrin sürətli inkişafı və dünyanın elmi mənzərəsinin dəyişməsi dövrü kimi daxil olmuşdur, bu da Avropa ilə dünyanın digər hissələri, xüsusən də müsəlman şərq ölkələri ilə mədəni, ticarət və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə Avropada İslam və Şərqşünaslıq elminin aparıcı mərkəzi Böyük Britaniya idi. Buna ölkənin uğurlu iqtisadi inkişafı, müsəlman torpaqlarında ticarətin mövcudluğu, eləcə də bu ərazilərdə müstəmləkə ekspansiyasının başlaması və orada missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyi kömək etdi [12, s.45].

“Şərqşünaslıq” sözü həm coğrafi ərazinin təsviri, həm də sivilizasiyaların müqayisəsi baxımından bir çox mənalarda işlənmişdir. İngilis antikaçı və biblioqraf Antoni Vud 1691-ci ildə Samuel Klarkı “bəzi şərq dillərini bilən biri” mənasında “şərqşünas” kimi təqdim etdi. Lakin 1822-ci ildə Asiya Cəmiyyəti təşkilatını quran Silvester de Sasi (1758-1838) şərqşünaslığın banisi hesab olunur. [10, s.920] O, eyni zamanda Parisdə yaradılan “Yaşayan şərq dilləri məktəbi”ndə professor idi və onun rəhbərliyi altında həm dünyəvi, həm də elmi zəmində fəaliyyət göstərən bir şərqşünaslıq cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi.

Gerhard Endress (1983) “orientalist” (şərqşünas) sözünün ilk dəfə 1779-cu ildə İngiltərədə Edvard Pokok haqqında yazdığı məqalədə ortaya çıxdığını təklif edir. Liza Louya (1991) görə, bu termin fransızca 1799-cu ildə Parisdə nəşr olunan Fransız ədəbi dövrü nəşri “Ensiklopedik jurnal”da “orientaliste” kimi istifadə edilmişdir. Daha sonra bu söz 1824-cü ildə Asiya Cəmiyyətində nəşr olunan Lüi Lanqle üçün nekroloqda yer aldı. 1838-ci ildə “şərqşünas-

lıq” Fransız dilinin rəsmi lüğətində məqalə adına çevrildi. [11, s.300] Şərqşünaslıq özünün həqiqi yüksəlişini və populyarlığını Eduard Səidin 1978-ci ildə nəşr olunan “Şərqşünaslıq” əsərindən sonra qazanmışdır. Bu ildən sonra metodoloji cəhətdən çox işlənmiş, akademik bir intizam yaranmış və tarix elminə yeni perspektiv gəlmişdir [10, s.921].

Avropa şərqşünaslığının tədqiqat mərkəzlərində ilk hərtərəfli tədqiqatların nəşri XIX əsrin birinci rübünə təsadüf edir. Buna əsas təkan elmi cəmiyyətlərin yaradılması oldu. 1784-cü ildə Benqaliyada Böyük Britaniya Kral Asiya Cəmiyyəti, 1822-ci ildə Fransada Paris Asiya Cəmiyyəti, 1823-cü ildə isə Londonda Kral Asiya Cəmiyyəti yaradılmışdır. 1833-cü ildə Oksfordda Sanskrit şöbəsi və “Şərq tədqiqatları Tərcümə Agentliyi” yaradıldı və xüsusən 1829-1834-cü illər arasında hind dilində 50-dən çox tərcümə əsəri nəşr olundu. [10, s.929] 1842-ci ildə isə Amerika Şərq Cəmiyyəti, 1845-ci ildə Alman Şərqşünaslıq Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyətlərin tədqiqatlarında İslam dünyasında elm əsas mövzularından biri olmuşdur. Şərqşünaslıq elminin Avropada institutlaşdırılması isə 1873-cü ildə keçirilən birinci Beynəlxalq Şərqşünaslar Konqresi ilə başladı. 1873-1921-ci illər arasında 16 böyük şərqşünas qurultayı keçirildi.

Orta əsrlərdə İslam dünyasında elm və mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı XIX əsrdə aparılan Qərb tədqiqatları bu gün də mühüm intellektual dəyərə malikdir. Bu araşdırmalardan bir qisminin məqsədi Avropa güclərinin müstəmləkələşdirdiyi Şərq cəmiyyətlərini başa düşmək və onları öz strukturlarına uyğun bir idarəetmə üsulu ilə mənimsəmək idisə, digər bir qismi də Orta əsrlərdə İslam dünyasının elm və mədəniyyətin inkişaf tarixini tədqiq etmək, bu dövrdə müsəlman alimlərin elmə verdiyi töhfələri Qərb elmi ədəbiyyatında işıqlandırmaq və Qərb oxucularını da bu elm və mədəniyyətlə tanış etmək, Şərq dillərinə və ədəbiyyatına layiq olduqları nüfuzu vermək məqsədi güdürdü.

İslam dünyasında elmin tədqiqi şərqşünaslar və elm tarixçiləri tərəfindən Prinston Universitetində “Yaxın şərq tədqiqatları” şöbəsində, Harvard Universitetində Yaxın Şərq Mərkəzində, London Universitetində Şərqşünaslıq Məktəbi, Pensilvaniya Universitetində, Yale Universitetində, Miçiqan Universitetində, Vaşinqtondakı Yaxın Şərq İnstitutunda, Çikaqo Universitetinin Şərq İnstitutunda aparılırdı [8, s.58].

Nəticə

Qeyd olunduğu kimi, İslam elminin Avropada tədqiq olunması tarixində mühüm mərhələlər kimi missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi və İslam tədqiqatlarının missionerlər tərəfindən aparılması, səlib yürüşlərindən sonra İslam dünyasında elmin tədqiqi, müsəlman şərqini öyrənən mərkəzlərin yaradılması ilə burada tədqiqatların aparılması və şərqşünaslıq elminin ayrıca müstəqil bir sahə kimi yaranması ilə İslam dünyasında elmi öyrənən tədqiqatçılar nəslinin formalaşmasını göstərmək olar.

Osmanlı İmperiyası ilə ingilislər arasında olan ticarət əlaqələri İslam dünyasında elmi tədqiqatların öyrənilməsində mühüm mərhələ oldu. Konstantinopol polda ingilis tacirləri üçün zavodlar yaradıldı. Tacirlər əlyazmaların əldə olunmasında əsas vasitəçilər idilər. 1624-cü ildə İrlandiyalı keşiş Robert Uşer Aleppoda olan tacir Tomas Daviesə məktubunda yazmışdı ki, gələndə oradan əlyazmalar gətirsin. Davies əlyazma biznesinin çox vaxt tələb etdiyini, bu ölkələrdə səyahət etməyin çətin olduğunu deyirdi. [6, s.448] Amma şərqdən əlyazmaların Qərbə daşınma prosesi tədricən başlandı.

İslam elm tarixinin sistemli tədqiqi Edvard Kennedinin 1950-ci illərdə Kopernikin İslam sələflərinə olan borcunu kəşf etməsi, habelə Hartner və başqaları tərəfindən aparılan sonrakı araşdırmalar, İslam elminin guya "tənəzzülü" dövründə müsəlman alimlərin kəşfləri ilə əlaqəli yeni materiallarla başladı. Çox güman ki, İtaliyada Qərb İntibahına töhfə vermiş Bizans mühacir alimləri İslam elminin əsas ideyalarını, o cümlədən Kopernik astronomiyasının qismən əsaslandığı İbn əl-Şatirin astronomiya sahəsindəki işi haqqında bilikləri gətirmişlər. [4, s.74]

İslamın qızıl çağında elmin ümumi tarixinə dair tədqiqat əsərləri yazan şərqşünaslar və elm tarixçilərinə Elias Con Vilkinson Gibb, Corc Sarton, Corc Saliba, Filip Hitti, Uilyam Montqomeri Uatt, Franz Rozental, Seyyid Hossein Nasr, Əbdülhəmid İbrahim Sabranı göstərmək olar. İslam dünyasında ayrı-ayrı elm sahələrini tədqiq edən alimlər də var idi. Onların bəzilərinin adı yuxarıda çəkilib. Ümumiləşdirsək, İslam dünyasında kimyanı tədqiq edənlərə Erik Holmyard, Con Eberli, Jozef Nidham, Henri Stapleton, Uilyam Nyumen, fizikanı tədqiq edənlərə Devid Lindberq, Mark Smit, Abdulhamid Sabra, Rəşdi Rəşed, riyaziyyat sahəsində L.J.Berqqren, Riçard Lorç, Corc Molland, Karl Boyer, Cerald

Tumer, astronomiya sahəsində Corc Saliba, Edvard Kennedi, Fransis Karmodi, Marion Dolan, Noel Sverdlou, tibb sahəsində Donald Kampbell, Melville Hilton-Simpson, Peter Pormann, Sayril Elqud, coğrafiya sahəsində Ralf Brauer, Devid Kinqi və s. göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arnold, T. & Guillaume, A. "The Legacy of Islam". Oxford University Press. First edition, 1931.
2. Bulut, Y. "Oryantalizmin kısa tarihi". İstanbul: Küre yayınları, 2006.
3. Casiday, A. "The Orthodox Christian World". New York and London: Taylor & Francis, 2012.
4. Classen, A. "Handbook of Medieval Studies Terms - Methods – Trends". Berlin: Walter de Gruyter, 2010.
5. Endress, G. "Islam: An historical introduction". Second Edition. Edinburgh University Press, 2002.
6. Holt, P. "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 19, No. 3 (1957), pp. 444-455.
7. Kerr, D. "Christian Mission and Islamic Studies: Beyond Antithesis". Yale Divinity Library Occasional Publications, No. 13 (1999).
8. Lichtenstadter, I. "Islamic Research in the West". Pakistan Horizon, Vol. 62, No. 1, Visiting the Past (January 2009), pp. 51-58.
9. Lockman, Z. "Contending Visions of The Middle East: The History And Politics of Orientalism", Second Edition. New York: Cambridge University Press, 2010.
10. Tombul, I. Sarı, G. "Handbook of Research on Contemporary Approaches to Orientalism in Media and Beyond (2 Volumes)", IGI Global Publisher of Timely Knowledge, 2021.
11. Yazar, I. "The Influence of Orientalism in the 18th and 19th Century Opera Librettos". International Journal of Human Sciences, Volume: 19 Issue: 2 Year: 2022, pp.300-310.
12. Анастасия, М. "Восток Учёных: Английское Исламоведение в Эпоху Просвещения". Известия Вузов. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки. 2015. № 1, s.44-50.

XÜLASƏ

Müasir elmin köklərinin tədqiqi problemi həmişə müzakirə edilmiş məsələlərdən biridir. Elmin köklərini Yunan, Roma, İslam, Hindistan və Çin sivilizasiyalarında axtaranlar mövcuddur. Çox zaman müasir elm Qərb elmi adı altında təqdim edilir. İslam dünyasında elm tarixinin Qərb tərəfindən tədqiqi və təhlilinin başlanğıc tarixi XIX əsr hesab olunsada, bu tarixi formalaşdıran mühüm mərhələlər olmuşdur. Tədqiqatda müsəlman şərqində elmi biliklərin Qərb tərəfindən öyrənilməsinə səbəb olmuş mühüm tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Bu hadisələr nəticəsində Avropa tarixşünaslığında İslami tədqiqatlar başlanılmışdır. Məqalədə sistematik metoddan istifadə edilərək Qərbin İslam dünyasında elmi araşdırması haqqında ilkin məlumatlar toplanmış və tarixi ekskurs və fenomenoloji yanaşma metodu vasitəsilə şərqşünas və tarixşünas alimlərin orta əsrlər İslam dünyasında elm tarixinin tədqiqində rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *İslam, elm tarixi, şərqşünaslıq, Qərb, tarixşünaslıq.*

EMERGENCE OF ISLAMIC SCIENCE IN WESTERN LITERATURE SUMMARY

The study of the seeds of modern science is always one of the issues discussed. The roots of science are available in Greek, Rome, Islam, India and Chinese civilizations. Modern science is often presented under the name of the Western scientific. The 19th century is considered as the starting date of the study and analysis of the Medieval Islamic science in the West. Till this period, there have been important stages. The study reflects important historical events that have caused the learning of scientific knowledge in the Muslim East by the West. As a result of these events, Islamic studies have begun in western historiography.

The article collects preliminary data on the Islamic world in Western scientific research using a systematic method and examines the role of orientalists and historians in the study of the history of science in the medieval Islamic world through the method of historical excursion and phenomenological approach.

Keywords: *Islam, history of science, oriental studies, West, historiography.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ НАУКИ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ В ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ РЕЗЮМЕ

Проблема изучения истоков современной науки всегда была одной из самых обсуждаемых тем. Есть те, кто ищет корни науки в греческой, римской, исламской, индийской и китайской цивилизациях. Современную науку в основном представляют под названием западной науки. Хотя начало исследования и анализа истории науки в исламском мире западными учеными восходит к XIX веку, были важные этапы, сформировавшие эту историческую концепцию. В исследовании отражены важные исторические события, ставшие причиной изучения научных знаний мусульманского Востока Западом. В результате этих событий в европейской историографии были начаты исламские исследования. В статье используется систематический метод сбора предварительных данных о западных научных исследованиях в исламском мире, а роль востоковедов и историков в изучении истории науки в средневековом исламском мире рассматривается с использованием метода исторического экскурса и феноменологического подхода.

Ключевые слова: *ислам, история науки, востоковедение, Запад, историография.*

КОМПЛЕКСНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

УДК 316
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.649>

ТАМАРА МАМЕДОВА
Доц., к.м.н.

ИНДЖИ РАДЖИБАЛИЕВА
Бакинский Славянский Университет, магистр
E-mail: recebliinci88@gmail.com

Введение

Современная система образования ориентирована на обеспечение равных условий для обучения всех детей, включая тех, кто имеет особенности в развитии. Инклюзивное образование становится приоритетным направлением педагогики, предполагая включение детей с особыми образовательными потребностями в общую образовательную среду. Это требует гибких педагогических подходов, способствующих как академическому развитию, так и успешной социализации учеников.

Комплексные технологии обучения в инклюзивных классах представляют собой систему методов и форм организации учебного процесса, учитывающую индивидуальные особенности каждого учащегося. К ним относятся дифференцированное обучение, индивидуальные образовательные маршруты, использование цифровых технологий и междисциплинарное сотрудничество специалистов. В статье рассматривается значение этих технологий для повышения эффективности инклюзивного образования.

Главная часть

В современном обществе образование рассматривается как важнейший инструмент обеспечения социального равенства. Каждый человек, независимо от физических или социальных особенностей, должен иметь равный доступ к качественному обучению. Это отражено в международных правовых актах, таких как Всеобщая декларация прав человека и Конвенция о правах инвалидов.

Проблемы людей с инвалидностью часто обусловлены не только их состоянием, но и барьерами, создаваемыми обществом. Формирование инклюзивной среды и культуры способствует равноправному участию всех. Образование при этом играет ключевую роль, раскрывая потенциал личности и укрепляя чувство принадлежности к обществу [1].

Мировой опыт показывает, что инклюзивное образование развивается с учетом национальных условий и политической воли. В Азербайджане реализуются государственные программы по расширению возможностей людей с инвалидностью, включая присоединение к Конвенции о правах инвалидов и принятие нормативных актов, направленных на обеспечение их права на инклюзивное образование.

В 2004 году была утверждена программа по обучению детей с особыми потребностями (2005–2009), а в 2017 — государственная программа развития инклюзивного образования на 2018–2024 годы. Важную роль в её реализации играют информационные технологии, позволяющие адаптировать учебный процесс и улучшить доступ к обучающим материалам в различных формах — визуальной, аудиальной, тактильной. Однако рекомендации по их эффективному применению пока отсутствуют.

Согласно официальным данным, в Азербайджане более 72 тысяч детей с ограниченными возможностями. Несмотря на предусмотренные меры, уровень вовлечённости в инклюзивное обучение остается низким: в 2005–2009 гг. — 268 учащихся, в 2015–2017 — всего 62 в пилотных школах.

В нашей стране инклюзивное образование развито недостаточно, особенно в регионах, где родители детей с инвалидностью часто вынуждены выбирать домашнее обучение из-за существующих барьеров. Между тем, инклюзия важна для социализации и развития коммуникативных навыков у таких детей.

Особую роль в этом процессе играет система дополнительного образования, особенно для детей с интеллектуальными нарушениями. Как отмечает В.П. Голованов, она строится на педагогической интуиции и находит наибольший успех в сферах спорта, искусства и физической культуры, помогая детям преодолевать трудности и раскрывать свой потенциал.

Искусство (живопись, музыка, театр и др.) стимулирует творческое развитие и оказывает психолого-педагогическую поддержку. Занятия проводятся во второй половине дня, по выбору ребёнка. Группы могут быть разновозрастными, обучение не ограничено рамками школьной программы [3].

Дополнительное образование решает задачи расширения знаний, развития досуговых навыков, коррекции поведения и моторики, профилактики асоциального поведения и поддержки индивидуальных способностей. Практическая деятельность усиливает самостоятельность, мышление и познавательный интерес. Педагог должен грамотно управлять процессом, развивая у детей коммуникативные навыки и мышление, что способствует их успешной социализации.

Занятия рукоделием и творчеством должны приносить детям удовольствие и способствовать развитию мелкой моторики, пространственного мышления, навыков самообслуживания и общения. Особенно важна мотивация — будь то желание сделать подарок, получить похвалу или научиться работать с материалами. Чтобы сохранить интерес, необходимо правильно организовать процесс, создавая ситуацию успеха и положительный эмоциональный фон.

Практическая деятельность помогает формировать пространственные представления и корректировать восприятие. Через работу с фигурами дети лучше осваивают понятия «вверх», «вниз», «до», «после» и используют их в речи.

Примеры направлений дополнительного образования: [4].

- Прикладное искусство — развивает мелкую моторику, воображение, внимание и социальные навыки. Интерес к занятию может перейти в хобби.

- Оригами — способствует развитию памяти, внимания и моторики. Дети учатся следовать последовательности действий.

- Развивающие компьютерные игры — улучшают когнитивные функции, память, мышление и навыки письма и счёта.

- Музыка и ритмы — формируют эмоциональную сферу, расширяют интерес к культуре и развивают чувствительность.

- Спортивные игры — развивают волевые качества, выносливость, коммуникативные на-

ки и способствуют социализации.

В условиях инклюзивного обучения необходимо адаптировать формы и методы преподавания: [5].

Парное обучение — один ученик помогает другому под руководством учителя. Это повышает самооценку и способствует социализации.

Групповая работа — строится на взаимопомощи и разделении задач. Каждый вносит вклад в общий результат.

Фронтальная работа — требует от учителя учитывать особенности познавательного и поведенческого развития детей с ОВЗ.

Одной из ключевых задач инклюзивного образования является формирование социальных компетенций. При прямом обучении учитель объясняет детям правила общения, используя примеры, основанные на их личном опыте. Перед началом групповой работы обсуждаются такие правила, как «говорить по очереди», «слушать других», «задавать вопросы при непонимании». При возникновении конфликтов важно учить детей договариваться и учитывать интересы всех участников.

Эффективным инструментом могут быть символические знаки. Например, «Знак тишины» — изображение листа клена, который вводится как сигнал к молчанию. Если учитель сам соблюдает правила, дети легче их усваивают.

Что важно знать специалистам инклюзивного образования: [6].

- Правила должны быть простыми и не противоречить друг другу.

- Нельзя перегружать детей большим количеством правил сразу.

- Лучше вводить по одному-два правила за раз.

- Поведение ребёнка легче корректируется при наблюдении.

- Нарушение правил взрослым тоже должно фиксироваться.

- За соблюдение правил следует хвалить, используя положительное подкрепление.

Оценка результатов образовательной деятельности

Оценочная деятельность учителя основывается на следующих принципах:

(продолжение можно указать, если представите текст далее).

Таблица 2

1	Оценка — это непрерывный процесс, который естественным образом интегрирован в образовательную практику. В зависимости от этапа обучения применяются диагностические (начальные, текущие) и поперечные (тематические, промежуточные, этапные, итоговые) оценки. В этом случае итоговая оценка может быть определена как совокупный результат оценок, полученных за период обучения.
2	Оценка может проводиться только на основе критериев. Основным критерием оценки являются планируемые результаты обучения. При этом нормы и критерии оценивания, а также алгоритм выставления оценок заранее известны как преподавателям, так и студентам. Их можно производить совместно.
3	С помощью оценок можно оценить лишь результаты деятельности ученика и процесс их формирования, а не личностные качества ребенка.
4	Система оценки разработана с целью вовлечения учащихся в деятельность по мониторингу и оценке, а также для приобретения навыков и привычек самооценки и взаимооценки.

Современные педагоги используют не одну, а комбинацию технологий, однако нередко испытывают трудности при работе с детьми с особыми образовательными потребностями. Они не всегда владеют методами построения индивидуальных траекторий и адаптированных программ.

Инклюзивное образование обеспечивает равные возможности для всех детей. Оно формирует у здоровых учеников толерантность и понимание, а у детей с ОВЗ — уверенность, социальные навыки и успешную интеграцию в общество.

Одним из эффективных инструментов инклюзии являются облачные технологии, способствующие взаимодействию между учащимися и педагогами. Компании Google и Microsoft разрабатывают решения, применимые в инклюзивных школах. В зависимости от вида нарушения подбираются соответствующие технические средства: [7].

- при нарушении слуха — мультимедийные устройства, шумомеры, беспроводная передача звука;

- при нарушении зрения — видеоувеличители, электронные лупы, брайлевская техника, программное обеспечение с озвучиванием текста;

- для пользователей с соматическими нарушениями — настройки интерфейса (шрифт, цвет, контраст), специальные функции ОС (экранная клавиатура и др.).

Функции облачных технологий в инклюзии:

- техническая поддержка чтения и письма;
- дидактическая помощь в создании образова-

тельной среды;

- развитие коммуникации в онлайн-пространстве.

Их применение повышает эффективность обучения, развивает самостоятельность и адаптацию учащихся с ОВЗ.

Ключевые компоненты инновационного инклюзивного образования:

- междисциплинарное сотрудничество;
- индивидуальные образовательные программы;

- система оценки;

- организация реабилитации;

- работа с родителями;

- развитие новых форм и методов обучения;

- раскрытие потенциала учащихся.

Интересные технологии, которые работают в инклюзивных классах:

1. Технология совместного обучения (co-teaching)

- В классе работают два педагога: основной и тьютор (или дефектолог).

- Один ведёт урок, другой — помогает детям с особыми потребностями.

- Пример: один объясняет тему, второй проводит адаптированные задания в мини-группе.

2. Дифференцированное обучение

- Ученики получают задания разного уровня сложности и с учетом их индивидуальных особенностей.

- Пример: одна группа решает задачи с подсказками, другая — самостоятельно, третья — визуально (с карточками, схемами).

3. Технология универсального дизайна обучения (Universal Design for Learning, UDL)

- Материалы и задания подаются в разных формах: текст, аудио, видео, схемы.

- Ученики могут выбирать способ усвоения материала и способ ответа.

- Пример: тему «Лесные животные» можно изучить через рассказ, видео или настольную игру.

4. Интерактивные технологии (ИКТ, EdTech)

- Использование программ, интерактивных досок, адаптивных приложений.

- Пример: ребенок с нарушением слуха работает с заданиями в приложении с субтитрами, а другой ученик — с озвучкой.

5. Игровые и проектные методы

- Проекты, где каждый ученик имеет свою посильную роль — даже если кто-то не может писать, он может быть иллюстратором или рассказчиком.

- Пример: мини-проект «Путешествие по стране Чтения» — один делает маршрут, другой рисует карту, третий рассказывает.

Инклюзивные школы становятся инновационными центрами, где внедряются современные практики и технологии. Исследования охватывают использование LMS, социальных сетей, разработку инклюзивного контента и интеллектуальных цифровых сред [8].

Переход к инклюзии — важнейшее достижение, способствующее социальной интеграции, развитию ИКТ-компетенций и расширению образовательных возможностей для всех.

Заключение

Применение комплексных технологий в инклюзивном обучении играет важную роль в создании доступной и качественной образовательной среды для всех учащихся. Эти подходы обеспечивают гибкость, адаптивность и учитывают индивидуальные особенности детей, способствуя раскрытию их потенциала.

Интеграция различных методик, участие специалистов и использование цифровых ресурсов создают условия для успешной социализации и мотивации к обучению. Для устойчивой реализации инклюзивного образования необходима профессиональная поддержка педагогов, административная готовность и развитие инклюзивной культуры в школах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базанова, Т.А. (2019). *Инклюзивное образование: теория и практика*. Москва: Академический проект.
2. Воронцова, И.В. (2021). *Комплексные технологии обучения в инклюзивной школе*. Екатеринбург: Уральский университет.
3. Данилова, Н.Ю. (2020). *Методические основы обучения детей с ОВЗ в инклюзивной среде*. Санкт-Петербург: Питер.
4. Колесникова, И.А. (2022). *Современные подходы к обучению в условиях инклюзии*. Казань: Центр педагогических инноваций.
5. Назарова, Н.М. (2017). *Инклюзивное обра-*

зование: специальные образовательные условия для детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва: Просвещение

6. Соловьева, С.Н., & Морозова, Е.С. (2018). *Психолого-педагогическое сопровождение инклюзивного образования*. Москва: Юрайт.

7. Федорова, Л.А. (2016). *Информационные технологии в инклюзивном образовании*. Новосибирск: СибАК.

8. Чекалина, Е.В. (2020). *Адаптация учебного материала для инклюзивного обучения*. Москва: Национальное образование.

İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ KOMPLEKS TƏDRİS TEXNOLOGİYALARI XÜLASƏ

Məqalədə inklüziv siniflərdə tətbiq olunan kompleks tədris texnologiyaları təhlil olunur və bu texnologiyalar fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün şagirdlər üçün bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Xüsusi olaraq diferensial yanaşmanın, fərdiləşdirilmiş təlimin, rəqəmsal alətlərin və fənlərarası əməkdaşlığın inteqrasiyasına diqqət yetirilir.

Müəllimlər, assistentlər, valideynlər və mütəxəssislər arasında səmərəli əməkdaşlıq formaları araşdırılır və dəstəkləyici təhsil mühitinin yaradılması məqsədi vurğulanır. Korreksiya proqramlarının, adaptasiya olunmuş materialların əhəmiyyəti və müəllimlərin peşəkar inkişafı ilə yanaşı, empatiya əsaslı məktəb mədəniyyətinin formalaşdırılması zəruriliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, kompleks texnologiyalar, diferensial yanaşma, fərdi yanaşma, adaptasiya, pedaqoji dəstək.*

COMPREHENSIVE TECHNOLOGIES OF TEACHING IN INCLUSIVE CLASSES SUMMARY

The article analyzes comprehensive teaching technologies used in inclusive classrooms to ensure equal educational opportunities regardless of students' individual characteristics. Particular attention is paid to the integration of differentiated approaches, individualized instruction, digital tools, and interdisciplinary collaboration.

Effective forms of cooperation between teachers, assistants, parents, and specialists are considered,

aimed at creating a supportive educational environment. The importance of corrective programs, adapted materials, and the need for teachers' professional development and the cultivation of an empathetic school culture are emphasized.

Keywords: *inclusive education, comprehensive technologies, differentiation, individual approach, adaptation, pedagogical support.*

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются комплексные технологии обучения, применяемые в инклюзивных классах для обеспечения равных образовательных возможностей независимо от индивидуальных особенностей учащихся. Особое внимание уделяется интеграции дифференцированного подхода, индивидуализации, цифровых инструментов и междисциплинарного взаимодействия.

Рассматриваются эффективные формы сотрудничества между педагогами, ассистентами, родителями и специалистами, направленные на создание поддерживающей среды. Подчеркивается значение коррекционных программ, адаптированных материалов, а также необходимость профессионального роста учителей и формирования эмпатичной школьной культуры.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, комплексные технологии, дифференциация, индивидуальный подход, адаптация, педагогическая поддержка.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

VƏSİLƏ MÖHSÜMOVA: TARİXİ PERSPEKTİVDƏ POSTKOLONİAL VƏ KEÇİD İQTİSADİYYATLARINDA İNZİBATİ İDARƏETMƏNİN TRANSFORMASIYASI.....	5
DOI: HTTPS://DOI.ORG/10.30546/3006-0346.2025.3.87.500	
XƏYYAM İSMAYILZADƏ: 2001-Cİ İL 11 Sentyabr HADİSƏSİNDƏN SONRA ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI.....	10
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.501	
АФЕТ САФАРОВА: ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ УГЛУБЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА МЕЖДУ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ.....	15
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.504	
GÜLGÜN QULİYEVA: QAFQAZ EVİ İDEYASI: GERÇƏKLƏŞƏN ARZU, YOXSƏ ƏBƏDİ XƏYAL.....	22
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.509	
MURTƏZA HƏSƏNOV, İLKAN MUSTAFAZADƏ: MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNDƏ YENİ NƏSİL YANAŞMALAR VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA.....	31
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.510	
ZÜMRÜD MƏLİKOVA: MÜASİR TÜRKİYƏNİN REALPOLİTİK XARİCİ SİYASƏTİ.....	39
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.512	
NARGIZA JAKBAROVA: MƏRKƏZİ ASİYADA TƏHLÜKƏSİZLİK TƏHDİDLƏRİ: REGIONAL ÇAĞIRIŞLAR, GEOSİYASİ TƏSİRLƏR VƏ STRATEJİ CAVABLAR.....	44
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.514	
FİDAN XƏLİLOVA: ERMƏNİ MİLLİYYƏTÇİLİYİNİN İDEOLOJİ ƏSASLARI.....	50
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.516	
SƏNUBƏR BABAŞOVA: ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI EKOLOJİ TERRORU VƏ NƏTİCƏLƏRİ.....	56
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.518	
ŞÖVKƏT MUSTAFAZADƏ: AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ DEMOQRAFİK ASILILIQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	62
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.520	
ELMIRA TALİBZADE: GEOPOLITICAL ADAPTATION OF AZERBAIJAN IN RELATIONS WITH THE EU IN THE CONTEXT OF NEW INTERNATIONAL CHALLENGES.....	68
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.523	

SALİHA GİZEM ÖNDER: THE CONSTITUTIONAL COMPARISON OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTION IN THE TURKIC REPUBLICS.....	74
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.525	
САНАМ ГАРИБОВА: “КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ”.....	79
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.526	
EHAB ISMAEL: SOCIAL MEDIA'S ROLE IN INTERNATIONAL CRISES: A STRATEGIC TOOL FOR INFLUENCE, PERCEPTION MANAGEMENT, AND CRISIS DIPLOMACY (2015-2025).....	83
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.528	
ЛЯМАН СУЛЕЙМАН-ЗАДЕ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ АЛГОРИТМЫ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ.....	87
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.529	
BAYRAM ƏLİYEV: RUSİYANIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ ROLU: NEO-REALİST PERSPEKTİVDƏN ANALİZ.....	94
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.530	
TƏBRİZƏ BAĞIROVA: MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	99
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.534	
ХАЛИД АЛЕКПЕРОВ: КРАТКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТЕЗИСОВ ОТРИЦАНИЯ И МИНИМИЗАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ АРМЕНИИ, СОВЕРШЕННЫХ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	105
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.536	
MİRƏLİ SEYİDOV: QLOBAL İNTEQRASIYADA AZƏRBAYCANIN YERİ SİYASİ, İQTİSADİ VƏ HUMANİTAR ASPEKTLƏR.....	111
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.538	
CAVAHIR AMRAHOVA: CAUGHT BETWEEN ABANDONMENT AND ENTRAPMENT: ANALYZING CSTO'S INACTION IN THE ARMENIAN CASE THROUGH SNYDER'S ALLIANCE DILEMMA.....	117
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.540	
FIRUZA ISMAYILOVA: FRAGMENTED FUTURES: DIFFERENT POLITICAL PATHS AND FOREIGN POLICY ORIENTATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS.....	120
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.542	
ULVIYYA ALIYEVA: STRATEGIC PRAGMATISM AND PARTNERSHIP: U.S.–AZERBAIJAN RELATIONS DURING THE TRUMP ERA (2017– 2020).....	123
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.544	

RAHIMAKHANIM HASANOVA: "THE ORIENTALIST LENS: HOW AMERICAN DISCOURSE CONSTRUCTS PALESTINIAN IDENTITY".....	131
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.546	
MELEK GUSEYNOVA: IRAN AFTER OCTOBER 7: THE END OF PROXY HEGEMONY?.....	136
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.548	
NIFTI NAGHIYEV: THE EU'S ROLE IN COUNTERING CHINA'S INFLUENCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS.....	139
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.552	
MURAD YUNSURZADA: FROM SILK ROADS TO BELT AND ROADS: REVIVING ANCIENT TRADE ROUTES IN THE MODERN ERA.....	146
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.554	
САМИР ГАРДАШОВ, АЛИАШРАФ МЕДЖИДЛИ: ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В МАРТЕ 1918 ГОДА И ЕГО УЖАСНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ.....	153
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.560	
SEVDA ZAMANOVA: MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SAHƏSİNDƏ HÜQUQİ REJİMLƏRİN-FÖVQƏLADƏ HAL, XÜSUSİ KARANTİN, ANTİTERROR HALLARININ İNİZBATİ HÜQUQLA TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	161
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.562	
SEVDA YUSİFOVA: AZƏRBAYCAN-FRANSA MÜNASİBƏTLƏRİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ..	166
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.565	
APISADA LAOWATTANABHONGSE: THE STRATEGIES OF CHINA'S SOFT POWER PRACTICE IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES.....	171
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.566	
SƏKİNƏ BABAZADƏ: İSRAİL VƏ HƏMAS ARASINDA QƏZZADA MARAQLARININ TOQQUŞMASI VƏ "ƏL-ƏQSA TUFAN" ƏMƏLİYYATI.....	178
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.568	
TURAN YUSUBOV: ELEKTRON DEMOKRATİYA: MÜASİR SİYASİ İDARƏETMƏNİN YENİ FORMASI.....	183
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.570	
KƏMALƏ NƏSİROVA: ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN SİYASİ PROBLEMLƏRİ.....	188
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.573	

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA

ИРАДА ГУСЕЙНОВА: АЗЕРБАЙДЖАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ..... 194
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.571>

FƏRHAD RÜSTƏMZADƏ: ŞƏHZADƏ BƏYAZİDİN ŞAH TƏHMASİBƏ
SİĞİNMASININ SƏFƏVİ OSMANLI ƏLAQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ..... 203
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.575>

GÜNEL ƏFƏNDİYEVA: TRANSATLANTİK MÜNASİBƏTLƏR
KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN ENERJİ SİYASƏTİ VƏ CƏNUBİ
QAFQAZDA REGIONAL ƏMƏKDAŞLIQ PERSPEKTİVLƏRİ..... 208
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.576>

LAMİYƏ TOMAEVA: FİZİKİ ZORAKILIĞIN BİOARXEOLÖJİ ANALİZİ..... 215
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.578>

AYTƏN KƏRİMLİ: TÜRKİYƏ VƏ ABŞ ARASINDA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ
VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MƏSƏLƏSİNDƏ ŞİMALİ İRAQ AMİLİ..... 219
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.580>

AİDA TEYMUROVA: QAFQAZ ALBANİYASININ ƏHALİSİ (III-VII ƏSRLƏR)..... 225
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.581>

ALİYƏ HACIYEVA: AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞI VƏ
POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA BƏRPA VƏ YENİDƏNQURMA
SİYASƏTİ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI KONTEKSTİNDƏ..... 231
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.583>

İQTİSADİYYAT

ELŞƏN MUXTARLI: İNFLYASİYANIN ƏMƏK BAZARINA
TƏSİRİ PANEL MƏLUMAT ANALİZİ..... 237
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.585>

GÜLNAR SƏFƏROVA: İNTELLEKTUAL KAPİTALIN İNKİŞAFININ
NƏZƏRİYYƏVİ PRESPEKTİVLƏRİ..... 245
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.587>

RAUF RZAYEV: BİLİYİN SAHİBKARLIĞA ÇEVRİLMƏSİ: AZƏRBAYCANIN
İNNOVASIYA EKOSİSTEMİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİNİN ROLU..... 252
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.590>

TALAT ALIZADA: SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY IN AZERBAIJAN:
ALTERNATIVE ENERGY ECONOMY..... 257
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.594>

AYSEL BƏDƏLZADƏ: DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İNSAN KAPİTALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN AKTUAL PRİORİTETLƏRİ.....	262
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.597	
AMİN RƏŞİDOV: FİSKAL BORCLANMANIN MAKROİQTİSADI DİNAMİKAYA, XÜSUSİLƏ DƏ İQTİSADI İNKİŞAF VƏ FAİZ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ..	267
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.601	
FEHRUZ CƏBRAYİLOV: AZƏRBAYCANDA XARİCİ BİRBAŞA İNVESTİSİYALAR ÜÇÜN KATALİZATOR KİMİ İQTİSADI ETİMAD.....	273
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.605	
ƏLİ SƏLİMLİ: SÜNİ İNTELEKTİN ƏMƏK BAZARINDA YARATDIĞI ÇAĞRIŞLAR VƏ YENİ MƏŞĞULLUQ MODELLƏRİ.....	278
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.609	
MURAD AXUNDOV: TRANSREGIONAL SƏVİYYƏDƏ AZAD TİCARƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN RƏQABƏT VƏ İNTEQRASIYA ASPEKTLƏRİ.....	284
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.610	
GÜNEL İSAYEVA: TURİZM LOGİSTİKASINDA XARİCİ TƏCRÜBƏ.....	290
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.612	
ХАМИД ХАЛИЛОВ: “МЕТОДОЛОГИЯ УЧЕТА И ОЦЕНКИ ЦЕННЫХ БУМАГ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ”.....	294
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.614	
AZƏR MUXTAROV: “NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN SÜRƏTLİ ARTIMININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ: PROBLEMLƏR VƏ PROQNOZLAR”.....	302
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.617	
ƏFSANƏ CƏFƏROVA: AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYATIN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ.....	308
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.618	
ARİF İSGƏNDƏROV: AZƏRBAYCANDA KOB-LARIN RƏQƏMSAL MARKETİNG FƏALİYYƏTLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	312
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.620	
SƏMAYƏ MƏHƏRRƏMLİ: İMİŞLİ ŞƏHƏRİNİN TORPAQ RESURLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏR VƏ TƏSİR AMİLLƏRİ.....	317
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.622	
CEYHUN NURİYEV: AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA TURİZM SAHİBKARLIĞININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI.....	321
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.624	

ƏŞRƏF ZEYNALOV, RAHİDƏ PAŞAYEVA, ÜMÜD SƏFƏRLİ, YUSİF ZEYNALOV:
QLOBAL HÜQUQİ MÜQAVİLƏLƏR KONTEKSTİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN
İNİZBATI VƏ HÜQUQİ TƏMİNATI..... 325
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.626>

TALE HÜSEYNLİ: ELEKTRON HÖKUMƏT VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA:
İSLAHATLARIN İCRA MEXANİZMLƏRİNDƏ YENİ YANAŞMALAR..... 329
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.627>

HƏMİDƏ BEHBUDOVA: PAŞA SIĞORTADA KADR SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ..... 335
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.629>

LƏMAN HACIZADƏ: QLOBAL İQTİSADİYYATDA TURİZM..... 340
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.630>

NURLAN ABBASOV: STRATEJİ İNTEQRASIYA: NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİNİN
İQTİSADİ TRANSFORMASIYADA VƏ REGIONAL TİCARƏTDƏ ROLU
(ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ NÜMUNƏSİNDƏ)..... 344
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.635>

SƏYYARƏ AMANOVA: KƏND TƏSƏRRÜFATINDA AĞILLI TEXNOLOGİYALAR
VƏ ONLARIN TƏTBİQİ İMKANLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ..... 349
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.637>

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

RABİL MEHTİYEV: HEYDƏR ƏLİYEV FONDU VƏ
MƏNƏVİ-ESTETİK DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI..... 358
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.638>

ДИНАРА АЛИЕВА: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ
АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ..... 361
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.640>

RÖYA MIRZƏBƏYOVA: İSLAM DÜNYASINDA ELMİN
QƏRB TƏDQİQATLARINDA GÜNDƏMƏ GƏLMƏSİ..... 366
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.647>

TAMARA MAMEDOVA, ИНДЖИ РАДЖИБАЛИЕВА:
КОМПЛЕКСНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ..... 372
DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.3.87.649>

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 150
Sifariş №92

“Class Print” MMC
nəşriyyatının mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 150
Order №92

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan